

177 7721

SRD. KÖNYV-
77

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. évfolyam *2nd*

1984

1-2

AKADÉMIAI

KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. ÉVF. 1984/1—2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Elfizetési díj: 100 Ft. Elfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MA 1.759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1984.
100. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), DÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR,
MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Borsa Gedeon</i> : A magyarországi parasztháborúról szóló német tudósítások kiadásai és azok nyomdászai	24
<i>Fried István</i> : Egy lapszerkesztő arcképéhez (Decsy Sámuel)	45
<i>Holl Béla</i> : Egy ismeretlen középkori iskolakönyv és magyar verses nyelvemlékek 1433-ból	3
<i>Jónás Károly</i> : A Képviselőházi Könyvtár állományának alakulása a két háború között	60
<i>Kókay György</i> : Az első magyarországi kölcsönkönyvtár (Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben)	34
<i>Köpeczi Béla</i> : A századik évfolyam elé	1
<i>Kristó Gyula</i> : Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I.	159
<i>Kristó Gyula</i> : Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan II.	285
<i>Lengyel András</i> : Juhász Gyula folyóirata, a Magyar Jövendő	75
<i>Mader Béla</i> : A Tudományos Gyűjtemény Csongrád vármegyei olvasói	204
<i>Németh Márta</i> : Kóhalmi Béla publicisztikája a Századunk és az új Huszadik Század lapjain	320
<i>Rozsondat Marianne</i> : Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában (Miről vallanak a könyvkötések?)	300
<i>Szelestei N. László</i> : A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról (Ismeretlen legendaváltozat)	176

KÖZLEMÉNYEK

<i>Busa Margit</i> : Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez	354
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Tolhopff János, Mátyás király csillagásza	333
<i>Czigler Róbert</i> : A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtári ellátásáért 1945—1948 között	363
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez	240
<i>Fráter Zoltán</i> : Egy Krúdy-regény változatai	248
<i>Fülep Katalin</i> : Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke	340
<i>Gömöri György</i> : Balassi Bálint bejegyzése Stephan Haymb emlékkönyvében	105
<i>Kormányos András</i> : A szegedi Munkáskönyvtár történetéből	251
<i>V. Kovács Sándor</i> : Bél Mátyás tudománytörténetének keletkezéséhez	353
<i>Lengyel Béla</i> : A grazi Egyetemi Könyvtár Chrysostomus-kódexéről	95
<i>Madas Edit</i> : Az Érdy-kódex perikóparendszere és Guillermus Parisiensis posztillás könyve	99
<i>Miklóssy János</i> : A Kladderadatsch című német élelapp magyar leszármazottjai	245
<i>Nádasdy Lajos</i> : Egy ismeretlen iskoladráma-programgyűjtemény a 18. századból ..	233
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Egy kéziratos deista röpirat 1819-ből	244
<i>Praznovszky Mihály</i> : Az első Nógrád megyei nyomda és Szerelmey Miklós kapcsolata ..	112
<i>Soltész Zoltánné</i> : A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendáriuma és Árgirus-kiadása	224

IV

<i>Soltész Zoltánné</i> : Az eltűnt csepregi Mihálykó-imádságoskönyv és egy eddig ismeretlen csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékei	348
<i>Soós István</i> : Adalékok Napóleon 1809. évi proclamációjának magyar fordításához ..	107
<i>Szelle Béla</i> : Iparos segédtek könyvtára 125 évvel ezelőtt (Adalékok a munkás könyvtárak kezdeteihez)	114
<i>Tóth Béla</i> : Egy külföldön tanult magyar diák, Kerekes Ferenc könyvei	359
<i>Veszprémy László</i> : Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusának sanctoraléjához	87
<i>Vizkelety András</i> : A Königsbergi Töredék új lelőhelye	330

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. V.	119
<i>Varga András</i> : Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez	127

FIGYELŐ

A századik évfolyam	131
<i>Borsa Gedeon</i> : Megkezdték a 16. századi német nemzeti bibliográfia publikálását ..	261
<i>Borsa Gedeon</i> : Figyelemre méltó antikvár-könyvjegyzékek	265
<i>Borsa Gedeon</i> : Imrich Kotvan (1910—1984)	376
<i>Haimann György</i> : Grúz szerző könyve Tótfalusi Kis Miklósról és a grúz nyomdászat kezdeteiről	134
<i>Havasi Zoltán</i> : Mátrai László (1909—1983)	130
<i>Havasi Zoltán</i> : Száz éve született Kóhalmi Béla	374
<i>Holl Béla</i> : Iványi Sándor (1916—1983)	133
<i>Hölvényi György</i> : Domanovszky Ákos (1902—1984)	375
<i>Kájer István</i> : Régi könyvek kutatása Szibériában	379
<i>Kertész Gyula</i> : A Tudománytár c. új utánnomás-sorozatáról	377
<i>Kókay György</i> : Mezey László (1918—1984)	374
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Adatok az RMK kiadásának történetéhez	264

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1983-ban. Összeáll. <i>Bakó Dorottya és Hellai János</i>	381
--	-----

SZEMLE

Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century. Ed. R. Dán, A. Pirnát. Bp.—Leiden, 1982. (<i>Bucsay Mihály</i>)	146
A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp. 1981. (<i>Fülöp Géza</i>)	268
A Pécsi Egyházmegye schematizmusa. Bp. 1981. (<i>Sarbak Gábor</i>)	155
A Valóság repertórium. Bp. 1982. (<i>R. Takács Olga</i>)	151
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. Bp. 1981. (<i>Fülöp Géza</i>)	141
Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára. Bp. 1982. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	149
Benzing, Josef: Die Buchdrucke des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Wiesbaden, 1982. (<i>Borsa Gedeon</i>)	157
Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. Szeged, 1980. (<i>Hoffmann Zsuzsanna</i>) ..	156
Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte I—II. Bad-Idrug, 1982—1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	275
Botka Ferenc—Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1945. Személyi rész I. A—K. Bp. 1982. (<i>Németh S. Katalin</i>)	139
Jadwiga Chachowska: Rozwój bibliografii literackiej w Polsce. Warszawa—Wrocław, 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	276
Csapodiné Gárdonyi Klára: Európai kódexfestő művészet. Bp. 1981. (<i>Kádár Zoltán</i>) ..	270
József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus.) Bp. 1980. (<i>Marth Hildegard</i>)	144
Lagzi István: Lengyelek és franciák Heves megyében, 1939—1945. Eger, 1981. (<i>Hopp Lajos</i>)	150

Medicor News Index 1868—1982. Szerk. Csaba Gabriella, Horváth Tibor, Környei Márta. Bp. 1983. (<i>Szepesváry Tamás</i>)	272
Népzenei állományjegyzék. Az Allami Gorkij Könyvtár kotta- és hanglemeztára. Bp. 1982. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	151
Ojtozi Eszter: A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen, 1982. (<i>Kárpáti László</i>)	153
Pagis, D.—Fleischer, E.: A Bibliography of the Writings of prof Jefim (Haim) Schir- mann, Jerusalem, 1983. (<i>Scheiber Sándor</i>)	281
Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészete. Bp. 1983. (<i>Vekerdi László</i>)	271
Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. Bp.—Leiden, 1983. (<i>Dán Róbert</i>)	273
Szemelvények a 16—17. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. Kiad. Szlatky Mária. Bp. 1983. (<i>Buzinkay Géza</i>)	272
Viljos Tervonen—Irene Wichmann: Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Helsingi, 1982. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	281

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 159—175,
 285—299
 Ábel Jenő 318, 336—337, 345
 Ábrahám Lambert 100, 102
 Abramovics (Abramovits) Irén 145
 Acerbo 71
 Achim András 366
 Ackhard, I. C. 361
 Acsády Ignác 257
 Adalbert, Szent 176—177
 Ádám (bibl.) 21, 316
 Adamus Alderspacensis (Teutonicus) 14, 20
 Ády Endre 140, 152, 256, 258, 282, 366
 Aelianus, Claudius 346
 Afra, Szent 89
 Agilulf hercegek 91
 Ágoston, Szent 11, 15, 20—22
 Ágoston, Szent, Canterbury-i 11
 Ahmed (pasa) 239
 Albrecht (herceg) 335
 Áldásy Antal 265
 Alekszejev, V. N. 379
 Alexander Bernát 49
 Alexandre (grúz herceg) 136, 138
 Alexovics Vazul 54
 Alfonz, Castiliai (spanyol király) 337, 339
 Almásy Ignác 109
 Almásy László 62, 72
 Alvinczi Péter 128—129
 Amadei, Tommaso 280
 Amandus, Szent 88—89
 Ambrosius I. Lám Sebestyén
 Ambrus, Szent 15, 21, 236
 Ambrus Zoltán 256
 András, Szent 11, 13, 20, 90
 András (és Benedek), Boldog 191, 200
 András, I. (magyar király) 159, 289, 292
 Anna (magyar királyné) 348
 Anonymus (P. Magister) 292
 Antal, Szent (Páduai) 11
 Antal, Szent (Remete) 11
 Antoniewicz, A. 150
 Antos Istvánné 371
 Apor József 236
 Apor Péter 243
 Apponyi Albert 71
 Apponyi János 235
 Apponyi Sándor 25—26, 32—33
 Apró Ferenc 78
 Aquinói Szent Tamás I. Tamás
 Aragon, Louis 144
 Aranka György 240—243
 Arany János 248, 256, 258, 265
 Arany Tamás 148
 Arató Endre 51
 Arcsil (grúz király) 134—138
 Arisztotelész 315, 340
 Áron (bibl.) 339
 Arzonni, Constantius 341
 Asmus, Georg 108
 Asztrik (kalocsai érsek) 89
 Atanaszov, Peter 126
 Attavante 99
 Augustinus Aurelius I. Ágoston
 Augustus, Octavianus 237
 Avitus, Szent 12
 Baán Kálmán 378
 Babay József 84
 Babics Antalné 371
 Bach, Alexander 116
 Bacher Simon 273
 Bacon, Francis (Verulami) 148
 Bács Imre 81—82
 Bacsányi János I. Batsányi
 Baer (könyvkereskedő) 305
 Bailey, Nathan 362
 Bajza, Józef Ignác 376
 Bajza Lenke I. Beniczkyné
 Balás Dániel 116
 Balassa Ármin 78, 81
 Balassa József 327
 Balassai András 106, 108
 Balassi Bálint 105—108
 Balázs, Szent 91
 Balázs Béla 256
 Balázs János 19
 Balázs Mihály 146, 377
 Bálent, Boris 119—120
 Bálint, Szent 91
 Bálint Endre 152
 Bálint Sándor 210
 Bálinttitt Ferencz 237
 Ballagi Aladár 24—26, 29—30
 Ballagi Géza 46
 Balog István 220

- Balogh Jolán 149—150, 340
 Balogh Sándor 367, 369
 Baltazár (bibl.) 235
 Balzac, Honoré de 256, 371
 Bán Imre 103
 Bán Oszkár 81, 84
 Bánffy György 241—243
 Bánóczy József 49
 Bányik Mihály 116
 Baramidze, H. 135
 Bárány Ferenc 252, 256
 Barbara, Szent 176
 Barbusse, Henry 256
 Bárczy Géza 17
 Barkóczy Ferenc 235
 Barlay Ö. Szabolcs 149—150
 Barta János 228
 Barta Lajos 256
 Barta László 220
 Bártfai Szabó László 348
 Bartha Gábor 27
 Bartha Lajos, ifj. 336
 Bartók Béla 151, 379
 Bartoniek Emma 177—179, 196—198, 201
 Bassanó 356
 Batári Gyula 115, 320
 Báthory-család 149
 Báthory István (erdélyi fejedelem) 278
 Báthory István (nádor) 347
 Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 32
 Batsányi János 108—111, 356, 359, 366
 Battyhány Ferenc 143
 Batthyány Ignác 280, 296
 Batthyány József 244
 Baudelaire, Charles 84
 Beatrix (magyar királynő) 96
 Bebel, August 257
 Beckensloer János 335
 Beckmann, Johann 361
 Beethoven, Ludwig van 145
 Beimel 112
 Beke Margit 245, 354
 Beke Ödön 327
 Békési Iona 134
 Békési Maja 134
 Bél Mátyás 353—354
 Belgiojoso, Giacomo 32
 Bellus Ibolya 301
 Ben Szira 281
 Benda Kálmán 50, 355
 Bene Antal 213—214
 Bene József 214
 Benedek (váradi püspök) 201
 Benedek, Szent 11—12, 89, 279
 Benedek (András és —), Boldog 191, 200
 Benedek Marcell 75, 79
 Benedikt, Michael 43
 Benedikti László 116
 Beneéthy Mátyás 280
 Beniczky Miklós 214
 Beniczkyné, Bajza Lenke 256
 Benkovics Ágoston 238
 Benkő Ferenc 360, 362
 Benkő Loránd 330, 332
 Bentkowski, Feliks 277
 Benzing, Josef 29—30, 157, 262
 Berczeli Anzelm 140
 Berg, Adam 122
 Bergens, I. C. 361
 Bergmann, Torbernus 362
 Berkovits Ilona 95, 279
 Berlász Jenő 141, 347
 Bernardus Morvalensis 15, 22
 Bernát, Szent (Clairvaux-i) 14, 20—21, 332
 Berno (reichenauai apát) 170
 Bernolák, Anton 376
 Berry, Charles W. 334
 Bertalan, Szent 99
 Bertse János 116
 Berzsenyi Dániel 111
 Bessenyei György 47, 51, 109, 128
 Bethlen Elek 242
 Bethlen Farkas 243
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 149
 Bethlen Gergely 241—243
 Bethlen István 62
 Bethlen Kata 144
 Beythe István 122
 Bezzel, Irmgard 263
 Bianchi, Jacob Franz 36, 42
 Bianu, Ioan 125
 Bibó István 328
 Bihary László 77
 Binder, Heinrich 32
 Bíró Lajos 256
 Bíró László 81—82, 84
 Bíró Margit 134
 Bischoff, Bernhard 177
 Björkbom, C. 135, 137
 Blandrata György 146—148
 Blar, Albert 336
 Bloomfield, M. W. 15, 22
 Blumenbach, I. J. 361
 Blücher, Gebhard 126
 Bocsor István 269
 Bod Péter 127, 267
 Bodatz János 221
 Bodolay Géza 268
 Bodor Antal 377—378
 Bogáti Fazekas Miklós 147
 Bognár Gyula 370
 Bóka László 140
 Bokor István 116
 Bokor Károly 116
 Boll, Franz 337
 Bölsche, Wilhelm 257
 Bolyó Károly 116
 Bóna György 263
 Bóna Márta 320
 Bonfini, Antonio 340—348
 Bonifác, Szent 11
 Bonipert (pécsi püspök) 155
 Bónis György 280
 Bónis Gyula 116
 Borbála, Szent 99
 Borbély István 146

VIII

- Borbély Márton I. Pettyéni
 Borda 266, 351
 Bornemisza Ferenc 342—343
 Bornemisza Péter 352
 Boros Judit 80
 Boros Gyevi László 155
 Borsá Gedeon 24—33, 119—127, 143, 157,
 224, 261—264, 265—267, 275—276, 348,
 376—377
 Borzsák István 128—129
 Botka Ferenc 139—141
 Brandenburgi György 334
 Brassicanus 96
 Braun Róbert 321—322, 326—327
 Bräuser 124
 Brenner Márton 342—347
 Bresslau, H. 159
 Brewer-család 143
 Brewer Lőrinc 349
 Brewer Sámuel 129
 Briccius, Szent 89
 Brinhal, Conrad 308
 Brockhausen 124
 Bródy László 81, 84
 Bródy Sándor 256
 Brookhagen, B. H. C. 361
 Brosset, M. 135—137
 Brudzevo I. Blar
 Bruller, Jean (Vercors) 144
 Buchholz 360
 Buchinger Manó 324
 Büchler Sándor 274
 Bucsay Mihály 128, 146—149
 Bucsok János 14
 Budai Jakab 318
 Budai Nagy Antal 366
 Budó (Péter király tanácsadója) 162, 293
 Bunyitay Vince 150
 Busa Margit, V. 354—359
 Busch, J. G. 361
 Busch, Sigismund 362
 Buzinkay Géza 272
 Calderon, Pedro de la Barca 256
 Campe, Joachim Heinrich 41
 Caplovič, Ján 119, 349
 Cartesius I. Descartes
 Caspar, Johann 362
 Caudwell, Christopher 152
 Celtis Konrád 305, 336, 345—346
 Chachowska, Jadwiga 276—277
 Chevalier, Ulysse 15, 18, 22
 Chmiela, K. 150
 Chojecka, Eva 338
 Cholnoky Jenő 257
 Cholnoky László 144
 Christ, I. L. 361
 Chrysostomus I. János, Szent (Aranyszájú)
 Cicero, Marcus Tullius 317
 Cirycus, Szent 12
 Clippus, Szent 12
 Cocavinus Mátyás 344
 Columbanus, Szent 11
 Cooper, James Fenimore 258
 Cornides Dániel 59, 280
 Corvin János 333, 339
 Craft, Andreas 309
 Cranach, Lucas 156
 Crumnouianus, Christophorus Heeyrus 124
 Csaba Gabriella 272—273
 Csáky (V.) László 347
 Csáky (VI.) Mihály 346—347
 Csáky (V.) Miklós 346—347
 Csanádi Demeter 123
 Csanak Dóra, F. 240—242
 Csánki Dezső 8
 Csapodi Csaba 11, 95, 99, 280, 318, 334,
 337, 343, 345
 Csapodiné Gárdonyi Klára 95, 99, 270—271,
 333—340
 Csécsy Imre 327—328
 Csehov, Anton 256, 371
 Csengery Antal 248
 Cserey Farkas 111
 Cserna Andor 145
 Csernátony Lajos 246
 Cserzy Mihály 257
 Csetri Lajos 50
 Csigi Imre 155—156
 Csizmadia Sándor 256
 Csóka J. Lajos 159, 178, 292
 Csokonai Vitéz Mihály 47—48, 256, 360,
 366, 371
 Csonka Tibor 366
 Csontos János 132
 Csontváry Kosztka Tivadar 133
 Csulyak István I. Miskolci
 Cuspinianus, Johann 96, 343, 345
 Czaki, Tadeusz 344
 Czartoryski, Adam Jerzy 344
 Czeglédi János 150
 Czibula Antal 259—260
 Czigler Róbert 363—373
 Czimer Károly 208, 211—216
 Czuczor Gergely 265
 Dagobert, I. (frank király) 89
 Dán Róbert 134, 137, 146—149, 273—275
 Dániel (próféta) 22
 D'Annunzio, Gabriele 256
 Dante Alighieri 133
 Dapsy Gizella I. Nil 76—77, 81
 Darányi Kálmán 71
 Darwin, Charles 257
 Dávid (bibl.) 317
 Dávid Ferenc 127, 146—148
 Davry, Humprey 361
 Deák Ferenc 212
 Debreczeny Lajos 76
 Debreczeny Miklós 76, 81, 83
 Décsényi Gyula 344
 Decsy Sámuel 45—59, 109, 111, 354—356,
 359
 Dedek Crescens Lajos 177
 Defoe, Daniel 258
 Delehay, Hippolyte 88

- Delfin, Lukás 148
 Demény Lajos 125—126
 Dénes, Szent 91
 Déry Tibor 140
 Descartes, René (Renatus Cartesius) 148
 Dessewffy József 210
 Deutsch Henrik 274
 Dezsényi Béla 46, 55, 132
 Dézsi Lajos 135, 137
 Dickens, Charles 256, 258
 Diderot, Denis 256
 Dienes László 320, 371, 374
 Diesch, Carl 333
 Dietelmair, Johann Aug. 310
 Divéky Adorján 343
 Dobozi Imre 372
 Dobrovsky (antikvárius) 314, 317
 Dobszay László 354
 Dóczy Imre 106
 Dohna, Fabian von 106
 Dohonyi Ferenc 116
 Doll (könyvkereskedő) 34, 43
 Domanovszky Akos 375—376
 Dömény József 221
 Domokos Antal 237
 Dombrády János 219
 Donászy Kálmán 78, 81
 Donatus, Aelius 128—129
 Dorn, Johann 88, 90
 Dostálova, Ružena 146—147
 Dosziteoszisz (jeruzsálemi pátriárka) 134
 Dosztojevskij, Fjodor 256
 Dózsa Endre 79
 Dózsa György 27, 29
 Drágffy János 149
 Draskóczy Antal 325
 Dreves, Guido M. 18
 Dubnitzky János 219
 Dubnitzky József 117
 Dugonics András 210
 Dumas 256, 258
 Dürer, Albrecht 305
 Durstmüller, Anton d. J. 224
 Dutka Ákos 76, 80—82, 84

 Echard, J. 14
 Eckhardt Sándor 108, 140
 Ecsedy Judit, V. 143
 Edburga, Szent l. Walburga
 Éder József Károly 243
 Eftimie (patriarcha) 127
 Eggenberger (könyvtáros) 356
 Egyed, Szent 318
 Eidus Bentján 253, 259
 Einstein, Albert 257
 Eluard, Paul 144
 Emich Gusztáv 246, 345
 Emmeram, Szent 88, 90—91
 Eneman, Michael 138
 Engel Iván 76
 Engel János Keresztély 142, 343—344, 358
 Engel Kató 76
 Enyedi György 147

 Enyedi Sándor 240—243
 Eötvös József 118, 269
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 30, 315, 380
 Erdei Ferenc 328
 Erdélyi Frigyesné 151
 Erdélyi József 146
 Erdő János 146—147
 Erdős Renée 256
 Erhard 91
 Ernő (szász választófejedelem) 335
 Érszegi Géza 24
 Erzsébet, Szent (Árpád-házi) 11, 176—177, 318
 Essenwein, A. 341
 Esterházy Ferenc 269
 Esterházy Károly 280
 Estner 361
 Estreicher, Stanislaw 346
 Eszter (bibl.) 236
 Eszterházy 357
 Eszterházy Károly 236
 Eszterházy Miklós 349
 Eszterházy Pál 238
 Eufemia, Szent 90
 Éva (bibl.) 316
 Ezechiel (próféta) 20

 Fáber Oszkár 258
 Fábán József 362
 Fabricius Balázs I. Szikszai
 Fabris, M. J. C. 361
 Fadgyas Pál 216
 Fallenbüchl Zoltán 144
 Faludi Béla 97
 Falus Elek 271
 Falvy Zoltán 97
 Fándly, Juraj 376
 Faragó (antikvárius) 26
 Farkas Antal 256, 259
 Farkas Imre 224—233, 349—353
 Farkas István 213
 Farkas József 117
 Farkas Lajos 76
 Farkas László 210
 Farnabius, Thomas 362
 Fazekas Mihály 143
 Fazekas Miklós I. Bogáti
 Fazekas Sámuel 362
 Fehér Kálmán 84
 Feil, Josef 26
 Fejér György 204, 221
 Fejérpataky László 265
 Fekete Mihály 128
 Fekete Tamás 152
 Fekete Nagy Antal 27
 Félegyházi Tamás 127
 Felvinczi György 272
 Femmich, Johann (Femmigerus) 129
 Fenő István 51, 110, 204
 Ferdinánd (bajor herceg) 106
 Ferdinánd, II. (magyar király) 54
 Ferenc, I. (magyar király) 45, 109, 111, 355

- Ferenc, Szent (Assisi) 11, 121
 Ferenczi Zsuzsa 321
 Ferenczy János 108—111
 Feyér Mihály 221
 Fich, John Christian 362
 Fichtenau, Heinrich 88, 91
 Filatkina, I. V. 380
 Filipec (Pruisz) János 280
 Filippi, d'A. 362
 Fináczy Ernő 379
 Finta Sándor 81, 84
 Firmicius I. Maternus
 Fischer, Johann Conrad 360
 Fischer, Johann Franz von 238
 Fischer, Karl 333
 Fitz József 142, 302, 375
 Fjodorov, Ivan 379
 Flaubert, Gustave 256
 Fleischer, E. 281
 Flórián, Szent 87, 89
 Fodor Adrienne 179, 196
 Főgel József 345—348
 Foix, Anne de 346
 Földessy Gyula 140
 Földi János 360, 362
 Forgách-család 348
 Forgách (II.) Ferenc 348
 Forgách (III.) Ferenc 346—347
 Forgách (I.) Gergely 347—348
 Forgách (III.) Péter 347—348
 Forgách (V.) Péter 348
 Forgách (V.) Péterné Gersei Pethő Orsolya 348
 Forgách (I.) Zsigmond 348
 Fóthy Ernő 84
 Fóthy János 81
 Ragner, Ferdinand von 238
 Fraistáczky József 236
 France, Anatole 256
 Franco, Francisco (Franco-Bahamonde) 323
 Fraknói Vilmos 1, 26, 29, 132, 265, 274, 335, 345
 Franke (antikvárius) 314
 Franken, Christian 147
 Frankenburg Adolf 245—246
 Frankl I. Fraknói Vilmos
 Frankovics Gergely 122—123, 272
 Fráter Jánosné 265
 Fráter Zoltán 248—251
 Frederick, R. 103
 Fricsy Ádám 155
 Frideczky Lajos 112—113
 Fried István 45—59, 144
 Friedrich (Frh. zu Herberstein) 108
 Fröhlich Dávid 143
 Fügedi Erik 8
 Fulbert (chartres-i püspök) 155
 Fülep Katalin 340—348
 Fülöp, II. (spanyol király) 57
 Fülöp, IV. Szép (francia király) 103
 Fülöp Géza 34, 141—144, 206, 268—270
 Fülöpösi Balázs 279
 Füngsperg, Ulrich von 106
 Gaál Gaszton 66
 Gabelentz, Johann v. 330
 Gábor Andor 256
 Gabriel (bibl.) 317
 Gál, Szent 11
 Gál Kelemen 129
 Galgóczy Károly 115—117
 Galič, Pavao 3
 Galla Ferenc 89
 Gamber, Klaus 88, 90
 Gangolfus, Szent 91
 Gárdonyi Géza 83, 256, 281
 Gatterer Johann Christoph 47
 Gaza, Theodor 346
 Gazda István 377
 Gelenczei Miháltz I. Miháltz
 Gellert, Christian Fürchtegott 41
 Gellért, Szent 12, 160—163, 165—168, 170—175, 177, 191, 200, 285—299
 Gellért Oszkár 257
 Gentilis de Monteflorum (bíboros) 147, 155
 Geréb László 27, 169, 289, 295
 Gerentsér György 212
 Gerentsér János 212
 Gereon, Szent 89
 Gerézdi Rabán 140, 346
 Gergei Albert 227
 Gergely, I. Nagy Szent (pápa) 15, 20—21
 Gergely (budai scriptor) 279
 Gergely Jenő 368
 Gergely Pál 304
 Gergely Rezső 124
 Gerics József 159—175, 178, 198, 200, 285—299
 Geringer Károly 116
 Germanus, Szent 89
 Gersei Pethő (II.) János 348
 Gersei Pethő Orsolya I. Forgách (V.) Péterné
 Gerszi Teréz 112
 Gesmey Soma 76—77, 83
 Gessner, Salomon 41
 Géza, I. (magyar király) 197
 Ghyeczy Ignác 62, 65, 71
 Giday Kálmán 212
 Gizella (magyar királynő) 160, 169, 293—295
 Gleditsch 363
 Gleixner János 34
 Glirius, Matthias I. Vehe-Glirius
 Godbey, John C. 147
 Goethe, Johann Wolfgang 41, 256, 263
 Gogol, Nyikolaj 256
 Goldschmidt, Ernst Philipp 308—309
 Göllner, Carl 24—26, 30, 32—33
 Golovin, T. A. 135
 Gombos, Ferenc Albin 170, 179
 Gömbös Gyula 71
 Gömöri György 105—108
 Goncsarov, Ivan 256
 Gönczi Jenő 322
 Gorkij, Makszim (Alekszej Peskov) 256—258

- Gottesmann Dóra 153
 Gotthard, Szent 89
 Gottlieb 112
 Götz János 216
 Goudoever, Jan van 147
 Grape, Andres 138
 Gratz Gusztáv 326
 Graves, Robert 338
 Gremper 96
 Gren, Erik 136, 138
 Gren, Friedrich Albert C. 360, 362
 Grezsa Ferenc 75
 Grócz Hugó 116
 Grosser János 217
 Grósz Emil 71
 Gruber János 215
 Gruber József 217
 Grün(n) Orbán (Urbán) 215
 Grünvald Fülöp 273–274
 Grünwald Béla 325
 Grzegorzcyk, Piotr 277
 Guadagni, Alessandro 144
 Guarinus Veronensis 124
 Gubicza Gyula 81
 Gubitzer Ferenc 217
 Guillaume d'Auvergne 103
 Guillaume d'Auxerre 103
 Guillaume de Baufeti 103
 Guillaume de Paris 99–105
 Guillaume de Seignelay 103
 Guillaume de St. Amour 103
 Guillerms de Montibus 15
 Guillerms Parisiensis I. Guillaume de Paris
 Gulyás József 81
 Gulyás Pál 81, 132, 224, 379
 Günther, Gottfried 50
 Gutknecht, Jobst 29
 Guyot, B. G. 15
 Gvadányi József 144, 265
 Gvicsidze, O. 136
 Gyalay Mihály 378
 Gyenes Antal 365
 Gyergyai Albert I. Gergei
 Gyergyai Albert 140
 Gyöngyösi Gergely 177
 Gyöngyösi János 75–76, 81, 83
 Györfly György 8, 155, 167, 296
 György, Szent 88, 312
 Győri Erzsébet 377
 Győri Ferenc 360, 363
 Győry János 292
 Gyula (erdélyi vezér) 236
- Haber, (Lord) 25**
 Hadik András 237
 Hadritius György 347
 Haebler, Konrad 31, 316–317
 Hagedorn, Friedrich v. 41
 Hager 110
 Haiman György 134–138
 Hain, Ludwig 262–263
 Hajdu Géza 218–219
 Hajnóczy József 250–251
- Halasi Andor 77, 79, 81–83
 Halász Gábor 142
 Hänggi, Anton 90
 Haraszthy Gyula 142
 Haraszti Emil 327
 Harruckern-család 220
 Hartig, Franz 361
 Hartig, G. L. 361
 Hassensteinus, Bohuslaus 345
 Hauptmann, Gerhart 256–257
 Hauréau 15, 20, 22–23
 Havas Gyula 76
 Havasi Zoltán 130–131, 132, 141–142,
 320, 321, 374
 Haykul Antal 355
 Haymb, Johannes Cristophorus 106
 Haymb, Stephan von 106
 Haymb, Wolfgangus Georgius 106
 Heckenast Gusztáv 114
 Hegedűs 337
 Hegedűs János 221
 Heijermanns Herman 257
 Heine, Heinrich 256
 Heinemann, O. 334, 338
 Heinrich, Nikolaus 122
 Heintz Fülöp 84
 Heinz-Mohr, Gerd 339
 Helk, Vello 106
 Hellebrant Arpád 303
 Heller, B. 274
 Heltai Gáspár 128–129, 147, 342–346
 Heltai Gáspárné 352
 Henrik, II. (német-római császár) 90–91
 Henrik, III. (német-római császár) 161,
 170, 286, 289, 295, 297
 Henrik (csukárdi plébános) 280
 Herberstein 106
 Herczeg Ferenc 141, 256
 Herder, Johann Gottfried 50, 56
 Hermann, Hans 317
 Hermbstadt, S. J. 361
 Herodes 104
 Hervay Ferenc 224, 348
 Heussler, Leonhard 32
 Heverdle László 320
 Hevesi András 142
 Hieronymus I. Jeromos
 Hilarius, Szent 89
 Hildegard, Marth 144–146
 Hipler, Franz 330
 Hirsch, Philip 361
 Hirth, Georgius 122
 Hodinka Antal 153
 Hodoş, Nerva 125
 Hódy Imre 213
 Hódzsa, Enver 323
 Hoffhalter Raphael 32
 Hoffhalter Rudolf 123
 Hoffmann Edit 280
 Hoffmann, K. A. S. 361
 Hoffmann Zsuzsanna 156–157
 Hofmannsthal, Hugo von 83
 Holl Béla 3–23, 128–129, 133, 348, 352

- Holly, Ján 376
 Holter, Kurt 303
 Holub József 347, 375
 Hóman Bálint 292
 Honti János 142
 Hopp Lajos 150, 276–277
 Horánszky Lajos 110–111
 Horatius, Quintus Flaccus 111, 360, 362
 Horner Miklós 324, 326
 Hornyánszky Gyula 152
 Horthy Miklós 65, 368
 Horvát István 108–111, 204, 222
 Horváth Cyrill 17, 301
 Horváth J. Gyula 155
 Horváth János 19, 140, 266, 288–290, 296
 Horváth János, ifj. 175, 178, 199, 287–288, 292
 Horváth, Ödön von 281
 Horváth Tibor 272–273
 Horváth, Vladimir 119
 Horváthné Krisztinkovich Mária 334
 Howard, D. R. 15
 Hölterhoff, P. W. 361
 Höltzel, Hieronymus 29
 Hölvényi György 375–376
 Hórl, Johannes 304
 Hubay Ilona 24–25, 30, 32–33, 128–129
 Hugo, Victor 256, 258
 Hunyadi Ferenc 263
 Hunyady János 117, 237
 Hupfuff, Matthias 29–30
 Hurmuzaki, Eudoxiu de 127
 Huszár Gál 119
- Ibsen, Henrik 256, 258
 Igaz Sámuel 355
 Ihre 47
 Illésy János 318
 Illyés Gyula 371
 Imre, Szent (magyar herceg) 11, 176–177, 200
 Incze Gábor 349
 Institoris Gábor 34
 Ipoly, Szent 91
 Isidorus, Sevillai I. Izidor
 István, I. Szent (magyar király) 11, 89, 159, 167, 176–177, 198, 200, 236, 289, 366
 Istvánffy-család 347
 Istvánffy Gyula 81
 Istvánffy (II.) István 347
 Istvánffy Miklós 263, 347
 Istvánffy Pál 342, 346–347
 Istvánffy Pál, ifj. 347
 Istvánovits Márton 134, 138
 Iszaevics, Jaroszlav 277–278
 Izsák Endre 168
 Iványi Béla 319
 Iványi Sándor 133
 Ivireanul, Antim 136
 Izajás (próféta) 21
 Izidor, Szent (Sevillai) 15, 20–21
 Izsák Lajos 367
- Jacob, Rudolf 362
 Jacobowsky, C. V. 135
 Jacobus de Újbécs 8, 22
 Jakab, Szent 315
 Jakab Elek 128, 241–242
 Jakubiec, D. 150
 Jakubovich Emil 330, 340–343, 346
 Jammitzky Gerard 216
 Jancsó Elemér 240–241
 Jancsó Imre 26
 Jankó János 246
 Jankovich Miklós 280
 Janocki, Jan Daniel 276
 János, Szent (apostol) 13, 20–21, 27, 90, 317
 János, Szent (Aranyszájú) 15, 21, 95–99, 380
 János, Szent (Keresztelő) 12–13, 23, 104, 307
 János, III. (garamszentbenedeki apát) 279
 János (scriptor) 344
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 123
 Janus Pannonius 98–99, 155, 281, 346
 Jaquin, I. J. 361
 Järventaus, Arvi 281
 Jaschik Álmos 271
 Jászi Oszkár 327–328
 Jedlik Anyos 366
 Jefte (bibl.) 238
 Jékely Zoltán 140
 Jelenits István 19–20, 301
 Jenovay Jenő 81
 Jeremiás (bibl.) 21
 Jeromos, Szent 15, 21, 176, 353
 Jesinger, Alois 34, 36–37, 40
 Johannes I. János is
 Johannes de Garlandia 15
 Johannes Sándor 116
 Jókai Mór 118, 128, 152, 256, 258, 269
 Jónás Károly 60–74
 Jósika Miklós 118
 József, II. (magyar király) 45, 47–49, 53, 144, 269, 341
 József Attila 78, 83, 140, 144–146, 328, 366, 371
 Jovan 127
 Jugăreanu, Veturia 319
 Jügel, Karl-Heinz 142
 Juhász Géza 78, 81–82
 Juhász Gyula 75–86, 253, 256–260
 Juhász Izabella 78, 81
 Juhász Jenő 379
 Juhász Kálmán 346–348
 Juhász László 170, 289
 Juhász Péter I. Melius
 Julitta, Szent 12
 Julius Caesar 317
 Justinianus, I. (kelet-római császár) 91
 Juszyński, Michal Hieronim 277
- Kabealo, Th. B. 15
 Kádár Zoltán 270–271
 Kaeppli, Th. 14
 Káfer István 379–380

- Kaffka Margit 256, 258
 Kaganov, I. 278
 Kaiser Nándor 341
 Kakas Márton 246—247
 Kákay Aranyos 247—248
 Káldy György 353—354
 Kállai Gyula 365
 Kálmán, Szent 176
 Kálti Márk 169
 Kant, Immanuel 49
 Kanzler, J. G. 362
 Kapeller Félix 249—250
 Kappi, Johann 363
 Karacs Ferenc 357
 Karácsonyi Béla 166—169, 173
 Karácsonyi Ince 217
 Karácsonyi János 166, 171
 Kárász Benjámín 221
 Kárász István 212
 Kárász Miklós 212
 Karataev, Ivan 125
 Kardos Albert 79, 81—82
 Kardos Tibor 155, 227, 340
 Karinthy Frigyes 256, 258
 Kármán József 51—52, 204
 Kermelits 109
 Károli Gáspár 353—354, 373
 Károly (főherceg) 355, 358
 Károly Róbert (magyar király) 155
 Károlyi-család 217, 220
 Károlyi István 112, 204
 Károlyi Mihály 320
 Károlyi Mihályné 371
 Károlyi Péter 127—128
 Kárpáthy Zoltán 118
 Kárpáti László 153—154
 Kassák Lajos 82, 328
 Kaszap Mihály 218
 Kaszradze, O. 136—137
 Katalin, Szent (Alexandriai) 13
 Kató József 75—76
 Katona István 52, 54
 Katona József 54, 256, 366
 Katona Lajos 301, 313—314
 Katona (Mihály) Dienes 217
 Kautsky, Karl 257
 Kávay József 116
 Kaviladze, R. 136
 Kazinczy Ferenc 51—52, 108—111, 204,
 206, 210, 354—357
 Kazinczy Gábor 354
 Kázmér, IV. (lengyel király) 341
 Kecskeméthy Aurél 247—248
 Kecskeméti György 79, 81, 83
 Kecskeméti Pál 79, 83
 Keglevich Gábor 112
 Kék László 114
 Kekelidze, Korneli 136
 Kekezovich Emil 258—259
 Kekezovich Viola 258—259
 Kelemen, I. (pápa) 164—165
 Kelemen László 210
 Keller, Ambrosius 310
 Keller, Johan Wilhelm 135
 Kempelen Béla 45
 Kenyeres Ágnes 75
 Kerekes Ferenc (Lunkay Andor) 359—363
 Kerényi Ferenc 282
 Keresztes János 237
 Keresztury Dezső 111
 Keresztury József 328
 Kern, Anton 176
 Kertbeny Károly 24—26, 29—30, 32—33
 Kertész Gyula 377—379
 Keserű Bálint 147
 Kessler, Franciscus 235
 Ketheli József 237
 Keynes, J. M. 322
 Kibre, Pearl 14
 Kilián István 239
 Kinizsi Pálné I. Magyar Benigna
 Király György 84
 Király István 152
 Királyhegyi Pál 140
 Kis István 357
 Kis Miklós I. Tótfalusi
 Kisfaludy Sándor 110
 Kiss Áron 379
 Kiss Bálint 220—222
 Kiss József 213—214, 268
 Kiss Károly 214
 Klaniczay Gábor 88
 Klaniczay Tibor 149, 227—228, 301, 339—
 340
 Klára, Szent (Assisi) 11
 Klausing, A. E. 362
 Klauzál Gábor 212
 Klebelsberg Kunó 66, 368
 Kleehoven, Ankwitz v. 343
 Klein, I. W. 361
 Kleinod Antal 34
 Kleist, Heinrich von 41
 Klemm, Heinrich 124
 Klodvig, Szent 88
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 41
 Knauz Nándor 159, 279
 Kneip István 155—156
 Kner 76
 Kner Imre 271
 Kner Izidor 271
 Kniewald Károly 12, 87—89
 Knieza István 16
 Koberger, Anton 271, 305—306, 313—314
 Koberger, Johann 305—306, 314
 Kocsi Csörgő Bálint 269
 Kocsis István 144
 Kóczi László 378
 Kodály Zoltán 379
 Kodolányi János 146
 Kóhalmi Béla 132, 272, 320—329, 374
 Kóhegyi Mihály 151, 264—265
 Kókay György 34—44, 46—47, 111, 132,
 139, 176, 354, 374—375
 Kolb, Franciscus 32
 Kollányi Ferenc 132
 Koller, Josephus 155—156

- Kollin Ferenc 377
 Komjáthy Aladár 81
 Komjáthy Miklósné 140
 Komlós Aladár 140, 152
 Komorowski, Manfred 333
 Kondor Béla 152
 Köpeczi Béla 2, 51
 Koppi Károly 59
 Korbinian, Szent 87, 89, 91
 Korbut, Gabriel 277
 Kormányos András 251–260
 Kőrmendy Kinga 20, 278–281
 Kornis Gyula 71
 Környei Márta 272–273
 Koroknay Éva, Sz. 315
 Kőrösi József 151
 Kosáry Domokos 45, 52, 108, 111
 Kościuszko, Tadeusz 46
 Kossuth Lajos 115, 366
 Kosztolányi Dezső 256, 258
 Kotvan, Imrich 376–377
 Kovách Zoltán 279
 Kovács Ferenc 259
 Kovács Imre 325
 Kovács József, id. 259–260
 Kovács József László 224–225
 Kovács Pál 220
 Kovács Sándor, V. 132, 139, 155, 301, 353–354
 Kováts Mihály 362
 Kövecz József 221
 Kozma Lajos 271
 Kozocsa Sándor 379
 Kracker, Johann Lucas 133
 Krafft, Caspar 32
 Kraller Mihály 212
 Kraller Miklós 212
 Kraus, Jakob 310
 Krecsmarik Endre 81
 Kreminger Antal 208
 Kressen, Georg 32
 Kresznerics Ferenc 303
 Kristeller, Paul Oskar 335
 Kristó Gyula 159–175, 285–299
 Krisztinkovich Mária I. Horváthné
 Krohn (Väinö), Kaarle 282
 Krone, J. 361
 Krudy Gyula 248–251, 256
 Kucharski, Eugeniusz 277
 Kulcsár Péter 208, 217, 342
 Kulifay Albert 116–118
 Kulifay Pál 116
 Kultsár István 109–110
 Kumorovitz L. Bernát 345
 Kunfi Zsigmond 320
 Kurcz Ágnes 173
 Kylian, Szent 89
 Kyriass, Ernst 305, 307, 310–314
 Laczkovics János 250–251
 Lafargue, Pál 257
 Laffert Vince 109
 Lagzi István 150
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 7, 177
 Lajos, II. (magyar király) 345–348
 Lamettrie, Julien Offray 50
 Lám (Ambrosius) Sebestyén 263–264
 La Motte 239
 Lampadius, W. A. 361
 Landerer 112, 114
 Landler Jenő 257
 Landsberg, Martin 31
 Lang, Helmut W. 157, 224
 Langenbacher, I. 361
 Langosch, Karl 14
 Lántzy József 213
 La Rochefoucauld, François 357
 Laskai Osvát 301
 Laskói Demeter 3–23
 László, I., Szent (magyar király) 11, 13–14, 22, 176–203, 292
 László, V. (magyar király) 337
 Lavater, Johann Kaspar 42
 Lavrantie, Jeramona 125–127
 Lázár Vilmos 326
 Lechner, Anton 89
 Lederer József 221
 Lehner, Johannes 90
 Lemierre, Antoine Marin 50
 Lénárd, Szent 13
 Lencsés György 272
 Lengyel András 75–86, 145
 Lengyel Béla 95–99
 Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) 323
 Lenk, Werner 147
 Leo, Szent 90
 Leodegar, Szent 11, 89–90
 Leodvín (bihari püspök) 159
 Leontinus Carmelus 311
 Lépes Bálint 17
 Lermontov, Mihail 256
 Leroquais, V. Abbé 89
 Lessing, Gotthold Ephraim 41, 55
 Lesznai Anna 271
 Leyser, Polycarp 15, 23
 Lhotsky, Alphons 292
 Lichtenstein von Nicholsburg, Heinrich von 108
 Liebknecht, Wilhelm 257
 Lieszkovszky Romuald 326
 Ligethy Béla I. Várkonyi Nagy Béla
 Linde, S. B. 276
 Linné, Carl v. 362
 Lipesei Sándor 117
 Lipót, II. (magyar király) 45
 Lippay János 143
 Lipsiai Rheda Pál 128, 352
 Liszty Sebestyén 263
 Litván György 320, 327
 Liutvradis, Szent 87, 89
 Livius, Titus 99, 340
 Lobkowitz, Bohuslav 343–345
 Lochner, Christoff 33
 London, Jack 256
 Loránd László 336
 Losonczy Géza 372

- Löwe, Anton 43
 Lucanus, Marcus Annaeus 340
 Lucretius Carus, Titus 99
 Lugosi Dóme 78, 81
 Lukács, L. 150
 Lukács György 323, 365, 371—372
 Lukcsics Pál 201
 Lukinich Imre 265
 Lunkay Andor l. Kerekes F.
 Luther Márton 157, 263
 Ly, Toivo 282
- Madariaga, Salvador de 323
 Madas Edit 99—105
 Mader Béla 204—223
 Madzsar József 256—257
 Maggio, Ph. 135
 Maglorius, Szent 11
 Magnus, Szent 91
 Magyar Benigna 270
 Major Tamásné 371
 Majthényi-család 319
 Makkai László 147
 Málnási Ödön 150
 Mályusz Elemér 177, 289
 Mandl Teréz 146
 Manilius, Marcus 340
 Manitius, K. 337
 Manlius, Gregor 224
 Manlius, Johann 119—123, 224—225, 352
 Mann, Thomas 256
 Manninen, Otto 281
 Manutius, Aldus 346, 348
 Marcell Mária 279
 Marcellinus Illyricus 99
 Marchetti, Valerio 147
 Marczali Henrik 291
 Maret, Hugo Bernard 110—111, 356
 Margit, Szent 314
 Mária, Szűz 202, 300—319
 Mária (magyar királyné) 348
 Mária Ludovika (főhercegnő) 356, 358
 Mária Lujza (hercegnő) 355—356
 Mária Magdolna, Szent 121
 Mária Terézia (magyar királynő) 212
 Marinis, Tammaro 316—317
 Maritain, Jacques 322—323
 Márki Sándor 27
 Markovits Györgyi 144, 320
 Marmont 109
 Maróthy (pápai várkapitány) 239
 Maróti Egon 156—157
 Martialis, Marcus Valerius 340
 Martin, Anton 35—36, 39, 42
 Martin, Joachim 33
 Martinovics Ignác 249—250
 Márton, Szent (püspök) 11, 88
 Márton István 266, 269
 Márton József 109—111, 266, 354—358,
 362—363
 Marx, Karl 257, 323
 Massaro, Francesco 345
 Maszlov, Sz. 278
- Massza József 213
 Maternus Firmicius 340
 Mátrai László 130—131, 132, 375
 Mátray Ernő 214
 Mátyás, I. (magyar király) 95—96, 99,
 333—341, 345
 Mátyás, II. (magyar király) 239
 Mátyás Flórián 266
 Maulbertsch, Franz Anton 133
 Maupassant, Guy de 256
 Mauriac, François 144
 Maximilian, Szent 176
 Maximinus, Szent 11
 May, Karl 258
 Mayer Péter 116
 Medárd, Szent 87, 89
 Mednyánszky Dénes 347
 Meggyesi János 151
 Meidinger, I. V. 363
 Melanchthon, Philipp 128
 Melius Juhász Péter 147, 272
 Mendelssohn-Bartholdy, Félix 50
 Mercuriale, Girolamo 263
 Mericzay Antal 218
 Mészáros István 15, 379
 Metherie, Jean Claude de la 362
 Methodiosz Olümposz 174
 Meyer, Horst 275—276
 Mezey László 8, 12, 89, 97, 155, 179, 200,
 279—280, 331, 374—375
 Michael Albertus 74
 Migne, J. P. 15, 22
 Miháltz Elek, gelencei 242
 Mihály, Dukász, VII. (kelet-római császár)
 54
 Mihály, Szent 91
 Mihályffy József 213
 Mihályka Lajos 253
 Mihálykó János 348—353
 Mikec Mihály 220
 Mikés Kelemen 133
 Miklós, Szent 154
 Miklóssy János 144, 245—248
 Mikó Pálné 111
 Mikszáth Kálmán 248—249, 256, 258
 Miskolczi Csulyak István 128
 Miskolczi László 12, 279
 Miskoltzy István 216
 Mittenberg, Georgius van 311
 Mitterpacher, Ludwig 362
 Mocsáry Lajos 112, 325
 Mohlberg, Kunibert 90
 Moirold, Maria 176
 Molière (Poquelin, Jean-Baptiste) 256—257
 Molin, Virgíl 136
 Moll Jeromos 35, 42
 Mollay Károly 273
 Molnár Albert l. Szenczi M. A.
 Molnár Ferenc 258
 Molnár Ferenc, A. 281—282
 Molnár Gergely 127—129
 Molnár József 16, 331
 Molnár Miklós 371

- Mone, Franz Joseph 17
 Mór, Szent (apát) 11, 91, 176—177
 Móra Ferenc 77—78, 81—83, 256—257, 259—260, 371
 Móricz Zsigmond 256—257, 371
 Morin 362
 Morvay Zoltán 78—79, 81—83
 Móser Zoltán 152
 Mózes Mihály 116
 Müller Ferenc 34
 Müller Gyula 117
 Müller Ignác 214
 Muraközy Gyula 81
 Muralt, Johannes 148

 Nádasdy-család 224
 Nádasdy Ferenc 239
 Nagy Dezső 257
 Nagy Ferenc 217—218
 Nagy Imre 116
 Nagy Iván 346—348
 Nagy J. Béla 266
 Nagy Lajos 146
 Nagy Miklós 60, 65—66, 68, 72—74, 152
 Nagy Pál 362
 Nagy Zoltán 210—211
 Nagyfalusi Jenő 78, 81—82
 Nansen, Fridtjof 257
 Napierth, D. Ferdinand 237
 Napóleon, I. Bonaparte (francia császár) 108—111, 355—356, 358
 Napóleon, III. (francia császár) 246, 257
 Náthly József 213
 Némedy Mihály 116
 Nemeskéri Erika 144
 Németh László 144
 Németh Mária 141—144
 Németh Márta 320—329
 Németh S. Katalin 139—141, 144, 147
 Neuchâtel, Berthier 356, 358—359
 Neumann, K. A. 361
 Neuser, Adam 147
 Nil I. Dapsy Gizella
 Nok Károly 117
 Nollet 362
 Noséda Gyula 247
 Notker, Balbulus 4
 Nussbächer, Gernot 127
 Nyáry Krisztina I. Thurzó Imréné
 Nyási Demeter 280
 Nyilas Ferenc 362
 Nyilas Márta 117—118
 Nyomárkay István 20

 Oefe, Edmundus L. B. 169
 Öglin, Erhard 30
 Ohienko, I. 278
 Ohnet, Georges 256
 Ojtozi Eszter 153—154, 277, 278
 Oláh Gábor 76—77, 79, 81—82
 Oláh Miklós 340, 344
 Olivier, J. 361
 Olsavszky György 219

 Ölsenn, Hector von 108
 Orániai Vilmos 147
 Orbán Lajos 217
 Orbán László 364, 366—368
 Orczy László 250
 Ordinantz Konstantin 216
 Orio, Lorenzo 345
 Ormos Mária 322
 Országh László 136
 Ortutay Gyula 328
 Ossolinski, Józef Maksymilian 276
 Ósz Iván 77, 81
 Othmar, Szent 11
 Ötvös János 128
 Ovidius, Publius Naso 317, 336, 340, 362

 P. Magister I. Anonymus
 Paczkó 112
 Padányi Bíró Márton 269
 Pagis, D. 281
 Pais Dezső 330
 Pajeszade, G. 135
 Pajkossy György 142
 Pajzs István 363
 Paku Imre 75
 Pál, II. (pápa) 279
 Pál, Szent (apostol) 21, 317, 332
 Pál, Szent (Remete) 11—12
 Palaeologus 146
 Pálffy Móric 247—248
 Palkovich György 279
 Pánczél (Pántzél) Dániel 45, 354—355, 357—358
 Pándi Pál 244
 Panka Károly 65, 68
 Pankl, Matthäus 362
 Panzer, Georg Wolfgang 25—26
 Pap János 212—213, 217
 Pápai Páriz Ferenc 135, 272
 Papp István 141
 Parwa, Christian 361
 Pasteiner Iván 375
 Patachich Adám 280
 Pataki Dénes 357
 Pataky József 81
 Patay István 111
 Patkós Bénéjámín 116
 Paula, Szent 176—177
 Pauler Gyula 286, 288, 296
 Pauncz Árpád 145
 Pavercsik Ilona 143
 Pázmány Péter 225, 348—353
 Pazyra, St. 150
 Pécsi Lukács 125
 Pécsváradi Péter 225
 Pecz Vilmos 379
 Péczely József 84
 Pedelius, Wolfgang 312
 Pekár Gyula 66, 69—70, 256
 Peltz József 116
 Perényi Ferenc 149
 Pesti Gáspár 346

- Pesty Frigyes 265
 Péter, Szent (apostol) 12, 21, 285—286
 Péter, Szent (vértanú) 11
 Péter, Orseolo (magyar király) 159—175, 285—299
 Péter László 78, 212, 215, 253, 260
 Pethe 362
 Pethe Ferenc 210, 359, 361
 Pethő János l. Gersei
 Pethő Orsolya l. Forgách Péterné
 Petki József 237
 Petőfi Sándor 117, 256, 258, 269—270, 281—282, 366, 371
 Petrassevics Nicefor 354
 Petri, Georgius 318
 Petrik Géza 267
 Petrovich Ede 7
 Petrus Blesensis 15
 Petrus Comestor 13
 Petrus Lombardus 301
 Pettyéni Borbély Márton 272
 Pfliegl, Joannes 313
 Pfundtner Mátyás 34
 Pichler-család 122
 Pikler Blanka 321, 327
 Pikler Gyula 328
 Pilger, Friedrich 362
 Pintér Márta Zsuzsanna 244—245
 Pirckheimer, Willibald 305
 Pirnát Antal 146—149
 Platon 99, 340
 Plechl Béla 69
 Plöszl Leopold 112
 Pokrovszkij, N. N. 379
 Polgár Dániel 116
 Pölöskei Ferenc 268
 Pongrácz Kálmán 325
 Pontanus, Caspar 317
 Ponyikay János 272
 Pope, Alexander 41
 Poppel, Georg 32
 Poppel, Ladislaw 32
 Pór Tibor l. Sarló Sándor
 Pósa Gábor 357
 Posonyi György 116
 Potkowski, Edward 331
 Pott, Friedrich August 330—331
 Potuček, A. 343
 Praznovszky György 221
 Praznovszky Mihály 112—114
 Prighkmoser, Georg 312
 Prinz, Friedrich 88, 90—91
 Priscianus 155
 Priscus, Szent 90
 Proctor, Robert 29—31
 Prónai Sándor 240
 Prosperi, Adriano 147
 Protéktor, Menandrosz 353
 Pruisz János l. Filipec
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 336—337, 339—340
 Puky Endre 71
 Puskin, Alexandr 256
 Pusztai P. József 253
 Quetif, Jacques 14, 103
 Quirinus, Szent 91, 311
 Rabener, Gottlieb Wilhelm 41
 Rácz Gyula 328
 Ráday-család 240
 Radó György 282
 Radó Polikárp 12, 89, 279—280
 Rádóczy Gyula 272
 Radványi József 129
 Raimundus de Pennaforte 14
 Rajk László 368
 Rákóczy-család 149
 Rákosi Mátyás 364
 Raphael (bibl.) 317
 Ráth György 24, 32—33, 263—264, 305—307, 310—311, 315—316
 Ratkoš, Peter 280
 Rédey Tivadar 132
 Redl Károly 168
 Reeves, J. P. 273
 Regiomontanus 305, 335—336
 Regnier, H. de 83
 Reichenstein, Stephan Haymb von 105—108
 Reimarus, Hermann Samuel 55
 Reizner János 208, 213, 216
 Remogius, Szent 89
 Remellay Gusztáv 117
 Reményi József 325
 Remete László 320
 Renyi Ferencz 282
 Réti Ödön 78, 81—83
 Révai (antikvárius) 311, 313—314
 Révai Miklós 210
 Révay (I.) Ferenc 342, 347
 Révay (V.) Ferenc 347
 Révay (II.) János 346—347
 Révay Pálné 347
 Révész Béla 256
 Rheda Pál l. Lipsiai
 Rhein, Adolf 106
 Richtmann M. 273
 Riegersperger, Thomas 304
 Ritoók Zsigmond 379
 Roggendorff 106
 Rogyonov 258
 Róheim Géza 328
 Rohlwes János Miklós 359
 Rohrachner (antikvárius) 304, 306, 309, 311—313
 Rolland, Romain 256—257
 Romains, Jules 83
 Rómer Flóris 302
 Róna Judit, M. 144—146
 Rónai Zoltán 328
 Rónay György 168
 Roosevelt, Franklin Delano 325
 Rosenthal, Ludwig 308—309, 312, 315
 Rotterdami Erasmus l. Erasmus
 Rousseau, Jean-Jacques 51, 59, 380
 Roykó Viktor 324
 Rozsnyay Kálmán 77, 81

XVIII

- Rozsondai Marianne 271, 300–319
 Rudbeck 47
 Rummy Károly György 111, 210, 336
 Rupprich, Hans 334, 336
 Rutbert, Szent 87, 89–91
 Ruzsás Lajos 268
 Rybárič, Richard 280

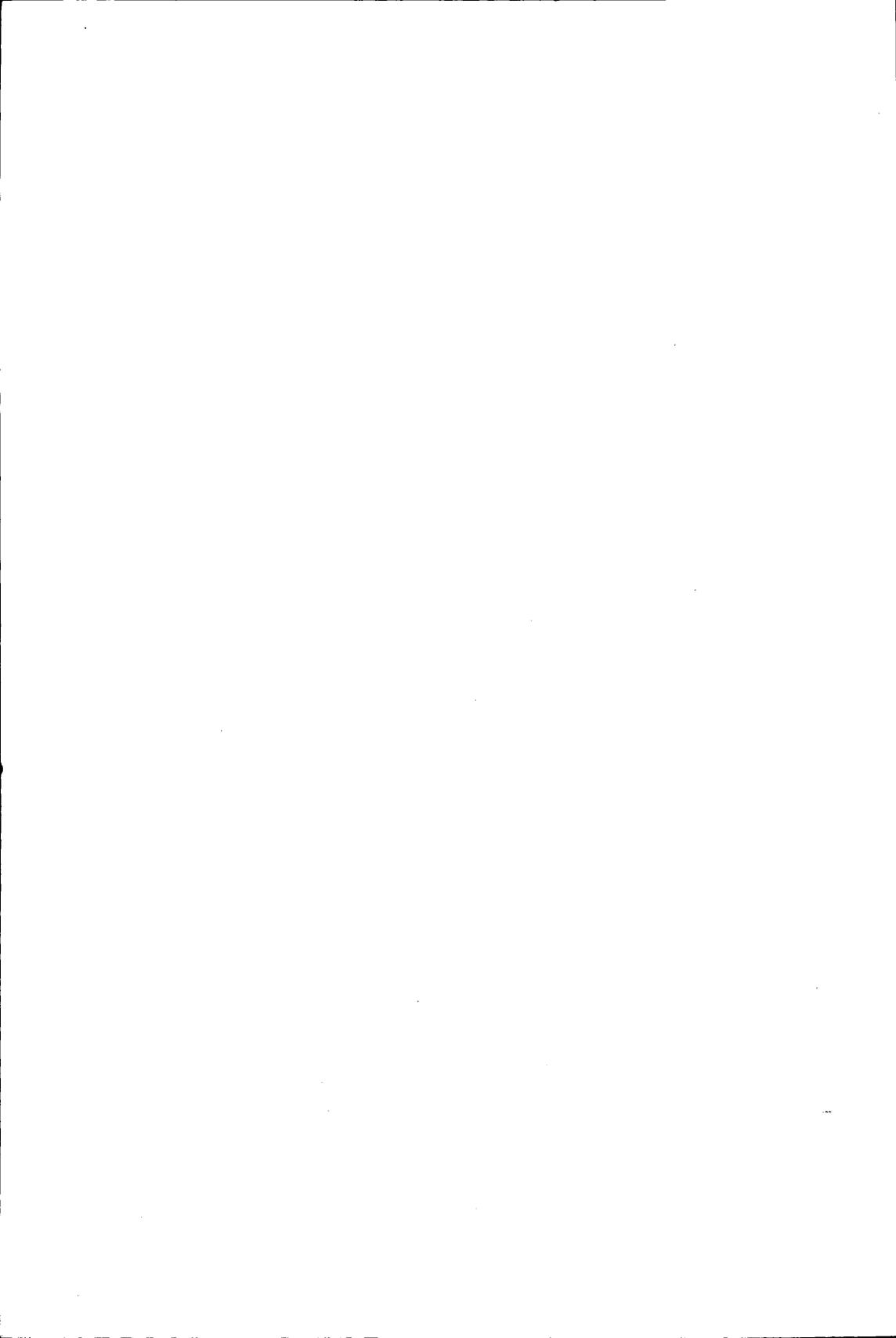
 Sabbataj 274
 Sajnovics János 47
 Sajó Géza 304
 Salamon (bibl.) 21
 Salamon (magyar király) 187, 197, 292
 Sallai István 225, 351
 Salvianus Massiliensis 99
 Sándor (román fejedelem) 127
 Sándor István 109
 Santell, Petro Insto 362
 Saradze, Guram 134–138
 Sarbak Gábor 155–156
 Sárkány Oszkár 142
 Sarló Sándor (Pór Tibor) 78, 81–82
 Sásdi Sándor 83
 Sauska Ferentz, Somberegi 236
 Schapf, Jörg 310
 Schedel, Hartmann 305
 Schedius Lajos 207, 211
 Scheiber Sándor 273–275, 281
 Schesæus Károly 243
 Schilling, Florentius 341
 Schimmer, Karl August 26
 Schirmann, Jefim 281
 Schlechta, Johannes 345–346
 Schleich, Jacob 317
 Schlözer 47
 Schmältzl, Wolfgang 32
 Schmidt Antal 215
 Schobser, Hans 27, 29
 Scholastica, Szent 11
 Schönberger, Joseph 238
 Schönherr, Alfons 90
 Schönherr Gyula 132
 Schöpflin Aladár 84
 Schottenloher, Karl 27, 29–30
 Schultz, August 357
 Schulze-Dlitzsch, Franz Hermann 116
 Schunke, Ilse 302, 304, 307–308, 312–313
 Schuster, J. 362–363
 Schuy Gilbert 111
 Schwaiger (könyvkereskedő) 34
 Schwalb Lajos 259
 Schwarthner, Martin 361
 Schwartz Izsó 253, 259
 Schwartzenberg 358
 Schwartzenberg, Adolf 239
 Schwarz, Georg Christoph 25
 Schwenke 307–308, 312
 Schwenkle, Paul 330
 Schwob, Ute Monike 29
 Scott, Walter 257
 Sebestyén Géza 370
 Seifert, Siegfried 50
 Serlo Wiltonia 14

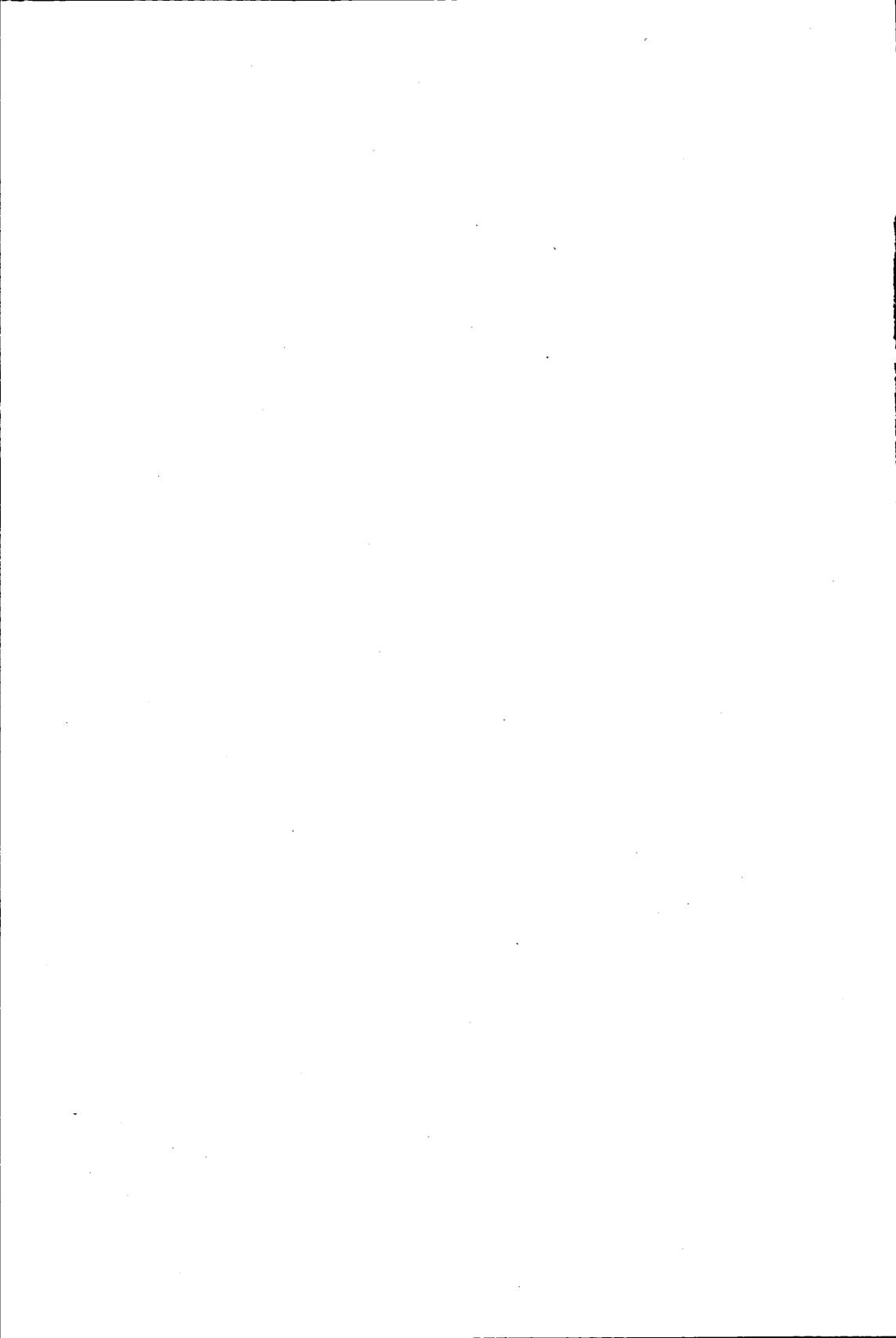
 Semmelweis, Karl 224
 Servet Mihály 146
 Setälä 71
 Shakespeare, William 256, 258
 Shaw, George Bernard 256–258
 Sienkiewicz, Henryk 256
 Sigillum, Nicolaus 308
 Sigray Jakab 250–251
 Siklósi András 369, 372
 Silagi, Gabriel 166, 296
 Sima László 220
 Simeon, Szent 4, 7
 Simon Györgyi 331
 Simonescu, Dan 125–126
 Simonius 148
 Simonyi Zsigmond 17
 Simor János 280
 Sinclair, Upton 256
 Sintsy Mózés 117
 Sixtus, Szent 91
 Sixtus, IV. (pápa) 335
 Socinus Faustus 148
 Soltész Ferenc 377
 Soltész Zoltánné 224–233, 304, 348–353
 Sombergi Sauska I. Sauska F.
 Somkuti Gabriella 141
 Somlyó Zoltán 256
 Sonnenfels, Joseph 40
 Soós István 108–111
 Sós Lajos 116
 Sopko, Július 278–281
 Sötér István 51
 Sovave, Francesco 362
 Sparwenfeld, Johann Gabriel 134–135
 Sprengel, Kurt 361
 Squarcialupi, Marcello 148
 Stahremberg, Gothard 335
 Stanley, Wendell Meredith 257
 Starovolski, Szymon 276
 Statius, P. Papinius 99
 Steffenhagen 331
 Stegemann 337
 Stein Aurél 257
 Steinbeck, John 371
 Steindl Imre 60, 65
 Stella, Aldo 147
 Stendhal (Henri Beyle) 256
 Stephanus Langton 14
 Stephanus frater, Pollonus 4
 Stern, S. M. 273
 Sternberg 106
 Stöckel, Matthias 32
 Stöckholzer Hirschfeld Félix 355
 Stoll Béla 139, 144–145, 228
 Stošić, Krsto 3–4
 Stotzingen-család 122
 Stotzingen, Magdalene von 121
 Stotzingen, Ruprecht von 121
 Stübel, Bruno 334–335
 Stuchs, Georg 29
 Stuchs, Johann 29
 Stumfeck, Thomas 313
 Südy Ernő 76, 84

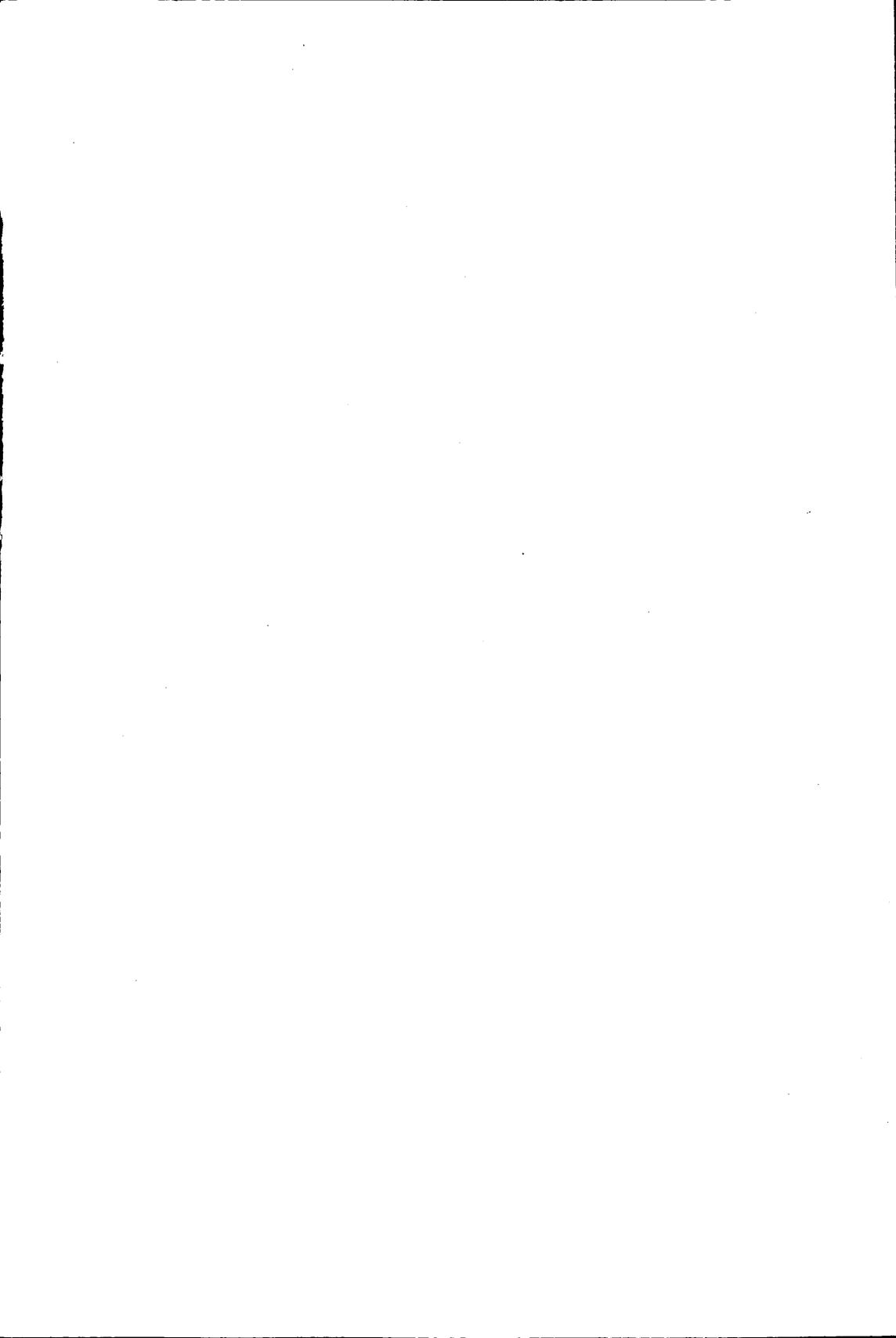
- Sulpicius Severus 88
 Supka Géza 328
 Supkegel Mózes 116
 Surriano, Antonio 345—346
 Swarzenski, Georg 88—90
 Swift, Jonathan 256, 258
 Sylvanus, Johannes 147
 Sylvester János 353
 Szaádja Chivi 281
 Szabó Dezső 82
 Szabó Ervin 257, 320, 326, 328, 374
 Szabó Ferenc 215
 Szabó Flóris 99—101, 288
 Szabó Géza 128, 147
 Szabó Károly 124, 264—265, 267, 288, 303,
 348—349
 Szabó László 212
 Szabó T. Ádám 281
 Szabóky Adolf 115
 Szacsavay Sándor 355
 Szaitz Leo Mária 54
 Szakoleczay Lajos 80
 Szalkai László 15
 Szaniszló, Szent 176
 Szántó Tibor 95
 Szapáry József 363
 Szapolyai János 347
 Szarvas Gábor 17
 Szászky János I. Tomka
 Szathmáry Károly, P. 117
 Szatmári György 27
 Szauder József 50—51
 Szcucki, Lech 147
 Széchenyi Ferenc 142, 280, 360
 Széchenyi István 215—216, 219
 Szegfü László 166—169, 173—175, 296
 Székely György 178
 Székely Sándor 129
 Szekfű Gyula 50—51, 325
 Szele István 128
 Szelestei Nagy László 55, 144, 176—203
 Szelle Béla 114—118
 Szementhey Kristóf I. Zementhey
 Szemere Pál 111
 Szenczi Molnár Albert 119, 128, 353—354
 Szende Pál 328
 Szendrei Janka 4, 280
 Szentes József 355
 Szent-Györgyi Albert 328, 371
 Szentgyörgyi István 50
 Szentgyörgyi József 210, 360, 362
 Szentiványi Márk 113
 Szentmarjai Ferenc 250
 Szentmihályi János 379
 Szentpétery Imre 14, 165, 177, 179, 379
 Szepesváry Tamás 272—273
 Szerelmey Miklós 112—114
 Szerémi 319
 Szeremlei Samu 218—219
 Szigethy Vilmos, Sz. 77—78, 81
 Szigeti Kilián 12
 Sziharulidze, Ph. 136
 Szikszai Fabricius Balázs 127
 Szilády Áron 301, 352
 Szilágyi János 254—255, 257
 Szilvás-Ujfalvi Imre 128
 Szilvási János 129
 Szilveszter, II. (pápa) 53—54
 Szily Kálmán 330
 Szinán (pasa) 32
 Szinyei Endre 377
 Szinnyei Ferenc 108, 111
 Szinnyei József 45, 109, 129, 354, 356, 358,
 360
 Szitnyikov, Leonyid Alekszandrovics 379—
 380
 Szlatky Mária 272
 Szluha Ferenc 213
 Szögi László 379
 Szőke Sándorné 145
 Szokoly Viktor 246—247
 Szombathelyi Szele János 128
 Szontagh Gusztáv 215
 Szörényi László 147
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 323
 Sztranyavszky Sándor 73
 Sztrianek János 219
 Sztriha János 219
 Szűcs József 217
 Szűts Pál 129
 Szvencickij, I. 278
 Tabéry Géza 76
 Táerling József 116
 Takács József 235, 237—239
 Takács Olga, R. 151—153
 Tamás, Szent (Aquinói) 11
 Tamás Aladár 372
 Tánicsics Mihály 366
 Tánecz Menyhért 239
 Tánecz János 116
 Taraszov 258
 Tarczy Lajos 269
 Tardy Lajos 134
 Tárkányi Béla 133
 Tarnai Andor 50, 111, 332
 Tatisvili, V. 135
 Taurinus István 27
 Tazbir, Janusz 147
 Telegdi Pap Sámuel 135
 Teleki-család 303, 306
 Teleki József 237, 240, 280
 Teleki László 241—242
 Teleki Mihály 237, 241—243
 Teleki Sámuel 241
 Temesvári Pelbárt 100, 105, 201—203,
 300—319
 Tencsetta 150
 Terescsényi György 78, 81—83
 Tervonen, Viljo 281—282
 Tevan Andor 76, 271
 Thackeray, William Makepeace 256, 258
 Thaez, Albert 361
 Thaisz András 204, 207, 211, 219, 222
 Thallóczy Lajos 347
 Themisztoklész 235

- Theodorétosz 353
 Theudebert, I. (frank király) 91
 Thimon, Szent 12
 Thirring Gusztáv 71
 Thököly Imre 362
 Thorndike, Lynn 14, 335
 Thun, Leo 106, 269
 Thúri Farkas Pál 128
 Thury Zoltán 256
 Thurzó Imréné Nyáry Krisztina 349
 Thurzó Szaniszló 224
 Timár György 155
 Timár Kálmán 100
 Tinódi Sebestyén 352
 Tisza István 269
 Tisza Kálmán 269
 Tivadze, T. 134
 Tóbiás (bibl.) 21
 Tóke Ferenc 17
 Toldy Ferenc 265, 330—331
 Tolhopff János 333—340
 Tolnai Gábor 134, 371
 Tolnai Sándor 362
 Tolsztoj 256, 258
 Tomka Szászky János 43
 Tomori Ferenc 115
 Tömörkény István 256
 Tompa Mihály 256
 Tonelli Sándor 78, 80—83
 Tordy Mihály 217
 Török Árpád 326
 Török János 26
 Török József 12, 177
 Toronyi Imre 221
 Tóth Árpád 256
 Tóth Béla 359—363
 Tóth Ferenc 218
 Tóth Gyula 81
 Tóth István 128
 Tóth János 116
 Tóth Kálmán 245—247
 Tóth László 344
 Tóth Szabó Pál 27
 Tótfalusi Kis Miklós 134—138, 227
 Tragurinus, Matthaeus Andronicus 346
 Trapezuntius, Georgius 340
 Trattner 35, 37—42, 112, 204
 Trattner Mátyás 204
 Trausch, Joseph 129
 Trautmann, Leopold 360
 Trautmannsdorff 106
 Trefort Ágost 269
 Tricesius, Andreas 346
 Triolet, Elsa 144
 Trócsányi György 65
 Trócsányi Zoltán 132
 Trócsányi Zsolt 268—270
 Turgenyev, Ivan 256
 Turtiainen, Arvo 282
 Twain, Mark 256
 Tyitov, T. Sz. 380
 Tyszkowicz Iván 148
 Udvardy Cserna János 115
 Ulászló, II. (magyar király) 341—348
 Ulrich, Szent 90
 Ungler, Lucas 304
 Ungvári Elemér 83
 Ur György 259
 Urban, Waclaw 148
 Uriel (bibl.) 317
 Váczy János 111, 210
 Váczy Péter 288, 290, 292
 Vadnai Károly 248
 Vág (Vágh) Sándor 83—84
 Vágó Ernő 367
 Vágó József 116
 Vahot Imre 116
 Vajda, G. 273
 Vajda János 144, 248, 256
 Vajda Lajos 152
 Vajda Péter 207
 Valerius Valerianus, Lucius 274
 Valjavec, Fritz 89
 Vámbéry Ármín 257
 Ványi Ferenc 79
 Várdai Pál 280
 Varga András 127—129
 Varga Imre 139
 Varga István 221
 Varga F. János 327
 Varga Jenő 257
 Varga József 320
 Vargha Kálmán 139—141
 Vargovits István 116
 Vári Dezső 249
 Varjas Béla 132, 272
 Varjas Endre 75
 Várkonyi (Ligethy) Nagy Béla 75—86
 Várnagy Antal 155
 Várnai Zseni 256, 258
 Vas Margit 211
 Vasoli, Caesare 148
 Vata (nemzetségtő) 299
 Vateisvili, Dzs. 136
 Váth János 79, 81, 84
 Vazul (magyar herceg) 288
 Vedastus, Szent 88—89
 Vedres István 210—211, 214
 Vega, G. J. 361
 Vehe-Glirius, Matthias 147
 Vekerdi László 271
 Vekerdy Géza 83
 Vékony Margit 321
 Venantius Fortunatus 91
 Vencel, Szent 176
 Verancsics Antal 346—347
 Vercors l. Bruller, Jean
 Veres Péter 328, 372
 Veresmarthy Ipoly 7
 Veress Endre 347
 Vergilius, Publius Maro 317, 346, 360, 362
 Verne, Jules 256, 258
 Verseghy Ferenc 58
 Vértes Józsefné 369

- Vértesy Miklós 379
 Vervliet, Hendrik D. L. 275
 Vespucci, Amerigo 31
 Veszprémi Ferenc 324
 Veszprémy László 87—94
 Vick, I. C. 362
 Vigyázó Ferenc 304—317
 Vigyázó Sándor 304—305, 314
 Vihar Béla 75
 Vikár Béla 328
 Vindemialis, Szent 89
 Virág Benedek 109, 111, 360, 362
 Vitali, Bernardino 346
 Vitéz János 98—99, 337, 340
 Vitsmándi Ágoston 117
 Vizkelety András 20, 330—333
 Voinovich Géza 242
 Volgina, Albina A. 50
 Voltaire, François Marie Arouet 41, 50, 380
 Vörös T. Károly 323
 Vörösmarty Mihály 204, 207, 219, 222, 256
 Vrtel-Wierczynski, Stefan 277
- Wadzo, Adam Zestwitz von 108
 Wagner, Carolus 344
 Wagram 358
 Walburga, Szent 12, 91
 Wallenstein, Emanuel 109
 Walstein, Amadeus Johann 362
 Walther, Hans 15, 20, 22—23
 Waltner Mihály 258—259
 Wéber Antal 244
 Weber, D. J. 361
 Wehli Tünde 280
 Weller, Emil 24—25, 28—30, 32—33
 Wells, Herbert George 256
 Weltner Mihály 256
 Wertheimer Ede 46
 Wesselényi Miklós 210
 Weszprémi István 144
 Weyssenburger, Johann 30
 Wichmann, Irene 281—282
 Wiernitz, Wentzl Martin von 106
 Wierzbowski, Stefan 344
- Wilde, Oscar 256, 258
 Wildenow, L 361
 Willehad, Szent 89
 Williams, G. H. 148
 Willibald, Szent 87, 89, 91
 Willibrordus, Szent 11
 Winter, Ernst Karl 322
 Witsen, Nicalaes 134—138
 Wix Györgyné 142
 Wohlgemuth, Michael 305
 Wóber György 215
 Wolfgang, Szent 88—90, 91
 Wulfila (Ulfilas) 353
- Xántus János 257
- Zacher, Julius 330—331
 Zadkiel (bibl.) 317
 Zahlheim, Karl von 37
 Záhonyi Bertalan 116
 Zaluski, Józef Andrzej 276
 Zapaszkó, Jakim 277—278
 Zápolya 149
 Zay Sámuel 349, 360, 362
 Zeller, Leonard 314
 Zementhey (Szementhey, Zemenchey)
 Kristóf 315
 Zemléni Demeter 7—8, 14, 22
 Zeno, Szent 90, 312
 Zola, Émile 256, 258
 Zöld Antal 221
 Zöld Ördög I. Tóth Kálmán
 Zotter, Hans 97—98
 Zoványi Jenő 128, 325
 Zucchini, G. 148
 Zvonarics Mihály 352
 Zsiga Lajos 84
 Zsigmond, Szent 89
 Zsigmond (lengyel herceg) 343
 Zsigmondy Árpád 224
 Zsigmondy Árpádné 224, 227, 353
 Zsilinszky Mihály 208, 212, 214
 Zsitvay Tibor 62, 72

A századik évfolyam elé

Kevés olyan folyóirat van, amely megéri a századik évfolyamát. Magyarországon csak a Századok és a Magyar Nyelvőr előzte meg a társadalomtudományi folyóiratok közül a Magyar Könyvszemlét. Világviszonylatban is kevés az olyan könyvtörténeti, bibliográfiai folyóirat, amely hamarabb kezdte volna el pályáját, mint a magyar megfelelőjük. Már maga ez a régiség is arra indít, hogy megemlékezzünk az évfordulóról. Még inkább erre ösztönöz a folytonosság és az újítás közötti összefüggés és az ebből adódó feladat.

Fraknói Vilmos 1876-ban a folyóirat programját így határozta meg: „A Magyar Könyvszemle a magyarországi könyvészet és a hazai könyvtárak közlönye óhajtt lenni. Közölni fog a régebbi magyarországi bibliográfia körébe tartozó értekezéseket és az újabb felfedezésekről értesít. Ismertetni fogja a hazai könyvtáraknak történetét, szervezetét, nevezetesebb tudományos kincseit és szerzeményeit. Továbbá összeállítandja a magyarországi sajtó irodalmi érdekű termékeinek és a hazánkat érdeklő külföldi munkáknak lehetőleg teljes és pontos jegyzékét.” Ez a program lényeges részében ma is megállja a helyét, bár a folyóirat bővült tematikájában, változott szemlélete és módszertana. Csak üdvözölni lehet az 1981-ben átalakult szerkesztő bizottságnak azt a célkitűzését, hogy a könyvtörténet fogalmát szélesen értelmezi, és különösen azt, hogy ebbe beleérti az olvasóközönség és az olvasás történetét is. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a mentalitás-, eszme-, művelődéstörténeti kutatások nem fejlődhetnek anélkül, hogy ne ismernénk a könyvek és a sajtótermékek kibocsátásával és terjesztésével foglalkozó intézmények tevékenységét, a terjesztés eredményeit és a befogadás viszonyait és tartalmait. Egy-egy korszak tudati állapotának megismerése különösen az új tömegkommunikációs eszközök megjelenése előtt enélkül a sokszor nagyon is fáradtságos feltáró és értékelő munka nélkül nem lehetséges.

Bizonyos mértékig új a szakmában az információs-dokumentációs tevékenység előtérbe kerülése és ezzel együtt az új technikai eszközök felhasználása. A Könyvszemle az utóbbi időszakban törekedett arra, hogy e tekintetben is bővítse a vizsgáló-dási körét, de azt hiszem, a szerkesztő bizottság egyetért velem a tekintetben, hogy e téren szélesebb körű áttekintésre, rendszeresebb és konkrétabb tájékoztatásra van szükség. Ma még a szakemberek sem ismerik sok helyt azokat a lehetőségeket, amelyek rendelkezésre állnak az új információs és dokumentációs szolgáltatások megszer-

vezésével. Arra törekedtünk, hogy e tekintetben munkamegosztás alakuljon ki a különböző szakterületek könyvtárai és intézetei között, de még távol vagyunk attól, hogy egy részében jól összeilleszkedő és hatékonyan működő rendszer jött volna létre.

A Magyar Könyvszemle azt is célul tűzte maga elé, hogy szélesebb olvasóközönséghez szóljon. A megnövekedett történeti érdeklődés és a szakmai tájékoztatási igény egyaránt jelzik, hogy ez a törekvés nem megvalósíthatatlan.

Nagyra értékelve a Magyar Könyvszemle eddigi munkáját, a 100. évfolyam indításakor — úgy hiszem — az a kívánatos, ha a társadalmi szükségleteknek és a tudomány fejlődésének megfelelően ezekre a feladatokra felhívjuk a figyelmet.

KÖPECZI BÉLA

Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból

A dalmáciai Šibenik konventuális ferences kolostorának (Samostan sv. Frane) könyvtárában *Liber Demetrii de Lasko* címmel, Cod. 10. jelzettel egy XV. század első feléből való, Magyarországon keletkezett kódexet őriznek. A könyvet, amely eddig elkerülte a hazai kutatók figyelmét, először Krsto Stošić, a kolostor néhai könyvtárosa írta le 1933-ban a *Croatia Sacra* című zágrábi egyháztörténeti folyóiratban a ferences könyvtár kézíratairól közreadott katalógusában.¹ Stošićtól származik a kódex latin elnevezése, és már ő megemlítette azt is, hogy a 16. levélen öt magyar nyelvű sor található. 1982 októberében, jugoszláviai tanulmányúton liturgikus kódexek után nyomozva, az említett könyvtárban rábukkantam erre a magyar szempontból kiemelkedően becses középkori emlékre. A helyszínen néhány órát fordítottam a kódex átvizsgálására, majd ezt a munkát itthon mikrofilm alapján folytattam.²

Már az első átlapozásnál megállapíthattam, hogy a vegyes tartalmú papír kódex kétségtelenül magyar eredetű, és az is valószínűnek látszott, hogy a középkori iskolakönyvek műfajába tartozik. A hazai művelődéstörténet számára jelentősnek ígérkező forrást a 16. fólió verzóján olvasható öt soros magyar szöveg, az irodalomtörténet és nyelvészet számára meglepetést jelentő verses könyörgés teszi különösen fontossá.

A kódex 145×215 mm nagyságú, 268 fólió terjedelmű. Az anyaga papír, amelynek eredetét, vízjelét nem tudtam megvizsgálni. Az egyes füzetek nagyságára is csak néhány, a mikrofilmen is látható ívjelzésből lehet következtetni. A kötet első részében ugyanis öt helyen (ff. 3, 19, 50^v, 66^v, 82^v) a lap alsó szegélyén latin sorszám (primus, secundus, tertius, quartus, quintus) látszik. Az így megjelölt lapok között 16, illetve 32 levél van. Három esetben ilyen lapra egy-egy nagyobb tartalmi egység kezdete esik (f. 3: *Summula de Summa Raimundi*, f. 19: *Historiae per Bibliam*, f. 67: *Computus metricus*). Ez a számozás, amely a kódex nagy részét író Laskói Demeter kezétől származik, a továbbiakban elmaradt. A kötés tehát a kódex keletkezési helyén készülhetett. A füzetekbe másolt részeket a scriptor sorba rendezte, majd a könyvkötő három, egyenként 8–8 mm széles bőrcsíkra felfűzte; a csíkokat 3–4 mm vastag deszkából kiszabott táblákon az előre elkészített kettős nyílásokon átbújtatta, és a tábla külső oldalán leragasztotta. Ezután a fatáblákat durván, elnagyolva kiszabott

¹ *Rukopisni kodeksi samostana sv. Frane u Šibeniku*. Croatia Sacra. Zagreb 1933. Fasc. 5. 18–61.

² A kódex mikrofilmje a MTA Könyvtárában 6428/I. számmal található. — E helyen is megköszönöm a šibeniki ferences kolostor elöljárójának és könyvtárosának előzékeny segítségét, Dr. Pavao GALIĆ úrnak (Zadar, Naucna Biblioteka) a mikrofilm elkészítése körül nyújtott baráti közreműködését.

és meglehetősen vastag pergamennel bevonta, amely az idők folyamán szürkére pizskolódtott.

Az első tábla belső oldalára ragasztott könyvtári címkén K. Stošić írásával a kódex jelzete és címe olvasható: 10. Liber Demetrii de Lasko. A kötetet borító pergamen behajtott részein a XV. század második feléből származó, helyenként elmosódott szövegrészek, tollpróbák láthatók; így a hátsó tábla belső oldalán ez a bejegyzés: „... recesserunt ad imperatorem turcorum ambo fratres 1453”, majd alább ugyanazzal a kézzel: „Stephanus f(rater) pollonus”.

A kötéshez tartozik még két pergamen lap is. Ezeket a könyvkötő a táblák és a kódex törzse közé, az említett keskeny bőrcsíkokra ráfűzte, és a kódex lapjival egyező nagyságra körülvágta. A rajtuk levő írás a kódexhez viszonyítva fordított helyzetben látható. A könyvkötő ezeket a pergamentlapokat feltehetően a könyvtáblák belső oldalaira akarta ragasztani, hogy a fűzésnél alkalmazott csíkokat eltüntesse és egyúttal a kötetet is megerősítse. Erre azonban valamilyen okból nem került sor; a lapokon ragasztónak nyoma nincsen.

A két pergamen lap, amely ugyancsak a kódex keletkezési helyén került a kötésbe, az itthoni tüzetes vizsgálat során szolgált nagy meglepetéssel: egy XII. század végi magyarországi hangjegyes tropárium részletei láthatók rajtuk. A szövegek Notker Balbulus által szerzett vagy neki tulajdonított húsvéti és karácsonyi prózákat tartalmaznak és a miseéneklés St. Gallen-i szokásának hazai gyakorlatáról tanúskodnak. Az első fragmentumon a „Laudes Christo redempti”, „Pangamus creatoris”, „Agni paschalis esu” és a „Grates salvatoris” kezdetű húsvéti darabot, a hátsó lapon a „Grates nunc omnes”, „Natus ante saecula” és az „Eia recolamus” kezdetű prózát, valamint a magyar vonatkozásban ritka, de nem ismeretlen „Laudem Deo” kezdetű karácsonyi trópus olvashatjuk. Valamennyi darabnak megvan a négy vonalra egyszerű hangjegyírással lejegyzett dallama. Szendrei Jankának, a Laudem Deo tropus és a hazai hangjegyírás szakértőjének véleménye szerint e két lapon valószínűleg a vonalas magyar notáció legrégebbi, a Pray-kódex kottás bejegyzéseit is megelőző emléke került elő.³

Végül e két lapról még azt is megjegyezzük, hogy azok a kódex törzséhez viszonyítva fordított helyzetben kerültek a táblák mellé. Alsó és felső szegélyükön, valamint a kottás sorok közötti szabad helyeken viszont a kódex írásával egyező állásban, feltehetően a XV. század ötvenes éveiben az említett *Stephanus frater Pollonus* két *Cisio Janust* és néhány tollpróbát írt be.

A kódex sorsára vonatkozó legkorábbi adatnak látszik az 1. levél rektójának felső szegélyén egy elmosódott possessor-bejegyzés: „Iste liber est assignatus pro me fratri [olvashatatlan név] per [olvashatatlan név]”. Alighanem ez a kódex elkészültét követő első tulajdonosokra vonatkozhat, akik talán ugyanabban a kolostori iskolában használhatták a könyvet, ahol az eredetileg készült. A liturgikus kalendáriumban (ff. 93—98^v) olvasható bejegyzések már a század közepén Dalmáciában keletkeztek és *Stephanus frater Pollonus* kezétől származnak. Ezek a következők: május 2-án: Woyuode uiyslanich 1454 obitus [..]”; július 10-én: „Obitus d. thome regis bosne 1461 sexta feria”; október 8-án: „S. Simeonis de Zadra” és alatta október 10-én: „Obiit magdale(ne) cho-

³ SZENDREI Janka: *Az Akadémiai Könyvtár T 256 jelzetű töredéke. A „Laudem Deo” két hazai följegyzésének jelentősége.* Zenetudományi Dolgozatok 1978. (Bp. 1979.) 19—34. — Az első fragmentumon a vonalazás piros színű, amint az K. Stošić leírásából is kiderül; ez a mikrofilmen technikai okból nem látható. — Szendrei Jankának a magyar notációra vonatkozó véleményét e helyen is megköszönöm.

color solis lux illustras sup nos. Etiam quidam huius
 am gnis igitur exultantibus huius lux ista ductoris est tuis
 sempiterni. Et exclamat. Scias hoc est lux vras sic
 p dicit cu essentibus ad huc mltas Populus q
 ambulat mter vrbis vidit luce magnas habitantia
 in regione omne motu. Huc sup venit qm dicitur
 Simcon q exultans dicit gloriante dicit quia ego
 xpm. Santa nati in maibz meis supapi m plo et
 repleto spu scto dicit. Nunc vidit oca mei salutae
 tue post hoc sup venit quid heremita qui m
 rogatus a nobz quis esset dicit Ego sum iohannes
 qui xpm baptizavi q ante faciem eius pcedui
 nam eius q vidi digitis meis dicit. Ecce agnus
 dei qui m pmo p p veniet visitae nos q sic p m
 spoliavit d moui cu eo respiceret. Hc bibe. Ecce
 iohannes testu p allegato etc

Quod sum necessaria in domo dei quatuor sigt gra
 marca mystica iustanomena 2 tra coposificata etc

Oh ystomeli teste ydesti q mlaguak otalma
 otupeletas test ma tegetet mltat glan ymadlak
 hug evigomethz melias galalonnaki ydeym elterism
 Oh elagnek honere ag emekiam ewrek heremeth
 Oeged hertis es ymmlak letkemeth testemuel
 Vnde Iape p p vi
 hystolhad

Inde illa visitabit dnbigla dio suo duro sibt fame
 siba pte donec conterantur pccores a facie
 tie co q m lege eius ambulare noluerunt etc

1. kép. A verses könyörgés szövege, Laskói Demeter kézírása. Fol. 16.

post fiquid a hunc d' dicitur nō p' f' q' d' tēna q' mōr
 q' d' d' p' r' e' s' d' i' e' s' nō p' p' l' u' c' o' u' t' i' a' d' i' c' i' t' e' s' t' q' u' i' n' g
 a' n' t' 20 d' d' q' i' s' t' a' t' e' n' a' s' e' s' i' c' u' t' a' l' i' a' t' a' n' t' i' a' q' u' i' d' a
 s' i' m' i' l' i' t' u' r' e' p' a' t' c' a' g' i' t' a' c' i' o' n' e' s' c' o' n' t' i' n' e' n' t' e' s' e' t' o' p' a' c' i' o' n' e' s
 d' o' m' i' n' a' i' q' u' i' s' e' n' i' g' u' o' q' u' i' a' s' e' n' i' a' q' u' i' p' a' q' u' i' s' e' n' i' a' p' r' i' n' c' i' p' i' s
 p' r' e' d' i' c' t' a' t' e' n' a' u' t' l' i' b' e' l' m' o' d' o' a' b' o' m' u' m' r' e' n' d' i' c' i' o' n' e' q' u' i' a
 n' o' s' p' o' s' d' i' a' l' i' s' r' e' n' d' i' d' i' m' u' s' t' e' n' t' a' n' d' o' p' o' s' t' e' n' i' m' u' s
 s' e' n' i' a' s' e' n' i' a' p' r' i' n' c' i' p' i' s' x' p' i' p' a' s' s' i' o' s' e' n' i' a' m' o' r' u' s' nō p' e' c' c' a' t' i' n' m' o' d' i' s
 s' e' n' i' a' v' i' t' e' e' n' e' c' o' p' i' a' l' i' s' t' e' n' i' m' u' s' s' u' b' i' t' o' q' u' o' s' i
 s' e' n' i' a' t' o' r' q' u' e' n' e' u' t' i' n' s' e' p' u' l' c' r' o' u' t' i' n' m' o' d' i' s' p' l' e' n' a' s' u' n' t
 i' n' s' o' n' e' c' o' n' c' e' d' a' t' q' u' i' e' s' t' b' e' q' u' e' s' n' o' n' a' t' a' e' s' t' u' t' i' t' e' r' o' n' i' a' l' i
 d' i' e' s' s' i' b' i' d' u' o' d' e' a' i' n' t' i' m' o' n' i' a' n' o' v' e' s' i' a' l' i' q' u' i' a' i' n' d' u' o' d' e' a'
 m' e' s' t' i' s' e' x' m' e' n' s' i' s' p' e' n' d' a' n' d' o' q' u' i' s' s' i' m' u' s' q' o' s' t' o' t' i' n' d' u' o' d' e' a'
 d' i' e' t' e' n' a' d' e' l' e' a' t' q' u' e' p' a' s' q' u' i' s' e' n' i' a' s' u' n' t' a' n' o' u' t' i' t'
 t' u' e' a' u' t' a' l' i' q' u' o' d' p' r' i' d' i' c' t' o' r' f' e' s' t' o' r' q' u' i' a' s' e' n' i' a' e' n' e' n' i' t'
 i' n' e' t' e' n' i' q' u' o' s' i' p' s' i' o' b' i' s' i' m' i' t' u' t' i' n' q' u' i' a' s' e' n' i' a' s' e' q' u' e' t' e' p'
 v' i' n' d' i' c' i' o' s' e' s' t' s' i' n' t' i' s' u' n' t' l' i' b' e' r' i' c' u' s' s' u' n' t' v' i' l' i' t' a' t' i' b' u' s'
 p' a' e' q' u' i' b' u' s' l' i' b' e' r' i' p' r' i' m' a' g' r' a' t' p' r' o' q' u' o' s' u' n' t' p' r' i' m' o' a' u' s' p' i' c' e'
 t' e' y' v' i' n' d' i' c' a' t' q' u' e' s' t' d' i' o' g' l' o' r' i' o' s' u' s' s' i' t' b' e' n' e' d' i' c' t' i' o' n' e' i' n' s' e' c' t' o' r'
 E' x' p' l' i' c' a' t' c' o' m' p' o' s' i' t' i' o' p' r' i' m' a' n' u' s' d' e' s' e' c' t' o' r' a' m' e' x' t' r' e' m'
 m' e' n' i' d' e' l' a' s' t' i' o' s' u' d' i' c' i' u' s' d' i' u' a' c' i' a' x' x' x' v' i' i' j' 2 a' p'

Oisio ianus epi sibi vendicat hoc festinat ante	Januarius
justa sub ag vinctu paupo mobile linner	
Bupur blasus ag dor februio scolastica vellent	februarius
culi coniuge cati petri mathiaz mda	
ayancus iustaco decoratu gregori ano	ayacius
Gedrud abba bene mta maria genitrice	
April in ambosi festis onat atqz libura	Aprilis
Et valler sanctiqz geor maria qz vitalis	
phil sig aux stor goth iohan stans epi serz sops	Junius
mauis mhar feuiu tenet vrbem in pede aspan	Julianus

sauich 1459". A kódex tehát a XV. század közepén már Zadarba kerülhetett, ahol Nagy Lajos királyunk óta Szent Simeonnak volt kultusza. Ez azonban Šibenikbe nem terjedt át. Arra már nincsen adatunk, hogy miként jutott mai őrzési helyére.

A kódex írásának jellege megegyezik a XV. század első felében Európa-szerte elterjedt és magyar földön is általánosan használt gótikus kurzív könyvirással; megtalálhatók benne az iskolás kéziratokból ismert fokozatai: a másolt szövegeknél a *cursiva textualis*, a glossa ordinariánál a *cursiva currens*, és a szóbeli magyarázatok, az előadások gyors jegyzetelésénél a *notularis*. A rendelkezésre álló fényképek segítségével öt kéz írását sikerült megkülönböztetni, ezek azonban nagyon hasonlóan egymáshoz. Ennek oka nyilván az, hogy a kódex szűk határidőn belül feltehetően azonos scriptoriumban készült, ahol a scriptorok együtt tanulták, gyakorolták az írás mesterségét. Az öt író közül hárman, összesen hat esetben a záradékokban megnevezik magukat. Hét kolofonban pedig az évszám szerepel. Ezeket figyelve megállapítható, hogy a kódex legnagyobb, összesen 241 levél terjedelmű részét a címadó Laskói Demeter írta. A kezétől származó hat kolofon közül kettő név nélkül a kódex elején 1433-ból (f. 14) és 1434-ből (f. 55) való. Az utóbbinál még ez a megjegyzés is olvasható: „per manus cuiusdam studentis”. A „studens” kifejezés előfordul még Pécssett Veresmarthy Hippodam iskolás kódexében is, amely egy időben keletkezett Laskói Demeter kódexével, és amely tartalmában, rendeltetésében is hasonló hozzá. A „studens” kifejezésről Petrovich Ede mutatta ki, hogy az egyaránt jelenthet tanítót vagy az írásban, másolásban már a kezdő fokon túljutott tanuló⁴. Laskói is, akárcsak Veresmarthy egyetlen alkalommal, a kódex elején nevezte így magát; tehát ha kezdetben, 1433-ban még tanuló volt is, később, 1434 után a gazdag tartalmú kéziratot már mintapéldányként használhatta tanításnál, szövegek magyarázatánál. Később 1434-ben (ff. 63^v, 92) és 1435-ben (ff. 188, 241) a nevé is feltűntette: „per manus Demetri de Lasko”.

A kódexben ezen kívül egy kéztől származó összefüggő szöveget még a 241. levél verzóján kezdődő ötvenhárom lapnyi részben találunk. Terjedelemben ez a könyv egy tizedét teszi; ebből negyven lap egy bűnbánatról szóló verses traktátus sorközi magyarázatokkal, amelynek végén (f. 260) a cím és a másoló neve olvasható: „Explicit sumpma penitencia per manus Demetri de Zemlen”, majd az 1435-ös évszám. Lehetséges, hogy a kódex már a bekötés után került Zemléni Demeter kezébe, aki az üresen maradt utolsó részt teleírta. Írása megtévesztésig hasonlít Laskói Demeterére. Meglehet azonban az is, hogy a bekötésről már Zemléni gondoskodott. A kódexben egyébként minden szabad helyre, sorba írás került. Idézetek, mondások, rövid jegyzetek töltik ki az eredetileg füzetekbe másolt nagyobb szövegegységek után megmaradt helyet. Ilyenek között találjuk két névtelen és egy magát névvel is megnevező kézíró szövegét. Ezek paleográfiai szempontból nem sorolhatók a kódex törzséhez. Érdekes a 91. levél verzójának első felén a *Computus metricus* 19 és fél sora után a lap aljáig egy idegen kéz írása. Ez a mondat közepén folytatta Laskói Demeter másolását, majd a lap alján kettősponttal mondat közepén abbahagyta; a következő lapon azután ugyancsak mondat közepén Laskói folytatta az írást. A szöveg tartalma, a kántorböjtre vonatkozó időszámítás magyarázata nem szakadt meg. A besegítő névtelen kézíró bizonyára Laskói társa vagy tanítványa

⁴ PETROVICH Ede: *Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 672–676.

lehetett, aki cselekedetét a lap alján egy tréfás rajzzal is megörökítette: az utolsó sor egyik h-betűjének alsó szárát lehúzza két fejet kanyarított, a mutatóujját intón felemelő tanítóé és a feladatát jól végzett, sapkáját megemelő diáké.

A második névtelen kézíró tizenkét soros beírása a Laskói Demeter által másolt *Computus metricus* és az azt követő *Cisio Ianus* után, a 92. levél verzójának alsó felén olvasható. Az üresen maradt helyre idegen kéz textualis cursiva írással, halvány tintával az arab számjegyek jeleit és azok jelentését jegyezte be.

Végül egészen szokatlan helyen, a 197. levél verzójának felső harmadában találok még idegen szöveget, amelynek írója meg is nevezi magát: „Explicit liber per manus Jacobi de Vijbez”, és megjelöli az írás idejét is: 1428-ban „in carnis priuio 2^a feria, ante festum sancti petri”, vagyis: nagyböjtnben a február 22-ét, Szent Péter székfoglalását megelőző hétfőn.⁵ A nyolc sornyi szöveg csonka; „seu praesciti ceteras” szavakkal kezdődik és semmi összefüggésben nincs az előző lapon olvasható bibliai szöveggel, amelynek másolója a Génezisből vett textus befejezését félreérthetetlenül így jelölte: „quando peperit ei Agar Ismaelem etc. require” (vagyis: a többit keresd meg magad). A következő lapon csonkán kezdődő rövid bekezdés Jacobus de Újbécs (Újbecse, Új-pécs) kézírásával ezek szerint a kódex legkorábban keletkezett szövege. Itteni felbukkanásának magyarázata egyedül az lehet, hogy a sorok egy tévesen hajtogatott füzetbe kerültek. A másoló az elrontott lapot félretette, amit azután évekkel később Laskói Demeter a saját munkájához felhasznált. Így kerülhetett a szövegtöredék minden összefüggés nélkül az egyébként időrendben szerkesztett kódex 1435-ben másolt részei közé.⁶

A kolofonok segítségével tehát megállapítható, hogy a kézirat 1433—1435 között készült. A három név szerint ismert másoló származását is figyelve keletkezési helyére is következtethetünk. Zemléni Demeter bizonyára a Nándorfehérvár melletti Zimonyban született. Laskói Demeter családi nevét a Duna és a Dráva délkeleti szögletében, a mai Tarda (Dárda) község közelében fekvő Laskóról nyerhette, amely a középkorban a szekszárdi bencés apátságnak volt birtoka.⁷ A harmadik helynév Újbécs, Újbecse alakban a középkorban az ország különböző vidékein több megyéből (Pest, Heves, Torda, Zala) is kimutatható. A legvalószínűbb mégis, a Laskóval és Zimonyval is kapcsolatba hozható Újpécs, amely a XIII. századtól a pécsváradi bencés apátság mellett letelepedett latinok települése, suburbiuma volt.⁸ E három szóba jöhető hely tehát a középkori Magyarország déli részén, Baranya- és Szerém-vármegyében található. A keletkezési hely nyomozásában elsősorban Pécsváradra gondolhatunk, ahol a középkorban bencés apátság működött, amelynek nagy birtokai, sok plébániája, élénk tevékenységet folytató hiteles helye és virágzó kolostori iskolája volt.⁹

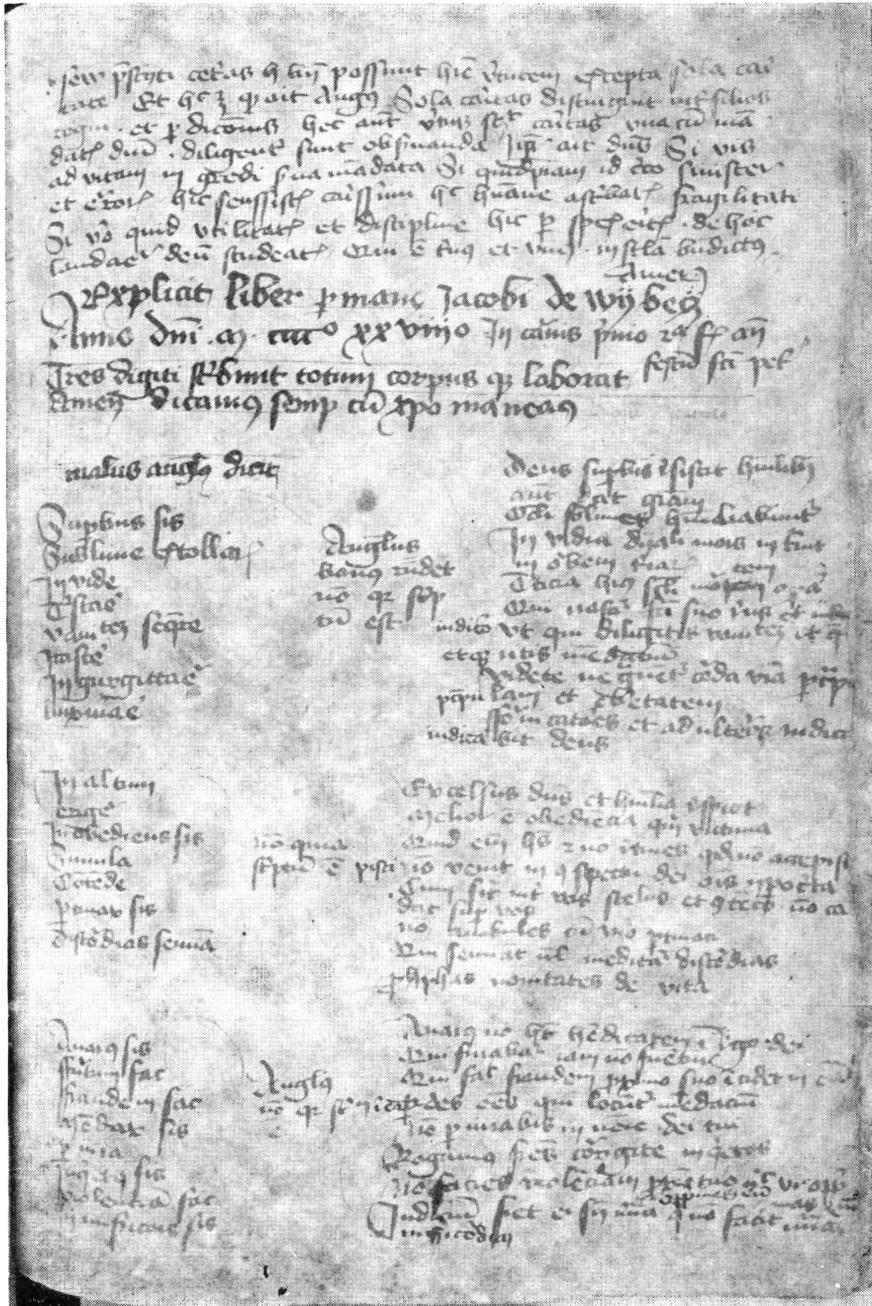
⁵ A másoló itt az idő megjelölésében egy napot tévedett, mert 1428-ban február 22-e éppen a nagyböjt első vasárnapját követő hétfőre esett.

⁶ A kódex újból való kézbevetelével az írásra vonatkozó megfigyeléseket minden bizonynyal még pontosítani lehet.

⁷ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* (I—III. Bp. 1890—1897.) II, 463. és 502. — GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Bp. 1963. 335.

⁸ CSÁNKI I. 25, 66, 241.; III. 33—34. — GYÖRFFY 365—366. — FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek.* Bp. 1981. 361.

⁹ Vö. MEZEY László: *Deákság és Európa.* Bp. 1979. 176—177.

3. kép. Jacobus de Újbécs kézírása. A 12. sor után újra Laskói Demeter bejegyzése. Fol. 197.

Feltételezésünket igazolni látszik a 93–98. levélen található liturgikus naptár. Ez minden jel szerint oktatási célra, mintakalendáriumnak készült. Külsőre nem különbözik a középkori misekönyvek és breviáriumok elején található naptáraktól. Benne a szokásos módon hónapanként külön táblázatba rendezve találjuk a szentek ünnepeit, rangjuknak megfelelően piros és fekete betűkkel. Az egyes lapokon balról az első függőleges oszlopban a vasárnapi betűk, a másodikban pedig a *Cisio ianus* megfelelő szótagja található. Ugyanennek a Cisiónak a hónaphoz tartozó két-két sora a lap felső szegélyén is olvasható. A második a lapokat 35 vízszintes vonallal egyforma sorokra osztotta és ide az év valamennyi napjára egy-egy szentnek a nevét beírta. A liturgikus kalendáriumokban többnyire a terület vagy közösség által megült ünnepeket tüntették fel, és több-kevesebb sort üresen hagytak.

Az ünnepek rendje egészében véve a magyarországi szokást tükrözi. A magyar szentek közül pirossal találjuk ápr. 23-án Adalbertust, jún. 27-én Szent Lászlót, aug. 20-án nyolcaddal Szent Istvánt, nov. 5-én Szent Imrét és nov. 11-én ugyancsak nyolcaddal Szent Mártont. Fekete betűkkel szerepel júl. 4-én Szent Márton translációja, júl. 17-én András és Benedek, szept. 2-án Szent Imre translációja és nov. 9-én Szent Erzsébet ünnepe. A hazai szerzetesrendek jellegzetes ünnepei közül a pálosok jan. 10-én Remete Szent Pál és jan. 17-én Remete Szent Antal ünnepével vannak képviselve, mindkettő feketével. A domonkosok alapítójának fő ünnepe aug. 6-án „Translatio s. Dominici” bejegyzéssel piros színben szerepel; ápr. 28-án pedig Szent Péter vértanú napját ugyancsak feketével így idézi: „Petrus martyr de ordine fratrum”. Ugyanakkor azonban említés nélkül maradt márc. 7-én Aquinói Szent Tamás napja, amit pedig domonkos vagy pálos másoló aligha felejtett volna ki. A ferencesek szentjei közül jún. 13-án Páduai Szent Antal, aug. 12-én Klára és okt. 4-én Assisi Szent Ferenc, mindhárom piros bejegyzéssel található, ami a hazai kalendáriumokban általános szokás volt. A magyar vonatkozásban jelentős szerepet játszott ágostonos remeték patrónusa, Szent Ágoston aug. 28-án az általános székesegyházi szokás szerint piros színnel szerepel; okt. 13-án a transláció ünnepének azonban nyoma sincs, amit ágostonos vagy pálos sriptor aligha hagyott volna el. Az említett szerzetes rendek a kódex keletkezésénél tehát nem jöhetnek számba.

Egészen más képet mutat a kalendárium bencés vonatkozású adatsora. Rendi ünnepek egy része a középkorban magyar földön általános volt.¹⁰ Ezek azonban éppen bencés hatásra a hazai székesegyházi ünneprendnek már igen korán részei lettek. Perdöntőnek számít azonban Szent Benedek nyári, júl. 11-én megült ünnepe (Translatio sti Benedicti) piros bejegyzéssel és nyolcaddal. Maga az ünnep ugyancsak általános volt, sőt jellegzetesen magyarországinak számított, amint azt egy XIII. századi psalterium e napra szóló megjegyzése is bizonyítja: „Sancti Benedicti secundum Hungaros”.¹¹ A nyolcaddal való ünneplés azonban ritka és ismereteink szerint kizárólag bencés

¹⁰ Pirossal jelölve febr. 10-én: Scholastica, márc. 21-én: Benedictus és okt. 16-án: Gallus, feketével jan. 15-én: Maurus, máj. 26-án: Augustinus Cantauensis, jún. 5-én: Bonifatius, okt. 2-án: Leodegarius, okt. 24-én: Maglorius, nov. 7-én: Willibrordus, nov. 17-én: Othmar, nov. 21-én: Columbanus, dec. 15-én: Maximinus. Ide tartozik még Pannonhalma fő patronusának, Szent Mártonnak napja is, amelyet országosan nyolcaddal ünnepeltek.

¹¹ CSAPODI Csaba: *XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben*. Magyar Könyvszemle 1975. 234.

jellegű forrásokban fordul elő. Ezek a következők: a XI. századi Szelephényi-evangeliárium, a XII. század végén beírt kalendárium a Pray-kódexben és Miskolczi László 1394-ben befejezett misekönyvének naptára.¹² E három forrás eredetével, sanctoraléjával foglalkozó kutatók ismételten hangsúlyozzák, hogy Szent Benedek nyári ünnepe döntő bizonyíték a bencés jelleg mellett, és hogy ez az ünnep Franciaországból származik, jelezvén a galliai frank liturgiának az Árpád kori magyar szokásokra való erős hatását.¹³ Az ünnepnek oktávával való szereplése Laskói Demeter iskolás könyvében a mintakalendárium bencés eredetére vall. Erre vonatkozóan a három említett forrás alapján még további megfigyeléseket is gyűjthetünk. Így a Miskolczi-misszálé kalendáriumával összehasonlítva még további hat ritkán előforduló és galliai bencés forrásra visszavezethető ünnepet találunk. Csak e két forrásban fordul elő hazai viszonylatban márc. 15-én a karthagói vértanúk ünnepe, ápr. 7-én Clippus episcopus, ápr. 19-én Thimon diákonus napja. Továbbá Laskói Demeter-kódexén kívül csak az említett három forrásban szerepel jún. 16-án: Julitta és Ciryucus (Quiriacus, Cyriacus) tarzusi vértanúk ünnepe. A minta kalendáriumában, a Szelephényi-kódexben és a Miskolczi-misszálé naptárában található jún. 17-én Avitus presbyter, bencés apát és viennei püspök ünnepe. Végül okt. 11-én az angliai Edburga (Ebburga, Edelburga) bencés apátnő ünnepe Laskói Demeter-kódexén kívül egyedül a Miskolczi-misszáléban és az 1466-ban írt Münchener-kódex magyar naptárában fordul elő.

Az elmondottakhoz még egy hasznos negatív megfigyelést is fűzhetünk. A minta naptárban az év valamennyi napjára beírás, ünnep került. Mint láttuk, ez a szerkönyvekben általában nem volt szokás. A kódex másolója a nagyobb használhatóság kedvéért az év minden napjára kijelölte az ünnepet; kivéve két napot, amely üresen maradt. Az egyik szeptember 24-e; ezen a napon a hazai liturgikus forrásokban országosan két ünnep legtöbbször együtt található: Szent Gellért csanádi püspök vértanúságának napja és Keresztelő Szent János fogantatásának ünnepe. A másik november 24-e viszont a pálosoknak egy XIV. századra datált naptártöredéke szerint Remete Szent Pál translációjának ünnepe (ez a nap különben a hazai kalendáriumokban üresen maradt). Laskói Demeter kalendáriumának e két üresen maradt napja feltehetően a másoló bizonytalanságából eredhetett; nem tudta e két napra eldönteni, hogy milyen színnel jelölje ezeknek az ünnepeknek rendjét, rangját. Ezzel a megfigyeléssel a nyomok ismét csak Pécsre és környékére vezetnek. A püspöki székhelyen a XV. század elején együtt találjuk valamennyi fent említett szerzetes rendet: a városban virágzó kolostora volt a bencéseknek, ferenceseknek, domonkosoknak, ágostonos remetéknek és a pálosoknak. A rendi védőszenteken kívül ezekben a kolostorokban ismerték és bizonyára megülték a pécsi székesegyház védőszentjének, Szent Péter apostolnak ünnepét, ugyan-csak a káptalan patrónusának, Keresztelő Szent János napját. A kettő közül szempontunkból az utóbbi a fontos. Keresztelő Szent Jánosnak a kódex kalendáriumában megvan a június 24-i fő ünnepe, augusztus 29-én pedig a mártíromságának napja, mindkettő pirossal. Az utóbbinál a másoló tévedésből

¹² RADÓ, Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp. 1973. 48, 151 és 234.

¹³ KNIEWALD Károly: *A Pray kódex sanctoraléja*. Bp. 1939. 25–27. — SZIGETI Kilián: *A Szelephényi-kódex*. MKsz 1961. 365. — MEZEY László: *A Pray-kódex keletkezése*. MKsz 1971. 109–123. — TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátossága*. Bp. 1977. 45–46.

„Decollatio S. Johannis Apostoli”-t írt, amit aligha vétett volna el, ha az egyházmegyéhez vagy a pécsi káptalanhoz tartozott volna. De a városban élő scriptor a szeptember 24-i ünnepnél, Keresztelő Szent János fogantatásának napjánál sem bizonytalankodott volna, hiszen a pécsi káptalan ezt a napot rangosan ünnepelhette. De a pálosok közé sem tartozhatott, amint ez már korábban is kiderült, különben a november 24-e sem maradt volna üresen. Péctől tehát távolabb kellett működnie. A naptárból felsorakoztatott érvek, adatok tehát erősíteni látszanak azt a feltevésünket, hogy a Laskói Demeter a pécsváradi bencés apátság monostori iskolájával volt kapcsolatban, és kódexét ott másolhatta, használhatta.

*

E gazdag középkori emlékünktől tartalmát vizsgálva abban harminchárom részt különböztethetünk meg és ezeket a következő módon csoportosíthatjuk:

1. Bibliai fejezetek (30 levél); rövid beszédvázlatok (6 levél).
2. Bibliai történetek, szentek legendái (109 levél).
3. Verses traktátusok magyarázatokkal (110 levél).
4. A gyakorlati tanítást, katekézist szolgáló jegyzetek (4 levél).
5. Vegyes helytöltő szövegek, idézetek, mondások stb. (9 levél).

Az első három csoport elbeszélő jellegű szövegeket tartalmaz és mintegy a kódexnek felét adja. Az Ószövetségből a Deuteronomium 28. fejezete (ff. 17–18), az egész Tóbiás könyve (ff. 56–63), a Makkabeusok második könyvének 7. fejezete (ff. 63^v–64^v) és a Genézis első tizenhat fejezete (ff. 188–196^v), valamennyi magyarázat, glossza nélkül. Az Újszövetségből a *Passio Christi* Szent János evangéliumának 18–19. fejezetéből homiletikus jellegű sorközi notulákkal (ff. 99–109). Ide sorolható még két rövid beszédvázlat Krisztus szenvedéséről és nagypéntekre, a haláláról (ff. 15–16, 109^v–113^v). Két hosszabb történeti elbeszélő rész a *Historiae per Bibliam* (ff. 19–55) és a *Legendae sanctorum* (ff. 115–188) a kódexnek több mint egyharmadát teszik. A bibliai történetek felirata pünkösdi sequentia-idézettel kezdődik: „Sancti Spiritus assit nobis gratia. Sequuntur istoriae per Bibliam”. A kolofonban Laskói Demeter jelzi e mű címét: „Explicit Ewangelica Columba”, és a másolás évét: 1434. A 36 levél terjedelmű részt sem a címe, sem pedig szövege alapján nem sikerült azonosítanunk. 45 rövid, egy-két lapos történetet tartalmaz az ó- és az újszövetségi bibliai könyvek időrendjében, a teremtéstől az apostolok történetéig. Valamennyinél az egyszerű elbeszélést, históriát *Allegoria* címmel néhány soros magyarázat, értelmezés egészíti ki. E mű beosztásában némileg emlékeztet Petrus Comestor híres *Historiae scholasticae* című gyűjteményére, amely azonban lényegesen gazdagabb, terjedelmesebb. Lehetséges, hogy a kódexben levő bibliai sorozat Comestor erősen lerövidített kivonata.

Az ötvennyolc szent legendás életrajza a kódexben hátrább foglal helyet és Laskói Demeter 1435-ben másolta. Az egyes darabok Szent András apostol ünnepétől (nov. 30.) Alexandriai Szent Katalin napjáig (nov. 25.) az egyházi év rendjét követik. Kivételként a végére került Szent Lénárd legendája (nov. 6.), amely talán figyelmetlenségéből kimaradt. A sorozatból teljesen hiányzó magyar szenteket pedig a legvégén egy Szent László napjára írt sermo pótolja. Ez nem história, nem is rövid vázlat, hanem részleteiben is kidolgozott beszéd, amely nemcsak utal, hanem terjedelmesen idézi a krónikákból és

a breviáriumból ismert Szent László-legenda szövegét. A négy oldalnyi beszéd (ff. 186—188) 140 sor terjedelmű; ebből a fele kisebb stiláris változtatással szó szerint átvett idézet a Szent László-legenda régebbi, rövidebb változatából.¹⁴ A beszéd Sámuel első könyvéből vett mottóval indul: „Crevit Samuel et Dominus erat cum eo” (1 Sam 3, 19). Mondanivalóját jellegzetes skolasztikus módszerrel, hármassal és alosztással bontja ki; minden egyes részt bibliai idézet vezet be, majd a legendából vett részlettel, példával mutatja be Szent László érényeit, alakját.

A kódex önálló részei között a legjellemzőbb a harmadik, a verses traktátusok csoportja. Ez a műfaj a XII. században jött divatba és a különböző iskolai tantárgyak könnyebb elsajátítását, emlékezetbe való vésését célozta. Rímes hexameterekbe, disztichonokba vagy cursus leoninusba foglalták a grammatika, a poétika tudnivalóit, szinoníma-szöszedeket, orvosi vagy természetleíró értekezéseket, jogi vagy teológiai traktátusokat. Hozzájuk csatlakoztak magyarázatok, a glossza ordinaria. A műfaj a XIII. században élte virágkorát és a XV. századi hazai iskolák tanítómesterei már nagy számú verses traktátusból válogathattak.¹⁵ Laskói Demeter-kódexében 140 levélen (tehát a kézirat 60 %-ában) 880 verssorban öt ilyen, magyarázattal is ellátott értekezés található. Az első hármat (115 levél) 1433—1435 között Laskói Demeter, kettőt (25 levél) 1435-ben Zemléni Demeter másolt.

Az első ilyen traktátus-másolat 1433-ból való. Szerzője a cisztercei Adamus Alderspacensis (Adamus Teutonicus), aki a híres jogtudó spanyol domonkosnak, Raimodus de Pennafortnak *Summáját* foglalta hexameterekbe a tanulók számára. A *Summa* 1222—1228 táján a verses *Summula* pedig egy évszázaddal később keletkezett.¹⁶ A mű a középkor második felének népszerű tankönyve volt; kéziratban és nyomtatásba egyaránt terjedt. Másolatai a tanárok, majd a kiadók kezén formálódtak; legtöbbször csak egyes kiválasztott részeket használtak a tanításnál. Laskói-kódexében is az egyházi év ünnepeinek rendjét, a liturgia előírásait, rubrikáit tárgyaló 143 sor és a hozzá tartozó magyarázat található.

A következő az 1434-ben másolt *Computus metricus* 134 sorban. Szerzője ismeretlen.¹⁷ A mű a XIV. század utolsó negyedében keletkezett. A kódexben levő variáns szövegében az 1386-i évszám olvasható (f. 73^v), a tanári magyarázatok között a lapok szélén és a sorok között pedig többször felbukkan az 1434-es évszám.

A legterjedelmesebb verses traktátus a 372 sorból álló *Carmen paraeneticum de contemptu mundi*, amely a földi dolgok hiábavalóságára és az örökkévalók keresésére figyelmeztet. Lényegében moralizáló tanköltemény, amelynek szerzőségére vonatkozóan a vélemények eltérnek. Clairvauxi Szent Bernátnak, Stephanus Langtonnak és Serlo Wiltoniának is tulajdonítják. Az újabb szak-

¹⁴ Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery. (Bp. 1937—38.) Vol. II. 517—525.

¹⁵ *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. Band II. Überlieferungsgeschichte der mittelalterlichen Literatur. Zürich 1965. 96—101. S. Langosch, Karl: Lehrbücher in Versen.

¹⁶ QUETIF, J.—ECHARD, J.: *Scriptores Praedicatorum*. Paris 1719—1721. I, 734; II, 821. — Kaeppli, Th.: *Scriptores Ordinis Praedicatorum medi aevi*. I. vol. Romae 1970. 4.

¹⁷ Egy 1384-ből való másolata a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Cod. lat. 4382. számú kódexében található (ff. 106—126: *Computus ecclesiasticus metricus cum commentario*). Vö. THORNDIKE, Lynn—KIBRE, Pearl: *A catalogue of incipits of mediaeval scientific writings in latin*. Cambridge/Massachusetts 1963. Col. 554.

irodalomban Bernardus Morvalensis neve szerepel szerzőként.¹⁸ Laskói Demeter kolofonja szerint: „Explicit Bennardus” (sic!). A versnek és kommentárjának azonos szövege megtalálható egy 1440–1447 között Krakóban másolt és feltehetően lechnitzi karthauziak kolostorában használt kéziratban és Szalkai László 1489–1490 táján írt iskolás könyvében is.¹⁹ Ez a műnek hazai elterjedtségére, használatára mutat. Laskói Demeter a verset és a kommentárt folyamatosan másolta; a hexameteres sorok fölött az anyanyelvi interpretálásának, a fordításnak megkönnyítésére a szavak grammatikai összetartozását számokkal jelölte, a sorok közé és a margóra pedig alkalmanként beírta a tanításhoz szükséges megjegyzéseket, glosszákat.

A két utolsó kommentárral kísért vers rövidebb és a kódex végén a Zemléni Demeter által másolt részben található. Az első 117 sorban bűnbánatról szóló tanítás. Szerzője ismeretlen. A nagy számú középkori másolatokon Petrus Blesensis, Johannes de Garlandia, Guillelmus de Montibus, Magister Thomas neve váltakozik. A szakirodalom *De poenitentia* vagy *Summa poenitentiae* címmel idézi.²⁰ Végül ugyancsak ismeretlen a szerzője az utolsó ítéletről (*De iudicio ultimo*) szóló 114 soros, magyarázatokkal ellátott traktátusnak.²¹

A kódex tartalmilag megkülönböztethető részei között jelentéktelennek látszik két kis terjedelmű csoport. Négy levélnyi az olyan elszórtan található szöveg, amely a gyakorlati lelkipásztorkodást szolgálja. Ilyen a Tízparancsolat rövid magyarázata (ff. 1–2), az áldozáshoz való imádságok (f. 18^v), bibliai idézetekből kialakított dialógus az erényekről és bűnökről (ff. 197–198), útmutatás a gyermekek hitbéli tanítására (ff. 266^v–267^v), az egyetemes gyónás formulája (ff. 267^v–268^v). Végül kilenc levélnyi elszórt idézet, mondás is található a Bibliából, az egyházatyák (Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Gregorius Magnus, Chrysostomus, Isidorus) és Szent Bernát írásaiból; akad azonban közöttük egyházi jogi kánon, verses cantio (*Patris sapientia*), kétsoros találós vers és anekdota. Ezeket a másoló feltehetően töltelék szöveggént a nagyobb egységek között részben üresen maradt lapokra írta. A kódexben egyetlen sornyi hely sem maradt szabadon és ezek az apró vegyes bejegyzések a 242. levél verzójáig mind Laskói Demeter kezétől származnak.

*

¹⁸ BLOOMFIELD, M. W. — GUYOT, B. G. — HOWARD, D. R. — KABEALO, Th. B.: *Incipit of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500*. A. D. Cambridge/Massachusetts 1979 75. 0693. nr. — Vö. HAURÉAU, *Notices et extraits*. I. 303–315, 321–324; II. 190–191. — WALTHER, Hans: *Initia carminum ac versuum mediæ ævi posterioris Latinorum*. Göttingen 1959. 2521. — Szövegkiadás: Migne: *Patrologia Latina* 184. vol. 1307–1314. col.

¹⁹ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 64. — MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 103–110. l.

²⁰ BLOOMFIELD i. m. 322. 3812. nr. — HAURÉAU, *Notices* II. 65; III. 308; VI. 18. — WALTHER i. m. 13564. nr. — CHEVALIER, Ulysse: *Repertorium Hymnologicum*. Paris—Bruxelles 1889–1912. 15119. nr. — Szövegkiadása Migne, *Patrologia Latina* 207. vol. 1153–1156. col.

²¹ WALTHER i. m. 15283. nr. — LEYSER, Polycarp: *Historia poetarum et poematum mediæ ævi*. Halle 1721. 2091. S.

A 16. levél rektóján vegyes feljegyzések és idézetek között találjuk a kódex egyetlen magyar nyelvű szövegét, a cím nélküli, öt sornyi verset. Betűhív másolata a következő:

Oh ýftenek teſte ýdefegh eſ vilagnak otalma
O tifeoteles teft ma tegetet miltathlan ýmadlak
hug engwmeth meltas halalomnak ýdeýn eltethný
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth
Teged kerlek es wżunlak lelkemeth teftemmel tiżtohad

A mai helyesírást és nyelv alakot közelítő, értelmező átírásban ugyanezt így olvassuk:

Ó Istennek teste ídesség, ez világnak ótalma,
Ó tiszteletes test, ma tégedet míltatlan imádlak,
Hugy (hogy) engümet (engemet) méltass halálomnak
ideín (idején) éltetni
Ó életnek kenyere, aggy (adj) énekem örek (örök)
eremet (örömet)
Téged kérlek és uszunlak (unszollak), lelkemet testemmel
tisztohadd (tisztítsad).²²

A szövegben előforduló harmincnégy szónak a maitól eltérő helyesírási sajátosságait a következő táblázatban foglaljuk össze:

hang	jel
i, í	i, ý
ö	ew
u	u, w
ü	w
h	h
	Használata mássalhangzó után (gh, th) általános, a felkiáltó óh a magánhangzóval kezdődő szó előtt, a mássalhangzó előtt h nélkül.
j	ý
k	k
š	í, s
s	í, ſ
z	z
palatális (gy, ny)	g, n

Megállapíthatjuk, hogy nyelvemlékünk hangérték jelölése a XIII. század első felétől használt és a XV. század első felében megállapodott kancelláriai helyesíráásra emlékeztet, és közel áll a XV. század közepén a városi, káptalani és kolostori iskolákban keletkezett legrégebbi szójegyzékek (Besztercei, Schlägli, Soproni) írásmódjához.²³

²² Az értelmező átírásban mai helyesírással két féle olvasatot próbálok megadni: egy archaikusat és zárójelben a modern változatot. E megoldásnál Molnár József professzor szíves tanácsait és észrevételeit köszönöm.

²³ KNIEZSA István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1952. 58, 89–95.

A szöveg nyelvjárási jellegű sajátossága az i-zésre való hajlandóság (ídesség, miltatlan, ideín), ez azonban nem következetes (méltass). Az archaikus szóalakok közül a hügy (hogy) a régiségben általános; megvan már a Halotti Beszédben, de előfordul a Jókai-kódexben is.²⁴ Az első személyű visszaható névmás régies engümet (engemet) tárgyese megvan az Ómagyar Mária-siralomban.²⁵ A tárgyeseben álló névszói „eremet” (örömet) igei alakja az 1462-ből való verses naptárban „ki nem herel háboróságnak” alakban olvasható,²⁶ ragozott formában pedig több kódexben is előfordul.²⁷ Bárczy Géza ugyanezt a szót mint elszigetelt kövületként megmaradt nyelvjárás jelenséget figyelte meg olyan nyelvszigeteken, ahol alig fél százada még nem ismerték az ü és az ö hangot: „egy ilyen falu beszédében az illabiális nyelvemlékek ódon színezete elevenedett meg: tűz helyett tíz, öröm helyett erem”.²⁸

Nyelvtörténeti szempontból jelentős az „uszunlak” (unszollak) ige, amelynek legkorábbi előfordulását eddig a XVI. század derekán Tóke Ferenc 1556-ban írt szigetvári históriájából ismertük.²⁹ Utána már csak a XVII. század elején Lépes Bálint prédikációs könyveiben fordult elő „uszonlotta”, „uszonll”, „uszonlottanak” alakban.³⁰ A felszólító módban levő „tisztohadd” (tisztítsad) azonos alakban az 1524–1527 táján írt Érdy-kódexből ismeretes.³¹

Az egyenlő hosszúságú — négy 16-os és egy 17-es — sorokból megszerkesztett vers tartalmát tekintve imádság: könyörgés a kenyér színe alatt jelen levő Krisztushoz. Rokona a későbbi, XVII. századi énekeskönyvekben „Tempore elevationis”, „Szent áldozatkor, Krisztus teste fel mutatására való” címmel ismert énekeknek. Mintáját a latin verses imádságok, az „orationes metricae compositae”, a „pia dictamina” gazdag középkori műfajban találtuk meg. Egy XV. századi, leoninusokban írt verses úrfelmutatási imádság három különböző változatában szétszórva, más-más sorrendben megvan a magyar vers valamennyi sorának pontos megfelelője. Ezekből a magyar sorok rendjének megfelelő latin szöveg így állítható össze:

Corpus ave Domini, salus et reparatio mundi,
Salve sancta caro, te nunc indignus adoro,
Ut me digneris in tempore pascere mortis.
O panis vive, confer mihi gaudia vitae,
Per te mundetur mens, sensus purificetur.³²

²⁴ SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár.* (Röv: NySz) Bp. 1890—1893. I, 1466.

²⁵ A magyar nyelv történeti etimológiai szótár. — I—III. Bp. 1967—76. (Röv: TESz) I, 765.

²⁶ *Régi Magyar Költők Tára I.* HORVÁTH Cyrill: *Középkori magyar verseink.* Bp. 1921. 459. — TESz III, 36. — Ugyancsak a XV. század első feléből való a „Krisztus feltámadá” kezdetű Zsigmond-kori töredék *erelung* (erelung, örülünk) szava is.

²⁷ NySz II, 1193—1194.

²⁸ Magyar Nyelv IX, 1964: 11.

²⁹ *Régi Magyar Költők Tára VI.* Bp. 1896. 139. — TESz III, 1034.

³⁰ NySz III, 859—860.

³¹ NySz III, 681—682.

³² A három változat közül a leghosszabb, tizenöt soros „Corpus ave clarum domini” kezdettel egy Mainzban őrzött kódexben maradt fenn. Közölte: MONE, Franz Joseph: *Lateinische Hymnen des Mittelalters, aus Handschriften herausgegeben und erklärt. I. Erster Band.* Freiburg/Bg. 1853. 285—286. S. A „Veneranda caro” kezdetű négy soros változat egy Reichenauban őrzött karlsruhei kódexből való. (MONE i. h.). Az „Ave caro Christi” kezdetű nyole soros változat Herzogenburgban az ágostonosok kolostorában

E latin sorok — a nagy valószínűséggel feltételezhető eredeti — segítségével megkísérleljük a csaknem szó szerinti fordítás elemzését is. A fordító az előtte levő szöveget érezhetően a lehető legnagyobb tartalmi és formai hűséggel igyekezett anyanyelvére átültetni. A fordítás ötlete a kódexben is szép számmal meglevő verses traktátusok, a kívülről is megtanult 880 hexameteres sor interpretációja közben támadhatott. Próbálkozásában a tartalmi hűség, a szót szóval, fogalmat megfelelő szinonimával visszaadó pontos fordítás mellett a maga választotta kötött formára, a megszabott szótagszámmra is ügyelnie kellett.

Az első feladatot sikerrel oldotta meg. Fordításában nyoma sincs bizonytalanságnak. Alig érezhető a latinnal való szoros kapcsolata és teljesen hiányzik a kolostori irodalmunkra jellemző tétova, vagylagos fogalmazás. Az „in tempore pascere mortis” szó szerint kerül elénk a „haláalomnak idején éltetni” mellékmondatban. Máskor a latin szöveg jelentését, tartalmát módosította, a magyar fül számára árnyaltabbá tette; így lesz a „reparatio mundi” (a világ megújítása) megfelelője „ez világnak ótalma”. A felszólító „O panis vive” alakot a magyarban „Ó életnek kenere” birtokos szerkezettel cserélte fel. A „gaudia vitae” kifejezésnek pedig igen tömör fogalmi meghatározást ad: nem akármilyen „élet-öröm”-ről van szó, mert Krisztus teste az „örök eremet” (örök örömet), vagyis az örök élet örömét nyújtja. Ezt a tömörséget bizonyára a forma is megszabta. A fordítónak határozottan éreznie kellett az előtte levő latin sorok lüktetését, a harmadik ütem közepén a sorválasztó cezúrát, amit a cursus leoninus belső rímelése még ki is emelt. A latin verslábakat, a daktilust és a spondeust a magyar beszédbe nem tudta átültetni, de megpróbálta hangsúlyos ütemekkel imitálni. A cezúrák mintájára a sorokat 6/10, 7/9 és 8/9 szótagos osztással rövidebb és hosszabb részre bontotta. A rövidebb tagban további osztás figyelhető meg, ezekben az első tag négy esetben négy szótagos; így a sorok eleje azonos hangsúlyt nyert:

Ó Istennek / teste ...
 Hugs engümet / méltass ...
 Ó életnek / kenere ...

De hasonlóan szabályos a sorok második fele, a 10 és 9 szótagos tagokban a 3/4/3, 4/3/3 és 4/2/3 osztás:

... idesség / ez világnak / ótalma,
 ... ma tégedet / miltatlan / imádlak,
 ... haláalomnak / idein / éltetni
 ... aggy énnem / örek / eremet

maradt meg; közölte DREVES, G. M.: *Analecta Hymnica* 15. vol. 54. — Vö.: CHEVALIER, i. m. 3938, 13859, 23387 nr. — Az egyes változatokban és a magyar fordításban a sorok rendjét és egymáshoz való viszonyát a következő táblázat szemlélteti:

Kézirat	a sor száma				
Laskói-k.	1.	2.	3.	4.	5.
Mainzi	10.	5.	6.	7.	11.
Karlsruhei	—	—	4.	—	5.
Herzogenburgi	2.	—	—	—	3.

Az ötödik sor a magyarban 17 szótagos, és a ritmusa is megváltozik. A latinban két mellérendelt felszólító mondatot találunk szinonim szenvedő állítmányokkal. Az ütemek szabályosak ugyan, a sok spondeus azonban kissé vontatottá teszi a sort, amit az is fokoz, hogy az első mondat egy szótaggal a cezúrán átnyúlik. Ez a sor jelenthette a fordítónak is a legtöbb gondot, de sikeresen megbirkózott vele. A nyelvtanilag két félre bontható latin sort a fordításban egy szótaggal hosszabb, 8/9 osztású sorral imitálta. Ennek 4/4 és 3/3/3 osztású részütemei is a négy előzőtől eltérő lejtésűek:

Téged kérlek / és uszunlak, // Ielkemet / testemmel / tisztohadd. /

Ezzel a záró sorral a fordító egyetlen, a mai olvasó számára is egységesnek ható strófába tömörítette könyörgését. Az öt sor, amelyet Laskói Demeter a 14. levélen olvasható 1433. évben másolt, feltehetően megelőzi az egy évtizede felfedezett Zsigmond-kori töredék húsvéti strófáját („Krisztus feltámadá”; Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 534) és az Ómagyar Mária-siralom után a ma ismert második legrégebb magyar verses nyelvemlékünk.³³

*

Laskói Demeter kódexe, amint az elmondottakból és a mellékelt leírásból is kitűnik, alighanem a leggazdagabb ismert hazai iskolás könyvek közé tartozik. Gyűjteménye a liturgikus és biblikus ismereteknek, a prédikációs és aszketikus tudnivalóknak, a gyakorlati lelkipásztorkodás nélkülözhetetlen elemeinek.

³³ A középkori fordítás-irodalom jellemzését lásd HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1931. 106–109. — A verstani elemzéshez Balázs János *Az Ómagyar Mária-siralom prozódiai rejtelméi és A középkori latin versek ritmusa és a magyar versritmusa* című dolgozataiból (*Magyar deákság*. Bp. 1980. 486–555) hasznos indítást meríttem. — Dolgozatom először a MTA Középkori Munkabizottságában került bemutatásra. JELENITS Istvánnak ott elhangzott hozzászólásából a fontos verstani megjegyzéseket itt idézem: „A ritmikai megállapításokat gyarapíthatjuk azzal, hogy az első négy sor rendre egy szótagos szóval kezdődik (ezeknek a latinban nincs előzményük!), az ötödik viszont nem. Nem lehet-e arra gondolni, hogy az első sorokat egy felütéssel kezdődő dallamra szabták, az ötödiknek pedig már más dallama volt? — De a verstani vonatkozásokon túl a grammatikai szerkezet is figyelemre méltó. A latin eredetiben önálló sorokkal van dolgunk, egy-egy sor a többiektől független életet él. A magyarban az öt sor egységes szöveggé szerveződik. Az első sorból kimarad az állítmány (ave), egyetlen megszólítássá válik a sor, amelyet folytatni kell, különben értelmetlen. A második és harmadik sor között alárendelő kapcsolat alakul ki; ez a latinban is megvan, de hogy nem széttéphetetlen azt a karlsruhei kézirat mutatja. Ugyancsak figyelemre méltó a második és harmadik sor között a *méltatlan* — *méltass* megfelelés, amelynek a latinban is megvan az előzménye (indignus — digneris). Nincs viszont előzménye a „*halátlomnak* idején *életetvni*” ellentétnek. Ez nem szó szerinti fordítás . . . , itt a magyar szöveg fölé emelkedik az eredetinek! — A negyedik sor új megszólítással indul. Eddig a *test* állt figyelmünk központjában, most kimondjuk, hogy ez a *test*: *kenyér*. A harmadik sor végén elhangzott az *életvni* szó, a negyedik sor elején ehhez ízesül az *életnek* kenyere birtokos jelzős kapcsolat. Az egész szöveg a bensőségesség felé tart. Az áhitatos imádatból eljutunk a kérlelésig (az unszolásig). Az ötödik sor latinjában az eucharisztikus Jézus tetteire, adományaira utal két (szenvető szerkezetű) rokonértelmű állítmány: *mundetur, purificetur*. A magyar megfelelőben szintén van két rokonértelmű állítmány, de ez az imádkozó cselekedetére utal, egyes szám első személyben: *kérlek és uszunlak*. A magyar imádság hőfoka emelkedik, lírísága egyenletesen mélyül. A magyar „fordító” nemcsak ügyesen adja vissza a latint, hanem költő is, aki a szétszórt kövekből épületet emel.”

Ezek fontos fejezetei a középkori scola maiorban egyházi pályára elszánt klerikus tananyagának. Az ő hivatásukra céloz a vegyes mondások között, közvetlenül a magyar verses könyörgés elé bejegyzett találós kérdés is:

Quot sunt necessaria in domo Dei? Quatuor.
Sicut grammatica, musica, ius canonicum et
ars compotistica.³⁴

A grammatika a trivium hármas ismeretkörén túl az önálló latin nyelvtudásra utal. A muzsika jelenti a kolostori vagy székesegyházi kórusban szükséges zenei ismereteket; ennek hagyományos emlékét kódexünk kötésében a XII. századi kottás töredék hordozza. A kánonjogra Laskói Demeter egy tréfás idézettel céloz: „Canon dicit: Clerici bibendi causa tabernas non ingredient, nisi necessitate compulsi” (f. 15). Ami pedig az ars compotisticát, az ünnepek, a naptár és a liturgia rendjét oktató tudományt illeti, ezt a kódexben gazdagon glossázott verses traktátus képviseli

A feltehetően bencés környezetben, talán Pécsváradon keletkezett kódex a magyar középkor becses emléke. E dolgozatban csupán első bemutatására vállalkozhattunk. A történeti stúdiumok hivatott művelőinek érdeklődését bizonyára ezzel is felkeltettük.³⁵

FÜGGELÉK

Laskói Demeter kódexének tartalmi leírása

- ff. 1—2 EXPOSITIO SUCCINCTA DECALOGI. Si in praeceptis meis ambulaveritis et mandata mea servaveritis leuitici XX. (Lev 26, 3). Sequitur decem praecepta domini. Prima est Non autem habebis deos alienos coram me (Ex 20, 3) per hoc tria genera x Et hoc facit querens honores et multa similia sunt etc. etc. finis horum preceptorum domini nostri ihesu cristi. Omnis qui peccat non videt deum nec cognovit eum (1 Jn 3, 6). Quid est peccatum: peccatum est dictum uel factum uel concupitum contra legem dei etc.
- ff. 2—2^v DICTA VARIA. Augustinus super illud Apocalypsis, super illo verbo: Ecce nova facio omnia (Ap 21, 5) dicit, Erit tunc terra pura. — Ezechiel (Ez 18, 20—28) — De morte apostolorum: Andream petrum crux simulat atque Johannes x senio mortem subijit atque Johannes etc. (Walther 966. nr.) — Chrysosthomus in omelia sua XIII: Pauper spiritu est. — Augustinus: Si debitoribus nostris. — Gregorius: Quomodo orat qui iracundiam. — Beatus Bernhardus: Venia cum delictorum. — Isidorus: Sicut nullum proficit medicamentum. — Augustinus: Et quicumque es qui attendis que fecit tibi homo.
- ff. 3—14 ADAMUS ALDERSPACENSIS O. CIST.: SUMMULA DE SUMMA RAIMUNDI; TRACTATUS METRICUS CUM COMMENTARIIS. Tractatus: In summis festis quae quatuor esse videntur x Et volueris quinque, nomen habet speciale. — Glossa ordinaria: In prima parte auctor ponit quodam documentum x Et sic est finis per Dei gratiam . . . qui vivit et regnat Deus per infinita seculorum. Amen.
Cf. Hauréau, III. vol. 154^v, Appendix I. vol. 283. — Walther 9117, 18795.

³⁴ Fordítása: Hány féle ismeret szükséges az Isten házában? Négy. Úgy mint: a grammatika, a muzsika, a kánonjog és a naptárszámítás mestersége.

³⁵ Laskói Demeter kódexének vizsgálatához nyújtott tanácsokat, az értékes észrevételeket JELENITS Istvánnak, KÖRMENDY Kingának, NYOMÁRKAY Istvánnak és VIZKELETY Andrásnak e helyen is megköszönöm.

- f. 14 Explicit iste liber parua sumpma per Dei gratiam omnipotentis est finis finito libro sit laus gloria Christo Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXX^{mo} Tercio etc.
- ff. 14—15 **DICTA VARIA.** Unde dicit Dominus (Mt 7, 21). — Et illa est oratio bon operis de qua Ecclesiastici (Eccli 29, 15). — Isaias (Is 1, 15). — Johannis (Jn 9, 31). — Chrysosthomus: misi ad te Isaiam prophetam. — Diabulus habet novem filias. — Bernaldus: Infelix est qui florem iuventutis offert diabolo. — Augustinus: Tempus nihil aliud est quam cursus ad mortem. — Augustinus: Erubescat homo ecce superbus. — Ambrosius: Nihil prodest homini ieiunare. — Paulus (Rom 8, 35). — Bernardus: Facilius est mortuos suscitare. — Gregorius: Qui non studet sollicitus. — Augustinus: Facilius potest Deus mundum. — Salomon (Prov 12, 1). — Item (Eccli 19, 2). — Isidorus: O homo qui sedebas in trono. — Bernardus: Miror de clericis qui non laborant. — Bernardus: Concedere tibi si bene deservis altari. — Bernardus: Quid querit praeter quotidianum victum. — Jeronimus: Quid querit . . . clerici pauperum est. — Canon dicit: Clerici bibendi causa. — Jeronimus: Nullus a presbitero missam audiat. — Augustinus: Penitentiam dare possumus. — Augustinus: Si neglexeris corrigere peccatum. — Unde ypocrisis sic difinitur: Iyocrisis est exterior si. mulatio sanctitatis tegens malitiam interiorem, etc.
- ff. 15—16 **SERMO BREVIS DE PASSIONE CHRISTI.** Hic sequitur bona materia de passione Christi. Nota circa illum textum denariorum numerum que materia passionis Christi prophetata fuit x sic infernum spoliavit et mortem, cum eo resurrexerunt. Hoc beatus Gregorius textu prealegato.
- f. 16 **AENIGMA.** Quot sunt necessaria in domo dei.
- f. 16 **VERSUS HUNGARICI DE CORPORE CHRISTI.** Oh ýstennek teste.
- ff. 16—17 **DICTA VARIA.** Isaye XXVII (Is 27, 1) — Ambrosius: Non est opus medico. — Isaye X. (Is 10, 3). — Oze III° (Os 4, 14). — Proverbiorum primo (Prov 1, 24—26; Ez 34, 12). — Yemie quinto (Jer 5, 28—29). — Michie quarto (Mich 3, 11). — Jeremie tertio: Triplex est materia (Jer 21, 12) — Bernaldus: Tene medium si non vis perdere.
- ff. 17—18 **DEUTERONOMIUM XXVIII.** (Deut 28, 1—14; Mt 19, 17; Mt 25, 34; Deut 28, 15—33).
- ff. 18—18^v **CANTIO.** Patris sapientia.
- f. 18^v **ORATIONES VARIAE PRO COMMUNIONE**
- f. 19—55 **EWANGELICA COLUMBA. HISTORIAE PER BIBLIAM CUM ALLEGORIIS.** Sancti Spiritus assit nobis gratia. Sequuntur istoriae per Bibliam. (Proemium de creatione et de Adam:) Postquam dominus noster omnipotens Deus constituit luciferum principem angelorum x Semper aliquid boni faciate operis ne vos diabolus inveniat occupatum . . . || . . . De sancto Petro apostolo (duae historiae). De sancto Paulo apostolo. De sancto Johanne evangelista.
- f. 55 Explicit Evangelica Columba per manus cuiusdam studentis in Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXXIII°.
- ff. 55—63^v **LIBER TOBIAE** (Tob 1, 1—14, 17).
- f. 63^v Explicit liber sancti Thobie per manus Demetri de Lasko in Anno Domini M^{mo} IIII^{mo} 34.
- ff. 63^v—64^v **HISTORIA FRATRUM MACCHABAEORUM** (2 Mac 7, 1—42).
- ff. 64^v—66 **DICTA VARIA.** Chrisostomus in omelia sua XVIII. Pauper semper est. — Quid est Kirieleison. — Quid est elemosina. — Ita dicit littera in illo impno Vexilla regis etc. Per quod datur intelligi. — Dominus ostendit se in multis figuris: Nunc dictus est leo. — Apostolus dicit: Quicumque dicit se esse sine peccato. — Nota quod in die novissimo totus mundus contremescet. — Nota quod sex sunt pena in purgatorio. — Quatuor modis liberabuntur a poenis illis. — Jeronimus super Matheo: quociens diem illum considero toto corde contremesco. — Augustinus: Si solus nosti aliquem. — Unde in ewangelio dixit Jesus (Lc 14, 12—13). Qualis est ista Christi sapientia pensate fideles qui estis in ecclesia militantis etc.

- ff. 67—92 COMPUTUS METRICUS CUM COMMENTARIIS. Introductio: Fecit Deus duo luminaria in firmamento celi x In tertio autem huius libri est ut cognoscamus . . . — Computus metricus: Est duplex circulus lunaris sit vero primus x Ut sit inangaria quarta sequens feria. — Glossa ordinaria: Hic liber cuius subiectum est x et sic est finis istius libri cum suis utilitatibus fore quibus libet per divinam gratiam pro quo summus artifex rex universarum qui est Deus gloriosus sit benedictus in secula seculorum amen. Cf. Thorndike-Kibre, 554. col.
- f. 92 Explicit computus per manus Demetrii de Lasko in Anno Domini M^o III° XXXIII etc.
- ff. 92—92^v CISIO IANUS.
- f. 92^v SIGNA ET SIGNIFICATIONES NUMERORUM ARABICORUM.
- ff. 93—98^v KALENDARIUM.
- ff. 99—109 PASSIO CHRISTI SECUNDUM IOHANNEM CUM GLOSSIS INTERLINEARIBUS (Jn 18, 1—19, 42).
- ff. 109^v—113^v SERMO PRO FERIA VI IN PARASCEVE. In hac die ecclesia artissimum silentium et artissimum ieiunium peragit x sperare debemus firmiter quod suam misericordiam fudit in nobis. Qui cum patre et spiritu . . .
- ff. 114—114^v DICTA VARIA. Daniel propheta (Dan 14). — Augustinus: Ne putetis malos gratis esse.
- ff. 115—188 LEGENDAE SANCTORUM. Sequitur legenda sancti andree apostoli . . .
- ff. 186—188 Sermo de sancto Ladislao rege.
- f. 188 Explicit legenda sanctorum per manus Demetri de Lasko in Anno Domini M III° 3° quinto etc.
- ff. 188—196^v LIBER GENESIS (Gen 1, 1—16, 15).
- f. 197 FRAGMENTUM MUTILATUM CUIUSDAM LIBRI DE VIRTUTIBUS. Explicit liber per manus Jacobi de Wýbecz Anno Domini M.CCCC^o XX VII° in carnis priuio 2^a feria ante festum sancti petri. Tres digiti scribunt totum corpusque laborat Amen. Dicamus semper cum Christo . . .
- ff. 197—198 DIALOGUS ANGELI BONI ET MALI DE VIRTUTIBUS ET PECCATIS. Malus angelus dicit: Superbus sis. Angelus bonus respondit: Deus superbis resistit humilibus autem dat gratiam (Jac 4, 6; 1 Pet 5, 5) x Novum testamentum est multitudo veritatum quas Christus docuit . . .
- ff. 198^v—241^v BERNARDUS MORVALENSIS: CARMEN PARAENETICUM DE CONTEMPTU MUNDI. TRACTATUS METRICUS CUM COMMENTARIIS ET GLOSSIS EXTRAORDINARIIS. Tractatus metricus: Cartula nostra mandat tibi dilecte salutes x Hoc ubi det munus qui regnat trinus et unus. Glossa ordinaria: Si consurrexistis cum Christo (Col 3, 1—2). Haec verba proposita sunt x et exspectantes beatam spern et adventum domini Dei . . . Cf. Migne, PL 187, 1307—1314. Walther 2571, Bloomfield 74. p. 0693. nr., Hauréau, I. vol. 303—315, 321—324, II. vol. 190—191.
- f. 241^v Explicit Bernhardus per manus Demetri de Lasko cum suis utilitatibus et pertinentiis in Anno Domini Milesimo Quatuor centesimo Tricesimo quinto. Non laus scriptori sed laus Christo genitori. Penna fuit vilis et manus mea puerilis etc.
- f. 241^v—260 TRACTATUS METRICUS DE POENITENTIA SEU SUMMA POENITENTIAE. Cum commentariis et glossis extraordinariis. Glossa ordinaria: Non est dignus sciencia qui sciencie insurgit preceptor x Deum laudare studeatis qui est trinus . . . Tractatus metricus: Peniteas cito peccator cum sit miserator x Non nuptas cupias nec rex queras alienas. Cf. Migne, PL 207, 1153—1156. Hauréau II. vol. 65, III. vol. 308, VI. vol. 18. Walther 13564. Bloomfield 322. p. 3812. nr. Chevalier 15119.
- f. 260 Explicit sumpma penitencia per manus Demetri de Zemlen in anno Domini Milesimo III^{mo} XXX quinto. Laus tibi sit Christe quum liber explicit iste. Non laus scriptori sed laus Christo genitori. Penna fuit vilis et manus mea puerilis et sic est finis etc.

- ff. 260^v—266 DE IUDICIO ULTIMO. TRACTATUS METRICUS CUM COMMENTARIIS ET GLOSSIS EXTRAORDINARIIS. Proemium: Hec rettulit sanctus Matheus ewangelista Quia discipuli interrogaverunt dominum . . . Domine dic nobis quando erit dies iudicii x dominus noster Iesus Christus facit nos pervenire qui cum Deo . . . Amen. Tractatus metricus: Quatuor ad partes mundi sint angeli missi x Gaudia celorum coronabunt vos sine fine. Atque perducatur Dei vos potencia superna. Laus tibi sit caste quum liber explicat iste. Glossa ordinaria: Iudicio vos Christus x pro quo sit Deus gloriosus benedictus in secula seculorum Amen. etc.
Cf. Walther 15283. — Leyser, Polycarp: Historia poetarum et poematum medii aevi. Halle 1721. 2091. S.
- ff. 266^v—267^v DE PUERIS CATHECIZANDIS. Fili mi ne obliviscaris legis mee et praecepta mea x Ista si pueri scient, vellent eis, quia ut puta boni essent christiani etc.
- ff. 267^v—268^v CONFESSIO GENERALIS. Ego reus et confitens omnium malorum meorum. Confiteor Deo omnipotenti x vel causam invidiae, vel causam detractionis, vel causam irae etc. Cf. Hauréau II. vol. 158^v.
- f. 268^v ANECDOTA DE CHRISTO A IOHANNE BAPTISTA BAPTIZATO. Nota quod quidam sanctus quaerebat a multis doctoribus sacre pagine quibus verbis Christus baptizatus est a Johanne Baptista x Et qui de mundo non est ergo non diligit vos mundus (cf. Jn 15, 18—19).

HOLL, BÉLA

Ein unbekanntes mittelalterliches Schulbuch mit ungarischen Versen aus 1433

Der Kodex Nr. 10 der Bibliothek des Franziskanerkonvents (Samostan sv. Frane) in Šibenik (Jugoslawien), der den Titel *Liber Demetrii de Lasko* trägt, entstand zwischen 1433 und 1435 in Ungarn, wahrscheinlich in der Benediktiner-Klosterschule zu Pécsvárad. In dieser Papierhandschrift (268 Blätter) lassen sich fünf Schreiber unterscheiden, drei von ihnen haben sich auch genannt: Demetrius de Lasko hat 241, Demetrius de Zemlin 27 Blätter beschrieben, indem die einigen Zeilen des Jacobus de Ujbecz aus dem Jahre 1427 stehen auf einem Blatt, das ursprünglich nicht zum Handschriftencorpus gehörte. Im Kodex stehen Kapitel aus der Bibel, Predigten, Exempel, Legenden, für den Unterricht bestimmte Verstraktate mit Glossen, kürzere katechetische Texte, insgesamt 33 Stücke. Auf die leer gebliebenen Stellen wurden Sprüche, Zitate eingetragen. Auf der Rectoseite des 16. Blattes finden wir das ungarische, eucharistische Versgebet, eine Übertragung von 5 Versen aus drei Varianten des unter drei Textanfängen verzeichneten „Dictamens“ (*Corpus ave clarum domini . . . , Veneranda caro . . . , Ave caro Christi . . .*). Das Gebet vertritt das zweitälteste ungarische Sprachdenkmal in gebundener Rede. Auf den Pergamentvorsatzblättern stehen außerdem die vermutlichen ältesten Zeugen der ungarischen Notenschrift vom Ende des 12. Jahrhunderts. Schulbuchhandschriften ungarischer Provenienz liegen nur in 12 bekannten Exemplaren vor: in Budapester, Esztergomer (Graner), Wiener und Oxforder Sammlungen; die übrigen sind durch Mißgunste der ungarischen Geschichte verschollen. Der Kodex von Demeter Laskó vertritt also eine sehr bedeutende Quelle der ungarischen Kultur-, Literatur- und Sprachgeschichte.

A magyarországi parasztháborúról szóló német tudósítások kiadásai és azok nyomdászai

Az 1514. tavaszán — a törökök elleni kereszteshadjárat kapcsán — hazánkban kirobbant parasztháborúról korabeli tudósítások német nyelven több kiadásban is napvilágot láttak. Ezek többségéről mind a német, mind a magyar szakirodalom már közel két százada folyamatosan feljegyzést tett. Bibliográfiailag is többen összefoglalták az utolsó másfél évszázadban. Utoljára ez a *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV* c. kiadványban történt, méghozzá a kritikai kiadás igényességével, amely az egész szövegre kiterjedt.¹ E kötet egyik gondozója, Érszegi Géza ennek kapcsán arra bízott, hogy tegyek kísérletet az egyes kiadások nyomdászainak megállapítására a kiadványokban található nyomdai felszerelés vizsgálata alapján. Miután az első kísérleteim nem vezettek rögtön megnyugtató eredményre, elkedvetlenedtem, és abbahagytam a további próbálkozásokat.

Néhány évvel később a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban (NSZK) szinte a véletlen segített hozzá, hogy keresés nélkül ott is találjak a most tárgyalt csoportba tartozó nyomtatványokat. Közülük az egyik eddig bibliográfiailag teljességgel ismeretlen volt. Ez a körülmény azután újabb lökést adott számomra, hogy újra áttekintsem ezeket a kiadványokat, és újabb kísérletet tegyek a nyomdászok meghatározására, amelyek közül egyik sem tüntette fel magát a tudósításokon. Az alábbiakban tehát igyekszem összefoglalni az egyes kiadások bibliográfiai adatait, az ismert példányokat és a nyomdászokra vonatkozó megállapításokat.

A kiadások — egy kivételével (VII.) — mind az „Ein gross wunderzeichen” kezdetű címet viselik. Ezen belül azonban mind a helyesírásban, mind a sorok beosztásában számos eltérés ismerhető fel. A szöveg vizsgálatába — a most fellelt kiadás (V.) kivételével — nem volt szükséges belemenni, hiszen ezt a feladatot az említett *Monumenta* kötet már mintaszerűen elvégezte.

I. Ain groß wunderzaichen das do // geschehen ist durch das Creutz, das ain Car-//dinal hat außgeben inn dem gantzen // Hungarischen Lannd wider // die Turcken. // [metszet]. []³⁺¹ = [3] fol. — 4°

Weller 869 — Kertbeny 93 — Ráth 64 — Ballagi 157 — Hubay 18 — Göllner 71 — IA 111 724 — Monumenta B.

Bp. AK Ráth 1949 — Bp. OSZK. Röpl. 18 — München SB H. eccl. 847e

II. Ain groß Wunderzaichen das // do geschehen ist durch das Creütz, das // ain Cardinal hat außgeben inn // dem gantzen Hungerischen // Land wid' die Turcken. // [metszet]. a⁴ = [4] fol. — 4°

¹ *Monumenta* 227. sz. 313 — 322.

Kertbeny 90—Apponyi 102—Ballagi 155—Hubay 18a—Göllner 70—IA 111 723 — Monumenta A.

Bp. AK RM. IV. 87—Bp. OSZK App. H. 102.

III. Ain groß wunderzaichen // das da geschehen ist durch das Creütz, das // ain Cardinal hat außgeben, jnn dem // ganntzen Hungerischen lannd// wider die Türcken // α Anno zc. Im xiiii. jare

[ρ] = [4] fol. — 4°

Weller 870—Kertbeny 95—Ballagi 156 — Monumenta F.

München SB H. eccl. 848.

IV. Ein groß wundertzaychen das do ge//schehen ist durch das Creütz, das ain Cardinal hat außge//ben in dem gantzen Vngerischen Landt wider die Turcken. // [metszet].

$A^{3+1} = [3]$ fol. — 4°

Weller 868—Kertbeny 92—Ballagi 159—Göllner 72 Anm. 2. — Monumenta C.

Bp. FSZEK B 0941/292 és B 0941/109 (var.) — München SB Rar. 35/1 — Nürnberg GermMus.

V. Ein groß wunder // tzeychen das do geschehen ist // durch das Creutz, das ein Cardinal hat außgeben in dem // gantzen Vngerischen Landt wider die Türcken. // [metszet].

$A^{3+1} = [3]$ fol. — 4°

Wolfenbüttel Yv 137. 8° Helmst. (17).

VI. Ain groß wundertzaichen // das da geschehen ist durch das Creütz, das ain // Cardinal hat außgeben, in dem gantzen Hun-//gerischen lannd wider die Thürckhen. // Der Tytel der Creützet köng // Melchior Banckwr, Ain köniß des gebenedeyten // volcks des Creützs, Aber vnnderdenig dem köniß zu Hungern, aber den Bischofen vnd grossen herrñ nit. // [metszet].

[ρ] = [4] fol. — 4°

Weller 871—Kertbeny 94—Ballagi 158 — Monumenta G.

München SB H. eccl. 874d.

VII. Die auffrur so geschehen ist im Vn-//gerlandt, mit den Creützern, Vnnd auch darbey wie man // der Creützer Habtman hat gefangen vnnd getödt // Zeckel Jorg. // [metszet].

[ρ] = [3] fol. — 4°

Kertbeny 96—Ballagi 162 — Monumenta D.

Bp. AK RM. IV. 88 — Halle UB QK II n 4622 — Wolfenbüttel 198.13 Hist. (2).

A bibliográfiai számbavétel során több olyan további adat is merült fel, amelyekről ezen a helyen számot kell adni. Ezek közül a legrégebb Georg Wolfgang Panzertól származik, aki a régi német nyelvű nyomtatványok bibliográfiájában a következőket írta: „Ein groß wundertzaichen das do geschehen ist durch das Creutz, das ein Cardinal hat außgeben in den gantzen Vngerischen Landt wider die Türcken. Am Ende: Anno dñi. 1514. In Quart. — Ist in der Schwarzsichen Sammlung und 3 Bl. stark.”²

Sajnos, a Panzer által ismertetett példány nem volt számomra fellelhető. Georg Christoph Schwarz († 1792) altdorfi professzor kimagasló gyűjteményt hozott létre a könyvnyomtatás első századának termékeiből. A több mint 12 000 kötetet tartalmazó könyvtárát Panzer jól ismerte, és igen sokszor hivatkozott is erre, akárcsak a fenti esetben is. Schwarz könyveit előbb az altdorfi egyetem őrizte, majd az örökösök 1821-ben elárvereztették, amelyek így Angliába kerültek.³ Lord Haber, az új tulajdonos hamarosan elhunyt, az ő utódai azután 1836-ban gyűjteményét Párizsban küldték kalapács alá.⁴

² PANZER, Georg Wolfgang: *Annalen der älteren deutschen Literatur*. I. Nürnberg—Leipzig 1788. 795. sz.

³ *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. 2. Aufl. III. Bd. 2. Hälfte. Wiesbaden 1957. 22, 371.

⁴ *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1898. 197.

Az így feltehetően szétszóródott Schwarz-féle gyűjteményből Panzer által leírt példányra nem sikerült rátalálnom, így látatlanul kellett megkísérelni az azonosítást. Nem segített sajnos ebben a Panzert követő szakirodalom, amely részben hiányosan, részben torzítva ismételte meg forrását.⁵ Összevetve Panzer idézett leírását az ismert kiadásokkal rögtön megállapítható volt, hogy a kiadvány végén álló „Anno dñi 1514.” sor egyrészt a most először ismertetett V. számú, másrészt a IV. kiadásnak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban őrzött évszámos változata⁶ tartalmazza csak. Sajnos, a megnyugtató azonosítást komolyan akadályozza, hogy a Panzer által közölt címszöveg több helyen is eltér a két számításba vehető kiadástól.⁷ Természetesen nem zárható ki, hogy Panzer leírása nem volt tökéletes, és az egykori Schwarz-féle példány azonos valamelyik ma ismert kiadással. Ennek bizonyítása azonban példány ismerete hiányában nem volt elvégezhető.

Ugyancsak a sötétben tapogatózva kellett foglalkozni a második világháború végén elpusztult, egykori boroszlói Egyetemi Könyvtár példányával is. A német központi katalógus a következő formában őrizte meg ennek emlékét:⁸ „Außzug auß ainem brieff von Ofen, der an dem XXV tag des Monadts May in Wienn geantwurt ist, und am vierten tag Junii gen Augspurg. [2] Bl.”⁹ A szöveg és a terjedelem egyaránt azt bizonyítja, hogy ez a leírás az „Ein groß Wunderzeichen” egyik kiadásáról származik, pontosabban annak címlap nélküli példányáról. Ennek a röplapnak a szövege ugyanis pontosan így kezdődik. Hála a gondos leírásnak sikerült is azonosítani a fentiekben IV. sz. alatt leírt nyomtatvánnyal, mert az különben az összes többi ismert kiadástól legalább egy részletében eltér.¹⁰

Az azonosítást nehezítette, de mégsem lehetetlenítette némelyik bibliográfia elnagyolt, ill. hibás hivatkozása,¹¹ sőt rossz leírása.¹² Akadt arra is példa, hogy a példányok összetévesztése alapján került hibás adat a leírásba.¹³ Az irodalomban említett példányok általában reális feltételzés alapján azonosíthatók voltak a ma ismertek egyikével. A II. kiadás kapcsán Kertbeny által közölt bécsi példány¹⁴ került valószínűleg Apponyi Sándor közvetítésével az OSZK-ba. A IV. kiadás egyik példányát Fraknói Vilmos ismertette a Schlauch-könyvtárból, ahová a Török János könyvtárából került.¹⁵ Nyilván ez azonos azzal a kötettel, amelyet Faragó antikvárius 1936-ban adott el a Fővárosi Könyvtárnak.¹⁶ A VII. kiadás budapesti példánya nyilván Jancsó Imre bécsi könyvtárából származik, aki lehetővé tette az első tudósítást és az első szövegközlést.¹⁷

⁵ Pl. KERTBENY 91, GÖLLNER 72/1. jegyz.

⁶ Jelzete: B 0941/109.

⁷ PANZER: „wundertzaichen” – V. „wunder tzeychen” – IV. „wundertzaychen” stb.

⁸ *Gesamtkatalog der preussischen Bibliotheken. VIII.* Berlin 1935. 9578. sz.

⁹ Megismételve: IA 126 638. sz.

¹⁰ I. „25” – II. „Offen” – III. „brief” – V. „eynem” – VI. „vierden”.

¹¹ Pl. IA 111.724. sz.

¹² Pl. GÖLLNER 72.

¹³ Pl. BALLAGI (158. sz.) a VI. kiadásnál arról írt, hogy kézírással jegyezték be a müncheni unikum címlapjára a „melchior Banckwr”-ról szóló szöveget. Ez azonban ezen a kiadáson nyomtatva van, az I. kiadás müncheni példányára viszont valóban kézírással jegyezték ezt rá.

¹⁴ KERTBENY 90: *Haidinger Bibliothek. Auktionskataloge III.* Wien 1876.

¹⁵ MKsz 1877. 84.

¹⁶ Jelzete: B 0941/292.

¹⁷ *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst.* 1844. Beiblatt 4–5. sz. 25–29, 34–36. Josef FEIL–SCHIMMER, Karl August: *Bilder aus der Heimath.* 2. Aufl. Wien 1853. 190.

A Wolfenbüttelben most napfényre került V. kiadás szövege lényegében megegyezik az IV. számúval: tartalmazza ugyanis a június 16-án kelt levelet, mint a IV. és VII., de nem található meg benne a Dózsa kivégzéséről szóló rész. Az ilyen szövegbeli összetétel eddig egyedül a IV. kiadás sajátosságának számított.

*

Rátérve a fentiekben leírt kiadások nyomdai eredetének vizsgálatára, ismételtelen le kell szögezni, hogy ezek egyike sem visel magán semmiféle erre vonatkozó közvetlen utalást (impresszum, kolofon, nyomdászjelvény stb.) sem. A hét kiadás közül — egy (III.) kivételével — valamennyi visel a címlapján aránylag nagyméretű fametszetet a korabeli, német nyelvű tudósítások egyik, viszonylag jellemző sajátosságaként. Miután a fametszetek dúcát egyedileg vésik, ez a körülmény — elvben — jó lehetőséget biztosíthat az ugyanabból a műhelyből származó kiadások azonosításához. A hat metszet közül egy (VII.) a tüzes trónon ülő Dózsát ábrázolja.¹⁸ Az erről a háttorzongató jelenetről szóló beszámoló egyedül csak ebben a kiadásban olvasható.

A többi öt kiadás élén merőben más kép áll. Ez azt az eseményt illusztrálja, amely a tudósítás címében és annak első részében olvasható, amikor a kereszttesek zászlójáról háromszor is leesett a reá erősített feszület. A metszeten látható alak kezében lobogó látható, rajta a Golgota-jelenet, vagyis a keresztre feszített Krisztus és mellette édesanyja, ill. tanítványa, János. Az öt kép közül kettő esetében (IV. és V.) a zászlót tartó öltözeke a korabeli német zsoldosoké. E két ábrázolás a fenti hasonlatosságokon túl sok más vonatkozásban viszont eltér egymástól. Így a már korábról ismert (IV.) képről marcona vitéz tekint le reánk, akinek törzsét páncél védi.¹⁹ Ezzel szemben az V. kiadás harcosa inkább elegáns: divatos, hasított ruhát visel széles, buggyos ujjal (I. ábra).

Merőben más alak szorítja kezében a kereszttesek hatalmas lobogóját a másik három kiadás címlapján (I., II., VI.): a csuklyás, egyszerű öltözkéjú férfi nem visel se bajuszt, se szakált, mint a fentiekben leírt katonák. Az első pillanatban azonosnak tűnő három metszetről azonban hamarosan megállapítható, hogy bár igen hasonló, mégis három, egymástól eltérő metszésű dúcra készült. Már a keret mérete és annak állapota is más és más: I. 101 × 100 mm és a felső keret jobb vége hiányzik.²⁰ — II. 103 × 101 mm és a jobb kerettől kb. 2 mm távolságra másik, csaknem teljes függőleges vonal is látható.²¹ — VI. 102 × 96 mm és a keret egyenletes, ill. teljes.²²

¹⁸ Az eredetileg 123 × 96 mm méretű metszet erősen kicsinyített reprodukcióját lásd GERÉB László: *A magyar parasztháborúk irodalma*. Bp. 1950. 107.

¹⁹ A 118 × 94 mm méretű metszet kisebbített reprodukciója megtalálható: *Új Magyar Lexikon*. V. Bp. 1961. 368–369. lapok közötti tábla verzójának közepén. — *Könyvtáros* 1976. 194.

²⁰ Többször is reprodukálva az OSZK-ban őrzött példányról. Így TÓTH SZABÓ Pál: *Szatmári György primás*. Bp. 1906. 169. — MÁRKI Sándor: *Dózsa György*. Bp. 1913. 177. — TAURINUS István: *Paraszi háború*. Bp. [1946]. 39. — 2. kiad. [1972]. — GERÉB László: *A magyar parasztháborúk irodalma*. Bp. 1950. 105. — *Új Magyar Lexikon*. V. Bp. 1961. 368–369. lapok közötti tábla verzóján közepén felül kisebbítve. Felirata: „Magyar parasztkuruc 1514-ben”.

²¹ Az eredetnél valamivel nagyobb reprodukciója BARTHA Gábor–FEKETE NAGY Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Bp. 1973. 6. tábla.

²² SCHOTTENLOHER, Karl: *Der Münchener Buchdrucker Hans Schobser 1500–1530*. München 1925. Taf. IX. és 48B, ahol a metszet leírása így szól: „Der Führer der »Kreuzer« mit wehender Fahne”.

Ain groß wunder

tzeychen das do geschehen ist
durch das Creutz / das ein Cardinal hat außgeben in dem
ganzem Ungerischen Landt wider die Türcken .

1. ábra

De a kereten kívül még számos, további részletben is felismerhető, hogy a három metszet eltér egymástól. Így a II. kiadásban a zászló rúdja leér a földre, míg a másik kettőnél nem. A lobogó redőzése a rúd mellett a VI. címlapon csaknem végig egyenletes, míg a másik kettőnél felül hosszabb, majd lefelé rövidül. A zászlós bal lábfeje (nekünk jobb oldalon) hol teljesen a vonalak között látható (II.), máshol „kilép” a vonalak közül (VI.), ismét máshol (I.) a lábfej alatt még egy-két vonal található. Természetesen, még hosszan lehetne sorolni a kisebb eltéréseket, de a lényeg az, hogy három, igen hasonló, mégis részleteiben egymástól biztonságosan megkülönböztethető metszetről van szó. A fentiek alapján tehát az állapítható meg, hogy a hat metszet hat különböző műhelyből származik, így sajnos nem nyújt segítséget a nyomdai azonosításhoz.²³

A hét kiadás betűtípusainak egymással történő összevetése során kiderült, hogy az egyetlen metszet nélküli kiadvány (III.) ugyanabból a műhelyből került ki, mint a VI. számú. Ezt a körülményt már Weller is megállapította, aki mindkettő előállítását a müncheni Ostendorffer & Zayssinger műhelynek

²³ Az I. kiadás metszete előfordul egy másik, hasonló jellegű kiadványon is, amely az 1515. évi francia – svájci háborúról tudósít: „Ain neüwe warhafftige gezittung der kriegß-leüff . . .” (Wolfenbüttel 139. Quodl. (9)). Sajnos, ez a kis nyomtatvány sem viseli nyomtatójának nevét.

tulajdonította.²⁴ Feltételezését mind Kertbeny,²⁵ mind Ballagi²⁶ átvette. Ezzel szemben Robert Proctor megállapította, hogy az említett müncheni udvari festő, ill. aranyműves neve csupán két olyan nyomtatványban olvasható, amelyet a Schobser-féle műhelyben állítottak elő.²⁷ Karl Schottenloher, aki összeállította e nyomda termékeinek jegyzékét, már pontosan beleillesztette ezek sorába e két kiadást is.²⁸ Hans Schobser készletéből a 3. számú típusal szedték a szöveget, míg a kiemelés a 6. számúval történt.²⁹

A IV. kiadással kapcsolatban is állást foglalt Weller: szerinte ennek nyomdá-sza a nürnbergi Jobst Gutknecht volt.³⁰ Véleményét Fraknói Vilmos is osztot-ta.³¹ Josef Benzing azonban ezt határozottan tagadta; szerinte a nyomdász nem Gutknecht, hanem az ugyancsak nürnbergi Georg Stuchs volt.³² A betű-típusok is megerősítik természetesen Benzing állítását: a szövegtípus Georg Stuchs 18., míg a kiemelő az ő 16. betűtípusa.³³ Itt csupán az a lehetőség merülhet fel, hogy talán nem Georg, hanem a fia, Johann Stuchs műhelyében állították elő a IV. kiadást, hiszen ő is ugyanazt a nyomdai felszerelést használ-ta 1509-től már, amellyel apja 1520-ig dolgozott. A fiú szerényebb készletében a szövegtípus az 1., a kiemelő a 2. volt.³⁴ A 16. század tízes éveiben az apa már inkább csak liturgikus kiadványok előállításával foglalkozott, amíg a fiú jóval szélesebb körbe tartozó nyomtatványokat állított elő. Ismeretes is tőle hasonló jellegű kiadvány 1513-ból, amelyben pontosan az említett típusok láthatók.³⁵

Az időrendben utolsó, már a Dózsa kivégzéséről szóló híradást is tartalmazó kiadás nyomtatásával kapcsolatban korabeli levéltári forrás is áll rendelkezés-re.³⁶ Eszerint Hieronymus Hölzel nürnbergi nyomdászt a tanács megrend-szabályozta. Négy hetet kellett a toronyba zárva töltenie, mert a városi ható-ságok engedélye nélkül állította elő az „Auflauf in Ungarn” megnevezésű röpiratát. Ez aligha lehetett más, mint a „Die Auffrur . . .” kezdetű VII. sz. kiadás. Az ebben található típusok megerősítik a feltételezést: a szöveget Hölzel 4., a címsorokat pedig az ő 2. betűível szedték.³⁷ Ugyanezzel a nyomdai felszereléssel állították elő az előző évben egyik hasonló jellegű kiadványát is.³⁸ A nürnbergi tanács jegyzőkönyvének 1514. július 1-i keltezése azonban ez ügyvel kapcsolatban nem lehet jó, hiszen Dózsát csak július 15-én fogták el.³⁹

A II. kiadás mindkét ismert példányát magyarországi gyűjteményben őrzik, így a német szakirodalom nem is tett kísérletet nyomdászának megállapítására. Beható vizsgálattal — úgy tűnik — sikerült ezt a strassburgi Matthias Hupfuff személyében megtalálni. Az ő 11. típusával készült a kiemelés és a 12. sz.

²⁴ WELLER 870 — 871. sz.

²⁵ KERTBENY 94 — 95. sz.

²⁶ BALLAGI 156. és 158. sz.

²⁷ PROCTOR 139 — 140.

²⁸ SCHOTTENLOHER 48A és 48B. sz.

²⁹ PROCTOR 139.

³⁰ WELLER 868. sz.

³¹ MKsz 1877. 84.

³² *Archiv für Geschichte des Buchwesens. IV.* Frankfurt a. M. (1963) 1585 — 1586. has.

³³ PROCTOR 95.

³⁴ PROCTOR 103.

³⁵ PROCTOR 11092. sz.

³⁶ SCHWOB, Ute Monike: *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert.* München 1969. 183.

³⁷ PROCTOR 95.

³⁸ PROCTOR 11012.

³⁹ *Jahrbuch für Geschichte X.* Berlin 1974. 127.

betűivel pedig a szöveg.⁴⁰ Bár első pillanatra a strassburgi nyomdahely kissé félreesőnek tűnik az előbb említettekhez viszonyítva, Hupfuff kiadványainak jegyzéke azt mutatja, hogy ő szívesen készített ilyen jellegű tudósító rölapokat.⁴¹

Weller az I. kiadással kapcsolatban is állást foglalt a nyomdai eredetet illetően: szerinte ez a nürnbergi Weissenburger-féle műhely volt.⁴² Véleményét azután a szakirodalom sorra átvette.⁴³ Állításának ellenőrzése során kiderült, hogy Johann Weissenburger számításba vehető betűtípusai⁴⁴ több esetben is eltérést mutatnak a rölapban szereplőktől.⁴⁵ Figyelembe kell venni továbbá az a körülményt is, hogy Weissenburgertől tudósító rölap német nyelven csak 1517-ből ismeretes.⁴⁶ Ez tovább nehezítette Weller véleményének elfogadását.

A nyomdász megállapítására irányuló további fáradozások különösen nehéznek bizonyultak ennek az I. kiadásnak esetében. Mind a szövegtípus, mind a kiemelő betűk rendkívül elterjedtek voltak a 16. század elején Dél-Németországban. A több tucat lehetőség⁴⁷ közül nem is egy vehető számításba. Az Országos Széchényi Könyvtárban rendelkezésre álló összehasonlító anyag korlátozott volta csak fokozta a meghatározás bizonytalanságát. Több alternatíva közül végül is a tekintély döntött: a 16. századi németországi nyomtatványok messze kimagasló, de időközben sajnos elhunyt szakértője, Josef Benzing ugyanis — nem publikált formában — állást foglalt e kérdésben. Az ő meghatározása az augsburgi Öglin-nyomda mellett szólt. Erhard Öglin 7. típusával készült a szöveg, míg az 5. számúval történt a kiemelés.⁴⁸ Ezt megerősíteni látszik az OSZK-nak az az impresszum nélküli kiadványa, amely Proctor szerint az említett augsburgi műhelyben és az ugyancsak említett betűkkel történt.⁴⁹ További érvként még az is felhozható, hogy Öglin műhelyében ugyanezzel a felszereléssel több, hasonló jellegű kiadvány is készült 1512 és 1515 között.⁵⁰ A rölap szerinte a Budán kelt tudósítás Bécsen keresztül Augsburgba érkezett, így teljesen indokolt, hogy a szövegkritika alapján⁵¹ legkorábbiak tartható kiadások (I. és II.) közül legalább az egyiket valóban Augsburgban nyomtat-
ták.

⁴⁰ PROCTOR 29. — Ő a szövegtípus méretét 106 mm-ben jelölte meg, míg a rölapon ez 108 mm. Azonban az említett műhely egyik 1514. évi kiadványában (OSZK Ant. 582(1)) ezeknek a betűknek mérete nem 106, hanem ott is 108 mm.

⁴¹ PROCTOR 10004, 10020, 10025, 10035. sz.

⁴² WELLER 869. sz.

⁴³ KERTBENY 93 — Ballagi 157 — Hubay 18 — Göllner 71. Az OSZK 16. századi nyomtatványainak katalógusában ezt annyiban korrigálták, hogy a városnevet Landshutra módosították, ahol Weissenburger 1514-ben dolgozott.

⁴⁴ 4. és 5. sz. = PROCTOR 100.

⁴⁵ Így már a kiemelő típus egyetlen verzálisa, a szövegben pedig — többek között — a „P”, „R”, „Ű”, a kötőjel. Az összehasonlítás alapjául az OSZK Ant. 2752(10) jelzetű kötete szolgált. Az 1521-ből származó ERASMUS *Auslegung Sandt Hieronymus . . .* kiadása végén a „Getruckt zu Landshut” megjelölés biztosítja a nyomdai azonosságot, bár e kiadvány nem található Karl SCHOTTENLOHER: *Die Landshuter Buchdrucker des 16. Jahrhunderts* (Mainz 1930) c. művében.

⁴⁶ SCHOTTENLOHER, Landshut 52. sz.

⁴⁷ PROCTOR 197, 201 — 202.

⁴⁸ PROCTOR 77 — 78.

⁴⁹ OSZK Ant. 10.037 = PROCTOR 10722. sz. — Egyedül a „P” betű esetében akad gond az azonosítással, de elképzelhető, hogy ez változott az idők során.

⁵⁰ PROCTOR 10711, 10713, 10718. sz.

⁵¹ Monumenta 314.

Hátra van még a most Wolfenbüttelből előkerült kiadás nyomdászának tisztázása. Az ebben található tipográfiai anyag valamivel gazdagabb, mint a többi kiadásban: a szövegtípuson kívül nagyobb és még nagyobb kiemelő betűk, továbbá egy 18 mm méretű lombard látható abban. Ezek azonosítása egyértelműen elvégezhető: a lipcsei Martin Landsberg 1. típusával szedték a szöveget, a nagyobb a 2., a még nagyobb pedig a 7. betűtípus.⁵² A gyöngydiszes lombard is jól ismert ebből a műhelyből: a 18/19 mm méretű, „a”-jelű sorozatba tartozik.⁵³ Landsberg korán hozzálátott a német nyelvű tudósítások megjelentetéséhez: így pl. már 1506-ban elkészítette Amerigo Vespucci beszámolójának fordítását az Újvilágról.⁵⁴

Ha végigtekintünk a fentiekben megvizsgált, hét, különböző kiadás eredetén, megállapítható, hogy ezek közül öt (I., III., IV., VI., VII.) nyomdahelye kézenfekvő: Augsburg, Nürnberg és München, vagyis mind olyan délnémetországi városok, amelyek korabeli, szoros kapcsolata hazánkkal jól ismert. A strassburgi (II.) és a lipcsei (V.) megjelentetés viszont már arra utal, hogy a magyarországi parasztháború kirobbanása nem csupán az említett vidékeken, hanem egész Németország-szerte élénk érdeklődést váltott ki.

*

Érdemes még szemügyre venni a Wolfenbüttelben most fellelt két röplap környezetét is. Mindkét példány egy-egy testes gyűjtőkötetben maradt fenn: az egyikben (198. 13 Hist) 32, a másikban (Yv 137. 8° Helmst.) pedig 67 különböző, de hasonló jellegű nyomtatvány található. E 99 kiadvány közül nem kevesebb, mint 19 esetben — azaz minden ötödiknél — már a címlapról egyértelműen leolvasható a magyar vonatkozás. Az 1514. évi magyarországi eseményekről szóló két tudósításon felüli 17 híradás közül egy 1556-ból, míg az összes többi az 1594 — 1612 közötti évekből származik, vagyis túlnyomó részben a tizenöt háború hazai eseményeivel foglalkozik. A 19 hungarika közül csupán hatból ismeretes példány Budapesten, míg két további esetben a szakirodalom e nélkül tudott létezésükről. Ez azt jelenti, hogy az így szinte véletlenül kézbevert két wolfenbütteli kötetben levő magyar vonatkozású nyomtatványok többsége eddig teljességgel ismeretlen volt. Ez a válogatás nélküli „mintavétel” egyrészt azt mutatja, hogy milyen magas, mintegy húsz százalékos, a két kötetben a magyar vonatkozású kiadványok aránya, másrészt újabb megerősítést nyert az a korábbi tapasztalat,⁵⁵ amely szerint az ilyen jellegű nyomtatványok bibliográfiai regisztrálása még igen csak a kezdeténél tart. Jogos a feltételezés, hogy egyedül a wolfenbütteli könyvtárban a hasonló jellegű és többségükben ismeretlen kiadványok százai találhatók. Mindennek illusztrálására álljon itt a most kézbe vett két kötetben található magyar vonatkozású kiadványok rövid leírása:

⁵² PROCTOR 122.

⁵³ HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke. I.* Halle a.S. 1905. 56. — *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts.* 517. tábla.

⁵⁴ PROCTOR 11278. sz.

⁵⁵ MKSZ 1980. 79.

Wolfenbüttel Y v 137.8° Helmst

(3) Warhaftige Neue Zeitung, so sich im Königreich // Behaemb zu tragen hat, wie volgt. // Zwisschen // Georgen Poppel, // vnd Laßlaw Poppel, Gebrüder, Herrn den Lobkowitz . . . // . . . // welche baede sich für Könige haben aufwerffen // wollen, der Georg als König in Behemb Ladifla, als Kö//nig in Ungern . . . Gedruckt zu Hamburg, durch Heinrich // Binder. Im Jahr 1594.

Ø

(4) Glückliche Neue Zeitung, // Wie die mechtige Ve//stung Raab// . . . //wieder in der Christen gewalt bracht, // . . . Erstlich gedruckt zu Dreßden, durch Matthes // Stöckel, im Jahr 1598.

Kertbeny 1271.

(5) Was sich in Ober vnd Nider // Hungern // gedenckwürdiges, // alles im negsten Monat // Augusto // zugetragen. // . . . Anno M.D.XCIX.

Ø

(17) Ein groß wundertzeychen — Id. fent az V. kiadás.

(21) Zwanzig // Warhaftte vnd Beweis//liche Articul, durch welche der Italia//nische Grafe Belgiojosa, Feldobristen in Ober Hungarn, // die Stadt Caschaw, General Landstände, Heyduggen vnd Borsch-//kap zur Rebellion, auch die Niederlag// . . . //versucht hat. // . . . // Anno M.D.C.V.

Apponyi 1975.

(25) Appendix des andern Theils, // der historischen Re//lation, welche zu Leipzig im Michaelis-//Marckt Anno 1605. gedruckt worden, darinnen // vermeld wird, was sich seithe-ro weiters in Vungern zu eingang des Monats // Octobris zugetragen. // . . . // Im Jahr 1605.

Ø

(30) Vngerische // Continuation // Aus dem Christlichen // Feldlager vor Ofen, vom 17. 18. 19. 20. // Octobris 1602 . . . // Gedruckt im Jahr 1602.

Ø

Wolfenbüttel 198.13 Hist.

(2) Die Auffrur . . . — Id. fent a VII. kiadás

(10) Schmältzl, Wolfgang: Der Christlich vnd // Gewaltig Zug in das // Hungerland. // . . . M.D.LVI. // Gedruckt zu Wienn in Osterreich, durch // Raphael Hofhalter vnd // Casparn Krafft.

Kertbeny 683 — Apponyi 342 — Göllner 957.

(17) Warhaftige zeitung // Wie der gnedige Gott // wider alles verhoffen, . . . den 18. Martij Altes ca-//lenders dieses 1598. Jahrs . . . // . . . für Raab gerücket . . . // Gedruckt zu Nürnberg.

Weller Z. 850 — Kertbeny 1269 — Apponyi 636 — Ráth 63 — Hubay 416.

(19) Neue warhaftte Beschreibung türkischer, vngerischer vnd siben-//bürgischer Handlung. // . . . (1598).

Kertbeny 1278.

(20) Neue Zeytung, von jetzt // werenden Kriegswesen inn Vngern, // zwischen dem Türcken vnd // Christen verlauffen. // . . . // Erstlich gedruckt zu Wienn in Osterreich, // Bey Franciscus Kolb. // 1594.

Ø

(21) Neue Zeyttung, // Kurtzer Bericht, wie der // Türkische Synam Bassa, welcher Co-//morrn in Hungern hart belägert . . . // Erstlich gedruckt zu Augspurg, bey Georg // Kressen, in Jacober Vorstadt. [1594].

Ø

(23) Warhaftte Zeittung, vnd grosse Türkische, // auch Tattarische Niderlag. // Eygentliche Beschreibung, welchermassen der . . . // . . . Herr Sigismundus, jetzt regieren-//der Fürst in Sibenbürgen . . . // . . . im Monat Februario, diß 1595. Jars, die Türcken vnd // Tattern zwischen Temeschwar vnd Lipa angriffen . . . // Gedruckt zu Nürnberg, durch // Leonhard Heußler.

Ø

(24) Warhafttige neue Zeitung // auß dem Feldläger vor // Raab, was sich in kurtzer zeit von dem 15. Au//gusti biß auff den 17 Septembris verlauffen . . . [1594].

Ø

(25) Novigradt die groß Vestung eingenommen. // . . . // Gedruckt zu Nürnberg, bey // Leonhard Heußler. // 1594.

Kertbeny 1086 — Ballagi 877 — Hubay 342 — Göllner 1983.

(26) Fernere Zeittung auß Vngern, // . . . // Gedruckt zu Nürnberg, durch Christoff Lochner. [1593].

Weller 763—Kertbeny 1061—Apponyi 1890—Göllner 1931.

(29) Zwo warhafftige neue Zeittung. // . . . // Die ander Zeittung auß Vngern vnd Poln . . . // . . . // Getruckt zu Straßburg, durch Joachim Martin // am Kornmarck. Anno 1594.

Ø

(30) Drey warhafftige neue Zeitung, // . . . // Die dritte, ist von dem Türcken, wie derselbig mit Raub // Mord vnd Brandt, in Vngern vnd Sibenbürgen eingefallen . . . // . . . // geschehen den 3. Junij Anno 1612.

Ø

IRODALOM

APPONYI Sándor: *Hungarica. I, III.* München 1900, 1925.

BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban.* Bp. 1925.

GÖLLNER, Carl: *Turcica. I.* Bucureşti—Berlin 1961.; *II.* Bucureşti—Baden-Baden 1968.

HUBAY Iлона: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban.* Bp. 1948.

IA *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. I* — Aureliae Aquensis 1965 —

KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok.* Bp. 1880.

Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Bp. 1979.

PROCTOR, Robert: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II.*

MDI—MDXX. Section I. Germany. London 1903.

Ráth György *regi magyar könyvtára.* Bp. 1905.

SCHOTTENLOHER, Karl: *Der Münchener Buchdrucker Hans Schobser.* München 1925.

WELLER, Emil: *Repertorium typographicum. I.* Nördlingen 1864.

Weller, Emil: *Die ersten deutschen Zeitungen.* Tübingen 1872.

BORSA, GEDEON

Die Ausgaben der deutschen Berichte über den ungarländischen Bauernkrieg und deren Drucker

Die vom ungarländischen Bauernkrieg 1514 in deutscher Sprache erschienenen Berichte haben schon eine bedeutende Fachliteratur. Der Verfasser traf in der Wolfenbütteler Herzog August Bibliothek weitere, bisher bibliographisch unbekannte Drucksachen über diese Epoche, und bei dieser Gelegenheit zusammenfasst und ergänzt er die bibliographischen Angaben der einzelnen Ausgaben, und macht einen Versuch ihre Drucker zu bestimmen. Die Drucksachen stellten ihre Druckereien nicht dar; auch die am Titelblatt stehenden Holzschnitte gaben keine Gelegenheit die Ausgaben zu identifizieren, weil die sechs Schnitte aus sechs verschiedenen Werkstätten stammten. Bei der Auseinandersetzung der Buchstabentypen des Ausgaben kann aber festgestellt werden, dass sechs von ihnen aus Augsburg, Nürnberg und München stammen, das heisst aus solchen süddeutschen Städten, die mit dem zeitgenössischen Ungarn in enger Verbindung waren. Strassburg und Leipzig als Druckorte beweisen dagegen dafür, dass der ungarländische Bauernkrieg eine breite Interesse im ganzen Deutschland erregte. Der Verfasser teilt, anschliessend an den zwei neuen, von ihm in Wolfenbüttel entdeckten Flugblätter, die kurze Beschreibung der im Sammelband dieser Flugblätter getroffenen 19 Hungarica-Drucksachen mit.

Az első magyarországi kölcsönkönyvtár

Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben

1

A 18. században angol és francia példák nyomán Európa-szerte elterjedtek az ún. olvasókabinétek (Circulating Libraries, Reading Rooms, cabinets de lecture, Lesekabinet, Lectur Cabinet), a kölcsönkönyvtárak e kezdeti és sajátos változatai. Ezek az olvasókabinétek, mint ismeretes, többnyire könyvkereskedők, illetve könyvkötők üzleti vállalkozásai voltak. Társadalmi és művelődéstörténeti jelentőségüket főként az a körülmény növelte, hogy bennük, csekély kölcsönzési díj fejében, bárkinek lehetősége nyílt könyveket és folyóiratokat olvasni vagy kölcsönözni. Tulajdonképpen három féle intézményt egyesítettek magukban: olvasó kört, kölcsönkönyvtárat és könyvkereskedést, hiszen állományukat többnyire helyben is lehetett olvasni, de a könyvek kölcsönözhetőek és megvásárolhatóak is voltak. (Németországban a Lektur-Kabinet eredetileg olvasótermet jelentett; ilyen értelemben emlegették a 18. század végén a bécsi Hofbibliothek nagy terme mellett létezett „Lekturkabinet”-et is, ahol a könyveket helyszínen lehetett olvasni, tanulmányozni. Máshol, pl. Lipcsében „Museum”-nak nevezték az olvasókabinéteket.¹)

Az első hazai olvasókabinétek, illetve kölcsönkönyvtárak történetével már többen foglalkoztak.² A legrégebb ilyen intézménynek az 1787-ben Pesten Gleixner János által alapított kölcsönkönyvtárat tartották Magyarországon. Ugyanebben az évben a soproni Kleinod Antal is folyamodott olvasókabinét engedélyezéséért, de valószínűleg nem került sor végül is ennek megalapítására. A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes években sorra alakultak meg az újabb vállalkozások: 1788-ban Doll és Schwaiger könyvkereskedők Pozsonyban, 1790-ben Pfundtner Mátyás Sopronban hozott létre olvasókabinétet, melyek főleg német könyveket tartottak. De 1789-ben Müller Ferenc könyvkötő győri olvasókabinétje már a magyar olvasókra számított, akárcsak Institoris Gábor 1792-ben megnyitott pesti kölcsönkönyvtára is.

Már korábban, a Pressburger Kundschaftsblatt című újság híradásai nyomán, röviden utaltunk arra, hogy 1781-ben is történt említés egy pozsonyi olvasókabinét létesítéséről.³ E híradások és néhány levéltári adat alapján eleinte úgy gondoltuk, hogy a terv valószínűleg nem valósult meg. Újabb kutatásaink

¹ JESINGER, Alois: *Wiener Lekturkabinette*. Wien, 1928. 16.

² L. KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája II. 1772–1849*. Bp. 1975. 195–196. — FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. 35–61.

³ KÓKAY György: *Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt két száma*. MKsz 1973. 185–186. — *A magyar sajtó története 1705–1848*. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1975. 114–116.

azonban azt bizonyítják, hogy az intézmény létrejött és rövid ideig bizonyosan működött is.⁴ Ezek szerint az első magyarországi kölcsönkönyvtár nem 1787-ben, hanem már 1782-ben megnyitotta kapuit. Létrejöttének, működésének története ezért is, de egyéb okok miatt is érdemes a figyelmünkre.

2

A *Pressburger Kundschaftsblatt* említett híradásai közül az első a lap 1781. július 8–14. közti datálású számában jelent meg. Ebben egy bizonyos Anton Martin, a pozsonyi „Frag- und Kundschafts-Amt” igazgatója⁵ arról értesítette a lap olvasóit, hogy Pozsonyban olvasókabinét nyílik, amelyben nagyszámú, válogatott német, latin, magyar, francia és angol könyv található, és amely állományát időről időre az újonnan megjelenő művekkel is kiegészíti. A könyvek használati, illetve kölcsönzési díja, ígérete szerint, nem lesz magasabb a bécsi Trattner-féle Lektur-Kabinet árainál. Egyelőre csak ennyi utalás történt a Jean-Thomas de Trattner bécsi vállalatára, amelynek — mint látni fogjuk — a pozsonyi kezdeményezés csak fiókvállalata volt. A közlemény a későbbiek során a vállalkozó anyagi biztonságára hivatkozik, mely azt kívánja, hogy legalább száz előfizető jelentkezék; ebben az esetben évi 20 ft-ban állapítja meg a kabinét évi használati díját. Ha azonban néhány hónapon belül legalábbis a nyolcvanát nem éri el az előfizetők száma, visszaadják az előfizetési díjakat; ha viszont meghaladja a nyolcvan főt, a kabinétet néhány napon belül megnyitják. A pozsonyi vállalkozó kölcsönkönyvtáráról még ezt a tájékoztatást adta: gyűjteménye politikai, gazdasági, jogi és szórakoztató művekből (regényekből) áll; bizonyos benne, hogy mindenkinek megnyeri a tetszését.

A pozsonyi hirdetési lap két héttel későbbi, július 22–28-i dátummal megjelent 17. számában arról olvashatunk, hogy már több előkelő uraság és más tekintélyes személy jelentkezett a meghirdetett olvasókabinét tagjául. A közlemény szerint, amint elegendő számú jelentkező lesz, könyveiket és folyóirataikat szakok szerint fogják csoportosítani, hogy a főnemes, a polgár és a tanuló könnyen megtalálja amit keres. A kiválasztott könyvet az olvasójegy bemutatása és a díj befizetése ellenében mindenki megkaphatja olvasásra. Még arra is vállalkoznak, hogy a rövidebb-hosszabb utazásra induló hölgyeknek és uraknak utánuk küldjék a kívánt könyveket. Tájékoztatást fognak adni az újonnan megjelenő és az előfizetők által igényelt könyvekről is.

A vállalkozás további sorsára nézve — egy darabig — levéltári adatok nyújtanak betekintést. A pozsonyi magisztrátus 1781. augusztus 27-én arról tájékoztatta a Helytartótanácsot, hogy Anton Martin július 30-i beadványára azt válaszolták: ha olvasókabinétet akar alapítani, nyújtsa be működési tervét.⁶

⁴ A *Pressburger Kundschaftsblatt* példányai — kivéve két levéltárban őrzött számát — tudomásunk szerint Magyarországon nincsenek meg. A pozsonyi Egyetemi Könyvtárban (Univ. Knihovna, Bratislava) viszont alkalmunk nyílt a lap 1781–82. évfolyamait áttanulmányozni, és ennek nyomán kellett módosítanunk korábbi feltételezésünket a tervezett olvasókabinét megalakulásáról.

⁵ Személyéről egyelőre nem tudunk soka+. Mindenekelőtt felmerül az a kérdés, hogy a *Pressburger Kundschaftsblatt* szerkesztőjének, Moll Jeromosnak a Pozsonyban 1781 áprilisában megindított Kundschafts-Comtoirja és Anton Marin Kundschafts-Amtja két különböző iroda volt-e, és ha igen, mi volt kettejük viszonya egymáshoz?

⁶ OL 1781. júl. 30.

A pozsonyi vállalkozó — sajnos egy dátum nélküli beadványban — azonban már a vállalkozás esődjéről beszél. E beadványból most már határozottan kiderül, hogy a pozsonyi vállalkozás a bécsi Trattner-féle intézménynek csupán fiók-vállalata kívánt lenni; működését is onnan akarták irányítani. A beadvány megemlíti még egy olyan problémát, amivel a pozsonyi vállalkozásnak szembe kellett néznie: Magyarországon nem engedélyeznek minden olyan könyvet és folyóiratot, amiket Bécsben vagy a monarchia többi országában engedélyeznek.

Csak ezután következik a pozsonyi olvasókabinét sorsával kapcsolatos fontos bejelentés: oly kevés előfizető jelentkezett, hogy felhagytak a terv megvalósításával. Idővel majd még meg fogják látni, hogy egy ilyen vállalkozás megéri-e a fáradságot, de ehhez azt is tudni kellene, hogy milyen könyveket szabad Magyarországra behozni, és milyen művek iránt van érdeklődés. Amint ezekre fény derül, kidolgozza majd a kért tervezetet, és jóváhagyás céljából benyújtja a magasabb hivataloknak.⁷

Anton Martin e beadványa alapján joggal gondolhattunk arra, hogy a pozsonyi olvasókabinét sorsa — legalábbis jóidőre — megpecsételődött. Hogy ez mégsem így történt, az a *Pressburger Kundschaftsblatt* 1782. második évfolyamából világosan kiténik. A pozsonyi hirdetési újság, amely a pozsonyi hirdetési iroda (Kundschafts-Amt) lapja volt, továbbra is napirenden tartja az olvasókabinét ügyét; e teljes évfolyamában folyamatosan és behatóan tájékoztat a vele kapcsolatos újabb fejleményekről. Noha az 1781 augusztusa óta a következő év januárjáig eltelt időszak fejleményeiről sem levéltári, sem pedig sajtóbeli források nem állnak rendelkezésünkre (a *Kundschaftsblatt*-ban sem jelentek meg ekkor vele kapcsolatos közlemények), feltételezhetjük, hogy a vállalkozó nem adta fel tervét, hanem — bizonyára engedélyt szerezve — 1782 elején hozzálátott a kölcsönkönyvtár megvalósításához.

A korábbi kudarcból tanulva, ezúttal úgy látszik a hangsúlyt nem a könyvekre, hanem a folyóiratok és újságok olvastatására és kölcsönzésére helyezte — legalábbis eleinte. Az eddigi hazai szakirodalom nem mutatott rá megfelelő hangsúllyal arra a fontos tényre, hogy a 18. századi olvasókabinétekben Európa-szerte fontos helyet kaptak a folyóiratok és az újságok. A nagyobb kölcsönkönyvtárak sokszor folyóiratolvasó körökből fejlődtek ki. Különösen ezek révén vált ezután a század végére az olvasókabinétek jelentősége politikai szempontból is kiemelkedővé; ezért fejlődhettek ki sok helyen belőlük a különböző politikai klubok. Ha nálunk, és általában a Habsburg monarchia területén erre a fejlődésre nem is volt lehetőség, hiszen már 1783-tól kezdve fokozatosan megnehezítették működésüket és 1798-ban teljesen be is tiltották őket, de művelődéstörténeti szerepük nálunk is figyelemre méltó volt.

Egy gyakorlati megfontolás is előtérbe helyezhette a pozsonyi vállalkozás esetében a folyóiratokat és újságokat. Ezekre ugyanis, még jutányosabb és előnyösebb volt az előfizetés, mint a könyvek kölcsönzésére. Évi 7 ft-ért, tehát alig többért mint egy lap évi előfizetési díjáért, az olvasókabinét használója számos újságot és folyóiratot olvashatott végig.

De ebbe az irányba hathatott az a példa, amelyet a vállalkozó közvetlen elődjénél és központi vállalatánál, a bécsi olvasókabinéteknél tapasztalhatott. Az első olvasókabinétet Bécsben Jacob Franz Bianchi egy évtizeddel korábban alapította meg.⁸ Csakúgy mint későbbi pozsonyi követője, ő is egy sajátos intéz-

⁷ OL 1781.

⁸ JESINGER: *I. m.* 21 — 52.

ményt („Comptoir der Künste, Wissenschaften und Kommerzien”) és egy hozzátartozó lapot (*K. K. Allergrüdigst privilegirte Realzeitung der Wissenschaften und Commerzien*) is alapított, 1770-ben. Ezek szolgáltak alapul annak az olvasókabinétnak a létesítésére, melynek engedélyezését 1771-ben kérte. E bizonyos „Comptoir” sokoldalú vállalkozás volt: hirdetési és fordító-iroda, könyv- és zeneműkereskedés, amely még technikai és művészeti eszközök nemzetközi kereskedelmével és közvetítésével is foglalkozott. Ehhez kapcsolódott a *Realzeitung* című lap és az olvasó kabinét. Ezen olvasó és újságkabinét („Lektur- und Zeitungskabinett”) 1775-ben a Graben Nr. 1178 alól a Kohlmarktra költözött, Trattner épületébe. Egy rövid ideig Karl von Zählheim lett a tulajdonos, majd 1777-től Jean Thomas de Trattner kezébe ment át a vállalkozás. Alatta nagy fejlődésnek indult a kabinét: egyre szorosabb lett az együttműködés a könyvkereskedés és közte, és az állomány is jelentősen gazdagabb lett; megnőtt az újságok és a folyóiratok száma is. 1789-ben úgy írt róla egy német folyóirat, hogy asztalain újságok tengere volt található.⁹

Sem a Trattner-féle kabinétról szóló, sem pedig a hazai könyvtártörténeti szakirodalomban nem volt szó arról, hogy az 1780-as évek elején a nagy bécsi nyomdász-kiadó és könyvkereskedő kísérletet tett egy pozsonyi fiók-könyvtár létesítésére. Erről, mint említettük, főként a *Pressburger Kundschaftsblatt* közleményei alapján szereztünk tudomást. Az 1782. évfolyam első számában már a hírlap- és folyóiratolvasásnak, illetve előfizetésnek az előnyös formájára hívja fel az olvasók figyelmét. Anton Martin kezdetben csak két lap közös járatásához keres jelentkezőket. A bécsi félhivatalos *Wienerisches Diarium* és a népszerű *Erlanger Zeitung* közös előfizetésére buzdít, hangsúlyozva ennek előnyeit és azt, hogy az újság számai egymás után kerülhetnek az előfizetőkhez, akik azokat, kiolvasásuk után, visszaküldenék a vállalkozónak.¹⁰

A felhívásra január végéig csak kevesen jelentkeztek. A jelentkezőkből a *Diarium* és az *Erlanger Zeitung* olvasására két csoportot képeztek, de egyszerűsmd megismételték felhívásukat újabb előfizetők jelentkezésére. Ezekon kívül előfizetést hirdettek a francia nyelvű *Gazette de Leyden* szervezett olvastatására is.¹¹ Egy hónappal később azután arról értesülhettek az olvasók, hogy a *Wiener* és az *Erlanger Zeitung* olvasására már kellő számban jelentkeztek, de azért további érdeklődőket is várnak. A *Gazette de Leyden* eddig mindössze két olvasójuk figyelmét keltette fel, ezért várják további előfizetők jelentkezését.¹²

Június elején azután egy újabb híradás jelent meg a *Pressburger Kundschaftsblatt*-ban. E szerint a bécsi olvasókabinétben található tudományos folyóiratokat és újságokat Pozsonyban is szándékoznak járatni. Ezért felhívják mindazok figyelmét, akik e lapokat olvasni akarják, jelentkezzenek a pozsonyi Kundschafts-Amtnál (amely a bécsi „Comptoir der Künste, Wissenschaften und Kommerzien” nevű intézményhez hasonló szerepet játszott), ahol évi 7 ft-ért, esetleg még kevesebbért lehetőségük nyílik erre.¹³

Érdeemes végigtekinteni azon a címlistán, amely azt mutatja meg, mely lapok rendszeres olvasására buzdították előfizetőiket:

⁹ JESINGER: *I. m.* 53—141.

¹⁰ *Pressburger Kundschaftsblatt* (PK) 1782. jan. 7—12.

¹¹ PK 1782. jan. 20—26.

¹² PK 1782. febr. 10—16.

¹³ PK 1782. jún. 2—8.

Pot-pourri, Journal Encyclopedique, Mercur de France, Esprit des Journeaux, Journal de Paris, Der Deutsche Merkur, Das Deutsche Museum, Die Ephemeriden der Menschheit von Iselin, Büschings Wöchentliche Statistische und Historische Nachrichten von Büchern und Sachen, Berliner Litteratur und Theater Zeitung, Theater Journal für Deutschland, Allgemeine Deutsche Bibliothek, Die Bibliothek der Schönen Wissenschaften, Leipziger Verzeichniss neuer Bücher, Das Lichtenbergische Magazin der Künste und Wissenschaften, Der Schlözerische Briefwechsel, Das Neue Politische Journal, Die Kaufmännischen Hefte, Das Magazin des Kunst- und Buchhandels, Die Chronologen, etc.

Az ún. „tudós” (gelehrte) újságok közül a következőket sorolták fel:

Die Gazette d'Agriculture et de Commerce, Die Hamburger Buchhändler Zeitung, Die Göttingische, Gothauer, Erfurter, Frankfurter Zeitung és a Wiener Realzeitung.¹⁴

Vagyis a kínálatot tartalmazó összeállításon a legjelentősebb német újságok és folyóiratok mellett francia lapok is szerepeltek. A következő számban ismét felhívást találunk azok számára, akik a „legelőkelőbb” folyóiratokat és újságokat olvasni kívánják. A pozsonyi olvasótársaságba („Lekturgesellschaft”) való belépésre szólítják fel őket: belépésük után megkaphatják a rendelkezésre álló lapokat két-két napra, olvasás céljából. Ezúttal is megismétlik a rendelkezésükre álló újságok és folyóiratok címeinek felsorolását.¹⁵

A június 17 - 23-i számban azután bejelentik azoknak, akik a korábban közölt lapok olvasásában részt kívánnak venni, hogy július elejétől kezdve már rendelkezésükre fognak állni. Mivel a bécsi olvasókabinétnak fél évre előre kell az előfizetést beküldeni (tehát úgy látszik, Trattner maga fizette elő a lapokat pozsonyi leányvállalata számára is), ezért kéri az érdeklődőket, küldjék be az előfizetési díjat: fél évre 3 és fél ft-ot.¹⁶

A továbbiak során újabb könnyítést vezettek be a folyóiratok olvasásánál. Egyes német folyóiratok kölcsönzését ugyanis a könyvekéhez hasonló feltételekhez kötötték, vagyis ezeket is napi egy-egy krajcárért lehetett kölcsönkapni. Hangsúlyozták, hogy ezáltal a tudománykedvelők néhány krajcárért hozzájuthatnak olyan folyóiratokhoz, amelyek egyenként is több forintba kerülnének. A híradás szerint már is kölcsönözhető ilyen formában az *Olla Potrida*, a *Das Deutsche Museum*, a *Der Deutsche Merkur*, a *Der Volkslehrer* és a *Die Allgemeine Deutsche Bibliothek*.¹⁷ E címeket a továbbiak során a 32. számban újakkal egészítették ki. Kölcsönözhetővé vált még a *Der Schlözerische Briefwechsel*, a *Neue Bibliothek der Schönen Wissenschaften und Freyen Künste*, és a *Berliner Theater-Zeitung*. Jelentették ezeken kívül még a korábban jelzett lapok új számainak megérkezését is.

Később is rendszeresen hírt adtak az új lapok, illetve az új számok érkezéséről. Sőt, szeptembertől kezdve nemcsak a folyóiratok címeit közlik, hanem röviden ismertetik a beérkező számok tartalmát is, sőt olykor magáról a lapról is rövid tájékoztatást adnak. Az október közepi, 42. számban azután újra összegezik azoknak a német és francia lapoknak a címeit, amelyek náluk kölcsönözhetőek. A harminc folyóirat- és újságcímet tartalmazó katalógus mindössze egyetlen magyarországi lap, az *Ungarisches Magazin* címét tartalmazta. Igaz, hogy azt is megjegyezték a lista végén, ha valamelyik olvasójuk olyan

¹⁴ PK 1782. jún. 2 – 8. 90 – 91.

¹⁵ PK 1782. jún. 9 – 16. 95.

¹⁶ PK 1782. jún. 17 – 23. 98 – 99.

¹⁷ PK 1782. júl. 21 – 27. 119.

folyóiratot vagy újságot kíván megkapni, amelyik nem szerepelt az összeállításban, azt is beszerzik és megküldik.¹⁸

Az üzletileg tapasztalt és a bécsi Lese Kabinet irányításában is már járatos Trattner, illetve pozsonyi megbízottja (a bizonyos Anton Martin, akinek személyére nézve nem sikerült eddig érdemlegeset megtudni) tehát mindent megtett a siker érdekében. Meghonosította, miként a bécsi intézményben tették Bianchi után, a folyóiratok kölcsönzését, és lehetővé tette, hogy aránylag olcsón, számos korabeli laphoz hozzájuthasson az érdeklődő kliens. Komoly szervező munkát végzett a folyóirat-kölcsönzés lebonyolítása érdekében. Az előfizetők lakásukon kapták kézhez a kért lapokat, mégpedig folyamatosan, az újabb számokat is. A kisebbeket fél, a nagyobbakat egy napig tarthatták maguknál. Visszaküldésük után nyomban kaptak egy másik folyóiratot. Még azokat is figyelembe vették, akiknek nappal nem volt idejük vagy alkalmuk elolvasni őket: számukra estére küldték meg és másnap reggelig maradhatott náluk.

Mindez az igyekezet azonban úgy látszik, hogy a korabeli magyarországi és pozsonyi viszonyok között, mégsem érte el a kívánt eredményt. Ahogy közlekedett az év vége, felhívták olvasóik figyelmét az előfizetések megújítására, hangsúlyozva, hogy a tekintélyes mennyiségű folyóirat előfizetéséhez és a postaköltségekre nekik is időben szükségük van e díjakra. Ezért november közepén felszólították olvasóikat, hogy a hónap végéig küldjék be az esedékes előfizetéseket.¹⁹ A *Pressburger Kundschaftsblatt* december eleji számában azonban arról tudósítottak, hogy fáradozásaik ellenére nem valósulhat meg a meghirdetett folyóiratok előfizetése. Ugyanis oly kevesen jelentkeztek, hogy ilyen nagyszámú lapot csak igen nagy ráfizetéssel járathatnának. Mégis jártni fogják a legjobb 10–12 lapot, és előfizetőiknek ezekkel szolgálhatnak majd.²⁰ A további fejleményekre nézve azonban már nem kapunk több tájékoztatást; maga a *Pressburger Kundschaftsblatt* is megszűnik(?) a december 22–28-i (52.) számmal. Érdekes mindenesetre, hogy ugyanabban az évben, amikor az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* már 320–400–500 előfizetővel rendelkezett, e kedvezményes folyóiratolvasási vállalkozás a német nyelvű folyóiratok olvasására nem talált kellő számú – a jelzett feltételek szerint még száz – érdeklődőre sem a hazai német polgárság és a németül tudó magyar rétegek köréből.

3

A folyóiratok kölcsönzése mellett a pozsonyi olvasó kabinet természetesen súlyt helyezett a könyvek kölcsönzésére is. Mint általában a korabeli kölcsönkönyvtárakban, itt is a divatos regényirodalom termékei álltak az érdeklődés előterében. (Több nyugati országban a 18. század végi és 19. századi regények nagy részét főként éppen a könyvtárak számára adták ki.)²¹ Már a *Kundschaftsblatt* 1782. 4. számában közzétettek egy listát azokról a regényekről,

¹⁸ PK 1782. okt. 13–19. 166–167.

¹⁹ PK 1782. nov. 10–16. 184.

²⁰ PK 1782. dec. 1–7. 196.

²¹ *Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert.* Hamburg, 1980. 11–12.

amelyeket bárki, a könyv értékének megfelelő betét elhelyezése fejében, napi egy krajcár olvasási díjáért kölcsön kaphat. Az olvasók megnyerésére kezdetben a következő regényeket ajánlották kölcsönzésre:

Civan König in Bungo, eine japonische Geschichte in 2 Theilen, Reichart und Adelgunde, item Geschichte der Lady B . . . , dann Die Begebenheiten der Victoria Ponty beysammen in einem Bande, Begebenheiten des Roderick Random, in 2 Theilen, Geschichte des Herrn Redlichs und seiner Bedienten, in 4 Theilen. Die schöne Singerim, oder Begebenheiten der Marquisin Justina in 2 Theilen. Die Virtuose oder Begebenheiten einer flämischen Sängerin und der Lebenslauf der Karoline M . . . in einem Band. Begebenheiten einer kozakischen Stands-Person in 2 Theilen. Die Begebenheiten des Herrn von Verval Bellerose genannt in 2 Theilen. Der durch seine freymüthige Aufrichtigkeit glücklich gewordene Bauer, oder die Begebenheiten des Herrn von *** in 2 Theilen.²²

E szórakoztató lektúr-irodalom jellegzetes termékeinek bemutatása után a vállalkozó annak a reményének ad kifejezést, hogy sikerük lesz. Abban is bíztak, hogy maguk a kölcsönzők is időről időre mind több bájos történetet bocsátanak a rendelkezésükre vagy eladás formájában, vagy pedig úgy, hogy az értük befolyt kölcsönzési díj felét megkapják. Vagyis a vállalkozás keretein belül – akárcsak Trattner bécsi intézményében – szinte egybeolvadt a könyvkereskedői (sőt antikváriusi) és a kölcsönkönyvtári tevékenység. Nem csak kölcsönöztek, de el is adtak, sőt vásároltak is könyveket.

A pozsonyi lap következő számai rendszeresen tájékoztatták az olvasókat az új könyvekről. A későbbiek során is a szórakoztató regény-műfaj dominál, de felbukkannak azért különböző szakkönyvek, irodalmi, vallási, világnézeti, filozófiai és nyelvészeti munkák is. A 8. számban egy magyar nyelvű könyv is szerénykedik a zömmel német, kisebb részben latin nyelvű kiadványok között, amely azt vizsgálja, melyik felekezet képviseli az igaz hitet.²³

A február 24–márc. 2-i számban megnyugtatták a kölcsönzőket, de még inkább a hatóságokat, hogy nem tartanak botránkozató könyveket, hanem kizárólag csak a cenzúra által engedélyezett olvasmányokat kölcsönöznek.²⁴ Úgy látszik már ekkor szükség volt erre a mentegetődzésre, jöllehet csak egy évvel később, 1783. március 29-én jelent meg az a rendelkezés, amely az egész Habsburg Birodalom területén minden olvasókabinétet szigorú cenzúra alá helyezett.²⁵ A felvilágosult abszolutizmusra jellemző kettősség: egyrészt bizonyos engedmények a felvilágosodásnak, másrészt aggodalom, hogy bizonyos nem kívánatos eszmék az alsóbb néprétegek körében is elterjednek, ezúttal is megmutatkozott. Sonnenfels úgy vélekedett például a csupán csak tolerálnak minősített munkáknak a könyvtárakban való elhelyezéséről, hogy ezeket kizárólag a nagyobb, és csak szűkebb kör által látogatott gyűjteményekben legyen szabad őrizni, és nem a néhány krajcárért mindenki számára nyitva álló Lese Kabinétekben, ahol az olvasók kíváncsiságát éppen e művek botrányt okozó részei érdeklik.²⁶

²² PK 1782. febr. 3–9. 22.

²³ PK 1782. febr. 17–23. 30.

²⁴ PK 1782. febr. 24–márc. 2. 34.

²⁵ JESINGER, Alois: *Wiener Lekturkabinette*. Wien, 1928.

²⁶ „Die bloss tolerierte Schriften nur für die Sammlungen reicher Particuliers zu zulassen, nicht aber für die um wenige Groschen jedermann offen stehenden Lese Kabinete, massen darin gerade derley anstössige Theile die Neugierde der Leserlinge reitzen' rand die kaiserliche Genehmigung und die Hofentschliessung von 25 März 1783 stellte alle Lesekabinette unter eine strenge Zensur. Zwei Jahre später wurde diese Vorschrift wiederholt und für jedes verbotene Buch eine Strafe von 50 Dukaten festgesetzt.“ I. m.

A cenzúra által jóváhagyott és az olvasók rendelkezésére álló könyvek jegyzékét a 10. számtól kezdve kezdték közölni. A következő számokban folyamatosan beszámoltak az újabb gyarapodásról is. Az állomány rohamos gyarapodását jelzi, hogy volt olyan száma a pozsonyi lapnak, amikor 50 új címet is felsoroltak. A félév végére már 400 fölé emelkedett a közzétett könyvcímek száma.

E folyamatosan közölt állománylista beceses forrásanyagot nyújt a kor népszerű olvasmányainak megismeréséhez és tanulmányozásához. A korabeli olvasókabinétek gyakran adtak ki nyomtatott katalógusokat állományukról, de ezek közül sajnos, csak kevés maradt fenn. A pozsonyi vállalat is készült ilyen megjelentetni, de végül is nem került rá a sor, mert keveselték könyveik számát. Helyette Trattner Tamás 1782. januári, februári és márciusi jegyzékeit ajánlották, valamint a bécsi Lektur Kabinet 1777-ben kiadott alapkatalógusát. (*Catalogue des livres françois, italiens et anglois qui servent de premier fonds au cabinet litteraire de Vienne*. Vienne, Chez Jean-Thom. de Trattner, 1777.)²⁷ Később a Trattner-örökösök újabb katalógusát javasolták olvasóiknak. Ebből is látszik, hogy a pozsonyi olvasó kabinet mennyire összefüggött a bécsi intézménnyel.

Nincs alkalmunk ezúttal a pozsonyi olvasókabinétben található könyvek beható elemzésére, hiszen ez külön tanulmány tárgya lehetne. A 18. század végi hazai ízlés- és olvasástörténet szempontjából az ilyenféle összeállítások és katalógusok értékelése nagyon tanulságos lenne, de ezúttal csak nagyvonalakban vázoljuk e könyvek jellegzetességeit.

Az összeállításokban a már említett szórakoztató regény-műfaj a továbbiak során is vezető szerepet játszott. Nyelvük zömmel német, sok köztük a franciából és angoltól való fordítás; az április eleji számban pedig egész sor francia és olasz nyelvű könyvet soroltak fel. E divatos konzum-regényeket („román”-okat), melyeket a külföldi szakirodalom a 18. század végi, ún. első olvasási forradalom tipikus képviselőinek nevez, jól jellemzi már néhány cím is. (Szerzőjük legtöbbször nem is volt feltüntetve, ezt nem is tartották fontosnak: legtöbbjük anonim módon jelent meg.) Néhány cím a sok közül:

Eleonore, Natur Roman und Empfindung, Karl und Henriette von Thalheim, Der glücklich gewordene Friseur, Walter und Natalie, eine Geschichte in Briefen, Die misstrauischen Verliebten, eine Erzählung in Briefen aus dem Englischen.

E lektűrök mellett azonban lehetett számos irodalmi értékű művet is kölcsönözni a pozsonyi kölcsönkönyvtárból. Goethe, Gellert, Rabener, Hagedorn, Gessner, Kleist, Pope összes művei, Klopstock Messiasa, Campe Robinsonja, Voltaire Henriadja és Lessing szomorú játéka is megszerezhetőek voltak olvasásra. Kétségtelen, hogy az irodalmi színvonalú művek száma lényegesen kisebb volt az előző kategóriáénál.

A szépirodalom mellett nem hiányzott a felvilágosodás jellegzetes, ismeretterjesztő tendenciája sem a pozsonyi kölcsönkönyvtárból. Életrajzok, földrajzi, történeti, filozófiai munkák is előfordultak; szerepeltek az állományban nyelvtanok és szótárak is.

Külön figyelmet érdemelne az olvasók ízlésének, viselkedésének vizsgálata. Találhatók ugyanis adatok a könyvtár jelentkezésével kapcsolatos olvasói visszhangra is. Ilyen volt pl. a könyvjegyzék közlésének kezdetén az a közle-

²⁷ PK 1782. ápr. 14–20. 61.

mény, mely szerint a 90. számú könyvre jelentkeztek a legtöbben — már heten(!), és így már csak 2—3 személy hiányzott ahhoz, hogy a „társaság” teljes legyen.²⁸ E könyv a házassági erkölcs kérdéseivel foglalkozott. (*Lehr- und Grundsätze zu einer beglückten Ehe vom Joseph C***. Wien, 1781.*)

Érdekes kezdeményezés volt Lavater négy részes, 12 kötetből álló, fiziognómiai műve kollektív olvastatásának megszervezése. A problémát e kiadvány drágasága (több mint 100 Gulden volt az ára) jelentette, ami — mint a vállalkozók írták — nem tette lehetővé a többkötetes munka beszerzését magán-személyek számára. Ezért a cég kedvezményes lehetőséget kívánt nyújtani a mű elolvasásához. E cél érdekében egészen részletes tervet eszeltek ki. Mindenkinek, aki olvasni kívánta Lavater köteteit, csak két forintot kellett befizetnie, egyet a jelentkezéskor, egyet pedig a könyv megkapásakor. A 12 kötetes munkát egyszerre 12 személy olvashatta. A kötetek visszakapásakor nyomban megküldte a Lesekabinet a következőt. Egy-egy kötetet az olvasó 3 napig tarthatta magánál, vagyis a teljes sorozat elolvasására 36 nap állt rendelkezésre. Pontosan kijelölték még azt is, hogy melyik (hányadik sorszámú olvasójegygyel rendelkező) kölcsönző mikor kapja kézhez az egyes köteteket. („So wird also z.B. derjenige der das Billet N.6. hat, den 16. Oktober den Anfang mit Lesen machen, der so N.20. hat, den 27. December, u.s.w.”) Azt ajánlották, hogy egy-egy városban álljon össze tíz személy, és akkor e kis csoport egy hónapig tarthatja magánál egy kötetét. Arra is volt lehetőség, hogy valaki 3 napnál tovább tartsa magánál a kötetet, ebben az esetben több jegyet kellett vásárolnia, és ekkor 6, illetve 9 napig olvashatta. A 13 pontból álló utasítás arra is felhívja végül a figyelmet, hogy a legkisebb hanyagság is nagy zavart és rendetlenséget okozhat a kölcsönzésben, például ha nem küldi valaki pontosan tovább a könyvet. A teljes mű magas árára való tekintettel, csak 50—60 érdeklődő esetén valósulhat meg az akció, melyről azután több híradást nem kaptunk.²⁹

Láttuk, hogy a pozsonyi vállalkozás a kölcsönzésen kívül a könyvek vételével és eladásával is foglalkozott. Miként a bécsi olvasókabinét Bianchi után, Trattner alatt egyre inkább összefonódott a könyvkereskedéssel, úgy látszik a pozsonyi leányvállalatnál is hasonló volt a helyzet. Eladásra szánt könyveik nagyrészt maguk is használtan vásárolták, vagyis antikvár könyvkereskedelmet is folytattak. A számukra átengedett könyvekért tisztességes províziót ígértek, eladásuk, illetve kölcsönzésük esetében. Egy alkalommal (márc. 17—23.) egy 121 kötetből álló könyvgyűjteményt kínáltak eladásra: meg lehetett vásárolni egyben az egész gyűjteményt, de részleteiben is.

A *Pressburger Kundschaftsblatt* a pozsonyi Kundschafts-Amt lapja volt, hasonlóképpen Bianchi bécsi Lektürkabinetjéhez, melynek kiadásában meg a *Wiener Realzeitung* jelent meg. Eddigi ismereteink szerint a pozsonyi hirdetési újság szerkesztője Moll Jeromos volt; az újabban felbukkant adatok szerint azonban — mint láttuk — a pozsonyi iroda igazgatója egy bizonyos Anton Martin volt. Azt is láttuk, hogy a vállalkozás a bécsi Trattner-féle Kabinetnek a leányvállalata lehetett.

Érdekes és elgondolkoztató jelenség mindenesetre az a körülmény, hogy a *Pressburger Kundschaftsblatt*ban többször olvashatunk a többi pozsonyi könyv-

²⁸ PK 1782. jún. 9—16. 95.

²⁹ PK 1782. szept. 1—7.

kereskedőnek, tehát e könyvkereskedéssel összekötött olvasókabinét üzleti konkurrensének a kiadványairól is. Úgy látszik a hirdetés nagyobb hasznot jelentett, mint amekkora az üzleti versenytársak népszerűsítése által okozott kár volt. A március végi számban pl. (márc. 24—30.) arról lehetett olvasni, hogy különböző pozsonyi nyomdászok és könyvkereskedők azzal az igénnyel léptek fel, hogy a hirdetési lap tegye közzé a sajtóikat hétről hétre elhagyó, friss kiadványaik címeit. A vállalat késznek bizonyult erre, és azt is jelezte, hogy ezért melléklettel kell lapjukat bővíteni. E mellékletekről úgy vélekedtek, hogy azokat év végén egybe lehet kötni, és egy betűrendes mutató segítségével éves katalógusnak is fel lehet használni.

A 29. számban a pozsonyi Doll-testvérek könyvkereskedésének hirdetése olvasható az új könyveikről. De közzölt hasonló hirdetéseket a pozsonyi könyvkereskedők közül Anton Löwe, valamint Michael Benedikt és társa is. Ez utóbbi három magyar nyelvű könyvet is hirdetett, köztük a *Gróf Valtron, avagy a Szubordinatzió* (1782) címűt, melynek a magyar nyelvű színjátszás történetében volt szerepe, valamint Tomka Szászky János *Introductio in geographiam Hungarico antiqui et medii Aevi*. (Pozsoni, 1781) c. munkáját.

A pozsonyi vállalkozás, ellentétben a bécsi Lektürkabinettel — úgy látszik nem rendelkezett elég hellyel és egyéb feltételekkel a helybeli olvasáshoz: ők főként a kölcsönzésre és az eladásra rendezkedtek be. Az aug. 25—31. számban például arról olvashatunk, hogy készült általuk egy jó katalógus, melyben minden olvasó könnyen megtalálhatja a keresett könyvet és azt otthon kényelmesen elolvashatja. Vendégeiket egyenesen arra kéri, hogy magában a hivatalban ne foglalkozzanak olvasással, amíg erre nem nyílik alkalom, hiszen kényelmetlen dolog valami bizalmas olvasmányunkat idegenek tudomására hozni.

Figyelemre méltó volt a vállalkozásnak az az ajánlata is, mely szerint hajlandók voltak minden kívánt könyvet is beszerezni, amely nem volt nekik. Arra hivatkoztak, hogy az ízlésbeli különbségek és a könyvek ára lehetlenné teszi minden szükséges könyv beszerzését. Ezért ha valaki — a cenzúra által engedélyezett — könyvet kíván olvasni, árának harmadrészével előfizethet rá. Ha ez megtörténik, nyomban kézhez kapja a kívánt könyvet, mely annyi napig lehet nála, ahány krajcár kitelik az előfizetéséből.

4

A pozsonyi olvasókabinét 1782 utáni sorsára nézve egyelőre nem tudunk semmit. Azt sem tudjuk biztosan, hogy információink főforrása, a *Pressburger Kundschaftsblatt* 1782 végével valóban megszűnt-e, vagy csak a további példányait nem ismerjük? Annyi bizonyos, hogy az 1782. december 22—28-i. 52. számban a könyvek felsorolása végén az olvasható, hogy folytatása következik.³⁰ Egy kis megjegyzés pedig arra kéri fel az újság előfizetőit, hogy szíveskedjenek a következő félévre beküldeni az előfizetői díjat. Ezek arra is utalhatnak, hogy nem szűntek meg a vállalkozások, vagy legalábbis nem teremték azok megszűnését. Az egy éven keresztül — az 1782. évben — figyelemmel kísért kezdeményezéssel kapcsolatban láttuk, hogy nehezen indult meg: az iránta megnyilvánuló érdeklődés nem volt tömeges. De abból a tényből,

³⁰ „Die Fortsetzung künftigt”. (107.)

hogy mégiscsak érdemesnek látszott a vállalkozást megindítani, arra is következtethetünk, hogy bizonyos közönségsikert azért mégiscsak elért.

Bármi is derüljön még ki e vállalkozás további sorsáról, annyi így is bizonyos, hogy 1781–82-ben Pozsonyban az első magyarországi olvasókabinét, illetve üzleti célokból alapított, könyvkereskedéssel kombinált kölcsönkönyvtár valósult meg.

KÓKAY, GYÖRGY

Die erste leihbücherei in Ungarn

(Ein Lesekabinett in Pressburg im Jahre 1782)

Der bisherigen Fachliteratur nach wurde das erste Lesekabinett in Ungarn von János Gleixner 1787 zu Pest gegründet. Auf Grund der gleichzeitigen Mitteilungen des *Pressburger Kundschaftsblattes* ist aber nachweisbar, dass ein Lesekabinett oder Leihbücherei in Pozsony (Pressburg) schon im Jahre 1782 funktionierte, über dessen Gründung und Tätigkeit kann man ein Bild auf Grund dieser Mitteilungen und archivalischen Quellen bekommen. Diesen Quellen nach, im Juli 1781, gab der Direktor des Pressburger »Frag- und Kundschafts-Amtes«, Anton Martin zum ersten mal den Plan der Eröffnung eines Pressburger Lesekabinetts bekannt. Es kam auch zum Vorschein, dass dieses Unternehmen die Filiale der Wiener Firma Johann Thomas Edler von Trattner war. Obwohl es anfänglich nicht genug Interesse für die Pressburger Leihbücherei gab, begann sie doch 1782 ihre Tätigkeit. Das neue Unternehmen stellte am Anfang hauptsächlich das Lesen der Zeitschriften und Zeitungen in den Vordergrund. Es wurden zahlreiche Wiener und andere deutsche, gleichwie einige französische Zeitungen abonniert, die, ebenso wie die Bücher, billig zu ausleihen waren. Das Pressburger Lesekabinett beschäftigte sich natürlich auch mit Bücherauslei: hauptsächlich ankündigte man die Produkte der zeitgenössischen Lektür-Literatur, die von der Zensur genehmigt waren. In der Pressburger »Anzeiger-Zeitung« teilte man fortdauernd die Titel der neu erworbenen Bücher mit. Unterdiesem gab es, obwohl in minderen Masse, Werke von literarischen Wert und auch populärwissenschaftliche Werke. Das Pressburger Unternehmen, ebenso wie das Wiener Geschäft Trattners, war nicht nur eine Leihbücherei, sondern auch eine Buchhandlung: sie kauften, verkauften und liehen aus Bücher, sie hatten aber keine Gelegenheit einen Lehrsaal zu versichern. Was den Schicksal des Pressburger Lesekabinetts nach 1782 anbelangt, wissen wir vorläufig nichts: unsere Quelle, das *Pressburger Kundschaftsblatt* hörte nämlich im Jahre 1782 auf zu existieren.

Egy lapszerkesztő arcképéhez (Decsy Sámuel)

1. Az 1790-es évekről sokat, de még mindig nem eleget írtak. Az érdeklődés érthető: az uralkodóváltás, egy nagyszabású kísérlet bukása (ti. II. Józsefé), egy másik kísérletnek feltehetőleg az uralkodó (II. Lipót) halála miatt történt korai elhalása, de következményeinek továbbélése, egymásra találó rétegek, csoportok újabb differenciálódása, I. Ferenc kezdődő abszolutizmusa, és e politikai eseményekkel párhuzamosan, újabb, kifejezetten irodalmi-művelődési lapok színre lépése minden eddiginél radikálisabb eszmei-nemzeti programmal (*Orpheus, Uránia*), a nemzeti nyelvű színházas ideiglenes térhódítása, egyre merészebb hangú röpiratok és egyre határozottabb ellentámadási kísérletek a konzervatív-udvari-egyházi oldalról, mind-mind 1790—1795 között jellemzői a politikai-eszmei-művelődési törekvéseknek. Ennek a viharos hullámnak, egymás ellen küzdő erőknek egyik mozgatója, részese Decsy Sámuel, aki szintén kutatási tárgya az említett írásoknak. Kutatási tárgya anélkül, hogy ismernénk életútját,¹ közelebbit tudnánk olvasmányairól, a műveiből kirajzolódó fejlődés-képet bárki rekonstruálta volna. Akárcsak mások, ő sem egykönnyű szerző, bár a kutatás eddig jószerivel a *Pannóniai Féniksz* című főműre korlátozódott. Az ő életműve sem ragadható meg pusztán egyetlen diszciplína felől, tehát teljesen jogos, ha a sajtótörténet(ek)ben pusztán lapszerkesztőként szerepel, de aligha lesz érthető szerkesztői tevékenysége, ha nem tekintünk vissza és előre pályájára, illetve más, eddig kevésbé vizsgált műveit nem vonjuk be vizsgálódásainkba. Ezért szükségesnek érezzük, hogy a megjelent Decsy-művekre építve — a művek megjelenésének sorrendjében haladva — rekonstruáljuk Decsynek alkotói útját, a merész hangú, nem nemesi ellenállástól a (nem annyira kiegyezésig, mint inkább a) változtathatatatlannak látszó rendbe való bele-nyugvásig.

Tekintsük előbb át, mit tudunk Decsyról. A Magyar Tudós Társaság első évkönyvében az akadémiai előzmények között foglal helyet, teljes joggal.² S mert valóban a röpirat — s tegyük hozzá: a népszerűsítő-tudományos érte-

¹ Még Decsy életrajzi adataiban is eltérő vélekedéseket lelünk. Pl. nekrológjai szerint 1816-ban 71 (!) éves korában halt meg. Vö.: PÁNTZÉL Dániel: *Jelentés*. Magyar Kurir 1816. I. 8. sz., 44, Hazai 's Külföldi Tudósítások 1816. I. 10. sz. 73—74. Ezek szerint 1745-ben született. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái II.* Bp. 1893. 731. hasáb szerint 1742-ben született, vagy akkor keresztelték meg (tehát lehetséges, hogy 1741 végén született), de SZINNYEI idéz olyan véleményt is, miszerint 1748-ban született volna. Vö. még: KEMPELEN Béla: *Decsy (Az 1790-diki »Pannóniai Féniksz« írója)*. Fővárosi Lapok 1892. I. 40. sz. 272—273. Az újabb értékelések alapját jelenti: KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. Bp. 1954. II. 356.

² *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I.* 1831/32. 31.

kezés — volt legigazibb műfaja, ezért hazai művelődéstörténetünkbe röpirat-szerzőként vonult be.³ Kókay György találó színekkel festette meg a lapszerkesztő portréját,⁴ rámutatva arra, hogy a *Magyar Kurir*nak Decsy által szerkesztett évfolyamai is visszalépést jelentenek a főmű, a *Pannóniai Féniks* radikalizmusához képest. A *Magyar Kurir*ban se szöri, se száma — mutat rá Kókay — a franciákat, a vallástalanságot, a deistákat illető bírálatoknak (pedig korábban Decsy nem állt nagyon távol a deistáktól), elítélte a magyar jakobinusokat, s a *Magyar Kurir* egyre unalmasabbá váló hasábjait „a hamis nemzeti büszkeséget simogató, de valójában az intervenciós háborúban a magyar katonákat fokozottan felhasználni kívánó bécsi politikai érdekeket szolgáló írások” töltik meg, s ezek az írások „ismét a magyarok kiválóságát és vitézségét emlegetik”. A magunk részéről ezúttal azt hangsúlyoznánk, hogy Decsynek szándéka nem bizonyosan a bécsi politika dicsőítése volt. A magyarok vitézségének valóban feltűnően gyakori kiemelésével (általában) *felértékelni* igyekezett nemzetét, olyan politikai helyzetben, amelyben a korábbi sikeres magyar törekvések visszaszorulni látszottak. Olyan politikai helyzetben, amelyben a centralizáló bécsi politika semmiféle mozgási szabadságot nem engedett a magyaroknak. E vélekedésünket látszik alátámasztani az a tény, hogy — maga, Kókay György is utal erre — egy helyen éppen az 1790-es röpirat egy rendkívül merész passzusához utasítja az olvasót; olyan kitételekhez, amelyek aligha lehettek Bécs irányába. Továbbá — Kókay kutatásait idézve — szintén feltűnő rokonszenvvel ír Kościuszkoról, s a cenzúrával való keserves bajlódást sem kerüli, nem kerülheti el. Tegyük hozzá, hogy a Wertheimer Ede⁵ által közzétett adatok alapján is kissé módosíthatjuk a képet. Az valószínűleg túlzás, hogy Decsy „rajongott a francia szabadságeszméért . . .” Nem rajongott azokért korábban sem, pontosabban szólva, ha a jakobinus-diktatúra felé haladó francia szabadságeszmékről van szó, akkor azokért korábban sem rajongott, viszont a felvilágosodásnak (látni fogjuk) feltétlen híve, népszerűsítője volt. A besúgói jelentést sem támasztja alá adat, hogy ti. Decsy Napóleon-párti lett volna. Mindenesetre (pálfordulásaiban is) inkább a helyzethez mindig alkalmazkodni igyekvő újságíró gesztusait figyelhetjük meg, mint az egykori eszméivel szakítani akaró törtetőt. Ugyanis, amikor lehetett, még a XIX. század elején is próbált valamit (nem sokat) átmenteni a valaha volt szabad gondolkodásból. Amit idáig elmondtunk, az újságíróra vonatkozik. De Decsy nemcsak újságíró volt, pályájának felívelő szakaszában nem volt az. És még valami: úgy volt újságíró, hogy a lapszerkesztést almanachszerkesztéssel egészítette ki.

2. Decsy közvetlen újságíró tevékenysége 1793-tól számítható. Hogy sorsa így alakult, erre anyagi okok is készíthettek, és talán a benne állandóan munkálkodó közlésvágy, a hasznossá tétel szándéka. Röpiratai felfűtött, izgatott légkörben keletkeztek, messze nem letisztult eszmerendszer jegyében, bár viszonylag jól körvonalazható érvrendszerrel. Feltételezésünk szerint Decsiben megvolt a szándék, hogy a fokozatosan higgadó röpiratoknak szellemében szerkesszen, de tervei csak az újságmellékletekként megjelenő „Almanakok”-kal váltak valóra. Dezsényi Béla nevezte „Újságnaptár”-nak⁶ ezt az 1794-re,

³ Elsősorban BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon*. Bp. 1888. 569—575.

⁴ KÓKAY György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705—1848*. Bp. 1979. főleg 153—154. A velencei tárgyú cikk cenzúrázásáról: 233.

⁵ WERTHEIMER Ede: *Adalékok a Magyar Kurir történetéhez*. Századok 1897. 14—25.

⁶ DEZSÉNYI Béla: *Decsy Sámuel újságnaptára*. Magyar Könyvszemle 1943. 68—70.

1795-re, 1796-ra kiadott három kötetet.⁷ Az „Almanak” — írja Decsy — „annyit teszen, mint Kalendárium”. Nem kerülheti meg a művelődés — és az életmódtörténet sem, mert címtárt pótolnak, a bennük található tanulmányértékű fejtegetések pedig magyarázzák — nem pusztán Decsy álláspontját, hanem — egy Decsyvel együtt fokozatosan a passzivitásba kényszerített és a passzivitás burkát áttörni akaró réteg tájékozódását is. Az, hogy Hollandia (Németalföld) és gyarmatvilága két kötetnek is témája, személyi rokonszenvvel is indokolható, Decsy hollandiai egyetemi éveire emlékezhetett vissza Hollandia földrajzának, berendezkedésének felrajzolásakor; az almanachok tanulmányanyaga azonban mégsem csupán innen világítható meg; még csak nem is az általános érdeklődés (pl. Csokonaié) fénysugarával, amely az óceániai szigetvilág felé fordult. Átfogó politikai-művelődéspolitikai koncepció részei ezek az almanachok; értelmezésük, elhelyezésük csak a röpiratokkal szembesítve történhet meg. Ugyanakkor, amikor a röpiratokat, az almanachokat vizsgáljuk, háttérbe fog szorulni a lapszerkesztő, jóllehet Decsy tevékenységének időben leghosszabb szakaszát alkotja a *Magyar Kurir* körüli munkálkodás. Leghosszabbat, de eredményeiben nem a leggyümölcsözőbbet. Az újságra, különösen, ha anyanyelven (s nem latinul vagy a birodalom egy más nyelvén, pl. németül) jelent meg, jobban figyeltek az „illetékesek”, mint a röpiratokra vagy általában a nehezkesebb, ritkábban megjelenő almanachokra. Emellett az újságok a birodalmi, az uralkodói érdekekbe közvetlenül vágó tényekkel és eseményekkel foglalkoztak, az almanachok szélesebb perspektívából tekintették át az általuk tárgyalásra-bemutatásra került témát. Jellemző Kókay példája: még Velence tirannusainak emlegetése is kihívta a cenzúrai törlést; míg az almanachok hasonló jellegű, de részben messzibb vidékekre utaló, részben pedig olykor hosszadalmas értekezésbe ágyazott fejtegetése átment a cenzúrán.

3. A *Pannoniai Féniks*⁸ 1790-es megjelenése pontosan fejezte ki a II. József végnapjai körüli érzelmeket. Érvrendszerét azonban *nem* a nemesi ellenállás gondolatköréből merítette; álláspontja a művelődéspolitikusé, nemzetmeghatározásában (mely így nyíltan nem fogalmazódik meg) a nyelvi ismérvek dominálnak. Mondanivalóját Decsy azonban nem korlátozza a magyar nyelvűség bevezetésére; a magyar nyelv jogainak *nem visszaállítására* törekszik, a német *nem* a magyar, hanem a latin helyébe lépett, hanem bevezetésére és annak sok oldalról történő indokolására. Ez magyarázza a már Bessenyeinél is olvasható alaptételt: a fejlettebb európai nemzetek „mostani boldogságokat egyedül nemzeti nyelvek serény művelésének köszönhetik”. Míg a magyar nyelv *nem* lesz „közönséges” (= általánossá) „mind addig, sem természeti, sem polgári állapotunkra nézve *nem* lehetünk boldogok”. Visszatérő passzus ez: az egyéni és az általános boldogulás harmóniája csak a nyelv által lehetséges. Éppen *nem* a nemesi féltékenység szerint való fejtegetése a magyar nyelv zeneiségéről és ezzel párhuzamosan a finn-ugor rokonságról, bőven idézve Gatterer, Schlözer (tehát a göttingiaiak), Sajnovics-, Rudbeck-, Ihre-elméletét, majd a „dicsőséges karéliai

⁷ *Magyar Almanak MDCCXCIV-ik esztendőre* (. . .) Bécsben 1794, *Magyar Almanak MDCCXCV-ik esztendőre*, az Ó-Polymésiaának históriájával egygyütt. Bétsben 1795, *Magyar Almanak MDCCXCVI-ik esztendőre*. Bétsben 1796.

⁸ D. Decsy Sámuel: *Pannoniai Féniks avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv*. Bétsben 1790.

rokonság”-on töprengve.⁹ Még inkább kora — nem nemesi — hangulatát, majd nem azt írtuk: értelmiségi attitűdjét, mindenestre Csokonait előlegező hangvételel fejezi ki a könyvek sorsáról szóló elmélkedése:

„Ha meg-írta-is a' magyar Tudós a' könyvet, előbb meg emésztette azt a' moly, mintsem napfényre jöhetett volna, költsége nem volt, a tehetősebb urak pedig inkább tzipra kotsikra, ló-szerszámokra, tselédekre, bálókra 's más mulatságokra adták a' pénzt, mint a' magyar tudományokat öregbítő könyveknek nyomtatására. Sőt egynehányat ismerek olyat, a' ki nemhogy méltónak ítélte volna a' magyar könyvet az olvasásra, hanem még a' könyvei közt sem szenvedte azt meg.”

A magyar nyelv és irodalom (művelődés) eme állapotában a *románok* kiadása-olvasása járhat különös haszonnal, minthogy mindegyikben van „valami kevés erköltsi tudomány”. A magyar tudományok haladásának nem csekély gátjai „néhány telhetetlen könyvárosok és könyvkötők”. Céljuk nem a nemzeti szolgálat, hanem pusztán a nyereszkesedés. Az író a maga költségén adja ki a könyvet, amelyet a könyvkereskedők és -kötők alaposan megdrágítva, a hasznót jócskán lefőlözve tesznek polcaikra. Csokonai Betriegerének mintái. Mit lehet hát tenni? Tudós társaságot kell létesíteni (ezt példázza a külföldi tudós társaságok, akadémiák célzatos bemutatása), és ennek a tudós társaságnak könyvtára is lenne. Szinte a mai akadémiai könyvkiadás-könyvtár szervezetét tervezi meg. „A könyvtár és könyvnyomtató műhely két olyan hasznos eszközök a' tudományoknak öregbítésében, melyek nélkül egy jó-épült tudós társaság sem lehet állandó”. Az egykor németországi, majd németalföldi diák tapasztalatai visszhangzanak itt. Olyan könyvtárra van szükség — fejtí ki a továbbiakban —, „melly minden tudománybeli könyvekkel meg-vagyon rakva, és a' mellyben minden régebb 's újabb Tudósoknak munkái feltaláltatnak. — E' mellett szükség még az-is, hogy ők minden tudós újságokat megolvassanak, másként semmit sem tudnak a' tudományoknak változásairól és öregbedéséről.” Alighanem Decsy „modern” könyvtárprogramja az elsők közül való, amely a tudományos könyvtárak magyarországi létesítését sürgeti. Ez egyben az Egyetemi Könyvtár és az Egyetemi Nyomda bírálata is, mint amely nem töltötte be a kívánt funkciót. Az akadémiai hálózat azonban azáltal lesz majd teljes, ha „egy 's két jó Papiros-malmot” építenek, így biztosítva lesz az akadémiai kiadás számára a jó minőségű papír, és ezeknek a malmoknak a jövedelméből lesz finanszírozható az akadémikusok fizetése.

A művelődéspolitikai célkitűzésektől aztán Decsy más irányba tér (erre később visszatérünk), s a kötet más helyén állapítja meg, melyek az irodalmilag-tudományban pallérozott országnak ismertetőjelei:

„Az írásban való igaz szababtság (. . .) abban áll, hogy minden a' ki csak okos lélekkel felruházott, valamely dologról való kétségét szabadon ki-nyilatkoztathassa, írásaiban közönségesse tehesse, akár vallásról, akár törvényről, akár más tudományokról támadott légyen ő benne kételkedés”.

Idézzünk egy távoli szerzőt e mellé a megállapítás mellé:

„A mi korunk a kritika igazi kora, melynek minden magát alávetni kénytelen. A vallás az ő szentségével és a törvényhozás az ő fenségével közönségesen ki akarják magukat alála

⁹ Vö. erről részletesebben: FRIED István: *II. József, a jozefinisták és a reformerek* (Vázlat a XVIII. század végének magyar közgondolkodásáról.). In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979*. Bp. 1981. 589.

vonni. De akkor igaz gyanút keltenek maguk ellen, és nem is tarthatnak képmutatás nélkül való becsülésre számot, mert ezzel az ész csak annak adóz, ami az ő szabad és nyilvános vizsgálatát kiállotta.”

Kant szavait olvashattuk, *A tiszta ész kritikája* első (1781-es) kiadásának előszavából.¹⁰ Távol áll tőlünk a két szerző jelentőségének, vizsgálataik mélységének bárminemű egybevetése. Mindössze arról van szó, hogy a XVIII. századot Kant joggal nevezhette a kritika évszázadának; 1790-ben (mint ahogy korábban sem) nemcsak a konzervatív, de legalább is rendi ideológiájú ellenállás illette bírálattal a fennálló állapotokat, a II. József intézkedései nyomán feszültté vált, lassan-lassan káotikus helyzetet, hanem a II. Józseffel lépést tartó, intézkedései egy részét helyeslő, más részét megértéssel fogadó, harmad részét határozottan elutasító réteg, a nem nemesi felvilágosodás gyér tábora is. Érvrendszerük pillére a kritika elve, a mindent átható kritikáé, szinte Kant szellemében. Adott esetben ez a kanti ihletésű kritika-felfogás a szabad sajtót, a szabad könyvkiadást célozza meg, egyben kifejezve az homme des lettres XVIII. század végi Magyarországon is meghonosodó típusának naiv hitét a kultúra és általában a könyvkiadás történelmet mozgató szerepéről: „... tökéletes szabatságot kell a’ könyvnyomtató sajtóknak is engedni. Egyedül a’ könyvnyomtató mesterségnek, és a’ könyvkereskedésnek köszönheti Európa tudományának mostani virágzó állapotját.” Szembefordulás ez a felvilágosodás ama képviselőinek véleményével, akik egy elképzelt aranykort, idillt állítottak szembe a kultúra (feudális kultúra) és civilizáció által megrontott világgal; vagy akik kétes értékű utópiát rajzoltak föl elérendő célként. Decsy a jelenkort véli a fejlődés eddig elért csúcspontjának, és az eddig elért eredmények őrzését, ha lehet (mert szükséges), nemzeti szempontú továbbfejlesztését. A tennivalók körét is világosan megfogalmazza, s e tennivalók részben kulturális, de nem kis részben közvetlenül gazdasági jellegűek. A könyvkereskedelem reformjával párhuzamosan a könyvvizsgálat reformját is igényli, mindez a „magyarizálás” végső célként való megjelölésben éri el a kiteljesedését. Az analógia kézenfekvőnek tetszik: ahogy Franciaországban is mindenkinek kell tudnia franciául, éppen úgy Magyarország lakói is birtokában kell, hogy legyenek a magyar nyelvtudásnak. Valójában a „deák” nyelvet nem a némettel, hanem a magyarral kell felcserélni. A történelem iróniája, hogy az egységes birodalomban gondolkodó II. József szándékai adták az ötletet a „magyarizáló” hevületnek, amely ugyan türelmetlennek mutatkozott a nyelvi kérdésben (pontosabban szólva: a magabiztosság hiányát palástolták türelmetlenséggel), minden egyéb kérdésben azonban a türelem volt a jellemző. Ezért akarta Decsy például kiragadni a könyvvizsgálat privilégiumát a katolikus klérus kezéből. Szemléletes példával élve: a katolikus papok azok, „a’ kik a’ leg-simább nádszálon-is görtsöt szoktak keresni.” Az általános átrendezés aligha képzelhető el „tudatformálás” nélkül: a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem munkásainak megfelelő becsületet kell szerezni.

„Valamiképen a’ mesterségek, úgy a’ gazdálkodás-is öregbítetne, a’ Magyar Társaság által. A’ gazdálkodáson értem a’ szantást vetést ’s baromnevelést. Nintsen ezeknél hasznosabb mesterség a’ köztársaságban (. . .) Valamint maga a’ mesterség, úgy annak gyakorlói-is egy leg-nemesebb része a’ köz-társaságnak. Ők tartják a’ Királyt, urat, papot, katonát, polgárt, egy szóval mindent, a’ ki tsak száját fel-tudja tátani, még-is leg-alábbvaló embereknek tartatnak e’ világon . . .”

¹⁰ Immanuel KANT: *A tiszta ész kritikája*. Ford. és magyarázta: ALEXANDER Bernát és BÁNÓCZI József. Bp. 1891. 517.

S ha még bárkinek kétségei lennének, hogy nem csupán a francia Akadémia szolgált mintául, hogy nem csupán a francia felvilágosodás még oly radikális képviselőinek nézetei nyertek polgárjogot 1790 körül Magyarországon, hanem az amerikai függetlenségi háború nyomán, a Függetlenségi Nyilatkozat hatására elterjedt, illetve a francia forradalom viharosan torlódó eseményeivel kapcsolatos nézetek is, ennek dokumentálására szolgáljanak a fenti gondolatmenethez szorosán hozzáfűződő mondatok:

„Mindnyájan egyenlők vagyunk természet szerént, sem király, sem koldus, sem úr, sem szolga nintsen közöttünk természeti eredeteinkre 's el-enyészésünkre nézve, és a' mi külömbség van-is köztünk, az nem a' természettől, hanem tsupán a' szerentsétől és szükségétől vette eredetét. Ellenben erköltsi tulajdonságainkra nézve, a' hová tartozik a' gondolkozásban való telley szabattság, sem Királynak, sem papoknak nem vetettünk alálok, mind Isten, mind a' Természet meg-hagyta ezt a' leg-főbb kintsünket, a' gondolkodásban való szabattságot.”

Nemzeti nyelv törvényessé tétele és a kételkedés, a gondolkodás szabadsága; virágzó mezőgazdaság és kereskedelem, a könyvnyomtatás fejlettsége, az akadémiai kiadó-kutató stb. -hálózat kiépítése, függetlenségi gondolat és türelmesség: ezek Decsy Sámuel vezércsillagai 1790-ben, valamint éppen a magyar nyelvet vélt fenyegetések ellenében biztos támaszok, „védőgátak” kiépítése e veszély elhárítására, azaz (s ezt indokolja mind a nyelvészeti, mind a politikai szempont!) a „magyarizálás”. Éppen ezért némi kétséggel fogadjuk Benda Kálmán megállapítását: „Decsynél (. . .) a német felvilágosodásra jellemző etnikai-nyelvi nemzeteszme a francia területi elképzeléssel fonódott egybe.”¹¹ A megállapítás lehetséges forrása Szekfűnél keresendő, az ő bevezetője az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* c. iratgyűjteményében ír a kétféle nemzetfelfogásról, az Enciklopédiáéről és a leginkább Herder nevéhez fűzhető német nyelvi felfogásról, ez utóbbinak nem előzményeként, pusztán időbeli megelőzéseként jelentkező svájci és osztrák felfogásról.¹² Ami Decsyt illeti, nem pusztán feltételezhetjük, tudjuk is: ismerte a felvilágosodásnak mind német, mind francia szerzőit (egy levelében pl. Mendelssohn, Voltaire, La-Mettrie nézeteinek körvonalazására bukkantunk).¹³ Semmi nyom nem mutat azonban arra, hogy a német felvilágosodás Herdernél pregnánsan megjelenő „etnikai-nyelvi nemzeteszmejé”-t a magáévá tette volna. Az erre való hivatkozás Herder *Briefe zur Beförderung der Humanität* c. értekezésére történik, amelynek publikálása három évvel azután kezdődött, hogy Decsy *Pannóniai Féniksze* megjelent.¹⁴ Decsy esetében feltehetőleg hazai forrásokra kell gya-

¹¹ *Magyarország története 1790–1848*. Bp. 1980. I. 77. BENDA Kálmán egy korábbi művében így ír: „Decsynél már megtaláljuk a francia(!) nyelvi-nemzet eszméjének csíráit is. . .” *A magyar jakobinus mozgalom iratai I. S.a.* rendezte: BENDA Kálmán. Bp. 1957. XXII.

¹² SZEKFŰ Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Bp. 1926.

¹³ *Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz*. Sárospataki füzetek 1905. 188–191. DECSY 1784-ben reflektált Szentgyörgyi Theologia naturalis-ára. Jellemző idézet a levélből: „Az is nagy kár, hogy Lemmerinek (!) [. . .] azon munkáját, mellynek titulusa *L'homme machine* h.e. Homo machina Tiszt. Professor Uram nem láthatta, ezen munkában olly sok és fontos dubiumok találhatnak contra Immaterialitatem Animae, mellyeken a' leg-mélyebben gondolkodó Philosophus-is rágodhatik.”

¹⁴ Gottfried GÜNTHER—Albina A. VOLGINA—Siegfried SEIFERT: *Herder-Bibliographie*. Berlin—Weimar 1978. 96–97. Decsy egyfelől a német felvilágosodás nyelvi purizmusával, másfelől „a magyar nemesi nemzeti ellenállás ideológiájá”-val hozza kapcsolatba CSETRI Lajos: *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*. In: *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Szerk.: SZAUDER József—TARNAI Andor.

kodnunk, pl. Bessenyei *Magyarságára*, *Magyar nézőjére*, és általában a magunk részéről tartózkodóbban tipologizálnánk a XVIII. századi nemzeteszémeket. Igaz ugyan, hogy Szekfű élesen elhatárolta az Enciklopédia „nemzet”, „állam” fogalmát a herderi indíttatású nemzetképzettől, amely mindenekelőtt a *nyelv* szerepét hangsúlyozta (de emellett a népköltészetét is!) a nemzet ismérvei között. De már Szauder József felhívta a figyelmet Rousseau-ra, aki nemcsak a nemesi (vagy éppen nem nemesi) *állam* fogalom kialakításában játszott szerepet, hanem a nemzeti jellegről vallott felfogásokéban is.¹⁵ A lengyelek számára írott alkotmánytervezete (*Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée*)¹⁶ sem pusztán a Társadalmi szerződés elveinek gyakorlatba átültetett példázata, hanem ennél jóval több: egy *nemzetállam* megtervezése. Nemzeti intézményeket sürget Rousseau, melyek alakítják egy nép szellemét, jellemét, ízlését és erkölceit (qui forment le génie, le caractère, les goûts, et les mœurs d'un peuple), másutt a lángoló hazaszeretetet emlegeti (ardent amour de la patrie), mely a helytelen szokások kiirtásán alapul; szeressétek hazátokat, szolgálatok neki buzgósággal — írja Rousseau — és egész szívetekkel! (Aiment la patrie, ils la serviront par zèle et de tout leur cœur.) Hadd említsük a nemzeti nevelés fontosságát hangsúlyozó fejezetet, s hivatkozhatunk a hagyományt őrző nép becslésére utaló sorokra. A nemzeti elemnek ez a hangsúlyos megjelenése egy Rousseau-műben fokozta magyarországi népszerűségét, s a nemzetinek és a felvilágosodottnak azonosulására szolgáltatott nagyhatású példát. Kazinczyt is foglalkoztatta ez a Rousseau-mű, és mint tudjuk, nemcsak Kazinczyt, hanem a magyar nemességet általában.

Természetesen a magyar Rousseau-recepciónak sem könnyen áttekinthető a szerkezete. A recepció legfelső rétegét azok a *Társadalmi szerződés*ből kiemelhető gondolatok alkotják, amelyek a nemesi köztársaság és a nemesi előjogok védelmére alkalmazhatók. Más réteget alkotják, amelyek az aranykori idillt, a magán tulajdon béklyózó hatása nélküli állapotot dicsőítik a civilizációs ártalmakkal szemben. S van egy olyan, viszonylag széles mezőre fölfesthető rétege, amely éppen a lengyelek számára írott alkotmánytervezetből olvasható ki, és amelyből egyként kitetszik a nemesi nemzet létjogosultsága és a nemzet osztályainak egymásra utaltsága. Ha a különféle nemzetfelfogásokat vesszük

Bp. 1974. 245. A magyar nemesi nemzeti ellenállás fogalomkörét kissé tágnak érezzük. ARATÓ Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790 — 1840*. Bp. 1960. I. 353. szerint Decsy „haladó programot” dolgozott ki, de célja a nem magyar népek elmagyarosítása volt. Nem ártott volna egyértelműbb fogalmazás. A „haladó” jelző pontatlan, másfelől a DECSY által hangoztatott „magyarizálás” tartalma nem egészen azonos az akár a XIX. század második felének, akár a mai történettudományi szóhasználatnak „magyarosítás” fogalmával. Szükség volna ebben a vonatkozásban is fogalomtörténeti vizsgálatra.

¹⁵ SZAUDER József: *Felvilágosodás és romantika határán*. In: Eszmei és irodalmi találkozások. Szerk.: KÖPECZI Béla, SÖTÉR István. Bp. 1970. 77 — 94, főleg: 89 — 90. FENYŐ István: *Az irodalom republikaéjéért 1817 — 1830*. Bp. 1976. 71. DECSY-ben az 1790-es évek legmélyebb hatású gondolkodóját látja, és némileg szembeállítja a vele — szerinte — jó részt azonos platformon álló KÁRMÁN Józseffel, a korszak valóban legmélyebb gondolkodójával. A rendkívül ötletes megfogalmazást a jövőben csak finomítva használhatjuk. DECSY 1790-ben írta röpiratát, átfogó programot ad. Nemzetkonceptiójának ugyan legfontosabb eleme a nyelvkérdés megoldása, de emellett — láttuk — politikai-gazdasági kérdésekre is kitér. KÁRMÁN József viszont elsősorban az irodalom kérdéseiről nyilatkozik, a költő-író szerepét körvonalazza egy folyóirat hasábjain, a DECSY-nél kevésbé széles perspektívába helyezve az irodalom, a nyelv, illetve a magatartásformák problémakörét.

¹⁶ J. J. ROUSSEAU: *Oeuvres complètes III. Du contrat social, écrits politiques*. Paris 1964. 953 — 1041. Idézeteink a 960 — 961. lapról.

szemügyre, akkor a Rousseau-ra (joggal vagy jog nélkül) hivatkozó vélemények variánsait is számon kell tartanunk, s ezek sem az Enciklopédiával, sem az 1790-es évek második felében (mindenesetre 1791 után) jelentkező herderi gondolatokkal nem azonosak, ezektől eltérő megoldást ajánlanak a nemzetépítésre. Így Decsy Sámuel művének többnyire logikus, a nyelvi, a tudománygyarapító és a gazdasági szempontot egyként hangoztató rendszere nem feltétlenül az eddig emlegetett nemzet-felfogásokat reprezentálja, úgy érezzük, az eddigieknél inkább köthetjük Rousseau-hoz, nevezetesen a lengyel alkotmánytervezetchez. A „levegőben lógtak” a Decsy által elsőként rendszerezett, logikus sorba, ok-okozati összefüggésbe állított gondolatok, amelyek Decsytól tovább hatottak a 90-es években, és amelyekről Decsynek, a lapszerkesztőnek ugyan visszafelé kellett hátrálnia, amelyeket Decsy, a lapszerkesztő sem adott egészen föl.

Más kérdés, hogy még a *Pannóniai Fénikszben*, bár ott egészen halványan, inkább mellékmondatokban, következő műveiben annál inkább, Decsy az átlagnemesi frazeológiával is él, kifejezi az átlagnemesi törekvéseket. Tisztán kell látnunk, hogy a jakobinussá váló nemesi vagy nem nemesi értelmiség hatáskörében jelentős, számban azonban a nemesség egészéhez képest jelentéktelen, ám egyre inkább aktivizálódó csoportja csak úgy érhetett el eredményt, ha olvasóinak körét szélesítette, ami úgy realizálódott, hogy nem lényeges pontokon, olykor csupán frazeológiában alkalmazkodott olvasóihoz.

4. Ennek példája világlik elő Decsy ama művéből, amelyet a Szent Koronáról és „az ahoz tartozó tárgyaknak históriájá”-ról adott ki.¹⁷ A vaskos könyv már csak azért a válaszáért is figyelmet érdemel, amely a katolikus reakció prominens képviselője részéről, Katona István tollából származik,¹⁸ s amely későbbi magatartásoknak vetette előre árnyékát. Katona a jobban képzett történész, de Decsy képviseli a korszerűbb, pragmatikus szellemet; Katona anyagtudása megbízhatóbb, de Decsy a *józan emberész* képviselőjében higgadtabban és megfontoltabban nyilatkozik meg. A művet jellemző mondat a bevezetőből:

„Régenten, midőn még a' tudatlanságnak, és az avval együtt járó babonaságnak ragadó mételye uralkodott e' világon, a' leg nagyobb képtelenségnek is könnyen hitelt adtak az emberek, 's úgy annyira el hatalmazott elméjeknek vaksága, hogy allig találatott ezer közzül egy kettő, a' ki józanon gondolkodni, és a' valóság 's árnyék között különbséget tenni tudott volna. —”

Ez a *józan gondolkodás* vezérli Decsy-t (ez vezette Kazinczyt is az *Orpheus* kiadásakor, Kármán József is a „józan értelem kötelei”-re hivatkozik majd), és a történeti kutatásból is ezért azt szűri le, azt tolmácsolja, összhangban a *Pannóniai Fénikszben* hangoztatottakkal, ami a felvilágosodott magatartást erősíti, és egyben a józan nemzeti közgondolkodást fejleszti. Ennek a helyenként szűkkörűen racionalista-pragmatikus gondolkodásnak megvannak a hátrányai. Ám a forráskritika, a tényként elfogadott hiedelmek szigorú felülvizsgálása szükségesnek, a történeti kutatást serkentőnek bizonyult. Míg Katona nem egy helyen teológiai és politikai konzervativizmusát érvényesítette történeti kutatásában, kiváltképpen jelen vitáiratában.

¹⁷ DECSY Sámuel: *A' Magyar Szent Koronának és az ahoz (!) tartozó tárgyaknak históriája*. Bétsben 1792.

¹⁸ KATONA István: *A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy (!) Samueltől írtt História-nak meg-rostálása*. Budán 1793. A vita elágazásával és utóéletével nem foglalkozunk. Vö.: KOSÁRY: i. m. II. 594—595.

Decsy tehát a felvilágosodás által értelmezett természetjog alapján állva állapítja meg, hogy valóban az uralkodók „a’ törvénytevők; de azért ők sem vétettek ki az Isten, természet és nemzetek törvényei alól, szintén úgy tartoznak ők azoknak engedelmeskedni, valamint leg alábbvaló jobbágyaik. A’ mely Fejedelem azokat lábbal tapodja, nem méltó ditsősséges hivatalára.” Innen szemlélve, a cenzúra által megcsönkített velencei tárgyú cikk a *Magyar Kurir*-ban éppen nem az elvek feladásáról tanúskodik, de az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy ilyen és ehhez hasonló nézeteket a felvilágosult abszolútizmus uralkodói is hangoztattak, jóllehet a maguk módján értelmezték pl. a nemzet szolgálatát. Más példa nem a több értelmű fogalmazást reprezentálja, hanem az óvatoskodást, az elítélésbe burkolt „pozitív” állásfoglalást, a nehezülő időkhöz alkalmazkodó rejtettebb beszédet:

„Mostan pedig a’ midőn a’ *Deistaknak, Naturalistaknak, Indifferentistaknak,* és má vallást gúnyolóknak száma el szaporodott, sem a’ képek feleleteket nem adnak, sem nem sírnak, sem a’ meg hóltaknak testeik sírjaikból fel nem kelnek, sem az angyalok és ördögök nem engedelmeskednek nekik.”

Decsy nem azonosítja magát a deistákkal, a naturalistákkal, az indifferentistákkal, de azokkal sem, akik a csodában, a volt csodákban hisznek, és ezekből történeti következtetést vonnak le. Szilveszter pápa álmát éppen úgy a mesék birodalmába utalja, mint más csodatételeket. S így valahol a két szélsőség között a józan gondolkodás számára készíti az utat, olyan józan gondolkodás számára, amely megfelelő keretek között a vallás, a hit magyarázható és indokolható igazságait is beleilleszti a gondolkodási rendszerbe.

Végezetül II. József értékelését idézzük! Míg a *Pannóniai Fénikszen* alig burkoltan vádolta II. József uralkodásának tíz esztendejét a magyar nyelv elenyészésére tett kísérlettel, és az ország *kolonidális* helyzetét róta föl a bécsi gazdaságpolitikának, nem vévén ki II. József intézkedéseit sem, addig itt jóval differenciáltabb képet ad. Az értékelés egyik pólusán a nagy uralkodónak megrajzolt II. József-portré áll, a másik pólusán a vele egyenrangú „nemesi szabadság”. A két pólus felől majdnem egyforma fénnel sugárzik az igazság. József reformáló törekvései és az erőszak miatt ellenálló nemességé. Lehetetlen nem kihallanunk Decsy rokonszenvét az uralkodó iránt, aki türelmi rendeletével megnyitotta a Decsyhez hasonló számára az érvényesülés lehetőségét. Ez a fajta elkötelezettség aztán nemcsak Decsynek, hanem számos más kortársának II. József-képét is meghatározta.

„Ő nállánál jobb, érzékenyebb, könyörületesebb, és a’ köz jóért munkásabb fejedelmet képzelnem sem lehetett volna . . .” — akinek azonban megvolt az a hibája, hogy „mindent egyszerre parancsolni, s egyszeribe is akart végbe vinni . . .” „. . . és mivel ő úgy gondolkozott, hogy nem a’ törvények, melyeket az időhöz és környül állásokhoz képest változtatni szükséges, hanem a’ köz jó a’ fejedelmek uralkodásának sinór mértéke[,] azon volt, hogy hajdani hibás törvényeinket meg jobbítsa, a’ régi bal vélekedéseket szíveinkből kiirtsa, egy szóval, hogy mind belső, mind külső képen boldogábba tegye hazánkat mint volt ennekelőtte, ’s ugyan e’ végből halasztotta törvényes meg koronáztatását is”. Hibája azonban, hogy „nem szelíd, hanem erőszakos eszközökhöz nyúl . . .”

Decsy lényegében helyesli a törvények megváltoztatását (általában), hiszen „hibás”-aknak bizonyultak a századok folyamán, helyesli József hadjáratát a balvélekedések ellen, és megegyezik vele a végső célt illetően, hiszen a jóléti állam illúziója nem egy gondolkodó főt, s nem csupán a felvilágosodott abszolútizmus híveit, töltött el reménykedéssel. A fenntartások csupán a módszernek szólnak, még a koronázás elutasítása is némi magyarázatot és feloldást kap

ebben az interpretálásban. S az erőszak ellen szegülők — a másik póluson — a szabadság reprezentánsai, ezáltal a nemzet legjobbjai, hiszen „mi nem szolgaságban, hanem nemesi szabadságban született, és abban élni 's meg halni akaró nemzet vagyunk”.

Mielőtt Katona István válaszából néhány jellemző részletet kiemelnénk, hadd figyelmeztetünk a befejező tagmondatra, mint amely egy több százados frazeológiai hagyományba való bekapcsolódás dokumentuma. Katona hitvédelmi szempontból támadja Decsyt, s nem történeti szempontból. Álláspontja azonban karakterisztikus, az általános (és nem kizárólag katolikus) hitvédelmi ellentámadás jegyében készült, a közvetlen előzmények között Alexovics Vazul és Szaitz Leo Mária hangvételben hasonló, agresszív röpiratait említhetjük.

„Mennél tudatlanabb volt, u.m. valamely század; annál-több tsudák történtenek abban.¹⁹ Tudjuk, hogy leg több tsudák történtek az első századokban; de nem azért, hogy leg tudatlanabb voltak az első századok; hanem azért, hogy tsudatételekkel akart élni a' felséges Isten a nemzetek megtérésérül.”

Aligha szükséges kommentár ehhez a Katona-vitatételhez. A később Kármán és még később Katona József által ostromozott nemzeti dicsekedésnek jó példája az alábbi citátum:

„Mert lehetetlen, hogy én el-hihessem magammal 's másokkal, hogy a' mi édes eleink nyóltz száz esztendőnél tovább olly vakok és tudatlanok voltak, hogy ezt a' mostani Koronát eleitől fogva mind eddig úgy tisztelték, betsülték[,] őrzötték, mint Sz. István koronáját, ha valósággal nem a' volt.”

A Dukas Mihály küldte korona, illetve a Szilveszter pápa küldte korona vitájában ismét a hit érvei kerülnek elő, ezúttal a vélt nemzeti érzésre rájátszva, a nemzeti csallhatatlanság tanát hangoztatva.

Mindez azonban még a bármily alacsony színvonalú vita keretén belül marad. II. Ferdinánd és az ellenreformáció problémáját érintve, Katona feljelentés-számba menő kijelentésekre ragadtatja el magát.

„Nem győzöm tsudálkozással, hogy az illyen leg-jóbb királyúnkat gyalázó írás Bétsben meg-engedtetik, és egész országúnkban szabadosan el-hintetik, árúltatik, olvastatik.”

Ami 1790-ben még többé-kevésbé vállrándítással elintézhető, az 1793-ban már komoly figyelmeztetésnek hathatott. Különösen annak, aki lapszerkesztésre adott be kérelmet. Ezt a tényt szem előtt tartva értékelhetjük a helyes perspektívában Decsy szerkesztői tevékenységét. Nem megfélemlített ember vállalkozott erejét meghaladó feladatra; de az is tény, hogy tapasztalnia kellett, mennyire behatárolt az a mozgástér, amelyben egy Bécsben élő szerkesztő mozoghat 1793 után. Tapasztalnia kellett, hogy a szó szoros értelmében vett újságíróként visszakoyni kényszerül korábbi radikális nézeteitől (ezen az úton nem egyedül haladt). Ha csak az egyes lapszámokat olvassuk, azt hihetnők, ez a visszakoynás semmiféle (lelki) megrázkódtatást nem okozott. Ebből az idő-

¹⁹ KATONA István módszere, hogy a bírált mű állításait kurziválva közli, s ez állításokat igyekszik cáfolni. DECSY egyébként a *Magyar Kurir*-ban előbb elismerőleg nyilatkozott KATONA *Historia critica* c. művének megjelenése alkalmából (*Magyar Kurir* 1793. I. 270–271.), a polemizáló kötetre viszont higgadtan, tömören felelt: „Valamint Tisztelendő Úr győzőbb okokat reménylett munkámban találni; úgy én is erősebb okokat vártam volna munkámnak meg-tzáfolására.” (Uo. III. 416.)

ből (1793—1796-ból) azonban van más dokumentumunk is Decsy munkásságából, és ezt elemezve, rádöbbenünk: nem is volt olyan könnyű egyszerre „konformistának” tetszhető lapot szerkeszteni — és megőrizni valamit 1790-ből.

5. Ennek a törekvésnek a jegyében jelent meg három almanachja.²⁰ Külső formájukat tekintve kalendáriumok, címtárak, feldúsítva földrajzi—statisztikai értekezéssel. Az 1794-es kötet előljáró beszédében az újságolvasás jelentőségéről és becséről hallhatunk. Célja annak kipuhatólása, „miként kellene ’s lehetne az újságok olvasásában gyönyörködő Publicumnak ezen nemes foglalatosságát foganatosabbá tenni”. E célból Európa jelen állapotának ismer(t)eté(sé)jt érzi döntőnek, hiszen enélkül aligha lehet felfogni „annak történetét és változásait”. Az e célra szolgáló tudományok: a geográfia, a história és a politika. Az ismertetésben-leírásban számottevő szerep jut „mind a’ históriáknak, mind a’ mindennapi történeteket magokban foglaló közönséges leveleknek, mellyeket mi újságoknak szoktunk nevezni”. Így felértékelve az újságokat, a bennük helyet kapó híryanagról töpreng. E híryanag tartalmazza az európai uralkodó házak eseménytörténetét, azaz utal az európai változásokra. Minthogy minden nemzet adott már ki ilyen jellegű művet, a magyarok sem lehetnek alább valók „más pallérozott nemzeteknél”. A lemaradás tudata kísért (mint más helyen) itt is, mégis, szükséges megismernünk a világot, Európát, de legalább ennyire fontos, ha nem fontosabb: a haza ismerete, hazai méltóságok, hivatalok, hivatalnokok számon tartása. De nem ám azért, hogy „későbbi maradáinkat olvasván ebben őseinknek neveiket, dítsekedhessenek azoknak fényes érdemeikkel”, a cél sokkal gyakorlatibb: a célszerű és viszonylag gyors ügyintézés szükségelteti a hivatalok és hivatalnokok hatáskörének tudását. Tudni kell: milyen ügyben kihez ajánlatos fordulni. A *Magyar Almanachnak practica része* c. fejezetekből emeljük ki az Európáról írottakat, és azon belül is a 18. §-tól kezdődő részt. A különböző kormány- és államformákat fejtegeti itt Decsy, az alapformák mellett a kevert formákról is megemlékezve. A monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia a három alapforma, ezek összeszerkesztettsége adta meg az európai államok kormányzati módját. „Minthogy pedig sok fejedelmek visszá éltek hatalmakkal, a’ múlt század végén, és a’ jelen századnak kezdetében ismét fel ébredett a’ szabadságnak lelke, a’ melly által némelly országokban a’ szabad tettés szerént való uralkodás meg szorítatott...” Korántsem elítélő hangsúllyal mondja ezt Decsy, minthogy a következőkben még az alábbi megállapítást is megkockáztatja: „A’ despotica igazgatásnak formája mind a’ józan okossággal, és az emberiség jussaival, mind az evangéliomi tudománnyal ellenkezik.” A harmadik tényező, mely cáfolja a zsarnok kormányzást, nem az esetleges támadások megelőzésére rendeltetett, hanem az előző két tényező erősítésére. Akár jellemzőnek tekinthetjük a *sorrendet* is, az érvek között a perdöntő, mert első: a józan okosság, ezt követik az emberiség jussai, s csak kiegészítőként áll az evangéliomi tudomány, ha úgy tetszik: a bibliamagyarázat, amely éppen a német felvilágosodás (Reimarus, Lessing,

²⁰ Sajnálatos módon a magyar statisztika történetével foglalkozó szakirodalom nemigen látszott tudomásul venni DECSY almanachjait. Jószérivel DEZSÉNYI Béla 5. sz. lábjegyzetben i. cikke az egyetlen, amely — bár nem jelentőségéhez mérten — méltatja a három kötetet. Tanulmányunk befejezése után jelent meg SZELESTEI NAGY László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp. 1982. (1983.) 475—516. cikke, amely egy lábjegyzetben, mintegy mellékesen foglalja közre DECSYnek kalendáriumot is adó almanachjait.

Herder) tevékenysége nyomán párhuzamosan fejlődött a józan okosság körébe tartozó tudományokkal.

Emígy osztályozza Decsy az európai államokat:

- monarchica uralkodás: az uralkodó fejedelem a maga szabad tetszése szerint uralkodik (Portugália, Spanyolország, Dánia, „Russia”, „Prusszia”, Nápoly és Szicília, a Pápai birodalom, Málta)
- aristocratica uralkodás: a nemesség uralkodik (Velencei, Génuai, Ragusai köztársaság)
- democratica uralkodás: ahol vagy maga a nép vagy a nemzetek képviselői kormányozzák a „közönséges dolgokat” (Helvétia némely kantonjában, újabban Franciaországban!)
- despotica uralkodás (Törökország)
- monarchico-aristocratica uralkodás: a fejedelem és a nemesség együtt uralkodnak (Németországban, Nagy-Britanniában, Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban)
- aristocratico-democratica uralkodás: a nemesség és a nép egyenlő akarattal uralkodnak (Belgium, Helvétia némely kantonja, San Marino, Gersani republika)
- monarchico-aristocratico-democratica uralkodás: a király és a nemesi rend uralkodik, és a parasztság is küld képviselőket az országgyűlésre („Svédzia”)

A 8. és a 9. §-ban a monarchiák „tipológiáját” adja, megkülönböztetvén a „tisztá” monarchiát, fundamentumos törvényeivel, és a megszorított monarchiát, amelyen belül nem mulasztja el a 90-es évek kedvelt (pl. Aranka György) angol—magyar hasonlítását, Magyarországon a király és a rendek, Angliában a király és a parlament uralkodnak. A kormányzati formák előnyeinek és hátrányainak nagyon mértéktartó és inkább halk célzásokban megnyilvánuló fejtegetésében találjuk az alábbiakat:

„Hajdan tellyességgel nem értették a’ fejedelmek azokat az eszközöket, a’ mellyek által valamely birodalom nagygyá, gazdaggá, és hatalmassá lehet, ’s ez az oka, hogy a’ leg ropantabb birodalmak sem lehettek sokáig állandók. Tsak a’ múlt században kezdték azt által látni, hogy a’ föld művelés, a’ fábrikák, a’ manufacturák, a’ kereskedés, és a’ hadi seregeknek öregbítése leg alkalmasabb eszközök azon három végekre nézve”.

A modern állam fogalma alakul ki ilyenformán.

Az európai műveltség és tudomány előmozdítóit az alábbiakban látja Decsy: „a’ jó rendeltetett nationális és reális iskolák”, az egyetemek, a tudós társaságok, a könyvtárak, a „nyomtatásnak mestersége”, a „könyvekkel való kereskedés” és utoljára, de nem utolsó sorban a „közönséges újságoknak olvasása”. Az az illúzió, amely az olvasás és a tudomány terjedését összekötötte az általános fejlődéssel, itt is kísért, s főleg az újságok hasznának propagálása érdemel figyelmet. Azok ismeretet terjesztő jellegét emeli ki, a napi híryanag és a magasabb tudományok vonatkozásában egyaránt. Visszatekint az első újságra, majd a „politica”-i és a „literaria”-i újságokat különbözteti meg.

A többi földrész leírásából egy Amerikát tárgyaló passzust emelünk ki, amely — burkoltan — szintén határozott állásfoglalásnak tetszik:

„Ezen nevezett tartományoknak lakosai a’ reájok erőszakosan vettetett adó miatt, 1775 esztendőben, el pártoltak az anya országtól, Angliától, és minekutánna szoros szövetséget kötöttek volna egymás közt, hosszas hadakozások után, 1783 esztendőben, másoktól nem függő és szabados statusoknak lenni meg ismértettek, és most már minden esméretes republikák között leg hatalmasabbakká lettenek.”

Itt sem olvashatunk ki rosszallást, éppen ellenkezőleg: a tárgyilagos leírás rokonszenvet sejtet az észak-amerikai függetlenség i háború nyomán létesült állam iránt.

Az 1795-ös kötet később jelent meg a tervezettnél, „hasznos igyekezetemet mások meg-akadályoztatták” — írja sokat sejtetően. Teljesíteni szeretete volna ígéretét, az európai birodalom statisztikája leírását, de másfelé térítették gondolatát „a’ leg-simább nádon is görtsöt kereső (. . .) Mómusok”, akik a Polynesiáról való elmélkedést is „haszontalan képzelődésnek lenni mondották”.

Polinézia leírása sincs híján a tárgyból tulajdonképpen kibeszélő részletektől. A gyarmatosítás technikáját részletezi a szerző, s a gyarmatosítók egymás közti harcait. Jellemző passzus: „A’ Portugallusoknak onnan lett ki űzetésekkel meg nem elégedtek a’ fősvény lelkű Batávusok, a’ Makassári királyt, és birodalmát is hatalmuk alá kívánták vetni, és így külömbkülömbféle módon nyomorgatták mind őtet, mind jobbágyait . . .” Ezután Decsy elbeszéli, hogyan szereztek meg a batávusok, azaz a hollandok a hatalmat, a monopóliumot, míg a filippinusok győzték le ellenségeiket. Még beszédesebb, amit a spanyolok és a filippinusok viszonyáról ír: „a’ vallásra való tanításokban is, nem az Evangéliomi tudománynak sarkalatos tzikkelyeire, úgymint a’ felebaráti szeretetre, az egymás’ eltérésre, mellyek által az Ásiabéliek az Európaiakkal, a’ fekete Indusok a’ fehér lakosokkal össze-kapcsolatnának; hanem tsak a’ vallásnak külső színére taníttják őket.”

Közvetlenül magyar vonatkozások nem pusztán a címtár létében lehettek, hanem az egyes részek előtti rövid bevezetőben. Bár itt is az adatokra szorítkozik Decsy, kommentárjai nem lépik túl a hely(zet) szabta szűk kereteket, az egyetemekről, főiskolákról, akadémiákról szóla nem állja meg, hogy ne fejezze ki örömét: „Nemzetünknek halhatatlan ditsiretíre szolgál, hogy már most minden főbb és alsóbb rangú iskolákban közönségesen taníttatik a’ nemzeti nyelv és literatúra, még ott is, a’ hol eddig gyakorlásban nem vólt a’ magyar beszéd.”

Jóval érdekesebb az 1796-os kötet. Az előljáró beszédben panaszkodik az irigy és marcangó nyelvekre, melyek munkáját akadályozták, 1795—1796-ra az anyag mégis elkészült, megjelent, időszerű kérdéseket felvetve. A németalföldi változások felidéztek benne ifjúkori egyetemi emlékeit, Hollandia egykori sorsát, az ott látottakat-tapasztaltakat. Hollandia elűzte királyát, felforgatta konstitúcióját. Félő, hogy „ne bányáa a’ Hollandiai respublika mostan tett lépését.” Nem bizonyos, hogy az „újság” minden esetben jobb az „óság”-nál, „holott sok tekintetben károsabb . . .” Csakhogy szó sincs konzervatív nézetek népszerűsítéséről. Amit Decsy védeni akar, az a németalföldi tartományok európai híre, sok szép eredménye. Nem titkolja rokonszenvét a II. Fülöp ellen egykor felkeltektől, kiket „mind polgári, mind vallásbeli szabadságaiktól meg akarván (. . .) fosztani” a király, ezért harcban voltak kénytelenek szabadságukat kivívni. A németalföldi szabadság megvalósítása után sikerült virágzó állammá tenni az Orániai ház által kormányzott országot. „Akármerre tekintsen valaki, mindenütt a’ leg szebb nyári mulató házak, veteményes, gyümölcsös és virágos kertek, a’ leg kiesebb környékek, utak, és sétáló helyek ötlenek szemei el-ibe; a’ városoknak és faluknak úttzai mindenféle nagy és magas élőfákkal ékeskednek (. . .) egy szóval a’ tökéletességnek olly magas léptsőjére vitte, kivált *Hollandiát*, a’ szorgalmatosság és mesterség . . .” A kultúrgyarapításnak az ipari és a kereskedelmi tevékenység része, a kétféle tevékenységi forma lényegében egy és ugyanazon célra irányul, egy és ugyanazon alapra épül. Az ipar és a kereskedelem fejlettsége a mentalitásnak és ezen túl, a világban elfoglalt helynek próbaköve. „ . . . és noha természet szerént szeretik is a’ gazda[g]ságot, nyereséget, és fősvénységet; de ezeknek semmi rossz következő-

sei nintsének nállok, mivel nem fele barátjaiknak meg tsalása, avagy törvénytelen el nyomása, hanem szorgalmatosságok, industriájok, mértékletes életek és jó gazdálkodások által kívánnak meg gazdagulni.” A Decsynél többnyire megtalálható morális tényezők mellett igen fontosnak tetszik az önálló gazdasági élet hangsúlyozása, mindenféle (így gazdasági) „törvénytelen elnyomás” helytelenítése, és ennek 1796-ban, Magyarországon megvolt a maga jelentősége. Mint ahogy annak kiemelése is az időszerű figyelmeztetések közé tartozik, hogy a holland tudósok oly mértékben kicsinosították a nemzeti nyelvet, miszerint minden tudományt anyanyelven tudnak tanítani.

Hangot kap Decsy fixa ideája: „Mivel eggyetlen egy status sem lehet a tudományok nélkül állandó”, s ezzel a nemzeti művelődésprogram további érvényessége mellett adja le voksát, kiemelve a jó iskolák, a tudós társaságok üdvös hatását az állam fejlődésére. Külön figyelmet érdemel, amit a belgiumi jó betűöntőkről ír. Nem pusztán a kultúragnarapítás, hanem a kereskedelem szempontjából is hasznát veszik a nyomtatás fejlettségének, idegen munkákat is nyomtatnak, az ebből származó haszon nem csekély.

Decsy elítélő szavai a gyarmatosítást, illetve annak erőszakos módszereit illetik: „Így folynak az Európai Belgiomi tartományokban a’ politika és törvényes dolgok; ellenben e’ világ több részeiben lakó, ’s kiváltképpen a’ napkeleti Indiai coloniákban lévő jobbágyaikkal leg kegyetlenebbül bánnak, és úgy tartják őket, mintha velek nem azon egy Teremtő kezének munkái vólnának.” Végső summázatai egyikében Decsy a manufaktúráknak, a halálszatnak és a kereskedelemnek tulajdonítja a Respublika gazdaságának három nevezetes kútfejeit. Meg annak, hogy „Tsaknem minden Importumokat Exportumokká tésznek a Belgák”. Az 1790-es esztendőök gazdasági próbálkozásai, reményt keltő tervezetesei papírhalmokba és a megváltozott körülmények miatt belső és külső ellenállásba fulladtak. De ez nem tette időszerűtlenné az igényt, miszerint a magyar nemesek is foglalkozhatnának iparral és kereskedelemmel. Verseghy Ferenc verses röpirata, Decsy *Pannóniai Féniksze* és más megnyilatkozások nem maradtak ugyan észrevétlenek, de nem is gyűrűztek a kellő mértékben tovább. Mindenesetre Decsy képviseli a kontinuitást, s bár külföldi példa emlegetésével, sürgeti a kereskedelem, a manufaktúrák fejlődését. Ezért fontosak azok a sorai, amelyekben a németalföldi kereskedelem fejlettségének okait taglalja, ekképpen: a kereskedelmet előmozdítják a sok folyóvizek, csatornák, az amszterdami bank, a zálogosító házak, a biztosító társaságok, a kereskedelmi szövetségek, a kereskedelmi konzulok, ágensek tevékenysége idegen országokban, az ugyanott levő kereskedőházak és „magazinok”, a kereskedelmi társaságok. Ezt a gondolatmenetet folytatja akkor, amikor az egykor világhatalom Németalföld hatalomvesztésének okait keresi, és ezt részben a világpolitikai változásokban, részben belső eseményekben véli felfedezni. Az európai hatalmi rendszerbe való beilleszkedését az államközi szerződések szabályozzák. A világpolitikára kitekintés a kötet más részében is előkerül. Decsy közli az egyes udvaroknál, államokban akkreditált követek névsorát, bevezetőül a követek, a követség funkcióit mutatja be.

6. Decsy 1796 után is adott ki könyvet, de az sem érdekességben, sem az átlagnál valamivel szabadabb gondolat megfogalmazásában nem jeleskedik. Mint ahogy szerkesztőként óvatosnak, talán túlságosan körültekintőnek bizonyult. Kényszerű szüneteltetés után vette át a lapot, s a bécsi udvar azt az igényt támasztotta a szerkesztéssel szemben, hogy legalább is szakít az addigi szabadabb gondolkodással. Franciaországi tudósításai ennek megfelelően álta-

lában elfogultak, híryanagát a „túlteljesítés” is jellemzi a megfogalmazásban. Másfelől viszont a híryanag bősége és sokrétűsége a feltűnő. Minden francia hírt, beszédeket, pedagógiai-kulturális eseményeket, intézkedéseket közölt, a „tsatázó piac” eseményeit is. Közölte, kik végezték vérpadon, az átlagosnál is gyöngébb verseket közreadva a királyi pár kivégzéséről, és azt is, mennyire tiszteli Rousseau-t a francia jakobinus kormányzat, ez utóbbit például éppen nem elítélő hangsúllyal. Az 1793-as esztendőben gyakran utal a *Pannóniai Fénikszre*, írván, az adott témát ott bővebben fejtette ki. Nem szépíthető, de magyarázható opportunizmusa. Amit az újsággal nem mert, azt az almanachokkal merte. A röpiratok eszmeiségét a megváltozott körülmények között, hangfogóval, kevésbé élesen, továbbvitte. Képes beszédben, utalásokban, áttételekkel. Ez azonban nem csökkenti az almanachok tartalmi és műfaji jelentőségét. Az 1790-es években felívelő magyar statisztika népszerűsítő, de a jövőben jobban számon tartandó darabja az almanachok három kötete.

Decsy sorsa művein keresztül példázza a kilencvenes évek eszméinek életútját. Az ifjan elhunyt költők, a politikából kiszorult tehetséges tisztség viselők, a börtönbe került jakobinusok mellett a Decsyk kényszerpályája is jellegzetes. A *Pannóniai Féniksz* berobbant az amúgy is zaklatott 1790-es évbe, követelményeivel messze meghaladva az átlag nemesi röpiratirodalmat. A szentkoronáról szerzett vaskos kötet makacsul ragaszkodik a felvilágosodott-racionalista állásponthez, és a pragmatikus történet szemlélet érvényesítésében rokona Cornides Dániel, Koppi Károly és mások magasabb színvonalú történetírásának. Az almanachok a *Magyar Kurír* „kontextusában” értékelhetők, a lapban elhallgatott vélemény az almanachokban felbukkanhatott. Lapszerkesztőként még egykori merészségétől is visszariadni látszott, az almanachok kiadójaként pedig a lap vonalvezetését látszott cáfolni. A 90-es évek ellentmondásai között nem Decsyé az egyetlen. De talán az egyik legjellemzőbb.

FRIED, ISTVÁN

Au portrait d'un rédacteur de journal (Sámuel Decsy)

Sámuel Decsy, une des figures caractéristiques de l'époque des Lumières hongroise, a été examiné jusqu'ici par la littérature spéciale surtout comme l'auteur d'un pamphlet, intitulé *Pannóniai Féniksz* (Phoenix de Pannonie) et comme rédacteur de journal. Il est pourtant nécessaire que nos examens s'étendent sur ses autres ouvrages moins analysés aussi, pour compléter nos connaissances sur son activité. C'est pourquoi, l'étude essaie d'examiner l'activité jusqu'ici négligée de Decsy: elle analyse en détail les objectifs les plus importants de son pamphlet de 1790, son ouvrage écrit sur l'histoire de la Sainte Couronne hongroise, ensuite ses années passées dans la rédaction du journal hongrois de Vienne, intitulé *Magyar Kurír* (Courier Hongrois), qui marquaient un recul par rapport à ses vues antérieures. Mais de l'almanach de Decsy on peut prouver que ce recul était forcé, sous l'influence des circonstances changée. Dans son almanach, les idées radicales, réduites au silence dans son journal, peuvent être découvertes de nouveau.

A Képviselőházi Könyvtár állományának alakulása a két világháború között¹

Fővárosunknak és az országnak is egyik jelentős könyvtára a parlament épületében működő Országgyűlési Könyvtár. A Művelődési Minisztérium felügyelete alatt önállóan tevékenykedő intézmény 1952-től szervezetileg nem tartozik a törvényhozáshoz, azóta nyilvános szakkönyvtára a magyar könyvtári rendszernek. Fő gyűjtési területei az állam- és jogtudomány, a politika, a legújabb kori egyetemes történelem (1917-től), a magyar és külföldi parlamentek dokumentumai, s mint az ENSZ letéti könyvtára gyűjti a világszervezet kiadványait is. Mellékgyűjtőkörei az újkori egyetemes és a magyar történelem, a közgazdaság, a szociológia, a statisztika és ezeken kívül nem kevés egyéb társadalomtudományi anyag is van a könyvtár állományában. A politikai és jogi információs központnak kijelölt országos feladatkörű, tudományos szakkönyvtár jelenleg 600 ezer kötetet őriz, a kurrens időszaki kiadványok száma meghaladja a kétezret is.

Úgy véljük, nem lesz fölösleges, ha a mai könyvtári és kulturális életben nem csekély szerepet játszó, társadalomtudományi anyagokban gazdag művelődési intézmény fejlődésének egy korábbi szakaszát megvizsgáljuk — az állomány alakulásának szempontjából. A világhégek közötti két évtized fontos időszak volt az Országgyűlési (az akkoriban elterjedt gyakori névhasználat szerint: Képviselőházi) Könyvtár életében: az első ötven évben összegyűjtött 90 ezer kötetes állomány 1919-től 1939-ig megkétszereződött, a korábbi öt évtized helyett tehát 20 év elegendő volt ugyanakkora mértékű (90 ezer kötetes) gyarapodáshoz.

Mielőtt ennek okait, összetevőit, a könyvtár korabeli létének konkrét körülményeit elemeznénk, néhány lényeges jellemzőt megemlítünk a Képviselőházi Könyvtár helyzetéről és 1920-ig tartó fejlődéséről:

- a könyvtárt az 1860-as évek végén a magyar törvényhozás alsóháza hozta létre mint saját, belső, zárt jellegű intézményét a törvényhozói munka támogatására;
- működésének színhelye 1902-ig a Sándor utcai régi pesti képviselőház, azóta pedig a Steindl-építette Országház Duna-parti része;
- szervezetileg a képviselőház egyik hivatalaként és „szakmai” intézményeként (információs bázisaként) ténykedett: szakmai és politikai felügyeletét a képviselőház egyik állandó bizottsága, a könyvtári bizottság látta el, amelynek élén 1886-tól hivatalból a Ház elnöke állt, a könyvtárt irányító, beszámoltató és ellenőrző legfelsőbb fórum a képviselőház ülése volt;
- a közvetlen vezetést és irányítást 1911-től a könyvtárigazgató végezte (1921-től a vizsgált időszak végéig Nagy Miklós történész töltötte be ezt a funkciót).

¹ Részlet a szerzőnek A Képviselőházi Könyvtár története 1918—1939. c. bölcsész-doktori disszertációjából.

Most következnek a pénzügyi-költségvetési kerettől és a képviselőház céljaitól determinált állományfejlesztő, gyarapítási tevékenység vizsgálata.

I. A könyvtári költségvetés alakulása

A könyvtár évenkénti költségvetését az előző évi költségek, a várható szükségletek és elvégzendő feladatok költségkihatásainak figyelembevételével a könyvtár igazgatója állította össze tervezet, javaslat formájában. Ez a tervezet minden év végén a könyvtári bizottság ülése elé került, amely megtárgyalta, módosította, kiegészítette, vagy változatlanul elfogadta azt (a változtatás, csökkentő módosítás oka nemegyszer a súlyos gazdasági helyzet, infláció volt). A könyvtári bizottság által jóváhagyott költségvetési tervet a képviselőház gazdasági bizottsága is megvitatta mint a Ház egységes költségvetésébe beépülő részegységet, és jóváhagyása után került be az állami költségvetés „Országgyűlés” rovatába. Az állami költségvetést, amelyben tehát a Képviseleti Könyvtár éves költségvetési kerete is szerepelt, végül a Ház hosszú, gyakran viharos üléseken tárgyalta meg és emelte törvényerőre. A költségvetés kialakításának menete után most nézzük meg a könyvtár költségkeretének konkrét, számszerű alakulását, s az ezek mögött rejtőző mélyebb összefüggéseket is. A könyvtár dologi kiadásaira (gyarapítására, könyvkötésre) a Ház a következő összegeket biztosította:²

1917	38 582	korona	98 fillér
1918	33 432	korona	97 fillér
1919	8 825	korona	35 fillér
1920	11 878	korona	01 fillér
1921	75 834	korona	71 fillér
1922	160 872	korona	24 fillér
1923	2 045 269	korona	93 fillér
1924	53 450 687	korona	
1925	103 565 160	korona	
1925—26	173 015 168	korona	

A könyvtár költségvetése a háború alatt állandóan csökkent és 1919-ben — a gazdátlanság és bizonytalan körülmények következtében — érte el mélypontját. A költségvetés koronában kifejezett számszerű összege 1920-ban is jócskán elmarad a háborús és az azt megelőző időszak költségkeretétől. 1921-től 1926-ig évről-évre — hihetetlen mértékben — egyre feljebb ugrik a költségvetés mutatója, s a 11 ezres mérőszám (1920) 1926-ban a 173 milliót is túlhaladja. Ez a gigantikus növekedés azonban semmi jót nem jelentett a könyvtár és az ország szempontjából, mert az adatok a pusztító háborút követő, egyre fokozódó inflációt, a pénz rohamos elértéktelenedését, a gazdaságilag tönkrement ország súlyos helyzetét jelzik. Ebben az időszakban a pénz tényleges értékét figyelembevéve a könyvtár költségvetése nem emelkedett, hanem valójában csökkent. Íme: 1921-ben a könyvtár gyarapodása 2 929 kötet, 1922-ben 1 825, 1923-ban 1 760, 1924-ben 1 757, 1925-ben 2 179 kötet. A könyveszerzés tehát egyre csökken, pedig ezekben az években a nemzetközi csere

² Az adatokat a Képviseleti Könyvtári Bizottságának éves jelentései szolgáltatták: megtalálhatók a Képviseleti (Nemzetgyűlési) Irományok sorozat 1920—39. kötetében és a Könyvtári Bizottság kéziratcs jegyzőkönyveiben az Országgyűlési Könyvtárban.

ismét helyreáll, sőt 1922-től a könyvtár kötelespéldányból is gyarapodik. A pénz vásárlóértéke lassan szinte a nullával egyenlő. Nem véletlen, hogy a könyvtár igazgatója minden bizottsági ülésen a költségvetés olyan arányú felemelését sürgeti, amely figyelembe veszi az egyre súlyosbodó inflációt.³

1925-ig a könyvtár a költségvetését a naptári évvel egyezően bontotta, a naptári évre szóló jelentésekhez idomulva, noha a költségvetési év nem egyezett ezzel az időbeosztással (július 1-től június 30-ig tartott), 1925-ben a könyvtári jelentés költségvetési része igazodott a tényleges költségvetési évhez, ezt követően tehát eltér a naptári évtől.

1926-ban a korona teljes elértéktelenedése miatt — a Bethlen-rendszer viszonylagos gazdasági stabilizációja következtében — új pénzrendszert alakítottak ki és áttértek a pengőre (1 pengő 12 500 koronával volt egyenlő). Ettől kezdve a könyvtár költségvetése a következőképpen alakult:

1926—27	13 565,94 pengő
1927—28	13 984,98 pengő
1928—29	21 867,05 pengő
1929—30	47 837,72 pengő
1930—31	46 457,39 pengő
1931—32	38 535,17 pengő
1932—33	24 425,62 pengő
1933—34	19 630,50 pengő
1934—35	18 664,62 pengő
1935—36	17 163,19 pengő
1936—37	14 200,07 pengő
1937—38	21 732,32 pengő
1938—39	25 881,63 pengő

A számadatokból kitűnik, hogy a költségvetési keret is stabilizálódik. 1926—31 között a könyvtári kiadásokra szánt összeg egyre emelkedik, olykor ugrászerűen is. Jelentős növekedést tapasztalhatunk az előző évhez képest az 1928—29 és 1929—30 gazdasági évben, amely egyben költségvetési csúcs a tárgyalt időszakban. A beszerzett könyvek évi gyarapodása is emelkedő tendenciát mutat: 1926-ban 3 792, 1927-ben 3 177, 1928-ban 4 292, 1929-ben 5 425, 1930-ban 10 436 kötet (ez utóbbiban az 1880-as években elajándékozott és most visszaszerzett Ghyczy-hagyaték kötetszáma is szerepel). Különösen Zsitvay Tibor és Almásy László házelnökségének idején magas a költségvetési ellátmány, akik komoly összegeket fordítottak a már meglevő állomány megvédésére, a könyvek kötésére: 1928—29-ben Zsitvay megkészszerzi a már az előző évben is felemelt kötési összeget, Almásy pedig 1929—30-ban megnégyszerezzi az előző évi kötésre fordítható pénzügyi fedezetet, 1930—31-ben még ezt is túlszárnyalva közel 32 ezer pengőt áldoz csupán a kötésre (1928—29-ben még az egész költségvetés nem érte el a 22 ezer pengőt). A pénzügyi fellendülés ívét azonban a gazdasági válság hatása a könyvtárnál is megtöri. 1930-tól kezdődően megindult a visszaesés folyamata a könyvtár pénzügyi életében, és ennek tovagyrúzó hatása a válság utáni években is tükröződik (1936-ban csaknem teljesen visszaesik a 10 évvel korábbi szintre). Újabb — viszonylagos — normalizációt csak az utolsó békeévek hoznak: 1937-ben és 1938-ban ismét emelkedik a könyvtár pénzügyi kerete, de ez a tendencia sem lehetett hosszú életű a második világháború kirobbanása miatt.

³ OK Irattár: Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1921—25.

Meg kell jegyezni, hogy a költségvetési keretek ingadozása, a fellendülés és visszahanyatlás váltakozásai között is a Ház Könyvtára kedvezőbb helyzetben volt a többi, különösen a nyilvános közkönyvtárakhoz képest. Ennek oka a könyvtár különleges — kivételes — helyzetében keresendő: a törvényhozók érdekeinek elsődleges figyelembevétele — a súlyos gazdasági-pénzügyi körülmények között is — a nehézségektől ugyan nem, de a súlyosabb visszaeséstől, a vegetációba torkolló siralmas tengődéstől megmentette az országgyűlésnek, mint az egyik legfőbb államhatalmi szervnek a könyvtárát.

II. A könyvtár állománya, gyarapodása, az állomány védelme

1. Az állomány alakulása 1919—1939-ig

A könyvtár állománya az alapítást követő 5 évtizedben jelentős fejlődésen ment keresztül, ennek érzékeltetésére néhány adat is elegendő:

1872	1 229 kötet
1882	17 983 kötet
1892	29 399 kötet
1902	50 375 kötet
1912	77 840 kötet
1918	91 296 kötet

Az állomány 1919—1939 között a kezdeti gazdasági csőd, infláció, majd a későbbi gazdasági válság ellenére megkétszereződött, 1939-ben meghaladta a 180 ezer kötetet. Az állomány alakulását, amelyet az alábbiakban szemléltetnek, a könyvtári bizottság éves jelentései tartalmazzák. Előfordul, hogy téves számadatokat közölnek, amelyek sajtóhibákból és elszámolásokból is származhatnak. Ezek miatt megtörtént, hogy a könyvtár leltárszerűen újból megállapította a művek számát (pl. 1921-ben, 1939-ben). E tévedések aránya azonban csekély volt, melyek lényegesen nem módosították az adatokat és a sajtóhibákat is korrigálták. Eredeti iratok, levéltári és irattári anyagok alapján sajnos nem követhető végig az állomány pontos számszerű fejlődése, az iratok elpusztulása, elkallódása, hiánya miatt. Ezért a könyvtári bizottságnak az országgyűlési irományokban megjelent nyomtatott jelentései szolgáltatják a legfontosabb forrásanyagot, amelyek évről évre ismertették a Ház előtt a könyvtár működését és annak valamennyi jellemző adatát.

1919	1920	1921	1922	1923
92 460	93 742	91 776	93 601	95 361
1924	1925	1926	1927	1928
97 118	99 297	103 089	106 266	110 296
1929	1930	1931	1932	1933
115 709	125 987	129 637	133 450	138 740
1934	1935	1936	1937	1938
144 511	149 902	156 378	162 143	172 897
1939				
180 752				

Az állomány, melynek nyelvi és tudományszakonkénti megoszlására a vizsgált időszakban nincsenek adataink, 1926-ban eléri a 100 ezer, 1930-ban a 125 ezer, 1935-ben a 150 ezer kötetet, s ezzel az állománnyal országos viszonylatban

is kiemelkedő helyet foglalt el a könyvtár. Az állomány fejlődése — a pénzügyi feltételeken túl — elválaszthatatlan a könyvtár gyarapítási tevékenységétől, a gyűjtőkori céloktól, s bizonyos személyi és tárgyi feltételektől is, így a következőkben ezeket vizsgáljuk meg.

2. A könyvtár gyarapodása

A könyvtár gyűjtőkori és gyarapítási szempontjait a törvényhozás érdekei és céljai határozták meg. Az 1909-ben jóváhagyott és 1937-ig érvényes könyvtári ügyrend szerint be kell szerezni elsősorban „azon kérdések szakirodalmába tartozó műveket . . . , amelyek a törvényhozást foglalkoztatják, vagy előreláthatólag foglalkoztatni fogják”, másodsorban pedig „oly általános érdekű jog- és államtudományi, valamint történelmi, földrajzi és bölcsészeti munkák vásárlandók, melyek a törvényhozói működéshez az elméleti háttérrel és alapot nyújtják, . . . és a legkiválóbb magyar írók szépirodalmi művei is”, csere útján pedig a külföldi parlamentek nyomtatványai.⁴ Az 1937-es könyvtári ügyrend hasonlóképpen vélekedik, noha némileg szélesebb kört húz a könyvek gyűjtésénél (1922-től kapja a könyvtár a kötelezpéldányokat), az alap itt is az, hogy amire a törvényhozói munkásságban szükség van: „másodsorban vásárol — általános enciklopedikus művek, szó-, cím- és névtárak, évkönyvek mellett, oly jog- és államtudományi, történelmi, köziródmű (publicisztikai), föld- és néprajzi, bölcsészeti és természettudományi munkákat, amelyekre a törvényhozás tagjainak törvényhozói munkásságukban szükségük lehet és amelyek adatai, szempontjai, tanulságai, következtetései, a parlamenti tanácskozásokat gazdagabbá, eredményesebbé tehetik.”⁵ A gyűjtőkörök kialakítását is a törvényhozói munka segítésének céljai határozták meg, amelyben mint láttuk, kiemelt szerepet játszik az *állam- és jogtudomány*, amely a legfelsőbb szintű jogszabályok, a törvények alkotása miatt elengedhetetlen, a *politika* — ekkor még a jog- és történelem részeként — (hiszen az egész parlament a pártok, politikai harcok színtere, amelyen a kül-, bel-, kultúr- stb. -politika kérdései állandóan napirenden vannak), a *magyar és egyetemes történelem* (a „történelmi Magyarország” fontosságadata miatt is), a parlamenti nyomtatványok és minden kézikönyv is. A megfogalmazás, hogy „amire szükség lehet”, végül tág teret hagy a gyűjtési tevékenységnek. Nem véletlen, bár külön nincs megemlítve, hogy igen nagy mértékben beszerezték a közgazdasági, statisztikai és szociológiai műveket is.

A társadalomtudományi könyvtári egységekben való gazdagság okai tehát a törvényhozói érdekektől és céloktól meghatározott, széles skálán mozgó gyűjtőkori lehetőségekben és az ehhez biztosított pénzügyi keretekben, illetve a könyvtár — már említett — kivételes helyzetében keresendők. Vajon a tárgyi és személyi feltételek hogyan hatottak a gyarapítási politikára?

Minden könyvtárnak, mint fejlődő szervezetnek a dokumentumok tárolásához, megőrzéséhez állandóan és egyre több helyre van szükség. A Képviselőházi Könyvtár 1902-ig igen nehéz körülmények között működött, a régi pesti képviselőház zsúfolt helyiségei (amelyek 20 ezer kötet befogadására nyújtottak normális lehetőséget) erősen korlátozták a gyarapítási tevékenységet: a helyhiány szűkebbre, visszafogottabbra szabta a gyűjtőkori szempontok, célok

⁴ A Képviselőház Irományai, 1906 — 11. XXXV. kötet 133 — 140. (2. §.)

⁵ Képviselőházi Irományok, 1935 — 40. VI. kötet 443 — 450. (2. §.)

teljesítését (még az egyik képviselőnek, G h y c z y Ignácnak muzéális értékű, 14 500 kötetet számláló hagyatékának egy részét is emiatt ajándékozták el). Ez a gond 1902-ben megszűnt, amikor a könyvtár 50 ezer kötetes állománnyal az Országház frissen átadott könyvtári termeibe költözött. Miután Steindl Imre az állandóan bővülő intézmény számára hosszú időre helyet biztosított a parlament tervezésekor és építésekor, a helyhiány a két világháború közötti időben sem okozott problémát. A könyvtári felszerelések, a különböző eszközök is kellőképpen rendelkezésre álltak.

A személyi feltételekről szintén röviden szólunk. Bár a könyvtári vezetés a Horthy-korszakban is többször panaszkodott létszámhiányra, a gyarapítási munkát és irányítását a tárgyalt két évtizedben képzett, tudományokban és nyelvekben jártas, hosszú könyvtári gyakorlatú szakemberek végezték. Csak a legfontosabbakat említem meg:

N a g y Miklós: 1921-től 1940-ig a könyvtár igazgatója, jogi végzettséggel és doktorátussal. Mint történész a tudomány gyakorlati művelője, az MTA levelező tagja 1927-től. Több nyelven beszélt (latin, német és francia), 1907-től dolgozott a Képviseleti Könyvtárban.⁶

P a n k a Károly: jogi egyetem, államtudományi doktorátus, német, francia nyelvtudás, jogi, történelmi, bibliográfiai, könyvtári és irodalomtörténeti tudományos tevékenység. 1906-tól a könyvtár munkatársa, 1921-től főkönyvtárnok, 1928-tól címzetes könyvtárigazgató, 1940-ben a könyvtár vezetője.⁷

T r ó c s á n y i György: 1921-ben került az Országgyűlés egyik hivatalából a könyvtárba német, angol, orosz, francia nyelvtudással. Jogi egyetemet végzett, államtudományi doktorátussal. Jelentős szociológiai, politikaelméleti, könyvtártudományi, bibliográfusi, szerkesztői tevékenységet folytatott. 1941-től lesz — már nem a vizsgált időszakban — a könyvtár igazgatója.⁸

A gyarapítási tevékenységet tehát pozitívan befolyásolta a szakmai hozzáértés, a sokoldalú, tudományokban, kutatásokban jártas, gazdag nyelvtudású könyvtáros személyiségek aktív részvétele. Mindehhez pluszként járult hozzá, hogy a tudományos-kulturális vagy politikai életben komolyabb szerepet játszó, nemritkán jó külföldi kapcsolatokat ápoló képviselők is azonnal jelezték a könyvtár „kívánatkönyv”-ében, ha tudomást szereztek valamely — fontosnak vélt — mű külföldi megjelenéséről vagy könyvtári hiányáról. Végül jelentős tényező volt a könyvtári állomány fejlődése szempontjából, hogy a 20-as évek elejétől a könyvtár is élvezte a köteles példányok beérkezésének áldásait. A továbbiakban célszerű tehát a gyarapodás módjainak, formáinak rövid áttekintése is.

A nyomdai kötelespéldányok beszolgáltatása

A könyvtárban legkésőbb kialakult szerzeményezési forma, a vizsgált időszakban mégis jelentős szerepet játszott. A kötelespéldányok beszolgáltatása azt jelentette, hogy a nyomtatott, gépi sokszorosítással készült nyomdatermékekből kötelesek voltak ingyenes példányt a törvényben meghatározott felhasználóhoz eljuttatni. Az 1897-es XLI. tc. 1. §-a ily módon a Magyar Nemzeti

⁶ Lásd a szerző cikkét Nagy Miklósról a Könyvtárosok bibliográfusok sorozatban (Könyvtáros, 1981. 12. sz. 747–749.).

⁷ JÓNÁS Károly: *Panka Károly* (Könyvtáros, 1982. 11. sz. 677–678.).

⁸ JÓNÁS Károly: *Trócsányi György* (Könyvtáros, 1981. 2. sz.).

Múzeumot (OSZK) és a Magyar Tudományos Akadémiát tudományos célok miatt kötelespéldányra jogosultaknak nyilvánította. Ezt a paragrafust módosította az 1922. XX. tc. 1. §-a, amely a kötelespéldányban részesülés jogát a Nemzetgyűlés Könyvtárára is kiterjesztette. A XX. törvénycikk megalkotása összefüggött a háború utáni súlyos gazdasági és pénzügyi helyzettel, amely valamennyi közgyűjtemény működésére károsan hatott és hozzájárult ezek visszahanyatlásához. A Ház könyvtárát, gyarapodását is kedvezőtlenül befolyásolta a gazdasági csőd, az infláció. Az alacsony értékű könyvtári ellátmány nem tette lehetővé, hogy a törvényhozás tagjainak szükséges legfontosabb magyar és külföldi könyvek beszerzésre kerüljenek. Nagy Miklós könyvtárigazgató javaslatot készített a helyzet javítása érdekében, amelyet Gaál Gaszton házelnök is támogatott, és kérésére 1922. július 26-án Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter benyújtotta a Házhoz azt a törvényjavaslatot, amely kedvezően döntött a Ház kötelespéldánnyal való ellátásáról.⁹ „A nemzetgyűlés (képviselőház) könyvtárának beszolgáltatandók a gépi sokszorosítás útján kötetes vagy füzetes alakban kiadott, önálló vagy fordított:

- a) jog- és államtudományi művek (politika, alkotmánytörténet és tételes közjog, közigazgatási és pénzügyi jog, nemzetgazdaságtan és pénzügytan, anyagi és alaki magán- és büntetőjog, jogbölelet, statisztika),
- b) az egyén, a társadalom, az egyház és a közület, (állam, vármegye, község) bárminő erkölcsi, szellemi, gazdasági vagy egyéb életnyilvánulásai, tevékenységével, jelenségével foglalkozó művek az orvostudományi munkák kivételével, ellenben ideszámítva a röpirattirodalmat is,
- c) történeti, föld- és néprajzi művek és térképek, az elemi- és népoktatás céljait szolgáló tankönyvek és vezérfonalak kivételével,
- d) nagyobb könyvtárak címjegyzékei,
- e) szótárak, enciklopédiák,
- f) évkönyvek, cím- és névtárak.”

Kis megszorítás mellett, csaknem minden tudományterület művei és sajtóanyaga szerepel a törvényjavaslatban, amelyről — megvitatás után — a nemzetgyűlés közoktatási bizottsága jelentést készített és ezt (57. számú irománnyként) 1922. augusztus 4-én a Háznak benyújtotta.¹⁰ A jelentés (amelyet a közoktatásügyi bizottság elnökeként az a Pekár Gyula írt alá, aki a könyvtári bizottságnak aktív tagja és albizottságának elnöke a leghosszabb ideig volt) változtatás nélkül magáévá tette a törvényjavaslatot, indoklásában kitért a súlyos magyar gazdasági helyzetre is: „az a súlyos pénzügyi helyzet, amelybe a magyar állam a trianoni békeszerződés következtében jutott, szükségessé teszi, hogy a nemzetgyűlés (képviselőház) könyvtára — mint törvényhozási szakkönyvtár — a nyomdatermékeknek azon csoportjait, amelyek a törvényhozáshoz anyagot szolgáltatnak, kötelespéldánnyként hivatalból kapja meg”, mert „e nyomtatványokat mindezideig anyagi áldozatok árán volt képes beszerezni.”¹¹ A bizottság kérte a törvényjavaslat sürgős parlamenti tárgyalását és elfogadását. Ezt követően a Ház valóban gyorsan, még augusztus 18-án letárgyalta, amelyet maga Klebelsberg nemzetgyűlési felszólalásában — az előzményekkel összhangban — így indokolt meg: „ha a könyvtár eddigi csekély dotációját arra lenne kénytelen fordítani, hogy a magyar könyveket is meg-

⁹ A törvényjavaslat szövegét az 1922. évi 40. sz. iromány (lásd: *Nemzetgyűlési Irományok*, 1922 — 27. II. kötet 26 — 27.) tartalmazza.

¹⁰ *Nemzetgyűlési Irományok*, 1922 — 27. II. kötet 78.

¹¹ Uo.

vegye, akkor nem képes a külföldi munkákat, amelyek valuta-viszonyaink folytán rendkívül megrágultak megszerezni.”¹² A honatyák nem voltak saját könyvtáruk ellenségei. A törvényjavaslatot másnap, augusztus 19-én harmadszori felolvasás után is, általánosságban és részleteiben egyaránt megszavazták,¹³ s így a legcsekélyebb módosítás nélkül törvényerőre emelve siettek szakkönyvtárunk megsegítésére. Az 1922. XX. tc. 1922. szeptember 1-én kihirdetésével lépett életbe.¹⁴

Lehetővé vált tehát a magyar nyomdatermékek ingyenes megszerzése. Kezdetben a törvény végrehajtása akadozott, a nyomdák és kiadók nem teljesítették a törvényben előírt kötelezettségeket és a szankciók alkalmazása sem volt kielégítő, ezért a kötelezpéldányként beérkező kötetek száma alig érte el a néhány százast nagyságrendet. 1929-ben az országgyűlés megalkotta a Múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezéséről szóló XI. törvényt,¹⁵ amelynek V. fejezete a nyomdatermékek tudományos célokra szolgáló kötelezpéldányainak kérdéskörét taglalja. Ez a törvény újból szabályozza, megszigorítja az 1897-es és 1922-es törvények rendelkezéseit és a nyomdákra és kiadókra vonatkozó szankciókat is, ennek következtében normalizálódott a kötelezpéldányok beszolgáltatása. 1928 – 29-től a könyvtárba beérkező kötelezpéldányok 2 000, 1934-től 3 000 és 1938-tól 4 000 feletti kötetszámmal járultak hozzá a könyvtár éves gyarapodásához. Másfél évtized alatt jelentős mennyiséget tett ki a kötelezpéldányok száma, ily módon 1922 – 1939 között több mint 40 ezer kötet érkezett a könyvtárba, amely az összegyarapodásnak csaknem a felét (41%) jelenti, és ezzel a mennyiséggel a 20-as évek végétől a gyarapodási módok közt első helyen áll. Fenti adatok egyben azt is tükrözik, hogy a kötelezpéldányok miatt felszabaduló pénzüsszegek komoly segítséget nyújtottak a külföldi könyvek és folyóiratok vásárlásához.

A vétel, mint a gyarapodás fontos eszköze

A kötelezpéldányban részesülés előtt a szerzeményezés legfőbb módja. 1866-ban a könyvtár létrehozásának alapkövetétele volt, hogy a képviselőház 1 000 Ft-ot szavazott meg könyvek vásárlására és 1870-től minden évben költségvetési fedezetet nyújtott könyvbeszerzési célokra. Enélkül a könyvtár tényleges, tervszerű és tudatos gyarapítása képtelenség lett volna. (Ajándék, hivatalos megküldés, nemzetközi csere útján történő állományfejlesztés sokkal bizonytalanabb, mert a művek beérkezése ilyenformában rendszertelenebb, esetlegesebb és kiszámíthatatlanabb, többnyire volumenében is alacsonyabb.) A vételnek, mint szerzeményezési módnak amellett, hogy sok előnye van, az előbbiekhöz képest hátránya, hogy függ a fenntartó intézmény pénzügyi helyzetétől, az ellátmány nagyságától, az olvasó (törvényhozó) kívánságaitól, a pénz értékétől, a könyvek éremelkedésétől, az ország gazdasági helyzetétől, stb. Mindezek meghatározzák, hogy a gyűjtési területen belül a könyvtár milyen szelekcióra kényszerül és az elégtelen fedezet sokszor fontos alapkönyvek lemondását eredményezi, amely funkciója kielégítő gyakorlásában akadályozza. Már utaltunk rá, hogy a Ház könyvtára is többször jutott nehéz helyzetbe

¹² *Nemzetgyűlési Napló*, 1922 – 27. III. kötet 39. ülés 353 – 354.

¹³ Uo. 40. ülés, 362.

¹⁴ Magyar Törvénytar, 1922. Bp. 1923. Lásd a 145.

¹⁵ Magyar Törvénytar, 1929. Bp. 1930. Lásd a 107 – 126.

a tárgyalt időszakban, főleg 1918 és 1925 között és a világgazdasági válság hatásainak következtében, amikor a vétel nem érte el viszonylag sem a kívánt mértéket. A vétel akadályoztatása, az időben történő beszerzés elmulasztása, legtöbbször pótolhatatlan hiányokat okozott: a könyvpiacon elfogyott és új kiadásra nem kerülő művek már csak a hiányjegyzékeken szerepelhettek, a könyvtár állományában nem.

1919–25-ig a vétel csökkenő tendenciát mutat, a korábbi 2–3 ezer kötetes vásárlás időnként (1921, 1923, 1924) alig haladja meg a 600 kötetet. 1922-ig a gyarapodás túlsúlyát a vétel adta (kivétel az 1921-es év, amikor a háború alatt befagyott cserekapcsolatok újraindulása révén az elmaradt kötetek egyszerre özönlöttek be a könyvtárba). A kötelempéldányok kezdeti szórványos érkezése miatt a vétel aránya még 1926-ig nagyobb, a kötelempéldányok csupán 1927-től veszik át a vezető szerepet, és ezt követően végig meg is tartják azt. Ennek ellenére a vétel szerepe sem elhanyagolható. A jelentős gyűjtőkori anyagok vásárlása mellett a több példányban szükséges, alapvetően fontos kézikönyvek és a külföldi periodikák beszerzése is a vétel számlájára került. 1933-ig a vétel útján beszerzett kötetek száma fokozatosan emelkedik (1921-ben 611 kötet, 1933-ban 1906 kötet), s a gyarapodáson belül több mint egyharmadot tesz ki, majd négy éven át — a válság utóhatásaként — csökkent abszolút mértékben is, és a gyarapodáson belül is $\frac{1}{4}$ rész alá süllyedt. Az utolsó békeévben (1938) ismét helyreáll a rend, sőt a vásárlások kötetszáma a kétezeret is túlszárnyalja (a két világháború között ez a legmagasabb kötetszám). A vizsgált időszakban a vétel összköteteinek száma megközelíti a 30 ezret (ez a 98 ezer kötetes összegyarapodásnak közel $\frac{1}{3}$ -ad része), a beérkezett kötelempéldányoknak pedig a $\frac{3}{4}$ -ed része (a köteles és vétel együttesen 70 ezer kötet, az összebeérkezésnek 71%-a).

A nemzetközi cserekapcsolatok kialakulása és fejlődése¹⁶

A külföldi államok közötti cserekapcsolatok az 1886-os brüsszeli nemzetközi egyezmény megkötése után terjedtek el. Az egyezményt, amelyhez később más államok is csatlakoztak, az USA, Brazília, Belgium, Svájc, Olaszország, Spanyolország, Portugália és Szerbia kötötte meg. Az egyezményben meghatározták a cserélendő kiadványok körét is: nyilvánosságra került hivatalos, közigazgatási és parlamenti okmányok, parlamenti évkönyvek, kormányrendeletre és — költségen készült kiadványok, hivatalos lapok. Magyarország csak 1923-ban csatlakozott az egyezményhez, de kapcsolatokat már az egyezmény 1886-os megkötése előtt is létesített: a magyar törvényhozás lényegesnek tartotta, hogy munkájához felhasználja a külföldi parlamentek nyomtatványait. Ezért 1878-ban cserevizonyt épített ki a belga, németországi, osztrák, porosz, svéd, olasz, norvég, dán, francia és horvát parlamentekkel, 1881-ben az angol alsóházzal, 1884-ben az USA-val. 1911-ben a Ház könyvtára 17 cserepartnerrel kapta és 27 partnernek küldte a cserekiadványokat. 1915-ben a könyvtár felvette a cserekapcsolatokat Bajorországgal, Törökországgal is. A parlamenti

¹⁶ Az 1918 előtti áttekintéshez lásd NAGY Miklós: *A könyvtár története és a katalógus rendszere* (= Az Országgyűlés Könyvtárának katalógusa 1. kötet. Bp. 1929. V–XXXI. p.), PANKA Károly: *A Képviselőház Könyvtárának története* (= Magyar Könyvszemle, 1917.), PANKA Károly: *A külföldi államok között fennálló könyvcsereszervezés és annak történeti előzménye* (= Magyar Törvényhozók Lapja, 1940. 5. sz.).

anyagok cseréjét bővítették az állami költségvetések, statisztikai kiadványok cseréjével is.

A brüsszeli egyezmény a csere lebonyolításának módját is meghatározta, de ez nem változtatott a Képviseelőházi Könyvtár szokásjogon kialakult és folytatott cserekapcsolatainak mikéntjén. A csere az 1890-es évek elején a Külügyminisztérium közvetítésével zajlott le, ezt követően közvetlenül a törvényhozó testület intézte a csereügyleteket, de későbbi megoldásként előfordult a külföldi magyar követségek közvetítése is (e két forma párhuzamosan egymás mellett működött).

Évtizedek alatt a Ház jelentős cserekapcsolatokat épített ki, ezek az I. világháború alatt megszakadtak, a beérkező csere nyomtatványok száma a békeévekhez viszonyítva $\frac{1}{4}$ -ére csökkent. 1919-ben teljesen szünetelt a csere, 1920-ban is mindössze 44 kötet érkezett ily módon. 1921. május 7-én a könyvtári bizottság ülésén Plechl Béla könyvtárigazgató javaslatára a bizottság felkérte az elnököt, hogy a parlamenti nyomtatványok kicserélése ügyében újból vegye fel a kapcsolatot az angol, francia, németbirodalmi, németalföldi és finn törvényhozó testületekkel.¹⁷ Ennek meg is lett az eredménye, mert ugyanebben az évben 2 091 kötet érkezett cserében (amely részben visszamenőleg a lemaradásokat is tartalmazta). 1923-tól a magyar képviselőház is újból küldeni kezdte a parlamenti nyomtatványokat a külföldi partnereknek a viszonyosság figyelembevételével.¹⁸ A kapcsolat még ez évben helyreállt 12 európai országgal, az USA-val, és a Nemzetek Szövetségével, Anglia és Olaszország azonban még — a nemzetgyűlés erőfeszítései ellenére — nem iratkozott fel a cserepartnerek listájára.¹⁹

A következő évben Pekár Gyula, a könyvtári albizottság elnöke ígéretet tett, hogy mint a külügyi bizottság elnöke, saját hatáskörében is szorgalmazni fogja a cserekiadványok megszerzését.²⁰ Itt jegyzem meg, hogy a magyar képviselőház bővíteni akarta ugyan a cserelehetőségeket, de nem mindenáron. A számára érdekeltenebb partnerekkel csak akkor vette fel a kapcsolatot (pl. Württembergi Parlamenti Könyvtár), ha az Országos Bibliográfiai Központ vállalta a magyar parlamenti nyomtatványok ingyenes kiküldését,²¹ a fontos országokba irányuló cserekiadványok szállítási költségét a Ház vállalta. Később a Ház tovább növelte a Bibliográfiai Központ útján és költségén történő kiszállításokat: 1930-ban Belgiumnak, Csehországnak, Észtországnak, Lengyelországnak, Olaszországnak és az USA-nak is így küldték a nyomtatványokat, míg a többi országnak a Ház közvetlenül és a saját költségére.²²

1925 végére a Népszövetségen kívül már 19 országgal épült ki csereviszony, Anglia és Olaszország kivételével Európa legtöbb országával, illetve a tengeren túliak közül az USA-val és Uruguay-jal,²³ és Olaszország is ígéretet tett a kapcsolatok felújítására. Anglia 1926-tól küldi ismét a parlamenti kiadványokat,²⁴ Olaszország pedig 1927-től.²⁵

¹⁷ A Könyvtári Bizottság jegyzőkönyve 2. kötet, 1921. május 7. (5. pont).

¹⁸ Uo. 1922. dec. 15. (19. pont)

¹⁹ Uo. 1923. dec. 13. (10. pont)

²⁰ Uo. 1924. dec. 16. (3. pont)

²¹ Uo. (13. pont)

²² Uo. 1933. dec. 15. (13. pont)

²³ Uo. 1925. dec. 17. (10. pont)

²⁴ Uo. 1927. febr. 24. (10. pont)

²⁵ Uo. 1927. dec. 14. (9. pont)

Azon kívül, hogy a magyar törvényhozásnak szüksége volt a külföldi parlamentek tanácskozási anyagára, olykor külpolitikai okok miatt szorgalmazták a cserefelvételt valamely állammal. 1927. február 24-én a könyvtári bizottság elhatározta Finnországgal és Észtországgal a parlamenti csere kialakítását, mert „a két testvéri nép . . . a Népszövetségben . . . két szavazatot képvisel, amely körülmény ránk magyarokra éppen nem közömbös”.²⁶ (A cserekapcsolat egy éven belül létre is jött.)

Átvizsgálva a könyvtári bizottság éves jelentéseit, megállapíthatjuk, hogy a 20-as és 30-as években a könyvtár a házelnök és Pekár Gyula külügyi bizottsági elnök hivatalos közreműködése révén széles körű cserekapcsolatot fejlesztett ki. A cserehálózatban csaknem valamennyi európai állammal kapcsolatba kerültünk (a csereviszonyból mindössze Spanyolország, Albánia és a Szovjetunió maradt ki), az amerikai földrészen az USA, Brazília, Uruguay, Paraguay, Argentína és Chile lett cserepartnerünk. Noha a Népszövetség és később a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal is küldte nyomtatványait és összesen több mint 30 partnerrel bonyolítottuk a csereforgalmat, a cserekiadványokat küldők száma évente alig haladta meg a 20-at, de az is előfordult, hogy 15 alatt maradt. Ennek oka a kapcsolatok változásából, ingadozásából fakad, néhány ország csak igen szórványosan küldte el cseretermékeit (Bulgária, Görögország, Portugália, Chile, Brazília és többnyire a kis-antant államok is). Nehéz időkben (pl. gazdasági világválság idején) a nemzetközi csere némi csökkenést mutat, a többi — háborútól mentes — időszakban kiegyensúlyozott volt a csereforgalom. Ez a megállapítás a cserepartnernek számára vonatkozik, a beérkező kiadványok száma igen változó volt: a beérkező évi minimum 150 kötet, a maximum 2 091 (néhány partner nem évenként, hanem két-három évenként küldte összegyűjtve a parlamenti és egyéb hivatalos kiadványokat). Átlagosan 600 kötetet kapott a könyvtár cserében, a két évtized alatt pedig 12 ezer kötetet, amely az összegyűjtésnek 13%-a.

A két világháború közötti cserekapcsolatok segítségével szerzeményezett parlamenti naplók, irományok, hivatalos lapok, és egyéb nyomtatványok nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az Országgyűlési Könyvtár a tárgyalt időszakban (és ma is) a legkülönbözőbb európai és amerikai államok parlamenti anyagából kialakított és egyedülálló gyűjteményt hozhatott létre, amely fontos forrásanyaga a jogi, történelmi- és politikai kutatásoknak.

Az ajándék és hivatalos megküldés szerepe a könyvtár gyarapodásában²⁷

A könyvek, folyóiratok ajándékozása és hivatalos megküldése két különböző szerzeményezési forma. Az előbbi, mint a neve is mutatja, különböző — könyvtárkedvelő, vagy valamilyen okból támogató — személyek, szerzők (esetleg intézmények) adományozását jelenti. Az utóbbi részben a kötelespéldánnyal kapcsolatos rendelkezésekkel függ össze, melyek előírták, hogy a „gépi sokszorosítás útján kötetes, vagy füzetes alakban kiadott” — a gyűjtési területtől nem idegen — művek beszolgáltatandók a nemzetgyűlési könyvtárának (például nagyobb könyvtárak címjegyzékei), másrészt pedig az egyes intézmények, hivatalok a törvényhozással vagy könyvtárával való kapcsolatok miatt, olykor reklámozási célokból, hírnevük terjesztése érdekében küldték meg az általuk

²⁶ Uo. 1927. febr. 24. (3. pont).

²⁷ A Könyvtári Bizottság éves jelentéseinek és jegyzőkönyveinek adatai alapján.

szerkesztett, összeállított vagy kiadott műveket a kölcsönösség alapján, illetve a jó kapcsolatok további fenntartása végett. Fentiek miatt néha tehát nehéz megkülönböztetni a kötelezpéldánytól, néha pedig az ajándéktól. Ezért és mert a könyvtári bizottsági jelentések sem választják szét az adatokat, a két gyarapítási formát együttesen vizsgálom — olykor hangsúlyozva egyik vagy másik nagyobb szerepét vagy mennyiségét.

Az ajándékozás és hivatalos megküldés külön-külön a gyarapodás legkisebb, de nem elhanyagolható hányadát alkotják, együttesen viszont túlszárnyalják a cserében beérkező kötetszámot. A két világháború közötti időszakban évente kb. 300 kötet érkezett be ekképpen, amely két nagytételű ajándék miatt évi 800 kötetes átlagra emelkedik. 1930-ban a Ghyczy-hagyaték elajándékozott részének visszaszerzése révén 5 378 kötetet vettek állományba ajándék címén. 1938-ban pedig a Társadalomtudományi Társaság 3 919 kötetes könyvtárát kapta meg a Ház könyvtára ajándékként. Ezek a tételek már önmagukban is több mint a felét adják az ajándék és hivatalos megküldés összkötetszámának, amely meghaladja a 16 ezer kötetet. Ez a szám nem lebecsülendő mennyiség, a két évtizedes gyarapodásnak 16%-a.

A könyvtári bizottság éves jelentései részletesen felsorolják a hivatalból küldőket és ajándékozókat. Ebből kitűnik, hogy leggyakrabban a képviselőház, felsőház, valamennyi minisztérium, az MTA, KSH, az egyetemek, különböző szakmai-tudományos társaságok, külföldi nagykövetségek és egyes könyvtárak küldték meg kiadványaikat hivatalosan. Az ajándékozók tábora is vegyes képet mutat. A listán egyaránt szerepel a *pannonhalmi főapát* (1921), a *hercegprímás* (1925), *Setälä* finn külügyminiszter (1926), *Acerbo* olasz földművelésügyi miniszter (1930), néhai *Apponyi Albert* (1934), *Darányi Kálmán* miniszterelnök (1938), *Grósz Emil* egyetemi tanár, a világhírű szemész (1926), *Puky Endre* a Ház alelnöke, az első Gömbös-kormány külügyminisztere (1930), *Thirring Gusztáv* akadémikus, híres földrajztudós (1933), *Kornis Gyula* filozófus, egyetemi tanár, kultúrpolitikus (1938), hogy csak a legjelentősebbeket említsem, de rajtuk kívül házelnökök, országgyűlési képviselők és különböző politikusok is ajándékoztak kisebb-nagyobb számú kötetet az Országgyűlési Könyvtárnak. A legtöbb kötetet (131-et) Thirring Gusztáv adományozta a fentebb már említett Ghyczy-hagyatékon és a Társadalomtudományi Társaságon kívül.

A gyarapítási formák áttekintése után láthatjuk tehát, hogy ezek milyen arányban gazdagították a könyvtár állományát a két világháború között:

kötelezpéldányból	41%
vételből	30%
cseréből	13%
ajándék — hivatalos megküldésből	16%
Összesen:	100%

A gyarapodás összkötetszáma több, mint 98 ezer kötet volt, így 1939-re az állomány 180 ezer kötet fölé emelkedett. Meg kell jegyezni, hogy az állomány menetközben nemcsak gyarapodott, hanem időnként bizonyos okok miatt csökkent is. Előfordult, hogy a képviselők elvesztették a kikölcsönzött műveket, amelyeket már nem lehetett pótolni. Ezeket a műveket bizonyos időközönként „leírták” a könyvtár állományából. A másik ok az volt, hogy a könyvtár hazafias köteletségének tekintette az őt állandóan ostromló intézmények (iskolai könyvtárak, egyesületek) könyvajándék-kérelmének időnkénti teljesí-

tését. Ezeket a kéréseket könyvtári bizottsági üléseken tárgyalták meg és a duplum-példányokból, valamint a gyűjtőkörtől idegen, értéktelenebb művekből — ha volt rá mód — igyekeztek kielégíteni. Az is előfordult, hogy a testvér-intézménynek önként ajánlottak fel könyvajándékot. E leírások természet-szerűleg csökkentették a könyvtár állományát, néha nagyobb tételekben is: 1928-ban 263 kötet, (a megalakuló Parlamenti Múzeumnak ajándékozták), 1930-ban 1158, 1932-ben 330, 1936-ban 147 kötetet stb. töröltek az állományból a fenti okok miatt. Összességében ezek a számok nem módosítottak lényegesen az állományon, sőt javították az értékesebb könyvek arányát. A könyvtári állomány a csökkentések figyelembevételével és ellenére haladta meg a már jelzett 180 ezer kötetet a tárgyalt időszak végén.

3. Az állomány védelme

Az állományfejlesztés vizsgálatával összefüggésben ki kell térnünk az állományvédelmi kérdésekre is.

Régi alapszabály, hogy a könyvtári egységeket nemcsak beszerezni, fel-dolgozni, raktározni, forgalmazni, hanem a jövőnek való hosszútávú megőrzés biztosítása céljából — védeni, óvni is kell. A tartós megőrzés funkciója megköveteli az állománynak fokozott figyelemmel történő, rendeltetészerű használatát, kezelését, a helyes raktározást, a könyvek és periodikák kötését, a folyamatos karbantartást (takarítás, portalanítás, a megrongált példányok javítása stb.), a szolgálati személyzetet kívülieknek a raktárba való belépésének megtiltását és a tűzvédelmi intézkedéseket is. A Képviselőház Könyvtára is igyekezett e funkcióját a lehetőségekhez képest ellátni.

A könyvek raktározására, rendbentartására, kímélő kezelésére a könyvtár vezetése és a dolgozók is gondot fordítottak. A kölcsönzési ügyrendi szabályok előírták a kölcsönzött könyvek megrongálódása esetén követendő eljárást (hibátlan példányokkal való pótlás).

A költségvetésben külön fedezetet biztosítottak a könyvek és időszaki kiadványok kötésére. Ez az összeg nagyon változó volt, mert függött a gazdasági helyzettől, a Ház költségvetési helyzetétől, a házelnök változó elképzeléseitől, a különböző előterbe nyomuló kérdések fontosabbnak ítéletétől. Figyeljük meg, hogy alakult a kötések száma²⁸ a vizsgálat tárgyát képező két évtizedben:

Az első három évben egyetlen kötet sem került kötésre, 1921—1927-ig pedig igen alacsony számban (az okokat már korábban ismertettük). A kötések másfél évtizedes elhanyagolása (1914 és 1927 között) az állományvédelmi funkció sikeres megvalósítását súlyosan érintette. A könyvtári bizottság 1927 decemberi ülésén Nagy Miklós így jellemezte a helyzetet: „Több mint 10 000 mű van fűzött állapotban, részint máris elrongyolódva, részint a szétesésnek kitéve”, ezért kérte a kötésre fordítható összeg felemelését, melyet a bizottság el is fogadott.²⁹ Ettől kezdve az emelkedés komoly méretű, ami Zsitvay Tibor és különösen Almásy László házelnök támogatásának köszönhető. Almásy ugyanis a költségvetési megtakarítások terhére jelentős összegű póthiteleket biztosított a könyvtárnak (például az 1929. évi rendes keret, 6 000 pengő mellé még külön 16 000 pengőt, 1930-ban pedig 32 000 pengőt),³⁰ három év alatt

²⁸ A Könyvtári Bizottság éves jelentései alapján a Képviselőházi Irományok sorozatból.

²⁹ Könyvtári Bizottság jegyzőkönyve 2. kötet, 1927. dec. 14. (3. pont).

³⁰ Uo. 1929. dec. 11. (4. pont).

<i>év</i>	<i>kötetszám</i>
1918	—
1919	—
1920	—
1921	109
1922	107
1923	134
1924	140
1925	510
1926	612
1927	674
1928	1 253
1929	3 766
1930	8 029
1931	7 463
1932	5 282
1933	2 545
1934	1 294
1935	2 021
1936	1 625
1937	2 064
1938	2 001
1939	2 229
Összesen:	41 858

összesen 8 0 000 pengőt, s ezek következtében ugrásszerűen nőtt a kötések száma (1930-ban 8 000 kötet fölé ugrott). S annak ellenére, hogy a lemaradást sikerült komoly mértékben csökkenteni, 1931 végén Nagy Miklós már jelzi a hitelek elfogyása után az 1932–33-tól várható nehézségeket: „a könyvtár évi gyarapodása meghaladja az 5 000 kötetet, viszont kötési költség 4 698 pengő . . . a 12 000 p. szükséglet helyett”, s ebből „még kétezer kötet sem lesz bekötethető, tehát háromezer kötet fűzött állapotban fog maradni”. A gazdasági válság azonban makacs tényező, ezért az igazgató kifejezte reményét, hogy „a bizottság bölcsessége mihelyt a jelenlegi gazdasági helyzetet csak némileg is javulni fog, meg fogja találni a módot arra, hogy a megfelelő kötési fedezet rendelkezésre álljon a jövőben is.”³¹ 1934-ben a hitelfedezet megszűnése következtében 1294-re csökkent a kötések száma, s ezért Nagy Miklós 1935-ben újabb hiteleket kért, de Sztranyavszky Sándor házelnök már nem jut túl az ígéreten, (ő a bizottsággal azt a határozatot fogadtatja el, hogy a könyveket a könyvtár — a jóval drágább — kötött állapotban vásárolja.³²

A nehézségek ellenére a 30-as években jelentős javulás mutatkozott, s így a két évtizedben közel 42 000 lett a bekötött kötetek száma (a kötést pályázatok alapján szerződéses külső könyvkötészetek végezték). A könyvek javítását belső könyvkötő mester látta el egy-két segéd segítségével. 1935-től, amikor ismét alacsony a kötésekre igénybevehető fedezet, belső erővel és megoldással igyekeztek csökkenteni a lemaradást és bevezették a házilag drótfűzőgéppel történő kartonkötést. Ily módon 1935-ben 2 276, 1936-ban 2 507, 1937-ben 712, 1938-ban 705, 1939-ben pedig 576, az öt év alatt összesen 6 776 kötetet kötöttek be, s így a húsz év összesített mérlege megközelíti az 50 ezer kötetet.

A raktári helyiségeket az illetéktelen betolakodóktól az ügyrendbe foglalt tilalom védte: „a könyvtár raktárhelyiségébe mások, mint a könyvtár tisztvi-

³¹ Uo. 1931. dec. 18. (3. pont).

³² Uo. 1935. dec. 13. (6. pont).

selői és egyéb alkalmazottai, csak a könyvtárigazgató vagy helyettese engedélyével léphetnek”³³

Az állományvédelmi intézkedések között nem hiányzott a tűzvédelem megszervezése sem. A különösen értékes, kéziratos egységeket tűzbiztos páncélszekrényekben őrizték. Nagy Miklós tájékoztatta a könyvtári bizottságot 1922-ben, hogy az állomány megóvása céljából „az Országház tűzoltó személyzete naponként bizonyos időpontokban hivatalosan bejárja a könyvtár raktárhelyiségét”.³⁴ A tűzrendészeti előírások folyamatos betartása mellett 1931-ben sor került a villamosvezetékek cseréjére és a tűzveszélyes faajtók tűzvédett burkolattal való ellátása így az igazgató nyugodtan jelenthette: „a könyvtár tűzbiztonsága szempontjából . . . semmiféle kívánnivaló nem maradt hátra.”³⁵ 1937-ben a Ház elnöke újabb intézkedéseket rendelt el, hogy „a könyvtár . . . minden tűzveszélytől megóvassék és hogy repülőtémadások esetére is megfelelő bombabiztos és a beomló törmelékek ellen is védelmet nyújtó fedezék létesíttessék”³⁶ (a háború kitörése előtt tehát két évvel már napirenden a bombabiztos fedezék kérdése).

A kötelespéldányként, vételben, cserében, ajándékozás és hivatalos megküldés útján beérkező könyveket és időszak kiadványokat a könyvtár gyarapítási módonként nyilvántartásba, állományba vette, majd a könyvtári dokumentumok feldolgozásra, katalogizálásra és raktározásra kerültek. Az állományfejlesztő és -védő tevékenység pedig a II. világháború kitörése után egyre nehezebb körülmények között folytatódott.

JÓNÁS, KÁROLY

L'accroissement du stock de la Bibliothèque du Parlement entre les deux guerres mondiales

L'auteur examine l'évolution du stock de la Bibliothèque du Parlement (aujourd'hui Bibliothèque de l'Assemblée Nationale) entre les deux guerres mondiales, surtout du point de vue de l'accroissement de son stock. Après avoir rendu compte du budget de la bibliothèque, il analyse d'une manière approfondie l'accroissement du stock de 1919 à 1939, il s'occupe des problèmes du profil de la bibliothèque, des points de vue de l'acquisition et des conditions du personnel. Quant aux formes de l'acquisition, il analyse en détail le problème des exemplaires dus au dépôt légal, des livres achetés ou obtenus dans le cadre des rapports d'échange et l'accroissement du stock par la voie de la donation. Enfin, on peut lire dans l'étude les résultats obtenus dans le domaine de la conservation du stock.

³³ Könyvtári ügyrend, 1937. 16. §. (= Képviselőházi Irományok, 1935–40. VI. kötet 443–450.)

³⁴ Könyvtári Bizottság jegyzőkönyve 2. kötet, 1922. dec. 15. (15. pont).

³⁵ Uo. 1931. dec. 18. (12. pont).

³⁶ Uo. 1937. dec. 10. (5. pont).

Juhász Gyula folyóirata, a Magyar Jövendő

„Ez a lap nem akar se több, se kevesebb lenni, mint egy szabad fórum, ahol a magyar vidék java írói megnyilatkozhatnak.” (JUHÁSZ Gyula: ELŐLJÁRÓBAN. Magyar Jövendő, 1922. 1. sz. 1.)

A *Magyar Jövendő*, amelyről az alábbiakban szó lesz, a magyar sajtótörténetben csak az elvetélt kezdemények közt említhető.¹ Öt száma (tulajdonképpen 3 füzete) jelent meg csupán, s az utolsó két szám (egy füzet) már nem is a régi szintet képviselte. Jelentősége mégis nagy; részben, mert a lap az irodalmi decentralizáció jegyében indult, s nem kisebb célt tűzött maga elé mint a vidéken élő írók fórumának megteremtését; részben pedig azért, mert főszerkesztője és szellemi karakterének kialakítója maga Juhász Gyula lett. S bár rövid életűnek bizonyult, első 3 számával a vidéki folyóiratkiadás olyan lehetőségeit és tendenciáit villantotta föl, amelynek realizálására jó ideig nem volt példa Magyarországon.

1. *A lapindítás előtörténete.* A *Magyar Jövendő* ötlete nem Szegeden vetődött föl; kezdeményezője Ligethy (később: Várkonyi Nagy) Béla (1896–1980) költő-újságíró² s egy szűk békéscsabai értelmiségi réteg volt.

Ligethy Béla, ez a különös sorsú, kalandos életű, akkor még csak 25–26 éves költő 1921-ben került Békéscsabára — szerkesztőnek a *Békéscsaba* című helyi újsághoz.³ Akkor már verselgetett, 1919-ben megjelent egy kötete (*Viharban*), s néhány versét még a *Nyugat* is közölte. 1921-ben második kötete anyaga is együtt volt már, kiadásukat fontolgatta. Amennyire a forrásokból megállapítható, mozgékony, barátságokat, kapcsolatokat könnyen létrehozó, ún. ügyes ember volt; ötletért, lelkesedésért nem kellett a szomszédba mennie. Békéscsabán, ebben az alföldi kisvárosban is — az újságíró-költő Kató József és a publicista-könyvkereskedő Gyöngyösi János segítségével — hamar föltaálta magát.⁴ Rövid idő alatt a helyi irodalmi és művészeti ambíciójú és érdeklődésű

¹ A lap eddigi legjobb s legrészletesebb jellemzése GREZSA Ferenc fél lapnyi jegyzete *Juhász Gyula Összes Művei* (továbbiakban: JGYÖM) kritikai kiadásának 1969-ben kiadott 6. kötetében: 687. Vö. még *Magyar Irodalmi Lexikon* (továbbiakban: MIL) 2. köt. Szerk. BENEDEK Marcell. Bp. 1978. 146., s Halasi Andor: *A „Magyar Jövendő”*. = Juhász Gyula. 1883–1937. Szerk. PÁKU Imre. Bp. 1962. 360.

² LIGETHY-ről MIL 3: 495., VIHAR Béla: *Tisztelgés egy költő előtt*. Élet és Irodalom, 1976. aug. 28. Nekrológja: VARJAS Endre: *Odüsszeusz utolsó útja*. Élet és Irodalom, 1980. dec. 6.

³ A *Magyar Jövendő*vel kapcsolatban a hetvenes évek közepén több levelet váltottam az akkor már VÁRKONYI NAGY Béla néven élő LIGETHY-vel. Békéscsabára kerüléséről 1974. nov. 7-i levelében számolt be.

⁴ Vö. hozzám írt 1974. nov. 7-i levelét. KATÓ József munkásságával nem foglalkozott még a kutatás, nevét a lexikonok sem említik. GYÖNGYÖSI János (1893–1951), LIGETHY békéscsabai körének legismertebb tagja, 1944 és 47 közt Magyarország külügyminisztere volt; a huszas évek elején könyvkereskedő és lapszerkesztő, egy ideig a Tevan könyvkiadónak műfordítójaként is dolgozott. Róla: *Magyar Életrajzi Lexikon* (továbbiakban: MÉL) 1. kötet. Főszerk. KENYERES Ágnes. (3. kiad.) Bp. 1981. 640–641.

értelmiség egyik prominens alakja lett. Sőt, úgy tetszik, e jellegzetes kis és heterogén „vidéki” csoportnak tulajdonképpen ő volt a lelke, motorja. E kört később, kérésre, ő maga jellemezte, innen tudjuk, hogy:

„Gyöngyössi Jánosnak a lapja [= *Békésmegyei Közlöny*] mellett volt egy kis könyvesboltja is. Ott jöttünk össze: Kató József a poéta, a csabai gyógyszerész Debreczeny Lajos második fia, Miklós, a nagy reményekkel induló lírikus [...], Farkas Lajos, a később Párizst is megjárt újságíró és szerkesztő, Engel Kató, az akkor szárnyait bontogató Iván huga, nagy versszerető és jó szavaló volt, Südy Ernő dr., a kitűnő zeneesztéta, néha bejött Szeghalomról Nil [= Dapsy Gizella], a megye legjobb költőnője. [...] Az ifjabb Tevan Andort is többször felkerestük, és ott voltam Engel Iván első nyilvános hazai koncertjén. Egyszerűen nyüzsögtünk. 1921-ben Debreczeny Miklós kiadta első verseskötetét [valójában valószínűleg a *Változatok hat szőlámra* c. antológiáról van szó. — L. A.], s ugyanakkor nekem is megjelent »Ecce homo« címen a második könyvem. Gesmey Soma és Társai adták ki. Csabán láttam, hány tehetség kallódik el vidéken, sokat beszélünk Havas Gyuláról, akinek verseire Pesten is felfigyeltek. [...] Tenni kellene valamit — mondogattuk.”⁵

A bátorítást — Ligethy emlékezése szerint — „a csabai Tevan és a gyomai Kner-nyomda könyvkiadói kezdeményezése” nyújtotta. Lám, gondolták, vidéken is lehet jó és színvonalas dolgokat kiadni, a minőség nincs Budapesthez kötve. Valószínű persze, hogy egyébként is elhatározásra jutottak volna — a helyi példa s tradíció azonban mindenképpen bátorítólag hatott rájuk.

Tervezgetéseik 1921 őszén kezdtek konkrét alakot ölteni, amikor Ligethy — egy korábbi terveikhez képest szerény, de éppen ezért kivitelezhetőnek bizonyult — tervvel állt elő: adjanak ki egy almanachot vidéken élő írók műveiből.⁶ Az ötlet megvalósítását nagymértékben megkönnyítette, hogy — mint Ligethy később megírta — a „Békésvármegye a kalkulációnál csak önköltséget számított fel” s e pénz előteremtésére Ligethynek jó ötlete támadt.

„Az volt az elgondolásom — írta —, hogy induláskor az írásaikkal szereplő fiataloknak is össze kell fogniuk, hogy a példányok gazdára találjanak. Egyébként annak idején minden effajta vidéki vállalkozás reménytelennek látszott. — Ezért az első lépés gyűjtőívek nyomtatása és szétküldése volt. Minden kezdő írónak volt annyi barátja, ismerőse, hogy 20–30 előfizetőt könnyen toborozhatott. Persze, kellő kitarással. — A gyűjtőíveken a feltételek között jeleztük, hogy az almanach árát a posta útján utánvétellel fogjuk inkasszalni. —

1921 szeptemberében mentek szét a gyűjtőívek, s október közepére mintegy 380 megrendelőnk volt. Ez már fedezte a nyomdaköltségeket. A legtöbb előfizetőt Sásdi Sándor, Debreczeny Miklós és a szeghalmi költőnő, Nil gyűjtötte. A kéziratokat csak akkor adtam nyomdába.”⁷

A financiális alapok megteremtésével párhuzamosan folyt a szerkesztés munkája is. A helyi szerzőgárda Ligethy buzgalma révén menetközben kibővült, sőt néhány nagyobb névvel is gyarapodott. Ligethynek sikerült megnyernie néhány „vidéken élő neves, befutott író”, Juhász Gyulát, Tabéry Gézá, Oláh Gábort, Dutka Ákost s másokat; így a csabainak indult almanach „vidékie” tágult.⁸

⁵ Ligethy levele hozzám, 1974. nov. 14.

⁶ Ligethy levele hozzám, 1974. nov. 14.

⁷ Ligethy levele hozzám, 1975. jan. 24.

⁸ Ligethy levele hozzám, 1975. jan. 24.

Terveinek Ligethy igyekezett megnyerni Móra Ferencet is, és — rajta keresztül — a szegedi Dugonics Társaságot. Mórához írott, a címzett által 1921. október 7-én iktatott levele — szinte egyedüli kéziratos dokumentumaként az előkészületeknek — a társaság iratanyagában fönmaradt.⁹

Kedves Kollegám!

Mellékelten küldöm Önnek nemrégien megjelent verseskönyvemet. Ha érdemesnek tartja, írjon róla néhány sort a „Szegedi Napló”-ba. Egyúttal kérem indítsa meg a „Békésmegye”-vel a csereviszonyt, ami csak arra jó, hogy jobban összeforrassza a vidék íróembereit.

Kérésem van: Rövidesen megindul a vidéki írók lapja a „Holnap”. Eddig Juhász Gyula, Oláh Gábor, Nil, Halasi Andor, Ósz Iván, Rozsnyay és az összes fiatalok csatlakoztak a vállalkozáshoz. A lapot országos méretűre tervezzük, az a célunk, hogy a Holnap minden nagyobb vidéki város irodalmi és kultúr-egyesületeinek hivatalos lapja legyen. Amikor most arra kérjük Önt, hogy támogasson bennünket b. munkásságával kérést intézünk Önhöz, mint a Dugonich [!] Társaság főtítkárához is s arra kérjük segítse elő, hogy a szegedi irodalmi társaságot is bekapcsolhassuk működési körünkbe. A Holnap utolsó lapjain hivatalos rovat lenne, amely az egyesületek hiv. közleményeit havonként közreadná. Tervünk nagyon szép s minden attól függ, hogy Önök, a vidék kiválóságai, hogyan támogatnak bennünket.

Legsürgősebb kérésünk: A Holnap gárdájának első megnyilatkozásaként november elején „A Holnap Almanachja az 1922. évré” címmel évkönyvet adunk ki, melyben minden értékes vidéki író helyet kap. Nagyon kérem Önt, kollégám, legyen olyan jó támogassa első megmozdulásunkat is s küldjön el valamit címemre készen levő kéziratái közül! Lehet vers, novella, jelenet, bármi, csak irodalom legyen. Ezt azonban rövidesen kérném. — Hasonló kérést intéztem Homokhoz, Sz. Szigethy Vilmoshoz; Juhász Gyula pedig épen ma délelőtt izent Bihar László ottani színészél, hogy szívvel, lélekkel mellettünk áll.

Ez az almanach kultúrdokumentum akar lenni! A vidék könyve! Ennek fontosságáról aligha kell nekem beszélnem.

Éppen ezért várom szíves támogató levelét és írásait. Ha írna a könyvemről, legyen oly [jó] juttassa el azt a számot! Juhász Gyula nagyon szépen írt a „Szeged”-be, amely mostanában hozni szokta a verseimet. Legjobb lenne, ha cserepéldányt kaphatnék a „Napló”-ból.

Megtisztelő sorait előre is hálás köszönettel várva maradok

kollégiais üdvözléssel

Ligethy Béla

a „Békésmegye” felelős szerkesztője.

Móra válaszát nem ismerjük, a gépezet azonban már beindult. Az előfizetési kötelezettségek birtokában Gesmey Soma megadta az engedélyt a szedésre, s az almanach — *A Holnap*-almanachról *Magyar Jövő*-almanachra változott címmel, 550—600 példányban — 1921 karácsonyára meg is jelent. Ligethy Béla emlékezése szerint: „majdnem minden példány gazdára talált, miután a Békésvármegeye [helyesen: Békésmegye] lapkihordói házról-házra vitték a megmaradt példányokat, s mert az almanach elején ott volt a szokásos naptár-betét, gyorsan szétkapkodták.”¹⁰ A siker teljes volt.

2. *A folyóiratindítás.* A *Magyar Jövő* megteremtésének legfontosabb feltételei ezzel szinte meg is teremtődtek. Kipróbálódott egy kiadványelőállítási folyamat és mechanizmus, ismertté lettek a (vásárló)közönség megszervezésé-

⁹ Ligethy levele Móra Ferenchez, keltezetlen; Csongrád megyei Levéltár (Szeged), Fond. X. 58. A Dugonics Társaság iratai 1918—1922. Másolata: Móra Ferenc Múzeum Irodalomtörténeti adattára, Dugonics Társasági iratok másolatai.

¹⁰ Ligethy levele hozzám, 1975. jan. 24.

nek esélyei s többé-kevésbé kialakult egy „összvidéki” szerzőgárda is. S megnőtt a remény, hogy az évente egyszer megjelenő almanachból folyóiratot lehet csinálni: a terv kivitelezhető.

Hogy a folyóirat megszervezése pontosan mikor kezdődött el, nem tudjuk. 1922 január végétől április elejéig mindenesetre lelkes szervezkedés folyt — a *Holnapból Magyar Jövőre*, legvégül pedig *Magyar Jövendőre* keresztelt folyóirat szerkesztősége és főmunkatársi gárdája ekkor alakult ki. A szervezés munkáját Ligethy maga végezte, nagy lelkesedéssel és szuggesztíóval.¹¹

A folyóíráttá-szerveződés, Ligethy e nagy, személyes sikere, egy sajátos művelődéstörténeti szituációban találja meg magyarázatát. Abban tudniillik, hogy a folyóiratindítás nem pusztán az ő személyes igénye és ambíciója volt; a vidéki nagy városok, így elsősorban Szeged és Debrecen irodalmi ambíciójú értelmisége — a politikai hullámvölgy ellenére — készen állott a lapalapításra, csak egy agilis szervező-egyéniesség hiányzott, aki megteremti közlési és csoporttársvezetői igényeik kielégítésének intézményi hátterét. Ez mind Szeged, mind Debrecen esetében konkrétan is kimutatható.

Szegeden éppen 1922 elején, két fontos, ez irányba mutató esemény is történt.¹² Januárban megalakult az írók és művészek klubja, majd — szinte egyidőben a *Magyar Jövendő* indulásával — megindult a *Mécs* című, zömmel a szegedi fiatal írókat tömörítő folyóirat. Érthető hát, hogy a Szegeden megjelenő, a maga lelkesedésével óhatatlanul is fanatizáló Ligethy sikereket ért el, s viszonylag rövid idő alatt — részben nyilván a már „meghódítottak” révén — megnyerte a szegedi irodalmár értelmiség javát (Juhász Gyula, Móra Ferenc, Réti Ödön, Terescsényi György, Tonelli Sándor, Balassa Ármin, Donászy Kálmán, Lugosi Döme, Nagyfalusi Jenő, Pór Tibor, Sz. Szigethy Vilmos).¹³ Február közepére Juhász Gyulát főszerkesztőül is sikerült megnyernie; február 22-én a *Szeged* és a *Szegedi Napló*, 26-án pedig a *Békésmegyei Közlöny* is bejelentette: a *Magyar Jövő* (ekkor még ez a tervezett „irodalmi és közgazdasági revü” címe) főszerkesztője Juhász Gyula lett, „aki munkásságának jelentős részét a lap hasábjain fogja kifejteni”. E hírekből az is kiderül, a főmunkatársi gárda nagyjából már összejejt; „a lap főmunkatársai között a magyar íróvilág és közigazgatási élet kimagasló alakjai foglalnak helyet”.¹⁴ A megjelenést ekkor a csabai lap március 20-ra ígérte.

Ez a szerveződési folyamat Debrecenben is nyomon követhető. Morvay Zoltánnak,¹⁵ a lap majdani segédszerkesztőjének „beszervezési” körülményeit

¹¹ Vö. JUHÁSZ Géza 1922 elején menyasszonyához írott leveleit (a vonatkozó részek ismeretéért az időközben elhunyt Juhász Izabellát illeti köszönet, aki számomra e családi levelekből kigépelte a *Magyar Jövendőre* vonatkozó, ill. azzal összefüggő részleteket); l. még: *Szeged* [napilap], 1924. márc. 11.

¹² Vö. a *Szegedi Napló* 1922 eleji számaival, valamint: PÉTER László: *József Attila Szegeden*. Szeged, 1955.

¹³ Vö. a *Magyar Jövendő* 1. számának címlapjával, a főmunkatársak és a szerkesztőbizottság tagjainak névsorával. RÉTI Ödönről: MIL 2: 594–595. és MÉL 3: 654., TERESCSENYI Györgyről: MÉL 2: 844. és MIL 3: 339., TONELLI Sándorról: MÉL 2: 881. és [PÉTER László] P. L.: *Tonelli Sándor centenáriuma*. Somogyi-könyvtári Műhely, 1982. 2. sz. 69–71., BALASSA Árminről: MÉL 1: 82., LUGOSI Döméről: MÉL 2: 98–99., NAGYFALUSI Jenőről: PÉTER László, Jelenkor, 1962. 6. sz. és [APRÓ Ferenc] A. F.: *Nagyfalusi Jenő életrajzához*. Somogyi-könyvtári Műhely, 1982. 2. sz. 68–69., PÓR Tiborról (a későbbi Sarló Sándorról): MIL 3: 37., Sz. Szigethy Vilmosról: PÉTER László: *Sz. Szigethy Vilmos centenáriuma*. Délmagyarország, 1977. márc. 8.

¹⁴ *Békésmegyei Közlöny*, 1922. febr. 26. 1.

¹⁵ MORVAYRól: MÉL 2: 246

nem ismerjük, Juhász Géának, a későbbi irodalomtörténész-professzornak, ekkor költői ambíciójú fiatal középiskolai tanárnak azonban fönnmaradt menyasszonyához írott több levele.¹⁶ Ezekből, ill. ezeknek a folyóirattal kapcsolatos részleteiből a lapalapítás láza is, eseménytörténetének debreceni vonatkozásai is jól érezhetők. Először 1922. január 24-én írt a lapról; ekkor írta meg menyasszonyának, hogy a *Magyar Jövő* (ekkor még ő is így emlegette a lapot) fölvette főmunkatársai közé. „... most csak ennek örülök” — fejezte be levelét. Január 31-én új barátjával, a másik „debreceni” munkatárssal, Halasi Andorral¹⁷ folytatott beszélgetéséről számolt be:

„Jó másfél órát tárgyaltunk, a kritikakötetéről, melyről most én írok kritikát. [...] Kis, vékony idegember, sima, kicsit angol, de modern, szívós és intelligens [...] az a rögeszméje, hogy klikkektől függetlenül kell már egyszer kritikai életet teremteni. A kötet, amelyről írni fogok, nagyon rokonszenves munka [...] S ez a kis hajthatatlan ember bírósági jegyző volt négy és fél háborús esztendeig; kinlódott, vergődött, Sátor-aljajúhelyen lett újságíró s most itt van, Tiszántúli Újságot s Színház és Mozit szerkeszt. Nincs egy pillanata [...] A maga értékét látja. »Új iskola a magyar kritikában, amit csinálok.« [...] A Magyar Jövőről beszélünk. »Nem merek hozzákezeni« gyónja vergődőn. »Hány fiatal lapnál segitettem már, hogy világra jöjjön! Belehecceltem magam, újból föléledtek reményeim. Egy szép napon, mikor már kezdtem lobogó lánggal égni, megbukkott a lap. Újból lezuhantam a semmibe.« Néhány suhintás a levegőbe, — »már félek tőle. Utána iszonyú újból beletörődni, hogy nem lehet ... Bedől a kráter vagyok.«¹⁸

Juhász Géza Ligethyvel március elején találkozott; eszmecseréjükről március 9-i levelében számolt be. Mint leveléből kiderül, találkozásuk színhelye a debreceni Hungária kávéház volt, azaz, Ligethy nem sajnálta a fáradságot és még Debrecenbe is elment — mindent a lapért. Ligethy egyébként — Juhász Géza szerint —

„magas, vékony, szőke fiatalember, lefésült hajjal [...], vastag szájjal, kicsit formátlan orral; kicsit ideges és homlokráncoló, sakkozott nagy eréllyel s végül úgy adott mattot, hogy maga sem vette észre. Hirdetéseket rángat elő, szerződést, táviratokat; öt perc alatt be akar avatni az egész ügyükbe. Csak Debrecenből egy rakás hirdetést szedtek össze — reméli, hogy három hónap alatt az egész évi kiadást kifizeti a nyomdának s a többi pénzből »mi veszünk nyomdát«.

Ezer bocsánatot kér, fáradt. Agybafőbe dicséri egy szonettetemet, mely a Tiszántúli Újságban jelent meg, idézi könyv nélkül”. Majd Juhász Gyuláról is szó esett köztük. Ligethy — Juhász Géza szerint — „Juhász Gyuláról beszél, kinek tömérdek verse van Szegeden, — de 10 éve havi 1000 K-ért minden kötetét a Táltosnak adta el s most ruhát is Ligethy csináltatott neki.”¹⁹

Ezekben a hónapokban pontosan nem tudjuk, mikor s hogyan, mások is a laphoz kapcsolódtak. A debreceniek közül Oláh Gábor, Morvay Zoltán, Kardos Albert, a Pécssett tanuló Kecskeméti-testvérek, György és Pál, akik Makón Juhász Gyula gimnáziumi tanítványai voltak;²⁰ az erdélyi Dózsa Endre, a veszprémi Váth János^{20a} s mások. A kialakuló munkatársi gárda elsősorban három városból: Békéscsabáról, Debrecenből és (zömmel) Szegedről verbuváló-

¹⁶ Vö. a 11. jegyzetben foglaltakat.

¹⁷ HALASIRÓL: MIL 1: 430. és MÉL 3: 284—285., JUHÁSZ Gyulához és a Magyar Jövendőhöz való viszonyáról l. az 1. jegyzetben hivatkozott emlékezőést.

¹⁸ Juhász Géza levele menyasszonyához.

¹⁹ Uo.

²⁰ KECSKEMÉTI Györgyről: MÉL 1: 884. Juhász Gyulához való viszonyáról: JGYÖM 6: 458., 680. és 686.

^{20a} DÓZSÁRÓL: Irodalmi Lexikon. Szerk. BENEDEK Marcell. Bp. 1927. 254. és *Magyar Irodalmi Lexikon*. Szerk. VÁNYI Ferenc. Bp. [1926] 216., Váthról: MÉL 2: 974—975.

dott össze, bár a csabaiak az indulásra Juhász Gyuláék miatt némileg háttérbe szorultak.

A munkatársak zöme (s éppen a legtekintélyesebbek) kétségkívül Szegedről kerültek ki; Juhász Gyula személyében a főszerkesztő is szegedi lett. Ez a Békéscsabán kezdeményezett folyóiratot — bár a felelős szerkesztő és kiadó Ligethy Béla maradt — óhatatlanul „átvitte” a Tisza partjára. Március végén, április elején már a nyomda is, a kiadóhivatal is Szegeden volt (utóbbi a Szent Mihály utca 9. III. emeletén).²¹

Az előkészületek április elején jutottak a végső szakaszba. Juhász Gyula akkorra megszerkesztette a lapot, s már magáénak tudta, „lapomként” emlegette. Joggal; a készülő számra ő, s az ő révén a szegediek nyomták rá a bélyegüket.

Április 5-én Dutka Ákoshoz küldte föl az agilis Ligethyt, hogy Dutka segítségével szerezzé meg a még hiányzó lapengedélyt. Ajánlólevele, melyet Ligethy valószínűleg kézben vitt el a címzetthez, magának Juhász Gyulának ambícióját is mutatja:

Magyar Jövő
Felelős szerkesztője
és kiadója
Szeged
Szent Mihály-utca 9. III. em.

Kedves Ákosom,

sokat gondolok rád és sokszor emlegetlek szegedi száműzetésemben. (Várad, ez volt mégis a mi hazánk igazán!) Nagyon kérek, hogy lapomat támogasd, szíveddel, szóval, ahogy teheted. És írd is a lapba, légy főmunkatárs (ne szégyeld, nem fogod megbánni), egyelőre és mindenestre: Ligethy barátommal érts szót és segíts neki az engedély megszerzésénél.

Minden jót kívánok neked
és szerettednek

a régi hűséggel:

Szeged, 1922. ápril. 5.

Juhász Gyula²²

Dutka vállalta a főmunkatársként való közreműködést, verset is adott (*Hol vagytok húsz évesek*), s — a miniszterelnökség sajtóosztályának munkatársa lévén — valószínűleg az engedély megszerzését is előmozdította. Április 12-én a Szegedi Napló mindenestre már „nagyszombatra”, azaz április 15-re ígérte a lap megjelenését, a nyomdai munkálatok tehát akkor már javában folytak, sőt előrehaladott állapotban lehettek. Mi több, április 16-án *Turanizmus* címmel kis hír jelent meg a *Szegedi Napló*ban Tonelli Sándor „kis füzetéről”, amely — a Napló szerint — „tulajdonképp különnyomat a Magyar Jövő első számából”.²³

A lap címe a véglegesre csak az utolsó pillanatban keresztelődött át; *Magyar Jövendő*ként — ez a kifejezés alighanem Juhász Gyuláé volt — először a *Szegedi Napló* április 23-i száma említette a lapot (*Magyar Jövendő címmel . . . Szegedi Napló, 1922. ápr. 23. 7.*). Az első szám — április 25-i keltezéssel — április 29-én

²¹ Vö. a megjelent lap impresszumával, valamint Juhász Gyula Dutka Ákoshoz írott, 1922. ápr. 5-i, alább közölt levelével.

²² Juhász Gyula Dutka Ákoshoz: a levél hasonmását közli BOROS Judit — SZAKOLCZAY Lajos: *Lovak, bugócsigák, angyalok.* = Budapest, 1982. 11. sz. 5.

²³ *Turanizmus.* Szegedi Napló, 1922. ápr. 16. 10.

jelent meg; megjelenéséről a *Szegedi Napló* is, a *Békésmegyei Közlöny* is 30-án adott hírt. ([s. c.]: *Magyar Jövendő. Juhász Gyula folyóiratának első száma.* SzN, 1922. ápr. 30. 6—7.; és BmK, 1922. ápr. 30. 2.)

3. *Az első szám.* A *Magyar Jövendő* 1. számának első — külső — borítóján, a tartalomjegyzék fölött s a cím alatt három név áll. Főszerkesztő: Juhász Gyula, segédszerkesztő: Morvay Zoltán, felelős szerkesztő Ligethy Béla. Ugyanitt, a lap alján két szerkesztőség címe is föl van tüntetve; a már említett szegedié (Szent Mihály u. 9.) és a debrecenié: Darabos-utca 32. Az első borító belső oldalán külön „szerkesztő-bizottság” is szerepel (Halasi Andor, Móra Ferenc, Oláh Gábor, Réti Ödön, Terescsényi György, Tonelli Sándor), valamint a „főmunkatársak” terjedelmes névsora: Balassa Ármin, Bács Imre, Bán Oszkár, Biró László, Bródy László, Donászy Kálmán, Dutka Ákos, Finta Sándor, Fóthy János, Gyöngyössi János, Gulyás József, Istvánffy Gyula, Jenovay Jenő, Juhász Géza, Kardos Albert, Kecskeméthy György, Komjáthy Aladár, Krecsmarik Endre, Lugosi Döme, Muraközy Gyula, Nagyalusi Jenő, Nil [= Dapsy Gizella], Pataky József, Pór Tibor, Rozsnyay Kálmán és Sz. Szigethy Vilmos. Ugyanitt a főmunkatársak névsora alatt, még négy „vidéki szerkesztőség” címe is olvasható; a budapesti (szerkesztő Debreczeny Miklós), a székesfehérvárié (Tóth Gyula), a szombathelyi (Ősz Iván) és a veszprémié (Váth János). Innen, a borító belső oldaláról derül ki, hogy a „központi szerkesztőség és kiadóhivatal” a szegedi volt; ide kérték a kéziratokat is. (A 95. lapon levő impresszum-adat kiadóhivatali vezetőként Gubicza Gyulát és Terescsényi Györgyöt nevezi meg.)

Ez a feltűnően sok név, e roppant szerkesztőség-hálózat, ill. ezeknek a lapon való föltüntetése jellemző a Magyar Jövendőre (személy szerint leginkább Ligethy Bélára). A lap s Ligethy ambíciója ugyanis a magyar vidék irodalmi megszervezése, az oly nagyon óhajtott „irodalmi decentralizáció” volt — e törekvésben nyilván többé-kevésbé Juhász Gyula is osztozott. Ebből az ambícióból fakadt, hogy szinte minden jelentős vidéki író (talán az egyetlen, a fiatal Gulyás Pál²⁴ kivételével) valamilyen minőségben fölkerült a címlapra, de ebből fakadt az is, hogy a „névsorban” sok az akkor is, ma is „névtelennek” tekinthető író. Ez utóbbiak nagy része ugyan a huszas évek elején ígéretnek tetszhetett, s egyikük-másikuk névtelenségben maradása talán nemcsak rajtuk, tehetségükön múltott. Az azonban így is tény: a fősorolt (s a lapban ténylegesen szereplő) munkatársak tehetségben is, ízlésben is, irányban is erősen heterogén munkatársi gárdát alkottak.

A mérce, amely az összeállítást vezette, Juhász Géza levelei szerint a „Nyugat-nívó” volt, s ezt a törekvést Juhász Gyula főszerkesztősége csak erősíthette. A Nyugat persze, nem lehetett közvetlen minta; a munkatársi gárda tehetség-szintje, a decentralizációs igény eleve módosítólag hatott az összeállításban s változtatott az összképen az anyagi okból vállalt „közgazdasági” profil is. A lap ugyanis, alcímében vállaltan, „irodalmi, társadalmi és közgazdasági folyóirat” volt, s rövidebb — alibi jellegű — közgazdasági közleményei mellett kénytelen-kelletlen jelentékeny mennyiségű hirdetést is közölt, ami színvonalának aligha használt.

²⁴ JUHÁSZ Izabella szíves közlése szerint fölmerült GULYÁS Pál bekapcsolásának, ill. szerepeltetésének terve is, de erre — valószínűleg a *Magyar Jövendő* hamarost bekövetkező bukása miatt — nem került már sor.

Az első szám a java munkatársak írásaiból állt össze. Látható, Juhász Gyula a névleges (tehát szereplést vállalt) munkatársaknak csak a „javát” szerkesztette be; az első szám így a *Magyar Jövendő* lehetőségeinek felső szintjét mutatja. A lap egészében egy jó közepes egykorú *Nyugat*-szám színvonalán mozgott, s jellegében is hasonlatos volt ahhoz. A készülő lapot március 9-én Juhász Géza még mint „nem modern és nem nem-modern” lapot jellemezte, s e megállapítása lényegében az elkészült számra is érvényes. A *Magyar Jövendő* meghatározó vonulatát — nemcsak színvonal tekintetében — kétségkívül egy Juhász Gyula, Móra Ferenc, Oláh Gábor, Réti Ödön, Kardos Albert, Dutka Ákos, Terescsényi György, Tonelli Sándor vonulat alkotta; szellemi képét nem a csabaiak ambíciója, hanem Juhász Gyula elképzelése alakította ki. A *nyugatos* jelleget erősítette Juhász *Előljáróban* c. rövid programcikke, Szabó Dezsőről és Halasi Andorról írott esszéje, s természetesen több verse is.²⁵ Érdekes mód, ezt a jelleget erősítette ekkor Móra írása is (*Ismeretlen istenek*), ez az írása ugyanis nem csevegő tárca-novella, hanem egyik legbátrabb akkori cikke volt. A lapba, természetesen, érezhetőek provinciális elemek, s a színvonal sem egyenletes. De a szerkesztési tolerancia nemcsak kényszerűségből fakadt, s nemcsak negatív hatott. Érdekes és jellemző, hogy az 1. szám anyagában van tanulmány az eisteini relativitás-elméletről (Bács Imre: *Az einsteini elmélet metafizikai jelentősége*), van kritika Kassák Lajos *Világnyám* c. kötetéről (Pór Tibor tollából), a szellemtörténetről (Nagyfalusi Jenő tollából), s mind Móra, mind Tonelli, mind Juhász tanulmánya egyértelmű ideológiai-politikai kritikát jelentett az akkori közviszonyokról. Móra a politikai célzatú Petőfi-hamisításról rántotta le a leplet, Tonelli a „turánizmus” ideológiáját vette bonckés alá, Juhász Szabó Dezső-esszéje pedig — központi jelentőségű író-ideológust tárgyalván — igen jelentős eszmetörténeti „fejlemények” megértéséhez járult hozzá.

Tudatos szerkesztői törekvés lehetett, hogy a *Magyar Jövendő* a hagyományos szépirodalmi „műfajok” (vers, novella, regény; ez utóbbit Biró László képviselte a lapban) mellett filozófiai, képzőművészeti, politikai és művészeti írásokat is közölt, még hozzá „megszerkesztve”, azaz arányosan adagolva a különböző tematikájú írásokat. Nagy érdem (vidéki folyóiratról lévén szó), hogy a lap nemcsak az irodalmi ambíció kész termékeinek „lerakodóhelye” lett, de — folyóirat-funkciójának megfelelően — reagált az aktualitásokra, s a napi publicisztika szintjére mégsem süllyedt le. „Sose hittem, hogy ennyire sikerüljön — írta az első számról Juhász Géza —. Persze, kérdés, hogy milyen lesz a folytatása. De a kezdet magában véve is csoda.” (1922. máj. 3.)

4. *A második-harmadik szám.* A *Magyar Jövendő* indulása — hatvan év távlatából is — sikeresnek tekinthető. A lap lendülete mégis azonnal megtört, megjelenése, ill. előállítási folyamata lelassult. Vannak ugyan adataink, amelyek a továbblépésre utalnak; a lap Debrecenben iparművészeti kiállítást szervezett,²⁶ vidéki előadó-estet tartott,²⁷ sőt könyvmellékletet adott ki.²⁸ Mindez

²⁵ JGYÖM 6: 464.

²⁶ (MORVAY Zoltán): *A „Magyar Jövendő” debreceni kiállítása.* = *Magyar Jövendő*, 1922. 2–3. sz. 144–145.

²⁷ *A „Magyar Jövendő” Makón.* = *Makói Újság*, 1922. máj. 18., *Makói Friss Újság*, 1922. máj. 18.

²⁸ *A Magyar Jövendő hírei.* = *Magyar Jövendő*, 1922. 2–3. sz. 143.

hatókörének kétségtelen tágulását mutatja. De ezek a kezdemények félbemaradtak, nem emelkedtek a lap rendszeres „közönségkapcsolatának” szintjére.

A lendület megtörésében alighanem szerepet játszott, hogy még a *Magyar Jövendő* első számának megjelenése napján megszűnt Ligethy Béla szerkesztői állása a *Békésmegyénél*. (*Szerkesztői válság a „Békésmegyénél” politikai irányváltás miatt*. BmK, 1922. ápr. 30. 2.) A *Békésmegye* ugyanis, amelynek addigi kiadója, Gesmey Soma Ligethy jó embere volt, új kiadó-tulajdonos kezébe került s közte és Ligethy között azonnal politikai ellentétek támadtak. Ligethy erre távozott az újság éléről s hosszú hírlapi vitába keveredett az új kiadó-tulajdonossal (*A Békésmegye és Ligethy szerkesztő ügye*. BmK, 1922. máj. 7. 2.). Aktivitását ez a helyzet nyilván visszavetette, s valószínűleg egyéb bajokkal is szembe kellett néznie. A következő szám ugyanis, tudjuk, nem jelent meg időben, a 2. szám helyett csak összevont 2–3. számot adtak ki — jókora késéssel, valamikor június közepén vagy végén. Az új füzetben a főmunkatársak közt két új nevet is találunk; a fiatal Sásdi Sándorét és dr. Vekerdy Géza vásárhelyi ügyvédét, s a „vidéki szerkesztőségek” sora is szaporodott eggyel, a békéscsabaival. Az új „szerkesztőség”, persze, szintén csak névleges volt és egyetlen embert jelentett: dr. Gyöngyösi Jánost, aki a főmunkatársak közül szerkesztővé lépett elő. De majdnem biztos, hogy e bővülés valójában ellentéteket takar. Valószínű, hogy a kezdeményezőként föllépő, de a megvalósult lapból jórészt kimaradt „csabaiak” elégedetlenkedtek részvételük arányával, s Gyöngyösi vidéki szerkesztővé tétele ezt az ellentétet volt hivatva enyhíteni. Talán ezért szerepelt verseivel a 2–3. számban az akkor Pesten élő, de csabainak számító Debreczeny Miklós²⁹ is (bár lehetséges, hogy ő csak ekkor került sorra). Annyi tény, ha volt is belső ellentét, a szerkesztés koncepciója még nem borult föl, az összevont szám lényegében még az első folytatása.

Néhányan persze az 1. szám munkatársai közül ebben nem szerepelnek; így pl. nincs írása a lapban sem Mórának, sem Tonellinek, sem Réti Ödönnek, s a korábban esszével szereplő Terescsényitől is most csak vers jelent meg. Több új munkatárs pedig éppen ebben az összevont számban jelentkezett. Sásdi Sándor novellát, Debreczeny Miklós verset, Ungvári Elemér és Kecskeméti György versfordítást, Kecskeméti Pál filozófiai esszét, Vág Sándor nekrológot, a segéd-szerkesztő Morvay Zoltán verset és beszámolót adott. Halasi Andor esszéje, *A kritika sorsa: irodalmunk sorsa* pedig kiemelt helyen, a lap elején jelent meg; azúttal tulajdonképpen ő volt a „vezető cikk”. Juhász, aki az 1. számba több írást is adott, most maga is csak egy Gárdonyi Gézáról írott esszével³⁰ szerepelt. E személyi-szerzői változások nem jelentéktelenek; összességében a 2–3. szám föltétlenül gyöngébb, mint az 1. volt. Változásról azonban nem lehet beszélni; ez a színvonalasítás még a természetes szerzői rotációból következett; mutatva azonban, hogy a *Magyar Jövendő*nek nem volt megfelelő számú igazán jó munkatársa. De még így is kétségtelen: Halasi és Kecskeméti esszéje nyereségnek bizonyult, a Jules Romains-, H. de Regnier- és Hugo von Hofmannsthal-versek fordításai³¹ pedig — függetlenül a színvonal egyenetlenségétől — új szint jelentettek a lapban. S Vág (akkor még: Vágh) Sándor Király György-

²⁹ DEBRECZENYTŐL: LENGYEL András: *A Békésmegyei Közlöny és József Attila*. ItK, 1978. 1. sz. 74–82.

³⁰ JGYÖM 6: 470–474.

³¹ Sorrendben: *Magyar Jövendő*, 1922. 2–3. sz. 109–113. és 122–125.

nekrológja³² is föltétlenül a *Nyugathoz*, ill. annak törekvéseihez közelítette a *Magyar Jövendő*t.

5. *A szakadás; Ligethy Bélák önállósulása.* Ami ezután történt, az sajnos egyelőre tisztázhatatlan. Annyi bizonyos csak, hogy a 2–3. szám megjelenése után a szegediek és Ligethy Béla közt szakításra került a sor A *Magyar Jövendő* következő, megintcsak összevont 4–5. száma már nem Szegeden jelent meg. Juhász neve pedig lekerült a címlapról. A Ligethy Béla körül csoportosulók (vagy talán csak maga Ligethy?) átvették a folyóirat irányítását, s a szerkesztőséget is az ország másik végébe, Szombathelyre tették át. Ez a váltás nem egyszerű belső változás volt, amely minden lap életében előfordul; az a folyóirat, amelyet Juhász Gyula szerkesztett s amely — a *Nyugattal* párhuzamos — törekvései révén az irodalmi decentralizációs valóban figyelemre méltó kísérlete volt, tulajdonképpen megszűnt. A Szombathelyen megjelenő lapnak szinte csak a címe azonos a „régivel”³³: a Babay József, Fehér Kálmán és Ligethy Béla szerkesztette „új” *Magyar Jövendő* azoknak a provinciális (esetenként dilettáns) íróknak lett a fóruma, akiket ugyan Ligethy már korábban „megnyert” a lapnak, de akik Juhász Gyula főszerkesztésének hónapjaiban nem jutottak, nem juthattak szóhoz. A 4–5. számban mindössze két olyan írás van, amely valódi színvonalat képviselt. Schöpflin Aladár szombathelyi Petőfi-előadásának kivonata (*Petőfi és az utókor*) s Juhász Gyula egy Baudelaire-fordítása (*Moesta et errabunda*), amelynek kézírata nyilván véletlenül még Ligethynél maradt. (Ezek azonban sem Schöpflint, sem Juhászt nem a legjobb szintjükön mutatják.) A vékony füzetben a „régiek” közül ugyan szerepel még Dutka Ákos (egy verssel) és Biró László (regényének 3. folytatásával) is. De a lap karakterének és színvonalának meghatározói már kétségtől az „újak” s a „régiek” közül a gyengébbek: Babay József, a lektűríró; Péczely József, Südy Ernő, Bródy László, Ósz Iván, Fóthy Ernő, Bán Oszkár, Zsiga Lajos, Heintz Fülöp, Finta Sándor, Váth János — s természetesen maga Ligethy Béla, aki (Babayval együtt) rányomta bélyegét az egész számra. S ezzel nemcsak a színvonal esett nagyot, az irány is megváltozott. Babayék révén egy provinciális-nacionalista felhang telepedett rá az egész számra. Jellemző, hogy Babay még *Irredenta költészetünkről* is írt egy jegyzetet, egyetértőleg idézve Zsiga Lajos irredenta „költeményét”.³⁴

Mi történhetett? Mi okozhatott ekkora változást? Lehet (de egyáltalán nem valószínű), hogy a pártütés mögött Ligethy Béla pusztá coriolánkodása rejlett; talán úgy érezte, hogy a szerkesztésben Juhászné maguk mögé szorítják. Ez kétségtől motiválhatta. Valószínűbb azonban, hogy máshol keresendő az igazság.

Egy irodalmi apacs kalózkodása a megszállt országrészekben (A „Bácsmegyei Napló” leleplezései Ligethy Béláról) címmel 1924. március 11-én cikk jelent meg a *Szegedben*. Ebben a következők állnak:

„Körülbelül egy évvel ezelőtt szép reményekre jogosító irodalmi vállalkozás született Szegeden. Néhány lelkes költő és író nívós folyóiratot indított Magyar Jövendő címen. A lap főszerkesztő állását egy ismert szegedi író vállalta és munkatársai a vidék legtehetségesebb írói sorából kerültek ki. A Magyar Jövendő felelős szerkesztője egy nagyon agilitailember: Ligethy Béla volt, aki előzőleg valamelyik kisebb alföldi város napilapját

³² VÁGH Sándor: *Király György*. = Magyar Jövendő, 1922. 2–3. sz. 138–140.

³³ A lap átalakítását ugyanígy ítéli meg az irodalmi lexikon szócikke is: MIL 2: 146.

³⁴ [BABAY József] -b-: *Irredenta költészetünk*. Magyar Jövendő, 1922. 4–5. sz. 185–186.

szerkesztette. Ligethy Béla intézte az irodalmi vállalkozás pénzügyeit is szintén erős agilitással. Hirdetéseket és hirdetési díjakat vett fel, előfizetőket és előfizetési díjakat gyűjtött, szóval minden erejével arra törekedett, hogy a vállalkozást rentábilissá tegye. A Magyar Jövendőből három szám [helyesen: 5 szám, ill. 3 füzet] meg is jelent, kettő Szegeden, a harmadik már Szombathelyen. Ekkor Ligethy Béla eltűnt a láthatárról, eltűnt anélkül, hogy többrendbeli vállalt kötelezettségeinek eleget tett volna. A Magyar Jövendő költő- és írógárdája nem igen látott honoráriumot munkájáért, a lap hirdetői pedig nemigen láthatták előre kifizetett hirdetéseiket.”

A cikk ezután elmondja, hogy Ligethy Béla utóbb Erdélybe „tette át székhelyét”, majd a Vajdaságba költözött, ahol ugyancsak „előfizetési díjakat gyűjtött” — emiatt robbant ki botránya is. A Szeged cikke ezután a *Bácsmegyei Napló* 1924. március 5-i számának *Irodalmi apacs szélhámos turnéja a Vajdaságban* c. írására hivatkozva részletesen beszámol Ligethy Béla erdélyi és vajdasági „viselt dolgairól”, s *nyíltan csalással vádolja*. A cikk azzal zárul, hogy „az erdélyi magyar írók bűnvádi följelentést tettek Ligethy-Nagy Béla ellen és visszakövetelik tőle írásaikat és ajánló leveleiket. [. . .] a szerdai cikk megjelenése után Ligethy-Nagy Béla eltűnt Jugoszlávia területéről, Csehszlovákiába szökött, hogy ott folytassa irodalmi kalózkodásait. A román hatóságok már közölték a cseh hatóságokkal Ligethy-Nagy Béla bűnlajstromát és kérték azonnali letartóztatását.”

A vádak hitelességét, sajnos nincs mód ellenőrizni. Amikor a hetvenes évek közepén — még a Szeged cikkének ismerete nélkül — magát Ligethy Bélát kérdeztem a Magyar Jövendő megszűnésének okairól, kérdéseimre — megelégedő módon — nem válaszolt, kapcsolatunk megszakadt. Az a tény, hogy a botrány után kivándorolt s évtizedekre elhagyta még Európát is, a vádakát látszik igazolni. Kísértésbe esnie ugyanis könnyű volt; 1922. április 30-ától nem volt állása, a megélhetés pedig az infláció miatt számára is igen nehéz lehetett.

6. *A Magyar Jövendő jelentősége.* Akárhogyan volt, akármilyen állott is a szakítás, majd a Magyar Jövendő megszűnése mögött, a lap bukásáért nagy kár. Nem azért természetesen, mert ennél jobb folyóirat nem jelent meg a húszas években; — a magyar folyóiratkiadás struktúrájában akkor több olyan folyóirat is volt, amelyik mindenképpen színvonalasabbnak és egészében jelentősebbnek tartandó mint a Magyar Jövendő. De a maga területén a lap valóban egyedül állt: a vidéki irodalmi folyóiratkiadás akkor nem szolgáltatta párját. Ha akár „összvidéki” folyóiratként, akár „csak” szegediként tartósan megjelenhetett volna, föltétlenül művelődéstörténeti missziót töltött volna be. Megjelenése folytonossága — megőrizve, esetleg fölülmúlva az első három szám színvonalát — önmagában is irodalmi életünk jótékony kiegyenlítődése irányába hatott volna. S ez igen nagy szó; nem véletlen, hogy hasonló ambíciójú folyóiratok megjelenésére a harmincas évek közepéig kellett várni — s közülük is egyedül a pécsi *Sorsunk* tudott végig vidéki s mégis színvonalas maradni. De, sajnos, nemcsak a történetírás, az irodalomtörténet sem ér sokat az utólagos föltevés-sel. A Magyar Jövendő nem lett az, aminek indult s ami esetleg lehetett volna. Sőt, a bukást törvényszerűnek kell tartanunk. A szombathelyi „szakadárrok” föllépésében egy nagy művelődéstörténeti tendencia: a széles körű ízlésbeli és irányzati konzervativizmus visszahúzó ereje mutatkozott meg. Föllépésük így művelődéstörténeti szimptóma. Az anyagi bukásban pedig a magyar irodalmi (és művelődési) élet finanszírozásának teljes korszerűtlensége, a szükségletekhez képest való óriási elmaradása nyilatkozott meg. Mindez annál fájdalmasabb, mert a szellemi tőke megvolt már a húszas évek elején is ahhoz, hogy

egy jó közepes irodalmi folyóirat vidéken jelenjen meg, s ezzel is csökkentse az ízlésbeli egyenlőtlenséget s biztosítsa a vidéki írók munkájának „műhelyét”. A folyóirat ugyanis nemcsak „megjelenési hely”, de a szellemi élet sajátos intézménye: *kristályosodási pontja is*, amely körül az egyes írók műhelyé szervezhetik önmagukat.

LENGYEL, ANDRÁS

La revue de Gyula Juhász, intitulée Magyar Jövendő

La revue lancée en 1922 à Szeged, intitulée *Magyar Jövendő* (Avenir Hongrois), bien qu'elle n'ait atteint que cinq numéros, était pourtant d'une grande importance, d'une part à cause de la personnalité de son rédacteur en chef Gyula Juhász, poète hongrois renommé, de l'autre part parce qu'on aurait voulu faire de cette revue un forum des écrivains de la province. L'auteur — à l'aide des sources manuscrites et des articles de journaux contemporains — s'occupe à fond des antécédents de la fondation de la revue, du début de la revue et analyse en détail le contenu des numéros parus. En guise de conclusion, il examine les causes de la cessation de l'Avenir Hongrois, et il souligne l'importance de cette revue de courte durée.

KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusának sanctoraléjához. A sacramentariumok és missalék helyezkötésének és korszak-meghatározásának gyakorlatában különösen nagy jelentőségű a sanctoralék elemzése — főként a datálást és a lokalizálást segítő egyéb bejegyzések hiányában. Támpontot részben az igen tisztelt ünnepek vigiliájának, octavájának vagy translatiojának megünneplésével, részben pedig helyi jelentőségű szentek ünnepének a szövegbe foglalásával nyújtanak. „A sanctorale mindenképpen nyújt valamilyen eligazodást” — tartja egy elterjedt vélekedés.

A sanctorale jelentőségét a Pray-kódexszel (= PK) foglalkozó kutatók is felismerték. Legalaposabb elemzését Kniewald Károly tette közzé egy nagyszabású tanulmányban — még 1939-ben — a *Magyar Könyvszemle* hasábjain.¹ A tanulmány a PK többször sürgetett kiadásának az elhúzódása miatt, a kérdéssel foglalkozók egyetlen támaszává és segédeszközévé vált, eredményeire azóta „communis opinio”-ként hivatkoznak.

A PK sanctoraléja különösen bonyolult, az ünnepek különböző csoportjai rétegződtek egymásra. Ezek a rétegek az eddigi elemzések számára megoldhatatlan problémát jelentettek, mivel a XII. század végi kéziratot mint egy adott, akkor született opust vizsgálták, nem vévén tudomást a kéziratok források hosszú, másolásokon (és nemegyszer átszerkesztéseken) keresztül vezetõ útjáról. Emellett a már akkor is hozzáférhető sanctorale névsorokkal való összehasonlítás is elmulasztották.

Az eddigi elemzésekből kiderült, hogy vannak olyan szentek, akiknek jelenléte a sanctoraléban nem magyarázható a sacramentarium német birodalmi területről való eredeztetésével (pl. Medardus, Noyon és Tournai püspöke VI. 8.; Liutrudis, Chalõn s. — Marnei egyházmegye, szûz, IX. 22.).

Ugyanakkor olyan ünnepeket is találunk, amelyek miséjét a sacramentarium nem germán területről — pontosabban nem a német birodalom területéről — való származtatása nem indokolja: pl. Rutbert, Salzburg első püspöke (translatio) IX. 24., Willibald, Eichstätt püspöke, VII. 7., Korbinián, IX. 8., Flórián, V. 4.

Ezért Kniewald azt a módszert követte, hogy a sanctorale ünnepeinek a különböző rétegeit próbálta meghatározni (római, mártír, bencés, frank, germán, magyar, keleti réteget) és elkülöníteni. A mechanikus osztályozást a rétegek kombinálásával ugyan próbálta enyhíteni, de alapvetõ merevségén nem változtathatott. Azáltal, hogy az egyes ünnepek földrajzi kapcsolódásait nem kötötte egy konkrét korhoz, a vázolt kép időtlen tablóvá merevedett. Nem vett tudomást a középkori egyházi gyakorlat egyik legérdekesebb (és nem rendkívüli) jelenségéről: a szentek tiszteletének a terjedéséről, ennek politikai-történeti vonatkozásairól, a patrocínium választási szokások alakulásáról, vagyis a szentek kultuszának történeti, földrajzi és kronológiai változásairól.²

¹ KNIEWALD Károly: *A Pray-kódex sanctorale-ja.* = MKsz 1939. 1—53.

Módszertanilag az sem helyes, hogy feltételezett egy földrajzi szempontoktól messze-
menő függetlenséget megőrző bencés és vértanú réteget, mivel a sanctoralék e tekintetben
is leginkább az adott régió vagy liturgikus kapcsolatrendszer egyházföldrajzi hagyományait
követik. Ezzel szemben hallgatólagosan feltételezte, hogy a német birodalmi sacramenta-
riumokban csak helyi eredetű vagy jelentőségű szentek fordulhatnak elő.

Az előbbi kritikai észrevételeket jól megvilágítja Szt. Márton napjának (XI. 11.),
translatioja (VII. 4.), Szt. Emmeram és Vedastus-Amandus ünnepének az értékelése. Szt.
Márton átvitele Toursba Kniewald szerint — ami természetesen igaz — Tours-ra jellemző
és így az ünnep előfordulása egy kéziratban Tours-ra vagy vele kapcsolatba hozható egy-
házi közösségre utal. Márton kultusza azonban hallatlan módon elterjedt Európában,
miként az térképen is nyomon követhető.³

Az V. században — némi leegyszerűsítéssel még aquitaniai helyi szentnek tekinthető —
igaz népszerűsége már terjedőben van Nyugat-Galliában. Majd egyre inkább valósággá
kezd válni Sulpicius Severus retorikus kérdésével jellemezhető tisztelete: „Quae enim
esset civitas aut ecclesia, quae non sibi de Martini monasteria cuperet sacerdotem?”⁴
Klodvig alatt lesz a merovingok, a dinasztia és a frank nép patrónusa. A VI. században
patrociniumai elterjednek Itáliában, keleten Windischben és Arbonban jut neki kiemel-
kedő tisztelet, a Rajnánál a mainzi székesegyház patrónusa lesz. Regensburgi tisztelete is
igen korai időpontra tehető. Tiszteletét mutatja, hogy a székesegyház belső bejárati kapu-
ján Szt. Györggyel szembe kapott helyet,⁵ ünnepé translatiójával együtt szerepel Szt.
Wolfgang sacramentariumában.

Emmerám, aki Aquitaniából származott, és poitiers-i püspök lett, a VII. századi
kelta-frank missziós hullám keretében érte el a birodalom bajor területeit, így a bajor
herecegség központját, Regensburgot is. Csontjait 739 után vitték át a Szt. György temp-
lomba. A kolostor alapítását a hagyomány Szt. Rutbertnek tulajdonítja, amelynek patrón-
usaként Emmerám, Györgyöt elhomályosítva, a város legünnepeltebb szentjévé vált.
Ezek alapján meggondolandó pusztán csak frank hatást sejtteni ünnepe mögött.

Hasonlóképpen gondolnánk Vedastus és Amandus, Arras és Maastricht püspökeinek a
tiszteletét megvizsgálni. Amandus nevét az augsburgi Afra kolostor kalendáriuma —
Vedastival együtt — nem véletlenül őrizte meg kétszer is, február 6-án és október 26-án

² A Clm. 14 083 Em. A. 83-as regensburgi kéziratban (X—XI. századi) Dionysius
himnusza az ereklyevándorlások és -tisztelet szemléletes dokumentuma: „O quam felix
parisius civitas / quo tanti martyris sepulta / noscuntur ossa corporis / sed non minus
Ratispona beata / quae nutu supero translata / nunc ossa tenet eadem”. — Id. SWAR-
ZENSKI, Georg: *Die Regensburger Buchmalerei des X. und XI. Jhs.* Leipzig, 1931. 196. —
A translatiókra vonatkozóan vö. DORN, Johann: *Beiträge zur Patroziolenforschung.* 1—2.
= Archiv für Kulturgeschichte 1917., 35—37. — A szentek tiszteletének a módjaira I.
DELEHAYE, H.: *Loca Sanctorum.* = Anal. Boll. 1930. 23., 39., a patrocinium-kutatások
áttételemével. Az ereklyeátviteleknél a „translatio imperii ad Germanos” gondolatköré-
hez való kapcsolatra I. FICHTENAU, Heinrich: *Zum Reliquienwesen im früheren Mittel-
alter.* = MIOG 1952. 87., egyéb politikai összefüggésre uo. 88. — Kniewald tanulmányára
hivatkozik KLANICZAY Gábor is. Az általa felsorolt irodalomból sem egyértelmű, hogy
„Egy-egy szent kultusza legtöbbször a kultusz európai központjával létesült új kapcsolat-
ról tudósít”. *A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái.* = Történelmi Szem-
le 1981. 2. sz. 277.

³ Szt. Márton kultusza elterjedésének térképe: PRINZ, Friedrich: *Frühes Mönchtum in
Frankreich.* Kultur und Gesellschaft in Gallien, den Rheinlanden und Bayern am Beispiel
der monastischen Entwicklung (4. bis 8. Jh.). München—Wien, 1965. I. A., I. B.

⁴ Vita Martini c. 10. Id. PRINZ: i. m. 23.

⁵ GAMBER, Klaus: *Die Regensburger Mission in Böhmen im Lichte der Liturgiebücher.* =
Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberfalz und Regensburg 1974., 255.

(translatio). Amandus I. Dagobert uralkodása idején, a merovingek keleti hatalmát is egyben megtámogatandó, térített bajor területeken.⁶

Az elemzésbe — nem megalapozottan — a PK kéziratának többi szentnévsorát is bevonta: a csíziót, a sacramentarium minust, a nagy naptárt, a mozgó ünnepek kiszámítására szolgáló táblázatot és a szerencsétlen napok jegyzékét. A nagyobb sacramentariumon kívüli további források bevonása nem könnyítette meg az elemzést, sőt azt még tovább bonyolította, mivel vagy a főszöveg másolásához képest később kerültek be a kódexbe (csízió, szerencsétlen napok jegyzéke), vagy jellegüknél fogva forrásértékükben maradnak el a sacramentarium maius sanctoraléja mögött.

Kniewald a sacramentarium maiusra vonatkozó elemzéseinek eredményeit a következőkben foglalta össze:

„... S/I mintája Franciaország északkeleti részéről származik, pontosabban: a mai Franciaország, Luxemburg, Belgium és Hollandia határainak érintkezési területéről. Ehhez az alaphoz járult néhány német és magyar szent ünnepe. A Szentföld-járás közvetlen vagy közvetett hatása, az országnak Bizánccal való érintkezése nyomán keleti ünnepek is felvételt nyertek a Pray-kódex S/I ünnepei közé.”⁷

Szt. Benedek translatioja (VII. 11.) és annak octavájának előfordulásait vizsgálva tovább pontosítja előbbi megállapításait: „... S/I Corbie felé utal, de minden bizonnyal az Arras-i (Cambrai) egyházmegyére, Franciaország észak-keleti részén.”⁸

Következtetését Radó Polikárp kutatásai is támogatták. Ő is a sanctorale alapján indult el, kiemelve, hogy Vedastus püspök miséi (II. 6., X. 1., X. 26.) Amandus ünnepével együtt az arrasi egyházmegye területére utalnak, bár szerinte St. Vaast-ra.⁹

Elemzése eredményeképpen Kniewald a következő német hatásra mutató ünnepeket mutatta ki: Kylian, würzburgi püspök VI. 21., Afra. augsburgi vértanú VIII. 7., Gereon, kölni vértanú X. 10. Ezt a névsort egészítette ki még Gotthard, Flórián, Willibald, Rutbert, Willehad, Korbinian, Wolfgang nevével, akiket azonban a bencés rétegből emelt ki. Még hozzáteszi: Afra, Kylián, Gereon kultusza azonban frank (francia) területen is ismeretes volt, hiszen Leroquais-nál megtalálható.

A probléma tisztázására legcélravezetőbb módnak a délnémet sacramentariumok sanctoraléjának megvizsgálása kínálkozik. Két, az ezredforduló táján másolt sanctorale

⁶ Asztrik kalocsai érsek a bambergi székesegyházban maga szentelte fel (1012-ben) Hilarius, Remegius, Vedastus oltárát („altare ante criptam consecravit”), amely több más szent ereklyét is magában foglalta, mint pl. Amandus, Germanus, Vindemialis, Medardus, Briccius, Leodegarius stb. MGH SS XVII. 636. Vö. GALLA Ferenc: *Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai*. = Emlk. Szent István halálának ... I. k. Bp., 1938., 317. Megjegyzendő, hogy Vedastus és Amandus ünnepei az összes eddig vizsgált X—XI. századi délnémet kalendáriumban előfordulnak — XI. 6., X. 1., X. 26. SWARZENSKI: *Die Salzburger Malerei* 167—181., *Die Regensburger Buchmalerei* 196—206., LECHNER, Anton: *Mittelalterliche Kirchenfeste und Kalendarien in Bayern*. Freiburg i.B., 1891. 7—74. és 127—147.

⁷ KNIEWALD: i. m. 22. Az elemzés történeti-földrajzi, egyháztörténeti ellentmondásait már Valjavec észrevette. A modern államhatárok visszavetítése természetesen nem felel meg az 1000 körüli határoknak. VALJAVEC, Fritz: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*. I. München, 1953. 241—242. Vö. MEZEY László: *Deáksg és Európa*. Bp. 1979. 103.

⁸ KNIEWALD: i. m. 26—27. A Kalendarium — itt nem közölt — összehasonlító elemzése LEROQUAIS munkái alapján (*Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France*. Tom. 1—4. Paris 1924. és *Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*. Tom. 1—5. Paris, 1934) kimutatja, hogy a helyi jelentőségű ünnepek éppen nem az észak-francia területhez köthetők. Ennek nyomai a sanctoralében is megmutatkoznak — Sigismundi translatio, Liutrudis ünnepe.

⁹ RADÓ Polikárp: *A magyar liturgia eredete a XI. században*. = Vigilia 1957. 394.

névsorát Swarzenski adta közre (Szt. Wolfgang veronai sacramentariuma és II. Henrik sacramentariuma 1002–1014).¹⁰ A sacramentariumok elemzése több tanulsággal is szolgál:

- a sacramentariumok eredete nem derül ki mechanikus összeadás eredményéből sokkal inkább a „non numerantur, sed ponderantur” elve érvényesíthető; *****
- az ezredforduló sacramentariumai megközelítően sem tartalmaztak annyi ünnepet, mint amennyit a PK nagyobb sanctoraléjában találunk. Ebből is következik, hogy a ma előttünk álló sanctorale későbbi szerkesztés-szerkesztések eredménye; *****
- Regensburgban élt egy olyan sanctorale szerkesztési irányzat, amely egy tisztán római ünnepekör összeállítására törekedett. Ennek következtében maradt ki Rutberth, a salzburgi érsekség társpatrónusa, sőt II. Henrik sacramentáriumából magának Emmerámnak a miséje is. (Ez utóbbi esetben az első iniciálé feliratából derül ki egyértelműen Emmerám megkülönböztetett tisztelete – Ecce coronatur divinitus atque beatur rex pius Heinricus proavorum stirpe polosus, huius Odalricus cor regis signet et actus Emmeramus ei faveat solamine dulci.);¹¹
- pusztán a sanctorale alapján még nem vonható le végső következtetés (bár az esetek többségében levonható lenne) a sacramentarium eredetére vonatkozóan, hanem csakis az elemzés összes többi szempontjaival való összevetést követően kerülhet erre sor, nem feledve, hogy a sanctorale csak egy része a sacramentarium egészének.

A két regensburgi sanctoraléval való összehasonlításából kitűnik, hogy ünnepeik közül egyedül Szt. Zéno miséje hiányzik a sacramentarium maiusból.

A közös ünnepek sora a Szt. Galleni Cod. 348-as sacramentarium¹² alapján a következőkkel bővíthető:

IV. 11. Leonis pp.

IV. 13. Eufemiae

V. 6. Joh. apli ante portam latinam

IX. 11. Prisci

XII. 7. Oct. S. Andree

A Rheinau-i cod. 30. alapján¹³: X. 2. Leodegarii.

Szintén Swarzenski tette közzé egy, salzburgi eredetű sacramentarium sanctoraléjának jellemző ünnepeit.¹⁴ Mivel a regensburgi sacramentariumoknál sokkal bővebben válogat, a délnémet terület liturgikus kapcsolatairól is sokkal többet árul el. Igazolja, hogy a frank és nem frank eredetű szentek tiszteletének az elterjedése között nem olyan éles a határvonal, mint ahogy azt a korábbi elemzések állították.

A kéziratokon kívül azokhoz képest másodlagos források is közelebb vihetnek a német, és közelebről délnémet ünnepekör alakulásának a megértéséhez: a patrocíniumokra és az ereklyékre vonatkozó kutatások. (Megjegyzendő, hogy az esetlegességek, a források fennmaradásának a véletlene nem hagyható figyelmen kívül, mégis a már hosszú évtizedek óta folyó kutatás eredményei egyre inkább rendszert kezdenek alkotni.)¹⁵

Bajor területen számolhatunk a késő antik szerzetesség kontinuitásával, mégha igen korlátozott mértékben is. A szóba jöhető települések közül Salzburg (Iuvavum) az első,

¹⁰ SWARZENSKI: *Die Regensburger Buchmalerei*. 193–196.

¹¹ SWARZENSKI uo. 64.

¹² MOHLBERG, Kunibert: *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung*. Cod. Sangall. No. 348. Münster in Westf., 1918.

¹³ HÄNGGI, Anton–SCHÖNHERR, Alfons: *Sacramentarium Rhenaugiense*. Hs. Rh. 30. Freiburg, 1970.

¹⁴ SWARZENSKI: *Die Salzburger Malerei von den ersten Anfängen bis zur Blütezeit des romanischen Stils*. Textband. Leipzig, 1913. 199. L. Fügélék.

¹⁵ PL. PRINZ: i. m., GAMBER, Klaus: *Der Codex Tridentinus*. = Scriptorium 1970. 293–304. stb.; DORN: i. m. 220–252.; LEHNER, Johannes B.: *Die mittelalterlichen Kirchen-Patrocínien des Bistums Regensburg*. = Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg. 1953. 5–82.

de ide sorolható Regensburgban a Szt. György templom is, amely az ottani római castrum dél-nyugati sarkánál épült meg. Augsburgban — Venantius Fortunatus 565-ben emlékezik meg az itteni szentek tiszteletéről — az Afra templom helyén egy eredeti cella memoriae állhatott.

A földrajzi fekvésnek és a politikai kapcsolatoknak megfelelően (az Agilulf hercegek és a langobard királyság között) itáliai, észak-itáliai hatással is lehet számolni. A terület a salzburgi érsekség (798) megalapításáig az aquilejai érsek fennhatósága alá tartozott. A regensburgi, passauai, augsburgi Stephanus-, az isen-i, reichenhall-i Zeno patrocínium is erre vezethető vissza.

A kelta alapítású vagy kelta befolyás alatt álló monostorok (Eichstätt, St. Gallen, Reichenau, Freising stb.) hatása, galliai kapcsolataik mellett, az íráskultúrára gyakorolt hatásukban a legszembetűnőbb; az insularis írás jellegzetes stílusjegyei még a VIII. században is feltűnnek. Walburga, angolszász királylány is, aki Willibald testvére volt, ezen a területen halt meg, ereklyéi pedig Eichstättbe és Monheimbe kerültek. Oswald, northumbriai király kultuszának a meghonosítása is nekik tulajdonítható.

A frank befolyás I. Theudebert (533—48) uralkodásától kezdve erősödik meg („per Danubiam et limitem Pannoniae usque in oceanis litoribus custodiente Deo dominatio nostra porrigitur”)¹⁶ és az Agilulf hercegség felszámolásával vesz újabb lendületet. E folyamat része frank misszionáriusok itteni egyházszerző tevékenysége Emmerám, Erhard, Korbinian, Rutbert révén. A kolostoralapításokhoz kapcsolódó ereklye translációk is elsősorban frank területről történtek.¹⁷

Az ereklyeátvitel és a patrocínium-földrajz vázolt változásai, a délnémet sacramentariumok jellemzői mind arra hívják fel a figyelmet, hogy egy, a XI. század közepén vagy annál korábban másolt mintapéldányra vonatkozó következtetésekhez egy XII. századi kézirat alapján csak a legnagyobb óvatossággal juthatunk. A PK sacramentarium maiusának a délnémet sacramentariumokkal való egyezései sem tekinthetők döntő bizonyítékoknak az eredet szempontjából. Jelentőségük annyi, hogy a kódex szövegtörténetét, paleográfiai jellemzőit is figyelembe vevő elemzés eredményeivel összhangban, módosíthatják a PK sacramentarium maiusa mintapéldányáról kialakult eddigi, egyoldalúan „francia” hatást feltételező felfogást.

* * *

FÜGGELÉK

- I = Szt. Wolfgang veronai sacramentariuma
- II = II. Henrik müncheni sacramentariuma
- III = A Wien, Hofbibliothek, Cod. 1845. Salzburgi eredetű (XI. sz. közepe) sacramentarium és antiphonarium. (Csak jellemzőbb ünnepek)
- IV = Pray-kódex, sanctorale maius (I, II, III ünnepeivel összevetve)
- ... = megvan
- = nincs

¹⁶ I. Theudebert levele I. Justinianushoz 534—550. MG Epist. 111. 132 f. Nr. 20. Id. PRINZ: i. m. 351.

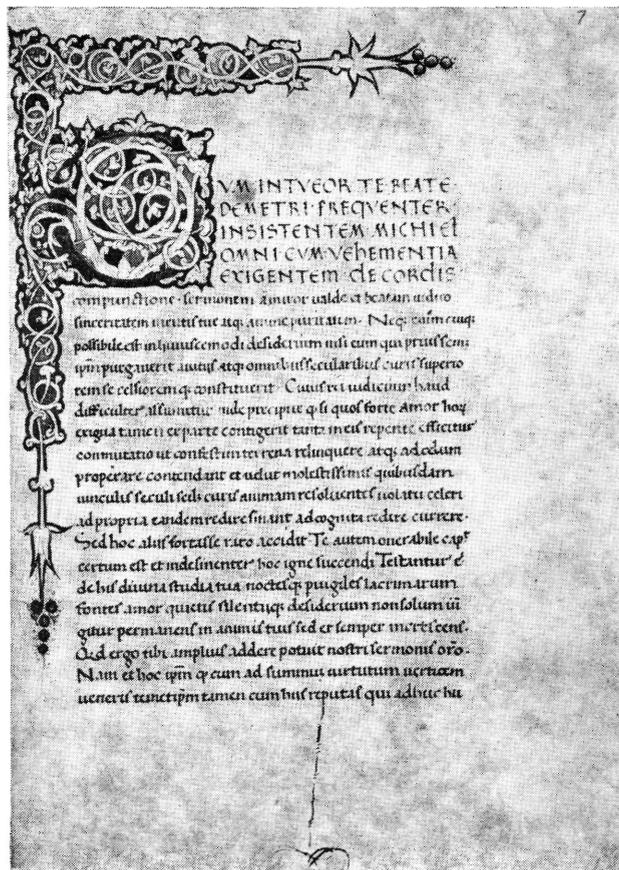
¹⁷ Néhány jellemző ereklye-átvitel a X. század elejéig: Blasius: Reichenau, St. Blasien; Dionysius: Scharnitz-Schlehdorf, Altomünster, Regensburg; Gangolfus: Eichstätt; Hippolytus: St. Pölten; Magnus: Füssen; Mauritius: Reichenau, Niederaltaich; Michael: Mondsee, Metten, Staffelsee; Quirinus: Tegernsee; Sixtus: Schliersee; Valentinus: Passau; PRINZ: i. m. 317—413. — Gallia ereklyékben való gazdagsága a XI. századi szerzetesek öntudatán is lemérhető: „Excepta Italia, quae Romano cacumini est continua, non invenitur in totius orbis habitabili area tot sanctorum millium capax terra”. Ezekből, az itáliaiakkal együtt juthatott „ad perpetuam Germaniae gloriam”. Id. FICHTENAU i. m. 72.

	I	II	III	IV
Vig. nat. dni.	—	...		—
In nocte (In l. galli cantu)		
Mane I.		
Nat. dni. (ad missam)
Stefani
Johannis ev.
Innocentium
Silvestri
Oct. Dni.	...	—		...
Vig. Epif. (Vig. Theof.)
Epif. (Theof.)
Oct. Epif. (Theof.)
Hilarii	—	—	...	—
Felices in pinc.
Marcelli pp.
Priscae
S. Marie et Marte	—	—
Fabiani Sebastiani
Aгнаe
Vincentii
Conv. Pauli
Projecti
Agnes II.
Brigide	—	—
Purificatio s. Mariae
Blasii	—	—
Agathae
Sotheris	...	—		...
Valentini
Vitalis, Falicule. Zenonis	—	—
Julianae	...	—
Cathedra S. Petri
Mathiae
Waldpurgis	—	—
Perpetuae et Felicitatis	...	—		...
Gregorii
Benedicti	—	—
Adnunciatio s. Mariae
Ruodperti	—	—	...	—
Ambrosii	—	—	...	—
Tyburt.-Valer.-Maxim.
Adalberti	—	—
Georgii
Marci
Vitalis
Philippi Jacobi
Waldpurgis	—	—	...	—
Alex.-Event.-Theodol. } Inventio s. crucis }
Floriani	—	—
Ascensio dni.	—	...		—
Gordiani-Epimachi
Gengolfi	—	—
Pancratii
Urbani
Maximini	—	—	...	—
Nicomedis	...	—		...
Marcellini et Petri
Bonifacii	—	—	...	—

	I	II	III	IV
Primi er Feliciani
Basilidis, Cyrini
Viti	—
Marci et Marcell.
Gervasii-Protasii
Albani	—	—	...	(...)
Vig. Johs. bap.
Johannis bap.
Vig. Johs. et Pauli	...	—		—
Johannis et Pauli
Leonis pp.
Vig. Petri et Pauli
Petri et Pauli
Pauli
Processi et Martiniani
Translatio S. Thome	—	—	...	—
Translat. s. Martini	...	—
Depositio S. Odalrici	—	—	...	—
Oct. Apostolorum
Willibaldi	—	—
Chiliani	—	—
VII Fratrum
Benedicti	...	—
Hermag, Fortunat.	—	—	...	—
Margarete	—	—
Cyriaci et Braxedis	—	—
Mariae Magdalenae	—	—
Apollinaris	—	—
Christine	—	—
Jacobi
Christophori	—	—
Pantaleonis	—	—
Felicis soc.
Abdo-Sennes
Petri ad vinc.
VII Fratr. Machab.	...	—
Stephani pp. (ep.)
Xyxti Felicissimi
Agapiti	—
Affrae et Donati	...	—
Cyriaci
Vig. Laurentii
Laurentii
Tyburcii
Radegund.	—	—	...	—
Hypoliti
Eusebii	—
Vig. Assumpt. Mariae
Assumptio s. Mariae
Oct. Laurentii
Agapiti
Magni	...	—
Timothei
Bartholomaei
Rufi	...	—
Augustini
Hermetis
Sabinae
Decoll. Johs. bap.

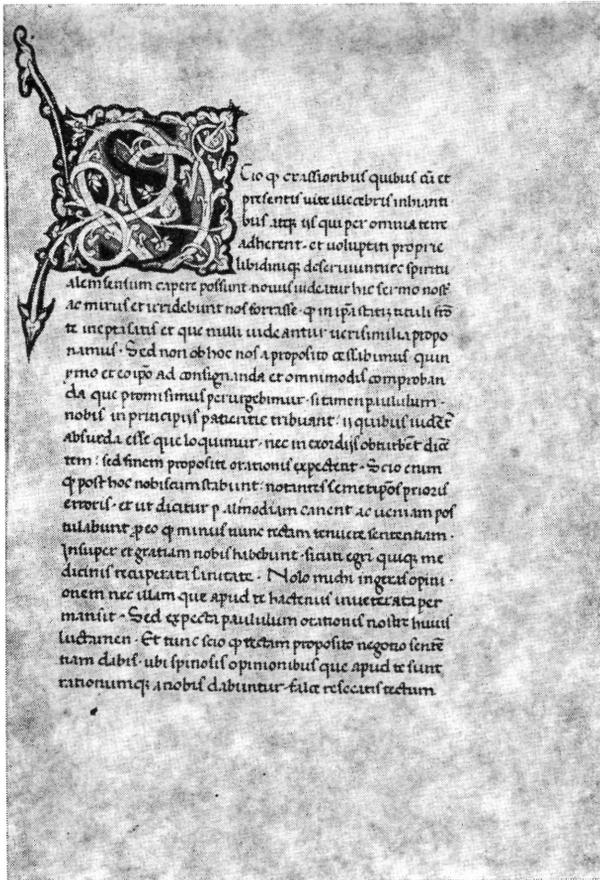
	I	II	III	IV
Felicis et Audacti
Verene	—	—	...	—
Magni	—	—	...	—
Corbiniani	—	—
Nat. S. Mariae	...	—		...
Adriani	...	—		...
Gorgonii
Proti et Hyacinthi
Exaltatio crucis
Cornelii et Cipriani
Nicomedis
Eufemiae
Luciae et Geminiani
Lantperti	—	—
Vig. Mathaei
Mathaei
Emmerami, Mauricii soc.
Conc. S. Joh. Bapt.	—	—
Translatio S. Roudperti	—	—
Cosmae Damiani
Vig. Michael	—	—
Ded. bas. s. Mich.
Hieronymi
Remegii	—	—
Marci pp.
Marcelli et Apuleii	...	—		...
Dionysii	—	—
Gereon	—	—
Calisti
Galli	—	—
Lucae ev.
Amandi	—	—
Vig. ap. Simonis et Judae
Simonis et Judae
Vig. Omn. Sanctorum
Omnium Sanctorum
Caesarii
IV Coronatorum
Theodori
Vig. Martini	...	—		—
Mennae
Martini
Briccii	—	—
Othmar	—	—
Vig. Caeciliae	...	—		—
Caeciliae
Clementis
Felicittatis
Columbani	—	—	...	—
Chrisogoni
Saturnini
Vig. Andreae
Andreae
Zenonis		—
Damasi	—	—
Luciae
Thomae

A grazi Egyetemi Könyvtár Chrysostomus-kódexéről. Mátyás király egykori könyvtáráról gazdag hazai és külföldi szakirodalom szól. A korábbi kutatások kritikai felülvizsgálata alapján összegezték sokesztendő kutatásaikat Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára, amikor arra a nagy feladatra vállalkoztak, hogy Mátyás könyvtárának teljes, hitelesnek elismert, fennmaradt anyagát bemutassák. A magyar könyvkiadás büszkeségei közé tartozik a *Bibliotheca Corviniana*, amely 1967-ben, második, javított kiadása 1976-ban jelent meg.¹ A világ valamennyi könyvtára szerepel itt, ahol ez idő szerint ismert korvinát őriznek. A tudós szerzők munkája alig képzelhető el tipográfiailag és nyomdai kivitelezésben méltóbb keretben. Csapodi Csaba részletesen ismerteti a könyvtár

1. ábra

¹ *Bibliotheca Corviniana*. Magyar Helikon, 1967. A kötetet összeállította CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, SZÁNTÓ Tibor. A kiadvány az 1963-ban BERKOVITS Ilona összeállításában megjelent *Magyarországi Corvinák* című kötettel együtt Mátyás király budai könyvtára, a *Bibliotheca Corviniana* teljes fennmaradt anyagát ismerteti. (A továbbiakban: B. C., 1967.) A második, javított kiadás: Magyar Helikon—Corvina, 1976. (A továbbiakban: B. C., 1976.)

2. ábra

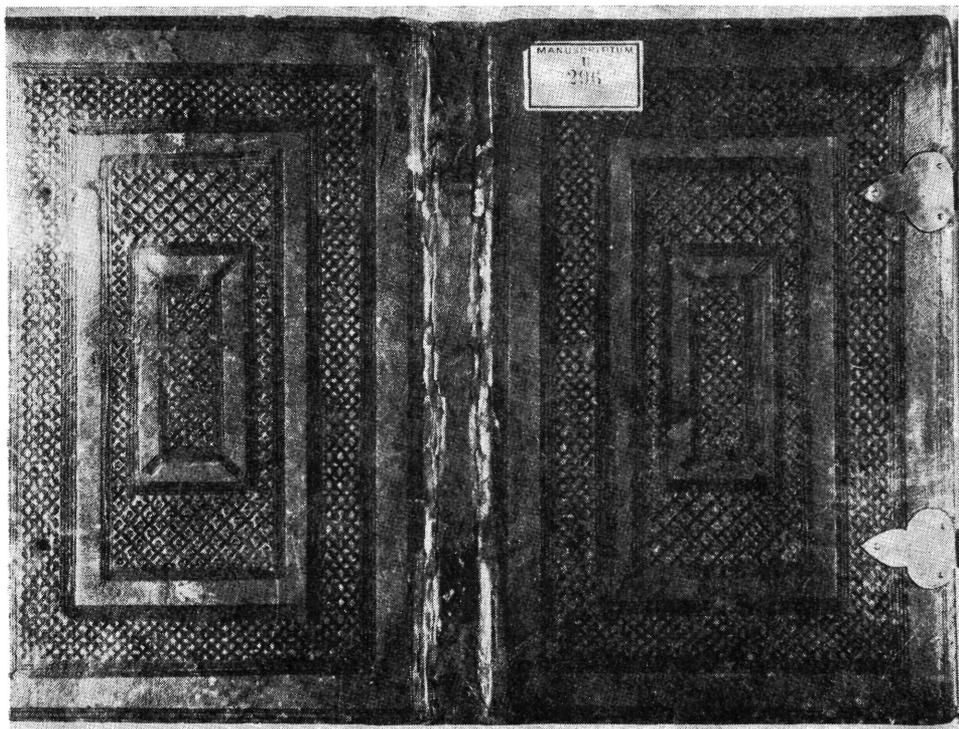
keletkezéstörténetét; a korvinák írását és művészi díszét Csapodiné Gárdonyi Klára elemzi. Köztudott, hogy a könyvtár katalógusa nem maradt fenn, és az állomány legnagyobb része elpusztult. Csapodi csak azokat a kódexeket veszi számba, amelyekről „Mátyás király vagy Beatrix címere, vagy hitelt érdemlő bejegyzés, esetleg más forrásadat bizonyítja, hogy a király vagy a királyné tulajdonában voltak”. Idesorolja azokat is, amelyeket Mátyás ajándékozás céljából készíttetett, továbbá azokat, amelyek feltehetően a várkáporna felszereléséhez tartoztak. Nem foglalkozik a kétes kódexekkel, amelyeknek igen nagy a száma, s amelyek között soknak hitelességéről még nem döntött véglegesen a kutatás.²

A szétszóródott könyvtár darabjai természetesen áradtak Ausztria felé. A könyvtár széthordásában élen jártak a bécsi humanisták (Cuspinianus, Gremper, Brassicanus).³

*

² B. C., 1967. 33.

³ Uo. 29.

3. ábra

Ausztriai tanulmányutam során rövid látogatást tettem a grazi Egyetemi Könyvtárban. Mély benyomást keltett bennem a régi, páratlan kincsekben bővelkedő könyvtár, amelynek állományában található a *Codex Albensis*⁴ is.

Meleg, kollegiális beszélgetést folytattam a kiváló felkészültségű Hans Zotterral, aki messzemenő előzékenységgel elégtette ki érdeklődésemet. Egy kis tapasztalateserének is nevezhetném beszélgetésünket, hiszen éveken át a budapesti Egyetemi Könyvtár ritkaságtárának munkatársa voltam. Említést tettem a budapesti könyvtár néhány német, magyar és egyéb ritkaságáról, mire ő pillanatok múlva megjelent a Thuróczi-krónikával. A beszélgetés során megkérdeztem: nincs-e korvinájuk? Azt válaszolta, nincs, de van egy kódexük, amely erősen emlékeztet a korvinákra. Kérdéseimre megjegyezte, hogy a könyvet a Grazban járt magyar kutatók nem ismerik, nem tanulmányozták.

Csakhamar kezemben volt Johannes Chrysostomus vegyes műveket tartalmazó könyve, amelynek leírását alább⁵ eredetiben közlöm. Kérésemre mikrofilmet készített Hans

⁴ FALVY, Zoltán—MEZEY, László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem XII. Jahrhundert.* Übers. V. Béla FALUDI.) Budapest—Graz, 1963. Akadémiai Kiadó.

⁵ 296. Alte Signatur 39/11 f⁹ Pergament I 74 Bl. 25 : 17 cm XV² Jh. Benediktinerstift St Lambrecht. Rote Überschrift. Kalligraphische italienische Renaissance-Minuskel. Bunte Initialen mit Gold in Nachahmung des romanischen Stils. Gleichzeitiger brauner italienischer Lederband mit Blindlinien und Flechtwerk.

Auf dem Vorsatzbl.: In usum fratrum Lambertinorum 1622 emptus est 48 Kr. Auf dem Einbandrücken St. Lambrecht Nr. 196.

Johannes Chrysostomus, [Opuscula nonnulla latine versa].

4. ábra

Zotter a kódex három illuminált lapjáról (1., 7., 39) és kötéstáblájáról, amelyeket itthon volt alkalmam egybevetni a hitelesnek elismert korvinákkal.

Közbevetőleg: Chrysostomus-kódexek viszonylag szépszámmal voltak jelen Mátyás könyvtárában. A ma nyilvántartottak között az Országos Széchényi Könyvtárban, a modenai Este Könyvtárban, a párizsi Nemzeti Könyvtárban van egy-egy, a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtárban kettő. Ehhez az öthöz járul a második világháború alatt elpusztult hatodik, amelyet a varsói Nemzeti Könyvtárban őriztek.

Meg kell jegyezni: a grazi Chrysostomus-kódexnek sem kötéstábláján, sem belsejében nem található a jellegzetes négyosztagú címer. Mint leírásából látjuk, múltját 1622-nél korábban nem ismerjük. A könyvben egyéb nyomot sem találunk, amelynek alapján arra lehetne következtetni, hogy Mátyás (esetleg Vitéz János vagy Janus Pannonius) könyv-

[A könyv tartalma:] De compunctione liber I. (Bl. 1–18.) (Jo. Cr., quod nemo leditur nisi a se ipso.) (Bl. 20–38.) (Ad Theodorum monachum.) (Bl. 39–74.) Flor. Cas. 3, 1877, S. 389–411.

tárának állományába tartozott. Minthogy nem szándékunk ilyesmit állítani, azzal sem érvelünk, hogy a korvinák kötéstábláján és belsejében nem mindig van jelen a címer. Mégis érdemes felfigyelni rá.

Érdemes összehasonlítani a grazi kódex 7. oldalának díszítményét a bécsi Chrysostomus-kódex díszítményével,⁶ a minta megformálása és színezése szinte hajszálpontosan azonos. Mindkét kódex az egyszerű firenzei fehér indafonatos díszítésű kódexek közé tartozik.⁷ A klasszikus növényi ornamentika finom rajzú, mértéktartó alkalmazása⁸ igen hasonlóan jelenik meg az ugyancsak Bécsben őrzött Platon-kódexben,⁹ a Lucretius-kódexben,¹⁰ a Salvianus-kódexben¹¹ a Livius-kódexben,¹² a Marcellinus-kódexben¹³ és a Statius-kódexben.¹⁴

Nincs egyéb szándékunk, mint ezekre az érdekes összefüggésekre rámutatni, a többi a szakemberek dolga.

LENGYEL BÉLA

Az Érdy-kódex perikóparendszere és Guillermus Parisiensis posztillás könyve. A vasár- és ünnepnapokra adott szentleckék és evangéliumi szakaszok, a perikópák egész évet átfogó rendszere a középkorban egy-egy szerzetesrend számára kötött, s a rendre jellemző volt. Perikópákat tartalmazó kódexeinket hasznos tehát e tekintetben is vattalóra fogni, mert a rendi háttérhez vagy a forrásokhoz gyakran éppen a perikóparendszer azonosításával jutunk közelebb.

Az Érdy-kódex kínálta lehetőséget a kutatás sokáig elhanyagolta. A közelmúltban Szabó Flóris *A karthauziak olvasmányai*¹ című tanulmányában az összehasonlító vizsgálatok elvégzésével a *Missale ad usum Minororum Ultramontanorum* olvasmányrendjében az Érdy-kódex *De Tempore* részének perikóparendszeréhez igen hasonló rendszert talált. Munkájának érdemét a vizsgálódás folytatásával hangsúlyozni szeretném.

A kódex *De Tempore* része, mint ismert, csonka: Advent első vasárnapjától Farsangvasárnapig, illetve Hamvazószerda utáni péntekig tart. Szerkezetileg két egymástól el-

⁶ CXVII. képtábla (Wien, Nationalbibliothek. Cod. lat. 977. F 1^r.) — B. C., 1967. — Az 1976-os kiadásban ez a képtábla nem szerepel. A 13 új tétellel nem gyarapodott az Ausztriában őrzött korvinák száma.

⁷ Csapodi megállapítja, hogy a fennmaradt hiteles korvináknak kb. egyharmada 1450–1470 között készült, és ilyen díszítésű. Nagy számuk Mátyás könyvtárában „Vitéz János és Janus Pannonius könyveinek, illetőleg könyveik egy részének lefoglalásával is magyarázható”. B. C., 1967. 20.

⁸ Így jellemzi CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára az Attavante műhelyéből kikerült kódexek díszítését. B. C., 1967. 76.

⁹ CXXII. képtábla. Cod. lat. 2384. F. 1^r B. C., 1967. CSAPODINÉ jellemzése a grazi kódexre is érvényes: az egyszerű firenzei indafonatos díszítés „pálmalevélszerű, sugaras aranylapocskákkal körülvett, virágszerű díszítményben végződik”.

¹⁰ CIV. képtábla. Cod. lat. 170. F 1^r.

¹¹ CXIV. képtábla. Cod. lat. 826. F 1^r.

¹² CXVIII. képtábla. Cod. lat. 22. F 1^r. — „A gondosan kivitelezett indafonatok két, egymással és a kerettel párhuzamos aranysegély köré fonódnak, s a közöttük üresen hagyott részek kis, sárga háromszögletű pontokkal díszített kék, piros és zöld alapszínnel vannak kitöltve. A felső és alsó keret végződésénél stilizált levelek és virágok, az egész keretdísz körül több helyen sugaras aranylapocskák.” (CSAPODINÉ).

¹³ CII. képtábla. Cod. lat. 138. F 1^r. „A . . . növényi indákból, levelekből, virágokból alakított, sugaras aranytallérokkal díszített miniatúra csupán a felső és a bal oldali lapszél egy részét foglalja el.” (CSAPODINÉ).

¹⁴ CIII. képtábla. Cod. lat. 140. F 1^r.

¹ SZABÓ Flóris: *A karthauziak olvasmányai — pannonhalmi dokumentumok alapján*. MKsz 97 (1981) 263–275. Az Érdy-kódexre vonatkozó rész: 272–274. (A szerző kérésére helyesbíttem a 273. oldal utalását, mely nem Borbálára, hanem Bertalanra vonatkozik.)

különülő fejezetében először az episztolák, majd az evangéliumok rendjében halad végig az egyházi év első negyedének ünnepein.²

Az episztola-részben egy-egy ünnepen az aznapi szentlecke előkészítésére megjelöli a szerző a perikópa bibliai helyét, néhány sort idéz az előzményekből, majd az episztola „bőtű szerént való magyarságát”³ adja. Ezt követi a Temesvári Pelbárt *Pomerium de Tempore* című prédikációgyűjteményéből kompilált terjedelmes szentbeszéd. Temesvári Pelbárt e művében kizárólag evangélium-magyarázatokot olvashatunk, négyet minden ünnepen. Az Érdy-kódex összeállítójának át kellett hidalnia azt az ellentmondást, hogy az episztola után nem az episztola, hanem az evangélium magyarázatába kezd. Ezért utal rendszeresen az aznapi evangéliumra, s értelmezi a lecke és az evangélium közös tanulságaként az evangéliumra vonatkozó prédikációt.⁴ Egy érdekesség azonban szembetűnik: ezek az evangéliumi utalások és az evangéliumi rész ugyanazon ünnepre adott evangéliumi szakaszai nem fedik egymást. E kérdésre később visszatérek.

A második fejezetben az evangéliumi perikópák találhatóak az esemény idejére és a párhuzamos evangéliumi helyekre utaló rövid bevezetés után. Az evangéliumot egy rövid, száraz értelmezés, posztilla követi, mely sem jellegében, sem színvonalában nem hasonlítható az első rész erős sodrású, rangos prédikációihoz.

A perikópák kérdésével először Ábrahám Lambert foglalkozott,⁵ aki a *Missale Romanum*, a *Missale Carthusiense* és az Érdy-kódex megfelelő perikópáinak egybevetésével a Vízkereszt utáni mozgó vasárnapok számából és elhelyezkedéséből a kódex keletkezésének időpontjára próbált következtetni. A módszer ugyan nem vált be, az a megállapítása viszont igaz, hogy a *Missale Romanum* és a *Missale Carthusiense* olvasmányai Vízkereszt után (a harmadik vasárnapig) azonosak, különbség csak a számozásban van, mivel a *Romanum Vízkereszt*től, a *Carthusiense Vízkereszt nyolcadától* számítja a vasárnapokat.⁶ (Az Érdy-kódex a Vízkereszt nyolcada utáni vasárnapokat menyegzős vasárnapoknak nevezi.⁷) Mivel dolgozatában Ábrahám Lambert elsősorban a vasárnapok számával foglalkozott, nem derült ki, hogy az Érdy-kódex sem a karthauzi rendszert, (amit a szerző, a Karthauzi Névtelen rendi hovatarozása) sem a kuriális római (amit a forrás, Temesvári Pelbárt rendszere sugallna) nem követi. Erre Timár Kálmán hívta fel először a figyelmet: a Névtelen „postilla- és egyetemes legendagyűjteményt állított össze mindenféle rendű apácák és latinul nem tudó szerzetes testvérek számára. Érdekes, hogy a perikópák összeállításában nem követi a karthauzi szokást.”⁸ Szabó Flóris szerint Timár e megállapításában a

² Az episztolák sora Farsangvasárnapig tart. Ekkor egy üres lap következik, majd egy díszes de befejezetlen, ugyanakkor erősen megkopott címlappal, egy másik kéz írásával elkezdődik az evangéliumi fejezet. Ez a Hamvazószerda utáni péntek perikópájával, egy mondat közepén szakad meg.

³ Ezt többször hangsúlyozza: „Ez may zent Epistolának azert bewtű zerent valo magyarssaga ezenkeppen vagyon” (NyTár IV, 20, 9–10); „Lassok meg azert az zent Epistolának bewtű zerent valo magyarssagaat” (52, 11–12) stb.

⁴ „Azont hyrdety Anyazent egyhaz mynekkewnk Ez may zent epistolának es ewangeliomnak értelmeből . . .” (3, 8–10); „ . . . ezekre ynt es tanoyt mynket ez may zent Innepnek Epistolaya Ezekre tanoyt az zent ewangeliom ees.” (11, 5–6); „Megh halwan es erthween mynd az zent Epistolának mynd az zent ewangeliomnak értelme . . .” (52, 22–23); „Myert zerelmes atyamffyay ygenlő lelky ertelem zerent, mynd az zent epistola mynd az ewangeliom, nem mezze yarnak egy mastwl . . .” (86, 1–4) stb.

⁵ ÁBRAHÁM Lambert: *Az Érdy-kódex kora*. It 2 (1913) 93–96.

⁶ A *Missale Strigoniense*, a *Missale ad usum Dominorum Ultramontanorum* és a premontrai uzus szerint is Vízkeresztől kezdik a vasárnapok számolását.

⁷ A megtestesülés ünnepkörének befejezése után és a szigorú nagyböjti időre való előkészület előtt ezek a vasárnapok alkalmasak voltak „menyegzők” tartására. A vasárnapi evangéliumok sora a kánaeni menyegzővel, Krisztus első csodatételével kezdődik.

⁸ TIMÁR Kálmán: *Magyar kódex-családok*. ItK 37 (1927) 223.

magyarázat is benne rejlik, a törekvés e sokszínű igény kielégítésére.⁹ Az azonosításra azonban Szabó Flórisig senki nem vállalkozott, aki idézett művében joggal köti az Érdy-kódex perikópáit a hazánkban a középkorban rendi- és egyházmegyei szinten általánosan elterjedt frank-római perikóparendszerhez. Ennek első pillantásra szembevetendő jellegzetessége, hogy Advent első vasárnapján Jézus jeruzsálemi bevonulását olvassák (Máté 21, 1–9) és csak a második vasárnapon olvasnak az utolsó ítéletről Lukács evangéliumából (Lukács 21, 25–33), amivel viszont a kuriális római, az azt követő ferences és a római-tól egyébként sok tekintetben eltérő karthauzi szokás szerint is elkezdik az egyházi évet.

Egy összehasonlító táblázatban kiemeltem azokat az ünnepeket, melyeken a különböző rendszerek között eltérés mutatkozik. (Lásd a táblázatot.)

	Advent I vasárnapja		Advent II vasárnapja		Advent III vasárnapja	
	Evangélium		Evangélium		Evangélium	
<i>Érdy-kódex</i>	<i>Máté</i>	21,1–9	<i>Lukács</i>	21,25–33	<i>Máté</i>	11,2–10
Miss. OCarth. ¹⁰	Lukács	21,25–33	Máté	11,2–10	János	1,19–28
Miss. Rom. ¹¹	Lukács	21,25–33	Máté	11,2–10	János	1,19–28
Miss. Strigon. ¹²	Máté	21,1–9	Lukács	21,25–33	Máté	11,2–10
Miss. OPaul. ¹³	Máté	21,1–9	Lukács	21,25–33	Máté	11,2–10
Miss. Zagrab. ¹⁴	Máté	21,1–9	Lukács	21,25–33	Máté	11,2–10
Miss. Quinqueecl. ¹⁵	Máté	21,1–9	Lukács	21,25–33	Máté	11,2–10
<i>Miss. dom. Ultramont.¹⁶</i>	<i>Máté</i>	<i>21,1–9</i>	<i>Lukács</i>	<i>21,25–33</i>	<i>Máté</i>	<i>11,2–10</i>
<i>Miss. OPraed.¹⁷</i>	<i>Máté</i>	<i>21,1–9</i>	<i>Lukács</i>	<i>24,15–35</i>	<i>Máté</i>	<i>11,2–10</i>
Miss. OPraem ¹⁸	Máté	21,1–9	Lukács	21,25–33	Máté	11,2–10
Döbrentei-kódex ¹⁹	Máté	21,1–9	Lukács	21,25–33	Máté	11,2–10
<i>Guillermus Parisiensis²⁰</i>	<i>Máté</i>	<i>21,1–9</i>	<i>Lukács</i>	<i>21,35–35</i>	<i>Máté</i>	<i>11,2–10</i>

⁹ I. m. 273.

¹⁰ Missale Carthusiense. Paris, 1520. (Az OSZK Ant. 6767, 6768. sz. példányát használtam.)

¹¹ Missale Romanum. Venezia 1493. (Az OSZK Inc. 992. példányát használtam.)

¹² Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis. H.n. 1501. (Az OSZK RMK III. 102. példányát használtam.)

¹³ Missale fratrum heremitarum ordinis divi Pauli primi heremite. Budensis 1514. (OSZK RMK III. 321.)

¹⁴ Missale Zagrebiense. Venezia 1511. (OSZK RMK III. 176.)

¹⁵ Missale Quinqueecclesiense. Venezia Inc. 1499. (OSZK Inc. 989.)

¹⁶ Missale ad usum Dominorum Ultramontanorum. Verona 1480. (EK Inc. 76.)

¹⁷ Missale secundum morem et consuetudinem fratrum praedicatorum Ordinis S. Dominici. Venetiis 1497. (OSZK Inc. 1198.)

¹⁸ Missale secundum ritum et ordinem sacri ordinis Praemonstratensis. Parisiis 1578. OSZK Ant. 289.)

¹⁹ A Döbrentei-kódex perikóparendszere sincs még megnyugtatóan tisztázva. (*Nyelv-émléktár 12. köt.* Budapest 1884.) Az Érdy-kódexszel a problematikus helyeken egyezik, evvel viszont pillanatnyilag csak annyit kívánok hangsúlyozni, hogy a frank-római olvasmányrend azonos ágához tartozik.

²⁰ GUILLERMUS PARIISIENSIS, *Postilla super epistolas et evangelia*. Augsburg 1473. (MTA Inc. 536.); Nürnberg 1481. (MTA Inc. 316.); Strassburg 1500. (MTA Inc. 230.)

	Advent IV vasárnapja		Kiskarácsony
	Episztola	Evangelium	Episztola
<i>Érdy-kódex</i>	<i>Filippiekhez 4,4–7</i>	<i>János 1,19–28</i>	<i>Galatákhöz 3,23–26</i>
Miss. OCarth. ¹⁰	Filippiekhez 4,4–7	Lukács 3,1–6	Titushoz 2,11–13
Miss. Rom. ¹¹	I Korinth. 4,1–5	Lukács 3,1–6	Titushoz 2,11–13
Miss. Strigon. ¹²	Filippiekhez 4,4–7	János 1,19–28	Titushoz 3,4–7
Miss. OPaul. ¹³	Filippiekhez 4,4–7	János 1,19–28	Galatákhöz 3,23–29
Miss. Zagrab. ¹⁴	Filippiekhez 4,4–7	János 1,19–28	Galatákhöz 3,23–29
Miss. Quinqueecl. ¹⁵	Filippiekhez 4,4–7	János 1,19–28	Galatákhöz 3,23–29
<i>Miss. dom. Ultramont.¹⁶</i>	<i>Filippiekhez 4,4–7</i>	<i>János 1,19–28</i>	<i>Galatákhöz 3,23–29</i>
<i>Miss. OPraed.¹⁷</i>	<i>Filippiekhez 4,4–7</i>	<i>János 1,19–28</i>	<i>Titus 3,4–7</i>
Miss. OPraem ¹⁸	Filippiekhez 4,4–7	János 1,19–28	Titus 2,11–13
Döbrentei-kódex ¹⁹	Filippiekhez 4,4–7	János 1,19–28	Galatákhöz 3,23–29
<i>Guillermus Parisiensis²⁰</i>	<i>Filippiekhez 4,4–7</i>	<i>János 1,19–28</i>	<i>Galatákhöz 3,23–29</i>
	Vízkereszt nyolcada	IV. vasárnap	Vízkereszt nyolcada után
	Evangelium		Evangelium
<i>Érdy-kódex</i>	<i>János 1,29–34</i>	<i>Máté 13,24–30²¹</i>	
Miss. OCarth. ¹⁰	János 1,29–34	Máté 11,25–30	
Miss. Rom. ¹¹	János 1,29–34	Máté 13,24–30	
Miss. Strigon. ¹²	Máté 3,13–17	Máté 13,24–30	
Miss. OPaul. ¹³	Máté 3,13–17	Máté 11,25–30	
Miss. Zagrab. ¹⁴	Máté 3,13–17	Máté 11,25–30	
Miss. Quinqueecl. ¹⁵	Máté 3,13–17	Máté 11,25–30	
<i>Miss. dom. Ultramont.¹⁶</i>	<i>Máté 3,13–17</i>	<i>Máté 11,25–30</i>	
<i>Miss. OPraed.¹⁷</i>	<i>Máté 3,13–17</i>	<i>Máté 13,24–30</i>	
Miss. OPraem ¹⁸	Máté 3,13–17	Máté 13,24–30	
Döbrentei-kódex ¹⁹	Máté 3,13–17	Máté 13,24–30	
<i>Guillermus Parisiensis²⁰</i>	<i>semmi</i>	<i>Máté 13,24–30</i>	

A táblázat tanulsága az, hogy az Érdy-kódex perikóparendszere teljesen egyik misszáléval sem egyezik (a Missale Minorum Ultramontanorum-tól is eltér két esetben, Vízkereszt nyolcadán és az azt követő negyedik vasárnapon).²¹ A kérdés tehát egy ilyen mechanikus összehasonlítás után még mindig megoldatlan.

Magyarázatot kellett találni emellett az episztolákat bevezető bibliai utalásokra és az evangéliumokat megelőző, az események pontos idejét jelző megjegyzésekre is. Ezek valószínűvé tették, hogy nem egy misszáléból emelte ki a szerző a perikópákat, és kereste ki minden esetben a Bibliából a misszáléban nem szereplő megfelelő előzményt, hogy szó szerint idézhesse, hanem egy olyan forrást használt, melyben a perikópák ezekkel a bevezetőikkel szerepeltek.

A kódex második nagy szerkezeti egysége, a De Sanctis rész tanulságai – e fejezetre más alkalommal szeretnék visszatérni –, a domonkos perikópa-szisztéma felé irányítot-

²¹ A „Negyedik vasárnapon” és „Ewtód vasárnapon” felírás nyilvánvalóan téves, a harmadik és negyedik vasárnapról van szó a kódexben. Ábrahám Lambert is utal erre idézett cikkében, 94, 1. gyűzet.

tak. (Ennek a De Tempore részben a kiskarácsonyi *Apparuit benignitas* (Titus 3, 4–7) és a Vízkereszt nyolcadában olvasható *Tunc venit Jesus* (Máté 3, 13–17) perikópák mondanak ellent.) Egy domonkos forrást feltételezve jutottam el a 15. század végének egyik legnépszerűbb posztilla-gyűjteményéhez, a domonkos Guillelmus Parisiensis *Postilla super epistolas et evangelia* című kompilációjához. E mű végre kezünkbe adta az Érdy-kódex De Tempore része perikóparendszerének kulcsát.

Guillelmus Parisiensis, bár művének száznál több ősnymtatvány kiadása van,²² viszonylag elhanyagolt alakja az irodalomtörténetnek. Quétif a domonkos szerzőket időrendben feldolgozó hatalmas munkájában az 1485-ös évnél szól róla, de annál többet, hogy domonkos volt és hogy megkülönböztetendő az 1312-es évnél említett Guillelmustól, nem tud.²³ A *Lexikon für Theologie und Kirche* 1938-as kiadásában hat Wilhelm von Paris szerepel,²⁴ de a posztillák íróját meg sem említi. Az 1965-ös kiadás már szentel neki egy rövid címszót, de a fentieknél bővebb információval az általa idézett szakirodalom sem szolgál. Guillelmus a műve elé írt szerénykedő Prohemiumban gondosan felsorolja forrásait.²⁵ Személye és posztillái – éppen népszerűségük miatt – nagyobb figyelmet érdemlénének. A kiadásokkal kapcsolatban egy érdekes jelenséget tapasztalunk: az 1500 utáni kiadásokat a római szisztémához igazítva átdolgozták és kiegészítették. Ezekben az adventi vasárnapokon az evangéliumi perikópáknak az idézett „elcsúszott” rendjét találjuk, szemben az 1500 előtti kiadások domonkos perikóparendszerével.²⁶ Forrásként tehát csak a korábbi kiadások jöhetnek szóba.

²² FREDERICH, R.: *The postilla of Guillelmus Parisiensis*. Gutenberg Jahrbuch 34. (1959.) 73–78. A szerző 1472 és 1500 között 105 kiadást sorol fel.

²³ QUETIF (JACQUES) JACOBUS: *Scriptores ordinis Praedicatorum* . . . Lutetiae Parisiorum 1719. I. 868. „Guillelmus Parisius alter ab urbe natali vel etiam professione sic nuncupatus scripsit ac edidit librum hoc titulo: Postilla super evangelia Dominicalia secundum sensum litteralem juxta concordias evangelistarum. Sequitur evangelia de Sanctis. Eodem volumine exstat: Postilla in epistolas de Tempore et de Sanctis. Vitam bonam et exitum beatum. Ego frater Guillelmus sacrae theologiae professor minimus Parisius educatus etc. — Ordinis Praedicatorum fuisse patet ex postilla super evangelium Dominicae XV. post octavas penthecostes ubi sic habet: Similiter *Dominicus pater noster* . . . Aetas vero certo cognoscitur ex postilla in evangelium de communi virginum scilicet de decem virginibus in qua sic habet: „Mora ista est decursus temporis ab ascensione Christi usque ad diem iudicii quod tempus propter longitudinem vocatur mora. Iam enim duravit per mille quadringentos et LXXXV. annos . . . Praeterea passim citat sermones S. Vincentii Ferrerii. Ex quibus evidens est alterum esse a F. Guillelmo de Parisius de quo nas supra ad annum 1312 . . .”

²⁴ Wilhelm v. St. Amour, *Wilhelm v. Auxerre*, Wilhelm v. Auvergne, Wilhelm v. Baufeti, Wilhelm v. Seignelay, s végül Szép Fülöp gyóntatója +1312/14. BÀN Imre *A Karthausi Névtelen műveltsége* (Budapest 1976) című tanulmányában valószínűleg éppen a szerző ismeretlensége miatt nem tesz különbséget Guillelmus Autissiodorensis és a posztilláíró „Parisiensis” között. Az első 1247 táján meghalt. A hivatkozás „Gwillermos et Lyray Myklos doktoroc”-ra (NyTár IV, 158, 7.) mindenképpen a 15. századira vonatkozik (BÀN Imre i. m. 56.)

²⁵ „Non meum quod exiguum est ingenium consului dictas expositiones, sed aliorum sacrae paginae doctorum libris innitens . . . Sunt autem haec doctorum nomina sancti augustini, Gregorii hieronimi: ambrosii: venerabilis bede in ipsorum homeliis: glose interlinearis: glose ordinarii nicolai de lyra: nycolai de gorra super quatuor evangelistas: sancti thome de aquino super johannem guillelmi lugdunensis in sermonibus de tempore. Jordani ex sermonibus de tempore rabani.”

²⁶ Az MTA Ant. III. példányán, melyet 1508 és 1534 közé datálnak, a következő titulust olvassuk: „Postilla sive expositio epistolarum et evangeliorum tam dominicalium quam ferialium completa per decursus totius anni una cum quaestionibus super evangeliiis suis in locis de novo insertis. Necnon etiam cum novis postillis super unaquaue epistola et unoquoque evangelio in margine appositis. (A másik kötet, amit használtam EK Vet. 06/27. 1506-os lyoni kiadás.)

A perikópák teljes egyezését összehasonlító táblázatunk igazolja. A bevezető sorok azonossága kétségtelenné teszi, hogy nem véletlen egyezésről van szó. Példaként Advent első vasárnapját idézném, amikor Guillermusnál ezt olvassuk:

„Fratres scientes quia hora est iam nos de somno surgere. Verba proposita ad Ro. XIII. c. sunt scripta in epistola hodierna lectionaliter recitata. Ante inicium illius epistole scribit sanctus paulus in eodem capitulo dicens. Nemini quidquam debeat nisi ut invicem diligatis qui enim diligit proximum legem implevit. Post hoc sequitur epistola hodierna Scientes quia . . .”

Az Érdy-kódex azonos helyén ez áll:

„Ez may zent Epistolaat yrta meg zent paal Apostol Romayaknak irth leweleenek tyzen harmad rezeeben. es olvassa anyazent egyhaz ez elsesw adveenth vasaarnapnak Miseyeeben Mely epistolának előtte azon Capitulomba emlekőzyk az atyaffywy zent zeretetnek tartasarol mondwan. Senkinek semywel ne tartozyatok. hanem chak hogy egymast zeressetők. mert valaky ygazan zerety ew barattyaat attyaffyat az bel tellyesőyty az törweent az az wr istennek zent parancholattyaat: ennek ymaran rokon wtanna kőwetkőzyk ez may zent Epistola:” (NyTár IV, 2, 6–14).

Megjegyzendő, hogy Guillermus a Rómaiakhoz írt levél 13. fejezetének 8. versét idézi, az episztola pedig csak a 11-től kezdődik. A Névtelen ugyanígy jár el. Guillermus műve nemcsak a bevezető sorok és a perikóparendszer forrása, hanem közvetve az evangéliumi posztilláké is, ez azonban túlmutat e dolgozat témáján.

Egyetlen napra, Vízkereszt nyolcadára nem találunk „fedezetet” Guillermus perikópái között, amikor ő nem ad külön evangéliumot. Az Érdy-kódexben ekkor, egész eddigi gyakorlatának ellentmondva, a római, illetve karthauzi szokásnak megfelelő perikópát találunk, s azt is szerkezetileg rossz helyen, az episztola-részben. Erre viszont magyarázatot ad az episztola-fejezet evangéliumi utalásaiból rekonstruálható második perikóparendszer. Említettem, hogy az első rész evangéliumi utalásai nem fedik egymást az ugyanazon a napon a második fejezetben olvasható evangéliumokkal: 1. Advent első vasárnapján az utolsó ítéletre utal, mint az aznapi evangéliumra, pedig frank-római szokás szerint az evangéliumi részben a virágvasárnapi bevonulás szerepel. 2. A második vasárnapon így ír:

„. . . ezekre ynt es tanoyt mynket ez may zent Innepnek Epistolaya Ezekre tanoyt az zent ewangeliom ees. ha meg gondollyok *wrwnk Iesusnak feleletyt es yzenetyt zent Ianosnak Herodesnek jogsagaban leween*. De myeert zerelmes atyamffyay ez el mwlt vasaarnapon meg ygyeerttem vala ty zerelmetőknek hogy ez may napon veegkeppen meg keellene latwnk mynt yteely meg wr isten ez vylagot . . .” (11, 5–11).

Az evangéliumi részben ezen a vasárnapon az utolsó ítélet olvasható, így egyrészt ha ebben a szisztémában gondolkozna, nem a következő vasárnapi Keresztelő Szent Jánosra utaló evangéliumra hivatkozna, másrészt nem az előző vasárnapi ígéretere emlékeztetve prédikálna az utolsó ítéletről, hanem azért, mert ez az aznapi evangélium. 3. Az adventi kántorbőjt szombatján ezt olvassuk:

„Myert ez may zent Ewangeliomot ez yewendő vasarnapon ees eenekly anyazent egyhaaz, nem zykseeg eet bewtő zerent meg yrnya sem helt awagy ydőt vele foglalny” (44, 34–36).

Csak a római perikóparendszert követő szerző, vagy egy karthauzi írhatta, mivel csak e két rendszer olvas a negyedik vasárnapon a szombattal azonos evangéliumot (Lukács 3, 1–6). A többiek a *Miserunt Judaei* (János 1, 19–28) perikópát olvassák. A fentieknek ez az előző vasárnapra volt előírva.

4. A negyedik vasárnapon megint „tévesen” a Lukács evangéliumra utal: „Mert az zent ewangeliom tanoyt arra, mykeppen Cristus kyralnak yewetelyre wtat zerezyewwnk my zywnkben lelkewnkben . . .” (51, 19–21).

5. Vízkereszt nyolcadán az episztola-részben adja az evangéliumot, a római, illetve karthauzi szisztémának megfelelően.

6. Három vasárnapon az evangélium-kezdeteket latinul meg is adja. A második menyegzős vasárnapon: „Sequitur ewangelium *Descendens Jesus* (Máté 8, 1), cum suis exposicionibus” (119, 9–10). A harmadik menyegzős vasárnapon: „Sequitur ewang. *Ascendente Jesu* (Máté 8, 23) cum suis exposicionibus” (123, 28). A negyedik menyegzős vasárnapon: „Sequitur Ewangelium *Simile factum est regnum celorum* (Máté 13, 24) cum Exposicionibus suis Deinde sequitur sermo.” (131, 27–28). Ezek mindenütt azonosak. Röviden összefoglalva:

	Episztola rész utalása az evangéliumi perikópára	Evangéliumi rész perikópája
Advent I	Lukács 21,25–33	Máté 21,1–9
Advent II	Máté 11,2–10	Lukács 21,25–33
Advent IV	Lukács 3,1–6	János 1,19–28
Vízkereszt nyolcad.	János 1,29–34 (itt adja)	—

Az episztola-fejezet evangéliumi utalásaiból a kuriális római perikóparendszer körvonalazódik előttünk, ez egyben a ferences Temesvári Pelbárt rendszere is.

A fenti tapasztalatokat összegezve a Karthauzi Névtelen munkamódszerére vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg: 1. Az episztola-részben a két forrást, Temesvári Pelbárt művét és Guilleumus Parisiensis posztilláskönyvét (vagy annak egy átdolgozását) egymással párhuzamosan használta. Guilleumus posztilla-gyűjteményéből kiemelte a megfelelő episztolát annak bevezetőjével, majd a prédikációt a második forrás, Temesvári Pelbárt művéből merítve, hozzákapcsolta. Az utábbi rendszerében teljesen otthonosan mozgott, amit „elszólásai” is tanúsítanak. Karthauzi lévén ez nem eshetett nehezebbé, mert a két rendszer az évnék e szakaszában többé-kevésbé megegyezik. 2. Az evangéliumi rész szintén Guilleumus perikópái alapján készült, de egy másik kéz által, s az ellentmondások talán ezért kerültek el a szerző figyelmét. Itt a posztillák forrása is egy Guilleumus-átdolgozás.

A perikóparendszer feltárása és azonosítása a perikópákat tartalmazó kódexek alaposabb megismerésének egyik feltétele. Az Érdy-kódex elemzésének tanulsága azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a perikópákat csak a szöveggörnyezettel együtt érdemes vizsgálni.

MADAS EDIT

Balassi Bálint bejegyzése Stephan Haymb emlékkönyvében. A koppenhágai királyi könyvtár kéziratgyűjteményében számos olyan régi emlékkönyvet őriznek, amelynek hajdani tulajdonosa nem dán vagy más skandináv utazó volt, hanem külföldi, német vagy osztrák nemes. Ezek közé tartozik Stephan Haymb von Reichenstein díszes albuma. Ez a Thot 1279,4° jelzetű emlékkönyv bizonyos értelemben még átmeneti típust képvisel a hajdani címergyűjtő *Wappenbuch*-ok és a Reformáció terjedésével gyorsan népszerűsödő *album amicorumok* között. A kézzel festett családi címerek sokasága mellett ebben az albumban viszonylag kevés informatív szöveget találunk, és még az egyes beírók azonosítását is megnehezíti az időpont és a hely elhagyása, illetve az időpontnak csak évszámra

szorítókozó feltüntetése. Magyar szempontból viszont a Haymb von Reichenstein-féle album joggal tarthat számot érdeklődésre, hiszen szerepel benne Balassi Bálint saját kezű bejegyzése.¹

Nevezett albumról eddig csak egyetlen tanulmány jelent meg német nyelven, s az is főleg annak kötésével, illetve papírtörténeti aspektusaival foglalkozott.² A Stephan Haymb von Reichenstein-féle album 21 × 15 cm nagyságú, violaszínű brokátba kötött könyvecske, a virágdíszes brokátkötés ezüsttel van átszőve, s a virágok szirmain török írás található. Mivel az időben első két bejegyzés Konstantinápolyból származik, valószínűnek látszik, hogy tulajdonosa a török birodalom fővárosában vásárolta, illetve köttette emlékkönyvét. Az említett bejegyzések dátuma 1575. november 18. s a bejegyzők osztrákok vagy németek: Ulrich von Füngsperg (fol. 75), illetve Wentzl Martin von Wiernitz (fol. 77). Stephan Haymb albuma közel száz bejegyzést tartalmaz 1575-től 1591-ig, illetve még hat bejegyzést 1621-ből és egyet 1637-ből — a könyvecske ekkor már nem volt eredeti tulajdonosának birtokában.

Stephan Haymb von Reichenstein, az album első possesszora alighanem azonos azzal a „Stephanus von Haym”-mal, aki két testvérével együtt 1563. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetemre, s akiről még azt is bejegyezték, hogy „nobilis Gracensis vicedomini iam Viennensis filius”,³ más szóval, hogy bár gráci származású, de magas tisztséget viselő apjával együtt Bécsbe áttelepült nemesi származék. Albumának tanúsága alapján Stephan von Haymb sokat utazott, s így feltehetően diplomáciai, illetve katonai pályán működött, Konstantinápolyba is valamilyen császári követséggel juthatott el. A bárói címet lehet, hogy éppen ő szerezte meg a családnak, mert 1609-ben a bécsi egyetemen két fia, Johannes Cristophorus és Wolfgangus Georgius már „liberi barones ab Haimb” néven matrikulált.⁴ S mint az a Haymb-féle album utolsó lapjáról kiténik, az emlékkönyvet éppen egy Wolfgang Georg nevű Haymb báró, Stephan fia — vagy talán unokája? — örökölte.⁵

Ami Stephan von Haymbot illeti, ő pályája során számos előkelő osztrák és német úrral került kapcsolatba. Albumának legelőkelőbb beírója Ferdinánd bajor herceg volt, de szerepel benne két Sternberg báró, egy Roggendorff báró, egy Thun gróf, a később pfalzi szolgálatban utazgató Fabian von Dohna gróf, egy Herberstein és egy Trautmannsdorff, ékes bizonyítékaul annak, hogy Stephan von Haymb „jobb körökben” mozgott. Viszonylag kevés a nem német név az albumban, csak egy-egy francia, cseh vagy lengyel, ha akad; a magyar ismerősökből sincs túl sok — mindössze három.

Ezek közül az első „Emericus Doczy de Nagy lucha” vagyis nagylucei Dóczy Imre, aki 1585-ben ír be az albumba (fol. 5) és azt választja jelmondatául, hogy „Audaces fortuna juvat”, de ezen az egy vergiliuszi soron kívül mást nem tart szükségesnek feljegyezni. Jóllehet Dóczy nem rajzolja be a címerét, a következő magyar bejegyző, Balassi (vagy ahogy ő írja itt: Balassa) András már igen. Bejegyzésének dátuma 1582 „Pressbourg”, vagyis Pozsony (Balassa keresztnévét is franciásan „Andre”-nak írja), s ha a lap jobb szélén olvasható „V. num. 28” is tőle származik, ez alighanem a dátum pontosítása, vagyis 1582. május 28-án írta volna be nevét Stephan von Haymb albumába (fol. 7). S végül a harmadik magyar bejegyző Balassi Bálint. Ahhoz képest, hogy fennmaradt saját kezű

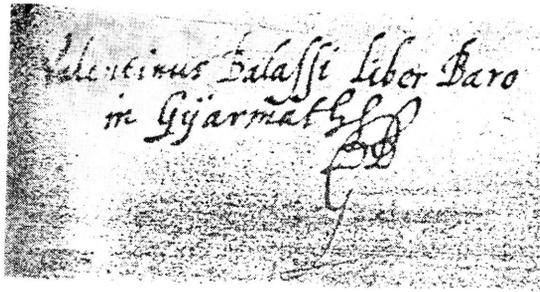
¹ Mivel a Királyi Könyvtár az emlékkönyvről különféle megfontolások alapján nem volt hajlandó mikrofilmet készíteni, kénytelen voltam az album tartalmáról levelezés útján tájékozódni, s a fontosabb lapokról xeroxmásolatot igyekeztem szerezni. Itt szeretném megköszönni Dr. Vello Helknek, a koppenhágai Rigsarkivet igazgatójának értékes segítségét, amely nélkül ez a cikk nem születhetett volna meg.

² Adolf Rhein 'Frühe Buntpapiere', *Jahrbuch der Einbandkunst*, IV. Leipzig, 1937. 65—91.

³ *Die Matrikel der Universität Wien*, III. Band, 1518/II—1579/, Graz—Köln, 1959, 133.

⁴ *Die Matrikel der Universität Wien*, IV. Band, 1579—1658/59, Graz—Köln, 1961, 78.

⁵ Konelige Bibliotek, Koppenhága, MS Thott 1279, 4°, fol. 123.

1. ábra

Größe 210 × 150 mm

Abb. 2

Brokateinband, violett mit Silber durchwirkt

2. ábra

levelei milyen nehezen olvashatók, a költő meglepően szép kalligrafikus írással ezt jegyzi be egy virágnymatos lapra (fol. 66): „*Vita quae fato debetur patriae salutis solvatur*” a lap aljára pedig ezt: „Valentinus Balassi Liber Baro in Gyarmath DBG”. Sajnos, Balassi sem a beírás időpontját, sem helyét nem tünteti fel, így ezek felől csak találgathatunk, bár nem teljesen fogódzók, vagy ha tetszik, támpontok nélkül.

Ilyen lehet a Balassi-bejegyzés környezete. Az album 65. számú lapján, tehát közvetlenül a Balassi-lap előtt két német nevű nemes bejegyzését olvashatjuk 1582-ből (Adam Zestwitz von Wadzo, Hector von Ölsenn), utána pedig G. Freiherr zu Auersperg bejegyzése és rajza következik 1580-ból (fol. 67). Hely egyik esetben sincs megadva. Megnézhetjük azt is, merrefelé járt Haymb von Reichenstein 1580 és 1583 között: gyakran tartózkodott Bécsben, innen van például egy 1581 májusi bejegyzésünk (Friedrich Frh. zu Herberstein, fol. 31), de járt Kassán is, amiről Georg Asmus, illetve Heinrich von Lichtenstein von Nicholspurg 1582/83-as beírása tanúskodik. Balassi András pozsonyi beírását már említettük. A három valószínű színhely közül én Pozsonyt tartom a legvalószínűbbnek, s tudjuk, hogy 1580 és 1583 között Balassi Bálint gyakran járt Pozsonyban — például ott lehetett az 1583 április eleji országgyűlésen,⁶ de az sem lehetetlen, hogy 1582 májusában éppen András nagybátyja társaságában tartózkodott Pozsonyban. Ha elfogadjuk ezt az utóbbi hipotézist, talán arra is van magyarázat, a sok német grófnál és nemesnél magát alábbvalónak nem tartó Balassi Bálint miért nem festette be családi címerét Stephan Haymb albumába — mivel azt előtte András már megtette, nem volt szükség ismétlésre. Jóllehet ez a körülmény nem zárja ki azt sem, hogy Balassi Bálint nem Pozsonyban, hanem Bécsben vagy Kassán írta volna be a nevét valamikor 1582 májusa után, még 1582-ben vagy 1583-ban. Mindenképpen úgy látszik, hogy Stephan Haymb von Reichenstein csupán alkalmi ismerőse volt a költőnek, ezért írt be albumába üdvözlő szöveg helyett csupán egy patriotizmusát bizonyító, kissé közhelyes latin mondatot.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

Adalék Napóleon 1809. évi proclamatíójának magyar fordításához. A magyar irodalomtörténetírásban immár csaknem másfél száz esztendeje folyik a vita arról, ki is fordította Napóleon 1809. május 15-én közzétett felhívását a magyar nemzethez, illetve arról, milyen szerepet vállalt és játszott annak fordításában valamint egy, néhány nappal később napvilágot látott röpirat elkészítésében Batsányi János. A magyar irodalmi közvélemény Batsányinak a proclamatio körüli szerepéről először Kazinczy révén értesült, aki információit részben Horvát Istvántól nyerte.¹ Ismeretes, hogy Horvát a széphalmi mesterhez intézett levelében közölteket a pesti egyetem volt joghallgatójától, a vele szoros barátságban álló Ferenczy Jánostól kapta. Irodalomtudományunk és történetírásunk figyelmét ez ideig elkerülte ezeknek az információknak eredetijét jelentő forrás, amely ma is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestárában Ferenczy Horváthoz írott 146 levele között. Könyvtári jelzete: Fol. 116. „Ferenczy János levelei Horvát Istvánhoz.”

Ferenczy 1804 óta folytatott levelezést a jó ideig Pesttől távol tartózkodó Horváttal, aki többnyire barátja leveleiből értesült a legfontosabb tudományos hírekről, a pesti társadalmi és társasági élet legjelentősebb eseményeiről. Ferenczy juttatta el számára a tanulmányaihoz szükséges kézikönyveket, történelmi, nyelvészeti munkákat is.

⁶ Lásd Eckhardt Sándor jegyzetét *Balassi Bálint Összes Művei*, I. Bpest, 1951, 200.

¹ Vö.: SZINNYEI Ferenc: *Batsányi János*. Budapest, 1904. 103–104., Kosáry Domokos: *Napóleon és Magyarország*. Budapest, 1977. 88–89.

1809 decemberében Pestről Bécsbe utazott, ahol egészen 1812 végéig maradt — mint az leveleiből is kiténik — Almásy Ignác alkancellár szolgálatában.² A titkári teendőkön kívül ura egyik fiának nevelője is volt, akit jogtörténetre és történelemre oktatott, emellett „úrfijával” együtt francia nyelvet tanult, s amennyire elfoglaltsága engedte, magyar nyelvre tanította gróf Wallenstein Emanuelt.³ Híven az előző években írott leveleinek tartalmához, Ferenczy igyekezett Bécsből is minden, Horvátot érdeklő és érintő eseményről, a császári fővárosban élt magyarokról, tevékenységükről részletesen beszámolni. Ferenczy levelének tanúsága szerint kb. 1809. december 19-én érkezhettek Bécsbe, s másnap Kultsár István levelével, annak megbízásából azonnal felkereste Batsányi lakását. Juftsár, úgy látszik, szenciációt szimatolt a Pesten keringő kósza hírek, mögött és konkrét adatokat, tényeket szeretett volna megtudni Batsányiról és Bécsből történt hirtelen eltávozásának körülményeiről, okairól. Ferenczy készséggel vállalkozott erre és egyéb, Kultsár lapját érdeklő híradások közlésére.⁴

A Batsányinál, illetve feleségénél tett látogatásáról és a költő 1809 májusi tevékenységéről szóló levélrészlet lényegében nem módosítja az eddigi álláspontokat, de mindenképpen figyelmet érdemel. Kitészik például belőle az, hogy Horvát Ferenczy közléseit mintegy összefoglalva, némileg átfogalmazva továbbította Kazinczy felé, aki szinte készpénznek vette az információkat, s azonnal igyekezett is széles körű levelezése útján azokat elterjeszteni.

A levélből csak azt a részletet véljük fontosnak közölni, amely közvetlenül a tárgyra vonatkozik. A levél többi részeiben Ferenczy először is jókívánságait fejezi ki Horvátnak az új esztendő alkalmából, majd az idézendő szöveg után beszámol arról, hogy Márton Józsefnél időzött, akivel nyelvészeti vitát folytatott; ír Sándor Istvánról, majd arról értesíti Horvátot, hogy Márton német — magyar szótárának kiadására készül. A továbbiakban a Decsy Sámuel és Márton között kirobbant ellenségeskedés egyik epizódját említi fel. Ezt követően Napóleon házassági tervéről, valamint I. Ferenc magyarországi útjáról szóló híreket ismerteti. Levele befejező részében arról szól, hogy néhány, Horvát által is ismert személy „honorarius concipistaságra . . . emeltetett”. Végül pedig arról tudósítja Horvátot, hogy a Magyar Kancellária január 2-án tartja első ülését és nem 5-én, s erről számoljon be Kultsárnak.

Horvát nem válaszolt Ferenczynek erre a levelére, sőt barátja sürgetései ellenére — a következőkre sem —; csak a Kazinczyhoz írott levele után fogott tollat a válaszára.⁵ Ezt a levelet nem találtuk meg Horvát Ferenczyhez intézett levelei között, így csak a Kazinczyhoz küldött beszámolójából ismerhetjük állásfoglalását a Batsányi-ügyet illetőleg. Ferenczy egyébként még két levelében tesz említést Batsányiról és a proclamatíóval kapcsolatban felmerült egyéb személyekről, pl. Kermelitsről.⁶

Ferenczy levelének részlete a következőképpen hangzik:

² Vö.: Ferenczy 1810. jan. 28-án és 1811. jan. 15-én kelt leveleit. A szakirodalom eddig úgy tudta — Szinnyi József közlése nyomán —, hogy Ferenczy báró Laffert Vince fiának nevelője volt Bécsben.

³ Ferenczy levele Horvátnak. 1810. jan. 30.

⁴ Vö. Ferenczy 1810. jan. 1., 10., febr. 2.-i leveleinek erre vonatkozó részleteit.

⁵ Lásd Ferenczy 1810. febr. 2-án írott levelét.

⁶ Uo.: „ . . . Kermelits, és más kis Horvátokat, kiket a' Frantziák Illyricumban nagy tisztségekre emelének, minden hivatal nélkül elbotsájtották őket. Az első Marmonttal nem jött ki. Így tsalatkozik meg az, a' ki el térvén a' Haza szeretetétől az Ellenségben helyeztetni boldogságát. Az Osszián fordítójának is, amint hallom, nem sok betsülete van Parisba”. — Lásd még Ferenczy 1810. márc. 29-i levelének egy részletét: „ . . . Az Besse nyei szovait, és önnön maga éneket bizonyosan a' Parisba költözöttek vigasztalására adta például [ti. Virág Benedek].

Pestre Bétsból 1^a. Január 1810.Horvát István édes Barátának Ferenczy János bol'ogságát!⁷

„ . . . Kultsár Ur, levele által, alkalmatosságot nyújtott, vagy leg alább akart nyújtani Batsányinak esméretességére. Másnap az ez 20^a Decembris, amint ide érkezém, felkerestem szállását. Bébotsajtátván szobájába elhalcm köny [sic!] között elmerülve látok egy kartsú, 's makos termetű fekete ruhában lévő aszszcnyságát. Ki légyek, 's mit keresek elmondom, erre elkomorodott abrazatát kellemetes baráti tekintere [sic!] fordítván le ültetett, 's a' levelet kezemből kivévén azt mondja, „Az ő Ura nagy földre utazásra ment, hadnám itten a' levelet, sőt magam is irnék néki, ő minden bizonyára Ura után küldendi; ennél nagyobb örömet nékie nem tehetnék . . . Kezdettem ezekből gyanítani valóságát a' Pesti hírek, mellyel Bács. Párisba lenni mondatott. Többnyire némelly *indiferens*⁸ dolgokba fordítván felesége szavait, szorgalommal elkerülni látszott minden említést férjéről.⁹ Elakarván tőle mennem, ismét kére, hogy ennem [sic!] magam is ernék Urahoz, is másnap a' levelet elhoznám. — Meg ígértém, és másnap eljövén hozzá által adtam a' levelet. Már ekkor tellyes vig — 's vidámságban találtam az Aszszonyt, 's tsodáltam, hogy olly tárjokrul [sic!] tartatott, a' mi az aszszonyoknál majd titok, majd — mint ő nála — nyilvánosság. „volna é esméretségem a' Bétsi szüzek között, ő nem kételkedhetik, hogy leszen, Bétsben ő az Urával igen hamar meg esmérkedett, és egész boldogsága — hogy Magyar a' férje” bámultam ezekre és mindtsak elmellőzván a' dolgot másokrul akartam szőllani. El ragadott beszéde, mellyet némelly kellemetes szelédséggel kött öszve a' sziveket jól esmérő Költőné, észre sem vettem, hogy regvel 8, órra felé menvén hozzá, egy órra lett délután, a' midőn meg szabadulhattam barátságos köréből. Haza térvén fontolni kezdettem azoknak boldogságát — kík egy elmés, nyájas 's ujjabb ujjabb örömöket szerző feleségre szertt tehetnek. Ah bizonynyára nagyobb az öröm érzés a' házasság által meg hódult szívekben, mint az álhatatlan szeretet által öszve tsatoltt Lelkekben! — Talán Kazintzi ez okból inkább magasztalá Himfinek második részét inkább¹⁰ mintsem az elsőtt?¹¹ — Batsányi tehát Párisba [sic!] van, ez így történt. A' midőn a' Frantzia nép Bétsbe bé jött, azonnal olly embereket parantsolt magához rendeltetni, kik Magyarúl jól irnak. A' Politzei Márton Urat¹² rendelte Maret Frantzia Ministerhez. A' munka a' Proclamatiókban¹³ állatt; de Márton kiralyjához vonzó szeretetétül nemesen ösztönöztetvén Maret előtt megvallotta, hogy ő olly tüzzel a' dolgot anya nyelvén ki nem tudja tenni, mint a' Frantziában áll.¹⁴ Erre elbotsajtattott, és Maret által egyenesen Batsányi hivatattott a' munkára, kivel ő Kufsteinba meg esmérkedett, tudn.[illik] rabságukban. Batsányi, ki tüzes eszének ritkán parantsoltt, nem tsak a' Frantzia Proclamatiót meg magyarázta,¹⁵ hanem némelly Déak nyelven is *ad Hungaros Hungarus*,¹⁶ ki adott. és mindenekben Hazája ellen eszközü

⁷ Ferenczy valószínűleg nagyon gyorsan, mintegy kapkodva vethette papírra gondolatait. Ezt bizonyítják azok a stílusbeli és helyesírási hibák, melyek nemcsak e levélrészletben, de magában az egész levélben is fellelhetők. Az előző leveleiben éppen ellenkezőleg — gondos, körültekintő fogalmazással találkozunk.

⁸ Ferenczy kiemelése. A latin szó írásában hibát követett el. Helyesen: indifferens.

⁹ Batsányi felesége jól tudta, hogy férjének miért kellett Bécsből eltávoznia és hová ment a francia csapatokkal, s előzetes megbeszélésüknek megfelelően mindent igyekezett titokban tartani, s a Batsányi felől érdeklődők előtt homályosan szólni, ködösíteni a hírtelen eltávozás okait és előzményeit. Ezt tette Ferenczy látogatásakor is. Vö. ezzel HORÁNSZKY Lajos: *Bacsányi János és kora*. Budapest, 1907. 269 — 271.

¹⁰ A szó a levélben áthúzza szerepel.

¹¹ Kazinczy Kisfaludy Himfyjéről készített recenziója az *Annalen der Literatur und Kunst in dem oesterreichischen Kaiserthume* hasábjain jelent meg (1809. II. köt. 127 — 136.). Kazinczy „a második részben tibullusi szépségeket vél felfedezni, amely közeláll klasszicizáló stíluseszményéhez, ez magyarázza választását”. Vö. Fenyő István: *Kisfaludy Sándor*. Budapest, 1961. 279.

¹² Márton Józsefre, a bécsi egyetem magyar nyelv- és irodalom tanárára utal Ferenczy, akivel bécsi tartózkodása idején személyesen is megismerkedett, s többször megfordult nála. Valószínűleg e látogatások alkalmával talán éppen Mártontól értesülhetett Batsányi tevékenységéről.

¹³ A többes szám használata nem látszik indokoltnak.

¹⁴ Ferenczynek ez a megállapítása részben megegyezik Hager rendőrigazgatónak a császárhoz küldött jelentésével, miszerint „a kiáltvány fordítására Márton nyelvtenár lett kirendelve, miután azonban az kijelenté, hogy meggyőződésével és uralkodói érzelmeivel ellenkezik az, hogy a munkát végezze . . .” — Vö.: HORÁNSZKY: i. m. 217., 266., 273. Ennek

szolgált az ellenségnek. Meg lévén a' Békekötés¹⁷, tartván a' büntetéstől elment Maret barátjával, feleségével elhitetvén, hogy nem sokára haza térend. Az nyájas aszszony a' szomorúság, és remény között éldegél, hol vidám, hol komor kedvű, amint magányossága, vagy ennek nem sokára való elmulása ötlík eszébe. Meg szánnád, Te leg inkább, ki az aszszonyi szivek titkait igen jól tudott [sic!], ezen kellemetes 's elmés aszszonyságot. Mostan Munkainak ujra való ki adásában dolgozik, vagy pedig rajzol, a' mihez is igen ért. Ha az én criticus környüállásim engednék, iparkodván több órákat nála eltölteni, — és Horátzal énekelni merném; „non ego posthac alia calebo, femina”¹⁸ (. . .)

Soós István

ellentmond Márton 1809 végén történt kihallgatása, amelynek során elismerte, hogy a franciák magukhoz rendelték, s készített egy fordítást a proclamatioról, de nem teljeset, az erősebben, keményebben megfogalmazott sérelmes gondolatokat nem ültette át magyar nyelvre. Vö.: SZINNYEI: i. m. 105., SCHUY Gilbert: *Bacsányi János és I. Napoleon 1809. próklamatiója a magyarokhoz*. Budapest, 1914. 31–32. — Márton vallomását, amelyet 1816. febr. 22-én tett a bécsi városi hatóság előtt és ennek alapján SCHUY következtetését: i. m. 34., 38. és 101., továbbá legutóbb KOSÁRY: I. m. 90. és 103–104.

¹⁵ A proclamatio Batsányi által történt magyarázatán Ferenczy talán azt érthette — a kapott vagy hozzá eljutott (eljuttatott) információk alapján —, hogy Bacányi az eredeti szöveget átírta, értelmezte. Vö. ezzel: SZINNYEI: i. m. 112., SCHUY: i. m. 31–38., továbbá *Bacsányi János Összes Művei. II. Prózái művek. I. S.a.r.*: KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Budapest, 1960. 632., valamint KOSÁRY: i. m. 104–105.

¹⁶ Ferenczy kiemelése. A *Nobilis Hungarus ad Hungaros* c. röpiratról van szó, amelynek szerzőségét Batsányi kereken tagadta, sőt feleségéhez írott egyik levelében felháborodottan utasította vissza az ellene felhozott gyanúsításokat. — Vö.: HORÁNSZKY: i. m. 198. és 224–228., valamint KOSÁRY: i. m. 90–91. Horvát levelében „Hungarus ad Hungaros” c. *könyvről* beszél, s Batsányit fordítóként tünteti fel Ferenczyvel ellentétben, sőt túlságosan bizva emlékezőképességében Maret nevét Marette-nek írja. Elterjedt az a nézet, amely szerint a Batsányinak tulajdonított *Nobilis Hungarus ad Hungaros* c. röpiratról Kazinczy Ferenczy közlése alapján Horvát leveléből értesült első ízben. Ezt a véleményt azonban módosítanunk kell. Szemere Pál már 1809. dec. 16-án kelt levelében elbeszéli, hogy egy Patay István nevű főstrázsamesterrel utazott Pestre, aki „szereti és tiszteli” Kazinczyt, s kifejtette Szemerének, „hogy legelső alkalmatossággal Széphalomra menend, 's Kazinczy-nak olyan ujsággal fog kedveskedni, a' millyennel Virág szokott. *Hungarus nobilis ad Hungaros*. Ez nehezen lesz újság Kazinczy előtt”. (Kazinczy Levelezése, VII. köt. 1896. 163.) Ezek szerint Kazinczy már Szemere levele előtt és még inkább Horvát közlését megelőzően tudhatott valamit erről a munkáról, jöllehet Horvát levelének kézhezvétele után Cserey Frakashoz írott episztolájának tanúsága szerint úgy tesz, mintha sohasem hallott volna róla: Batsányi „egy munkát e vagy csak lázszasztást irt e' czim alatt: *Hungarus ad Hungaros, melynek eddig hírét sem hallottam*”. (Kiemelés tőlem—S.I.) — (Kazinczy Levelezése, VII. köt. 1896. 292–293. — Lásd még erről Kazinczy levelét Rumy Károly Györgyhöz. Uo. 321.) Erre a levélrészletre, ti. Szemeréére, már Váczy János is felhívta a figyelmet, megemlítvén: alig lehet elhinni, hogy nem jutott volna el Szemere levele Kazinczyhoz (Kazinczy Levelezése, VII. köt. 1896. 576.). Ezt megerősíti Kazinczy-nak 1810. márc. 16-i keltezésű, Berzsényihez írott levele, amelyben beszámol arról, hogy Márton leveleiből tudja, miszerint „Marét, ki Batsányinak Kufsteinban 1796 szomszédja volt, vele fordítottatta a' Proclamatiót, és hogy ez egy Hungarus ad Hungaros-t is irt . . .” (Kazinczy Levelezése, VII. köt. 1896. 311.). Kazinczy, aki Decsy Sámuelről és Márton Józseftől kapott leveleket csak részletesen idézve közli levelezőpartnerével, és egyetleneg esetben sem jelöli meg, mikor is kapta azokat kézhez. Minden bizonnyal még 1809 második felében értesült tőlük a Batsányival kapcsolatos dolgokról, s csak a megerősítésre várt, ti. hogy megbizonyosodjék más források alapján is a hozzá eljutott hírek valóságáról. Még Szemere levele után sem nyilatkozott meg a kérdést illetően, így Horvát közlése lehetett a döntő.

¹⁷ Napoleon és I. Ferenc 1809. október 14-én írták alá a békét Schönbrunnban. Batsányi több mint egy hónappal később, november 19-én távozott el Bécsből.

¹⁸ HORATIUS: *Carmina* IV. 11, 33–34. Ferenczy rosszul emlékezett Horatiusnak e soraira. Eredetiben: „Non enim posthac alia calebo Femina —, . . .” E dolgozat korrigálása közben jelent meg KÓKAY György: *Napoleon próklamációjának történetéhez* és MIKÓ Pálné: *Márton József szerepe a Napóleon-próklamáció fordításában.* (ItK 1983. 514–522.) E tanulságok eredményeit már nem vehettük figyelembe.

Az első Nógrád megyei nyomda és Szerelmey Miklós kapcsolata. Nógrád megyében 1848-ig nem volt tipográfiai műhely. A megyének szükséges nyomtatványokat vagy a megyei szerzők műveit elsősorban a pesti nyomdáknál állították elő. A kiadványok nagy részét a Trattner, majd a Trattner-Károlyi nyomda készítette, így pl. a híres Mocsáry-féle monográfiát is 1826-ban. A megye gyakorta adott megbízásokat ennek a nyomdának. 1827-ben 500 db meghívót rendeltek Keglevich Gábor főispán beiktatási ünnepélyére; 1828-ban itt nyomtatatták az országgyűlésre vonatkozó megyei táblázatokat.¹

A Landerer nyomdával kapcsolatáról nincs tudomásunk jelenleg, annál több viszont a Beimel nyomdára vonatkozóan. Kétségtelen, hogy 1839-től kezdve ebben az üzemben készítették a megyei közigazgatási élethez szükséges nyomtatványok döntő többségét. A Beimel cég, ha nem is volt a legelőkelőbb Pesten, de a Paczkó műhely átvételével már nagyobb megrendeléseket is teljesíthetett.

Nógrádi vonatkozásban 1839-ben találkozunk először a nevével, s ettől kezdve 1847-ig többször is olvashatunk róla a közgyűlési jegyzőkönyvekben. Rendszerint kifizetetlen számláit jelenti be a megyének, s kéri azok mielőbbi kiegyenlítését. Az elvégzett munkák különféle irodai nyomtatványok, táblázatok, úti levelek, jegyzőkönyvek stb. A megyei hatóságokon kívül a losonci városi tanács is rendelt tőlük több ízben nyomtatványt.²

De rendelt a megye könyvet, majd később nyomtatványt az Egyetemi nyomdában is, valamint Vácson, de nem a híres Gottlieb nyomdában, hanem a Plöszl Leopoldéban. Itt egyébként a balassagyarmati tanács is készítettett „portiós könyvecskéket” 1836-ban.³

1846-ban új nyomdász neve bukkan fel, s ez egyúttal már átvezet a megye nyomdájának megszületéséhez is. Szerelmey Miklós a levéltárnak készített ekkor különböző íveket, majd 1847-ben ugyancsak az ő nyomdájából kerültek ki egyéb megyei nyomtatványok is.⁴

A megye nem véletlenül kereste meg a Szerelmey-féle üzemet. A tulajdonos (1803–1875) kalandos életű, sokat próbált szakember volt, aki alapos szakmai ismeretekkel rendelkezett, s 1844-ben nyitotta meg műhelyét Pesten. Nyomdájából szép albumok, jól sikerült arcképek kerültek ki, megteremtven megrendelőinek bizalmát és támogatását, amelyek közé Nógrád is tartozott.⁵

1848. március 29-én tárgyalta a megyei közgyűlés a helyi sajtó ügyét. Frideczky Lajos főjegyző így vezette be előterjesztését: „A jelen körülmények szükségelte számos levelezés gyorsítása tekintetéből egy kő nyomdának alku melletti megszerzése” feltétlenül szükséges. Hozzáteszi, hogy ő már tárgyalt a Szerelmey Kőnyomda Intézettel Pesten, s megkeresésére Szerelmey Miklós válaszolt is. Majd ismertette a közgyűléssel Szerelmey levelét, feltételeit s kérte, hogy megfelelő módon fogadják el a könyomdász kéréseit.⁶

Szerelmey a megbeszélés során egy gépet, a hozzávaló hat követ s „chinai” írófestéket kívánt 125 frt-ért eladni a megyének. Javasolja. a hozzávaló hat követ s a kőre írást a megyei írnokok egyike végezze, s az írnokot egy szakember tanítja be, aki rövid időre leköltözne Balassagyarmatra, és a szakmai ismeretek átadása után visszatérne a fővárosba.

A részletek tisztázásával megbízták a megyei rendek a főjegyzőt azzal, hogy meggyezés esetén „egy sajtónak hovaelőbb ide B.Gyarmatra szállításáról gondoskodják.”

¹ Nógrád megyei Levéltár Közgyűlési jegyzőkönyv (A továbbiakban: NmL Kgy. jkv.) 1179/1827, 697/1828.

² *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Bp. 1963. 383. — NmL Kgy. jkv. 1013/1839; 2812/1840; 1477/1841; 3470–3471/1841; 210/1845; 2368/1846 — Madách levéltár NmL Mikrofilmtár 321.

³ NmL Kgy. jkv. 1014/1845. — Balassagyarmati Városi Tanács jkv. 39/1836.

⁴ NmL Kgy. jkv. 2496/1846; 233/1847.

⁵ Szerelmey Miklósról, a könyomdászról GERSZI Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században* (Bp. 1960. Akad. Kiadó) című munkája.

⁶ NmL Állandó Választmányi jegyzőkönyve. (A továbbiakban: NmL Ál. Vál. jkv.) 18/1848. márc. 29.

Frideczky igen szorgalmasan járt el, s azonnal megkereste Szerelmeyt a végleges megállapodás értelmében. Szerelmey válaszevele április 5-én kelt (valószínűleg elírásból írt rá március 5-ét!) Nógrád megye állandó választmányának címezte „sürgetősi” megjegyzéssel.

Szerelmey levele előkerült a közgyűlési iratok közül.⁷ Nem csak a megyei nyomdászat-történeti adatai miatt érdekes számunkra, hanem azért is, mert egy könyvmda felszerelési-technikai helyzetét is megmutatja, valamint rövid képet is ad a korabeli Pest nyomdaipari állapotáról.

„Tekintetes Ur!

Az oka, hogy tüstént nem felelhettem csak az, mivel azon Pesten dolgozó lithographiai nyomtatók között egyet se lehetett találni kinek szándéka volna Gyarmatra menni, mert minden valamire való nyomtatónak böcsületes állandó helye legyen, a melyet bizonytalan, talán rövid üdöig tartó foglalatosságért el nem cseréli és azon fölül egész Pest városában dolog nélkül egyet se lehet találni.

De mivel a Tekintetes megyének a mennyiben lehet szívesen szolgálók tehát reá vettem egy autographia nyomatokra a melylyek ottan előfordulhatnak igen értő böcsületes embert a ki nálam 2 esztendeig dolgozott és aki resolválta magát következő föltételek alatt az ottani dolgokat a nyomtatásban magára vállalni.

Ezen nyomtató biztosítást kíván hogy nagyobb üdeig a megyei dolgok tartanak, ne hogy alig feleségével Gyarmatra költséggel átköltözködött és talán egynéhány hó alatt megszintén vissza kell neki jönni. 2-szor Mivel az ember feleséges tehát ennek egy szoba és konyha szükséges ahol magoknak főzhetnek. 3-szor Ezen nyomtatónak már itten 5 ft 30 xr pengőben heti bére legyen, tehát az ottani szolgálatot csak 6 ft 30 xr — heti bérrrel fogadhatja el.

A mit engemet illeti azaz a sajtónak, 6 köveknek s autographiai festéknek adását, ezért 120 pengő forintot kérek. De a nyomtatásra még több eszközök is kívántatnak ugymind 2 darab nagy spangyia, olyan mint a mellyekkel a lovakat mossák — 1 font terpentin olaj — 1 font választó viz. Azon eszközök a mellyeket küldök ugymind Sajtó, igen jó állapotban legyen, de hogyha talántán több üdő mulva valami reparatura szükséges lenne' a mellyeket akár mely silány ottani lakatos is megcsinálhatja azt magamra nem vállalom.

A nyomtató ember igen erős, becsületes kiszolgált gránátos káplár a ki már több mint 6 esztendeje az itteni lithographiai nyomdákban igen hasznosan dolgozott, a mellett honunk fia, jól beszél németül és tótul.

A sajtót oda küldeni jónak találnám hogy ide egy kocsit küldeni méltóztatna mert a sajtó és kövek több mint 8 mázsa, tehát helyet foglal.

Tekintetes úrnak kész szolgálni

Szerelmey Miklós'

A levél címzettje Szentiványi Márk volt, aki Vácon vette át azt s küldte azonnal tovább Balassagyarmatra. A levélből kiderül, hogy Szerelmey bizonyos fokig módosított a feltételein, pl. leengedte a nyomda árát 120 forintra, másutt viszont pl. a munkás heti bérét az eredeti javaslatnál magasabban állapította meg, bár ez az ajánlkozó könyvmdász egyéni kérése volt.

A megye ezt a levelet április 9-i ülésén tárgyalta. Most már jószerivel lényeges kifogásuk nem is akadt. Mindössze azt kérték, hogy Szerelmey egy évig adjon garanciát a nyomdára, mert nagy értékről van szó. Másrészt a nyomdással majd megegyeznek a fizetésben, úgy érzik túl sokat kér. Egyébként sem lesz megerőltető a munkája s „a vidéki oltsóbb élet mód” mellett kevesebb pénzből is meg lehet élni. A főjegyző azonnal intézkedjen a nyomda haza szállításáról s már a megrendelt rendőrségi szabályzatokat sem kell ki-nyomtatni, várják meg, amíg a nyomda működni fog.

⁷ NmL. Áll. Vál. jkv. 86/1848. ápr. 10.

A nyomdához alkalmazott kiszolgált gránátost Bucsk Jánosnak hívták. Nevével több ízben is találkozunk a megyei iratokban. Még 1850-ben is a megyében volt, ami azt bizonyítja, hogy nem is a betanítás, de az idők miatt nem tudott elszakadni a megyeszékhelyről. Egyébként 1806-ban született és Pozsony megyéből érkezett a családjával Pestre majd Balassagyarmatra.⁸

Hogy mikor kezdett valójában működni a könyomda, nem tudjuk pontosan. Mindenesetre május 27-én a közgyűlésen még a Landerer és Heckenast nyomda ajánlását fogadták el, akik az áprilisi törvényeket rendkívül olcsón kívánták a nép számára kinyomtatni. Ajánlközásukat a megyei főszolgabírák figyelmébe és hatáskörébe adták. S az is tény, hogy ugyanakkor jelentette a megye egy körlevélre válaszulván, hogy „a megyében semminemű hírlapok ki nem adatnak s könyvek is csupán Losoncon, de csak bizománykép árulhatnak”.⁹

Másfél hónappal későbből, 1848. július 13-ról ismerjük az első adatot a nyomda működéséről. Ekkor jelentik be azt, hogy a könyomda alól kikerült törvénycikkeket, azaz az áprilisi törvényeket (ezek szerint a nyomda időközben mégis beindult s ezen készültek a példányok), melyekből mintegy 60 db felesleges példány maradt, átadják a közgyűlésnek. Így ezekből egy példányt a megye szükségére bekötve el kell tenni, a többi példányt 10 krajcárjával árusítani lehet.

Joggal tekinthetjük hát, hogy ez volt a Nógrád megye első nyomdájának első nyomdaterméke. E kinyomtatott törvénycikkek közül néhány megmaradt a levéltári iratok között. A vastag, 55 oldalas, nagy alakú (41,5 × 26 cm) köteg címlapján ez áll: „1847—48-ik évi országgyűlési törvény cikkek. Nyomatott Balassagyarmaton a Megyei iratok kiadó Hivatalában. MDCCCLVIII.”¹⁰ A köteg csak a törvények teljes szövegét tartalmazza minden megjegyzés, kommentár nélkül.

A nyomda további sorsáról is ismerünk szórvány adatokat ebből az évből. Elrendelték például azért, hogy a nyomdász fizetése ne terhelje túlságosan a megyei házipénztárt, a nyomda magánosok megrendeléseit is kielégítheti. A papírt a kliensek adják, a nyomtatási költség oldalanként egy krajcár. A bevételt a megyei házi pénztárba kell befizetni. Egy másik feljegyzés a nyomdában készült nyomtatványokra vonatkozik. Tekintve, hogy a jelen időkbén nagy számban van szükség „úti levelekre”, előírják, hogy ezeket a megyei nyomdában állítsák elő, és az igénylők számára ingyen kell kiadni.¹¹

A megyei nyomda a további évtizedben is folyamatosan működött. Ezen állították elő a megyei adminisztrációhoz szükséges nyomtatványokat, kisebb terjedelmű és példányszámú körözvényeket stb. A század hetvenes éveiből ismerjük a megyei könyomdászok nevét, számos hivatali nyomtatványt s azt is, hogy feltehetően a nyolevanas évek elején a korszerűtlenné váló tipográfiai műhelyt felszámolták, s a vármegyei hivatalos írományokat Balassagyarmaton, a megye másodíknak alapított, de már korszerű nagy üzemében, a Kék László-féle nyomdában állították elő.

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Iparos segédek könyvtára 125 évvel ezelőtt. — Adalékok a munkáskönyvtárak kezdetéhez. Az abszolutizmus időszakában a munkásság létszáma hozzávetőleg megkétszereződött, a korszak végére kezdte megközelíteni a 400 ezer főt. A képzett szakmunkások jelentős része külföldről települt be, a segédmunkások hadát a vidék, a falu szolgáltatta.

⁸ Egy ízben kedvezményes tűzifa kiadását kérte a megyétől, de azzal utasították el, hogy „a folyamodó fél alkujában fa mennyiség nem foglaltatván” — azt így nem adnak részére. — NmL All. Váll. jkv. 512/1848. jún. 7. — Megyefőnöki iratok 3281/1850.

⁹ NmL All. Váll. jkv. 278/1848. máj. 27. — Uo. 159/1848. aug. 26.

¹⁰ Uo. 853/1849. július 13. — NmL Acta Diaetalia IV. 1/f. 12. dob.

¹¹ NmL All. Váll. jkv. 854/1848. júl. 13. — Uo. 2185/1848. nov. 15.

A magyar munkásosztály alapját azonban a kézműves műhelyek alkalmazottai képezték. A társadalmi gyökereiben és törekvéseiben, iskolázottságában és művelődési szokásaiban változatos összetételű, kiforrásban levő munkásosztályt alkotó elemek közül az utóbbi, az iparos segédek rétege az, amelynek önálló olvasói réteggként való megjelenése a leginkább tapasztalható.

A mesterlegények olvasási kedvének felkeltésére és kielégítésére hivatott intézmény gondolata már a reformkorban felmerült. Udvardy Cserna János vármegyei mérnök 1838-ban a *Hétlapok, a műtudomány és egyéb hasznos ismeretek terjesztésére* című folyóiratban olyan, a céhek melletti klubokat javasolt, amelyekben könyveket és időszaki kiadványokat olvashattak volna.¹ Az iparos segédek számára olvasási lehetőséget biztosító célszerű forma megtalálása azonban még két évtized múlva is megoldandó feladatnak látszott, jobbára jószándékú kívülállók szívügye maradt.

A hatvanas évek elején Tomori Ferenc reáliskolai tanár a legényegyletekben találja meg azt a keretet, amely az iparos segédek önművelését a legcélszerűbben segíthetné elő. Megállapítja, hogy az ország szinte elterjedt kaszinókban az önálló iparosok megtalálhatják a helyüket: „A jelenleg főnálló kaszinókból nincs ugyan kizárva az iparos osztály, sőt némely helyeken a tagok többsége iparosokból áll: míg másutt külön polgári kaszinók léteznek az iparosok és kisebb kereskedők számára, külön ismét egyéb osztályok számára, melyeknek a nagyobb földbirtokosok, papok, tanárok, ügyvédek, írók, tudósok...” Az iparos tanulók a vasárnapi iskolát látogatják. A felszabadult legényeket azonban nem lehet tanintézetbe kényszeríteni, kaszinókba viszont azért nem járhatnak, mert számukra költségesek s különben is más az érdeklődési körük. Egyetlen kínálkozó lehetőségnek Tomori a legényegyletet tartja, mivel „Az ilyen egyleteknek... eredeti céljuk mégis a szellemi érintkezés, társalgás, tanácskozás, olvasás, szóval a művelődés”. Tomori szerint 1861-ben az országban 8 legényegylet működött, nevezetesen Pesten, Óbudán, Sopronban, Nagyszombatban, Temesvárott, Pozsonyban, Egerben és Szegeden.² Ez helyel-közzel befolyásos szervezet volt, például a Szabóky Adolf piarista tanár irányította pesti katolikus legényegylet ünnepén, 1861 őszén harmadfélezer, köztük kétezer magyar segéd gyűlt össze.³ Azonban „felülről” jött kezdeményezésre született és külső irányítás alatt állott.

Nemzeti gazdaságpolitikai koncepció hozta létre, mint ismeretes, 1841-ben az Ipar-egyesületet, amelynek elsőrendű célja — a Kossuth megfogalmazta előrajz szerint — hasznos ismeretek terjesztése a nép minden osztályában, különösképp a műiparos osztályban, többek között ismeretterjesztő irodalom kiadása és olvasótermek működtetése révén. Az egyesület szerteágazó tevékenysége mellett azonban a könyvtár háttérbe szorult. Galgóczy Károly az egyesület forradalom előtti tevékenységével foglalkozó cikkében erről csak ennyit mond: „... ugyszintén volt az egyesületnek egy kis könyvtára is.”⁴ Ezek szerint a könyvtárral kapcsolatos tervek nem valósultak meg. Az 1850 novemberében feloszlott egyesület 1860-ban keletkezett új alapszabály tervezete megerősíti az eredeti célkitűzést: „I. 1. §. Az iparegyesület célja hasznos ismereteket terjeszteni a nép minden osztályaiban, melyeknek nincs módjuk... vágyokat... kielégíteni, különösen célja pedig a műiparos néposztályt ismeretekben részesíteni.” Az új tervezetben is fontos szerepet tulajdonítottak a könyvtárnak és az olvasóteremnek (II. 2. §.). Használatukat a III. 8. §. szabályozza: „c) Minden tagnak joga van az egyesületi könyvtárt az olvasóteremben ingyen használni. d) Az olvasóterembe, természeti és technológiai gyűjteménybe in-

¹ BATÁRI Gyula: *Olvasókör mesterlegényeknek*. Könyvtáros 1970. 675.

² TOMORI Ferencz: *A legényegyletről*. Olvasatott a kecskeméti reáltanoda termében összegyűlt iparos mesterek- és segédeknek. Iparlap 1861. 12. sz. 93–95., 13. sz. 100–101.

³ *A pesti kat. legényegylet ünnepén*. (1861. szept. 8.) Iparlap 1861. 38. sz. 302.

⁴ GALGÓCZY Károly: *Miképp volt alakulva s működött a magyar iparegyesület?* Iparosok Lapja 1860. 49. sz. 385–386.

gyen bejárni . . .”⁵ Az egyesület a tárgyalt években nem teljesíthette misszióját, újjászervezését csak a kiegyezés esztendejében engedélyezték.

Az abszolutizmus időszakában a magyarországi munkásság nem volt teljes mértékben elszigetelve a munkásmozgalom radikálisabb központjaitól. Erre utalnak Bach utasításai a Párizsból, Genfből stb. érkező forradalmi szellemű nyomtatványok ellenőrzéséről már az ötvenes évek elején.⁶ A munkásság osztályérdekeinek védelmében 1850-től kezdve időnként bérharcok, sőt sztrájkok szervezésével határozott fellépésre is képes volt. A szervezkedés eszmei alapját azonban egy időben nem a radikális, hanem inkább a Schulze—Delitzsch-féle önszegélyező irányzat adta meg.⁷ Ennek hatására, a „műveltséggel a szabadságot” jelszó jegyében a szociális segélyező tevékenység mellett a művelődés idehaza is előtérbe került. Így az első hazai munkáskönyvtárak keletkezésében is megmutatkozhatott a Németországban és a Monarchia nem magyar területein szinte kizárólagos Schulze—Delitzsch irányzat hatása. Ez a befolyás nem zárható ki a 125 éve keletkezett pesti iparos segédek könyvtára esetében sem, bár alapításának indokolása úgyszólván szóról szóra megegyezik a „fentről” jött kezdeményezésekével.

A munkáskönyvtárak kezdeteiről alig maradt fenn emlékmagy. Éppen ezért ritkaság számba megy az a közlemény sorozat, amely a pesti iparos segédek könyvtárával foglalkozik. Az egykorú sajtó érdeklődését az keltette föl, és az tartotta ébren, hogy a könyvtár a maga típusában — korabeli megítélés szerint — a legelső volt, és az évek során gazdag állományra téve szert eredményesen működött. Az első közleményt Vahot Imre hetilapjának, a *Napkeletnek* 1858. június 20-i számában találjuk, amely „A pesti iparos segédek krajeáros könyvtára” címen adott helyet Kulifay Albert asztalos segéd és társai a szerkesztőhöz intézett terjedelmes levelének.⁸ A levélből megtudjuk, hogy ugyanezen év április 27-én 15 iparos segéd könyvtárat alapított, fejenként 30 krajeár alaptőkével, amelyet minden vasárnap újabb 6 krajeárral bővítenek. A minta a Bécsben dolgozó magyar iparosok bizonyos Dohonyi Ferenc kezdeményezésére alapított krajeáros könyvtára volt, amelyhez eredetileg csak öten társultak, „s most már több mint 400 kötet könyvük van a javából”.

Kulifay Albert a levél lekölését egyrészt tapasztalatátadás, másrészt pedig az alapítók és az első csatlakozók megörökítése céljából kéri „Kívánatos volna, hogy más kisebb hazai városainkban, és még falukon is, nemcsak az iparosoknak, de más osztálybelieknek is ily célszerű könyvtárak legyen”. A foglalkozásokat is tartalmazó névsor:

„Ugyanis az alaptőkéhez letett: Mayer Péter, asztalos 30 krt, Vargovits István, 1 frt, Némegy Mihály aszt. 30 krt, Bokor Károly aszt. 30 krt, Patkós Bénéjám aszt. 30 krt, Kulifay Pál aszt. 30 krt, Vágó József aszt. 30 krt, Bányik Mihály aszt. 30 krt, Kulifay Albert aszt. 1 frt, Mózes Mihály aszt. 30 krt, Záhonyi Bertalan aszt. 30 krt, Táerling József aszt. 30 krt, Peltz József aszt. 30 krt, Táncczos János bádogos 30 krt, Benedikti László aszt. 30 krt, — ezek voltak kik az első napon a könyvtárt alakították, és a következők a mai napig iratták be magukat: Tóth János asztalos 30 krt, Bolyó Károly aszt. 30 krt, Polgár Dániel aszt. 30 krt, Balás Dániel képfaragó 30 krt, Johannes Sándor aszt. 30 krt, Sós Lajos aszt. 30 krt, Supkegel Mózes asztalos 30 krt, Bónis Gyula, kovács 30 krt, egy nő 1 frt, K. M. nő 1 frt, Posonyi György, kovács 30 krt, Bertse János, kovács 30 krt, Bokor István, nyereggyártó, Kávay József asztalos, Nagy Imre asztalos, Grócz Hugó aszt.,

⁵ GALGÓCZY Károly: *A magyar iparegyesület alapszabályai*. Iparlap 1861. 2. sz. 9—11

⁶ A belügyminiszter leiratai báró Geringer Károly császári biztoshoz 1850. május 17., június 17., július 6. — Közl.: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. I. köt.* A magyar munkásmozgalom kialakulása. 1848—1890. Bp. 1951. 20—22.

⁷ A szocialista eszmék politikai célkitűzései helyett a Franz Hermann Schulze—Delitzsch porosz közigazdász által meghirdetett „önszegélyező irányzat” arra ösztönözte a munkásságot, hogy helyzetén önerőből létrehozott fogyasztási, hitel- és takarékszövetkezetek továbbá segélypénztárak létesítésével, valamint műveltségének gyarapításával segítsen.

⁸ KULIFAY Albert asztalossegéd és társai: *A pesti iparos segédek krajeáros könyvtára*. *Napkelet* 1858. (június 20.) 25. sz. 398—399.

Dubnitzky József aszt., Farkas József aszt. 30 krt, Nok Károly 30 krt, Sintsy Mózes aszt. 30 krt, Lipesei Sándor aszt. 30 krt, Vitsmándi Ágoston aszt. 30 krt.”

A levélből, amely még utal a beszerzés forrására (Müller Gyula könyvkereskedő) és a köleszítés, kilépés szabályára, a következők szűrhetők le: A könyvtár a maga nemében valószínűleg az első volt („... e könyvtárat... e hazában talán ily módon a legelsőt...”), a munkaadók semmilyen formában nem vettek részt létesítésében („az iparos segédek közül többen... elhatározták magukat egy krajeáros könyvtár alakítására”), s végül a tagok főleg, de nem kizárólag az asztalos szakmát képviselték és két nő is van köztük. A fentieket a szerkesztői jegyzet is megerősíti: „Kívánatos dolog, hogy a derék pesti iparossegédek krajeáros, vagy vasárnapi könyvtára alakítását, mint magasra törő jó példát országszerte kövessék, s e részben mestereik, előjáróik is gyámolítsák őket, hogy ezáltal minél több értelmes, művelt és hasznos polgárt nyerjen a hazára!”

Kulifayék levelére — annak közléseit összegezve — a Vasárnapi Újság már a legközelebbi számában visszatér.⁹ A lelkes elismerés itt sem hiányzik: „Vajha minél több város iparosai buzdulnának e nemes példán s raknák össze nélkülözhető garasait hasonló ezélra; mert csak így juthatnak a korszellem igényelte képzettségre s csak így verhet erős gyökeret keblökben nyelvünk 's nemzetiségünk szeretete.”

A következő híradásnak két évvel később a Galgóczy Károly szerkesztette *Iparosok Lapja* adott helyet.¹⁰ Kulifay Albert cikke a szokásos agitáció („Lehetnek és vannak azonban nagyvároson is olyan élvek, melyek pihentető szórakozást nyújtásuk mellett, a szív-nemességet-, a lelket-, sőt az iparos szakismereteket is, építik...” — s ez a könyvtár, ezért javasolja, hogy országszerte alakítsanak ilyen könyvtárakat „a városok iparosai, főként iparos segédei között”) után fontos közléseket tesz az alapszabályt és az állományt illetőleg.

Kulifay leveléből kitűnik, hogy írott alapszabálya nincs a könyvtárnak, az alapítók szóbelileg egyeztek meg. A megállapodás fő pontjait most ismerteti:

„... 1. Mindenki, ki a közös könyvtár szerzéséhez járulni akar, 30 pkron kezdve, tehetsége és szabad tetszése szerint pénzt ad a közösbe, 2. Az így összeszedett első összeghez hetenként mindannyian pótolunk 6 pkr; 3. Ekkép gyülekezett közös pénzünkön folyvást könyveket veszünk; 4. Az így szerzett könyveket mindenki ingyen kapja meg olvasás végett, 5. Ha valamelyik tag elmegy Pestről, vagy nem akar tovább olvasni, jogában áll a közösből annyi értékű könyvet választani, és mint sajátját magával vinni, a mennyi pénzt a közösbe befizetett. — Ez az egész. Hogy pedig rendben menjen a dolog, megbíztunk magunk közül egyet¹¹, ki a pénzt az egyesektől beszedte, könyveket vásárolt, könyvek árát a könyvárostól vett árjegyzékkel kimutatás alatt tartotta, a könyveket az olvasóknak jegyzék szerint kiosztotta, szóval a közös ügyek mintegy a fejévé vállalkozott.”

Könyvekre két év alatt 350 forintot fordítottak, gyűjteményük jelenleg 530 könyvből áll. (Összehasonlítául: 500 kötetes állománnyal indult 1866-ban a munkaadók által is támogatott nevezetes nyomdászknnyvtár.)¹² A derék asztalos segéd olvasásra könyveket is ajánl, a lista jó ízlésre vall, a kor irodalmának majdnem a színe-javát tartalmazza (a jószándékú Remellay, s az akkor divatos P. Szathmáry érthető ráadás):

„... melyeket mi már ismerünk: Hunyady János Remellay Gusztáv urtól, Magyarhon fénykora P. Szathmáry Károlytól, mely két könyv hazánk legnagyobb két emberét tünteti fel előttünk, Samil szintén Szathmárytól, mely tele van honszeretettel, Petőfy régibb és

⁹ (*A pesti iparos segédek*) krajeáros könyvtárat alapítottak. Vasárnapi Újság 1858. (június 27.) 26. sz. 310.

¹⁰ KULIFAY ALBERT: *Pesti iparos segédek krajeáros könyvtára*. Iparosok Lapja 1860. 21. sz. 167.

¹¹ A cikkíróról van szó.

¹² NYILAS Márta: *A budapesti nyomdászknnyvtár. Az első magyar munkáskönyvtár története 1865—1945*. MKsz 1959. 163—179. — i. h. 164.

újabb költeményei; Jókay Mórtól: A magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Törökvilág Magyarország; báró Jósika Miklós nagyszámu jeles művei; Jó a tatár, Eszter, A gordiusi csomó, A hat Uderszky leány, Zöldvadász, Pygmaeon vagy egy magyar család Párisban; végre báró Eötvös József urtól: A nővérek, Falujegyzője, Karthausi stb."

Az iparos segédek könyvtárával 1863-ban, tehát öt évvel az alapítás után szerkesztőségi cikkben újra foglalkozik a *Vasárnapi Újság*.¹³ A közleményből kiviláglik, hogy a könyvtár Kulifay Albert „könyvfelügyelő” irányításával szépen fejlődött, hiszen könyvekre ez idáig 867 forint és 4 krajcárt áldoztak. A könyvek számát nem említi a cikkíró (az 1860. évi adatokból kiindulva hozzávetőleg 1300 kötetre lehet következteni)¹⁴, viszont igen elismerően nyilatkozik: „Hány híres kaszinó van az országban, a mely ily eredményeket felmutatni nem képes!”

Az egyesület taglétszámát sem közli a *Vasárnapi Újság*, de az állandónak nem is vehető, mert a segédek „többnyire csak ideiglenes lakói Pest városának”, mindenesetre „kis” egyesületről beszél. A cikk leszögezi, hogy a könyvtárat segédek alapították és tartják fenn („az általok alapított és fönntartott könyvtárban”). A vasárnaponkénti hozzájárulás 10 újkrajcár. Megtudjuk még, hogy a könyvtár javára farsangi bált rendeztek, amelyen a „meghívott mesterurak közül csak 14-en jelentek meg”, ám 5 asztalos-, 1 üvegesmester, 1 bútor- és 1 borkereskedő hozzájárulást küldött. S a bál, amelyen „minden osztályból számosan voltak vendégek” 41 ft 3 kr tiszta jövedelemmel zárult.

A *Vasárnapi Újság* szerkesztőségi cikke címében és szövegében következetesen asztalos-segédek könyvtáráról beszél. A három korábbi híradás, köztük a könyvtáros aláírásával megjelent, tehát legautentikusabb két levél viszont általánosságban iparos segédekről szól. A magyarázatot az adhatja, hogy az alapítók és első csatlakozók névsorában 37 név gazdája közül 27 asztalos foglalkozású.¹⁵

A pesti iparos segédek realitásokon alapuló, életképes kezdeményezése úgy látszik öt év múltán sem talált követőre, hiszen még most is „szép példáját hazánk több helyén létező iparosainknak ajánlani szeretnénk”. „Nem lehet többé napjainkban, hogy az iparos ünnepeit, vásárnapjait s egyéb szünőráit mindig csak a bor- és sörházakban töltsé...”. A *Vasárnapi Újság* különben az „iparos osztályt” a munkaadók és alkalmazottak együttesének fogja föl, és a tárgyalt vállalkozást még életkori sajátosságból következő elkülönülésként kezeli. Az olvasásra fordított s más nemesebb időtöltésekre „legalkalmasabb a fiatal kor, az iparos osztálynál a segédei évek” — mondja. A társadalmi fejlődés ismeretében azonban a segédeknek ebben az önálló kezdeményezésében távolabbra mutató ösztönzéseket feltételezhetünk.

A munkáskönyvtár a szervezkedés, a szervezeti élet egyik formája, tényezője lett s egyszersmind annak függvénye is volt. A későbbiek bizonyítják, hogy a munkáskönyvtárügy a mozgalom fejlődésével, sorsával együtt bontakozott ki és alakult. Önmagában tehát egy jó példa még nem indíthatott el a téren hirtelen kibontakozást, hiába tett a korabeli sajtó is jóindulatú erőfeszítéseket Kulifay és társai példamutató kezdeményezésének elterjesztésére. A küzdelmes úton a pesti iparos segédek vállalkozása a legelső állomások egyike, amelynek jelentőségéhez azonban nem csak úttörő jellege, hanem minősége és a fenti forrásokból megismert sikere is hozzájárult.

SZELLE BÉLA

¹³ A pesti asztalos-segédek könyvtára. *Vasárnapi Újság* 1863. 11. sz. 99.

¹⁴ A nyomdász-könyvtár megalapítása után 10 évvel 1167 könyvvel rendelkezett. — NYILAS i. m. 178.

¹⁵ Az 1850-es években az asztalosok szervezkedése a legélénkebb Pesten, az összesen 8 munkásegyletből 4 az övék. (Pest Városi tanács 1856. április 10-i 5792/1856. sz. a Helytartótanácshoz felterjesztett névsorából a vonatkozó részt közli: *A magyar munkásmozgalom* . . . i. m. 32.)

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomatványok” első kötetéhez. V. Az RMNy első kötetének megjelenése, vagyis 1971 óta a *Magyar Könyvszemle* hasábjain rendszeresen jelentek meg kiegészítések ehhez, ami nem okozhat meglepetést, hiszen gyakorlatilag egyetlen bibliográfia sem lehet teljes. Sőt, az RMNy szerkesztése során kifejezetten számoltunk és reménykedtünk, hogy kiadványunk újabb kiegészítéseket fog „kiprovokálni”. Nemzetközi tapasztalat ugyanis, hogy a valóban igényes bibliográfiák kiegészítése és kiigazítása vonzó cél a szakemberek számára. Elavult, hibákkal terhes, hiányos összeállítások esetében ilyen indíték nem keletkezik.

Így elismerésnek tekintettük, amikor a szakterületünkön messze legkimagaslóbb külföldi kollégánk, a szlovák Ján Čaplovič kötéstáblákból kiáztatott és számunkra igen értékes, három, Huszár Gál-féle nyomtatványt ismertetett e folyóirat hasábjain.¹ Azóta számos további kiegészítés és kiigazítás látott ugyancsak a *Magyar Könyvszemle* lapjain napvilágot.² Ennek folytatásaként az alábbiakban további adatok publikálására kerül sor. Ez alkalommal ezek köre szokatlanul széles: a korábbi teljességgel ismeretlen nyomtatványtól előkerült példány alapján ismertetetten keresztül a címlap reprodukciónak pótlásáig, ill. korábban leírt mű teljes kizárásáig.

*

Nem csupán Ján Čaplovič, hanem kollégája, Boris Bálent is fűzött kiegészítést az RMNy-hez.³ Írásában felvetette a humanista, német tudós és a Nyugat-Magyarországon tevékenykedett nyomdász, Joannes Manlius azonosságának lehetőségét. Ezt követően igen érdekes és fontos dokumentumot publikált annak teljes szövegével: Manlius német nyelvű levelét Pozsony város vezetőségének Monyorókerékről keltezés nélkül.⁴ Ebben a helyét olyan sűrűn változtató nyomdász felajánlotta szolgálatait Pozsony városának. Egyben újévi jókívánságaihoz új formában nyomott kalendáriumát („ein neuer Form eines Callender”) csatolta.⁵

Bálent ebből azt a jogos következtetést vonta le, hogy Manlius Monyorókeréken olyan német nyelvű naptárat nyomott, amely eddig teljességgel ismeretlen volt. Egyet lehet érteni, hogy az ajándékba küldött kalendárium — levelével azonosan — német nyelvű

¹ MKsz 1972. 180–192.

² MKsz 1975. 86–91; 1976. 44–51, 170, 281–293; 1977. 188, 374–381; 1980. 77–78, 178–185; 1982. 355.

³ *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szeged 1978. 207–214. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez. 4.)

⁴ HORVÁTH, Vladimír: *Mesto Bratislava. Inventár listín a listov. III.* 1564–1615. Bratislava 1967. Nr. 8834.

⁵ *Szenci* . . . i. m. 211.

volt. Gesztusa nem meglepő, hiszen ismeretes, hogy Manlius a másik, jelentős, nyugat-magyarországi városnak, Sopronnak küldött 1584-re szóló naptárát a helyi levéltár ma is őrzi. Ráadásul a tipográfus ajánlását bele is nyomtatta ebbe a naptárába.⁶ Feltehető, hogy néhány évvel később ugyanilyen módon próbálkozott Pozsonynál is. Mint köztudott, mindkét esetben eredménytelenül.

Manlius 1587 és 1592 között tevékenykedett Monyorókeréken, így Pozsonynak küldött német naptárát is ebben az időkorben kellett készítenie. Bálent ennek alapján konkrét javaslatot is tett írásában a RMNy-t kiegészítő tétel számára is: 647A.⁷ Ez azonban sajnos több szempontból sem megfelelő. A fentebb említett időkor közepe 1589–1590. Az RMNy gyakorlata az olyan esetben, amikor páros évek közepére kell elhelyezni egy tételt, az, hogy a számításba jöhető két év közül a korábbi alá osztja be a nyomtatványt. A Bálent által ajánlott pótszám ráadásul az 1590. évi monyorókeréki kiadványok között a „Christlicher” és az „Énekeskönyv” kezdetű nyomtatványok közé sorolná be az általa is „Schreibkalender”-nek nevezett új tételt. A helyes új szám ezek után S 597A.

Figyelemre méltó Manlius levelének az a már említett kitétele, hogy új formában adta most ki naptárát. Miután az 1584-re szóló kalendárium a negyedréti formátumú, a magyar nyelvűeket pedig már kezdettől fogva nyolcadréti alakban jelentette meg,⁸ arra lehet gondolni, hogy Monyorókeréken a német naptárát is immár nyolcadréti formában készítette.

Felmerül annak a lehetősége, hogy Manlius 1584-től folyamatosan állított elő német nyelven naptárát. Eddig mindössze két ilyen kiadványa vált bizonyossá: a Sopronnak dedikált 1584. évi,⁹ valamint a most ismertetett és Pozsonynak szánt monyorókeréki. További adatok napfényre kerültek inkább azt lehet feltételezni, hogy Manlius német kalendáriumot talán nem rendszeresen, hanem inkább csak a számára fontosnak tűnő, potenciális mecénásoknak készített. Ismeretes ugyanis, hogy különben külföldön készült német naptárak terjesztésével és azok bekötésével foglalkozott.¹⁰

Feltételezve, hogy mindkét német nyelvű naptára azonos címet viselt, a leveléből megállapítható Manlius-féle kiadvány bibliográfiailag a következő formában rekonstruálható:

S 597A »SCHREIBKALENDER auf das Jahr ... Eberau 1587–1592 Manlius. 8°?«

* * *

S 767B ANDÄCHTIGE, geistliche vnd catholische Kirchengesäng für die Schwestern der Dörnen Cron ... (Wifnpaissing an der Leytta) MDXCV (im Barfusser Closter). A⁸–G⁸ = 55+[1] fol. – 8° – 2 ins., orn., init.

A ferencesek kis, nyugatmagyarországi műhelye a Lajta-menti Vimpácon (Wimpasing) a 16. század végén tevékenykedett. Sokáig ismeretlen volt ennek működése, de idővel 1593-ból három,¹¹ 1599-ből egy kiadványa¹² került elő. A közelmúltban egy 1595. évi terméke tette teljesebbé a fentiek sorát.¹³ A müncheni Universitätsbibliothekban most azután újabb kis nyomtatványra sikerült bukkanni, amely ugyancsak az 1595. esztendőből származik, és több szempontból is összefügg az ezt közvetlenül megelőzően fellelt vimpáci kiadvánnyal.

⁶ RMNy 537.

⁷ *Szenci* ... i. m. 213.

⁸ Vö. RMNy 557.

⁹ RMNy 537.

¹⁰ *Az OSZK Évkönyve 1970–1971.* 307.

¹¹ RMNy 735–737.

¹² RMNy 862.

¹³ RMNy S 767A = MKsz 1980. 178–185.

Az ugyancsak nyolcadrét formátumban és német nyelven készült kiadvány a Tövískoszorúról nevezett nővérek számára összeállított imádságokat tartalmazza. A hét napjai szerint csoportosított és reggel, délben és este elmondásra került szövegekről van szó. Az egyházi éven belül több időközre tagolódik: karácsonytól hamvazószerdáig, húsvéttól Mária Magdolna napig (VII. 22.), hamvazószerdától húsvétig és Mária Magdolna naptól karácsonyig. A papi breviáriumba emlékeztető (pl. „Laudes”) kis összeállítás meg lehetőségen igénytelen. Az egyes részek címe közli, hogy a több vagy kevesebb regulát tartó nővérek („die mehrer und minder Regl halten”) részére szóló imádságokról van szó. A kis kötet végén Szent Ferenc litánia, majd még két kisebb imaszöveg található.

Míndez jól összevág az említett apácákról a korábban fellelt vimpácsi nyomtatványokból, ill. az annak ismertetéséhez összeszedett adatokkal. Az új női közösség, amelyet Ruprecht von Stotzingen Magdalene nevű lánya részére pontosan abban az 1595. évben hozott létre, amelyik évszámot a most ismertetésre kerülő nyomtatvány is címlapján visel (1. ábra). A Tövískoszorúról elnevezett nővérek számára nyomtatott könyvecske, amely a tagok részére — nyilván az alapítás alkalmával készült — imádságok szövegét tartalmazza, egyben hangsúlyozza a Mária Magdolna ünnep fontosságát számukra („ihr hohes Fest”). Ez nem meglepő, hiszen az a Stotzingen-leány is ezt a nevet viselte, akinek kedvéért apja birtokán ugyancsak ebben az esztendőben el is kezdette építtetni a kolostort. E helységet azután éppen e családról nevezték Stotzingnak (Lajtaszék).¹⁴

1. ábra

¹⁴ Vö. MKsz 1980. 182–183.

A ferencesek szerény vimpáci műhelyének felszerelését illetően a most előkerült kiadvány nem hozott sok újat a korábbi összefoglalásban tett megállapításokhoz képest.¹⁵ Ugyanazok a betűtípusok szolgálták e kiadványban is a szöveg előállításához, mint a már előzetesen ismertekben. Hasonló a helyzet a könyvdíszekkel is. Feltűnően sok itt is az öntött cífrákból összeállított díszsor, fejléc, záródísz és keretezés. Látható ismét a kis angyalfej, a derékig ábrázolt angyal és az indafonat.¹⁶ Az egyetlen kiegészítés az, hogy a most ismertetett nyomtatványban két helyen (8a és 34a lapon) is és teljes egészében látható az az átlósan sávozott, stilizált lombfonatokból álló záródísz,¹⁷ amely eddig csak hiányos állapotban volt ismeretes a vimpáci nyomda készletéből. A címlapon a Pichler-és a Stotzingen-családoknak az a fametszetes címere látható, amely már 1593-ban is megtalálható más vimpáci nyomtatványon.¹⁸

A müncheni kötetben, amelyben ez a vimpáci nyomtatvány harmadik tagként fennmaradt, még két másik kiadvány is található: mindkettő Münchenben készült, az első 1605-ben Nikolaus Heinrich, a másik 1604-ben Adam Berg műhelyében. A korabeli kötésben összefogott kötet első tagjának címlapján az egykori tulajdonos kéziratos bejegyzése olvasható: „Sum ex libris Georgii Hirth parochi in Cambach 1605”.

Különös egy további Manlius-féle nyomtatvány előkerülésének sorsa. Ez Frankovics Gergely „Hasznos és fölötte szükséges könyv” c. munkájának első kiadása, amelynek egyes részei szakaszosan jutottak — a szó szoros értelmében — napfényre a nyomdása által készített kötéstáblákból. Ezt az evangélikus valláserkölcsei elmékedéseket és orvosi tanácsokat tartalmazó írást Manlius 1588-ban kinyomtatta, és hozzá — Magyarországon először — rézmetszetes illusztrációkat is alkalmazott.¹⁹

Előbb az Országos Széchényi Könyvtárban, majd a ferencesek németújvári kolostorának könyvtárában sikerült olyan könyvtáblákra bukkanni, amelyeknek belsőlapját a nyomdász ennek a Frankovics-féle műnek egy másik kiadásból származó, több részletével ragasztotta le. A szövegéből nem csupán az volt megállapítható, hogy az nem származhat a már korábról ismert 1588. évi kiadásból, hanem hogy azt meg is előzte. Erre abból lehetett következtetni, hogy Beythe István neve mellől hiányzik a „superattendens” megjelölés. A püspöki méltóságot pedig ő 1585 első felében nyerte el. Miután Manlius magyarországi tevékenységét 1582-ben kezdte el, Frankovics írásának előkerült darabjai kizárólag 1582 és 1585 között készülhettek. Ez egyben magyarázatul is szolgált, hogy miért használta fel az első kiadás íveit makulatúraként Manlius: 1588-ban a második kiadás előállításával az elsőnek maradéka már valóban használhatatlanná vált.

Ugyanilyen formában maradtak fenn azok a további részletek is, amelyek a németújvári könyvtárból — immár a kötéstáblák megbontása révén — kerültek napfényre. Ezek sorában a címlap egy töredékes példánya is ismertté vált.²⁰ A soproni evangélikus könyvtár egyik, ugyancsak Manlius által készített kötésének tábláiból azután további jelentős részek kerültek elő a Frankovics-féle munka első kiadásából. Ezek a korábbiakkal együtt immár csaknem teljessé állíthatók össze címlappal és a pontos terjedelem megállapíthatóságának lehetőségével. A kikövetkeztethetően 74 levélből mindössze már csak négy maradt továbbra is az ismeretlenség homályában. Mindez ama következetes munka komoly

¹⁵ MKsz 1980. 183—185.

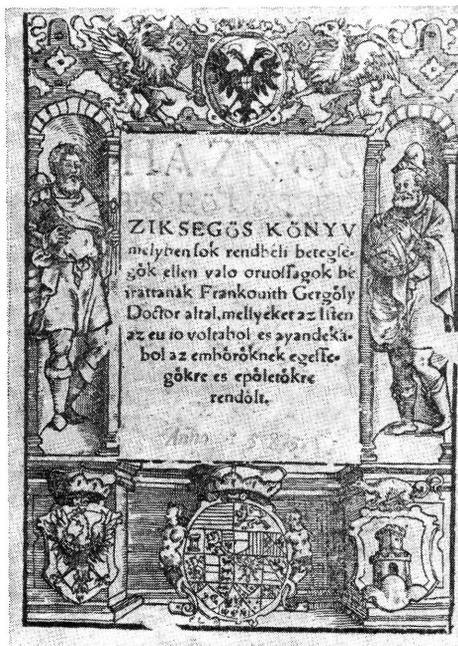
¹⁶ Vö. MKsz 1980. 184. lap 30, 31., 34. sz. jegyzet.

¹⁷ Vö. MKsz 1980. 184. lap 36. jegyzet.

¹⁸ RMNy 736.

¹⁹ RMNy 617.

²⁰ MKsz 1976. 287—288.

2. ábra

eredményének tekinthető, amely a díszítőbélyegzők alapján felismerhető és azonosítható Manlius-féle kötéstáblák szakszerű kibontására irányult.²¹

Miután az előkerült teljes címlapon (2. ábra) olvasható a nyomtatás éve (1585) is, szükségessé vált a korábbi bizonytalan időpont kiigazítása, amely alatt egykor az RMNy-be besorolást nyert. A részletes ismertetés az említett soproni töredékekről már évekkel ezelőtti napvilágot látott a címlap reprodukciójával együtt.²² Így most csupán az RMNy-be történő beillesztésre alkalmas rövid leírásra van szükség. A korábbi 532. szám tehát tör- lendő, és helyette az alábbi a helyes:

S 571A FRANKOVICS Gergely: Haznos es fölötte ziksegös könyv, melyben sok rendbéli betegségek ellen való oruosságok bé irattanak Fankovith Gergöly doctor által . . . [Német-újjár] 1585 [Manlius].

A⁴ - R⁴ S⁶ = [74] fol. - 4° - Orn., init.

OSZK Évkönyve 1973: 191 - 193

Budapest *Nat* ③* + phot. suppl. (Güssing) - Güssing OFM ③ ④ - Sopron *Arch* ④* ④

* * *

RMNy 505-höz kiegészítés:

CSANÁDI Demeter: [Második János király élete.] *Historia de vita, morte . . . Joannis secundi . . .* Debrecembe 1582 Rodolphus Hoffhalter.

A⁴ B² = [6] fol. - 4° - Orn., init.

²¹ Vö. *Az OSZK Évkönyve 1970 - 1971.* 301 - 321. - *1972.* 165 - 203. - *1973.* 191 - 201.

²² *Az OSZK Évkönyve 1973.* 191 - 193.

HISTORIA
DE VITA MORTE,
vniuersaque Fortunæ alea
ILLVSTRIS: PRINCIPIS AC D.
D. Ioannis Secundi Regis Hungariæ, Dalmatiæ,
Croatix, &c: Dei gratia electi: Per Deme-
trium Chanadium, in gratiam suæ gen-
tis studiose collecta.

DEBRECEMBE,
Nyomtattator Rodolphus Hofhalter által.
1582. Eftendőben.

3. ábra

Szabó Károly leírása²³ minden szempontból pontos volt. A néhai Gergely Rezső könyvtárából előkerült unikum ezt természetesen igazolta is. Így ahhoz a címlap reprodukción (3. ábra) kívül csupán annyi hozzátennivaló akad, hogy mind a címlapon, mind a szöveg végén (B_{2a}) könyvdísz, a szöveg elején (A_{2a}) pedig iniciálé látható.

*

RMNy 612-höz kiegészítés:

GUARINUS Veronensis: Gvarini Veronensis carmina de polysemis et vocablvorvm differentijs et alijs quibusdam scitu dignissimis, recognita et illustrata p(er) Christophorum Hecyrum Crumnouianum. Claudiopoli MDLXXXVIII in officina Helthana.

A⁸ – F⁸ G⁴ = [2] + 92 + [10] pag. – 8° – Orn.

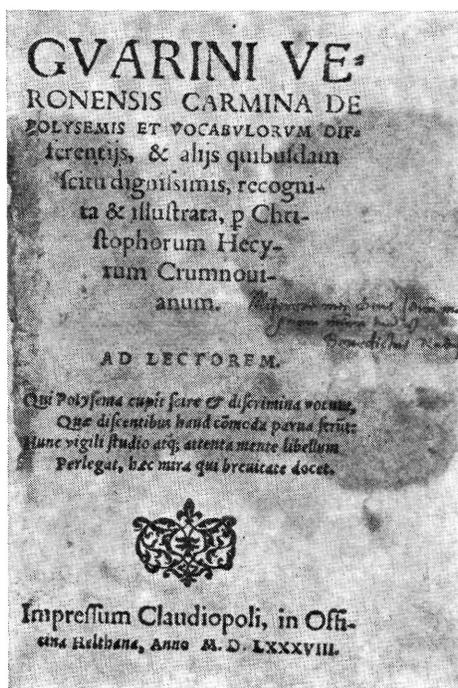
Szabó Károly ezt a kiadványt Kolozsvárott írta le, de az ottani példány első és utolsó levele már akkor hiányzott. Az impresszum adatokat egy bécsi antikvárius árjegyzékéből vette át, amely teljes példányról számolt be.²⁴ Feltehetően pontosan ez került a neves könyvgyűjtő, Heinrich Klemm tulajdonába, majd onnan a lipesei Deutsche Bücherei-be.²⁵ A Kolozsvárott hiányzó első és utolsó levél (A¹ és G⁴) napfényre kerülése lehetővé tette immár a fenti pontos címleírást (4. ábra).

*

²³ RMK. I. 187.

²⁴ BROCKHAUSEN & BRÄUSER: *Verzeichnis des antiquarischen Bücherlagers. Nr. 7.* Wien 1883. 16.

²⁵ Jelzete: Klemm IV. 174. 1.

4. ábra

RMNy 764-hez kiegészítés:

[KALENDÁRIUM és ítélet az 1596. esztendőre. Fordította Pécsi Lukács.]
[Nagyszombat 1595 typ. capituli.]

Lényegében semmi új adat sem merült fel az elmúlt évek során e tétellel kapcsolatban, de — sajnálatos módon — a RMNy-ből kimaradt a csak töredékben fennmaradt kiadvány legalább egyik jellegzetes lapjának (D₅A) reprodukciója. Most ennek pótlása történik meg (5. ábra).

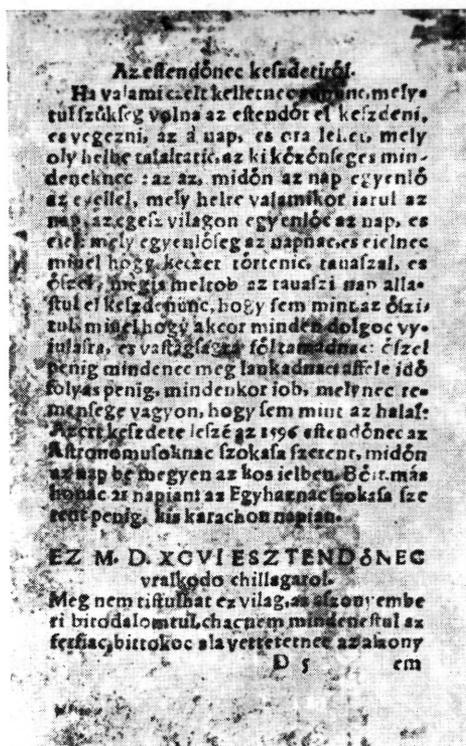
*

Különös a története annak az ó-egyháziszláv nyelvű kötetnek, amely a négy evangélium szövegét liturgikus használatra összeállítva tartalmazza. A testes kötet (fólió alakú és 214 levél terjedelmű) bibliográfiai regisztrálása számtalan gondot okozott az azzal foglalkozóknak immár egy évszázada.²⁶ Jóllehet e kiadványból féltucat példány is ismeretes volt, de ezek egyike sem volt teljes: a biztos megoldást nyújtható, teljes utószó mindegyikből hiányzott.

Dan Simonescu úgy találta, hogy nyomdása az a „Jeramona Lavrantie” volt, akinek neve a kötetben többször is előforduló, fametszetes fejlécében olvasható. A megjelenés évét 1570 körül kereste.²⁷ Demény Lajos rábukkant az egyik kolozsvári példányban az

²⁶ KARATAEV, Ivan: *Opisanie slavjano-ruskich knig*. Sanktpeterburg 1883. 37–38. — BIANU, Ioan — HODOȘ, Nerva: *Bibliografia Românească Veche. I.* București 1903. Nr. 34, I. 528–529. lap. — A továbbiakban = BRV.

²⁷ BRV. IV. București 1944. Nr. 11. 13–15. lap.

5. ábra

1582. évszámra.²⁸ Gebhard Blücher megállapította, hogy a problematikus kötet a brassói malom papírjára készült,²⁹ feltehetően 1574-ben.³⁰

Ilyen előzmények után nem volt könnyű ezt a problematikus kiadványt az RMNy-be besorolni. Előbb — Simonescu alapján — 1570 tájára került az időrendbe, majd — Demény felfedezését követően — a már megszerkesztett RMNy-ben áthelyezésre került, és az 1582. esztendőnél kiegészítő számot kapott.³¹ A megjelenés helye még a datálásnál is több gondot okozott a hazai nyomtatványok regisztrálása során, mivel a nyomtatvány betűtípusai egyetlen más kiadványban sem lelhetők fel. Ezek után besorolása a következő, többnyire kikövetkeztetett impresszum alapján történt: „[In Transylvania] 1582 [Lavrentie?]”. Az erdélyi megjelentetés a brassói papír alapján volt szinte kényszerítő erővel feltételezhető. A nyomdász személye és a felszerelés körüli sok bizonytalanság további pontosítást akkor nem tett lehetővé.³²

Az RMNy megjelentetése évében adta hírül a bulgár Peter Atanaszov, hogy sikerült neki Szvistov városának múzeumában a Lavrantie nevével jelölt kötet utószavát teljes

²⁸ *Revista Bibliotecilor* 1969. 219–227.

²⁹ *Revista Bibliotecilor* 1967. 424.

³⁰ *Gutenberg Jahrbuch* 1969. 13.

³¹ RMNy 520A.

³² Meg kell jegyezni, hogy — eltekintve a második magyarországi ősnymdától — a példányban fennmaradt nyomtatványokat a RMNy-ben lényegében mind sikerült városhoz is kötni. Ennél fogva ez a problematikus ógyháziszláv kötet ebből a szempontból is egészen kivételesnek mondható.

egészében megtalálnia.³³ Ezek szerint az evangéliumos kötet Sándor fejedelem és Eftimie patriarcha idején „Hieromonach Lavrantie” készítette tíz éves munkával Jovan nevű tanoncával a Keresztelő Szent Jánosról nevezett kolostorban Bukarest mellett a Kolentina folyó mentén.³⁴ A mai Bukarest északi részében fekvő kolostor neve Plumbuita volt.

Ez a felfedezés merőben új helyzetet teremtett a bukaresti könyvnyomtatás történetében, hiszen korábban úgy tudták, hogy az első műhely ebben a városban csak vagy száz évvel később, 1678-ban kezdte meg tevékenységét.³⁵ A fentiekben említett 1582. évszám elfogadása azonban több nehézségbe is ütközik. Közben kiderült, hogy a bukaresti műhelyben a négy evangéliumot nem is egy, hanem két kiadásban is előállították.³⁶ Sőt, felfedezték egy harmadik kiadványát is ennek a műhelynek, egy zsolttárkönyvet.³⁷

Gernot Nussbächer tartalmi és formai jegyek alapján arra a következtetésre jutott, bár továbbra sem a véglegesség igényével, hogy a bukaresti nyomda 1574-ben kezdte meg tevékenységét.³⁸ Nem csupán a papírt, de a sajtót is Brassóban szereztek be, amint ezt egy 1573. XII. 12-én kelt feljegyzés bizonyítja.³⁹ Nussbächer azután erre a sok fejtörést okozó kiadványra vonatkozó összes eddigi megállapítást összefoglalta.⁴⁰

A Lavrantie-féle evangéliumos kötet nem alaptalanul szerzett annyi gondot az RMNy szerkesztőinek, hiszen azt nem a papírját előállító Erdélyben, hanem a korábról nem ismert, első bukaresti nyomdában készítették. Ezek szerint a RMNy 520A tétele teljes egészében törlendő, mert az külföldi nyomtatvány.

BORSA GEDEON

Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez. A magyarországi humanista tudományosság történetében előkelő hely illeti meg Molnár Gergely feledésbe merült alakját. A szilágysági születésű ifjú 1554. június 4-én iratkozott be a wittenbergi egyetem hallgatói közé. Hazatérve 1558. január 26-tól lektori, ez év tavaszától 1564. április 10. körül bekövetkezett haláláig rektori tiszteletet töltött be a kolozsvári iskolában. Szikszai Fabricius Balázs, Károlyi Péter és Félegyházi Tamás mellett egyik kimagasló egyénisége volt annak a melanchthoni humanizmusnak, melynek szellemében a magyar reformáció oktatásügye kialakult. Hatesztendősz szolgálata alatt nemcsak filológiai készségének adta tanújelét, hanem jelentős részt vállalt a református egyház végső megszilárdításában is. Csatlakozása a helvét hittani felfogáshoz az iskola addig lutheránus szellemének az új irányzat értelmében való átalakulását indította el. A váratlanul elhalt tudósban az akkor még helvét vallású Dávid Ferenc egyik harcostársát veszítette el, kivel szerette volna végigjárni hitvitáinak nehéz útját.¹

³³ A cirill és héber betűkkel készült nyomtatványok évszázadokon át — követve a kódexekben folytatott gyakorlatot — nem sommás kolofonban, ahogy ez a latin betűkkel író országokban általában történt, hanem kiadós terjedelmű utószóban, ún. epilógusban mondták el a kötet létrejötte körülményeit sokszor napra pontos adatokkal, a munkában résztvevők nem egyszer igen hosszú jegyzékével. Ebben a nyomda tulajdonosától a víz-hordó fiúig szinte mindekiről szó esett, aki bármilyen módon segítette a nyomtatvány elkészítését. (Ugyanez a szándék ismerhető fel a mai filmek és tv-produkciók feliratozásánál is.)

³⁴ *Sztarobulgarszka Literatura. I.* Szofia 1971. 416–417, reprodukció a 437. lapon.

³⁵ BVR. I. Nr. 68. 217–222. lap.

³⁶ *Studii. Revistă de istorie.* (25) 1972. 203–224.

³⁷ *Studii și cercetări lingvistice.* (21) 1970. 652.

³⁸ *A Hét.* (Bukarest) 1973. szeptember 7. 7. lap.

³⁹ HURMUZAKI, Eudoxiu de: *Documente privitoare la istoria românilor. XI.* 1517–1612. București 1900. 810.

⁴⁰ NUSSBÄCHER, Gernot: *Aus Urkunden und Chroniken.* Bukarest 1981. 154–158, 206–207.

¹ BOD Péter: *Magyar Athenás.* (Nagyszében), 1766. 180. — Uő: *Historia Hungarorum Ecclesiastica. Tom. I.* Lugduni-Batavorum, 1888. 179., 257., 392. Tom. 3 Lugduni-Bata-

Mint a reformáció második nemzedékének európai színvonalon képzett tanára jó pedagógiai érzéssel összeállított számos gyakorlatilag használható, a kor igényeinek megfelelő tankönyvet. Közülük a legelterjedtebb latin nyelvtana volt, amely nem egyéb, mint Melanchthon nyelvtanának jól sikerült kivonata, így a Donatus-féle elemi és a Melanchthon-féle részletes grammatika között közbülső, nélkülözhetetlen tankönyvnek bizonyult. Népszerűségét mutatja, hogy a 17–18. században több mint 30 kiadást ért meg és még a múlt század első évtizedeiben is közkézen forgott. Miskoczi Csulyak István önéletrajzában, Bessenyei György *A holmiban*, Jókai pedig *Mire megvénülünk* című regényében említi.²

A mű 16. századi kiadásait csak a későbbi példányok előszavaiból és a korábbi bibliográfiai hivatkozásaiból ismerjük.³ A Sárospatakról 1661 januárjából keltezett előszó szerint Molnár Gergely „Németország Phoenixének”, Philipp Melanchthonnak grammatikai írásaiból rövid nyelvtani áttekintést szerkesztett, amely 1556-ban jelent meg Kolozsvárt. Alvinczi Péter az 1602-i debreceni kiadás előszavában elmondja, hogy Molnár compendiumának 1556-ban (tévesen 1596-ban) Heltainál készült első kiadását Nagyszebenben, Kolozsvárt, Bártfán, Bécsben, sőt Nürnbergben ismételtlen sajtó alá adták.

Mind az első, mind az itt említett következő kiadások példányai ma már elvesztek. Könyvtárlából került elő annak a Heltai-műhely betűtípusaival készült nyomtatványnak a töredéke, amely a D₁, D₄, D₅ és D₈ leveleken a „De verbo”, „De participio” és „De adverbio” című fejezetek néhány levelét tartalmazza.⁴ A kiadás ideje a töredék alapján határok közé szorítható. A szöveg korábbi állapotot tükröz, mint az 1602-i Alvinczi-féle átdolgozás, a D₁–D₈ levélpár papírján viszont az a címeres vízjegy látható, melyet 1577-ben kezdtek a kolozsvári papírmalomban alkalmazni. A nyomtatvány az RMNy 628. szerint 1577 és 1602 között készült. Az alábbiakban a megjelenés idejének pontosabb meghatározására teszünk kísérletet.

Molnár latin nyelvtanának legrégebb, teljes példányból ismert kiadását Alvinczi Péter rendezte sajtó alá és saját iskolai gyakorlatának megfelelően átdolgozta.⁵ A névszó- és igeragozás paradigmáit magyar értelmezésekkel látta el, a grammatikai szabályokat pedig latin hexameterekbe öntötte. Könyve 1602-ben jelent meg Rheda Pál debreceni sajtóján, s a hosszú időn át népszerű nyelvtan későbbi kiadásainak is mintájául szolgált.⁶

A kolozsvári magister munkáját e debreceni kiadásban három költemény dicséri. Szerzői Szombathelyi Szele János,⁷ Thuri Farkas Pál, aki 1556-ban megküldte Kolozsvárra

vorum, 1889. 417. — FEKETE Mihály: *A kolozsvári ev. ref. főtanoda története*. Kolozsvár, 1875. 10. — SZABÓ, Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg*. Halle (Saale), 1941. 22., 132. — ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti Lexikon*. Bp. 1977. 413.

² JAKAB Elek: *Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere*. Néptanítók Lapja. 1884. 252. — ÖTVÖS János: *Egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1704-ből*. Egyháztörténet, 1959. 291–292. — BORZSÁK István: *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*. ItK 1965. 443. — TÓTH István: *Műzsák jellegvéra. A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája*. Bukarest, 1977. 50.

³ A 16. századi kiadások leírása RMNy 136., 621., 628.

⁴ HOLL Béla: *Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez*. MKsz 1970. 380–381.

⁵ HUBAY Ilona: *Molnár Gergely Grammatikája, Károlyi Péter Poetikája és Szilvós-Ujfalvi Imre Admonitiones-e*. MKsz 1943. 431.

⁶ RMNy 887.

⁷ A fia lehetett annak a Szele István esküdtnak, aki 1526. január 24-én jelen volt a szombathelyiek tűzvész alkalmával megrongálódott kiváltságlevelének átíratásánál. Vö. *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I. köt. Bp. 1902. 193., 233.

⁸ L. Szenczi Molnár Albert lapszéli jegyzetét: RMK III. 1174. 11. — BUCSAY Mihály: *Thuri Farkas Pál körlevele*. In: *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Studia et Acta Ecclesiastica 3. Bp. 1973. 920.

„Idea christianorum Hungarorum” című körlevelét, hogy a török hódoltságban lakó keresztény magyarok életéről tájékoztassa Molnárt,⁸ és Johann Femmich.

Az újegyházi (Leskirch) származású Femmich (Femmigerus) az egymást ismétlő bibliográfusok feljegyzése szerint 1540 és 1564 között a kolozsvári lutheránus, utóbb unitárius iskola lektora volt, s tevékenyen részt vett Molnár Gergely latin grammatikájának szerkesztésében. Ezt az adatot az újabb irodalom is átvette.⁹ Szilvási Jánosnak Femmich halála alkalmából írt epicedionjából,¹⁰ azonban nem nehéz kiolvasni, hogy az 1546. augusztus 27. előtt született ifjú huszonegy éves korában érkezett Kolozsvárra, miért is eleve kizárt, hogy 1540–1564-ben lektoroskodott volna. Szorgalma és tudománya által sorra elnyerte az iskola összes tisztségeit: 1575-től praefectusi, 1580 őszétől lektori, 1585 őszétől pedig rektori feladatokat látott el. Ezt az állást azonban még egy évig sem töltötte be, mert 1586-ban áldozatul esett a Kolozsvárt dühöngő pestisnek. Az epicedion adatainak hitelességét nem gyöngíti az, hogy halálának idejét a címsorok július 27-re, a szöveg pedig augusztus 27-re teszi, mert metrikai szempontból az utóbbi a helyes.

E rövid életrajzból tehát megállapítható, hogy a rektor címet viselő Femmich névvel jelzett „Liber ad Emtoem” című vers, melyet a grammatika Avinzi-féle változata tartott fenn, 1585 ősze és 1586 júliusa között íródott. Feltételezhető, hogy Molnár nyelvtanának könyvtáblából kiáztatott levelei éppen a vers írását közvetlenül követő kiadásból származnak. Femmich lektori működése idején, 1583-ban Donatus *Ars minorja* is napvilágot látott Kolozsvárt.¹¹ Könnyen elképzelhető, hogy Heltai Gáspár néhány évvel később Molnár Gergely Donatusra épülő grammatikáját is kinyomatta.

A Pannonhalmi Főapátság Könyvtára 123 b.F. +8. jelzeten őrzi azt a csonka nyomtatványt, amely a Molnár-féle grammatika egy eddig bibliográfiai nyilvántartásba nem vett kiadásának emlékéét tartotta fenn. A mű 1681-ben került ki Samuel Brewer löcsei sajtója alól, s mint a korábbi példányokkal való egybevetésből kitűnik, kiadásának alapjául az 1661-i sárospataki változat szolgált. Megerősíti ezt az a tény is, hogy a címlével után a sárospataki kiadás utóbb számtalanszor lenyomatott előszava olvasható. (Az előszavak történetéhez hozzátartozik, hogy az egyszer beléjük csúszott sajtóhibák olykor évszázadokon át ismétlődnek: az első kiadás megjelenésének helyes évszáma, 1556 helyett csaknem valamennyi későbbi kiadásban 1656 szerepel.) A ma fellelhető egyetlen példány az A₃b–I₁b leveleken a latin nyelv alaktanát, az I₁b–M₈a leveleken a mondattant tárgyalja, az M₈ levél után azonban megszakad: a diákok – egy posszessorának, Paulus Szűtsnek nevét kéziratot bejegyzés őrzi a címlapon – az iskolai használat során szétolvashatták.

A nyomtatvány részletesebb leírása az RMNy gyakorlata alapján:

MOLNÁR Gergely: *Elementa grammaticae Latinae, pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis a Gregorio Molnar contracta: nunc noviter methodo meliori emissa; regularum, de nominum generibus, verborum praeteritis et supinis; quantitate syllabarum metris comprahensarum, notis utilissimis, necessariis et jucundissimis, perspicue illustrata. Leutschoviae 1681 Brewer.*

A–M+? = [96+?] fol. – 8° – Orn.

Pannonhalma ③

VARGA ANDRÁS

⁸ SZÉKELY Sándor: *Unitária vallás' története Erdélyben.* Kolozsvár, 1839. 106. — TRAU-SCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen.* Bd. 1. Kronstadt, 1868. 302. — RMK II. 72. — SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* 3. köt. Bp. 1894. 365. h. — HUBAY Ilona: i. m. 431. — BORZSÁK István: i. m. 443. — HOLL Béla: i. m. 380. — RMNy 136.

¹⁰ RMNy 587. — Szövegkiadása RADVÁNYI József: *A Todorozsku-töredék első darabja.* Keresztény Magvető, 1916. 172–180. — Johann Femmich életének adatait ebből az epicedionból GÁL Kelemen állította össze. Vö. GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története.* 2. köt. Kolozsvár, 1935. 384–385.

¹¹ RMNy 527.

FIGYELŐ

Mátrai László
(1909–1983)

Folyóiratunk, a *Magyar Könyvszemle* éppen e kettős számmal lép századik évfolyamába. A szerzők, szerkesztők jogos büszkeséggel és nem kis örömmel regisztrálják e nevezetes eseményt. Az örömben azonban fájdalom is vegyül, mert e számban kell emlékeznünk a szerkesztő bizottság körünkől eltávozott elnökére. Lapunk alapításának századik évfordulóján, 1976-ban még Mátrai László írt bevezetőt az akkori ünnepi számhoz. A századik évfolyamot már nem érthette meg. A múlt évben, 1983. november 22-én tudományos és kulturális közéletünk jelentős személyiségei jelenlétében, mély részvétellel kísértük utolsó útjára, a Farkasréti temetőben, a 74 éves korában elhunyt Mátrai László akadémikust, a Magyar Tudományos Akadémia filozófiai és történettudományok osztályának volt elnökét, az ELTE Egyetemi Könyvtára volt főigazgatóját, nyugalmazott egyetemi tanárt.

Budapesten született 1909-ben. 1927-től 1931-ig a budapesti egyetem magyar–filozófia–esztétika szakos hallgatója volt. 1931-ben bölcsészdoktor, 1940-ben egyetemi magántanár lett, 1941-től 1944-ig az Eötvös-kollégium tanára volt. 1948-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1962-től rendes tagja. Az MTA II. Osztályának 1953-tól 1955-ig és 1960-tól 1970-ig osztálytitkára, majd 1970 után osztályelnöke. 1973-tól egyetemi tanár, nyugalomba vonulásáig — 1981-ig — az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a filozófiatörténet professzora volt.

Bölcsészdoktori diplomája megszerzése után az Egyetemi Könyvtár munkatársa lett. A felszabadulás után a könyvtár főigazgatójává nevezték ki, és ugyancsak 1981-ig ebben a beosztásban dolgozott — a könyvtártörténetben példátlanul hosszú időn át. 1957-től 1972-ig a Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Az ő elnöksége idején, 1972-ben került sor Budapesten a könyvtáros egyesületek nemzetközi szövetsége (IFLA — International Federation of Library Associations) kongresszusának megrendezésére. Több éven át az Országos Könyvtári és Dokumentációs Tanács tagja.

1937-től tagja volt az Institut Internationale de Philosophie-nak (Párizs), 1972–1975-ig alelnöke. 1960-tól tagja volt az IUHPS-nek (International Union of the History and Philosophy of Science).

Tudományos publikációs munkásságát a *Nyugat* esszéíró nemzedékének tagjaként kezdte. Írásai a *Nyugat*, az *Athenaeum*, az *Apollo*, illetve a *Társadalmi Szemle*, a *Kortárs*, a *Magyar Filozófiai Szemle* és más tudományos folyóirat hasábjain jelentek meg. A *Világosság* szerkesztő bizottságának több mint két évtizeden át elnöke volt. Munkásságát 1940-ben és 1942-ben Baumgarten-díjjal jutalmazták. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1975-ben Állami-díjjal tüntette ki. Legfontosabb művei: *A jelenkori esztétika fő irányjai* (1931), *Modern gondolkodás* (1938), *Élmény és mű* (1940, 1973), *Jellemtan* (1943), *Gondolat és szabadság* (1961), *A kultúra történetisége* (1977), *Alapját vesztett felépítmény* (1977), *Műhelyeim története* (1982).

A *Világosság* és a *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztő bizottságainak elnöke. De elnöke a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottságának is, mégpedig 1968-tól 1983-ig; a szerkesztő

bizottságnak egyébként 1945-től folyamatosan (nem számítva a lap szüneteltetésének éveit) tagja volt.

Azokban a kisebb könyvtári műhelyekben, közösségekben, mint a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottsága, az egyetemi könyvtárigazgatók kollégiuma, a magyar könyvtárosok egyesületének szűkebb társadalmi vezető köre, ahol munkatársai lehettünk (segédek és inasok lehettünk mellette), rengeteget tanulhattunk tőle, anélkül, hogy a mester lenyűgöző személyiségét láttuk volna benne. Talán kevesebben ismerték ifjúkori munkásságát, mint illett volna. Ám, akik a két világháború közötti időszak viszonyainak tanulmányozására adtuk fejünket, megismerhettük a harmincas évek második fele ifjú értelmiségi nemzedékének fellépését. Az értelmiség e részének legtehetségesebb tagjai vállalkoztak az értelem ellenes világban, az irracionális eszmei áramlatok tobzódása idején az „értelem keresésére”, a „modern gondolkodás” elsajátítására. Mátrai László 1938-ban ezt írta: „A modern gondolkodás . . . intellektuális tágasságot, elfogulatlan, nehezen hívó, kritikai és önkritikai beállítást jelent, mely nem hunyhat szemet a kényelmetlen kérdések előtt, csak azért, hogy a vélt 'megoldást' könnyebben megtalálja”.

Az 1945 utáni években, az ötvenes években is ezt a gondolkodásmódot képviselte. Ha együtt dolgoztunk, vele lehettünk, nem nevelt bennünket, hanem várta, ki fogadja be gondolatait, ki képes a látásmódot elsajátítani. Nem azt mondta, nem úgy fogalmazott, hogy a gondolkodás az objektív valóság közvetett és általánosított megismerésére törfő értelmi működés, hanem a gondolkodás fegyelmet és a gondolkodás tágasságát kívánta tőlünk. Ez így érzékletesebb és mozgósítóbb erejű volt. A *Könyvszemle* szerkesztése közben is benne élt a közösség eredményes működését biztosító szabályok megtartásának az igénye. Cselekvésbeli, magatartásbeli tudatosságra és mértéktartásra intett, adott példát. Biztatni tudott: ne ragadjunk le a részletekben, de óvott az üres teoretizálástól: ne feledjük a hétköznapi józan világot. Órült sikereinknek, a hiteltelen sikerérzet pedig legott lehűtötte. Ő a jellem és a kedély érzelmi-indulati befolyásának is kellő jelentőséget tulajdonított, mint olyan tényezőnek, amely az intellektuális teljesítmények háttérében az értelem működésének intezitását, a tárgyban való elmélyedést, a beleélést biztosítja, ösztönzi.

Kiaknázatlan a tudásának kötetekben fennmaradt gondolatisága. A műhelyek tovább élnek. De személyisége, humanizmusa, az a mód, ahogy a világ jelenségeit látta, sajátos, jellemző viselkedési modora semmivel sem pótolható. Nagy a vesztesége tisztelőinek, barátainak, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottságának is.

HAVASI ZOLTÁN

A 100. évfolyam. Ismét jelentős — és az egyetemes sajtótörténet viszonylatában is ritka — jubileumhoz érkeztünk. 1976-ban ünnepeltük a lap alapításának centenáriumát, de a korábbi szünetelések miatt csak most érkeztünk el a századik évfolyamhoz. Akkor foglalkoztunk már a *Magyar Könyvszemle* megindulásának körülményeivel, és készült tanulmány a folyóirat összefoglaló történetéről is. Ezúttal csak azokról szeretnénk az alábbiakban röviden megemlékezni, akiknek a nevéhez fűződik a száz évfolyamnyi folyóirat szerkesztése. Mintegy négy-öt nemzedék adta már át egymásnak a lapot, amely a legkülönbözőbb korszakokban is — nyolc év kivételével (1935–1936, 1948–1954) — meg tudta őrizni fennállásának folyamatoságát. Reméljük, hogy e folyamatoság a jövőben sem szakad meg, és a következő nemzedékek is igényelni fogják mindazt, amit a *Magyar Könyvszemle* jelent. E remény tárgyi alapja az, hogy — miként a történeti diszciplínákban általában — a hazai könyv- és sajtótörténet terén is sok még a feltáratlan forrás, a ki nem mutatott összefüggés. Optimizmusunk személyi okait folyóiratunk szerzői szolgáltatják,

akik között sok fiatal kutató található. De mindenekelőtt derűlátásra ad okot tudomány- és művelődéspolitikánk, amely éppen a legutóbbi időszakban helyezte előtérbe a nemzeti múltunk és így kultúránk történetével kapcsolatos forráskutatásokat.

A száz évfolyam szerkesztői:

1876

FRAKNÓI VILMOS

1879

CSONTOSI JÁNOS

1892

SCHÖNHERR GYULA

1902

KOLLÁNYI FERENC

1911

GULYÁS PÁL

1925

RÉDEY TIVADAR

1937

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

1944

VARJAS BÉLA

1955

VARJAS BÉLA (főszerkesztő)
DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő)

1957

KŐHALMI BÉLA (főszerkesztő)
DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő)

1970

DEZSÉNYI BÉLA, MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke)

1973

KÓKAY GYÖRGY (mb. szerk.), V. KOVÁCS SÁNDOR (mb. szerk.),
MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke)

1974

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke)
KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő)
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő)

Iványi Sándor (1917–1983). Egyedülálló szakmai felkészültséggel és tudással rendelkező kollégánk távozott 1983. augusztus 4-én az élők sorából. Alig két héttel korábban még olvashattuk bizonytalan kézzel, a nála szokatlan tétova írással papírra vetett levelét végsőnek bizonyult betegségéről. Halála mindnyájunkat váratlanul ért. Jászteleken született, 1917. július 7-én egyszerű földművelő családból. Szüleit holtukig hűségesen gondozta Pusztamonostoron, amelynek ősi apáti címét kitüntetésként viselte. Széles körű műveltségét az egri ciszterci gimnáziumban és a pesti egyetem teológiai karán alapozta meg. Itt szerezte a könyvek iránti szeretetét is. Vallomása szerint igen gazdag magánkönyvtára első darabjait is már ekkor, re cenziók írásával kezdte gyűjteni. 1953-ban nevezték ki az egri Főszékesegyházi Könyvtár vezetőjének, és már az első évben beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészkarára, hogy nappali tagozaton elvégezze a könyvtárosi szakot. Ezután látott hozzá az állami tulajdonba került Érseki Líceum épületében a könyvtár rendbehozásához. A Kracker-freskókkal díszített és a törzsállományt magában foglaló híres díszterem és két mellék-helyisége megmaradt eredeti formájában; a régi raktárok helyett azonban a Líceum egykori, Maulbertsch-képekkel díszített kápolnájában kellett a könyvállomány jelentős részét elhelyeznie, a sekrestyében pedig kutató-olvasó szobát kialakítania. Hosszú évek kitartó munkájával, sok gonddal és utánjárással sikerült is az új állványok beszerzése, a tönkrement barokk ablakkeretek kicserélése, a modern világítás és fűtés beszerelgetése, a barokk padló felújítása. A külső munkálatok mellett folyamatosan készítette a sok ezernyi katalógizálatlan könyv és folyóirat, valamint az új gyarapodás céduláit. Szorgalmával elérte, hogy rövid időn belül az egri Főegyházmegyei Könyvtár országosan ismertté vált. A látogató turisták tízezreinek (!) mutathatta be maga vagy nyugdíjas munkatársai segítségével a barokk termeket, a gyűjtemény ritkaságait, köztük Mikes Kelemen leveleinek kéziratát vagy a messze földön híres Dante-kódexet. Emellett sok hazai és külföldi kutatónak, egyetemi és főiskolai hallgatónak tudott szakmai segítséget is nyújtani. A hozzá fordulónak, a történelem, egyháztörténet, irodalom- és helytörténet, vagy a művészetek szakavatott művelőinek ajánlott könyveket, cikkeket, lexikonokat, bibliográfiákat. Időnként egy-egy nemzetközi történész-konferencia, vagy irodalomtörténeti vándorgyűlés résztvevői gyűltekek össze kalauzolása mellett. Munkája elismerésének bizonyára egyik fénypontja volt 1979. október 25-én a velencei Fondazione G. Cini és a Magyar Tudományos Akadémia által a ragyogóvá varázsolt könyvtári díszteremben tartott, sokunk számára emlékezetes olasz tudományos ülés. Tudását, amely szíves derűvel és magáról nem beszélő szerénységgel párosult, mindig a hivatásként művelt könyvtárosi munkájában kamatoztatta. Külföldre is életében először 1967-ben jutott, amikor a könyvtár nevezetes középkori német kódexet (Erlauer Spiele) vitte és hozta az ausztriai Kremsben rendezett művelődéstörténeti kiállításra. Írásra, publikálásra sem maradt sok ideje. A Magyar Könyvszemlében egyetlen rövid adatközlése jelent meg (1962). Egy-egy előadást tartott a Szent István Akadémiában az egri pap-költőről, Tárkányi Béláról és az érseki könyvtár történetéről (1973). Folyamatosan gyűjtötte azonban az egri nyomdákra, azok kiadványaira vonatkozó adatokat és „Heves megye történeti irodalma” címmel közölt válogatott bibliográfiát az Archívum-ban, a megye levéltári folyóiratában (1973–1974. évfolyam). Iványi Sándor a szakmai szempontból legjobban felkészült és egyben a legműveltebb egyházi könyvtárosok közé tartozott. (E sorok írója szívesen idézi a közös egri zene- és lemezhanglatások emlékét, egy neves pesti magángyűjtő albréleti szobájában a tucatnyi eredeti Csontváry-kép között folytatott beszélgetéseket, vagy a váci püspöki könyvtár antik bútorokkal ékes dolgozószobájában könyvtárosi tapasztalatcseréket). Tisztelői és barátai, dolgozatíró diákok, felfedező kutatók és egyetemi katedrara jutott tudósok gondolnak rá hálával.

Grúz szerző könyve Tótfalusi Kis Miklósról és a grúz nyomdászat kezdeteiről. Nemrégiben számunkra is fontos könyv jelent meg Tbilisziben *Miklos Kisi Totfalusi da kartuli sztaba* címmel. A könyvnek orosz és magyar nyelvű címlapja is van, utóbbin ezt a címet olvashatjuk: *Tótfalusi Kis Miklós és a grúz tipográfia*, Tbiliszi 1982. Szerzője tartalmi összefoglalást is közöl orosz és magyar nyelven.

A 192 lap terjedelmű könyv szerzője Guram Saradze professzor, a filológiai tudományok doktora, a Grúz Irodalomtörténeti Intézet vezető munkatársa, a régi grúz irodalom kutatója, akit élénken foglalkoztat a grúz nyomdászat kezdeteinek problémája, és ezzel kapcsolatban alaposan tanulmányozta a mi Kis Miklósunk munkásságát is.

Tótfalusi Kis Miklós amszterdami grúz betűmintalapjának megtalálása, amiről Dán Róbert a *Magyar Könyvszemle* 1980. évfolyamának 396–398. lapján számolt be, alaposan megmozgatta a grúz kutatókat, hiszen ezzel megdőlt az a hiedelem, hogy a régóta ismert svédországi grúz nyomatok betűi Kis Miklóstól származnak. Évtizedek nézeteit kellett felülvizsgálni, elfogadott véleményeket helyesbíteni és új kérdéseket is napirendre kellett tűzni. E problémákkal kapcsolatos grúziai és külföldi viták összefoglalását és egyben a grúz nyomtatás forrásaira vonatkozó eddigi kutatások összegezését végezte el Guram Saradze most megjelent könyvében.

A szerző fő gondolatainak tolmácsolása mellett, arra törekszem, hogy a könyvnek eddig kevésbé ismert, vagy éppen újdonságszámba menő adatait közvetítsem az olvasónak, különösen a könyv- és tipográfiatörténet iránt érdeklődőknek. Ezért, recenzióktól eltérő módon, minél teljesebben idézem azokat a forrásokat, amelyekhez a grúz nyelvű kiadványból egyébként nehéz lenne hozzáférni a külföldi olvasónak. A jegyzeteimben idézett valamennyi mű Saradze könyvének jegyzeteiben szerepel, csupán a címléírásokat egészítettem ki. Csak nagyon röviden és idézeteket mellőzve utalok olyan tényekre, adatokra, kutatásokra és publikációkra, amelyek a hazai irodalomból már ismertek, különösen azokra, amelyekkel *Tótfalusi grúz betűinek nyomában* c. tanulmányomban foglalkoztam. (MKsz 1981, 41–65.)

Guram Saradze bevezetőjében visszatekint a grúz nyomdásztörténet eddigi kutatóira és elismeréssel szól a magyarokról, méltatja Dán Róbert felfedezésének jelentőségét. Köszönetét fejezi ki még Tardy Lajosnak, Tolnai Gábornak, Haiman Györgynek, Istvánovits Mártonnak, Bíró Margitnak, a Grúziában élő Békési Ilonának és az ott tanuló Békési Majának. A grúz nyomtatás kezdeteinek áttekintése után Tótfalusi Kis Miklós életéről és munkájának művelődéstörténeti jelentőségéről szól. Jól ismeri és idézi az erre vonatkozó magyar irodalmat.

Az első grúziai nyomda létrehozásának kezdeményezője Arcsil király volt, a 17. század végén. A nyomtatás megindításához elsősorban grúz nyomdabetűkre volt szükség: Saradze mindenekelőtt e betűk megteremtésére irányuló erőfeszítések történetét igyekszik – számos kutatótársával vitába bocsátkozva – tisztázni.

Arcsil király 1685-ben arra kényszerült, hogy elhagyja hazáját, s a szerző szerint ma már bizonyított, a király már emigrálása előtt elhatározta a grúz nyomda felállítását.¹ Mint ismeretes, e törekvéseinek legfőbb segítői Johan Gabriel Sparwenfeld svéd diplomata és Nicolaes Witsen holland tudós voltak, utóbbi több ízben betöltötte Amszterdam város kormányzó polgármesterének tisztét. E pártfogók közvetítették Kis Miklóshoz a királynak a grúz betűk metszésére vonatkozó megrendelését. Bizonytalan volt azonban az eddigi kutatás annak megítélésében, hogy a király pártfogóival személyesen találkozott-e? A szerző, mérlegelve az eddigi állásfoglalásokat, kifejti a maga véleményét. Arcsil király

¹T. TIVADZE: *Ierusalimisiz patriarkisz Dosziteoszisz cerili Szakartvelosz seszaheb* (Dosziteoszisz jeruzsálemi patriárka levele Grúziáról). In: *Kartuli Ckarotmcodneoba* (Grúz forrástudomány) III., Tbiliszi 1971.

moszkvai emigrációjával kezdve, H. Baramidze és G. Pajcsadze kutatásai alapján rögzíti, hogy a király 1685. december 14-én érkezett Moszkvába, ahonnan 1688 nyarán tért vissza Grúziába. 1699-ben ismét Moszkvába utazott, és végleg ott telepedett le. J. G. Sparwenfeld 1684. május 2-től 1687. augusztus 19-ig tartózkodott Moszkvában —, életrajzírója, C. V. Jacobowsky 1932. évi, ismert művének tanúsága szerint. N. Witsen moszkvai tartózkodását csak az 1664—1665-ös évekre nézve sikerült bizonyítani. Második moszkvai útját — amikor a királlyal találkozhatott volna —, egyesek állítják, mások cáfolják. Saradze figyelemreméltónak tartja V. Tatisvili² álláspontját, aki szerint Witsen másodszor is megfordult Moszkvában, és személyes ismeretséget kötött Arcsil királlyal. Saradze szerint ezt támasztja alá a királynak Witsenhez intézett és Dézsi Lajos által is közölt 1687. évi levele, amelyben megírta, hogy Witsen helyét a moszkvai holland követségen Keller báró foglalta el. Ebből a szerző arra következtet, hogy Witsennek a 17. század nyolcvanas éveiben ismét Moszkvába kellett utaznia, (ahol később, az ő távozása után, Keller báró lépett a helyébe) „és itt, Arcsillal való személyes ismeretsége iránt immár kétségünk aligha lehet”. Dézsi a királynak e levelét Brosset francia fordításából idézi, és akárcsak forrása, téved, amikor azt 1686-ra keltezi. Grúz eredetiben „Barno Klar(i)” néven említett személy neve is tovább torzult: Dézsi a „Wlar báró” nevet használja. Saradze, kijavítva Brosset, Dézsi és mások hibás közléseit, tisztázza, hogy Johan Wilhelm Keller báróról van szó, aki holland rezidens volt Moszkvában. Hivatkozik Baramidzére, aki Brosset tévedéseire már régen rámutatott.³

Részletesen foglalkozik az amszterdami grúz betűmetszés bizonyító adataival. A források között grúz fordításban közli Kis Miklósnak Amszterdamból Sparwenfeldhez intézett két latin nyelvű levelét. Ezek a jól ismert „linköpingi levelek”, amelyek közül a második, 1687. január 17-én kelt írásában Kis három h u c u r i típusú grúz betű rajzát közli. Említett 1981. évi tanulmányomban szoltam arról, hogy négy különböző magyar szerző különböző módon, de tévesen adta közre Kis levelének a három grúz betűt tartalmazó részét. Sajnos, most Saradze is tévedett, amikor az eredeti, a linköpingi levéltárban meglevő levélhez képest felesérelt sorrendben helyezte el a három betűt, mind a latin, mind a grúz változatban.

Az amszterdami betűmetszést tanúsító források között a szerző híven közli a magyar forrásokat is. Ismerteti Kis Miklósnak a *Mentségben* közreadott, erre vonatkozó sorait. Megállapítja — amire eddig nem gondoltunk —, hogy Kis nyilván nem tudott az 1629-ben Rómában megindult grúz nyomtatásról, pedig a grúz egyházi, h u c u r i betűn kívül Ph. Maggio 1643-ban Rómában kiadott grúz nyelvtanában már a betűmetszőnek — így Kisnek is — sok gondot okozó polgári, m h e d r u l i grúz betűk nyomtatott példája is tanulmányozható lett volna. Megemlékezik Saradze Telegdi Pap Sámuelnek Tótfalusi halotti kártáján kinyomatott búcsúztató verséről, és Pápai Páriz Ferenc emlékverséről, amelyek ugyancsak megörökítették a grúz betűk metszésének tényét. Más szerzőkkel vitatkozva leszögezi, hogy T. A. Golovinnak Arcsil királyhoz intézett 1703. július 3-i levelét bizonyító erejűnek tartja. Szerinte e levélnek a grúz betűk elkészültéről szóló megállapításai kétségtelenül a (Kis Miklós által metszett) amszterdami betűkre vonatkoznak.

Mindezek után, akárcsak a mai magyarországi kutatók, arra a következtetésre jut, hogy C. Björkbom 1935. évi állítását, amely a svédországi mintalapok betűmetszőjeként nagy valószínűséggel Kis Miklóst nevezte meg, ma már nem lehet elfogadni.

² V. TATISVILI: *Kartvelebi Moszkvosi* (Grúzok Moszkvában), Tbiliszi 1959, 257.

³ A. BARAMIDZE: *Phaktebi da senisvnebi* (Tények és megjegyzések). In: *Literaturuli Szakartvelo* (Irodalmi Grúzia), 1936. december 15.

Munkájának további részében a grúz nyomdabetű eredetére vonatkozó egyéb források kritikájával foglalkozik. Itt a Magyarországon elsőnek Országh László által 1958-ban bemutatott, h u c u r i betűből szedett 1702. évi „Imádságos lap”-ról megtudjuk, hogy ezt a betűminta-nyomatot Erik Gren uppsalai egyetemi könyvtáras ismerte meg elsőnek, és felfedezését 1947. szeptember 27-én közölte Korneli Kekelidze grúz akadémikussal. Erről azonban nyomtatott publikáció Grúziában csak 1979-ben, illetve 1981-ben látott napvilágot.⁴ Saradze úgy véli, hogy E. Gren felfedezését Magyarországon is ismerik, ebben azonban téved, a magyar kutatók minden bizonnyal itt olvashatnak először róla.

Virgil Molin román kutató 1961. évi munkáját ismertetve, cáfolja, hogy az 1709-ben megnyitott tbiliszi nyomda Kis Miklós felszerelésével dolgozott, és hogy Antim Ivireanul tanította volna be a helyszínen a nyomdászokat.⁵

V. Molin elméletét már O. Gvinszidze is elutasította 1973-ban,⁶ viszont más feltevések egész sorozatát kockáztatta meg. Az egyik hipotézise szerint Antim Ivireanul együtt volt Arcsil királlyal annak első moszkvai tartózkodása idején (1685 – 1688-ban), és ott tanulta ki a nyomdászatot. Részt vett volna annak a kézírásos mintának az elkészítésében, amelyet Tótfalusinak küldtek Amszterdamba, hogy a kimetszendő nyomdai betű mustrájául szolgáljon. Másik feltevése szerint grúz könyveket nyomtattak volna román földön: Gvinszidze idézte azokat a szerzőket, akiknek publikációira feltevést alapította.⁷ Saradze azonban nem erősíti meg ezeket a hipotéziseket.

Ph. Sziharulidze kutatásait viszont új eredményekként mutatja be.⁸ Ez a szerző állítja, hogy Arcsil fia, Alexandre herceg 1697-ben három grúz kísérővel Amszterdamba utazott, hogy grúz betűket rendeljen. Ez tehát kereken tíz évvel azután történt, hogy Tótfalusi grúz betűje elkészült, s ha végelesen bebizonyosodik, azt a már eddig is felmerült sejtést igazolja, hogy Tótfalusi grúz betűmatricáinak elkészítése nem fejeződött be, vagy a matricák szállítás közben – Sziharulidze adatait követve, még 1697 előtt – elvesztek. Csak ilyen vagy hasonló okok tennék érthetővé azt, hogy 1697-ben, amikor Kis Miklós már régen nem élt Amszterdamban, a grúzoknak új betűket kellett rendelniük.

Saradze ismerteti O. Kaszradze monográfiáját, amely jóval az amszterdami grúz mintalap felfedezése előtt, már 1973-ban azt állította, hogy a stockholmi grúz mintalapok betűje nem lehet azonos a Kis Miklós által Amszterdamban metszett – és Kaszradze munkájának megjelenésekor még ismeretlen – grúz betűvel.⁹ Ugyanebben az évben Dzs.

⁴ A levélváltás: K. Kekelidzisz szahelobisz helnacerta insztitutisz – K. Kekelidzisz piradi szaarkivo phondi (A K. Kekelidze nevét viselő kéziratintézet – K. Kekelidze személyi archívumának fondja), No. 442, 340, 443. – A publikációk: K. Kekelidzisz piradi arkivisz agceriloba. Seadgina R. Kaviladzem (K. Kekelidze személyes archívumának leírása. Összeállította R. KAVILADZE), Tbiliszi 1979, 102, 126.; Ph. SZIHARULIDZE: *Dokumentebi Szakartvelo-Svedetisz urtiertobisz isztorizsatvizs*. Kreb. „Megroba” (Grúzia és Svédország kapcsolatainak köréből való dokumentumok. In: „Barátság” gyűjtemény), Tbiliszi 1980, 277 – 279.

⁵ Virgil MOLIN: *Contribuții noi la istoricul relațiilor culturale cu Orientul ortodox 1709 – 1712*. In: Biserica Ortodoxă Română (Új adalékok az ortodox kelettel való kulturális kapcsolatok történetéhez. In: A román ortodox egyház), LXXIX. évf. 3 – 4., 1961. 331.

⁶ O. GVINCSIDZE: *Antim Iverieli* (= románosan Ivireanul), Tbiliszi 1973.

⁷ a) *Beschreibung der Moldau und der Walachei*, Leipzig 1848, 326.; b) Émile Picot: „Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolitain de la Valachie”. In: NMO, II-e série, Vol. IX. Paris 1886. 522.; c) Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Band XI. Heft 4.

⁸ Ph. SZIHARULIDZE: *Pirveli kartuli cigni* (Az első grúz könyv). In: Szabcsota Helovneba (Szovjet Művészet), 1968, No. 5.

⁹ O. KASZRADZE: *Dzveli kartuli nabecsdí cigni* (A régi grúz nyomtatott könyv), Tbiliszi 1973.

Vateisvili is jelentkezett, aki viszont ragaszkodott a Björkbom óta fennálló nézethez.¹⁰ Saradze élesen bírálja ez utóbbi szerzőnek még ma is fenntartott vélekedését.

Vateisvili ugyanis Dán Róbert felfedezése után is úgy nyilatkozott, hogy a svédországi betűminták Kis Miklós metszésének végleges formáit tükrözik, amelyekhez az amszterdami minta betűi valamiféle „előtanulmányként” szolgáltak volna.¹¹ E nyilvánvaló tévedésre magam is reflektáltam a *Valóság* 1982/6. számában,¹² és részletes bírálatot tett közzé Guram Saradze is.¹³ Hasonló érvelését olvashatjuk e kötetében is.

1980-ban O. Kaszradzénak újabb munkája jelent meg, amely az 1705. évi moszkvai kiadású grúz zsoldárkönyv, a *Davitni* betűinek ugyancsak sok félreértéssel kísért keletkezéstörténetét tisztázta. Nyilvánvaló, hogy ennek a grúz ábécének sem volt köze Kis Miklós grúz betűihez.¹⁴

A továbbiakban a szerző részletes elemzést ad Dán Róbert felfedezéséről és annak tárgyáról, az amszterdami grúz betűmintalapról. Néhány helyesbítő észrevételt tesz az eddig publikált nézetekről, megjegyzi többek között, hogy a mintalap bal oldali hasábján nem egyházi szöveg, hanem csupán betűminta-sorok találhatók. Felsorolja a mintalapon található hibákat, amelyek nyilván a grúz nyelv ismeretének hiányából származtak, felcseréltek egymáshoz formailag hasonló betűket, hibásan helyeztek el rövidítés-jeleket és tévedések fordulnak elő a grúz ábécé betűinek sorrendjében is. A mintalapnak Kis Miklós kezeírásával rávezetett latin nyelvű kommentárjához új olvasatot ad, amely néhány helyen különbözik mind Dán Róbert, mind Haiman György olvasatától. Úgy látszik, e téren még mind a három szerző munkája pontosítást kíván. Angol nyelvű Tótfalusi-monográfiámban az olvasat javított szövegét adom közre.¹⁵

Ugyanitt egy fontos, ha nem is ismeretlen, de elfeledett dokumentumot közöl Saradze, ami meglepetés számba megy. Megtalálta ugyanis Arcsil királynak Nicolaes Witsenhez intézett egy második levelét, amelynek szövegét N. Witsen *Noord en Oost Tartarye* c. munkájának 3. kiadásából (Amszterdam 1785) vette át. A levélről ugyan említést tett M. Brosset 1857-ben, de szövegét nem publikálta.

Saradze e második Arcsil-levél újrafelfedezésével a grúz nyomdabetű keletkezéstörténetének egy régóta homályos pontját tisztázta. Mint említettük, Dézsi Lajos 1899. évi Tótfalusi-könyvében Witsen nyomán leköszölte Arcsil egyik, Witsenhez szóló 1687-ben kelt (tévesen 1686. évinek megjelölt) levelét. Ugyanakkor említést tett (a Saradze-művéből megismert) bizonyos második levélről, melynek tartalmára is utalt, mondván, hogy (Arcsil) „fiának ... volt valami összeköttetése e város polgármesterével”. Az „első” levelet Dézsi Witsen nyomán reprodukcióban közli, a reá vonatkozó adatokat Brosset nyomán adja meg (VI. kötet, II. rész, 2. könyv, 352. lap, 1. jegyzet). Dézsi hivatkozásai könyvének 88. lapján és annak 3. jegyzetében találhatók. Ezek után Witsenre hivatkozva említi a „második” levelet, amelynek pontos szövegét nem sikerült megismernie (Dézsi 89. lap, 2. jegyzet). A Dézsi óta napjainkig ismeretlenül maradt szöveg most már rendelkezésre áll Saradze könyvében.

¹⁰ Д. Ватейшвили: Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века (Orosz társadalmi gondolkodás és sajtó a Kaukázusban a XIX. század első harmadában), Moszkva 1973.

¹¹ Д. Ватейшвили: Грузинские оттиски из Амстердама (Grúz nyomatok Amszterdamból). In: Литературная Грузия, 1981/4. 170–178.

¹² HAIMAN György: *Vita Tótfalusi grúz betűiről*, *Valóság* 1982/6. 101.

¹³ Гурам Шарадзе: „Вновь на прежних позициях” (Újra a korábbi állásponton). In: Литературная Грузия, 1982/5. 133–140.

¹⁴ О. КАЗРАДЗЕ: *Kartuli cignisz becsdisz kerebi* (A grúz könyvnyomtatás keletkezési helyei), Tbiliszi 1980.

¹⁵ Gy. HAIMAN: *Nicholas Kis, a Hungarian punch-cutter and printer, 1650–1702*. Budapest, ill. San Francisco 1983.

„ . . . Fiunk Alexandre Nagyságod különféle jótéteményeiben megnyilvánuló szeretetét és fáradozását bőségesen közölte velünk . . . ” — írta a levélben Arcsil többek között Witsennek. Saradze szerint a levél e része Witsennek arra a segítségére vonatkozik, amelylyel lehetővé tette, hogy Alexandre herceg Amszterdamban kitanulhassa a nyomdász-mesterséget.

A könyv függelékéből további érdekes adatokat tudunk meg a grúz nyomdászat történetéből, többek között Michael Eneman svéd orientalistáról (1676—1714), aki talán az elsők között volt, akik grúz nyomdászat-történeti adatokat gyűjtöttek. Eneman munkásságát illetően Erik Gren 1945. évi tanulmányára hivatkozik.¹⁶

Guram Saradze hasznos munkát végzett, amikor rendező összefoglalásával áttekintést adott a grúz nyomdászat-történetnek erről a bel- és külföldiek számára egyaránt érdekes fejezetéről. Adatainak gazdagsága és körültekintő pontossága közelebb visz bennünket a még sok ismeretlen részletet tartalmazó eseményor jobb megértéséhez és értékeléséhez.¹⁷

HAIMAN GYÖRGY

¹⁶ *Bidrag till Michael Enemans biografi* (Adalék Michael Eneman életrajzához). In: *Donum Grapeanum* (Emlékkönyv Andres Grape tiszteletére). *Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis*, Vol. V., Uppsala 1945. 445—494.

¹⁷ Mindezek közreadásához hozzájárult ISTVÁNOVITS Márton nélkülözhetetlen segítségével, amiért köszönetet mondok.

SZEMLE

Botka Ferenc—Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1945. Személyi rész I. A—K. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 959 l.

Megjelenése pillanatától kezdve nélkülözhetetlen segédkönyve irodalomkutatóknak, magyar tanároknak az az Irodalomtudományi Intézet által kibocsátott sorozat, amelynek eddig két kötete jelent meg *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* címmel. A Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor szerkesztette első kötet 1772-ig, a Kókay György munkájaként megjelent második kötet 1849-ig dolgozta fel a magyar irodalom történetének bibliográfiáját, tehát csupán a régi magyar irodalom, a felvilágosodás és a reformkor kutatóit kényeztette el megbízható segédeszközzel. A későbbi korszakok ismerői és az érdeklődők nyolc évet várhattak egy újabb összeállítás megjelenésére, amely ezúttal, jóllehet harmadikként látott napvilágot, mégis a sorozat 6. számaként jelzik. Ismertetésekor tehát utalni kell arra, mi az, ami kimaradt, mi van készülőben. Az 1849—1905 közötti időszakot két kötet fogja majd át, az első tartalmazza az általános részt és a személyi rész betűrendjének első felét, a második a J-től Zs-ig terjedő névsorba tartozó szerzőket. Külön kötetet kap az 1905—1970-ig terjedő korszak általános irodalma, és remélhetőleg hamarosan megjelenik a mostani kötet folytatása, a betűrend második fele is. A sorozat nyolcadik köteteként az 1945 és 1970 között élt és működött szerzők személyi bibliográfiáját adják közre. (Úgy tűnik, összegző munkáink sorában egyre gyakoribb a kronologikus megjelenéstől való eltérés, gondoljunk csak a *Magyarország története* sorozat egymást rapszodikus időrendben követő kötetekre, vagy a könyvészeti munkák közül a *Magyar Könyvészet 1921—1944* eddig megjelent két kötetére, amelyek a 6-os és 7-es számot viselték.)

Összehasonlítva mégis a már évek óta használt két bibliográfiát és mostani ismer-

tetésünk tárgyát, több lényeges eltérés ütközik a szemünkbe. Az első mindjárt valóban szembeütköző, hiszen az új kiadvány tipográfiája eltér a megszokottól, azaz apróbb fokozattal szedték. Az első pillanatra riasztó változást indokoltta teszi, hogy felmérve az anyag mennyiségét, nyilvánvaló, a régi fokozatot alkalmazva két kötetre lett volna szükség a mostani egy helyett, tehát a teljes névsor csupán négy kötetben fért volna el, ami nagyban megnehezítette volna a használhatóságot. Némi szoktatás után, hála a következetesen áttekinthető szedésnek, végül is minden használó meg fog barátkozni a kényszer okozta változtatással.

A korábbi kötetekhez viszonyított lényegesebb eltérés azonban nem formai, hanem tartalmi. Először fordul elő ugyanis, hogy csupán szerzői fejezetekből tevődik össze a bibliográfia, és az egyes szakfejezeteket a jelentősebb szerzők anyagán belül kellett kialakítani. Igaz, hogy egyes íróinkra vonatkozóan vannak egész életművüket átfogó teljes vagy részleges bibliográfiai összeállítások, a mostani kötet szerkesztőinek azonban hatalmas anyag összegyűjtésével, már meglévő bibliográfiák kritikus felhasználásával, pótlólagos gyűjtéssel kellett számolniuk. A kötet bevallottan nem nyújt teljességre törekvő bibliográfiát, 514 író esetében ezt nem is teheti. A válogatás szempontjai (csak azokat a szerzőket vették fel, akikkel szakirodalom foglalkozott, a legnagyobb írókra vonatkozó adat-tengert megrostálták, a más tevékenységet is folytató személyeknél csak az irodalmi munkásságra vonatkozó szakirodalmat regisztrálták), ezek a szempontok a korszak kutatói számára elfogadhatók, a mennyiségi teljesség helyett az érdemi teljességre helyezve a súlyt. A bibliográfia nem a magyar irodalom, hanem a magyar irodalomtörténet bibliográfiája, nem tartalmazza tehát a szépirodai alkotások nem tudományos vagy összegző céllal készült kiadásainak leírását, illetve a művek többes kiadásait. (Az írói működés teljes feltárásához

tehát továbbra is nélkülözhetetlen a *Magyar könyvészet 1921–1944* c. sorozat Komjáthy Miklósné által szerkesztett 6. kötete, amely a tárgyalt korszak nagy részének teljes irodalmi termését regisztrálja.) Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az anyaggyűjtés, mint korábban is, 1970-nel zárult. A bibliográfiai sorozat első kötetének megjelenésekor (1972) a hiány még nem volt olyan feltűnő, esetünkben az írói pályák teljes ismerete megköveteli a hiányzó évek feltárását is. Örvendetes, hogy az Országos Széchényi Könyvtár magára vállalta az 1971–1975 közötti időszak szakirodalmának bibliográfiai feldolgozását, a további évek anyagát pedig már a kurrens szakbibliográfia szolgáltatja. Ugyanakkor dicséretes a kötet adatainak szinte naprakész frissesége. Ez a szerzői életrajz-adatoknál vehető észre, a gondos korrektúra eredményeképpen még az utolsó pillanatban is sikerült életrajzi adatot módosítani, tehát az 1981-ben, 1982-ben elhunytak utolsó évszámát is tartalmazza a kötet (Királyhegyi Pál 1981, Berczeli Anzelm Károly, Jékely Zoltán 1982).

A bibliográfia ismertetője kétszeresen is nehéz helyzetben van, amikor esetleges kifogásait szeretné megemlíteni. Nehéz azért is, mert jól tudott, hogy még ha hasznosítanak is valamit a szerkesztők a felvetett ötletekből, az átfutási idők egybeesése ezt szinte lehetetlenné teszi. Hiszen mire az ismertetés napvilágot lát, remélhetőleg megjelenik már a bibliográfia következő, a mostanival szorosan összetartozó kötete, tehát a hasznosítás objektíve sem valószínű meg. Másodszer pedig azért is nehéz kifogásokat tenni az új bibliográfiai kézikönyvvel szemben, mert a szerkesztők és számos munkatársuk több éves fáradságos munkájának eredménye áll előttünk, ahol a munka mennyisége és egységesen megbízható magas színvonalra jelentéktelenné tesz minden aprólékos kifogásoló szándékot. Legyen szabad mégis egy formai következetlenségre felhívni a figyelmet. Az egyes lekövetelt megjelölésekor nincs egységes szempont abban a tekintetben, hogy mikor közölnek a szerkesztők az évszám mellett évfolyam-, kötet-, lapszámot, naptári dátumot, oldalszámot, esetleg mindent együtt. Ez még az azonos jellegű lapoknál sem egységes, tehát nem folyóiratot és napilapot kívántunk összehasonlítani. A találmányra kinyitott bibliográfia 158. lapján ilyen hivatkozásokat találunk: Ttáj 1950. 127–128., Ttáj 1962. jún. 10. [!], MNemzet 1965. szept. 19. 221. sz. 13., Nszab 1969. ápr. 25., Nszava 1956. máj. 15. 4., Nszava 1950. 118. sz. A lényeg persze az, hogy a keresett cikk a megadott helyen megtalálható legyen, ennek az említ-

tett hivatkozások eltérő jellegük ellenére is megfelelnek.

Az anyag feltárásának mélységét illeti a másik észrevétel. Jóllehet a szerkesztők a bibliográfia bevezetőjében pontosan közlik, milyen szempontok szerint dolgozták fel az irodalomtörténeti életműveket: „Irodalomtörténetesek személyi bibliográfiájában csak a személyre és munkásságra általában vonatkozó irodalom adatait szerepeltetjük: egyes műveik bibliográfiai adatait, a műre vonatkozó kritikai irodalommal együtt az illető mű témakörének megfelelő fejezetben találja az olvasó”. Ez a megoldás azonban óhatatlanul azt a látszatot kelti, hogy az irodalomtörténeti életművek bibliográfiai feltárása újabb kutatások feladata, aki pedig a bevezető imént idézett megszorító mondatát nem tartja mindig szemé előtt, meglepve tapasztalja, hogy a bibliográfia megcsönkítja neves irodalomtörténetesek munkásságát. Horváth Jánosnak például csak két vegyes témájú tanulmánygyűjteménye recenziót tartalmazza a kötet, az 1936-os *Egyetemű előadásából* összeállítottét és az 1956-ban megjelent *Tanulmányokét*. De sorolhatnánk tovább Bóna László, Eckhardt Sándor, Földessy Gyula, Gyergyai Albert, Komlós Aladár és mások nevét. (Gerézdi Rabán teljesen kimaradt.) Úgy véljük, vállalni kellett volna, még terjedelmnövelés árán is, hogy az irodalomtörténeti pályák minden kötete és ismertetése belekerüljön a mostani bibliográfiába, kompromisszumos megoldásként pedig legalább utalni kellett volna arra, hogy a monografikus kötetek ismertetései a bibliográfiai sorozat melyik más kötetében található.

A kiadványban közreadott mutatók között egyetlen hiányrészletünk van, azért is tesszük szövé, hátha a második rész végén (a megjelenő 7. kötetben) még pótolható. Hiányzik ugyanis a feldolgozott periodikumok és rövidítésjegyzékük mellett az analizált tanulmánykötetek felsorolása, ami a korábban megjelent bibliográfiákban nem maradt el.

A bibliográfia természetesen nem tartozik az érdekes olvasmányok közé. Adatai között lapozgatva, néhány szamadra is figyelve sikerül mégis olyan „csemegékre” is rábukkanni, amelyek nemesak rekordokra törő korunkban tarthatnak számot az érdeklődésre, hanem egy korszak irodalmi életét, irodalomtörténetesek érdeklődési vonulatait is jellemezhetik. Megtudható például e kötetből, hogy a legtöbbször Adyval foglalkozott, szám szerint 78 oldalt tesz ki az Ady-bibliográfia, és ez már válogatott anyagot jelent. József Attila bibliográfiája 38 oldalt tölt meg. A legtöbb ismertetés Déry Tibor: *A befejezetlen mondat* című

regényéről jelent meg: 65 db és ebből 32 idegen nyelven. Legtöbb kötetes műve, illetve színpadi bemutatója viszont Herczeg Ferencnek volt: 87(!), és regisztrálja a bibliográfia a 40 kötetes összegyűjtött kiadást és az ugyancsak életében megjelent 40 kötetes emlékkiadást is.

A kuriozitások felemlegetése és az aprólékos hibakeresés helyett azonban szükségesebb, hogy a bibliográfiai munka fáradhatatlan és alig ismert szakemberei előtt hajtsunk fejet. Megilleti a tisztelet és a munkájuk iránti megbecsülés a kötet anyaggyűjtésében és előkészítésében részt vevő népes munkatársi gárdát, az egyes fejezeteket lektoráló szakembereket, a szerkesztők közvetlen munkatársait, az egész kötetet ellenőrző lektort és legfőképpen a munka irányítóit, a két szerkesztőt, akiknek eddigi munkássága és tapasztalata volt a garancia arra, hogy az irodalomtörténeti kutatás maradandó értékű, megbízható alaplammal gazdagodjék.

NÉMETH S. KATALIN

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. Fel. szerk. NÉMETH Mária. Bp. 1981. 666 l.

Nemzeti könyvtárunk évkönyvének 1981-ben megjelent 1979. évi kötete — a korábbi esztendőknél napvilágot látottakhoz hasonlóan — a könyvtár működésére vonatkozó, forrásértékű tájékoztató adatokat tartalmazó, az intézmény gyűjteményeinek több értékes részlegét feltáró, ismertető, illetve történetének egy-egy szakaszát, sőt fejlődési lehetőségeinek perspektíváit bemutató, egyszersmind számos adatgazdag, koncepciózus könyv- és művelődéstörténeti tanulmányt közreadó, jól szerkesztett, terjedelmes munka. Olyan intézmény sokoldalú, s könnyűnek egyáltalán nem mondható körülmények közt végzett lelkiismeretes munkájáról s a munkatársi gárda gazdag eredményeiről ad számot, amely hatékonyan ellátja magyar nemzeti könyvtári feladatait, színvonalasan intézi azokat a hazai és nemzetközi vonatkozású központi szolgáltatásokat, amelyek a magyar könyvtárügyben reáharulnak, s mindezen, magas könyvtárosi-szakmai s gyakran egyéb szaktudományi felkészültséget igénylő napi teendők mellett figyelemreméltó tudományos kutatói és publikációs tevékenységet is folytat.

Az Országos Széchényi Könyvtár s a szervezetén belül működő Könyvtártudományi és Módszertani Központ 1979. évi munkájáról az évkönyv számára külön-

külön beszámoló készült. Az elsőt Somkuti Gabriella állította össze, s számadatokkal, tényekkel dokumentálta azokat az eredményeket, amelyeket a könyvtár a legkülönbözőbb területeken, feladatkörökben (állomány, beszerzés, feldolgozás, katalógusok, bibliográfiai munka, olvasó- és tájékoztatószolgálat, raktározás, állományvédelem, reprográfia, központi szolgáltatások, fejlesztés, számítógépesítés, részvétel az országos és nemzetközi információs rendszerekben, igazgatás, nemzetközi kapcsolatok, személyzet, kiadványok stb.) elért. A tartalmas és részletes beszámoló — ez ötlik most, Berlász Jenő kitűnő könyvtörténeti szintézisének megjelenése után a recensens szívébe — elsőrangú forrása lesz a nemzeti könyvtár majdan megírandó felszabadulás utáni történetének. Részletesebb ismertetése, ilyen rövid beszámoló keretében lehetetlen, de felesleges is, érdemes talán azt megemlíteni, hogy az Országos Széchényi Könyvtár 1979-ben 124 859 könyvtári egységgel gyarapodott, s összállománya az év végén 5 653 915 egység volt. A különböző gyűjteményeket az év folyamán összesen 76 728 alkalommal vették igénybe az olvasók (13 260 fő), s összesen 508 864 könyvtári egységet használtak.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ Papp István összeállította beszámolója hasonló módon kiterjed a részlegben végzett minden kutatási és módszertani munkaterületre, s az itt elért gyakorlati eredményekre, a kiadványokra, publikációkra. (A könyvtár és társadalmi környezete, Az olvasás folyamata, A könyvtári rendszer fejlesztése, A dokumentumbázis fejlesztése, Állományfeltárás, bibliografizálás, Információtároló és visszakereső rendszerek, Helyismereti gyűjtemények, A könyvtári munka gépesítése, Könyvtárosképzés, Könyvtárépítés, A könyvtári és információs tevékenység gazdaságtana, Könyvtári prognosztika, Könyvtárügyi és informatikai szakirodalmi szolgáltatások, Kutatásszervezés.)

Az évi jelentéseket követő *Az OSZK gyűjteményeiből és történetéből* című, második nagy fejezetben elméleti, történeti és gyakorlati jellegű tanulmányok, írások egyaránt megtalálhatók. Figyelemre méltó közülük Havasi Zoltán elméleti-történeti vonatkozású dolgozata: „Nemzeti fejlődés és internacionalizálódás az Országos Széchényi Könyvtár történeti perspektívájában”. A szocialista nemzeti könyvtárat, mint olyan ideológiai és kulturális intézményt, amely feladat- és gyűjtőkörénél fogva az ország történetének és művelődésének legteljesebb gyűjteménye, a „nemzeti tudományok” területére tartozó ismeretek leg-

fontosabb kutatási bázisának, „szakkönyvtárának” tekinti. Fontosnak tartja azonban, hogy az intézmény az e témakörökbe tartozó külföldi szakirodalmat is gyűjtse, éppen az ország történeti fejlődésének, eredményeinek az egyetemes történeti fejlődéssel, a nemzetközi teljesítményekkel való összehasonlíthatósága végett. Örömmel olvastuk Havasi ezen kívánalmát, hiszen nemzeti könyvtárunk csak ilyen módon válhat — nemzeti jellege mellett — olyan általános, egyetemes érdekű gyűjteménnyé, amilyenné a fejlett külföldi államok nemzeti könyvtárai már a múlt század során fejlődtek. Annál is inkább, mert ennek a szükségességét már az alapító Széchényi Ferenc felismerte, s 1818-ban külföldi művekből álló soproni könyvtárát éppen azért csatolta „segédkönyvtár”-ként a nemzetihez, „hogy a nemzeti nyelv és irodalom, történelem és régiségtan művelőit az európai tudományosság kincseinek értékesítésére ösztönözve a nemzeti elfoglaltság és egyoldalúság veszélyeitől megóvjá”.

Hogy Széchényi Ferenc magánkönyvtárának a jelentősége és nemzeti könyvtárat alapító nemes cselekedete milyen élnék érdeklődést keltett az ország határain kívül is, arról külföldi szerző, Karl-Heinz Jügel tollából olvashatunk német nyelvű közleményt *Die Gründung der ungarischen Nationalbibliothek im Spiegel der Allgemeinen Literatur-Zeitung* címmel. A Jénában, majd Hallében kiadott Allgemeine Literatur-Zeitung és melléklapja, az Intelligenzblatt a 18. század végén és a 19. század elején tudós magyar szerzők számos írását közölte hazánk politikai, társadalmi és kulturális eseményeiről. Széchényi magángyűjteményével, ill. az általa alapított Országos Könyvtárral Engel János Keresztély több cikke foglalkozott; ezeket az 1798 és 1810 közt megjelent publikációkat ismerteti az évkönyvben Karl-Heinz Jügel.

Amíg Jügel írása a nemzeti könyvtár előtörténetéhez és működése kezdeti éveire szolgált figyelemre érdemes adalékokat, addig Haraszthy Gyula *Könyvtáros pályák és sorsok címen* — az Országos Széchényi Könyvtár 1976–1977. évi évkönyvében közreadott írását (Halász Gábor és az Országos Széchényi Könyvtár) folytatva — az 1930-as évek második felében, Fitz József igazgatósága idején a könyvtárban alkalmazott fiatal tudós könyvtárosok közül három jeles személyiségnek, Honti Jánosnak, Hevesi Andrásnak és Sárkány Oszkárnak az életútját, pályáját, s mindenekelőtt működésének Széchényi Könyvtár-i szakaszát elemzi meleg hangú, kegyeletes, szép, emlékező írásában. Mindhárman (a kiváló néprajztudós), a jeles író és a kitűnő irodalomtörténész), a progresz-

zió és a humanizmus képviselőjeként fiatalon lettek az erőszak, a faji megkülönböztetés, a fasiszta barbárság áldozatai. Ők — s a velük együtt dolgozó tudós társaik — a könyvtártudományi téren és a maguk szakterületén is fontos kutatási és tudományos tevékenységet végeztek.

Havasi Zoltán — fentebb részben már ismertetett írásában — a tudományos munkát ugyancsak a szocialista nemzeti könyvtár feladatai közé sorolja, megemlítvén, hogy az ne csak a kutatás bázisa, hanem maga is kutatóhely, sőt kutatásszervező intézmény legyen. Hogy ezen a területen a felszabadulást követő harminc esztendőben a könyvtár milyen terveket tűzött maga elé és milyen eredményeket ért el, azt Németh Mária elemzi részletesen *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége 1945–1974.* című dolgozatában. A második világháború okozta törést követően az 1950–1960 közti évtized a keresés, a kísérletezés szakaszának tekinthető, s bár ekkor is születtek maradandó eredmények, a tervszerű, tudományos munka az 1960-as években indult meg. A könyvtár kutatási koncepciója kialakult, speciális kutatási feladatai révén — ezek középpontjában a hungarica-kutatás áll — szervesen beilleszkedett a hazai tudományos élet egészébe, s könyvtári feladatainak ellátása mellett, amelyek jó része szintén tudományos felkészültséget és tevékenységet igényel, tudományos intézménynek tekinthető.

A hungarica-kutatás (bibliográfiák, fel-tárás, feldolgozás, elemzés stb.) alapja a patriotika-állomány minél nagyobb teljességének a biztosítása. Ilyen szempontból jelentékeny írás Wix Györgyné munkája *Az Országos Széchényi Könyvtár állományának 'fehér folt'-jairól.* A szerző gyakorlati tapasztalatok alapján különböző szempontok szerint veszi számba azokat az állománycsoportokat, kiadványfeleségeket, sokszorosítványokat stb., amelyek terén a könyvtár hungarica-anyaga a leginkább hiányos. Javaslatot tesz e hiányok fokozatos pótlására, a nem teljes állományrészek tervszerű kiegészítésére.

Nemzeti könyvtárunk napi könyvtári feladatainak és tudományos terveinek, célkitűzéseinek a teljesítését egyaránt megnehezítik az elhelyezésből, a helyszűkéből, az épületgondokból stb. adódó tényezők. A budai várpalotába való költöztetésének előkészítése hosszú ideje folyik már, sok energiát igényelt, s az egyéb munkáktól számos munkaerőt és munkaórát vont el az 1979-es esztendőben is. Pajkossy György koncepciózus elemző írása, *A nemzeti könyvtár központi gyűjteményeinek olvasószolgálatára a Budavári Palotában* — bár a benne felvázolt tervek, elgondolások azóta

valamelyest nyilván módosultak — bízható képet, reménykeltő lehetőségeket vázol fel a könyvtárosi munka, az olvasás, a kutatás terén mind a könyvtári dolgozók, mind a leendő kutatók számára. A szerző az épület adottságait s a nemzeti könyvtár központi gyűjteményei (könyvek, folyóiratok és újságok) nyilvános szolgálatának: olvasószolgálatának és tájékoztató munkájának a funkciórendszerét egyaránt figyelembe véve — a lehetőségek szerinti — optimális tervet dolgozott ki (különböző olvasótermek, olvasóterek a különböző igényű olvasói, kutatórétegek számára; szakolvasótermek, katalógusok, kézikönyvtárak, helybenolvasás, köleszítés, gyorsmásolási lehetőségek, olvasói férőhelyek, személyi szükséglet stb.), amelynek megvalósítása ezekben az években a könyvtár egyik fő feladata.

A *Könyvtártörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok* című harmadik nagy fejezet az évkönyv legváltozatosabb és tudományos szempontból tartalmilag a legfontosabb része. Nyomdászati- és könyvtártörténeti, művelődés-, tudomány- és eszméletörténeti, irodalom- és kiadástörténeti tanulmányok, közlemények egyaránt helyet kaptak benne. Többségük az Országos Széchényi Könyvtár valamely állomány-csoportján alapszik, annak a darabjait veszi számba, ismerteti, illetve hívja fel rájuk a szakmai közvélemény figyelmét, vagy az intézmény valamely kiadványával, bibliográfiai vállalkozásával kapcsolatos, új eredményeiket azonban a terület szakemberei más téren is hasznosíthatják.

V. Ecesdy Judit *Egy dunántúli református nyomda sorsa* című tanulmányában az 1615-ben Batthyány Ferenc által Németújvárott alapított nyomda 1620-ig tartó működését, majd további sorsát (1624-től Pápán, az 1630-as években Tejfalun, 1650-ben már Somereiben, majd 1659-ig Kőszegen nyomtatott) veszi számba, ismertetve vezetőit, felszerelését, nyomtatványait, s ezek alapján összeállította az öt helyen tevékenykedő műhely nyomdai anyagának repertóriumát is. Pavercsik Ilona *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII—XVIII. században* című dolgozata első részében az 1625-ben alapított könyvnyomda több mint egy évszázadot átfogó tevékenységét tekinti át. Megállapítja, hogy az üzem, amely termelékenysége s kiadványai igényes kiállítása révén különösen a XVII. században biztosított magának kiemelkedő helyet a magyar nyomdászati történetében, nem működött 1752-ig (a szakirodalom ez idáig így vélekedett), hanem csak 1739-ig. A szerző — a Brewer-család munkásságát generációnként vizsgálva — szól az alkalmazottakról, a nyom-

da anyagi helyzetéről, berendezéséről, nyomon követi a betűtípusok és a nyomdai díszek útját. Mindkét nyomdászattörténeti tanulmány szerzője olyan eredményekre jut, amelyek révén a két nyomda kiadványai bizonyossággal meghatározhatók, azonosíthatók, s ezzel lényeges segítséget nyújtanak a *Régi Magyar Nyomtatványok* című bibliográfiai kiadvány munkálataihoz is. Rájuk (esetleg másokra) vár az a feladat, hogy a tárgyalt nyomdák kiadványainak korabeli, illetve későbbi művelődéstörténeti jelentőségéről is szóljanak, azaz a kiadványtermetést ne csak a technikai előállítás, az anyagi követelmények vonatkozásában vizsgálják, hanem funkcionálisan is: milyen szerepet töltött az be a maga korában a tudatformálásban, a tudományok, az ismeretek terjesztésében, az ízlés fejlesztésében, továbbá mennyire tükrö az a maga korának a későbbi kutatók számára. Így válik majd teljessé egy-egy nyomda képe. E műhelyek ugyanis nemcsak gazdálkodó s technikai berendezéseket működtető szervek voltak, hanem nyomtatványaik révén műveltségterjesztő intézmények is egyben.

Borsa Gedeon a Széchényi Könyvtár három korábbi évkönyvében foglalkozott már a magyar csizió történetével; áttekintette kialakulását, történetét a 16. századtól fogva, majd átdolgozását, most pedig *A csizió ellenlábasai és utóélete* címen egy részt a visszazorítása végett közreadott hasonló kiadványokat, másrészt a funkcióját később betöltő, s utódjainak tekinthető népkönyveket (pl. álmoskönyv) veszi számba. Fröhlich Dávid még latin nyelvű „Calendarium perpetuum” című (Bártfa, 1639) naptárával kezdi, majd Lippay János már magyar nyelvű hasznos oktató kiadványával (*Calendarium oeconomikum perpetuum*. Nagyszombat, 1662), s egyéb 18. és 19. századi, az általános népnevelés szolgálatában álló „ellenlábások” bemutatásával folytatja az áttekintést, nem feledkezvén meg a felvilágosodás-korának csizióellenes kortársi kritikájáról sem. A konkrét kiadványok közé kíváncskozott volna — az ismertettekén kívül — a Fazekas Mihály-szerkesztette *Debreceni Magyar Kalendárium* (1819-től) vagy a *Magyar Gazdasági Egyesület Mezei Naptára* (1841-től) is, amelyek a felvilágosult gondolatok és a reformeszmék terjesztése révén váltak elsősorban a csizió ellenlábává. E kíváncsalom nem teheti vitássá azt a tényt, hogy Borsa Gedeon célkitűzése maradéktalanul sikerült: egyetlen kiadványfeleség, a csizió teljes történetének áttekintése révén bemutatni a magyar könyv fejlődésének jellegzetességeit a 16-tól a 20. századig.

A 17. század végén keletkezett az Orszá-

gos Széchényi Könyvtár kéziratárába nemrég került azon levelezésgyűjtemény, amely Gvadányi József nagyatyjának feljegyzéseit, hozzá írt leveleket, tőle származó levelek és akták másolatát tartalmazza, s amelyről és ennek alapján a tulajdonos egyéniségéről és az olasz katonatiszt fontos, a török kiűzését követő magyarországi tevékenységéről, az ország újjáépítésére vonatkozó terveiről stb. Fallenbüchl Zoltán ad ismertetést *Guadagni Alessandro levelezéskönyve* címmel. — Ugyancsak nagyrészt a kéziratárban található leveleken alapul Szelestei N. László számos, eddig ismeretlen adatot tartalmazó tanulmánya: *18. századi tudós-világ. II. Wespriemi István (1723–1799) és orvostörténeti műve.* A „magyar orvostörténetírás atyjának” felvilágosult személyisége, irodalmi munkássága, s elsősorban legfontosabb műve, a *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia (1774–1784)* anyaggyűjtése, kiadása a szerző vizsgálatának a tárgya. — A felvilágosodás korának közgondolkodásáról és eszmétörténetéről, irodalmi, filozófiai, nyelvi problémáiról egyaránt világos képet rajzol Fried István kiterjedt hazai és külföldi szakirodalom és forrásanyag ismeretéről tanúskodó, fogalomtisztázó dolgozatában: *II. József, a jozefinisták és a reformerek.*

Az évkönyvet záró tanulmányok a 19. század végi és a 20. századi magyar irodalom és könyvkiadás egy-egy területén kalauzolják el az olvasót. Miklóssy János dolgozata, a *Vajda János 'pokoljárása' (1864–1867)* a neves költő, s egyben jeles publicista életének eddigi „fehér folt”-ját tünteti el. 1864 és 1867 közti életszakaszát mutatja be, amikor előbb Bécsben a magyar udvari kancellária sajtóreferensként munkatársa volt a kormányhú *Sürgönynek* és a félhivatalos *Bécsi Híradónak*, majd hazatérve a helytartótanács tisztviselőjeként tárcaírója a konzervatív *Magyar Világnak*. A szerző az e lapokban közreadott, s eddig ismeretlen Vajda-írásokat és politikai magatartásának s csalódásának az indítékait és okait elemezve új adatokkal és megállapításokkal gazdagítja Vajdaképünket. — Nemeskéri Erika *Cholnoky László pályáját* (1879–1929) megrajzolva felhívja a figyelmet a tragikus sorsú író általa is felhasznált kéziratok hagyatékára a nemzeti könyvtár kéziratárában, amelynek alapján az eddig ismertnél részletesebb életrajz és pályakép lenne megírható róla.

Markovits Györgyi, ahogy korábban is számos tanulmányában, monográfijában tárta fel, ismertette a két háború közti és a második világháború alatti baloldali, szocialista, kommunista, antifasiszta könyvkiadást, most is e témakörrel foglalkozik

Az *Éjjeli Kiadó* című írásában, amely kiadó (Editions de Minuit) a németek által megszállt Franciaországban működött illegálisan. A magyar származású Jean Bruller alapította Vercors álnéven, s A tenger csendje című műve volt a kiadó első kiadványa 1942-ben. Rajta kívül Aragon, Eluard, Mauriac, Elsa Triolet és számos más neves író műve jelent meg itt, 1942 és 1944 vége közt 40 kis könyv. A kiadványok szerkesztésében és terjesztésében Dormándi László s más Franciaországba emigrált magyar írók is részt vettek.

A kötetet záró írásában (*Két Bethlen Kata-dráma a XX. században*) Németh S. Katalin a felszabadulás utáni magyar drámairodalom két azonos témájú, egyazon személyről szóló alkotásával foglalkozik. Németh Lászlónak és Kocsis Istvánnak a 18. század kiemelkedő erdélyi ön-életíróijéről szóló, s budapesti színházakban is előadott drámáját hasonlítja össze, s vizsgálja a művek aktualitását is.

E rövid számbavétel is tanúsítja, hogy az Országos Széchényi Könyvtár 1979. évi évkönyve a nemzeti könyvtár sokoldalú és eredményes tevékenységének gazdag dokumentuma. Hú tükrre a könyvtári munkának és a benne folyó tudományos műhelymunkának egyaránt. A kötetet a mai magyar könyvtárügy, a könyv- és könyvtártörténet, a történettudomány, az irodalomtörténet és a művelődéstörténet különböző területeinek a szakemberei haszonnal forgathatják. Azok a képzett, tudós könyvtárosok, akik közül a tanulmányok szerzői kikerültek, méltó és egyenrangú partnerei tudnak lenni a nemzeti könyvtárat használó tudós kutatóknak is.

FÜLÖP GÉZA

József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus) Összeáll. M. RÓNA Judit. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980. 501 l. 8. t. (Klasszikus Magyar Írók Kéziratainak és Levelezésének Katalógusai, 1.)

A kötet egy életmű, nevezetesen József Attila teljes munkásságára és magánéletére vonatkozó, az Irodalmi Múzeumban található József Attila-gyűjtemény feltárását messzemenően túllépő, tiszteletre méltó vállalkozás eredménye; minthogy a katalógus azzal az igénnyel lép fel, hogy a fellelhető József Attila autográfokat, továbbá a József Attilához írt leveleket a lehetőséghez mérten teljes mértékben számba vegye részben önerőből, részben az Előszóban is említett Stoll Béla-féle kritikai kiadásra támaszkodva, M. Róna Judit össze-

állítása minden bizonnyal a József Attila kutatás standard munkáját képezi a jövőben.

Könyvtáraink — sajnos — nincsenek abban a helyzetben, hogy kéziratos állományukat nyomtatott kötetekben rendszeresen közreadhassák, s még kevésbé tűzhetik ki célnak, hogy egyetlen íróra, költőre vonatkoztatva nem csupán saját könyvtárai állományaira, de a magángyűjtőkre is kiterjedő munkát végezzenek a teljesség igényének szem előtt tartásával. Jelen kötet esetében 29 közgyűjtemény és 85 magángyűjtő birtokában levő kézirat feldolgozásáról van szó, amely kéziratok technikai összegyűjtése is áldozatos munkáról vall.

Az összeállító 9 fejezetre bontva tárgyalja a kötetben foglalt 2303 tétel leírását: I. Versek; II. Versrő füzetek és egyéb gyűjtemények; III. Próza írások; IV. Színműtörédek; V. Műfordítások; VI. Levelezés; VII. Ajánlások; VIII. Feljegyzések; IX. Dokumentumok. A kötet címe valójában kevesebbet tükröz, mint amennyit nyújt; nem csupán a József Attila — levelek és a hozzá írt levelek, továbbá a József Attila kéziratok leírását kapjuk, hanem ezen túlmenően, a katalógusok összeállítási gyakorlatában szokatlan műfaj, az „Ajánlások” fejezetében a József Attila kötetek dedikációinak a teljes szövegét is, továbbá fényképek leírását, és Cserna Andor: *Beethoven-breviárium* c. könyvébe írt sorok másolatát.

Nehéz megvonni a határt: mi tekinthető általában a kézirat-katalógus feladatának, s mi az, ami inkább a kritikai kiadás feladatához tartozik? Jelen esetben azért érdemes erre kitérni, mert a kötet egy-egy hiányossága éppen az összeállítónak pluszként magára vállalt munkájából fakad. A katalógussal szemben támasztott természetes követelmény, hogy a regisztrált kéziratokról pontos, az azonosításhoz szükséges és egyértelmű leírást kapjon a kutató, továbbá az, hogy informáljon a kézirat hollété felől, azaz a possessorról. M. Róna Judit a fenti követelményeknek teljes mértékben eleget tesz, közli a kéziratokra vonatkozó szakirodalmat is, ennek igazi értéke azonban akkor lenne, ha nem lennének komoly hiányosságai. (L. Lengyel András recenzióját az ItK 1981/4. számában.)

Az összeállító — részben — párhuzamos munkára vállalkozott a kritikai kiadással, és Stoll Béla gyakorlatát követte, de csak részben; mellőzhető lett volna az a kevert gyakorlat, mely a jelen kötetben nyilvánul, s melyre maga az összeállító is kitér gondosan megírt, részletes Előszavában. Míg Stoll Béla kronológiai sorrendben közli

a verseket, eltekintve attól, hogy kéz-, illetőleg gépiratról van-e szó, addig M. Róna Judit előbb a kéziratokat, ezt követően a gépiratokat regisztrálja függetlenül attól, hogy az egyes versvariánsok esetében egy-egy gépiratos „kézirat” keletkezését tekintve megelőzi az autográf kéziratot. Ugyancsak az Előszó tájékoztat arról is, hogy mindig a „legkidolgozatlanabb” verskézirat kapja az indexszámok közül sorrendben az elsőt: „... a legkidolgozatlanabb kapja a k_1 (kézirat), illetve g_1 (gépirat) jelzést, ezt a jelölést alkalmaztuk a többi műfajnál is, annak ellenére, hogy az összes művek III. és IV. kötetek k_1 -nek a kézirat végleges, legkidolgozottabb formáját tekintik...” Óhatatlanul felvetődik a kérdés: melyik variáns, és milyen alapon tekinthetünk a „legkidolgozottabb”-nak azokban az esetekben, amikor ez nem Stoll Béla munkáján alapul, hiszen az összeállító ugyancsak az Előszóban hangsúlyozza: „... nem törekedtünk arra, hogy a József Attila-filológiát új eredményekkel gazdagítsuk...”

S míg a katalógus keretein belül mellőzhetőnek gondolom a hivatkozások és a kritikai kiadásra háruló kézirat-sorrendiség megállapítását, elengedhetetlennek tartom egy általános névmutató összeállítását még akkor is, ha jelen katalógus használatát nagyon megkönnyíti a József Attila-kéziratok provenienciáját kutatók számára a „Lelőhelymutató”, melyből nem csak arra derül fény, hogy az egyes kéziratokat mely közgyűjteményben, illetőleg kinek a magántulajdonában keressük, de arról is informál, hogy a kéziratok közül melyek maradtak meg „hasonmásban”, „fényképmásolatban”, és melyek az ismeretlen helyen lappangó kéziratok, és kik az egykori tulajdonosok. A névmutató nagyon indokolt lett volna nem csupán azért mert automatikusan korrigálta volna az összeállításba óhatatlanul becsúszó következetlenségeket, és itt példaként a következőket említeném: az 1552. tételben a levélíró így szerepel: (ABRAMOVICS) IRÉN, az 1998. tételnél pedig így: PAUNCZ ÁRPÁDNAK és ABRAMOVIČS (ABRAMOVITS) IRÉN-NEK, holott a „két” névváltozat nemcsak ugyanazt a személyt takarja, de azonos SZŐKE SÁNDORNÉ-val, akiről nem ártott volna utalót készíteni. Az előbbi példánál maradva, a példaként felhozott név teljesen elsikkad abból a szempontból is, ha úgy keressünk, hogy dedikált-e számára József Attila kötetet, hiszen a katalógus a dedikáció szövegében elsőként szereplő névnél, nevezetesen Pauncz Árpádnál említi; elsikkadnak továbbá a József Attilához írt több aláírással szereplő levelek aláírói is, mint pl. az 1560. tétel

esetében, ahol a „levélíró” így található (A BALATONI ÍRÓHÉT NÉHÁNY RÉSZTVEVŐJE), ezt követően az olvasható névalírások felsorolása következik, közöttük ilyen nevek mint Kodolányi János, Nagy Lajos, Erdélyi József, Mandl Teréz stb. Az említett nevek azonban csak akkor kerülnek előtérbe mint levélírók, ha valaki az összeállító által különben nagyon helyesen megállapított összefoglaló „levélírónál”, a „balatoni íróhét . . .”-nél az említett nevekre véletlenül rábukkan. A címleírás jegyzeteibe szorúlnak mindazok a költők, akiknek műveiből József Attila fordított, minthogy a címfelvétel a már műfordított versek címeinek alfabetikus sorrendjében található.

A továbbiakban csupán néhány „szépséghibát” említenék, melyek az összeállító igényes tartalmi munkáján egyáltalában nem ejtenek esorbát: véleményem szerint elkerülhető lett volna a három féle zárójel használata, amennyiben csak az került volna szögletes zárójelbe, ami nem a kéziratban olvasható, hanem M. Róna Judit hozzáfűzése, megállapítása, amennyiben ez címre, évszámra, a kézirat datálására vonatkozik; áttekinthetőbb lenne a katalógus egy-egy tétele, ha minden, amit az összeállító a kéziratról idézet formájában közölni akar — pl. a dedikáció szövegének az idézése —, egymást követné, és nem zavarná meg az autográf szövegek közé iktatott formai leírás (méret, lelhely, majd a posztoros megjelölése), ezt követően pedig újból az autográf szöveg idézése, melyet újból a — valójában azonban formai megjelölés — a kéziratra vonatkozó szakirodalom felsorolása zár le; ez utóbbi apróság ugyan, de áttekinthetőbbé tenné a katalógusból tükröződő, ránk maradt gazdag anyagot azért, hogy világosabb lenne a határ a József Attila szövegközlés, és az összeállító megjegyzése között.

Mindent összefoglalva: a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában megjelent katalógus komoly és hozzáértő munka eredménye, és újabb adaléka annak a törekvésnek, melynek célja nem csak klasszikusaink értékeinek megmentése, de feltárása is.

MARTH HILDEGARD

Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century. Ed. Robert DÁN, Antal PIRNÁT. Bp. — Leiden, 1982.

A baranyai Siklós várában 1979. május 15-től 19-ig tartotta 10. kollokviumát a MTA Irodalomtudományi Intézetének rendezésű csoportja. Ezt a konferenciát a

többtől két vonás különböztette meg: 1. a 400. évvel ezelőtt vértanú halált halt Dávid Ferenc emlékének szentelték, 2. ez alkalomból az eddiginél jóval szélesebb körben jelentek meg, dolgoztak együtt azok a külföldi és magyar szakemberek, akik az utóbbi évtizedekben jelentősen fellendítették az antitrinitarizmus kutatását és elmélyítették annak ismeretét. A jeles nemzetközi kutatógárda tagjai feltárták újabb kutatásaik eredményét, és mindezt átszűrték a kritikai eszmecsere szűrőjén. Ennél a konferenciánál és most megjelent évkönyvénél illőbb és szebb formában aligha lehetett volna tiszteletet adni Dávid Ferenc emlékének. A kötet közli mind a 22 előadást, mégpedig a szerzők nevének alfabetikus sorrendjében, a konferencián elhangzott nyelven, hetet-hetet angolul, németül és olaszul, egyet pedig franciául.

Természetes, hogy a szerzők különböző hozzáállásából eredően mutatkozik némi egyenetlenség is a kötetben. Más Erdő János értékrendszere, érvelési módja, mint a szerzők legtöbbszöréé. Erdő János Dávid Ferenc biblicizmusáról írt. Érdekes, hogy éppen a szerző felekezetiileg elkötelezett szemléleti módja tűnik a közös tárggyal kevésbé rokonnak, mint azoké, akik 16. századi témájuk iránt vallási elkötelezettség nélkül viseltetnek.

Mindjárt az első előadás fontos forrás-elemzést nyújt. Balázs Mihály szegedi kutatónk azt vizsgálja (13–23), miként fogadták az érett Servet főművét, a *Restitutio Christianismi* Kelet-Európában? A *De Regno Christi* etc. (Gyulafehérvár, 1569) alapján Balázs megállapítja, hogy az általa feltételezett szerzők, Blandrata és Dávid szabadon válogattak Servet tanításából. Mellőzték a neoplatonikus, a perfekcionista, a saját christológiájukhoz nem illő részeket. Balázs túlzásnak tartja Borbély István unitárius egyháztörténésznek azt a nézetét, hogy az erdélyiek teológiáját teljes egészében Servet befolyásolta. Balázs szerint Kelet-Európában a *Restitutio*-t a teológusok saját szempontjaik szerint átválogatva és néha átértelmezve használták fel.

Dán Róbert a „judaisare” kifejezés pályáját kíséri végig érdekes tanulmányában (25–34). A szó következő értelmezését ajánlja: judaizálni annyit jelent, akár személyről, akár tanról mondjuk, hogy az illető elhatárolja magát az izraelita vallási koncepciótól, mert Jézust a Messiásnak fogadja el, de másfelől elhatárolja magát más egyéb keresztény koncepcióktól azzal, hogy az Ószövetséget, továbbá a rabbinikus iratokat tekinteli szűkebb tekintélynek (33).

Ružena Dostálova (Prága) a lélek halhatatlansága felőli 16. századi vitát tárgyalja Palaeologusnak *De anima* c. trak-

tátusa nyomán (35–46). Dostálova arra az érdekes tényre mutat rá, hogy Palaeologus, aki a hamisítatlan újszövetségi kereszténységet óhajtotta volna visszaállítani, ennek eszméit megtalálta a Koránban is. Ennek nagy jelentőséget tulajdonított. A halál utáni élet hite, mely élet Isten ítélete alapján a földön végrehajtott jó vagy rossz cselekedetek szerint alakul, sajátja az iszlámnak is. Palaeologus szerint ez általában a vallás lényege, mert erőt ad a személyes morális erőfeszítésekhez éppúgy, mint ahogy formálja a harmonikus közösségi életet. Ebben a hitben megegyezhet egymással és összegezheti erőt a még egymással küzdő sok nép és vallás.

A már említett Erdő János (Kolozsvár) szerint (47–55) Dávid Ferenc egyáltalában nem akart valamilyen új vallást alapítani, hanem az ősi apostoli tanítást akarta helyreállítani. Szorosan nyomon járó előadást kapunk John C. Godbey-től (Chicago) Socinus and Christ címen (57–63). Érdekes, de kissé talán a periférián helyezkedik el Jan van Goudoever (Amstelveen – Duisburg) előadása Orániai Vilmosról (65–72). Kérdezhetné valaki, érdemes volt-e Keserő Bálintnak olyan tiszteletet érdemlő pontossággal és annyi fáradsággal tisztázni és mérlegre tenni Christian Franken 1593-ban írt, újabban felfedezett disputációját (73–84)? A válasz csak igenlő lehet, mert egy kor szellemi képét, a témák, jelen esetben a valláskritika jelenlétét, módosulásait nemcsak a mesterművek, hanem a másodrendűbb írások is együtt tükrözik. Werner Lenk (Berlin) tanulmányát, aki a német antitrinitáriusok csoportját tekintette át mind hazájában, mind az emigrációban, inkább a jó áttekintés és összefoglalás, mintsem új adatok feltárása jellemzi (85–89). Makkai László dolgozata az unitarizmus és a törökösség kapcsolatáról tárt fel Méliusz Juhász Péter által erősen bírált, érdekes összefüggéseket (90–95). Valerio Marchetti (Bologna) Enyedi György Európa-szerzte feltűnést keltő nagy bibliai-teológiai művének tüzetes analizisét nyújtja hermeneutikai-szilogisztikai szempontból (97–146). Németh S. Katalin a *Pécsi Disputát* ismerteti (147–155). Örömmel értesülünk arról, hogy a közeljövőben nyomtatásban fog megjelenni ez az érdekes művelődéstörténeti emlék a régi magyar prózai emlékek sorozatában. A könyv 157–190. lapjain Pirnát Antal vont párhuzamot a hírhős Dávid Ferenc és a politikus Blandrata között. A politikus Blandrata döntéseiben elsórángú szerepet nem a vallási, szakteológiai megfontolásoknak adott, hanem inkább az egyes társadalmi rétegek és az egész társadalom érdekeinek, tudatállapotának, hangulatának.

A szélesre tárt és gazdag színeképet olyan dolgozatok is gazdagítják, mint Adriano Prosperi (Bologna) tanulmánya a 16. század II. felében az olasz apácaklastromokban felmerülő, később eretneknek bélyegzett christológiai és apokaliptikus nézetekről (191–202). Igen becses Aldo Stella (Pádua) dolgozata az erősen racionalista páduai szellemi életről a 16. században, kapcsolatban az antitrinitarizmus kezdetivel és kibontakozásával (203–213). A szerző végeredményként azt állapítja meg, hogy „a sok lengyel és erdélyi diák nemcsak egy univerzális és modern műveltséget ismert meg Páduában, hanem belekóstolt ott a vallás kérdésének szabad szellemű és független kezelésébe is” (213). Szabó Géza Bogáti Fazekas Miklósnak, a költőnek és teológusnak portréját rajzolta meg (215–230).

Lech Szczeni (Varsó) a lengyel és az erdélyi unitarizmus közötti kapcsolatokat tekintette át a 16. század II. felében (231–241). Mint ismeretes, a lengyel és az erdélyi unitarizmus első és egyik legfontosabb összekötője sem lengyel nem volt, sem erdélyi, hanem az olasz Blandrata. A tanulmány annak igazolása, milyen eredményes, ha a magyar kutatást a lengyelnek a teljesítményeivel szembevethetjük és gazdagíthatjuk. Szörényi László Heltai Gáspárnak *Háló* c. kiadványát tárgyalja. Elemzi a mű latin eredetijét, az abban tárgyalt spanyol inkvizíciós esetet (243–251). Heltai Gáspár szerint az inkvizíció és a trinitás tana ugyanazon egy ördögnek a két találmánya (249). Szörényi szerint Heltai „a katolikus és lutheránus korából magával hozott régi ördöghívet egyesítette újonnan szerzett antitrinitarizmusával” (251).

Janusz Tazbir (Varsó) az antitrinitáriusok véres üldözésének lengyelországi visszhangjáról számol be (253–260). Mint ismeretes, 1553-ban megegyeztek Servetot Genfben, 1566-ban lefejezték Bernben Gentilist és 1572-ben Mannheimben Johannes Sylvanust. Dávid Ferenc börtönben pusztult el. Neuserre és Vehe-Gliriusra hasonló sors várt volna bizonyval, ha nem menekülnek. Tazbir ecseteli, hogy a kivégzésekről szóló hírek miként foglalkoztatták a lengyelországi vallási spektrum egy-egy részét. Az állásfoglalás tovább mélyítette a szakadékokat az egyes táborok között. A lengyel antitrinitáriusok, akik ugyan tiltakoztak ez ellen az elnevezés ellen és lengyel testvéreknek nevezték magukat, csak a 17. századtól kezdve socinianusoknak, ambivalens módon reagáltak. Egyfelől a kálvinisták fejére olvasták, hogy semmivel sem különbek a pápás egyháznál. Másfelől viszont büszkék voltak arra, hogy nekik is vannak vértanúik. Lengyel vértanú

a 16. században csak egy akadt, 1539-ben egy polgárásszony, de aligha volt unitárius. Biztosan az volt Tyszkowicz Iván, akit 1611-ben végeztek ki. Így a lengyel unitáriusok szívesen tekintették a külföldi vértanúkat saját hithőseiknek. A katolikusok reagálása nem kevésbé volt kétértékű. Egyfelől helyeselték az eretnek kivégzését, és arra mutattak rá, hogy az eretnek kálvinisták sem szenvedik el a tőlük tovább elhajlókat. Másfelől viszont elégedetten hívatkoztak az ellentétben mutatkozó szakadásokra. A lengyel kálvinisták reagálását Tazbir szerint az is befolyásolta, hogy mint vallási kisebbség veszélyeztetett helyzetben érezték magukat. Egyáltalában nem helyeselték azt, hogy svájci hittestvéreik vérpadra juttatták az eretnekeket.

Waclaw Urban (Krakkó és Kielce) egy 1557-től, majd 1560-tól Morvaországban működött lengyel antitrinitárius, Lukás Delfin tevékenységét, hányattatásait, hatásait elevenítette fel (261–268). Említsük meg, hogy Delfin 1560 körül hazánkban is tevékenykedett és hasonló eszméket terjesztett, mint Arany Tamás. Urban ismereti a Delfin ellen az olmtüzi püspök előtt elkezdett és évek során folytatott pört. Delfinnek végül sikerült visszanyerni szabadságát. A továbbiakban a lengyel antitrinitáriusok körében működött szombatos nézetekkel. A római katolikus polemikus irodalomban Delfint régebben számtalan esetben hozták fel annak elrettentő példájául, ha egy szerzetes egy kicsit is elhajlik a római tanításoktól, lépésről lépésre a szentháromság-tagadás örvényébe zuhan. Később aztán elfeledkeztek Delfinről, és maguk a lengyel történészek egy 1958-ban napvilágot látott gyűjteményben már olasz emigránsnak tartották. Orbán szerint Delfinnek a tevékenysége is egyik bizonyítéka annak, hogy az antitrinitarizmus nem kizárólagosan Dél-Európából származott be a nyugati szláv népek körébe és Erdélybe, hanem a huszitizmus nyomán és annak kisugárzási területén autochthon módon is megjelent. Caesare Vasoli (Firenze) a humanista kritikai szellemnek az antitrinitarizmus kezdeteiben való részesezéséről írt tartalmas tanulmányt (269–285).

Magyar szempontból nagy érdeklődésre számot tartó dolgotat olvasunk G. H. Williams (Cambridge/Mass.) tollából (287–321). Dávid Ferencnek Socinus Faustussal 1578–79-ben lezajlott vitáját dolgozta fel az adorációnak és az invocációnak kérdésében. A kötet utolsó előadásában G. Zucchini (Bologna) az 1573. és 1585. között Blandrata körében hazánkban működő neves olasz orvosra, humanistára, antitrinitáriusra, Marcello Squarcialupira vonatkozó adatokat foglalja össze és egé-

szíti ki az olasz tudós 1586 és 1588 között írt néhány levelének közlésével. Legyen szabad felhívni a figyelmet arra, hogy egy szintén Erdélyben működő svájci orvos, Johannes Muralt 1589-ben könyvet jelentetett meg Kolozsvárott olasz kartársának védelmére, akit Simonius részéről igen heves, becületbe vágó, veszélyes támadások érték. Ebből a könyvecskéből, amely a RMK II. kötetének 206. számú darabja, még teljesebbé lehetne tenni a Squarcialupiról Zucchini által rajzolt képet.

Benyomásainkat összegezve nagyon alkalmasnak tartjuk a gyűjteményes kötetet arra, hogy kiterjessze a kutatás szerszámát az antitrinitarizmus értelmezésére és értékelésére nézve. Sokan még nem jutottak túl azon a szemléleten, hogy ennek az iránynak a munkásai humanista bibliakutatók és dilettáns teológusok módjára foglalkoztak a vallás és a reformáció kérdésével, anélkül azonban, hogy felismerték és osztották volna a reformáció központi ügyét, a bűnös és bűnbánó ember ingyen kegyelem által történő megváltásának hitét.

Így e humanistáknak a reformáció kérdéseivel való foglalkozása kilendítette azt annak megváltástani irányából és a periferikus sínek valamelyikére tolta át. A szentháromság-tan bírálatát, a gyermekkeresztesség elutasítását, a „zsidózást” vagy az önmegvalósító moralizálást tették a központba. Bizonyos idő óta már módosult ez a kép azzal, hogy az antitrinitáriusok küldetésüknek fogták fel, hogy a megtisztított kereszténységnek olyan alakot találjanak, amely elfogadható a zsidók és a mohamedánok számára is. Bennük tehát a 16. század szélesebb kitekintésű, magukat az emberügyért odaszánó „ökumenistáit” lehet látni. Az előttünk fekvő gyűjtemény viszont még egy harmadik szemponttal is gazdagítja az eddigi képet, ill. az eddiginél jobban rámutat erre a harmadik mozzanatra. Ez az antitrinitáriusokban a morális hozzáállás, a köznevelésben szinte lázasan érdekelt és részt vállaló humanistákat, a morális nevelés fontos propagátorait látja. A reformáció kora elég sötét és zavaros volt ahhoz, hogy a kornak nem a legrosszabb fiai a jobb jövőt az egyéni és társas életvitel reformjától, egy új etosztól várják. Az antitrinitáriusoknak a dogmák, a kultusz és a szervezett egyházak iránti ellenérzése nem öncélú, hanem a morális és intellektuális értéknek feltétlenül az első helyre tételéből származik. Innen a dogmák, a kultusz halványabb és mostohább értékelése náluk. Csak hogy még nem jelentek meg a színen Bacon és Descartes, akik módszert teremtettek egy intellektuális és morális súlypontú, szekularizált világfel-

fogás számára. Az antitrinitáriusok túl korán érkeztek. De az, hogy jöttek, nem volt véletlen és nem maradt hatások nélkül.

A kötet nemcsak a szerzőket dicséri, de az előszót író Klaniczay Tibor és a két szerkesztő Dán Róbert és Pirnát Antal szaktudását, jó ízlését és szervezőképességét is.

BUCSAY MIHÁLY

Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára. Művészettörténeti Füzetek 13/1–2. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó.

Több évtizedes kutató munka eredményeit vehetjük kezünkbe Balogh Jolán legújában megjelent, nélkülözhetetlen tanulmányában. Saját régebbi utalásaiból tudhattuk, hogy kézirata hosszú ideje várt a közreadásra. És ha egyelőre a Művészettörténeti Füzetekben jelenhetett is meg a Körös-parti településnek és várának monográfiája, örülnünk kell, hogy végre tanulmányozhatják mindazok, akik tudják, hogy Várad jelentősége minden szempontból kiemelkedő volt országos viszonylatban is. Utalásunk a „minden szempont-ra” szándékos volt. Nemcsak a történelmi tények miatt, hanem azért is, mert közismert a szerző tudományos módszerének interdiszciplináris jellege. Balogh Jolán — mint minden tanulmányában — ebben is „elment a kül- és belföldi lehetőségeknek a végső határáig” (Utószó. II. 396), — másrészt — túl a művészettörténeti kutatásokon a művelődéstörténet szerteágazó területére is elvezeti az olvasót. A szerzőnek erre az erényére külön is fel kell hívunk a figyelmet, még akkor is, ha épp ezen a téren tudnak hozzászólni, árnyaltabban fogalmazni, vagy némi korrigálást eszközölni az egyes társtudományok szakemberei. Az erény épp abban van, hogy az író ezeket a buktatókat is vállalja.

Ami a két részre osztott anyagot illeti, a *Művészettörténeti Füzetek* 13/1-ben található I. kötet Várad középkori és újkori történetét öleli fel. A Castrum Variadense (9–37) sorra veszi mindazokat az adatokat, melyek a X. századtól kezdve fennmaradtak, kezdve a toronnyal megerősített köralakú védelmi övezettől az utolsó donátorinak, Drágffy János országbírónak 1524. június 7-én kelt végrendeletéig, mely többek között egy fatáblára festett oltárkép megrendelését is tartalmazza. — A középkori vár története a fiatal váradi püspöknek, Perényi Ferencnek hősi halálával zárul. (Mohács, 1526. aug. 29.) A nagy országos katasztrófa után Várad helyzete és élete gyökeresen megváltozott. — Az Arx

Varadiensis fejezet (38–75) a Zápolyák, a Báthoryak, Bethlen Gábor, a Rákóczyak, a török uralom, majd a Haditanács (Hofkriegsrat) korának adatait tartalmazza.

Az első füzetben található jegyzetekre (76–81) és a 116 oldalt kitevő melléklet 194 kép-illusztrációjára külön felhívjuk a kutatók figyelmét. Varadinumról, középkori és reneszánsz arculatáról, a hazai és európai művelődéstörténetben elfoglalt szerepéről ugyanis teljesebb képet nyerhetünk az illusztrációk tanulmányozása kapcsán. Ebben pontos útbaigazítást nyújt a szerző a Képjegyzék lapjain (104–109).

A 13/2 Füzet közel 400 lapra terjedő Adattárral gazdagítja ismereteinket. A forráskiadványok és az általános irodalom összeállításában a tudománytörténeti nézőpont volt az irányadó, írja a szerző (14.). Amilyen mértékben dicsérendő ez a szándék, oly mértékben növekszik igényünk az áttekinthetőség és az adatok problémamentes megtalálása irányában. Nem vitás, hogy a címszavaknak időrendben történő besorolása sok előnnyel járhat, de csak abban az esetben, ha a szerző vagy a kiadó egy pontos név- és helymutatót is rendelkezésünkre bocsát. Ez minden esetben érvényes, de egyenest nélkülözhetetlen egy olyan óriási anyagot felelő munkában, mint amilyen Balogh Jolán váradi monográfiája.

Tovább boncolva a méreteiben, tér- és idő kereteiben is lenyűgöző Adattár használhatóságának kérdését, megkockáztatnánk egyéb észrevételt is. — Vitán felül áll, hogy a tanulmány Várad váráról akar beható elemzést nyújtani. Természetesen ez több olyan téma taglalását is szükségessé teheti, ami már a társtudományok elért kutatási eredményeinek pontos ismeretét is igényli. Ha egyre tágítjuk a témák körét, annál nagyobb lesz a feladatunk, de a felelősségünk is az adatok megbízhatóságával, ellenőrzésével kapcsolatban. A kérdés különösen akkor válik nagy horderejűvé, amikor egy olyan szerző könyvét vesszük a kezünkbe, aki megérdemelt tekintélynek örvend a forráskutatás és adatközlés precizitása terén is.

Véleményünk szerint sok olyan adat közlésére is sor került, ami nem a címben rögzített téma lényegéhez tartozik. (A legfeltűnőbb ebből a szempontból az Appendix IV, 341–395.) Nem arról van szó, hogy ezek bármelyike fölösleges lenne más vonatkozásban, hanem arról, hogy több közülük nem Váradhoz kapcsolható.

A kérdés azért és abból a szempontból vizsgálendő, hogy pl. az Appendix eme említett 50 lapja helyett lényegbevágóbb lett volna a Hely- és Névmutató közreadása. A nevek végeláthatatlan erdejében igen

sok új és lényeges kincsre bukkanunk a könyv minden részében, amelynek ki-ki a maga szakterületén veszi hasznát. Illetve vehetné, ha nem kellene órákat eltölteni megtalálásukkal. (A recenszor pl. Czeglédi Jánossal kapcsolatos kutatásában új adatra bukkant a Történeti adatok c. rész 139. lapján. De órákba telt, míg ezt megtalálta.)

Épp a túlméretezett jelleg miatt óhatatlanul belecúsznak a tanulmányba olyan speciális stúdiumokhoz tartozó adatok, állítások is, melyek korrigálásra szorulnak. A szerző szerint a jezsuiták már 1576-ban működnek Váradon (II. 83.). Az adatot Bunyitay-Málnási 1936. 59–79. alapján közli. Csakhogy ebben a kérdésben a különben ma is nélkülözhetetlen mű túlhaladt, mert kezünkben van a minden szempontból pontos és eredeti forrásokra építő új jezsuita dokumentáció. Bunyitay helyett tehát L. Lukács közreadásában megjelent kötetek adatai a mérvadók. Balogh Jolán is ismeri ezeket (vö. II. 13.), de nem az új 1969, 1976, 1981 köteteket (*Monumenta antiquae Hungariae*), hanem egy ideiglenes sokszorosított kiadást. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy megokolás nélkül kijelenti: „a kolozsvári jezsuita kollégium építését tévesen Tenchettával azonosítják” (II. 343). Igényeljük ilyen esetekben a magyarázatot is, vagy a helyreigazítást, bár — mint fentebb említettük — mindez vagy egyáltalában nem, vagy csak közvetve hozható összefüggésbe Várad történetével.

Miért láttam szükségesnek e szörszálhasogatásnak tűnő megjegyzést? Minden bizonnyal meg sem említeném, ha nem az illusztris szerzőről lenne szó, akinek — jól tudjuk — minden adatát, közlését éppen a megbízhatósága miatt a legtöbb kutató átveszi és tovább adja.

Különbömben mindaz, amit Váradról kapunk, új fejezetet jelent a kutatásban és éppen ezért nélkülözhetetlen, hogy a most csak két füzet formájában megjelentetett tanulmány önálló kötetben is hozzáférhető legyen a hagyományaink iránt érdeklődő sok ezer olvasó számára.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Lagzi István: Lengyelek és franciák Heves megyében, 1939–1945. Eger 1981, A Heves megyei Levéltár kiadványa, 187.

A *Tanulmányok Heves megye történetéből* sorozat 5. kötete történeti-társadalmi vonatkozásai mellett a kulturális élet néhány kérdését is érinti, s könyv- és sajtótörténeti érdekű ismereteket is tartalmaz. A szerző már előző könyvében is (*Uchodźcy polscy*

na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej. Warszawa 1980, 284–310) teret szentelt a lengyel menekültek magyarországi művelődési viszonyainak; külön fejezetben foglalkozott az itteni lengyel sajtó (Polska prasa na Węgrzech) problémáival. Utalt lengyel szerzők sajtótörténeti jellegű írásaira is, pl. A. Antoniewicz: *Uchodźcza prasa na Węgrzech, 1939–1944.* Rocznik Historii Czesopisniennictwa Polskiego t. XIV, nr 2–3, 294–300; D. Jakubiec: *Wydawnictwa periodyczne uchodźców polskich na Węgrzech.* Zeszyty Prasoznawcze 1971, nr 3, 37; vagy olyan könyvtörténeti érdekességű cikkekre, mint K. Chmiela: *Nasza książka w obozie . . .* tábori beszámolója a negyvenes évek elejéről.

A Heves megyei zónába, ahol mintegy kétezer menekült élt, eljutottak a magyarországi lengyel sajtótermékek, időszakos kiadványok, kalendáriumok, könyvmatóságok, s olyan irodalmi könyvek, amelyek az itteni lengyel emigráns írók, költők, műfordítók írásait tartalmazták. A legtöbb lengyel táborban időszakos kiadványokat s tábori lapokat jelentettek meg; Egerben például a *Groniec Obozu*, Selypen a *Jednodniówka Obozu w Selypu*, majd a *Jednodniówka obozu w Selypu-Jolswa* c. könyvmatóságos technikával előállított lapok jelentek meg. De eljutottak a Magyarországon kiadott *Wieści Polskie* vagy a *Materialy Obozowe* c. lapok is. Imeretes, hogy a megszállás nehéz esztendeiben Európa-szerte terjedőben volt a lengyel nyelvű sajtó és illegális könyvkiadás, különösen szovjet, francia, angol, olasz területeken. Ebbe a nemzetközi hálózatba tartozik a magyarországi lengyel sajtó és könyv története is. A nyomtatványokat számontartja a budapesti Intyutut Polski hiteles dokumentációs kötete: *A magyar–lengyel kapcsolatok könyvészete, 1938–1945.* Bp. 1948 és a *Bibliografia poloników węgierskich 1939–1945.* Warszawa 1958 c. lengyel szerkesztésű összeállítás is. Az említett könyvkiadási tevékenységről megemlékezik a mintegy évtizede megjelent művelődéstörténeti érdekű összefoglalás (St. PAZYRA: *Z dziejów książki polskiej w czasie drugiej wojny światowej.* Warszawa 1970) európai kitekintésében, ahol a 9. fejezetben elismeréssel szól a magyarországi lengyel nyelvű sajtóról és könyvkiadásról. Az antifasiszta szolidaritás jegyében létrejött együttműködés láncolatán keresztül számos példány jutott belőlük más országokban élő emigránsoknak is. Lagzi István könyvében s korábbi közleményeiben — más fontos összefüggések mellett — számos ismereteket közöl ebben a nemzetközivé szélesült témakörben.

HOPP LAJOS

Népzenei állományjegyzék. Állami Gorkij Könyvtár kotta- és hanglemeztára. Összeállította ERDÉLYI Frigyesné. Bp. 1982. 115 l.

Az Állami Gorkij Könyvtár zene- és hanglemeztára gyűjtőkori szinten foglalkozik a zenei folklórra vonatkozó anyagok — nyomtatott könyv, kotta és hangzó dokumentum (hanglemez) — gyarapításával és feltáráásával. Ez utóbbi igényből született meg 515 tételt tartalmazó népzenei állományjegyzékük, melyben Közép-Kelet-Európa zenei folklórja kiemelt helyet kapott. A népzene tudomány gyakorlatát, illetve a RILM szerkesztési elveit követve a jegyzékben szereplő anyag elrendezésénél földrajzi-népi szempontokat érvényesítettek elsősorban.

Ennek megfelelően általános részre, magyar népzeneire, közép-kelet-európai népek zenéjére, egyéb európai népek zenéjére, végül Európán kívüli népzeneire tagolódik a kötet.

Az általános rész igen sovány, mindössze két tétel. A magyar népzene felolelő második fejezet — ez természetesen is — a leghosszabb. Tudjuk, hogy a Gorkij Könyvtár viszonylag fiatal intézmény, mégis úgy véljük, hogy a régebbi, sokszor alapvető kézikönyvek és gyűjtemények megszereshetők lennének tudatos állománygyarapítással. Nem egészen értjük, hogy egyes könyvek kiadási helye nem, vagy csak kérdőjelesen szerepel (33., 35., 123., tétel), másoknál a kiadás éve hiányzik (14., 107.). Kis utánjárással ezek az adatok megszereshetők lettek volna. Igen sok külföldi lemez kiadási éve hiányzik. Ezt még valahogy megbocsátanók, hiszen a bukaresti Electrecord, a tallini Melodia, a szófiai Balkanton, a moszkvai Melodia, a helsinki Scandia, a berlini Eterna (és sorolhatnám még hosszan) hanglezgyártó vállalatoktól nehezen szerezhethők be ezek az adatok. A magyar Hungaroton és Qualiton esetében ez már érthetetlen, hiszen az újdonságjegyzékekből (*Könyvvilág, Új Hanglemek, Magyar Nemzeti Bibliográfia* Zeneművek Bibliográfiája) ez könnyen megállapítható lett volna. Végső soron a gyártó cég bizonyára feljegyzéseit is rendelkezésére bocsátotta volna az összeállítónak, ha feldolgozásának célját közli velük. Ez — a megrendelések miatt — nekik is érdekük. Nem kis százalékról van szó. Mi 49 olyan esetet számoltunk össze, amikor szövegletes zárójelben csak ennyi áll [19??], ami esetünkben egyenlő a semmivel. Ez a bemutatott lemeznek több mint a fele. Szinte azt lehet mondani, hogy az utóbbi két-három évet leszámítva sehol sem tartalmazza a kiadvány a lemezek

gyártásának évét. Márpedig ezek megszerzése és közlése a magyar könyvtárosok feladata.

Megfontolandónak tartjuk, hogy a *Magyar Népzene Tára* 6 kötetét vajon kell-e külön-külön (40., 56., 65., 66., 89., 96., 105.), majd együtt (79.) is szerepeltetni. A Bartók Béla gyűjtötte és részben feldolgozta tót népdaloknak inkább a szláv népek zenéjénél lenne a helyük. Az Európán kívüli műzene nem illik ugyan az összeállításba, közlése azonban mégsem volt felesleges. Egyrészt, mert ezekből az országokból (Afganisztán, Azerbajdzsán, Etiópia, Grúzia, Irán, Kambodzsza, Laosz, Libanon, Malázia, Marokkó, Pakisztán, Tibet, Tunézia, Vietnam) még helyi és személyes kereséssel is alig lehet lemezt szerezni; másrészt, mert talán az UNESCO-ban tudatosodik az a felismerés, hogy az általuk szerkesztett — különben dicséretes — sorozat (*Musical anthology of the Orient*) mennyire hiányos. Szomorú, hogy egyes távol-keleti országokban (Korea, Vietnam) nincsenek is népzenei lemezek, és csupán a népzeneire épülő, a forradalmat és a munkát dicsőró műdalokból nehezen állapítható meg az ősi dallamvilág.

Fájlaljuk, hogy a bennünket közelebről érintő erdélyi magyar anyag igen gyér. A bővebben termő jugoszláviai gyűjtemények csak részben enyhítik ezt a hiányérzetünket. Kevés az észt, lett, litván, finn, komi, mari és mordvin anyag is. Az Erdélyi Frigyesné által összeállított állományjegyzék — a közvetlen haszon: az Állami Gorkij Könyvtár kotta- és hanglemeztárának jobb megszerésén túl — bizonyára a beszerzések arányának jobb elosztását is elősegíti.

KŐHEGYI MIHÁLY

A Valóság repertórium. Hírlapkiadó Vállalat, Bp. 1982. 284 l.

A repertórium összeállítója, Meggyesi János rövid előszavában szerényen „elég széles olvasóközörről”, a folyóirat „fontos tematikájáról” beszél. Az 1958-ban 5 000 példányban, kéthavonként megjelenő kiadványból 1964-től 1978-ra 16 500-as példányszámot elért havi folyóirat lett, s ez a szám azóta is növekedett. Az egyik legnépszerűbb társadalomtudományi lap a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata, a 14 tagból álló szerkesztő bizottságnak, illetve szerkesztőségnek indulásától szerkesztője, tizenkét éve pedig főszerkesztője Kőrösi József. A hosszú ideig — néhány hasonló témakörű, negyedéves laptárs megindulásáig — egyedülálló

szerepkörű, a hazai folyóiratstruktúrában ma is rangos, vezető helyet elfoglaló tudományos fórum 21 évfolyamát dolgozza fel a repertórium. 6796 tételt sorol fel, ez a szám nem tartalmazza a többnyire kortárs művészekről (pl. Bálint Endre, Fekete Tamás, Hornyánszky Gyula, Kondor Béla, Móser Zoltán, Vajda Lajos) közölt illusztrációkat.

Az adatok négy nagyobb egységbe rendeződnek: cikkek-tanulmányok, egyéb írások és közlemények, könyvismertetések, valamint sajtószemle alcímek alatt szerzői betűrendben követik egymást az egyes tételek. A csupa nagybetűvel kiemelt szerzők túlságosan szűkszavú vagy általános című, esetleg cím nélkül megjelent írásait zárójellel téma megjelölés teszi pontosabbá. A sokszor vitát kiváltó írások után a szerkesztő egy tételen belül közli a hozzászólásokat, válaszokat. A hozzászólók írása külön tételként is szerepel a betűrend megfelelő helyén, de a vitatott tanulmány alatt is megtalálható a pontos címlírás, s természetesen a névmutató alapján is rögtön megtalálhatjuk az ilyen, több helyre is beosztott munkákat.

Mint minden repertóriumot, ezt is hosszan lehet böngészni, különböző szempontok alapján keresgélve benne. Az egyik legtermékenyebb köztük az, hogy volt-e visszhangja egy-egy írásnak, s ha igen, kik voltak a szerzők, hány hozzászólás érkezett az egyes tanulmányokhoz. (Például Czeizel Endre interjúja, a fiatal prózaírókról indított eszmecsere, a történettudományi tárgyú munkák, a népesedési, az egészségügyi, az építészeti viták sok szerzőt indítottak vélemény-nyilvánításra.) A repertórium feltünteti az egyes cikkek végén lévő bibliográfia oldalszámát is, ez az egy-egy téma iránt érdeklődőknek további segítséget jelent.

A Könyvekről című fejezetben mind az ismertetett művek, mind a recenziók szerzői szerint visszakereshetők az adatok, amit már csak azért is érdemes megemlíteni, mert így az ismertetett könyvek pontos címről és megjelenési évéről mindig tájékozódhatunk (ezt nem minden repertórium készítője vállalja). Azt is figyelemmel kísérhetjük, hogy melyek azok a könyvek, amelyekre azonnal, egyidejűleg reagált a kritika, s melyek azok, amelyekről csak több éves késéssel jelent meg ismertetés. Ha ezt a rovatot figyelmesen végigolvassuk, az elmúlt 21 év fontos és érdekes magyar és (közülük azóta számos magyarra fordított) idegen nyelvű társadalomtudományi, történettudományi, irodalomtudományi, gazdasági, politikai könyveinek listáját tanulmányozhatjuk. Az olvasók megbíznak a szerkesztőség ítéletében, hogy lehetőleg

a legtöbb új információt, legjobb módszereket nyújtó tudományos műveket ajánlják figyelmükbe. (Természetesen a Valóság Szemle-rovatának terjedelme lehetetlenné tette, hogy az elmúlt két évtized minden fontos, s a folyóirat profiljába tartozó könyvről recenzió jelenhessen meg. Éppen ezért nagy kíváncsisággal lapozgatjuk ezeket az oldalakat: benne van-e ez vagy az az általunk fontosnak ítélt tanulmánykötet az ismertetett könyvek között vagy sem?) Elsősorban a szociológiai, történelmi, tudománysszervezési, demográfiai és közgazdasági művek dominálnak, a sajtótörténet, könyvtartomány, néhány enciklopédia, kézikönyv és sorozat hiányzik. De az irodalomtudomány számos jeles alkotását ismertette a folyóirat, csak néhány példa ezek közül: az Izmusok sorozat, a romániai magyar irodalmat összefoglaló mű, szociográfiai gyűjtemények, Caudwell irodalomelmélete, Komlós Aladár munkái, Király István Ady-monográfiája, Nagy Miklós Jókai-könyve, A cenzúra árnyékában című dokumentumkötet, helytörténeti kiadványok, a Mozgó Világ első füzete és még nagyon sok hasonló kiadvány címét olvashatjuk a változatos témakörű könyvrecenziók között. Valamennyi tudományág fejlődését, szemléterületének tágulását, a külföldi kutatásokkal való lépéstartását reprezentálja a Szemle-rovat gondos szerkesztése. Tudománytörténetesek számára már a repertórium alapos áttanulmányozása is számos termékeny szempontot kínál a korszak megközelítésére, értékelésére, folyamatok kitapintására.

A külföldi folyóiratokból kiemelt és ismertetett tanulmányok jegyzéke szintén érdekes képet nyújt: segít feltérképezni azokat a hatásokat, témaköröket, amelyek a magyar kutatásokra is jelentős befolyással lehetnek vagy voltak is. Széles körű, szinte valamennyi nyelvterületet felölelő folyóiratirodalomból válogattak a Valóság munkatársai, a *Les Temps Modernes*, *Voproszi literaturi*, *Spiegel*, *Rinascita*, *New York Times*, *Encounter* mellett több tucatnyi külföldi lap közleményeire hívták fel az érdeklődők figyelmét. A témakörök közül a kiemelkedően bőséges gazdasági jellegűek mellett az oktatásügyi, szociológiai és a pszichológiai tanulmányok szerepelnek nagy számban. A magyar könyvkiadás is támaszkodhatott a Valóság által ajánlott idegen nyelvű könyvek és folyóiratok ismertetéseire – legalábbis jó néhány azóta lefordított mű alapján erre is következtethetünk.

A repertórium tételeinek több mint kétharmada könyv- és folyóiratcikksismertetés. E rovatok akár futó, akár alapos áttanulmányozása meggyőz arról, hogy

rendkívül színvonalasan szerkesztett, sokoldalú tudományos folyóirat anyagát tárta fel a gyűjtemény. A többi repertóriumhoz hasonlóan ez is jó segédeszköze lesz a kutatásnak, s a beléje fektetett áldozatos munkára hálásan gondolnak majd használói.

R. TAKÁCS OLGA

Ojtozi Eszter: A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen, 1982. KLTE Könyvtára, Régi Tiszántúli Könyvtárak 2. 137 l.

A Debreceni Egyetemi Könyvtár régi tiszántúli könyvtárakat bemutató sorozatának második köteteként látott napvilágot Ojtozi Eszter szláv filológiai szakreferens munkája, mely az egykori máriapócsi bazilita könyvtár fellelhető anyagának feldolgozását adja. Kis kitérével érdemes megemlíteni, hogy Hodinka Antalnak a munkácsi gör. kat. püspökség történetéről írott nagy monográfiájában már a század elején találkozunk figyelmeztető megjegyzésekkel, melyek fölhívják figyelmünket arra, hogy a Magyarországon fellelhető egyházi szláv nyelvű liturgikus könyvanyag a magyar kultúra integráns része, és az ezekről való gondoskodás valamikor kutatóinknak komoly feladata lesz, hiszen ismeretük és feldolgozásuk nélkül a történeti Magyarország népeiről és nemzetiségeiről — azok kulturájáról alkotott képünk — hiányos marad. Hodinka így ír: . . . „Meggyőződésem és hitem szerint ezeknek a kéziratoknak a tanulmányozása és nyelvészeti szempontból való értékelése a szláv nyelvészet feladata ugyan, de, ha a magyar tudományra tartozik a hazánkban létrejött idegen nyelvű szellemi termékeket is, nem csak kizárólag a magyarokat gyűjteni, akkor tagadhatatlanul és vitathatatlanul a magyar tudományra s első sorban szlavistáinkra vár ezeknek a szláv kéziratoknak, kéziratok szerkönyveknek is a tudományos világ számára való feldolgozása, vagy legalábbis az, hogy a tudós körök figyelmét felhívja rájuk, mint a hogy történelmi társulatunk sárosi kirándulásán a könyvtári bizottság előadója tette is. Mert ha kutatjuk és tanulmány tárgyává tesszük a hazai latin egyházi könyveket, egy breviáriumot, hymniáriumot stb. azok provenienziáját stb. akkor éppúgy tanulmányozhatjuk, sőt tanulmányoznunk kell a hazai szláv nyelvű szerkönyveket is, akár voltak azok itt írva, akár csak használva, sőt az is csak a magyar tudomány dicsősége, ha teljesen idegen

kézíratra tudja a tudományos világ figyelmét felhívni.” . . .

Ojtozi Eszter jelen írása hosszú évek gyűjtő és feltáró munkájának gyümölcse. Úgy tűnik, Hodinkának a század elején megfogalmazott kívánsága végre megtalálta azt a nagy felkészültségű kutatót, akinek fáradhatatlan könyvtárrekonstrukciós munkájaként újra előttünk állhat a Trianon utáni Magyarország legjelentősebb görög katolikus kultuszhelyének — a pócsi bazilita kolostornak — könyvbéli öröksége. Ennek föltárása és földolgozása messze túl mutat az egyszerű könyvészeti problémákon, mivel a föltárt könyvanyag tökéletes és plasztikus keresztmetszetét adja a hazai görögkatolikuság oly sok kulturális eredőt magábaolvasztó örökségének.

Ojtozi Eszter munkája mindenekelőtt a magyar könyvészeti muzeológia egyik legszebb példája, hiszen dolgozata nem születhetett volna meg anélkül, hogy több mint egy évtized szívos és kitartó kutatómunkája árán ne rekonstruálta volna az egykor együtt levő, majd a szekularizáció során szerencsétlenül szétszórt könyvanyagot. A pócsi bazilita könyvtár anyagához kötődő feltáró munkának vannak előzményei: elsősorban Gottesmann Dóra 1962-ben közreadott két munkája, mely a debreceni és sárospataki református kollégiumok, valamint a Debreceni Egyetemi Könyvtár szláv könyvanyagával foglalkozik.

Ojtozi Eszter possessori és marginális bejegyzések után kutatva került kapcsolatba a máriapócsi provenienziájú könyvekkel. Kutatómunkája során — és különösen húsz könyvben talált azonos possessori bejegyzés során — elhatározta a teljes könyvtár rekonstrukciói elkészítését. Munkájában részletesen beszámol a szekularizált könyvtár anyagának hányatott sorsáról, és az egyes kötetek visszاسzerzésének, ill. az eredeti kollektcióba való visszaállításának sokszor regényes fordulatairól.

Mint említettük a pócsi könyvtár a Magyarországon talán legkevésbé ismert és számon tartott kulturális réteg — ha úgy tetszik szakrális szubkultúra — a görög katolikuság egyik legtekesebb hagyatéka. A könyvek — használatukat tekintve — leginkább két helyen fungáltak: a kegytemplom kliroszaiban (kántorpadjaiban), valamint a szerzetesek számára hozzáférhető — egyben a monostori stúdióink helyszínéül is szolgáló — könyvtárban. A szerző részletesen felsorolja a szabolesi bizánci szertartású monostor könyvtárának beszerzési lehetőségeit. Ezen keresztül igen szemléletes képet ad arról, hogy ez a heterodox környezetben élő közösség mi módon integrálta magába a század keleti

és nyugati teológiai munkáit, melyeknek provenienciája a leMBERGI nagy hírű — és az orthodoxok körében is hatalmas szerepet betöltő „Bratsztvo” — kiadványaitól a nagyszombati nyomda uniós propagandanyomatványain keresztül a bécsi Kurzböck-féle nyomda cenzúrázott unitus kiadványaiig terjed. Képet ad arról is, hogyan gyarapodhatott egy — a magas szerzetesi kultúra periferiáján élő — szerzetesi közösség könyvtára. Bemutatja a gyarapodás egykori lehetőségeit: vándor-kereskedők, adományozók könyvtárgyarápító tevékenységét, valamint a harmadik lehetőséget, az öröklést. Ismerteti a kolostori könyvhasználat egykori gyakorlatát, részletes feldolgozást ad a könyvvállomány statisztikai megoszlásáról.

Ojtozi Eszter munkája nem csupán azáltal kiváló és hasznosan forgatható könyv, hogy a ma már nem létező pócsi könyvtár rekonstrukcióján keresztül szemléletesen megjeleníti egy bazilita monostor egykori kulturális világát, hanem ezáltal eddig páratlan kísérletet tesz arra, hogy az egyedül keresztül a többi — ma már nem működő — objektum, mint a kisberezsnai, krasznibródi, miszticzei, bukóczehegyi, husztboronyai, bikszádi görög katolikus szerzetesházak részben történeti, részben egyháztörténeti okokból való megszűnése után képet alkothassunk azok egykori létezéséről.

Érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy hasonló vizsgálat napjainkban csupán a Munkács-csernekhegyi Szent Miklósról nevezett, a reunió után pravoszláv apácaközostorként működő objektum esetében volna lehetséges.

A szerző a fent leírtakon kívül foglalkozik az egykori könyvtár nyilvántartási rendszerével, a könyvkölcsönzés módjaival, a köttetés lehetőségeivel, és úgyszólván minden a könyv életével és használatával kapcsolatos problémával. Konzekvenciát von le az egykori possessorok etnikai hovatartozásáról, ezen belül világosan feltárja teológiai, etnikai és nyelvi szinkretizmusukat, sőt, megállapítja, hogy a könyvtárat használók közössége mintegy konzervként ötvözte magába Kelet-Magyarország különböző népeinek kultúráját. Megállapítja, hogy a marginális bejegyzések nyelve többségében makarónikus. Ez a pejoratív jelző egyben következtetni enged arra, hogy a fogalom nem csupán a nyelvre, de kultúrára is világképre is jellemző. Mindezek a megállapítások rendkívül jól használhatóak akkor, amikor egy rendkívül nehéz identifikációs probléma: a magyar görög katolikuság lényegének meghatározásáról van szó. A szívós munkával feltárt és rekonstruált bazilita könyvtár anyaga

mintegy keresztmetszetét adja annak a sajátos, semmihez nem hasonlítható hibrid kulturális konglomerátumnak, amelyet századokon keresztül a közép-európai unitus egyházak testesítettek meg. A se Kelethez, se Nyugathoz nem tartozás, illetve mindkét orientációnak más-más súllyal való adaptálása ennek a sajátos egyházi és kulturális képződménynek a legfontosabb jellemzője. Mindezek pozitívan és negatívan is értékelhetők. A szinkretizmus jelenthet egyfajta nyitottságot is. Mindazonáltal a magyar görög katolikuságról az utóbbi időben autentikus forrásokból elhangzó vélemények árnyaltabbá tételére is alkalmas ez a munka.

Ojtozi Eszter azon túl, hogy munkájában tökéletesen elvégez egy könyvtár rekonstrukciót hatalmas jegyzetapparátusával, széles körű nemzetközi kitekintéseivel, általános és részletes megállapításával kézikönyvet ad kezünkbe! Olyan hiányt pótol a magyar könyvészetben, mely idestova lelkiismereti problémává vált. Könyvében a technikai lehetőségekhez mérten szép és jól használható illusztrációs anyagot mutat be részint possessor bejegyzésekről, részint művészettörténeti szempontból is figyelemreméltó könyvgrafikai anyag (címlapok, illusztrációk), részint a könyvek tárolásának helyére vonatkozó alaprajzi sémák közlésével.

A szerző a Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegye illetékeseinek segítségével napjainkban is folytatja a diaszpórában levő parochiális liturgikus könyvanyag tervszerű felgyűjtését és ennek tudományos feldolgozását. Ennek a mind ez ideig senki által el nem végzett munkának még ma is hatalmas látványai vannak. Az ország keleti területeinek eldugott parochiáin ugyanis nem csupán ukrán és orosz redakciójú könyvek találhatók, hanem főleg a szabolcsi részeken viszonylag nagy cirillbetűs régi román liturgikus könyvanyag lelhető fel. Miután a mai magyar görög katolikuság kulturális hagyatékában elsősorban az egyházi szláv és a román komponens a legszámottevőbb, reméljük, idővel ez utóbbi számbavétele is sorra kerül.

Ojtozi Eszter könyvét használatra forgathatja a hazai kárpátukrán diaszpóra kérdésével foglalkozó néprajzkutató, az interetnikus kapcsolatokat vizsgáló történész, a Duna-melléki metabizánci művészet stílusproblémát vizsgáló művészettörténész, és mindenki, aki gazdagabban és árnyaltabban akarja látni a történeti Magyarországot népeinek egymásba fonódó, egymást átszövő és átható tárgyi és szellemi kultúráját.

KÁRPÁTI LÁSZLÓ

A Pécsi Egyházmegye schematizmusa. Szerk.: CSIGI Imre és KNEIP István. Pécs, 1981. 319 l., 1 térkép.

A csekély példányszámú schematizmus 1981-es impresszummal 1982-ben jelent meg. Örvedetes jelenség, ha egy schematizmusban nemcsak a legszükségesebb adatokat találjuk az illető egyházmegyére vonatkozóan, hanem terjedelmes, mégpedig a kiadvány felét kitevő részt olvashatunk a dioecesis Quinqueecclesiensis történetéről is. A századeleji schematizmusok e szép szokása — úgy tűnik — az elmúlt évtizedben éledt újra. Hadd említsük példaként — egyben elismeréssel is — az 1970-es váci almanachot, vagy a kétszáz éves szombat-helyi egyházmegye emlékkönyvét 1977-ből és a kitűnő székesfehérvári jubileumi névtárat szintén ebből az évből.

A pécsi schematizmus első része tartalmazza *Történeti visszapillantás* címen a történeti vonatkozású dolgozatokat. A cím helyesen fedi a tárgyat, azaz nem rendszeres egyházmegye-történetről van itt szó, hanem a köztörténet fő mozzanatai szolgálnak alapul az egyházmegye történelmének vázolására. A tanulmányokat az *Egyházmegyei Történeti Munkaközösség* jeles tagjai készítették. Nagy idő telt már el Josephus Koller hatalmas munkájának (*Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tom. I—VII. Posonii et Pestini 1782—1812.) megjelenése óta, ami eleve indokoltá teszi lassan az egyházmegye új — a történettudomány és segédtudományai modern módszereinek és segédleteinek bevonásával — történetének megírását. Ez az érzésünk egyrészt a dolgozatok témaválasztásából — erőnyeiket és hibáikat is mérlegelve — adódik, másrészt a munka folyamán felhasznált irodalomból, különös tekintettel az alapos forráshasználatra.

Még egy előjáró megjegyzés: a pécsi schematizmus csupán a történettudomány szempontjai szerint vizsgáljuk, tehát teológiai és egyéb aspektusok elmaradnak. Azt sem szabad feledni továbbá, hogy a teljes schematizmus történeti részével együtt elsősorban az egyházmegyei papság tájékoztatására készült. A schematizmus második része a műfaj szokásai szerint adattárakat és különféle mutatókat tartalmaz, melyek közül ki kell emelni az egyes helységekhez fűzött rövid és hasznos helytörténeti jegyzeteket.

Érdeemes szemügyre venni a *Történeti visszapillantást* a tartalomjegyzékben: 1. Horváth J. Gyula: A pécsi egyházmegye kezdetei (11—51.); 2. Timár György: Pécs Károly Róbert-kori püspökei (52—66.); 3. Fricsy Adám: Egyházmegyénk a hódoltság alatt (67—100.); 4. Várnagy

Antal: A németiség története egyházmegyénkben (101—127.); 5. Boros Gyevi László: A pécsi egyházmegye horvátjai a 17. század végéig (128—151.); a visszapillantást természetesen a pécsi püspökök névsora zárja (152—154.).

A pécsi egyházmegye kezdeteinek leírását ígérő dolgozat tartalmában sajnos nem követi szorosan a címet, inkább általános történelmi adatokat közöl, amelyeknek összefüggése Péccsel több esetben nagyon távoli vagy nem világos. A latin és görög egyházi hatások elemzésénél biztosan segített volna a szakirodalom szélesebb körének bevonása, túlmenve Györffy György alapvető munkáin és a Szent István Emlékkönyv néhány cikkén. Az egyes egyházak titulusainak, ill. patrocíniumainak hiányos ismertségére utal a szerző (15.): ez sajnos nemcsak az általa vizsgált területen van így, hanem országszerte az elhanyagolt témák közé tartozik — érdemtelenül. A szerző e megjegyzéséből szeretnénk joggal remélni, hogy a Pécsett munkálkodók folyamatos és rendszeres kutatása majd erre is kiterjed. A Bonipert és Fulbert közötti levélváltásról különösen Priscianusra vonatkozóan hiányolható Mezey László könyvének idevágó része (*Deáktség és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp. 1979. 105. skk.). Priscianusról jellemzőbbnek véljük, hogy a VI. század elején Bizáncban tanította a latin nyelvet görögöknek, mint hogy „caesarei tudós” (33.) volt. Teljesen hiányzik a pálosok említése, bár ez a téma meghaladná az egyházmegyei kereteket, azonban kezdeteikről, melyek részben Pécs környékére tehetők, mindenképpen meg kellett volna emlékezni: esetleg pusztán a jegyzetekben némi szakirodalmi utalással.

A Károly Róbert kori püspökökről bőven kapunk adatokat; példás az okleveles anyagra és a forrásokra való hivatkozás, a fejezet végére azonban egy összefoglalás és értékelés kívánkozott volna. (Gentilis bíboros ürügyen ismét említhetnénk a pálosokat...)

A hódoltság korának ismertetésénél már bővebben értesülünk a szerzetesrendekről, köztük a pálosokról. A szerző itt helyesen emelte ki, hogy e korszak megítélésénél milyen döntő szerepet játszik a magyar birtokosok felfogása, miszerint a török uralmat ideiglenesnek tekintették s jogaikról a hódoltsági részeken nem mondtak le (91., 98.). A pécsi káptalan török előli meneküléséhez érdekes adalékot szolgáltat Mezey László cikke: *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről* (in: Janus Pannonius. Tanulmányok. Szerk.: Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Bp. 1975. Memoria

saeculorum Hungariae 2., 523–533., különösen 529.). A némettség és a horvátok történetéről írt dolgozatok sok értékes és megfontolásra érdemes adatot tartalmaznak, melyek nagyobb lélegzetű és alaposabb kifejtést igényelnek majd a jövőben.

A schematizmus feltétlen érdemének tartjuk — és így egyfajta tekintetben úttörő vállalkozás is —, hogy nem az egyes püspökök tevékenysége szerint halad a kérdések tárgyalásában, hanem átfogó jellegű tanulmányokban — helyenként szintetikusan — törekszenek egységes képet rajzolni egy olyan nagyon is összetett és bonyolult kérdéskörrel, mint egy egyházmegye történetének alakulása. Ne legyünk türelmetlenek: sok apró részlet meg gondos feltáró munkával kell felszínre hozni — nemcsak Pécsen! Vagyis a történelmi ismeretek mozaikjaiból tökéletes segédesszközöket kell létrehozni, hogy egykor sikerrel lehessen megírni a szellemiség, a lelkeség fejlődésének helyi történetét is!

Befejezésül néhány „addenda et corrigenda”: szerkesztés szempontjából kifogásolható a jegyzetelés egymástól nagyon elütő volta, mely egyenlenséget eredményez. Egy történeti térkép hasznosan egészítette volna ki a tanulmányokat. A jelenlegi térképen feltüntetett „Zágrebi (sic!) egyházmegye” és „Djakovoi (sic!) ...” helyett szívesebben olvastunk volna zágrábi egyházmegyét és diakóvárit ... Koller általunk is idézett nélkülözhetetlen művét többféleképpen olvashatjuk: kár. A 154. oldalon „Mária Cell” talán lehetne Mariazell; a 132. oldalon „Cranach Lukács” inkább Lucas Cranach, általában az idegen nevek átírásában — tudományos igényű mű esetében mindenképpen — a név eredeti nyelvén való írásmódját tartanánk követendőnek.

SARBAK GÁBOR

Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. Zusammengestellt von Egon MARÓTI. Acta Antiqua et Archaeologica XXII. Szeged 1980, 45 l.

Közismert az ókortudományi kutatások világméretű térhódítása, gazdagodása. A tény önmagában véve igen öröndetes, azonban a publikációk már-már áttekinthetetlen — s főleg egészében sehol sem hozzáférhető — bősége roppant nehézségek elé állítja a legmódszeresebben dolgozó, a legtapasztaltabb szakembert is. Ezen a problémán kívánnak segíteni az utóbbi években mind nagyobb számban megjelenő, kisebb-nagyobb területeket áttekintő speciális bibliográfiák. Az ilyenek elkészí-

tése mindenképpen öröndetes és dicséretes teljesítmény, különösen, ha az ókorban oly sokrétű jelentőségre szert tett és ma is közérdeklődésre számot tartó kérdéskör megközelítését mozdítják elő, mint amilyen az antik sport és versenyzjátékok területe is.

A kis kötet 767 tételt dolgoz fel, az alábbi csoportosításban: Bevezetés. Rövidítésjegyzék. I. Sport és testnevelés. I. Összefoglalások. 2. Részletkérdések. 3. Gyakorló helyek és versenypályák. 4. Forráskiadványok, irodalom a sportra és testkultúrára vonatkozó antik nyilatkozatokhoz, a) gyűjteményes munkák; b) feliratok és papiruszok; c) auktorok; d) ábrázolások. II. Versenyz. A) A pánhellén játékok. 1. Általában. 2. Olympia, a) összefoglalások; b) részletkérdések. 3. Pythia, Isthmia, Nemea. III. Versenyz. B) Helyi rendezvények. 1. Görög. 2. Római. IV. Futásjátékok. 1. Általában. 2. Rövídítv. (Stadion, diaulos). 3. Hosszútáv (Dolichos, a marathóni futás problémája, „hémerodromion”). 4. Speciális futásjátékok (fáklyás, ill. fegyveres futás). V. A pentathlon. 1. Általában. 2. A távolugrás. 3. A diszkoszvetés. 4. A gerelyhajítás. VI. A küzdősportok. 1. Általában. 2. A birkózás. 3. Az ökölvívás. 4. A pankráció. VII. Lovas versenyz. 1. A lófuttatás és a kocsiversenyz. VIII. Különböző sportágak. 1. Az úszás és az evezés — 2. Az íjászat. 3. A labdajátékok. Szerzők névjegyzéke.

Az anyag elrendezése, a mű felépítése logikus, szakszerű, legfeljebb egy-két vonatkozásban tűnik problematikusnak. Így pl. a helyi versenyz felosztása görög ill. római versenyzekre nem egészen következetes; bár kétségtelen, hogy mind a terület, mind az eredet szerint való felosztás nehézségeket rejt magában, hiszen az egykor szabad, önálló hellén világ fokozatosan beolvadt az Imperium Romanum kereteibe, s a játékok eredete, jellege szerint való éles elkülönítés sem valósfítható meg egyértelműen. A legcélravezetőbb talán az egyes lokális rendezvények szerint való — igaz, kissé aprólékos — tagolás lett volna: ezt egy későbbi, nagyobb anyagot feldolgozó 2. kiadás esetleg megvalósíthatja. — Korrigálandó lesz még: a 104-es tételnél az 1943-as évszám, ez helyesen 1893; a 197-es tételben elírás van, az un helyett az und kötőszó kell, továbbá a 337. tételben szereplő évszám az 1936 helyett az 1836 a helyes.

Az úttörő kezdeményezés és a színvonal érdemét természetesen nem esorbítják fenti megjegyzéseink, hiszen minden olyan munkával szemben, amely elsőként vállalkozik valamely feladat megoldására, fel lehet vetni korrekcióra, kiegészítésekre vonatkozó javaslatokat, azonban a lényeg-

ges szempont mindig az, hogy egy kiadvány milyen hiányt pótol, milyen szolgálatot tesz felhasználóinak.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Benzing, Josef: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. 2. jav. és bőv. kiad. Wiesbaden 1982 Harrassowitz. XX, 565 lap, 1 tábla. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen. Bd. 12.)

Alig akad még egy olyan alapvető és annyit használt kézikönyv a régi nyomtatványokkal kapcsolatban, mint Josef Benzing összeállítása a német nyelvterület 16. és 17. századi nyomdászairól. 1963-ban jelentette ezt meg első alkalommal. A 16. századra vonatkozó adatok többsége tőle már korábban napvilágot látott, de a 17. századiak ekkor első ízben kerültek összefoglalásra. Hatalmas lépés volt ez előre a könyveket előállítók ezreinek szövevényében történő tájékozódásban, akik között bizony sokszor igen nehéz az eligazodás.

Ilyen előzmények után nem csodálható, hogy Benzing műve két évtized alatt teljességgel elfogyott. Az új kiadásra — szerencsés módon — nem változatlan lenyomat formájában, hanem az időközben történt új megállapítások bedolgozásával került sor. Benzing munkájának hatalmas értékét alkotja, hogy nyomdászokként a legfontosabb életrajzi és tevékenységükkel összefüggő adatok mellett a rájuk vonatkozó alapvető irodalmat is megadta. Ez utóbbinak az utolsó két évtized termésével történő kiegészítése fontos adaléka a második kiadásnak. (Kb. 85 százaléka az első kiadásnak — az előállítás költségeinek csökkentése végett — változatlan formában megmaradt, míg az új szövegrészek szedését ehhez hozzáfényképezték.)

Mintegy tucatnyi, nem önállóan bizonyult nyomdásznak törlesztésével szemben az új kiadásban 19 új név és 14 korábban nem szerepelt nyomdahely található. Az utóbbiak közül több Benzing gyűjtési szempontjának, vagyis az összefüggő német nyelvterületnek kibővített alkalmazásából származik, amelynek során — az első kiadástól eltérően — a mai Burgenlandot és Luxemburgot is bevette. Így most már Sopron-

keresztúr, Monyorókerék, Németújvár, Németlövő és Vimpác is bekerült az összeállításba. A közvetítő Benzing számára ezekben az esetekben Helmut W. Lang összeállítása volt a 15.—17. századi ausztriai nyomdahelyekről (vö. MKsz 1974. 204—205.).

Sajnálatos, hogy Benzing e monumentális lexikona második kiadásának ismertetése egyben a kiváló szerzőről történő megemlékezést is kell, hogy szolgálja. Josef Benzing ugyanis a most bemutatott, új kötetének mutatózása közben, 1981 májusában hunyt el 77 éves korában. Ezzel nem csupán a német nyomdászat-történet veszítette el koronázatlan, de egyértelműen elismert „pápáját”, de a könyvtörténettel foglalkozók kicsiny, ám-bár nemzetközi csapata is kimagasló személyiségét gyászolja.

Jelen könyvismertetés szerzője abban a kitüntetésben részesült, hogy közel két évtizeden át viszonylag rendszeres kapcsolatban állhatott Benzinnel, amely a szakmai kapcsolaton túl is terjedt. Egy alkalommal Budapestre is ellátogatott. Ekkor mások is megcsodálhatták félelmetes tudását, amellyel a 16. század első évtizedeiben készült kiadványok nyomtatóit a betűtípusok és könyvdíszek alapján fejből meghatározta. Benzing a „pápa” azonban sohasem tartotta magát csalhatatlannak, jóllehet a problematikus kötet megtekintését követő rövid másodperceken belül már közölte is véleményét, amelyet azután a későbbi, sokszor igen hosszadalmas ellenőrzések — szinte kivétel nélkül — csupán megerősíteni tudtak.

Ő már sajnos nem tud további műveket alkotni, de az elkészültek is óriási segítséget és biztos támaszt jelentenek a korai századok nyomtatványaival foglalkozók számára. Hogy számos, további műve közül itt most csupán kettőt a legutóbb kiadottak közül említsünk: a 16. századi strassburgi nyomtatványok bibliográfiájának kiegészítése és Luthernek életében — többnyire nyomda megjelölése nélkül — megjelent műveit összefoglaló, kimagasló bibliográfiája. Ha mások és később már Benzing személyére nem emlékeznek, hiszen már nem is emlékezhetnek, művei bizonyosan még rendkívül hosszú ideig továbbélnek majd.

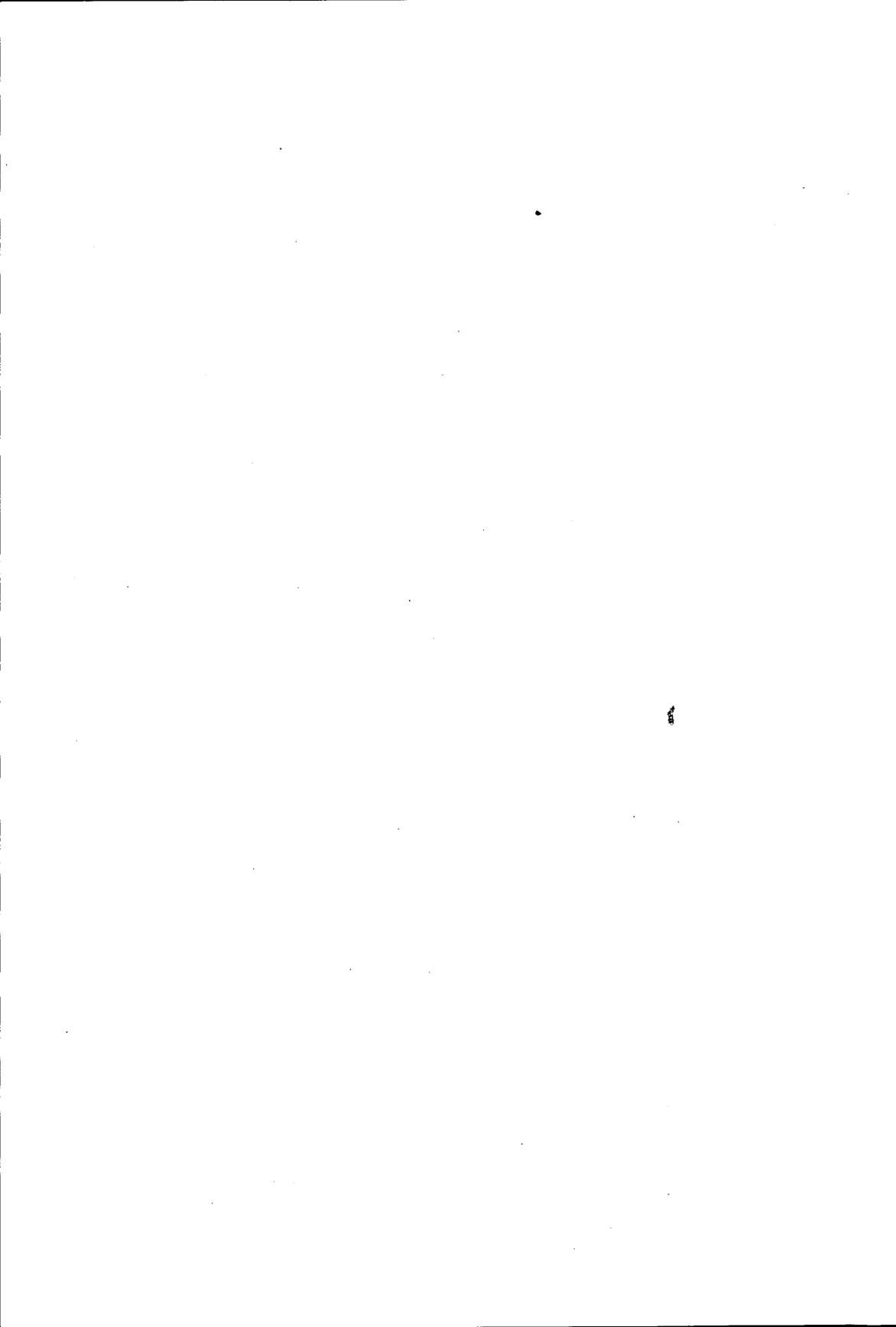
BORSA GEDEON

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. X. 31. — Terjedelem: 14 (A/5) ív
84.12622, Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Köpeczi Béla</i> : A századik évfolyam elé	1
<i>Holl Béla</i> : Egy ismeretlen középkori iskolakönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból	3
<i>Borsa Gedeon</i> : A magyarországi parasztháborúról szóló német tudósítások kiadásai és azok nyomdászai	24
<i>Kókay György</i> : Az első magyarországi kölcsönkönyvtár (Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben)	34
<i>Fried István</i> : Egy lapszerkesztő arcképehez (Decsy Sámuel)	45
<i>Jónás Károly</i> : A Képviselőházi Könyvtár állományának alakulása a két háború között	60
<i>Lengyel András</i> : Juhász Gyula folyóirata, a Magyar Jövendő	75

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Veszprémy László</i> : Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusának sanctoraléjához	87
<i>Lengyel Béla</i> : A grazi Egyetemi Könyvtár Chrysostomus-kódexéről	95
<i>Madás Edít</i> : Az Erdy-kódex perikóparendszerre és Guillermus Parisiensis posztillás könyve	99
<i>Gömöri György</i> : Balassi Bálint bejegyzése Stephan Haymb emlékkönyvében	105
<i>Soós István</i> : Adalékok Napóleon 1809. évi proclamációjának magyar fordításához	107
<i>Praznovszky Mihály</i> : Az első Nógrád megyei nyomda és Szerelmey Miklós kapcsolata	112
<i>Szelle Béla</i> : Iparos segédkek könyvtára 125 évvel ezelőtt (Adalékok a munkás könyvtárak kezdetéhez)	114

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. V.	119
<i>Varga András</i> : Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez	127

F I G Y E L Ő

<i>Havasi Zoltán</i> : Mátrai László (1909–1983)	130
A századik évfolyam	131
<i>Holl Béla</i> : Iványi Sándor (1916–1983)	133
<i>Haiman György</i> : Grúz szerző könyve Tótfalusi Kis Miklósról és a grúz nyomdászat kezdetéről	134

S Z E M L E

Botka Ferenc—Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész I. A–K. Bp. 1982. (<i>Németh S. Katalin</i>)	139
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. Bp. 1981. (<i>Fülöp Géza</i>)	141
József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus). Bp. 1980. (<i>Marth Hildegard</i>)	144
Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century. Ed. R. Dán, A. Pirnát. Bp.—Leiden, 1982. (<i>Bucsay Mihály</i>)	146
Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára. Bp. 1982. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>)	149
Lagzi István: Lengyelek és franciák Heves megyében, 1939–1945. Eger, 1981. (<i>Hopp Lajos</i>)	150
Népzenei állományjegyzék. Az Állami Gorkij Könyvtár kotta- és hanglezetára. Bp. 1982. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	151
A Valóság repertórium. Bp. 1982. (<i>R. Takács Olga</i>)	151
Ojtozi Eszter: A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen, 1982. (<i>Kárpáti László</i>)	153
A Pécsi Egyházmegye schematizmusa. Bp. 1981. (<i>Sarbak Gábor</i>)	155
Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. Szeged, 1980. (<i>Hoffmann Zsuzsanna</i>)	156
Benzing, Josef: Die Buchdrucke des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Wiesbaden, 1982. (<i>Borsa Gedeon</i>)	157

SOMMAIRE

<i>Köpeczi, Béla</i> : Préface à la 100 ^e année	1
<i>Holl, Béla</i> : Un monument inconnu de la langue hongroise	3
<i>Borsa, Gedeon</i> : Les éditions des relations allemandes sur la guerre des paysans de Hongrie et leurs imprimeurs	24
<i>Kókay, György</i> : Le premier cabinet de lecture en Hongrie	34
<i>Fried, István</i> : Au portrait d'un rédacteur de journal (Sámuel Deesy)	45
<i>Jónás, Károly</i> : L'accroissement du stock de la Bibliothèque du Parlement entre les deux guerres mondiales	60
<i>Lengyel, András</i> : La revue de Gyula Juhász, intitulée Magyar Jövendő (l'Avenir Hongrois)	75

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Veszprémy, László</i> : Observations au sanctorale du sacramentarium maius du codex Pray	87
<i>Lengyel, Béla</i> : Sur le codex Chrysostomus de la Bibliothèque de l'Université de Graz	95
<i>Madas, Edit</i> : Le système de péricope du codex Érdy et le livre de postilles de Guillelmus Parisiensis	99
<i>Gömöri, György</i> : Une note de Bálint Balassi dans le mémorial de Stephan Haymb	105
<i>Soós, István</i> : Contributions à la traduction hongroise de la proclamation de Napoléon en 1809	107
<i>Praznovszky, Miklós</i> : La première imprimerie au comitat Nógrád et Miklós Szeremley	112
<i>Szelle, Béla</i> : La bibliothèque des aides industriels il y a 125 ans (Contributions aux origines des bibliothèques ouvrières)	114

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : Suppléments et corrections au premier volume des Anciens Imprimés de Hongrie, V ^e partie	119
<i>Varga, András</i> : Quelques données à l'histoire de la grammaire latine de Gergely Molnár	127

CHRONIQUE

<i>Havasi, Zoltán</i> : László Mátrai (1909—1983)	130
La centième année	131
<i>Holl, Béla</i> : Sándor Iványi (1916—1983)	133
<i>Haiman, György</i> : Le livre d'un auteur géorgien sur Miklós Tótfalusi Kis et les origines de l'imprimerie géorgienne	134

REVUE

La bibliographie de l'histoire de la littérature hongroise de 1905 à 1945. Partie des personnages. Vol. I. A—K. Bp. 1982. (<i>Németh S., Katalin</i>)	139
Annuaire de la Bibliothèque Nationale Széchényi, 1979. Bp. 1981. (<i>Fülöp, Géza</i>)	141
Les manuscrits et la correspondance d'Attila József. (Catalogue.) Bp. 1980. (<i>Marth, Hildegard</i>)	144
Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century. Ed. by R. Dán, A. Pirnát. Bp.—Leiden, 1982. (<i>Bucsay, Mihály</i>)	146
Balogh, Jolán: Varadinum. Le château fort de Várad. Bp. 1982. (<i>Barlay Ö., Szabolcs</i>)	149
Lagzi, István: Polonais et Français au comitat Heves, 1939—1945. — Eger, 1981. (<i>Hopp, Lajos</i>)	150
Un registre de la musique populaire hongroise. Le recueil de notes et de disques de la Bibliothèque Gorkij. Bp. 1982. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	151
Le répertoire de la revue Valóság (Réalité). Bp. 1982. (<i>R. Takács, Olga</i>)	151
Les livres en caractères cyrilliques des pères Basiliens de Máriapócs. Debrecen, 1982. (<i>Kárpáti, László</i>)	153
Le schématisme du diocèse de Pécs. 1981. (<i>Sarbak, Gábor</i>)	155
Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. Szeged, 1980. (<i>Hoffmann, Zsuzsanna</i>)	156
Benzing, Josef: Die Buchdrucke des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Wiesbaden, 1982. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	157

1111 9753

DRS7577
KO

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. évfolyam

1984

3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. ÉVF. 1984/3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Elfizetési díj: 100 Ft. Elfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszoveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I.

E folyóiratban a közelmúltban jelent meg Gerics József figyelmet érdemlő tanulmánya, amely — címe szerint — az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikájának elvégzését tűzte ki célul, valójában azonban többet kísérelt meg adni annál.¹ Nem csupán néhány forrás kritikájára kerített sort, hanem analízise nyomán új kép rajzolódott ki a magyar történelem azon néhány esztendejéről, amelyet I. István király halála és I. András király trónra lépte fog közre. (Az egyszerűség kedvéért ezt a nyolc esztendőt nevezzük az 1040-es éveknek.) Az egy évtizednél is rövidebb idő alatt két király váltogatta egymást Magyarország élén: az István által utódául jelölt Péter első országlását (1038—1041) Aba Sámuel királysága követte (1041—1044), majd utána ismét Péter következett a trónon (1044—1046), akinek uralma az 1046. évi, hagyományosan „pogánylázadásnak” nevezett megmozdulásba torkollott. Aligha lehet vitás, hogy e két király megítélésében már a XI. században az elmarasztaló mozzanatok domináltak (hiszen Leodvin, I. András korának külföldi származású bihari püspöke egyenesen arról szólt, hogy Istvánt halála után András követte az országlásban²), a XII. század folyamán (?) pedig éppen Pétert és Aba Sámuelét kihagyták a — „kegyes emlékü” (*pie memorie*) — magyar királyok sorából.³ Nem meglepő hát, ha a korszak bizonytalan keltezésű hazai és biztosan datálható külföldi forrásai egyaránt jobbára sötét színekkel ábrázolták e két uralkodónak mind személyét, mind uralkodását, akik — az Árpád-kori magyar történelem királyai közül kivételes jelenségként — nem voltak fiágon az Árpád-ház tagjai, hiszen Péter a velencei Orseolók, Sámuel pedig a magyarországi kabar eredetű Abák közé tartozott, az Árpádokkal nőágon tartottak rokonságot.

Gerics József e munkája nem csupán a számos ponton mintaszerűen elvégzett elemzés miatt érdemli meg a figyelmet, hanem — s nem titkoltan ez a jelen írás megszületésének oka — azért is, mert mind az 1038—1046. évek közti magyar történelem megítélésében, a történeti folyamatok rekonstrukciójában, mind a korszakra vonatkozó egyes források kezelésében, értékelésében vitára készítő álláspontokat tartalmaz. A magyar történelem e rövid kor-

¹ GERICS József: *Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája*. Magyar Könyvszemle 98 (1982) 186—197., 299—313. (A továbbiakban e tanulmányra a szövegben az oldalszámok feltüntetésével hivatkozunk.)

² H. BRESSLAU: *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis*. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 8 (1883) 593.

³ KNAUZ Nándor: *Két krónika I. Az esztergomi rövid krónika*. Századok 9 (1875) 624. Vö. CSÓKA J. Lajos: *Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS III. 184. kódexe*. Századok 116 (1982) 981—982.

szakának feldolgozására viszonylag ritkán kerít sort a történeti kutatás. Gerics József dolgozata lehetőséget ad arra, hogy az 1040-es évek magyar története nem egy fogas kérdésének tisztázásához *közösen*, viták és egyetértések révén járuljunk hozzá. Az alábbiakban három területen kívánunk megjegyzéseket fűzni a Gerics által tárgyalt kérdésekhez: 1. Péter és Aba Sámuel uralkodásának megítélését, 2. Gellértnek az 1040-es években játszott és a kút-főkben tükröződő szerepét, 3. a korszakkal foglalkozó források kritikáját illetően.

Tekintsük át, Gerics milyen képet rajzolt Péter és Aba Sámuel országlásáról! Péter támaszát elsősorban (vagy kizárólagosan) azok a jövevények (advenaek) alkották, akik 1046-ban érette fegyvert fogtak és meghaltak. „A Péter oldalán elesett »advenákban«... aligha kereshetjük a védelmére 1044-ben Magyarországon hagyott császári őrséget, hanem sokkal inkább olyan elemeket, akik boldogulásukat Pétertől várták és neki köszönhették, következként mindhalálíg fegyverrel küzdöttek hatalmának fenntartásáért. Feltehetően elsősorban köztük kell keresni Péter első uralmának legfőbb támaszait is” (309–310.). E szűk körű, „a hazai úri osztályhoz még nem idomult, új réteg”-től eltérően „a magyarországi előkelők”, „az úri osztály nagyobb része” (310.) nem támogatta Pétert. Vele, „a Szent István utódjelölése alapján trónra jutott királlyal meghasonlott mind Gizella, István özvegye, mind pedig az egész hazai vezető réteg” (191.). Péterrel már 1041-re „igazában az István-kori vezető osztály, az ő egykori politikai »vezérkara« jutott konfliktusba” (308.). Egészen nyilvánvaló Péternek és a magyarországi egyház felső rétegének nyílt ellentéte: „Péterrel az István-kori püspöki kar is konfliktusba került” (193.), ez a magyar püspöki kar meghasonlott és szembe fordult Péterrel (306.). sőt „a püspökök... Péter politikájának egészét elvetették” (303.). Péter országlásának mérlegéül elmondható, hogy „törvénytelenül önkényes törvényeket hozott” (193.), az „István-kori politikai vezető csoportnak a szemében Péter tevékenysége letérés volt az István alatt tört útról, a velük együttesen vetett alapról” (308.). Mivel Péter az advenák támogatásával „makacsul” járta a maga útját, vagyis szorgalmazta „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szervezetének gyökeres átalakítását”, ezt a politikát „a magyarországi előkelők két ízben és véglegesen elvetették” (310.). A magyar püspöki kar attól tartott, hogy „Péter uralma felkelésbe hajtja a kereszténységtől lelke mélyén még idegen magyarságot, és így a honi egyház pusztta létét fenyegeti” (306.).

Mivel Péter 1041-ben elhagyta alattvalóit (azaz nem a magyarok üzték el őt), Aba Sámuel „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg, hanem magukra hagyott alattvalók választottak maguknak király nem-létében mindenképpen szükséges, új uralkodót” (193.). Aba belső támaszát főleg az egyháziak jelentették: „szinte bizonyos, hogy a király a pápaság iránt legalább trónraléptekor kifogástalanul egyházas magatartást tanúsított, a magyarországi püspökökkel meg éppen mindvégig együttműködött” (197.). Aba politikájának volt „a keresztény társadalmi norma kívánalmaival leírható és rokonítható eleme” (302.): a közös birtoklás, a közös élet (communis vita). Aba magatartása tehát megfelel a szerzetesközösségekre, tágabb értelemben minden keresztényre érvényes követelményeknek (301.). „Ezeket az említett elemeket és forrásait a király maga bajosan ismerte, de annál inkább ismerhették a vele (mindvégig vagy átmenetileg) együttműködő egyháziak és püspökök” (303.). Aba azt „az egyházi fogantatású programot” (308.), amelyben

„az úri nemzetségek jogát is átjáró közösségi elemek hatványozottan és ellentétes tartalommal lehettek jelen” (307), „szívvel-lélekkel a magáénak vallotta. Ez mindenképpen fontos tényezője lehetett a püspöki karral végig megőrzött együttműködésének” (308.). Kezdetben a „Péterrel és kormányzatával történt egységes szembefordulás” határozta meg Aba társadalmi bázisát (308.), országlása a Péterrel szembeni úri érdekezésség „jegyében kezdődött”. Mivel „programja a hazai egyháztól is bátorítva a még nem-feudalizált társadalmi elemek megnyerésére és helyzetük megszilárdítására irányult, a világi urak ezért III. Henriket és Pétert hívták segítségül Aba megbuktatásához” (309.). Végére is a püspököknek Péter után olyan királyra volt szükségük, „akinek kormányzása reményük szerint elháríthatta a pogány népfelkelés Péter által felidézett veszedelmét. Aba politikáját püspökei igyekeztek úgy befolyásolni, hogy az egyházi szervezet és a fiatal kereszténység megszilárdulásának társadalmi és politikai előfeltételei ne csak ne menjenek veszendőbe, hanem minél kedvezőbbek legyenek és a magyarokat az elvadítás helyett inkább nyerve meg a kereszténység ügyének. Ilyen politika, amely legfőként az egyház érdekei szerint tájékozódott, a tömeges elégedetlenség egyházi ihletésű leszerelésének kísérlete, ideológiájában bőven meríthetett a keresztény hagyományból. Ezen kívül összhangban lehetett az új társadalmi viszonyokba még be nem tört tömegek *feudalizmus előtti* tudatának bizonyos elemeivel” (306.).

Péter ismételt országlását „a magyar–német viszonyban” bekövetkezett „fordulat” határozta meg (189.): a „német jog”-ot vezették be, s a „kért »bajor törvény« adományozása a magyar uraknak Henrik és utódai számára tett hűségkijével volt összekötve. Péter másodszori uralma ismét ellene ingerelte a keresztény urakat, és felkelésre készítette a pogány vallás zászlaja alatt egyesült, különféle elemeket”. Egyszerre robbant ki ellene pogányságra hivatkozó „tömegmozgalom”, valamint „előkelőinek és belső embereinek összeesküvése” (309.). Így jutott el Magyarország az 1046. évi pogány felkeléshez. Röviden összefoglalva: a „zsarnok” (308.) és csak idegenekre támaszkodó Péter (308.) után az uralkodásban „a keresztény társadalmi norma kívánalmait”-t (302.) megvalósító Aba Sámuel következett, hogy azután a mit sem változó Péter 1044 után még a német hűbér vállalásával is tetézte bűneit.

Hogyan helyezi el Gerics József e koordináták között a kor fontos történeti szereplői sorában is nagy szerepet játszó Gellért püspököt? Alapvetően úgy ítéli meg, hogy Gellért álláspontja Péter és Aba Sámuel országlásával kapcsolatban semmiben sem különbözött a többi magyarországi egyházfőtől. Mivel „a püspökök . . . Péter politikájának egészét elvetették” (303.), így Gellért sem tekinthető — „az utóbbi évtizedek szakirodalmában” jelentkező nézetellentétben — „Péter rendíthetetlen hívének” (196. lap 25. jegyz.), hanem Péternek ellenfele, politikájának kemény bírálója volt. Ennek biznyságául szolgál Gellértnek *Deliberatio* . . . című, egyetlen ránk maradt munkája, amelyben megnevezetlenül „kárhozzat” egy királyt (305.). „Ha az *Annales Altahenses*nek a hazai püspökök Abával és Péterrel kapcsolatos magatartására vonatkozó híreit vesszük alapul, akkor a Gellért művében bírált királyt sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával, már annyiban, amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség” (305–306.). Ugyancsak „az *Annales Altahenses* alapján” jut Gerics arra a következtetésre, hogy „Abának Gellérttel való állítólagos ellentéte mindenképpen kétes”, hiszen Sámuel király „a magyarországi

püspökökkel . . . mindvégig együttműködött” (197.). Gellért azon egyházfők közé számítható, „akik *nem* Péter kegyéből jutottak főpapi székükbe, hanem részesei voltak 1041. évi megbuktatásának, Aba trónra ültetésének, s az Annales szerint Aba oldalán voltak Ménfőnél is” (306.). Végző fokon — véli Gerics — „a Gellért-életrajzok beállításából korántsem szabad Gellért hajthatatlan Péter melletti és Aba elleni álláspontjára következtetni, hanem legfeljebb a *legendairóéra*” (195.).

Mindezek az — eddigi megítélésektől ugyancsak messze eső — állítások aligha hangozhattak volna el a vonatkozó forrásszövegek alapos átértékelése nélkül. Úgy tűnik, Gerics konstrukciójában kulcsfontosságú az *Annales Altahenses* 1041. évre tett híradásainak minősítése. Ezekről akként nyilatkozott, hogy „voltaképpen magyar eredetű tradíción alapulnak” (192.), illetve hogy „az évkönyvíró itt magyar informátor tájékoztatását fogadta el és öltöztette hűbérjogi formájú gondolatmenetbe” (193.). Gerics következtetése szerint az Altaichi Évkönyv 1041. évi bejegyzése „az Abát uralomra juttató mozgalom védőbeszédének is tekinthető” (192.): Péterre „alattvalói nem emeltek kezét”, csak gonosz tanácsosát, Budót ítélték halálra, vagyis „a hűbérjog szempontjából” a „magyar előkelők fellépése” a „király iránti hűséget hajszálynira sem sérti” (192.). „A szöveg szerint tehát a magyarok nem úzték el a királyt [Pétert], hanem távozásával ő hagyta magukra alattvalóit, ami az uralkodói kötelességek nyilvánvaló megsértése” (193.). Aba így törvényesen, választás útján került trónra, mivel „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg”. Más szavakkal: „Péter bukását, a magyar előkelők magatartását és Aba uralomra kerülését az annalista hűbérjogi tekintetben minden esetben kifogástalannak és törvényesnek írja le”. Sokat nyom a latban, hogy „Aba trónra juttatása és Péter intézkedéseinek megsemmisítése . . . a püspöki kar közreműködésével történt, anélkül, hogy a forrás bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését vagy Péter melletti kiállását említene” (193.). Perdöntőnek tekinti az egész értékelés szempontjából azt a körülményt, hogy az Altaichi Évkönyv hallgat Gellértnek Aba elleni fellépéséről. „Elsősorban az Altaichi Évkönyv szerint . . . szerfelett kétséges . . . fellépett-e egyáltalán valaki Aba ellen az akkori magyar püspöki kar tagjai közül, pl. akár maga Gellért?” (191.). Vagy más helyütt: az Altaichi Évkönyvnek a ménfői csatáról szóló leírásában „Gellért Abával való szembefordulásáról és Péter mellé állásáról . . . sem tudunk meg semmit” (194.). Az Annales 1041. évi beállításának ellene mond ugyanezen forrás 1044. évi bejegyzése, amely „az Abára és híveire sújtó istenítélet és pápai anathéma megörökítésével igazolja Péter császár-pártfogolta ügyét” (193.).

Átértékeli Gerics a Gellért-legendák (kivált a nagyobbik Gellért-legendát) ezen évekre vonatkozó tudósításainak forrásértékét is. A koncepció szempontjából érthetően, hiszen Gellért „életrajzai az 1046-ban vértanúságot szenvedett püspököt mint Péter tántoríthatatlan hívét és a bitorló Aba szenvedélyes ellenfelét mutatják be” (190.). Mivel a „krónika forrása volt a nagyobb legenda törzsszövegének” (195.), a legenda írója a krónikából értesülhetett a pápai anathémáról, amelyet a krónika viszont az Altaichi Évkönyvből vett át. Mivel — véli Gerics — az évkönyvben „ez a fenyíték értelemszerűen vonatkozott mindazokra a magyarországi püspökökre is, aki részesei voltak például Péter törvényeinek megsemmisítésében . . . , Gellért életrajzírójának ebben a helyzetben feltétlenül nagy gondot kellett fordítania annak igazolására, hogy hőse nem tartozott Aba pápailag kiközösített támogatói és az anathémával

sújtott püspökök közé” (194.). A legendaszerző „meg sem említette Péter megbuktatóinak pápai kiközösítését”, viszont Gellért szentségét szem előtt tartva alakította át a krónika tudósítását: míg a krónika 1044-re tette Gellért fellépését Aba ellen, a legenda ezt 1042 húsvétjára keltezte (194.). A krónika szerint azért róttá meg Gellért „kánoni szigorral” Abát, mert az ellene összekülvöket „gyónás és a halálra való készüllet nélkül” pusztított el, a legenda viszont a mézszárláson kívül Gellért szájába olyan, Aba elleni vádakát is ad, „amit a krónikában Gellért szóvá sem tett: Péter királyságának esküszegő bitorlását, az alattvalói lázadást!” (194–195.). Míg a krónika szerint Gellért csak annyit jövendölt meg Abának, hogy „veszedelem vár rá”, addig a nagyobbik legenda szerint a megtorló kard „elveszi tőled az általad hitszegéssel szerzett királyi hatalmat” (195.). Vagyis a legendában a krónikához képest „Gellért Abával való szembeszállásának kezdete korábbi időpontra tolódik, Aba vád tárgyává tett cselekményeinek száma nő, minősítésük egyre szigorúbb, és az értük kilátásba helyezett büntetés pedig ennek arányában súlyosbodik” (195.). „A legenda Aba Sámuel és Gellért püspök-társait . . . bűnbakká tette, mégpedig alighanem azért, hogy a legenda hőse [Gellért] kétséget kizáróan mentesüljön a Péter lázadó alattvalóra sújtó kiközösítés gyanújától” (197.). Szent Gellért legendáiban a német „birodalmi felfogáshoz hasonló” kép rajzoldódik ki Abáról, akit a német források „Péter ellen lázadó alattvalónak, uralmát pedig már gyökerében törvénytelennek írnak le” (190.).

További bizonyosággal szolgál az újszerű koncepció számára a *Deliberatio*, amelynek névtelen, „kárhoztatott király”-át (305.) „sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával” (306.). Gerics úgy véli, hogy a *Deliberatio* „kárhoztatott király”-a „Abával való azonosítás[ának] valószínűsége . . . éppen a legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ” (197.). A „legendaíró alighanem forrásul használta hőseinek *Deliberatio* . . . című munkáját”. Mindenesetre a legendaíró szerint Gellért a következő, biblikus eredetű szavak kíséretében biztatta a tolmácsot „Abát kárhoztató szózata” magyarra fordítására: „Félj az Istentől, tiszteljed a királyt.” Nos, a *Deliberatio* is idézi e szavakat: „Féljetek az Istentől és tiszteljétek a királyt”, még hozzá a királyt emlegető szövegkörnyezetben: „nincs ostobább dolog, mint az ördögöt Isten elé helyezni, a testieket a lelkiek elé, a királyi süveget kézben markolászni, és Krisztus igéin taposni. Ó, szörnyűség! Gyakran látni ilyesmit” (196.). Noha ez a párhuzam „könnyen csábíthat arra a feltevésre”, hogy „a Gellért művében kérelhetetlenül bíralt, de név szerint nem említett királyt Abával kellene azonosítani” (196–197.), ettől azonban Gerics elhatárolja magát, mondván: mivel a legendaszerzőnek „a krónika híreinél alkalmazott módszere nem ébreszt bizalmat a *Deliberatio* feldolgozásánál követett eljárása iránt sem, ezért Abának és a *Deliberatio*ban bíralt uralkodónak az azonosítása — legalábbis újabb, pozitív bizonyíték felmerüléséig — nem fogadható el, mert ez az azonosítás az eddig rendelkezésre álló érvek szerint nem magának Szent Gellértnek, hanem csak életrajzírójának tulajdonítható” (197.).

Ne folytassuk tovább Gerics műve ismertetését, a belőle merített idézetek egymás mellé sorakoztatását. Itt az ideje, hogy állást foglaljunk tételeivel kapcsolatban. Kezdjük a végén, és haladjunk fordított sorrendben! Ez azt jelenti, hogy előbb a forrásokat tesszük vizsgálat tárgyává, mindjárt először is a *Deliberatio*t. Meg kell állapítani, furcsa logikára vall a *Deliberatio* többször emlegetett királyának személyét annak révén meghatározni, hogy egy, a *Deliberatio*ból merítő forrás (a Gellért-legendá) módszere ellenőrizhető-e. Furcsa

logikára vall, ha egy forrás megbízhatóságát az e forrást felhasználó másik kútfő belső kritériumrendszeréből (e másodlagos forrás szerzőjének munkamódszeréből, írói eljárásából) kívánnánk megállapítani. Gericsnél éppen ez történik. Mivel a legendaíró változtatott a krónika hírein, ez — Gerics szerint — nem ébreszt bizalmat az iránt sem, ahogyan a *Deliberatió* feldolgozta. „Ezért” (de miért „ezért”; hol itt a valóságos oksági viszony?) „Abának és a *Deliberatió*ban bírált uralkodónak az azonosítása . . . nem fogadható el” (197.). Meglehet, hogy a legendaszerző változtatott az általa forrásként használt krónikán, a krónika beállításán (ha egyáltalán tényleg forrásként használta a krónikát), de ebből még nem következik az, hogy a *Deliberatió*t használva azon is változtatnia kellett. A *Deliberatio* egy olyan passzusát, amely a megbírált királyra nyílt utalást tartalmaz, a legendaszerző Aba Sámuelre vonatkoztatta. Vajon ebből arra kell következtetni, hogy a legendaszerző eljárása adja annak bizonyosságát: ez a király éppen nem Aba Sámuel lehet, hanem Péternek kell lennie? Készséggel elismerjük: a *Deliberatio* névtelen királyának Aba Sámuellel való azonosítása a legendaíró műve. Ebből azonban nem az következik, hogy ez *csak* a legendaíró és nem Gellért azonosítása is. Egyenlő esélyt kell adni egyrészt annak: a legendaíró azért azonosította e királyt Abával, mert ez megfelelt Gellért szándékának, vagyis azért, mert e király tényleg Abával volt azonos, valamint másrészt annak: noha a legendaíró e királyt Abával azonosította, mégsem volt azonos azzal, mert a legendaíró nem értette avagy félreértette a *Deliberatió*t. A két lehetőség közötti állásfoglalás konkrét vizsgálódások tárgya kell legyen. Gericsnél ez, sajnos, elmaradt. Mint ismeretes, Gerics szubjektív módon úgy foglalt állást: „az azonosítás az eddig rendelkezésre álló érvek [milyen érvek?] szerint nem magának Szent Gellértnek, hanem csak életrajzírójának tulajdonítható” (197.).

Ezen a ponton tegyünk egy rövid kitérőt annak bemutatására, hogy a hasonlóan szubjektív értékítéletek mennyire nem idegenek Gerics forráselemzéseitől. Az imént vázolt esetben a kútfő tanúságtételét nem magára a valóságra nézve fogadta el, hanem a valóság tükrözése (a forrás keletkezése) során támadt tévedésnek minősítette, azaz a tükrözött helyzetet nem tekintette a valóság hű tükrözésének. Más esetben — sajnos, hasonlóan „érvek” nélkül — más megoldást választott Gerics. Szellemesen párhuzamot vont Aba Sámuel uralkodásának a krónikában tükröződő és elítélésben részesülő jellemvonásai („mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog”: 299.), valamint a Pseudo-Isidorus kánonyűjtemény I. Kelemen pápa nevére hamisított egyik darabja között („A közös élet . . . mindenkinek szükséges”: 301.), s ennek kapcsán úgy foglalt állást: „Abának az »ignobilis«-okkal, a »parasztokkal« való krónika szerinti közösködése, együttléte szinte iskola-példája a Pseudo-Isidorusban melegen ajánlott *communis vita*-nak. Abának az urak előtt gyűlöletes magatartása — minden mozzanatában megfelel a Pseudo-Clementinában is megtalálható mintának” (301.). Ennek az egyezésnek a magyarázatára számos megoldás vethető fel elvileg. Mindenekelőtt nem kizárt, hogy véletlenszerű egybeesésről van szó. Ezt főleg az erősítheti, hogy Kelemen püspök a szerzetestestvéreknek ajánlotta a közös életet (301.), márpedig Aba — tudtunkkal — nem tartozott közéjük. A keresztény egyház mindennapi gyakorlatában más a szerzetesi közös élet (*communis vita*) és a testvérek közös birtoklásának elve (*communia debere esse amicorum omnia*), és megint más annak megítélése, ha egy, a keresztény ideológiával megtámogatott államrendet képviselő király veti meg a nemeseket, „akik királyukként

maguk fölé állították”, és aki az ő társaságuk keresése helyett „mindig nem-telen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog” (299.), sőt aki ahelyett, hogy a magántulajdon egyház által is képviselt elvét védelmezné, azt az álláspontot vallja, hogy „minden közös az urak és a szolgák között” (*omnia communia essent dominis cum servis*).⁴ De mert — Gerics nyomán — szöveg szerinti párhuzam mutatható ki a krónika és a Pseudo-Clementina között, lehet arra gondolni, hogy a kánonokban jártas krónikaíró klerikus vont párhuzamot a szerzetesi életre megszabott kelemen normák és az Aba Sámuelnek tulajdonított politikai gyakorlat között. Valójában mégsem igazi párhuzamról van szó, hiszen amennyire helyeselhetette a krónikaíró a szerzetesek számára normaként a Pseudo-Clementinában megfogalmazott elveket, annyira elutasította ezt mint politikai gyakorlatot. (Kérdezzük meg: a maga személyében utasította-e el, vagy pedig a korabeli politikai közhangulat hatására? Más szavakkal: itt a kútfő a valóságot tükrözi-e megbízhatóan vagy pedig egyetlen ember, a tollforgató érzelmét?) Gerics egy harmadik megoldási lehetőséget vet fel: a „szinte szent hagyomány elemeinek és Aba kárhozott programjának az összhang”-ját „nem Aba történetének írásba foglalása teremtette meg, vagyis Aba elítélt programját nem a krónikás fogalmazta a Pseudo-Clementina . . . ismeretében. Inkább a tükrözött valóság, Aba magatartása felelhet meg ténylegesen a Kelemen-levél szempontjainak” (303.). Itt tehát a szövegszerű megfelelés (*communio debere esse . . . omnia*, illetve *omnia communia essent*) ellenére Gerics úgy látja: a szerzetesek kívánatos életvitele és Aba kárhozott programja „megfelelés[éről] a krónikás, úgy látszik, nem vett tudomást”, a kútfő tanúságtételét tehát e helyütt elfogadja a valóság hű tükrözésének, s a nyilvánvaló szövegpárhuzam ellenére sem gondol arra, hogy a forrásban tükrözött helyzet a krónikaíró munkálkodásának eredménye. A Gerics által rekonstruált valóság tehát itt az, hogy Aba lényegében úgy élt (és ezt most mi mondjuk, nem Gerics) ókeresztényi elvek szerint, hogy azokat (innen viszont már ismét Gericsét idézzük tartalmilag) ő maga ugyan „bajosán ismerte”, de megismertethették őt azokkal a „vele . . . együttműködő egyháziak és püspökök” (303.). Ez a két példa is elég annak igazolására, hogy meglehetősen önkényes dolog kiterjedt vizsgálatok nélkül állást foglalni abban: a valóság és annak forrásbeli tükröképe hogyan viszonylik egymáshoz.

Ámde térjünk vissza a *Deliberatio* „rejtélyes” királyához, akit Gerics szerint csak a legendaíró azonosított Aba Sámuellel, s aki éppen azért nem lehet Aba Sámuel, mert a — krónikát nem pontosan használó, illetve eltorzító — legendaíró azonosította Aba Sámuellel. Hogy ki volt a *Deliberatio* megnevezetlenül ostromozott királya, annak eldöntése — ismételjük — nem a *Deliberatiót* felhasználó „legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ” (197.), hanem mindenekeelőtt a *Deliberatiótól*. A király személyének meghatározása érdekében tehát a *Deliberatio*hoz kell fordulnunk. Mindenestre előbb Gerics ama aggályát kell eloszlatnunk, amelyet a *Deliberatio*-beli király és Péter azonosításához fűz: hogy ti. e megállapítása annyiban érvényes, „amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség” (306.). Ezt az aggályt még eggyel kell megtoldanunk: vajon Gellért Magyarországra gondolt-e, amikor a *Deliberatiót* írta, azaz a *Deliberatio*

⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I—II*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTFÉTERY. Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 329.

királya magyar minta alapján formálódott, formálódhatott-e meg? A szakirodalom régóta rámutatott azokra az utalásokra, amelyek bizonyítják: Gellért saját korából és Magyarországból indult ki fejtegetéseit illetően. Ami az időmegjelölést illeti, ilyen kitételekkel (és ilyen szöveggörnyezetben) találkozhatunk: „*hodie*” („*Manapság* nemcsak a világi, de az egyházi személyek közül is sokan szórakoznak ilyesmivel [a Gellért által korábban elértéleg emlegetett hangszerekkel], hogy a rimák tetszését elnyerhessék”); „*nunc*” („De jaj! *most* rengetegen hemzsegnek az egyházban [Krisztus ellenségei], szinte már elfoglalják az egész világot, és senki sincs, aki az effélék sületlenségei ellen felemelje a szavát”); „*hoc tempore*” („*Manapság* nálunk az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papságot, de magát az Isten fiát, a mi Urunkat, Jézus Krisztust is”); „*in praesentiarum*” („*Jelenleg* ugyanis kínszenvedés és halál jut az egyháznak, de semmi oka nincs, hogy emiatt egy cseppet is bánkódjék”); „*ad presens*” (Ennek ellenére ő [az Isten] az, „aki országoltatja a képmutató embert a nép bűnei miatt», *jelenleg* is megtűri hatalmon az ilyeneket, amiként régen is elnézett sok igen gyalázatos és az isteni felséggel szemben álló uralkodót”).⁵ Aligha véletlen, hogy a jelen időre utaló, szép számú előfordulás mindegyike a tükrözött viszonyok romlásával, az egyház háttérbe szorulásával, térvessztésével kapcsolatos. Ennek alapján nem lehet kétségbe vonni, hogy Gellért művében saját kora viszonyait is igyekezett felvázolni. Hátravan még annak megválaszolása, hogy van-e jogunk ezeket az utalásokat Magyarországra vonatkoztatnunk. Az ímént már idézett egyik passzus a helyre többes szám első személyben utal: „*apud nos*” („*Manapság nálunk* az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat” stb.). Vagyis szerencés módon van olyan *Deliberatio*-mondatunk, amely együtt tartalmazza az idő és a hely megjelölését: „*Manapság nálunk.*” Hogy ez a „*nálunk*” pedig csak Magyarország lehet, három körülményből is következik. Egyrészt onnan, hogy e szövegrészben fordul elő a saját püspöki méltóságára való hivatkozás: „*episcopi nominamur*” („*Immár tilos szót emelnünk, noha névleg püspökök vagyunk*”), márpedig Gellért másutt, mint Magyarországon, nem viselt püspökséget. Másrészt onnan, hogy még ugyanebben a szövegrészben — amelyet alább idézni fogunk — ismét felbukkan az „*apud nos*” („*mindálunk*”) az egyház ellen munkálkodó eretnekekkel összefüggésben. Harmadrészt onnan, hogy egy helyütt ugyancsak többes szám első személyben éppen Pannóniáról szól: „*nostra Pannonia*” („*a mi Pannóniánk*”).⁶ Nincs tehát akadálya annak, hogy Gellért *Deliberatio*-ja „megjegyzéseinek . . . a maga korára nézve” és Magyarországra vonatkoztatva „aktuális jelentőség”-et (306.) tulajdonítsunk.

⁵ *Gerardi Moresenae ecclesiae seu Csanádiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Edidit Gabriel SILÁGI. Corpvs Christianorum. Continuatio Mediaevalis XLIX. Tvrnholti 1978. (a továbbiakban: Delib.) 5., 50–51., 51., 70., 157–158. E helyeken a *Deliberatio* szövegét KARÁCSONYI Béla és SZEGFŰ László fordításában idéztük: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából*. Világosság 17 (1976) 97–99.; egy esetben SZEGFŰ László fordítását (*Eretnekség és tiránizmus*. Irodalomtörténeti Közlemények 72 [1968] 511.) hasznosítottuk. A *Deliberatio* egy további *esetleges* „*nunc*” szavára és szöveggörnyezetére („Ezzel szemben [most] a királyt félik, holott ő sem nevezhető másnak, mint féregnek”) l. KRISTÓ Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Bp. 1974. 56–57. Vö. Delib. 157. Gellért művének magyarországi vonatkozásaira l. KARÁCSONYI János: *Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei*. Bp. 1887. 194–195., 197–198., 213. stb.

⁶ Delib. 51., 37.

Gellértnek a *Deliberatió*ban névtelenül ostorozott királyát immár nem ok nélkül lehet (mi több: kell!) Magyarországon keresnünk. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy Gellért püspökként írta művét, ami az 1030—1046 közötti évekre nézve igaz, továbbá azt, hogy a *Deliberatio* egyvégtében, a szerző utalásaiból következtetve állítólag mindössze nyolc nap alatt készült,⁷ így az elvileg számba jöhető 16 évből egyetlen év meghatározott napjaira, vagyis egyetlen király uralkodásának idejére lehet datálni a művet. Szent István, Péter és Aba Sámuel országlása fogható gyanúba, de Szent István nevét mindjárt ki is kell vennünk e sorból. Minden történelmi ismeretünkkel ellentétes, ha a *Deliberatió*ban tükröződő, bizvást siralmasnak minősíthető magyarországi viszonyokat Szent István uralkodásának utolsó — saját országlásának korábbi időszakainál kétségtelenül zavarosabb⁸ — éveire helyeznénk. Marad tehát Péter és Aba Sámuel kora. Hogy melyikőjük királysága tükröződik a *Deliberatió*ban, azt leginkább abból lehet megállapítani: a vitathatatlanul jelenre utaló megjegyzések, amelyeknek egyveretősége igazolja a mű nagyon rövid időköz alatt történt elkészültét, melyik király országlására illenek inkább. Tekintsük át immár bővebb szöveggörnyezetben a jelen időre valló és korjelölőnek tűnő *Deliberatio*-passzusokat! Három szövegrész érdemi meg e vonatkozásban figyelmünket.

Az első szövegrész magyar fordítása, amely Gellértnek Krisztus és az ő egyháza ellenségéről, az ördög erőiről szóló megjegyzéseihez kapcsolódik, így hangzik:

„De jaj! most rengetegen hemzsegnek az egyházban, szinte már elfoglalják az egész világot, és senki sincs, aki az effélék születésiéi ellen felemelje a szavát. Ó, mily nagy emberekről érzem, hogy az ördög fiai, ő miattuk tapasztják be a számat. *Manapság nálunk* az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papságot, de magát az Isten fiát, a mi Urunkat, Jézus Krisztust is. E világon még soha nem hallott eretnecség visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Ne gondold, szeretett testvérem, hogy ez enyhébb eretnecség a régebbieknél. Igaz hitemre vallom: erőszakkal kényszerítik az embereket arra, hogy tőrhetetlen hazugságokat szórjanak Isten papjaira. Az ördög gonoszsága ugyanis véghezvitte az egyetlen dolgot, ami hatalmában állt: tudniillik elragadta azt, amire Isten törvényéből a legszentebb megvilágosodáshoz újonnan megtérőket megtanítottuk. Szinte egybehangozóan tagadják valamennyien a test felátadását: ennél az elvetemültségnél nagyobb elvetemültség sehol e világon nem képzelhető el. Immár tilos szót emelnünk, noha *névleg püspökök vagyunk*, megadóztattak bennünket, akikre Isten parancsa folytán egy egész világ van bízva. Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a bándékuk, miszerint Methodius híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye *minálunk* az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön. Miért van ez? Nyilván azért, amit mondtam: mert az ördög fiai, akik a sötétség hatalmasságai, kormányoznak és uralkodnak mindenütt.”⁹

A második szövegrész magyar fordítása ez:

„*Jelenleg* ugyanis kinszenvedés és halál jut az egyháznak, de semmi oka nincs, hogy emiatt egy cseppet is bánkódjék. »A világ — mondja az Írás — örvendezni fog, ti pedig megsomorítottok, de szomorúságotok örömmre fog változni.«¹⁰

⁷ Delib. 11., 38., 55., 78., 179. Vö. SZEGFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 512., 513.

⁸ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. 374—381.

⁹ Delib. 50—51. L. KARÁCSONYI Béla—SZEGFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 98. Vö. Világosság 17 (1976) 336.

¹⁰ Delib. 70. L. SZEGFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 511.

Végül a harmadik szövegrész magyar fordítása ekként szól:

„Nincs ostobább dolog, mint Isten elébe helyezni az ördögöt, a lelkiek elé a testieket, és tenyéren hordozni a királyi süveget, és a lábak elé szórni Krisztus igéjét. Ó, gyalázat! gyakran láttunk ilyesmit. »Féljétek az Istent — mondja az Írás —, tiszteljétek a királyt!« Az Isten félelme és a király szeretete közt nagy különbség van. Ezzel szemben a királyt félik, akit halála után csak féregnek és rothadásnak kell nevezni, és a leghitványabb módon tisztelik a herceget az isteni rendelkezés és törvény ellenére, amelyet pedig a Szentlélek tárt elő kincseiből. Ó, világ hazugsága, ó, világ esztelensége: előnyben részesíteni az embert, a legrothadóbb féregbűzt annál, aki által »a királyok uralkodnak« és helyes döntéseket hoznak. »El fogja emészteni az Úr — mondja az Írás — azok csontjait, akik az embereknek tetszenek.« Valójában senki nem nevezhető királynak igazán, ha maga is nem Isten szolgája. »A király szíve Isten kezében van« — mondja az Írás. Mármost azé, aki Isten szolgája, aki az erényekre kormányozza magát, nem pedig a bűnökre, az örök életre, nem pedig a pokolra, Isten dicsőítésére, nem pedig a világ kevélységére. Akik pedig csak azért uralkodnak, hogy címük legyen, és a népet felzabálják, és az adókat behajtsák, és önmagukat felmagasztalják stb., a világ kívánsága szerinti, hiú hírnévnek áldoznak, nem királyok, hanem felforgatók, akikről így szól a királyok királya és az uralkodók ura: »Uralkodtak, de nem általam, fejedelmek voltak, de nem vettem tudomást róluk.« Ennek ellenére ő az, »aki országoltatja a képmutató embert a nép bűnei miatt«, jelenleg is megtűri hatalmon az ilyeneket, amiként régen is elnézett sok igen gyalázatos és az isteni felséggel szemben álló uralkodót.»¹¹

Mindhárom szövegrész egybehangzóan tanúsítja: a *Deliberatio* — a jelen időre utaló passzusok alapján — akkor keletkezett, amikor Magyarországon elemi erejű támadás indult az egyház ellen. Ennek célja az egyház teljes meggyengítése volt. A támadás anyagi és szellemi síkon folyt. Megadóztatták a püspököket, visszakövetelték a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Még súlyosabbnak tűnik az egyház tanai elleni támadás. Nyilván voltak olyanok, akik egyszerűen csak káromolták a szertartásokat, az egyházat és a papságot, valamint Jézus Krisztust is, akik hazugságokat szórtak Isten papjaira (az egyházi személyek — maga Gellért püspök utal erre — bizonyos dolgokban, így pl. a főpap által kárhóztatott hangszerek élvezetében, aligha voltak „méltatlanok” a bírálatra). Mások viszont egész rendszert állítottak szembe a keresztény tanokkal: a bogumil eretnekség tételeit.¹² Világosan kirajzolódik tehát egy olyan történelmi időszak Magyarországon, amikor az egyház pozíciói meggyengültek. De nem csupán a kort marasztalja el Gellért, hanem — mint a fenti idézetből kitűnik — a királyt, illetve a király környezetét is: „A legdrágább köntösök és divatos palástok alatt pedig sok undorító dolog rejtőzik, és az ocsmányságok kölcsönösen egymásra találhatnak.”¹³ Lehet-e ez Péter kora?

Péterről a magyar krónika egy archaikus része zsarnokságát emeli ki, amikor arról szól, hogy Péter országlásának harmadik esztendejében (1041-ben) „a magyar főemberek és vitézek, a püspökök tanácsára, összegyülekeztek Péter király ellen, és gondosan kutatták, kit találhatnak akkor az országban a királyi nemzetségből, aki alkalmas az ország kormányzására, és megszaba-

¹¹ Delib. 157—158. L. KARÁCSONYI Béla—SZEĞFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 99.

¹² IVÁNKA Endre: *Szent Gellért Deliberatio-ja. Problémák és feladatok.* Századok 76 (1942) 499—500.; RÓNAY György: *Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében.* Irodalomtörténeti Közlemények 60 (1956) 472—474.; SZEĞFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 502—513. Vö. REDL Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában.* Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965) 214—217.

¹³ Delib. 141. L. SZEĞFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 510.

dítja őket Péter zsarnokságától (*a tyrannide Petri*).¹⁴ Ugyanez a zsarnok, önfeje után járó és a tanácsra nem hallgató Péter tűnik fel az Altaichi Évkönyv lapjain: az „ország előkelői” a Péter által félreállított Gizella dolgában

„azt tanácsolták a királynak [Péternek], hagyja abba az igazságtalanságot . . . Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott makacsságában. Végül [az előkelők] tudtára adták, hogy nem akarnak eszközgők lenni és elpártolnak tőle. ha a matrónának [Gizellának] nem adja meg, ami az övé. Mivel azután mindezt semmibe vette, és mit sem szívelte meg abból, amit mondtak neki, Isten kegyelméből elérkezett az ideje annak, hogy véget érjen elvetemültsége . . . , mivel sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott érdemesnek még csak meghallgatni sem” (191—192.).¹⁵

Ugyancsak Péter zsarnokságára derül fény, amikor az Altaichi Évkönyv arról tudósít, hogy Aba trónralépte után „zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott, és két erőszakkal elvett püspökséget [Aba] vissza akart adni a főpásztoroknak” (192.).¹⁶ Az Évkönyv tudósítását a magyar krónika még azzal toldotta meg, hogy Aba nem csupán a Péter által alkotott törvényeket semmisítette meg, hanem Péter adókievetéseit is.¹⁷

Úgy tűnik, Péter országlásának egyik-másik mozzanata beszüremkedett a *Deliberatió*ba. Bizonyosra mondható ez a főpapok letételéről. Gellért hozszadalmias fejtegetést tett a látók (vagyis az igehirdetők) viselkedéséről:

„Hallottad az ígét, hogy »a látók künn kiáltani fognak, a békesség angyalai pedig keservesen sírnak«. Az áll róluk, hogy künn kiáltanak, mivel nem tolvajok ők, nem rablók, és nincsenek emberi félelemnek alávetve: az igazság ígétét hirdetik teljes állhatatossággal valamennyi testnek . . . Hát így kiáltanak ott künn a látók, mert semmitől nem félnék e földi világban. Ó, micsoda gyalázat! a mi látóink nem künn kiáltanak, hanem csak magukban zúgolódnak, parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét. Hogyan szólhatunk a királynak nem tetsző dolgokat? — mondják. Haragra lobban, dühbe gurul: éppen mi hallassuk a szavunkat? Inkább kényeseredett kacajra fakadnak, semmint hogy Isten hatalmas ígétét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egyrészt retyerutyájukat ki ne ebrudalják a rájuk ruházott tisztségekből, másrészt őket magukat meg ne fossák főpapi palástjuktól.”¹⁸

Ebből a keserű gelléti kifakadásból azért kell Péter korára vonatkoztatnunk a főpapi palásttól való megfosztást, illetve a püspökök ettől való félelmét, mivel forrásanyagunkban a szóba jöhető királyok közül egyedül Péterről tudjuk azt, hogy két püspököt tisztéből elmozdított. Minthogy Péterről két, a kritikus ponton egymástól független forrásban fordul elő a zsarnok minősítés vagy jellemzés, jogos a kérdés: vajon az itt utoljára elézett passzus egésze nem Péter zsarnokságának tükröződése-e? A kérdés megválaszolása annak függvénye, hogy vajon csak Pétert minősítette-e az egykorú, illetve közelkorú történetírás zsarnoknak, vagy pedig Abát is.

¹⁴ SRH. I. 324—325. GERÉB László (Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon 1959. 103.) fordítása nyomán.

¹⁵ *Annales Altahenses maiores*. Recognovit Edmundus L. B. ab OEFELE. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannoverae 1891.*² (a továbbiakban: AAm.) 25.

¹⁶ AAm. 26.

¹⁷ SRH. I. 325—326.

¹⁸ Delib. 17. L. KARÁCSONYI Béla—SZEGETŐ László: az 5. jegyzetben i. m. 97. Vö. Világosság 17 (1976) 336.

Abáról a magyar krónika azt mondja el, hogy miután némileg „biztonságban” érezte magát Henrik király támadásától, arcátlanná vált és „kegyetlenül tobzódni kezdett a magyarok ellen. Azt tartotta ugyanis, hogy az uraknak mindenük közös a szolgálkkal, de semmiségnek tekintette esküjének megszegését is. Mert az ország nemeseit lenézte, mindig a nemtelenekkel és parasztokkal tartott össze” (299.). A Henrikhez futók szintén ekként panaszkodtak a német uralkodó előtt Abára: „esküjét semmibe veszi, megveti a nemeseiket, akik királyukként maguk fölé állították, és mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog” (299.).¹⁹ A zsarnok Aba képe rajzolódik ki a Gellért-legendából is:

„Amíg ő uralkodott, egyik vér a másikat érte, amint a próféta mondja, azaz bűn bűnre halmozódott. A nagybőjt szent napjaiban ugyanis tisztos embereket — mindahányan voltak, tanácsabelit — fűtykőssel és doronggal úgy merészelt agyonveretni, mint a jószágot, vagy lélek nélküli barmokat” (190.).²⁰

A krónika a hasonló eset megemlítésekor azért marasztalta el Abát, mert az ellene összeesküvőket „gyónás és a halálra való készület nélkül” (*nec contritos nec confessos*) pusztítottatta el (194.),²¹ vagy amint hihetőleg ugyanezen eset kapcsán a krónika megfogalmazta: ezeket „bíróági vizsgálat nélkül (*sine iudicii examine*)” megölette.²²

Bizonyosan a német birodalmi álláspontot képviseli Berno reichenai apátnak az eseményekkel teljesen egykorú, III. Henrikhez intézett levele, amely nyíltan és kifejezetten zsarnoksággal vádolja Abát:

„Az a hamis király, Aba, az esküszegő, álnok, gyilkos és hazug . . . , az ördögnek, mintegy az asszírok királyának küldöttéként gyalázta meg Pétert, az Úr felkentjét, sőt Péterben magát az Urat, urának királyságára tört, gáncsot vetett neki, bitorolta, rablásokat vitt véghez, gyilkosságokat követett el, sok bűnt cselekedett, megtagadta az igazságot, megsértette a törvény jogát, ártatlan nemeseiket vakítottatott meg, ölt, szörnyű zsarnokságot (*tyrannidem nimiam*) gyakorolt, úgy, hogy maga a föld kiált fel gonosz-sága miatt” (188.).²³

Ugyancsak egyértelműen zsarnoknak nevezi Abát az Altaichi Évkönyvnek a leírt eseményekkel egykorú, 1044. évi bejegyzése: a magyarországi előkelők „a császár segítségét kéri, és maguk a zsarnok gaztetteit (*fraudes tyranni*), amelyeket [az előző évi] szerződésnek okozott, felfedték, és földjük meghódítására szólították fel őt”.²⁴ Az Aba Sámuelre vonatkozó mérvadó forrásanyag tehát arról tanúskodik, hogy Péter mellett Abát is zsarnoknak tekintették. Ebből számunkra az következik, hogy a *Deliberatio* zsarnok királyát nem szabad csak Péterre értelmeznünk, hanem legalább ilyen joggal kereshetjük mintáját Aba Sámuelben is. Ugyancsak nem dönt abban a kérdésben, hogy

¹⁹ SRH. I. 329., 330.

²⁰ SRH. II. 500.

²¹ SRH. I. 330. A krónika „*nec convictos* [helytelenül: *contritos*] *nec confessos*” kifejezésére l. JUHÁSZ László: *A Képes Krónika szövegkritikájához*. Filológiai Közöny 12 (1966) 32.; eszerint a *confiteri* azt jelenti, hogy a vádlott peres eljárás során bevallja bűnét, a (*legibus*) *convincere* pedig azt, hogy a bűn rábizonyítása törvényes eljárással — pl. tanúk vallomása alapján — történik.

²² SRH. I. 329.

²³ *Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III*. Collegit Albinus Franciscus GOMBOS. Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: G.) I. 411.

²⁴ ÁAm. 34—35.

a *Deliberatio* királyában Pétert avagy Abát kell-e látnunk, az sem, miszerint Gellért munkájában a püspökök megadóztatásáról tesz említést. Péterről ugyan tudjuk, hogy adókat vetett ki, amelyeket Aba eltörölt, ez tehát arra mutathatna, hogy Péter volt az a magyar király, aki a püspököket adóztatta.²⁵ Ámde az állásfoglalást halasszuk el addig, amíg képet kapunk Péter és Aba Sámuel egyházpolitikájáról, mivel a püspökök megadóztatása nem egyszerűen egy adónem kivetését jelenti, hanem olyan súlyos kérdés, amely csak az egyházpolitika ismeretében és függvényében vizsgálható.

Végtére is a főpapi palásttól (tisztsegtől) való megfosztás esetét kivéve nem találunk olyan utalást a *Deliberatio*ban, amelyet — a jelen forrásismeretek mellett — biztosan vagy nagy valószínűséggel Péter királyra kellene vonatkoztatnunk. Ezzel szemben három különböző mozzanat is van a *Deliberatio*ban, amely Aba Sámuelre és korára enged következtetni. Ezek sorából a legegyszerűbben a *Deliberatio*ban említett hercegre (*dux*) utaló megjegyzés intézhető el. Mint már idéztük, a *Deliberatio* arról szól, hogy „a leghitványabb módon tisztelik a herceget az isteni rendelkezés és törvény ellenére”. Herceggel Péter és Aba Sámuel korának forrásai közül csak Aba Sámuel időszakára nézve találkozunk.²⁶ Az ide vonatkozó kútfők Aba uralma idején „dux”-ot említő híradásai²⁷ — nem önmagukban persze — bizonyosságul szolgálhatnak arra, hogy a *Deliberatio* „dux”-ot szerepeltető passzusa (s így maga a *Deliberatio* is) Aba Sámuel-kori lehet.

A *Deliberatio*ban Aba uralkodására mutató mozzanatként értékelhető Gellért és a többi püspökök eltérő viselkedése a királlyal szemben. Mint ismert, Gellért keményen ostorozta művében a meg nem nevezett királyt, akivel élesen szemben állt. Magából a *Deliberatio*ból — amely, ne feledjük, a tükrözött eseményekkel teljesen egykorú forrás — kitűnik, hogy a magyar püspöki kar többsége nem osztotta Gellértnek a királlyal szembeni oppozícióját. Idézzük fel ismét a *Deliberatio* fentebb már citált passzusát: „Ó, micsoda gyalázat! a mi látóink nem künn kiáltanak, hanem csak magukban zúgolódnak, parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét. Hogyan szólhatunk a királynak nem tetsző dolgokat? — mondják. Haragra lobbán, dühbe gurul: éppen mi hallassuk a szavunkat? Inkább kényszeredett kacajra fakadnak, semmint hogy Isten hatalmas igéjét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egyrészt retyerutyájukat ki ne ebrudalják a rájuk ruházott tisztségekből, másrészt őket magukat meg ne fosszák főpapi palástjuktól.” Amikor Gellért a királlyal szemben meghunyászkodó, vele együttműködő és legfeljebb csak titkolt, gondolati ellenállásig jutó magyarországi látókról szól, bizonyosan a hazai főpapokra, saját püspöktársaira gondolt. Kétségtelenné teszi ezt az a körülmény, hogy ezek a magyarországi látók félnek palástjuk elvesztésétől (ne priuentur paleis), vagyis a hazai egyházszervezetben vezető szerepet töltöttek be. Gellért tehát úgy ábrázolja magát a *Deliberatio*ban, mint akinek szinte egymagának kell harcot folytatnia a király ellen. még pontosabban: mint aki úgyszólván egymaga *meri* felvenni a küzdelmet a királlyal szemben.

²⁵ KARÁCSONYI János: az 5. jegyzetben i. m. 148—149. De a püspökök megadóztatásáról szóló *Deliberatio*-passzus kapcsán megjegyzi: „Vonatkozhatnának tehát azok [ti. a sorok] nagyon szorosan véve Abára is” (uo. 149. old. * jegyz.), s inkább csak külföldi példa utánzása miatt gondol Péterre.

²⁶ KRISTÓ Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 57—58.

²⁷ AAm. 29., 31.; G. I. 362.

Nos, pontosan ez a beállítás jelenik meg Aba Sámuel korára nézve a nagyobbik Gellért-legendában: azt követően, hogy Aba „fütykössel és doronggal” agyonveretett tanácsabeli embereket, s

„miután Marosvárra, Szent Gellért püspök székhelyére ment a húsvéti szentség vételére, az Úr feltámadásának napján előkelőket és püspököket küldött a szent főpásztorhoz, hívni kezdte Szent Gellértet, hogy az ő keze helyezze fejére az ország koronáját. Amikor ő ellenkezett és nem akart jönni, a jelenlevő püspökök koronázták meg, nagy pompával, és a nép meg a papság kíséretében a templomba vezették. Am az Isten embere, akit eltöltött a Szent Lélek . . . , a szöszékre lépve rettenthetetlenül fenyíteni kezdte kegyetlensége miatt a királyt” (190.).²⁸

A leírásból világosan kiderül: a püspökök többsége Abával tartott, hiszen a király főpapokat küldött előre Gellérthez, s miután a csanádi püspök megtagadta a koronázást, ők helyezték Aba fejére a királyi koronát. A *Deliberatio* tehát igazolja a Gellért-legendát e beállítását. Aligha úgy áll tehát a helyzet, amint Gerics József felvázolta: „a legenda Aba Sámuel és Gellért püspöktársait . . . bűnbakká tette” (197.), s ezzel hőstét, a szent főpapot mentesíteni kívánta attól a gyanútól, hogy „együttműködött az anathémával sújtott Abával és bűntársaival”; ennek érdekében Gellértet „egyszerűen kiemelte a főpap-társai közül, akik Aba mellett foglaltak állást, és szembefordította velük” (195.). Egyáltalán nem érthető, hogy mi vezette Gericset ama kételye megfogalmazására: „Elsősorban az Altaichi Évkönyv szerint, de még a Gellért-legendát alapján is szerfelett kétséges . . . , fellépett-e egyáltalán valaki Aba ellen az akkori magyar püspöki kar tagjai közül, pl. akár maga Gellért?” (191.). Az Altaichi Évkönyv valóban nem szól magyar püspök(ök) Aba elleni fellépéséről, de hallgatásából még nem következik, hogy ilyen nem is volt. A Gellért-legendát teljes egyértelműséggel bizonyítja Gellért éles ellentétét Abával, amely oppozícióban magára maradt, míg a *Deliberatio* ugyancsak világosan tükrözi Gellért elszigetelt, magányos szembeállítását egy meg nem nevezett királlyal. Mivel ezt a királyt leginkább Abával lehet azonosítani, ilyen módon a Gellért-legendát megerősíti azt a keltezés, hogy a *Deliberatio* elsősorban Aba Sámuel-kori vonatkozásokat őriz, a *Deliberatio* pedig hitelesíti a Gellért-legendát azon beállítását, hogy a szent püspök — a magyar püspöki kar tagjai közül szinte egyetlenként — fellépett Aba ellen.

A *Deliberatio* arra is tanú: nincs arról szó, mintha a magyar főpapok meggyőződéssel álltak volna Aba mögé. (Ez persze önmagában kételyeket ébreszt Gerics ama feltevésorával szemben, hogy Aba Sámuel mindvégig harmonikusan együttműködött a magyarországi püspökökkel, s annak érdekében fogtak össze, hogy együttesen elhárítsák azt a felkelést, amelynek veszélyét Péter uralma idézte elő, s ugyancsak kétely támad a tekintetben, hogy Aba Sámuel a püspökök világosíthatták fel és bírhatták rá arra a magatartásra, amely megfelelt a szerzetesközösségekre előírt követelményeknek.) A *Deliberatio* szerint a magyarországi főpapok — talán egyedül Gellértet kivéve — nem fordultak nyíltan szembe a meg nem nevezett királlyal (véleményünk szerint Abával), hanem „csak magukban zúgolódnak”. Hatalomféltség az oka ennek: „parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét”. A *Deliberatio*ban bíralt király olyan egyházpolitikát folytatott, amely természetesen nem nyerhette el a keresztény minősítésre igényt tartó fő-

papság egyetértését. illetve osztatlan helyeslését. Ez nem olyan egyházpolitika volt, amelynek megvalósítása érdekében a püspökök őszinte belső meggyőződésből léptek volna fel.

A *Deliberatió*ból vett fentebbi, szó szerinti idézetek egyértelműen bizonyítják: olyan eretnokség — amint a kutatás kimutatta: bogumil herezis²⁹ — ütötte fel fejét Magyarországon, mi több, jutott kevező pozícióba, amely végső meggyengüléssel fenyegette a magyarországi keresztény vallást és tanait. Figyelmet keltő, hogy már Szent István fiához intézett Intelmei kitérnek az eretnokség veszélyére:

„Ha valamikor uralmad alatt akadnának olyanok — távol legyen! —, kik az így egysebbe fűzött Szentháromságot megosztani vagy kisebbíteni, vagy nagyobbítani próbálják, tudd meg: az eretnokség fejének szolgálói azok, és nem a szentegyház fiai. Az ilyeneket pedig ne gyámolítsd, ne védelmezd, hogy magad is ellenségnek és bosszulónak ne mutakozz. Mert az efféle emberek a szentegyház népét nyomorultul megrontják és szétszórják. Hogy ez ne történjék meg, különös gondod legyen.”³⁰

Hajlamosak lennénk ennek alapján azt gondolni, hogy az idézett passzus valamiféle eretnokség magyarországi jelenlétének bizonyítéka lehet az Intelmek írásának idején (az 1031 előtti években). Ámde megfontolásra int az a körülmény, hogy a zsarnokság, illetve a zsarnok király képe — mint riasztó ellenpélda — többször is felbukkan az Intelmekben: „A türelmes királyok királykodnak, a türelmetlenek pedig zsarnokoskodnak (tyrannizant)” vagy „Ha a királyt istentelenség és kegyetlenség szennyezi, hiába tart igényt a király névre, zsarnoknak (tyrannus) kell nevezni”³¹ stb. Mivel egyelőre nem tudjuk konkrét okát adni, hogy miért foglalkoztatta ennyire Istvánt az Intelmekben a zsarnok, a gőgös király figurája, kétséges — bár távolról sem kizárt —, hogy valóságos eretnek-veszély fenyegette az 1020-as években az országot.

Ami egy Péter-kori (1038 — 1041 közti), kedvező pozícióba jutott eretnokség lehetőségét illeti, két körülményt kell ennek mérlegelésénél számba venni. Péter Velencéből jött Magyarországra, az eretnokséget azonban onnan nem hozhatta magával, hiszen az egyébként szintén velencei származású Gellért művében világosan megírta: „Ravenna dicső, és Velence boldog, mert ezek soha nem engedték megtérni Isten ellenségeit”.³² Ugyanakkor Péter egyházpolitikájával kapcsolatosan nem merül fel az eretnekek pártolásának gyanúja. Igaz, Péter két püspököt letett, de mire püspökségüket Ába vissza akarta adni főpásztorainak, már „másokat szenteltek fel” (192.),³³ vagyis Péter az elmozdított főpapok helyét betöltötte. Péterről még Gerics József is „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését” (310.) tételezi fel, ebbe a képbe aligha váгна bele, ha országában nagy szerepet juttatott volna a keresztény egyház leépítésére (végső soron megsemmisítésére) törő eretnokségnek. Éppen ezért tartjuk kétségesnek, hogy az egyébként adót kivető Péter vetemedhetett volna-e a *püspökök* megadóztatására. Ha ennek lehetőségét kizárni nem is tudjuk, azt a gyanút, hogy Péter nyíltan pártfogásába vette volna az eretnekeket, s rájuk

²⁹ L. fentebb a 12. jegyzetet.

³⁰ SRH. II. 621. Magyar fordítása KURCZ Ágnes tollából: Árpád-kori legendák és Intelmek. Bp. 1983. 56.

³¹ SRH. II. 624., 627. Magyar fordítása KURCZ Ágnes tollából: a 30. jegyzetben i. m. 58., 61.

³² Delib. 51. L. KARÁCSONYI Béla—SZEGLŐ László: az 5. jegyzetben i. m. 98.

³³ AAm. 26.

támaszkodva kísérelte volna meg végveszélybe sodorni a magyarországi kereszténység gyenge hajtását, adatok híján el kell hártanunk.

Nem ez a helyzet Aba Sámuellel. Róla éppen olyan információink vannak, amelyek úgy mutatják be őt, mint a formálódó osztálytársadalom ellenfelét. Az a király, aki „azt tartotta . . . , hogy az uraknak mindenük közös a szolgálkál”, aki „esküjét semmibe veszi, megveti a nemeseket . . . , és mindig nemtelen paraszttal élkezik, lovagol és társalog” (299.), aligha az egyház kedvére való uralkodó. Bármennyire is felfedezhető a felszínen rokon vonás — és a lejegyzett szövegekben még megfelelés is — Aba tényleges magatartása, valamint a szerzetesközösségek számára előírt útmutatás között, ez éppen nem Aba javára könyvelendő el, kiváltképpen nem abban a formában, ahogy ezt Gerics feltételezte: a Pseudo-Clementinában foglalt „keresztény társadalmi norma kívánalmával” (302.) „a vele [Abával] . . . együttműködő egyháziak és püspökök” (303.) ismertethették meg őt, s ennek nyomán Aba azért tekintett mindent közönségesnek az urak és a szolgálkál között, azért vetette meg a nemeseket, hogy ezzel maga mutasson példát a keresztényi életvitelre, mi több: Aba Sámuel e „programja a hazai egyháztól is bátorítva a még nem-feudalizált társadalom-elemek megnyerésére és helyzetük megszilárdítására irányult” (309.). Aba uralma, hároméves országlása egyértelműen visszalépés a feudalizáció lényegében Istvánnal kezdődő és Péter rövid uralma alatt felgyorsult folyamatában. Ha Péter a jó ügy szolgálatának buzgalmában zsarnok királyként sokat ártott annak, aminek szándéka szerint használni akart: a feudalizáció ügyének, akkor a hasonlóan zsarnoki vonásokat mutató Aba Sámuel mintegy előre megfontolt szándékkal ártott Péternél sokszorosán többet a társadalmi haladás dolgának. A *Deliberatió*ban tükröződő egyházellenesség tökéletes megfelelője a magyar krónikában Abáról kirajzolódó osztálytársadalom-ellenességnek. Szemben Gericcsel, elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a feudális magántulajdont elutasító, a társadalmi osztályellentéteket semmibe vevő király egyházi sugallatra tette volna meg mindezeket, hogy ily módon nyerje meg a még nem feudalizált társadalom-elemeket.

A krónikából tükröződő programja megvalósításához ideális partnerre lelt Aba a bogumil eretnokségben. E „programpontok” paralelljei a bogumil eretnokségben megtalálhatók: amikor Aba azt hirdette, hogy minden közös az urak és a szolgálkál között, akkor a bogumilek vagyont megvető álláspontja visszhangzott nála. Amikor a nemeseket megvetve mindig nemtelen paraszttal élkezett, lovagolt és társalgott, akkor a közösen étkező bogumil közösségek rímelnek erre. Amikor esküjét semmibe vette, akkor a bogumileknek az esküt megvető, tiltó, illetve az eskü értékét semmibe vevő tanaira ismerhetünk. Mi sem áll tőlünk távolabb, mint Abát bogumil eretneknek bélyegezni. Mindössze arról lehet szó, hogy tervei elérése érdekében teret engedett a bogumil eretnokségnek.³⁴ Aba Sámuel néhány alapkérdésben érthetett egyet a bogumilekkel: mindenekelőtt osztotta azok oppozícióját a társadalmi tagozódással, a világi hatalommal és a keresztény vallással szemben. Aba Sámuelnek, hercegének és eszmetársaiknak lehetett az a tervük, amit Gellért nagyon világosan fogalmazott meg egyházi szempontból a *Deliberatió*ban: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Methodius híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön”. Ennek a programnak az egyházzal teljesen azonos irányban

³⁴ SZEGFŐ László: az 5. jegyzetben i. m. 514—515.

ható világi vonatkozásai a krónikában Abával kapcsolatban olvashatók, azokban a már gyakran idézett passzusokban, hogy mindent közösnek tartott az urak és a szolgák között, megvetette a nemeseket, mindig nemtelen paraszttal étkezett, lovagolt és társalgott, vagyis velük „tartott össze” (299.), végül pedig esküjét semmibe vette. Az egyházi és világi programrészek teljes megfelelése, egyazon célrendszer szolgálatába állítása jelentik perdöntő bizonyítékát annak, hogy a *Deliberatio* jelenre vonatkozó utalásai Aba Sámuel korára vallanak, vagyis hogy Gellért a művében meg nem nevezett királyt jobbra Abáról formázta meg. Nincs természetesen szó arról, hogy a *Deliberatio* királya mindenestül Abát jelképezné. Magunk is utaltunk rá, hogy egy ponton bizonyosan s egy másikon nem kizárható módon Péter szolgálhatott e király modelljeül. Bizonyos továbbá — s e vonatkozásban valóban szép elemzést olvashatunk Gericsnél —, hogy a *Deliberatio* királyában igen régi múltra visszatekintő gondolati anyagok is megfogalmazást nyertek, így pl. akkor, amikor Gellért arról írt, hogy elragadták „az Istennek járó tiszteletet a zsarnokok, akik örökségüként követelik maguknak azt, amit az Isten a szegények érdekében közösnek teremtett. Mindezt azért teszik, hogy féljenek tőlük és Isten gyanánt tiszteljék őket” (299.). Geric ama meditációjában, hogy „Gellértnél könnyen lehetett ez akár őt személyesen érintő eseményekre való reagálás, akár időhöz nem kötött, merőben elméleti eszmefuttatás” (300.), magunk — nem zárva ki teljesen az előbbit sem — a második alternatívára gondolunk, amiként a *Deliberatio*-hoz időben közeli keletkezésű Intelmekben is nagy visszhangot váltott ki (úgy véljük: konkrét, aktuális él nélkül) éppen a zsarnok király itt is jelenlevő problematikája. Ha tehát a *Deliberatio* királya számos minta nyomán született is meg, akiben korhoz köthető és kortalan mozzanatok keveredtek, leginkább mégis Aba Sámuel magyar király arcéle ismerhető fel benne, illetve még a király képénél is markánsabban az Aba Sámuel-kori magyarországi viszonyok³⁵ — a *Deliberatio* jelenre utaló passzusai — nyertek megörökítést Gellért művében.

³⁵ Ifj. HORVÁTH János: *A Gellért-legendák forrásértéke*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 (1958) 43—44.; KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVIII. Szeged 1965. 28—29.; SZEGRÚ László: az 5. jegyzetben i. m. 513—515.

A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról (Ismeretlen legendaváltozat)

I. Magyar szentek legendáriuma a 14. századból

A gráci Egyetemi Könyvtárban található egy kódexkolligátum,¹ amely már a 15. században a seitzi karthauziak könyvtárában volt.² Ennek első tagja egy 14. században keletkezett legendáriumot tartalmaz.³ Ezt a részt „Legende rare”-nak nevezi egy 15. századi kéz, melynek bejegyzése szerint a kötetben az alábbi legendák találhatók:

„s. Elysabeth — s. Ladislav Regis vngarie — s. Stephani Regis vngarie — s. Emerici — s. Adalberti — s. Colomanni — s. Wentzeslay — s. Barbare — s. Maximiliani — s. Judoci — Mauri abbatis — Epitafium beate Paule a sancto Jeronimo presbitero editum — s. Stanislai episcopi.”⁴

Ma csak Erzsébetről, Lászlóról, Istvánról, Imréről, Adalbertről, Mórról és Pauláról találhatók meg a kötetben a jelzett művek, azok is egyértelműen négy részre különíthetők el, s öt kéz írásai. A 63 levélből 18-at foglal el Szent Erzsébet legendája, a 19–32. leveleken Szent László, Szent István, Szent Imre és Szent Adalbert, a 33–52. leveleken Szent Mór apát, az 53–63. leveleken pedig a Szent Pauláról szóló legenda olvasható. Az utóbbinak az eleje hiányzik, a legenda szövegét két kéz írta. A Szent Mórról szóló legendának és a Szent Erzsébetről szólónak is hiányzik a vége. A szövegek a 33–52. levelek kivételével egy oszlopban íródtak.

A kódexben előforduló seitzi karthauzi tulajdonosbejegyzést⁵ támogatja az egykorú, 15. századi kötés tábláján megmaradt levél is, amelyet egy prágai karthauzi szerzetes írt a seitzi priornak.⁶ Ebből jogosnak látszik arra következtetni, hogy a kolligátum, benne az általunk most tárgyalandó magyar legendáriummal, a seitzi karthauzi kolostorban állt össze mai formájában.

A 19–32. levelek központozása alapján arra következtethetünk, hogy az ott szereplő legendákat valamelyik szerzetesrend ebédlőjében olvasták fel.

¹ A nagyobbbrészt legendákat és sermokat tartalmazó kötet részletező leírása: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz*, bearbeitet von Anton KERN. Band 2. Wien 1956. nr. 1239. Papír, 129 levél, 220 × 140 mm. 14/2. század. Vörös vaknyomásos, 15. századi bőrkötésben. Ezúton köszönöm meg KÓKAY Györgynek, hogy a kötetre felhívta figyelmemet.

² 15. századi bejegyzések: f. 2. és f. 125.: „Iste liber est monasterii s. Johannis in Seytz ord. Cart.”

³ ff. 2–63.

⁴ f. 1.

⁵ A seitzi karthauziak könyvtáráról l. MOIROL, Maria: *Zur Bibliotheksgeschichte der Kartause Seitz. Die Kartäuser in Österreich*, Bd. 1. (Analecta Cartusiana 83.) Salzburg 1980. 21–47.

⁶ f. 1.

B. Bischoff áttekintése szerint a szóban forgó központozás a 11. század után terjedt el, először a cisztercieknél, a 13. században a domonkosoknál, majd a karthauziaknál, azután a devotio modernában.⁷

A magyarországi szentek közül csak Szent Gellért legendája hiányzik a 19–32. levelekről. De Gellért neve nem szerepel pl. a Gyöngyösi Gergely által közölt, s a 14. század végére datált mértéktartó pálos ünnepjegyzékben sem, míg legendáriumunk négy szentje (Adalbert, István, László, Imre) megtalálható.⁸ Szent Erzsébet legendája nem az általunk vizsgált legendák közt szerepel a kötetben, s ő nem is csak magyar szent. A 19–32. levelek különállását bizonyítja az is, hogy a nem ott szereplő legendák (Erzsébet, Mór, Paula) szövegében nem szerepelnek a felolvasást segítő interpunkciós jelek. A Szent László, Szent István, Szent Imre és Szent Adalbert legendáit tartalmazó 14 levél úgy íródott folytonos írással, egy kéz által, hogy az első (19.) levél csak a másoló tollpróbáit tartalmazza,⁹ az utolsó (32.) rektóján pedig explicit olvasható:

„Explicit Legenda de sancto Adalberto cum ceteris suprascriptis Legendis. Rogamus in domino orate pro nobis humiliter et petimus ut nos recommedet [recte: recomendet] frater oracionibus. Valet in domino.”

Vagyis e legendárium abban a formában őrződött meg, ahogy keletkezett. Az explicit megerősíti fentebbi megállapításunkat: a legendák provenienciáját valamely magyarországi szerzetesrend liturgikus gyakorlatában kell keresnünk. A 14. század második felében virágkorát élő seitzi kolostorba kerülésére elfogadhatónak látszó feltételezésünk van. Ugyanis egy ideig ott tartották a karthauzi rend általános káptalanjait, s a magyarországi kolostorok alapításánál is a Seitzből származók játszották a fő szerepet. Nagy Lajos lövöldi kolostoralapítása (1364) után azonban több pálos szerzetes is átlépett a szigorúbb karthauziakhoz.¹⁰ A belföldi tagok számának emelkedése, továbbá a laikus testvérek hazai volta szükségessé tehetette, hogy a rend engedélyeztesse hazai szentjeink tiszteletét. Ennek az engedélyezettetésnek éppen Seitzben kellett történnie az ott ülésező általános káptalanon, esetleg éppen a most előkerült legendárium alapján. Egyébként az erős központi irányítású rend még Szent István napjának valódi ünnepként való megülését is csak 1426-tól engedélyezte magyarországi házaiban.¹¹

Ezen alkalommal csak a Szent László-legenda szövegét vizsgáljuk és adjuk ki.¹² Az 1938-ban megjelent kritikai kiadás¹³ óta ez az első jelentősebb új szöveg-

⁷ BISCHOFF, Bernhard: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin 1979. 215.

⁸ TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai*. Bp. 1977. 49–51.

⁹ A tollpróbák közt: „Adest namque dies sanctissimi dyonisij.”

¹⁰ Seitz szerepéről, a lövöldi kolostorról és a pálosok átlépéséről I. DEDEK CRESCENS Lajos: *A karthauziak Magyarországon*. Bp. 1889. 137–143. L. még: MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1977. 255.

¹¹ 1426: „Steffani regis et ap. ungarorum festum possunt domus in vngaria cum candelis et refectorio celebrare.” Az adatot az ÖNB 1726. számú (Aggsbachból származó) kódexe alapján közölte DEDEK CRESCENS i. m. (10. sz. jegyzet) 242.

¹² A Szent Istvánról, Szent Imréről és Szent Adalbertről szóló legendák szövegelemzését más alkalommal végezzük el.

¹³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. E. SZENTPÉTERY. (A továbbiakban SRH) I–II. Bp. 1938. A BARTONIEK Emma által gondozott László-legenda: SRH II. 509–527.

részeket, és az ismert variánsoknál gyakran jobb olvasatokat nyújtó legenda-változat, ráadásul ez az egyik legrégebb fennmaradt kézírata legendánknak.¹⁴ Szövege mintegy 1/7 részben volt eddig ismeretlen. Nagyon jelentős, s kiadásunkban érvényesülő szempont az is, hogy a szöveg központozását közölve, a korabeli olvasási gyakorlattal segítsünk a kolonok ritmizálásának megállapításában.¹⁵

II. A legendárium Szent László-legendája

Szent László legendájának eddig két változatát ismertük. A hosszabb, ún. Nagyobb legendát egy Bécsben (ÖNB Cod.3662. ff.102'—104') és egy Münchenben (Cm 18624. ff.49—55.) található kódex őrizte meg. Mindkettő a 15. századból származik, a Bécsben őrzött a század végéről. A rövidebb, ún. Kisebb legenda lelőhelyei: Gyulafehérvár (Batthyánaeum, J 76. ff.396—397. — B); Párizs (Mazarin Könyvtár, nr.1733. ff. 404—406. — egykor a Bibliotheca Corsondonckianában, innen a jelölése: C); Legendae sanctorum Regni Hungariae in Lombardica Historia non contentae (Strassburg, 1484—1487 közt, stb.) c. kiadványban (pl. App. 57. — Innen jelölése: A). A gyulafehérvári kézirat 14. századi, az utóbbiak (kézirat ill. nyomtatott kiadások) a 15. századból valók.

Bartoniek Emma a kritikai kiadás bevezetőjében megállapította, hogy a kétféle változat közös alapszövege egy ma nem ismert legendából származik. A régi alapszöveg szerinte — és a későbbi, e legendákkal foglalkozó szakirodalom többsége szerint is — inkább a Nagyobb legendában őrződött meg, de nem mindig. A kétféle változat egymásból nem vezethető le. További megállapítása: a krónikát az őslenda szerkesztője forrásként használta.¹⁶

Gerics József mindezeket jogi fejtegetésekkel is megtámogatta.¹⁷ Ugyanis Csóka J. Lajos a magyarországi latin nyelvű irodalomról szóló kötetében¹⁸ vitatja, hogy a László-kori Gesta az elsődleges. Szerinte történeti eseményekben a forrás egy pannonhalmi Chronica Hungarorum. Nem mindig meggyőző forrás-elemzés alapján Csóka a bencés Regula és liturgia nagy hatásával számolt. Az általa bencés eredetűnek tartott Pray-kódex szerkesztőjében vélte megtalálni a Szent László-legendát megalkotóját. Keletkezési helyként Pannonhalmát (esetleg Somogyvárt), keletkezési időként pedig II. András uralkodásának első évtizedét következtette ki, illetve feltételezte. A kétféle változatnak Csóka szerint nincs különösebb jelentősége. Fogalmazásából azonban az derül ki, hogy szerinte a Kisebb legenda a Nagyobból jött létre, némi átdolgozással.

¹⁴ A Gyulafehérvárott őrzött kódexet (mely Bartoniek szerint szintén a 14. századból való) nem állt módunkban tanulmányozni.

¹⁵ A Szent László-legendát stílusáról I. HORVÁTH János (ifj.): *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 188—195.

¹⁶ SRH II. 509—511.

¹⁷ GERICS József: *Krónikáink és a Szent László-legendát szövegkapcsolatai*. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp. 1974. 113—136.

¹⁸ CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században*. Bp. 1976. 226—262.: (Szent László legendája), 647—672.: (A Hóman-féle Szent László-kori Gesta Ungarorum létkérdése.).

Mezey László újabban megjelent tanulmányában¹⁹ a kétféle legendaszöveg azonos, liturgikus rendeltetését említi. Szerinte a Nagyobb legenda a *cursus monasticus*, a Kisebb a *cursus ecclesiasticus* középkori szövegrendezésének felel meg.

A Fodor Adrienne által közölt breviáriumbeli legenda-változatok²⁰ néhány, nem jelentéktelen szövegvariánst leszámítva a Kisebb legenda első hat fejezetét, illetve azok rövidített változatát adják. A három változat (I.: hosszabb, „bővített” — II.: rövidebb, régiebb? — III.: rövidebb, más forrást követő) Szent László jellemzésénél kettős szövegű: László megjelenése az egyik változatban (I. és III.) az oroszlánéhoz, a másikban (II.) Priamoséhoz hasonló. Az utóbbi, melyet két, egymással nyilvánvalóan összefüggő 16. század elejei breviáriumban²¹ találunk meg, fegyelmezett, rövid, nyelvezete is fölötte áll a másik (oroszlános) változat szövegének. Mezey László ezen megállapításai alapján a változatokat közlő Fodor végkövetkeztetése az, hogy „a Priamos-hasonlatot tartalmazó legenda-változat a régiebb, a tömörebb és tényszerűbb, a Szentpétery és Gombos²² által kiadott *Legenda minor* pedig ennek egy későbbi, a csodákkal kiegészített változata. . . . Teljesebb és életszerűbb képet adott Lászlóról, mint az I. számú legendát kivonatoló esztergomi breviárium.²³ Felfigyelhetett erre a XVI. század elejei új kiadás összeállítója, talán a humanisták második nemzedékéhez tartozó valamelyik nagy tudású esztergomi kanonok, és a régi legendából állította össze a *lectio-szövegeket*.”²⁴

Az eddig ismert változatok és az azokra vonatkozó szakirodalom ezen rövid ismertetése után közöljük a most előkerült változatot. A szöveget kísérő számjeles jegyzeteink a Bartoniek által alapszöveggként kiadott legendára (V-re, azaz a Nagyobb legendára) vonatkoznak, s a rövidebb eltéréseket, szóvariánsokat tüntetjük fel. A hosszabb eltéréseket, illetve a Kisebb legendával (C A B) való összevetés nem szóvariáns jellegű eltéréseit betűjeles jegyzeteinkben adjuk meg. Az eddig ismert változatokban nem szereplő szövegrészeket dőlt betűkkel emeljük ki. A ritkítás azon esetekben fordul elő, ha szövegünk a Kisebb legendával (vagy annak legalább egy variánsával) azonos módon tér el a Nagyobb legendától. Szövegkritikai jegyzeteinkben és a későbbiekben a legendákat a már ismerttetett betűjelekkel (V M — C A B) idézzük. A ma Grácban őrzött, egykori seitzi kódexet a továbbiakban S betű jelzi. A szóelhagyást az *om.* (omittit), a szövegbetoldást az *add.* (addit) jelöli. Bartoniek kiadására az SRH II. és a megfelelő lap és sorszám utal. Az u és v betűket külön jelölés nélkül a mai helyesírási gyakorlat szerint írjuk.

¹⁹ MEZEY László: *Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása. Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Szerk. MEZEY László. Bp. 1980. 19—55.

²⁰ FODOR Adrienne: *László-legendák a XV—XVI. századi magyarországi breviáriumban.* Athleta Patriae. Bp. 1980. 57—72.

²¹ 1506-ban és 1519-ben a pannonhalmiban, 1514-től az esztergomiban.

²² GOMBOS, F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. III.* Bp. 1938. nr. 5028. (Gombos a Kisebb legenda szövegét a *Legenda sanctorum regni Hungariae* címen a 15. század végén és a 16. elején több kiadást megért nyomtatványból közölte.)

²³ Valószínű az I. számú breviáriumbeli változatról van szó.

²⁴ FODOR i. m. (20. sz. jegyzet) 64.

Beaus rex Ladislaus excellens p sapia regu ungarie. in p sue nativitate exordio. ore dei ppositu. sicut ceptu. i vigore pnum p sebat. i naci pmonstbat i firmen. hie cet rex futus. p munda mune odicis. q p pcat. for p phie hor. i mi. miabilis sapie d p b. ac ab p tuidis sua mopis sui vicario. bone spe ac veracie dicitis p d amru p icat. ut ex p m apostitoe sui d corpe corpe i mias boe i d ebe pner of n d. amz omz ad n d. tene n m. cet. i i i h n e r a q p m s e u e d o m s e x a u t. Ladisla. e vocat. q v o t a q n o m i n f u p p h e o f u r t o r a n d e t e i e e i p o s i t u. p m u i a u s p l l a b a n o i e h u d i l a n s e p p a g e m. d o f i s m i e d i m s. ul' d a t u s i n e d a t o. L a o s v o p l a m e p a. Ladisla) q u i p e l a n s. d a t a p p h e s o n a t. i p e q u i t e. l a u s e a t p h e. q n a c o i t z e n e m i. i q b s p r o c e p t e c a h e s u r e n t. e b s i e x p e t a m t o r o r e d i m t u s r e c p s o v i s t a n t. C r e n t a u p u r. i v o c i t a t z a m d i e m e i o r i g e t i b z. s u p c e n t m e m o r i a d i c i t u e i v a c i t e p f i a s. a i a d p m u. S u i d i s c o r n a s t e n d i s s i m i t a v i r i d i p f i d e n o t i a d. i t h a m o s c o r i m b e s i e. u e n o s o l u a b i a o m i s e m e t i p m p i l l a. e d i l i g e d u e s t i m a r z. I s p e i f i d e i r a d i a b z f u d a t. i a m p o. i s p u a c e p e. i a d u m a t e d e o. s t a t u t s i p o r a r o m p s e n t a n e x n a m s e q. i n o d u s u n d e. i n o c t i a a i s t o d i e. i n s t i c i a m i t a t i p m p t u d e o. i h o l i s o f f i c e t a b e. C u a u t o r d l a u s d e n t. i a c o d e q s i t a t. i p o s i t a s u i p o r e e f f o b. c e p i t f a c t u v i t e. S u o c h a d d u c t. q i r e l i g i o n a c e p t m e d i c a d e d e o s f a m i l i e d i t o e. q f o r u e m o r e c o l l y. a i m a r z. e t a t i c e n t u r i p r o m u i t. s b i m t e p o r t i a c a l a m e. i m a r o r e c a i m a g n a t e s p a n i t a t i a f f l i c i a t a. v i r i b o m d i t a c o e. s u a n t e f f u s g a p s e. E l o i a n r e a p m i d a n a. d i u i c i a s i. i d i g n a t e s. p o e n a a s i m t. i v o l u p t e m. q b z o p o n e d i s. c a o p i e n e. q c a r p o s s o r e s. m e h f a r i g a t. i d i g e n t e s. t o t a m o r a l i u v s a t m e n a o. i n t. v i t a t e s v a p e m a t u o p u r a u t. O m d i s i d a b l i u s i m a d i n e e n o d i s t i n d o. i n i l l u r. m a r e s t a t e t o t a d a n t e m i t i s e r e c t. i l l i i a s a b l i d i g e n t. o r d i s a f f r a n s b o m i. a d i m i c i a s f e h h u i d a m n i d i d a n u. p m a n d. r e g i d i c i t e f u i t a. q s u i e v m e a z e b u a t. d i l e x. d e p e s e. i m u d i m a p d i n. E a t e s u o c h. i p d b e m e n e m. d e n a t a l i m b o r e s. l i b a l i s m e r a c e s. m u l t i c. i s t i t o t. m i s e r i d i d i s t i o. v a h d i m. o p p o r e l a b a t o r. i p a n e t a n n e z a l l i p u s t r i m a d m i t a. T a l l e s a t c a t i s a i m d e a n e o r n a t. c o r p o. t a i l e. v i r t u t a t. i p e l a u d a b l e m e r u b e b e. E a t n m a u g o b i s t. i r e u r a d i n d m o. v o l o. s t a t i a p e r u s. i c e a t h o r d z a b h a m u l p a p a e m m a d. i t a q e r u b a n t a. i n e d o n o y p l a. i e. i n a q d i s t i n d o c o r p o i m p r o d i g n a d e l a. C u v o t i c a b o n o y p m i n d a p e.

unde dicitur. no anstiphe cuores e clarus: no aboz iura dolosa
 seu violenta occupauit. Hic q in puentu mitor largen ofueu.
 dicitur p acceptu bnficij agens? qd boni sensu i se dno alicui
 mltipauit. Intea nunciu eade puidencie ne tm deus ocul
 tui ludez. ne deus qesat caosa: p ptem ungaris gualz
 ne pote nouit ad huc quido orore plimur ad gualz adent
 tpe opatem? q s de elem delamce? qm sui dno dente
 pioni pteget. i exemplis euidite. Tunc ataq dimare
 pncipe i pnt offo religiofific pficit. Tandem pncipis regni
 amba cu rege por Salomoe. sepms triphatio. neq qm
 amalia cessantibz. n rege salomoe. aycaeli custodia d'centa.
 cu ofensu pncipi i plebs totu ungarie. fehx regni fore tnt
 roe dicitur. In pccatis aut honor ambice. In qualz rex
 salam cupidite. regm subnaem suscep. Tu n maritima
 hie regn digna occupari no ungi. no i rege coronari
 fepmuit. s i signa regis in se hie facies d'fn' cu honoe
 regie digna offm. n ut pte s ut pte adpleant. Jam roe
 regie digna offo digstie suscepto? qm se aut qte exhibuit
 plus e q ob queat explicat. No n afflictoz diuice aut
 alio epab? cor a pofine. s emu pmentu boni se hie. illd
 ita abli d'ficio cupiebt. indefinenu opm magnimie p
 rebz. Tunc itaq bongan i affia puidz i q'ho' uenit i smoe?
 p hanc pmissioe. iust i iudice. fener i corrupcio. Sigilhe
 i orombz iugit i iustiebt. pau pli lugab? i q'oz i iura. se
 p'io opponet. Quas eade epales ofent. i sufficien? cas
 red d'itibz decauit. Labasq p ungariam eade. p pccantibz cleo
 fima p'limauit. Tunc p' s' fac. rex h' d'z la? h'ult i iustie?
 t'iam ap' d'm em operimut. ut cu m'ia m'itor q' expi
 m'ia p'barit. Quada siqte nocte m'ost'iu waradiense.
 iux' ofbetidq' s' h'it. ut orat. Fem e aut d'ni i oac d'nciu
 moraret. cubiculariu) cu q' s' cu exp'ibat foris p'mmit
 uora tedio affa. fixit i iuto p' p'oz iudicis d'ni sui glori
 f'icaco corpe. m'abli i acce p'leuati. Tu ne b'em uim q
 adhuc i iure cofente. arma moleb no p'meb? s p'oga
 tina m'itor facas. ad oficium fup'noz amu p'leuabz. p' d' h'
 laudat b'ffimoz. of'ima ungaroz irruperit. i illic uidos
 ac m'heres capanos ab d'ueunt. ad t'p' ai c'iaen ofequeb.
 uot i p'haud' magna in h'ebat q' maduaret. Tu fame
 p'haud'et eade? amulius e t'p' f'ofsi ab e'it' oroz of'ic'it.

telcofime

i plorabē mīas dī. ut q̄ quidā filios isrl. māna d' celo plūge nūc
 erit p̄ x̄mū. fāma media. nō fructū itēne. Tāu fāce m
 oīe renūcāre. eae grex cuoz i bubaloz obuiant. et rat
 ipō sunt i mediū ecae. repota fāitate que. Tult. & q̄p
 d' inalibz q̄ sibi sufficiēbē. laudatez. i estīfāntes i tō sua p̄
 fāmit amāz p̄secuti. Ad est. d' alio sūmo. affem. eis. tropoz
 tūntes boim opre amīstis. T. Clauz iste d' sūm. dū affai sūmo.
 phatū deo cogitaz. h' ei p̄cassim dīnt) oblatū est. ne corpi
 tōz. q̄ auctor vniūstis celi digna honōc. sūoqz iā sūmo
 ofouebē. i puluē dīctū) nūc p̄cēt. Iē aūte sūm p̄ca
 fias impetra. sōz corpi vlt. dū steph. regis. q̄ p̄n) vngā
 nis viā salutz dīnūbat. i filij ex hēmia. q̄ cū cet. fili) re
 gis vme. petet qz. & dīnt) reuelai q̄ offīe possi accepi. cēp
 nīsu v̄gīntē deo ḡtīssimū. q̄ v̄luptē q̄uīqz. q̄ s̄pē
 p̄stīat i regnū sūcessīue. vōtū deo v̄gīntē obtulit. corpa
 q̄s s̄a Gerhārdi mīa. i b̄tōz andree. i b̄ndā. v̄riablt
 feat eleuari. h̄z qz rebz aduocū ei ḡtīgeabz. vides dīna
 cū se dīctōis v̄dīat. cēp solitate medicū. q̄ p̄n) q̄ v̄mā. q̄
 deo ḡtī. p̄tōc bono bonoz auctoz. rebz. S̄tīntē & nē
 infīmā. i vltic si optet mori p̄. qui ai splendor. i s̄cā s̄cē dī
 delno dubitāt. d' elīssīam. moztē eae q̄ redmā dīo hōbz
 sūstīnē. Cēss hō d' s̄as amīat. q̄ eos s̄ūmē. i totū) i p̄n
 dī. p̄dīgos effecit. ai id sūmū bō. illa mē mālīs vīte tō
 sūnt. i p̄tā p̄ssīo. sic facē q̄ndū eis ondet. i s̄ vltate sūa
 i dulcedīne. moztē p̄oz elīq̄uēt. huc oīa. q̄ n̄ sūt. s̄ vīdānt eis
 corā eo illo. T. Cēpēt & p̄ca) talū amīator. i q̄ mediocre ap
 p̄cēt) locū omā) h̄ūent. fīde ac v̄c. sūmū bō. q̄ p̄hēdētē
 Cū. at sūmū s̄a Ladīslāi regis. notū longe lūcēz dīssīdīssī.
 duce fātor. locoz m̄oz. i alemānoz. itēn p̄cān) s̄cā
 ofouebē. i regē Ladīslāi. & sūoqz duce ac p̄ceptore p̄re. q̄z
 dī p̄cārit. Cēz anq̄ mōngīam ouerēt. q̄m) rex v̄rē
 te regm n̄cā. nē bohēmos i expēdīcōm p̄fōū. & v̄bī re
 fōū cū honōc sūo p̄cēt. dū iā regē) cogitaz. e gēndīe
 rep̄tma corpe. v̄nibz oīe i cap) orno dēstīm. T. Cōuac
 tībz regm p̄ncīpīb) i dīcat dīssīdīcōz sūi corā imūc. Quo
 aūctū dīmōz. mltī) p̄lōgācū dīvīte p̄ssīm) v̄gīssī
 adalū extallit. & p̄ssīm) rex. acceptū eulāssā. s̄cā
 mēnē ad dū. i que fīdēt) ē. q̄ toto dīlēt) v̄o v̄ntē
 Cōte.

affinitate in solo rege laborato. tota milia eius in xpi
 facta. in unum exspecto. heu magna turpitudine regimine
 deservita. **O** sine dispendio inestabilis via. talis ne p[ro]p[ter] tam
 ydoneu exccitorem. expeditu in p[ro]p[ri]e. magnanimu in publico.
 religiosu in domo. acbz. cu fa desideru sine p[ro]p[ri]e in op[er]e.
 Adno fm e[st] d[omi]n[u]s 3 mabile i o[mn]i bo[n]o. **P**olime au. cu vna
 fias vngaroz. claru i p[ro]p[ri]e fm i vnu duces i p[ro]p[ri]e iuvenes
 v[er]gite. Lignib[us] i dimetis squalid. h[er]emus cu[m] anoz spaco
 choreas n[on] dixerit. o[mn]i[m]q[ue] musica g[ra]m[ma] i p[ro]p[ri]e. vltra t[er]re l[itu]m
 filuere. Cu vo d[omi]n[u]s corp[or]is eius. v[er]adimiu t[er]re. v[er]is. sepeli
 se madauerit. ob ardore d[omi]n[u]s amandiu. Longitudinem vie p[ro]p[ri]e
 l[itu]m hesitaret arbitri. i albensem eam q[ue] p[ro]p[ri]e cat videt ce
 d[omi]n[u]s d[omi]n[u]s. **V**enerit it[er]m ad d[omi]n[u]m vbi p[ro]p[ri]e ac t[er]ra p[ro]p[ri]e
 gati dormere. **T**unc p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e in p[ro]p[ri]e morarent. **T**unc i q[ue]
 p[ro]p[ri]e cat cor[por]is eius. fm p[ro]p[ri]e. o[mn]i[m]q[ue] armat[ur]o cu[m] l[itu]m. v[er]is
 i[er]m p[ro]p[ri]e. **E**ngilates au. t[er]re no i v[er]ientes. q[ue] p[ro]p[ri]e v[er]is.
 cepit p[ro]p[ri]e d[omi]n[u]s. **I**nuenerit q[ue] v[er]is v[er]adimiu. v[er]is
 t[er]re. i fm corp[or]is i eo p[ro]p[ri]e. **S**edentes itaq[ue] amactin. q[ue] v[er]is cor[por]is
 l[itu]m p[ro]p[ri]e ad locu vbi sepulchru ipe sibi m[er]it[ur]o elegit. d[omi]n[u]s
 p[ro]p[ri]e. **E**t q[ue] m[er]it[ur]o e[st] i[er]m s[ui]s. s[ui]s ag[er]e. i[er]m s[ui]s fm
 o[mn]i hesitaret d[omi]n[u]s. **Q**uo cu venisset. i o[mn]i p[ro]p[ri]e exi
 betes. p[ro]p[ri]e eius assistent. quida d[omi]n[u]s p[ro]p[ri]e dicebat fete
 cor[por]is eius arch[iep]iscop[us] o[mn]i[m]q[ue] suauissim[us] odore fragran[ti]a. senectute.
 p[ro]p[ri]e e[st] i[er]m ei. addoxu eius. i reflecti n[on] potat. **Q**ui
 p[ro]p[ri]e v[er]is d[omi]n[u]s videns ce p[ro]p[ri]e. m[er]it[ur]o euilando d[omi]n[u]s
 bat d[omi]n[u]s. **P**ocum i[er]m d[omi]n[u]s. **P**ades ad sepulchru p[ro]p[ri]e
 regulamam ei ut sanaret. i p[ro]p[ri]e. **R**uulsa e[st] itaq[ue] c[er]u[ic]e cu
 t[er]re m[er]it[ur]o suo q[ue] corp[or]is m[er]it[ur]o. i[er]m q[ue]m s[ui]s. **R**ecupabat
 p[ro]p[ri]e v[er]is p[ro]p[ri]e. i m[er]it[ur]o ei[us] o[mn]i[m]q[ue]. **S**ic e[st] d[omi]n[u]s. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s
 m[er]it[ur]o sanas. t[er]re d[omi]n[u]s se p[ro]p[ri]e. i[er]m d[omi]n[u]s o[mn]i[m]q[ue]. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s
 m[er]it[ur]o v[er]is n[er]te. d[omi]n[u]s p[ro]p[ri]e sua. q[ue] p[ro]p[ri]e suo p[ro]p[ri]e
 v[er]is d[omi]n[u]s. e[st] d[omi]n[u]s v[er]is cap[er]e. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s
 d[omi]n[u]s p[ro]p[ri]e. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s
 n[er]te d[omi]n[u]s. q[ue] e[st] d[omi]n[u]s p[ro]p[ri]e s[ui]p[er] p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e
 p[ro]p[ri]e. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s d[omi]n[u]s. v[er]is illoz eam i[er]m debet. **S**o.
Tomas e[st] i[er]m d[omi]n[u]s se p[ro]p[ri]e. p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e. p[ro]p[ri]e
 p[ro]p[ri]e. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s. q[ue] m[er]it[ur]o. v[er]is m[er]it[ur]o. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s
 p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e. v[er]is p[ro]p[ri]e. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s ad
 p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e. **S**o. e[st] d[omi]n[u]s q[ue] s[ui]s cat. d[omi]n[u]s p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e.

Szövegközlésünk központosítása az alábbiak szerint alakul:

<i>a kéziratban</i>	=	<i>szövegközlésünkben</i>
. (pont)	=	. (pont)
: (vessző, alatta pont)	=	; (vessző)
⁂ (hurok, alatta pont)	=	; (apoztróf)
; (pont, alatta vessző)	=	; (pont, alatta vessző)

De Sancto Ladizlao rege ungarie

1. Beatus Rex Ladizlaus¹ ^aex illustri prosapia regum ungarie.^b
in ipso sue^{1a} nativitatis² exordio.

gracie dei propositum.

habitu corporis.

et vigore³ animi preferebat⁴

et natus premonstrabat⁴ infantulus,

qualis esset rex futurus;

providencia nimirum conditoris.

qui speciosus forma pre filiis hominum.

et innumerabilis sapiencie describitur⁷

sic ad similitudinem suam in operis sui vicario.

bone spei ac venture dignitatis fundamenta coniecit⁷

ut ex prima conposicione⁵ sui de⁶ corpore(!).⁷

corporis et mentis bone⁸ indolis⁹ puer ostenderetur,¹⁰

cuius vicem adultus tenere natus esset.

2. In hiis itaque primis gracie donis exortus⁷

Ladizlaus^{10a} est vocatus,

quod utique nomen non sine presagio futurorum.

videtur ei¹¹ esse impositum.^c

Prima itaque¹² sillaba nominis huius.¹³

Laus est per paragogen¹⁴

Dosis autem dans vel datum sive dacio,

Laos vero¹⁵ populus interpretatur.

¹ Ladislaus

^a *om. CAB*: ex illustri . . . notitia (SRH II. 515, 1—516, 20.)

^b *add. VM*: exortus . . . exortus (SRH II. 515, 2—18.)

^{1a} *om.*

² *add. sue*

³ *om.*

⁴ *monstrabat*

⁵ *add. decore*

⁶⁻⁷ *om.*

⁸⁻⁹ *om. add. elegans*

¹⁰ *ostenderet*

^{10a} Ladislaus

¹¹ *eidem*

^c *add. VM*: Nam . . . alludamus. *Postea ordo verborum*: Ladislaus . . . dicitur, laos . . . interpretatur, dosis . . . datio, prima . . . paragogen. (SRH II. 516, 8—9.) *In codicibus CAB hic textus posterius est.* (Cf. SRH II. 516, 26. et 520, 29.)

¹² *vero*

¹³ *eius*

¹⁴ *paragonen*

¹⁵ *enim*

Ladizlaus^{15a} quippe,¹⁶
Laus¹⁷ data populis sonat.¹⁸

3. Ipse quidem laus¹⁹ erat populis'
^dquia nacionibus gentium in quibus princeps²⁰ talis²¹ surrexerat,
gloriosum exstitit²² tanto rectore divinitus concessio visitari.
4. Crevit autem²³ puer'
et virtutibus ante diem ei contingentibus.
super²⁴ etatis²⁵ incrementa de virtute in virtutem proficiens,
cum ad primum²⁶ gradum discrecionis²⁷ ascendisset'
habita viri²⁸ dei per²⁹ fidem³⁰ noticia.
^esic illi amore totus inhesit,
ut non solum alia.
verum etiam semetipsum pro illo.
sibi diligendum estimaret.
Igitur spei et fidei radicibus fundatis in animo'
inspirante pariter et adiuvente deo,
statuit fieri per omnia rationi consentaneus,
naturam sequi'
modum servare'
innocenciam custodire'
iusticiam imitari,
promptum deo et hominibus officium exhibere.
5. Cum autem omnis laus virtutis in accione consistat'
propositi sui compos effectus.
cepit in actum vite devotus adducere,
que(?) religiosa conceperat meditacione dei siquidem dileccione.
qua(?) fortis ut mors viriliter erat armatus.
etatis in centiva perdomuit'
sublimitatem fortune calcavit,
et maiorem circa magnates vanitatum affluenciam.
viri boni delectacione.
suaviter effectus contempsit.

^{15a} Ladislaus

¹⁶ quasi

¹⁷ add. divinitus

¹⁸ dicitur

¹⁹ add. data

^d pro: quia . . . in quibus in VM: quia revera beata gens et laudabilis populus in quo
(SRH II. 516, 14—15.)

²⁰ om.

²¹ add. princeps

²² extitit

²³ itaque

²⁴ superatis

²⁵ om. add. et in

²⁶ om.

²⁷ add. virtutis

²⁸ veri

²⁹⁻³⁰ om.

^e om. VM CAB: Sic . . . computavit. add. VM CAB: Christiane . . . pretulerat (SRH II. 516, 20—517, 16.)

6. *Gloriam itaque mundanam.
divicias item et dignitates'
potenciam simul et voluptatem'
in quibus optinendis.
ea opinione.
quod earum possessores.
nichil fatigant indigentes.
tota mortalium versatur intencio,
inter vanitates vanitatum computavit.
fOmnium quippe desiderabilium summam.³¹
deum esse non dubitans.
et in illius maiestatem tota virtute³² mentis³³ erectus'
sillud incessabili devocacione cordis affirmans bonum.
ad inimicas seculi huius illecebrabilis.
animum non inclinavit,
sed regum dignitate servata.
quod³⁴ suum est unicuique tribuens'
dilexit deum propter se,
et³⁵ mundana³⁶ propter deum.*

7. *Erat ergo devotus.³⁷
et fidelis³⁸ in creatorem'³⁹
benivulus in homines'⁴⁰
liberalis in extraneos'
munificus in subiectos'
misericors in afflictos'
validissimus oppressorum liberator,
h^tet paciencium necessitatem piissimus adiutor.*

8. *Talibus autem virtutibus animi decenter ornatus'
corporis et viribus et venustate,
in se laudabilem exhibebat.
iErat enim manu robustus.⁴¹
et kreverendi admodum vultus'*

¹ *Omnium . . . liberator in editione SRH II.: 518, 16—22. Codices CAB om.: Omnium . . . exhibebat.*

³¹ suorum

³² om.

³³ add. mentis

^ε om. VM CAB: illud . . . inclinavit, sed

³⁴ quid

³⁵ om.

³⁶ mundi contemptibilia

³⁷ fidelis

³⁸ devotus

³⁹ add. per votum et oblatum

⁴⁰ suam gentem

^h om. VM CAB: et paciencium . . . exhibebat.

ⁱ In editione SRH II. 517, 17.

⁴¹ fortis

^k om. VM CAB: reverendi . . . vultus. add. VM CAB: visu desiderabilis et secundum phisionomiam leonis magnas habens extremitates

statura⁴² procerus.
 et⁴³ ceteris⁴⁴ hominibus ab humero supra eminens⁴⁵
 ita quod exuberante⁴⁶ in ipso donorum plenitudinem,⁴⁷
 ipsa quoque dispositio⁴⁸ corporis⁴⁹ imperio digna declarat.⁵⁰

9. ^mCum vero tanta bonorum preminencia⁵¹ se videret gloriosum.
 non in superbie tumorem est elatus⁵²
 non aliorum iura dolose seu violenter occupavit'
 sed ei qui sine preventu meritorum largiri⁵³ consuevit.
 debitas pro acceptis beneficiis gratias agens,
 quidquid boni⁵⁴ sensit in se divino cultui mancipavit.
 Interea nutu⁵⁵ creatoris providencie.⁵⁶
 ne tantum decus occultatum⁵⁷ lateret.
 ne⁵⁸ virtus quiesceret ociosa'
 presertim ungaricis gentibus utpote noviciis adhuc.
 provideo rectore.
 plurimum indigentibus'
 aderat⁵⁹ tempus oportunum.
 quo scilicet deus et electum suum declararet,
 et populum suum talis virtute⁶⁰ patroni⁶¹ protegeret.
 et exemplis erudiret.

10. Electus itaque divinitus princeps.
 et prius officio⁶² religiosissime perfunctus'
 tandem perniciosis regni civibus.
 cum rege ipsorum⁶³ Salomone.
 sepius triumphatis,⁶⁴
 nequaquam⁶⁵ tamen a malicia cessantibus'

⁴² add. quippe

⁴³ om.

⁴⁴ ceterisque

⁴⁵ preeminens

⁴⁶ exuberante

⁴⁷ plenitudine

⁴⁸ om.

⁴⁹ add. species

¹ In codicibus VM: regio dyademate dignum ipsum In codicibus CAB: imperio digna

⁵⁰ declararet

^m om. CAB: Cum . . . perquirebat

⁵¹ preeminencia

⁵² elevatus

⁵³ add. bona

⁵⁴ bonorum

⁵⁵ mira

⁵⁶ providencia

⁵⁷ occultum

⁵⁸ add. tanta

⁵⁹ add. iam

⁶⁰ om.

⁶¹ add. virtute

⁶² add. ducatus

⁶³ eorum

⁶⁴ triumphans

⁶⁵ nec

nisi rege⁶⁶ salomone.⁶⁷
 carcerali custodia detento.
 cum concensu principum et plebis⁶⁸ tocius ungarie,
 felix regnum fore⁶⁹ tali *ratione*⁷⁰ *dicencium*;⁷¹
 sine peccatis⁷² aut honorum⁷³ ambicione'
 sine qualibet rerum⁷⁴ secularium⁷⁵ cupiditate,
 regni gubernaculum⁷⁶ suscepit.

11. Cum enim in arbitrio haberet regiam dignitatem occupari⁷⁷ non ungi.⁷⁸
 non in regem coronari festinavit'
 sed insignia regis ante se faciens deferri,⁷⁹
 cum honore⁸⁰ regie dignitatis officium.
 non ut presit sed ut prosit adimplevit.
 Iam vero regie dignitatis officio dignissime suscepto'
 quantum se aut⁸¹ qualem exhibuit,⁸²
 plus est quam verbis queat explicari.
 Non enim affluentibus divitiis aut aliis temporalibus cor apposuit'
 sed eternum pre mente bonum semper habens.
 illud insaciabili desiderio cupiebat,⁸³
 indesinencium operum magnanimitate perquirebat.
12. ^aErat itaque benignus in affatu⁸⁴
 providus in consilio'
 verax in sermone'
 constans in promissione'
 iustus in iudicio,
 severus⁸⁵ in corripiendo.^o
^pVigiliis⁸⁶ et oracionibus et⁸⁷ elemosinis⁸⁸ iugiter insistebat'

⁶⁶ om.

⁶⁷ add. rege

⁶⁸ consensu

⁶⁹ om.

⁷⁰ rectore

⁷¹ doctentium

⁷² potestatis

⁷³ honoris

⁷⁴ om.

⁷⁵ add. rerum

⁷⁶ gubernacula

⁷⁷ divinitus sibi vindicare

⁷⁸ inungi

⁷⁹ om.

⁸⁰ add. deferri

⁸¹ ac

⁸² exhibuerit

⁸³ add. illud

ⁿ In editione SRH II.: 518, 22—24. om. CAB: Erat . . . corripiendo. *Continuatio textus*
 in editione SRH II.: 519, 1—14.

⁸⁴ affectu

⁸⁵ serenus

^o add. VM CAB: in examinandis . . . gloriosum (SRH II. 518, 25—519, 14.). In codicibus
 CAB una pars huius textus posterius est (Cf. SRH II. 519, 24. et 520, 28.).

^p In editione SRH II.: 519, 14.

⁸⁶ Ieiuniis

^{87—88} om.

peccata populi⁸⁹ lugebat,⁹⁰
 et ⁴pro eorum iniuria.
 se periculis opponebat.
 Duas ecclesias episcopales construxit.
 et sufficientibus eas redditibus dotavit,
 aliasque per ungariam ecclesias.
 competentibus elemosinis sublimavit.

13. *Operibus ergo sanctis.*
 rex ladizlaus humiliter insistens'
 tantam apud deum gratiam optinuit,
 ut eius merita miraculorum experientia comprobarent.
¹Quadam siquidem nocte monasterium Waradiense.
²iuxta consuetudinem subiit.
 ut oraret.
 Factum est autem dum ³in oracione diucius moraretur'
 cubicularius eius qui⁹¹ solus eum⁹² expectabat foris.⁹³
 pre nimia mora tedio affectus.
 surrexit et intro⁹⁴ prospexit,⁹⁵
 viditque dominum suum glorificato corpore.
 mirabiliter in aere⁹⁶ sublevatum.

14. O vere beatum virum.
 quem adhuc in carne existentem.⁹⁷
 carnea moles non premebat,
 sed prerogativa meritorum s a n c t i t a s.⁹⁸
 a d c o n s o r c i u m ⁹⁹ supernorum civium sublevabat.
 Post hoc latrunculi bissenororum.^{99a}
 confinia Ungarorum irruerunt.
 et illic viros ac mulieres captivos abduxerunt'
 quos ipse cum exercitu persequens.
 venit in solitudinem magnam,
 nec habebant quod manducarent.
 Et dum fame periclitaretur exercitus:
 avulsus est ipse seorsum ab eis'
 et in oracione prostratus.
 implorabat misericordiam dei'

⁸⁹ add. sui

⁹⁰ plangebat

¹ add. VM CAB: in ara . . . pausabat (SRH II. 519, 15—19.). om. VM CAB: pro eorum . . . comprobarent.

² In editione SRH II.: 519, 19.

³ om. CAB: iuxta consuetudinem subiit. add. CAB: aggressus est

⁴ om. CAB: in oracione diucius moraretur. add. CAB: prolixius oraret quidam

⁹¹ add. foris eum

^{92—94} om.

⁹⁵ introspexit

⁹⁶ aëra

⁹⁷ constitutum

⁹⁸ om.

⁹⁹ consortia

^{99a} Bysenororum

ut qui quondam filios israel.
 manna de¹⁰⁰ celo¹⁰¹ pluries¹⁰² nutrierat,
 populum¹⁰³ christianum¹⁰⁴
^ufamis inedia.
 non sineret interire.

15. Cum¹⁰⁵ surgens in¹⁰⁶ oracione reverteretur⁷
 ecce grex cervorum et bubulorum o b v i a v i t¹⁰⁷ ei,
 et cum ipso simul in medium exercitus deposita feritate convenit.
 Tulit ergo quisque¹⁰⁸ de¹⁰⁹ animalibus quantum sibi sufficiebat⁸
 laudantes deum¹¹⁰ et glorificantes¹¹¹ in sancto suo,
 per quem¹¹² fuerant misericordias¹¹³ consecuti.^v
^xAdest deus electis suis,
 affectum eis.¹¹⁴
 et¹¹⁵ oportunitatem boni operis amministrans.

16. Electus iste dei servus.
 dum affectu summo placita deo¹¹⁶ cogitaret⁹
 hoc ei potissimum divinitus oblatum est.
 ne corpora sanctorum.
 quos auctor universitatis celi dignatur¹¹⁷ honore.¹¹⁸
 suoque iam gremio confovebat,¹¹⁹
 in pulvere diucius iacere pateretur.
 Igitur auctoritate summi pontificis impetrata.
 sanctorum corpora.
 videlicet Beati stephani regis.
 qui primus ungaris viam salutis¹²⁰ demonstrabat¹²¹
 et filii eius¹²² hemerici.

¹⁰⁰⁻¹⁰¹ om.

¹⁰² pluens

¹⁰³ om.

¹⁰⁴ add. populum

^u om. CAB: famis . . . interire. add. CAB: fame perire non sineret

¹⁰⁵ Cumque

¹⁰⁶ ab

¹⁰⁷ obviat

¹⁰⁸ unusquisque

¹⁰⁹ ex

¹¹⁰ om.

¹¹¹ add. deum

¹¹² add. talem misericordiam

¹¹³ om.

^v Huc inseritur in codicibus CAB textus editionis SRH II. 519, 7—14. (Cum itaque . . . gloriosum) et 516, 8—13. (Nam si ethimologie . . . paragogen.)

^x om. AC: Adest . . . auctori retribuatur (SRH II. 520, 17 —521, 10.)

¹¹⁴ eisdem

¹¹⁵ om.

¹¹⁶ add. facere

¹¹⁷ dignabatur

¹¹⁸ honorare

¹¹⁹ confovens

¹²⁰ add. eterne

¹²¹ demonstravit

¹²² add. Sancti

qui cum esset filius regis unicus.
 peteretque.
 sibi divinitus revelari quid offerre deo posset acepci¹²³
 essetque¹²⁴ responsum virginitatem^{124a} deo gratissimam,
 contra voluptatem^{124b} coniugii.¹²⁵
 contra spem posteritatis in regnum¹²⁶ successure¹²⁷
 votum deo virginitatis obtulit,
 corpora quoque¹²⁸ sancti Gerhardi martyris.
 et beatorum Andree.
 et benedicti.
 venerabiliter¹²⁹ fecit elevari.¹³⁰

17. Hiis quoque¹³¹ rebus¹³² ad votum ei contingentibus.
 videns divine circa se dileccionis indicia'
 cepit sollicite meditari,
 quid pium quid unicum.
 quod¹³³ deo graciosus.¹³⁴
 pro tot bonis.
 bonorum auctori retribuatur.
 ¶ Statuit ergo¹³⁵ ire ierosolinam.
 et illic si oporteret mori pro christo'
 qui cum esset splendor¹³⁶ et figura substance dei deus,¹³⁷
 non dubitavit crudelissimam mortem crucis pro redimendis hominibus
 sustinere.

^z*Cesset homo de sanctis ammirari.
 quid eos sanguinis et tocius impendii prodigos effecerit'
 cum idem summum bonum.
 illa interminabilis vite tota simul et perfecta possessio.
 sic faciem quandam eis ostenderit'
 sic veritatem suam et dulcedinem.
 in cor ipsorum elinquerit,
 ut omnia quasi (?) non sint.
 sic videantur eis coram <eo> illo.*

¹²³ acceptius

¹²⁴ add. ei

^{124a} add. esse

^{124b} voluntatem

¹²⁵ add. et

¹²⁶ regni

¹²⁷ successore

¹²⁸ om.

¹²⁹ mirabiliter

¹³⁰ canonozari

¹³¹ ergo

¹³² diebus

¹³³ quidve

¹³⁴ gratissimum

^z Codices ab hoc duos textus praebent: VM et CAB. Noster textus = VM. (SRH II. 521, 11—27.)

¹³⁵ igitur

¹³⁶ add. glorie

¹³⁷ om.

^z om. VM CAB: Cesset . . . comprehendentem.

18. *Stupeat ergo potius talium ammirator,
quod mediocre appetitus locum umquam habuerit.
fide ac ratione.
summum bonum comprehendentem.*
19. Cum autem fama sancti Ladizlai^{137a} regis.¹³⁸
notum¹³⁹ eius¹⁴⁰ longe lateque diffudisset'
duces francorum.
lotoringorum.¹⁴¹
et alemannorum.
idem peregrinationis iter confoventes,¹⁴²
regem ladizlaum^{142a} sibi suisque ducem ac preceptorem fore.
concorditer petierunt.
Sed antequam^{aa} in ungarium convenirent'
pius rex urgente regni¹⁴³ necessitate.
contra bohemos in expeditionem profectus est,
^{bb}ubi reformata cum honore suo pace'
dum iam regredi cogitaret.
egritudine repentina correptus,
viribus corporis iniecit¹⁴⁴ omnino destitui.
20. Convocatisque regni principibus,
indicat dissolutionem sui corporis iam imminere.
Quo audito clamor multitudinis plangencium de morte piissimi regis,
usque ad celum extollitur.
Sed piissimus¹⁴⁵ rex.
accepta eukaristia.^{cc}
^{dd}feliciter migravit ad dominum,
in quem fideliter credidit'
quem¹⁴⁶ toto corde dilexit,
et¹⁴⁷ tota virtute quesivit.
21. Cadit ergo in solo rege ladizlao.
tota militum eius in christi sacramenta iuratorum exspectacio,

^{137a} Ladislai¹³⁸ regisque¹³⁹ nomen¹⁴⁰ om.¹⁴¹ lothoringorum¹⁴² convoventes *add.* pium^{142a} Ladislaum^{aa} *Codices rursus eundem textum praebent.*¹⁴³ *add.* sui^{bb} om. *CAB:* ubi . . . cogitaret. *add.* *CAB:* ibique¹⁴⁴ cepit¹⁴⁵ om.^{cc} *add.* *CAB:* corporis et sanguinis domini nostri Ihesu Christi^{dd} *Ordo verborum in codicibus VM:* in quem (!) fideliter credidit, quam toto corde dilexit et quam toto corde quesivit, feliciter migravit ad dominum. om. *CAB:* et quam tota virtute quesivit¹⁴⁶ quam¹⁴⁷ *add.* quam

^{ee} *Heu magnifici triumphacionis regimine destituta.
O divine disposicionis inestimabilem viam;
Talisne preli.
tam ydoneum executorem'
expeditum in privatis'
magnanimum in publicis'
religiosum in divinis rebus'
tam sancti desiderii finem.
placuit non optinere.
A domino sanctum est istud,
et mirabile in oculis hominum.*

22. Planxit a u t e m .¹⁴⁸
eum universitas ungarorum.
clerus et populus'
simul in unum.
dives et pauper,
iuvenes et virgines.
^{ff}Lugubribus¹⁴⁹ indumentis squalidi'
continuo trium annorum spacio choreas¹⁵⁰ non duxerunt,
^{gg}omnisque musici generis instrumenta.
ultra¹⁵¹ tempus luctus siluerunt.
Cum¹⁵² vero de corpore eius Waradinum transferendo.
ubi scilicet sepeliri se mandaverat.
ob ardorem dierum canicularium.¹⁵³
longitudinem vie.
fidelium hesitaret arbitrium.
et¹⁵⁴ albensem ecclesiam que propius erat videretur esse declinandum'
venerunt interim¹⁵⁵ ad diversorium,
ubi pre labore ac tristitia fatigati dormierunt.

23. ^{hh}Cumque sopori¹⁵⁶ gravi¹⁵⁷ p l u s ¹⁵⁸ i u s t o ¹⁵⁹ morarentur¹⁶⁰

^{ee} *om. VM CAB: Heu . . . hominum*

¹⁴⁸ ante

^{ff} *In codicibus VM: lugubres, indumentis squalidi — in codice C: in vestibus squalidis — in codice A: in vestibus squalidi — in codice B: in vestibus lugubribus squalidi. (Chronicon pictum praebet: pre tristitia et merore scaldidis induti.)*

¹⁴⁹ lugubres

¹⁵⁰ correas

^{gg} *Codices iterum duos textus praebent: VM et CAB. Noster textus plerumque codicibus VM congruit.*

¹⁵¹ intra

¹⁵² Dum

¹⁵³; add. et

¹⁵⁴ add. in

¹⁵⁵ iterum

^{hh} *Hoc loco textus noster textui codicum CAB congruit. Cf. in editione SRH II. 523, 1—5.*

¹⁵⁶ sopore

¹⁵⁷ gravati

^{158—159} om.

¹⁶⁰ essent

currus in quo positum erat corpus eius.
 sine subveccione.
 omnique¹⁶¹ amminiculo¹⁶² cuiuslibet animalis,
 recto itinere¹⁶³ ferebatur.
 E v i g i l a n t e s¹⁶⁴ autem et currum non invenientes'
 constriptati valde,
 ceperunt per loca discurrere.
 Invenieruntque currum versus Waradinum ultro currentem,
 et sanctum corpus in eo positum.
 Videntes itaque miraculum.
 quod videlicet corus [! corpus] Beati confessoris ad locum ubi sepulturam
 ipse sibimet elegerat.
 divinitus portaretur'
^{kk}ei qui mirabilis est in sanctis suis.
 gracias agentes,
 iter suum sine omni hesitatione¹⁶⁵ direxerunt.¹⁶⁶

24. Quo¹⁶⁷ cum venissent.¹⁶⁸
 et officium humanitatis exhibentes.
 sepulture e i u s¹⁶⁹ assisterent'
 quidam de circumstantibus.
 dicebat fetere¹⁷⁰ corpus eius,¹⁷¹
 reliquis omnibus.
 suavissimam odoris fragranciam.
 scienciis.
 Retortum est ergo¹⁷² mentum eius.¹⁷³
 a d^{173a} d o r s u m^{173b} e i u s,^{173c}
 e t r e f l e c t i¹⁷⁴ non poterat.
 Qui seipsum¹⁷⁵ ulcione divina¹⁷⁶ videns esse percussum,
 miserabiliter eiulando clamabat dicens(?);
 Peccavi in sanctum dei'

¹⁶¹⁻¹⁶² om.

¹¹ Codices rursus eundem textum praebent: cuiuslibet... portaretur (SRH II. 523, 12-18.)

¹⁶³ add. Waradinum ultro

¹⁶⁴ Vigilantes

^{kk} Codices iterum duos textus praebent: VM et CAB. Noster textus = VM: ei qui... exhibentes (SRH II. 523, 20-26.)

¹⁶⁵ add. versus Waradinum

¹⁶⁶ reduxerunt

¹⁶⁷ om.

¹⁶⁸ om. add. igitur ad predictam civitatem pervenissent

¹⁶⁹ ipsius

¹⁷⁰ om.

¹⁷¹ add. fetere

¹⁷² igitur ilico

^{173-173b} om.

¹⁷⁴ flecti

¹⁷⁵ add. divina

¹⁷⁶ om.

et procidens ad sepulchrum sancti ladizlai^{176a} regis,
misericordiam eius ut sanaretur.
inplorabat.

Avulsa est itaque cutis cum carne mento¹⁷⁷ suo¹⁷⁸ que dorso¹⁷⁹ inheret at'
et ipse quidem sanitatem recuperabat,¹⁸⁰
sed cicatrix rupte cutis in mento eius occaluit.

¹¹Sic ergo deus.
eundem¹⁸¹ percuciendo sanans,
timendum se pariter et amandum ostendit.^{mm}

25. ⁿⁿPreterea¹⁸² quidam¹⁸³ miles urgente necessitate.

argenteam¹⁸⁴ scutellam s u a m.¹⁸⁵
quam patri suo prius¹⁸⁶ pius rex donaverat'
cuidam comiti venalem exposuit,
q u a m ¹⁸⁷ idem comes ardore cupiditatis illectus.
a se furtim sublatam¹⁸⁸ confinxit.^{oo}

^{pp}Per sententiam i t a q u e ¹⁸⁹ iudicariam decretum¹⁹⁰ e s t,¹⁹¹
quod eadem scutella super sepulchrum sancti¹⁹² Ladizlai^{192a} poneretur,
ut comprobaret¹⁹³ dominus.
u t e r ¹⁹⁴ illorum eam iuste deberet habere.

26. Comes ergo nimium de se presumendo (!).

scutellam accepturus.¹⁹⁵
sepulchrum a p p r o p i n q u a v i t'¹⁹⁶
statimque cecidit q u a s i ¹⁹⁷ mortuus.
vehementer attonitus.

^{176a} Ladislai

¹⁷⁷ menti

¹⁷⁸ sui

¹⁷⁹ add. eius

¹⁸⁰ recuperavit

¹¹ om. CAB: Sic ergo . . . ostendit (SRH II. 524, 3—4.)

¹⁸¹ illum

^{mm} add. VM: Necessarium . . . transmittit (SRH II. 524, 4—29.)

ⁿⁿ In editione SRH II.: 525, 30.

¹⁸² om.

¹⁸³ add. itaque

¹⁸⁴ om.

¹⁸⁵ om. add. argenteam

¹⁸⁶ om.

¹⁸⁷ om. add. sed eam

¹⁸⁸ add. esse

^{oo} add. V: Rex itaque . . . confidens (SRH II. 524, 33—525, 2.)

^{pp} In editione SRH II.: 525, 2.

¹⁸⁹ om.

¹⁹⁰ decrevit

¹⁹¹ om.

¹⁹² add. regis

^{192a} Ladislai

¹⁹³ comprobaret

¹⁹⁴ quis

¹⁹⁵ add. ad

¹⁹⁶ accessit

¹⁹⁷ velud

nec¹⁹⁸ scutellam poterat¹⁹⁹ recipere,
nec de terra poterat resurgere.⁹¹

27. ⁸⁸Pauper vero ad sepulchrum humiliter accedens'
quod suum erat.
Deo gratias agens accepit.^{tt}

III. Szövegproblémák a Szent László-legendában

A legenda ezen változatának teljes kiértékelésére, szövegösszefüggéseinek megállapítására nem vállalkozunk. A kritikai jegyzetek, összefüggések készítésekor észlelt megfigyeléseinket azonban közreadjuk, azok talán segítenek e szerteágazó munka elvégzésében. Igyekszünk megfogalmazni az eddigi szakirodalomra vonatkozó álláspontunkat is.

1. Legendánk hol a Nagyobb legendával, hol a Kisebbel egyezik. Az egyezések és eltérések mértéke olyan, hogy a három változat (V M — C A B — S) egyike sem vezethető le a másiktól. A nagymértékű szövegegyezéseket figyelembe véve Bartoniekkal együtt állíthatjuk, hogy egy feltételezett összövegnek, mint közös forrásnak léteznie kellett.

A közös forrás (egy őslégenda) létezését a három legendaváltozat aprólékosabb egyezéseivel is bizonyíthatnánk, nemcsak a betűjeles jegyzeteinkben felhozottakkal. Számjeles kritikai apparátusunk csak a Nagyobb legendához viszonyít. Bőven akad azonban olyan hely is, ahol szövegváltozatunk és a Kisebb legenda azonos módon tér el a Nagyobb legendától. Ezek egy részét ritkítássai jelölni tudtuk. Máskor a Kisebb és a Nagyobb legenda szövege egyezik, s csak új változatunk hoz eltérő szöveget. Az sem ritka, hogy az újonnan közölt szöveg a Nagyobb legendával mutat egyezést, s a Kisebb legenda tartalmaz variánst. Ezen utóbbi állításunk bizonyítékait sem betűtípussal, sem jegyzeteinkben nem volt módunk feltüntetni. A Bartoniek által hozott változatok közt azonban bőven lehet találni ilyeneket.

2. A feltételezett őslégenda semmiképpen sem lehetett a Fodor által közölt breviáriumbeli változattal (II.) azonos. Feltételezésünk szerint a breviáriumbeli változatok mindegyike a Kisebb legendából keletkezett szerkesztmény, annak lineárisan is követett rövidített változata. A második változatban szereplő Priamos-hasonlat pedig humanista-kori (15. század végi, 16. század elejei) betoldás, így a jobb szöveg (?) késői, tudatos szerkesztés eredménye. Ezzel eleve elesne azon vizsgálat szükségessége, hogy e breviáriumbeli változat legendának készült-e, vagy pedig a kanonizáció során használták fel.²⁵

Nehéz ugyanis bizonyítékok nélkül elképzelni az olyanfajta szövegalkulást, melyben a legendának immár három összefüggő, ám sok ponton el is térő ágai (V M — C A B — S) a 16. századi breviáriumból előkerülő változat bővítései voltak. Ez akkor volna lehetséges, ha a Bartoniek által helyesen feltéte-

¹⁹⁸ neque

¹⁹⁹ potuit

⁹¹ *add. VM:* Dum igitur . . . secula seculorum Amen. (SRH II. 525, 9—526, 31.)

⁸⁸ *om. VM:* Pauper . . . accepit.

^{tt} *add. CAB:* Nostris quoque . . . secula seculorum Amen. (SRH II. 525, 10—527, 10.)

²⁵ FODOR i. m. (20. sz. jegyzet) 64.

lezett, és a most közölt szövegváltozattal is megerősített őslenda szövege lenne ezen 16. század eleji változat bővítménye.

Természetesen azt a lehetőséget nem tarthatjuk kizártnak, hogy Szent László Priamos hasonlatának volt valaminémű szöveghagyományja. Ez azonban — nézetünk szerint — jelenleg csak a feltételezés szintjén áll. S ha el is fogadjuk e feltételezést, akkor is csak a hasonlatra (Szent László külsejének a leírására) és nem a breviáriumbeli változatok Kisebb legendával egyező szövegére vonatkozik.

3. A szakirodalom szerint a legenda eddig ismert kettős szöveghagyományozódása feltételezte, hogy az őslenda összeállításánál forrásként használták fel azt a krónika-változatot, amelyet később a Képes Krónika szerkesztője is használt.²⁶ A krónikából való átvételek az egyes változatokban eltérő mértékben maradtak meg.

Alábbi áttekintésünkben bemutatjuk — Bartoniek kiadása alapján — a krónikában és legendaváltozatokban (a most közölt legendát is bevonjuk vizsgálatunkba) egyező szövegrészeket.

Csak a Nagyobb legendában fordul elő

László származásáról, Magyarországról és Magnus (Géza) királyról
Lászlót külföldi vezérek kéri vezérüknek

SRH II. 515, cap. 1.

SRH II. 521, 26—27.

(A Bartoniek által adott párhuzamos rész pontos lelőhelye: Chron. cap. 139.

Az összefüggés nem tűnik elég meggyőzőnek.)

A Nagyobb és Kisebb legendában is előfordul

László megveti a földi dicsőséget

SRH II. 516, 22.

(Új változatunk jóval bővebb szöveget ad: S 5, 1—9.)

László erényeinek felsorolása

SRH II. 517, 11—13.

László szelídsége az ítéletekben

SRH II. 518, 27—28.

László, a kegyes király

SRH II. 519, 2—6.

A Nagyobb legendában és új szövegváltozatunkban is előfordul

László növekedése az erényekben

SRH II. 516, 18—19., ill. S 4, 3.

(Lehet egyszerű szófordulat is, nem bizonyos, hogy átvétel.)

Salamon börtönben tartása

László királyvá választása

SRH II. 518, 2—3., 6., ill. S 10, 8—9., 13.

(Inkább csak tartalmi egyezés.)

Mindhárom változatban megvan

László nevének etimologizálása

SRH II. 516, 8—13.; 520, 29., ill. S 2, 5—10.

A királyi sereg élmezőnye a besenyők betörésekor

SRH II. 520, 8—9., ill. S 14, 12.

(A Bartoniek által adott párhuzamos rész pontos lelőhelye: Chron. c. 90.)

László a csehek ellen vonul és halála előtt összehívja a főembereket

SRH II. 522, 4—5., ill. S 20, 1.

(Lehet egyszerű szófordulat, nem biztos, hogy átvétel.)

László gyászolásakor a magyarok ruhaviselete és a zeneszerszámok elhallgatása

SRH II. 522, 12—20., ill. S 22, 4—10.

(Bár a ruhaviseletnél valamennyi szövegváltozat eltérő, mind összefügg a Képes

²⁶ L. a 16. és 17. sz. jegyzeteket.

Krónikában levő Szent István siratásával.
Cf. SRH II. 509—510.

Hasonló a helyzet a zeneszerszámok elhallgatásának megfogalmazásánál is.)

Néhányszor már a felsoroláshoz is megjegyzést fűztünk. Azon kérdés, hogy az őslégenda, vagy az őskrónika használta-e fel forrásként a másikat, az új változat előkerülésével — s esetleg más szövegek bevonásával — újra átgondolandó. Bartoniek és Gerics érvelését ugyanis teljesen logikusnak, helytállónak találtuk. Szövegünk néhány helye azonban ellentmond azon megállapításuknak, hogy az őskrónika volt forrása az ősllegendának.

Például a László név etimologizálása esetében. E szövegrész előfordulása:

V M (Nagyobb legenda)

Ladislaus est vocatus . .

Nam si ethimologie nominis eius alludamus,

Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur.

Laos enim populus interpretatur,

dosis autem dans vel datum sive datio.

Prima vero sillaba nominis eius laus est per paragogen.

Ipse quidem laus data erat populis . . .

Erat enim magnus et munificus secundum nomen suum gloriosum.

C A B (Kisebb legenda)

Erat enim magnus et munificus secundum nomen suum gloriosum.

Nam si ethimologie nominis eius alludamus,

Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur.

Laos enim populus interpretatur,

dosis autem dans vel (in C: alias) datum sive datio.

Prima (in A et C: Hec prima) vero sillaba nominis eius laus est per paragogen (in C: paragogenem).

A Képes Krónikában (SRH I. 404.)

Erat enim magnus secundum nomen suum maximum.

Nam si ethimologie nominis eius alludamus,

Ladislaus quasi laus divinitus data populo dicitur.

Laos enim populus interpretatur,

dosis autem dans vel datio sive datum.

Prima enim sillaba nominis eius laus est per paragogen.

A fentiek alapján Gerics megállapításai: a Kisebb legenda két helyen közelebb áll a krónikához. 1. Az „erat enim magnus” elhelyezkedésében, 2. A név etimologizálását nem szövi tovább, miként a Nagyobb legenda (Ipse quidem laus erat populis). Ám mindkét legendaváltozat azonos módon igyekszik gördülékennyé tenni a krónikának az egyik helyen meglehetősen nehézkes elbeszélését, mégpedig a krónika *enim* szavának *vero*-ra változtatásával. Ezen kívül a név etimológiáját bevezető krónikamondathoz képest a legendák a bőkezű (*munificus*) jelzőt jellegzetes többletként tartalmazzák. Mivel pedig a bőkezűség előtérbe állítása a legendáról változtatása (ezt Gerics a korábbiakban bizonyította), annak a legendákban a krónikával szembeni többletként való előfordulása biztos jele annak, hogy a legendák itt is átalakították a krónika eredetibb szövegét.²⁷

²⁷ 17. sz. jegyzet, 125.

S (Új szövegváltozatunk)

Ladizlaus est vocatus . . .

Prima itaque sillaba nomine huius laus est per paragogen,
dosis autem dans vel datum sive datio.

Laos vero populus interpretatur.

Ladizlaus quippe laus data populis sonat.

Ipse quidem laus erat populus . . .

E változat a logikusabb, de nem problémamentes szöveg. Elhelyezkedésében olyan, mint a Nagyobb legendáé, amely kimutatásunk szerint a legtöbb egyezést mutatja a krónikával. Két eset lehetséges: vagy az, hogy az új változat összeállítója (leírója) belenyúlt a szövegbe, s az etimológiai fejtegetést „rendbe szedte”, vagy az, hogy a több helyütt fennmaradt szövegrész közül egy régibb, helyes változat nyomait őrzi. A kérdést egyelőre nyitva hagyjuk, később azonban még visszatérünk rá.

4. A most közölt legendaváltozatban nem találtunk további új közös szöveget a krónikával. A László halála miatt gyászolók ruházatának és az elnémult hangszerek leírásában szövegünk a Nagyobb legendával egyezik.

5. Legendaváltozatunk nemcsak új szövegrészeket tartalmaz, hanem több esetben jelentésváltoztató variánsokat is. Külön figyelemre méltó, hogy a Nagyobb legenda lineáris zökkenőjét nem tartalmazza.²⁸ Ott ugyanis Szent Lászlót királyként jellemzi a legenda összeállítója már királlyá választásának elbeszélése előtt. Itt a gondolkodni kezdő, a hit lényegét megértő ifjú határozza el, hogy „hű lesz meggyőződéséhez, a természetet követi, a mértéket megőrzi, az ártatlanságot oltalmazza, a jogszerűséget megtartja, Istennek és embereknek tettekre szén szolgálóat végez”. A hízogó világ dicsőségét esendőnek és átmenetinek tartotta — olvashatjuk a Kisebb és Nagyobb legendában. Új változatunk részletesebben és jobban előkészíti László akarata ellenére történő királlyá választását. A kísértéseket legyőzve, a mágnás urak közti hiúságok nagy bőségét megvetette s a hiúságok hiúságai közé sorolta a földi dicsőséget, gazdagságot, hivatali méltóságokat és a gyönyört, amelyek megtartása körül forog a halandók minden igyekezete. Nem fordult a csábító világ ártalmaitól felé.

László lelki erényeinek leírása után testi erejét és szépségét mondja el legendánk. Erőtéljes a keze (az eddig ismert változatokban a *fortis* alak, itt az erőteljesebb *robustus* szerepel), tekintete szerfölött tiszteletreméltó, termete hatalmas, a többi ember közül vállal kimagasló (tehát sem az oroszlanos, sem a Priamos-os változat nem szerepel). Testi felépítése önmagában is uralomra méltóvá tette.²⁹

Szövegünk László Istentől kiválasztottságának megokolása után említi, hogy a princeps tisztét igen vallásosan töltötte be. A Nagyobb legenda *ducatus* szava azonban hiányzik.

Aztán egész Magyarország főembereinek és népének egyetértésével bűnök vagy tisztségek keresése,³⁰ a világi dolgok bárminemű vágya nélkül vállalta az ország kormányzását. E mondatba beleékelve a Nagyobb legenda *felix regnum*

²⁸ Erre HORVÁTH János figyelt fel, i. m. (15. sz. jegyzet) 190—191.

²⁹ A Nagyobb legendában: *corporis species regio diademate dignum . . .*, a Kisebb legendában: *corporis species imperio digna . . .*, új változatunkban: *dispositio corporis imperio digna*.

³⁰ A Nagyobb legendában: *sine potestatis aut honoris ambitione . . .* új változatunkban: *sine peccatis aut honorum ambitione*.

tali rectore decentium betoldás helyett a jobban megokoltságához illőbb *felix regnum tali ratione dicentium* változat áll. A mondat *sine peccatis* kifejezése esetleg a rövidítést rosszul feloldó másoló tévedése. Ha nem az, akkor ezen a ponton szövegünk újabb bizonyítékul szolgál a legendák idoneista felfogásához. A Szent László-mise oratiojának „modo deliquens” Lászlójától itt még messzebbre kerültünk, mint az eddig ismert változatokban.³¹ Ugyanakkor legendánk nem domborítja ki olyan nagy mértékben László iustus voltát, mint az eddigi változatok.

László királyi tisztét szolgálatnak fogta fel, s ebben az állapotban sem szűnt meg a gazdagság bősége és a földi dolgok helyett kielégíthetetlen kívánsággal vágyódnai az örök jóra. Mint király jóságos volt a szólásban (a Nagyobb legenda az *affectus*, szövegünk az *affatus* szót hozza), megfontolt a döntésben, igaz beszédében, állhatatos ígéretéhez, szigorú a korholásban (a Nagyobb legendában a *serenus* alak nyilvánvalóan másolási hiba eredménye a *severus* helyett, amely nemcsak a fentebbieknek, hanem a történeti László alakjának is jobban megfelel). Folyton böjtölt, imádkozott, alamizsnálkodott, siratta a nép bűneit, s magát veszélyeknek tette ki miatta. Két püspöki egyházat alapított, a többi egyházat is illően támogatta.

Érdemeit már életében csodák igazolták. A váradi kolostorban történt virasztása és földről való felemelkedése, majd a besenyők betörése és a királyi sereg csodás táplálásának leírása után Szent István, Imre, Gellért, Boldog András és Benedek testének tisztelettel való felemeltetése következik. (A Nagyobb legendában *mirabiliter fecit canonizari*, új változatunkban: *venerabiliter fecit elevari*.)

A különbségek ellenére szövegünk inkább a Nagyobb legendával egyezik. László azon elhatározása után, hogy Jeruzsálembé megy, s ha kell, meghal ott Krisztusért, a szentek véruket és egész vagyontukat tékozló voltáról elmélkedik legendánk összeállítója a csak ebben a változatban előforduló szövegrészben. A külföldi vezérek László vezetésével akartak a Szentföldre menni, de ő a csehek ellen vonult, s visszatérte előtt, magához vévén az Oltáriszentséget, meghalt.

Itt ismét érdemes a legendák hármas szöveghagyományozódását megvizsgálni.

Nagyobb legenda (V M)

... rex accepta eukaristia,
in quem (in M: quam) fideliter credit,
quam toto corde dilexit,
et quam tota virtute quesivit,
feliciter migravit ad dominum.

Kisebb legenda (C A B)

... rex accepta eucharistia
corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi,
in quem fideliter credit,
et quem tota mente dilexit,
feliciter migravit ad dominum.

Új változatunk (S)

... rex accepta eukaristia
feliciter migravit ad dominum,

³¹ A kérdés szerzteágazó irodalmából l. GERICS i. m. (17. sz. jegyzet) és MEZEY i. m. (19. sz. jegyzet) 22—24., 46.

in quem fideliter creditit,
quem toto corde dilexit
et tota virtute quesivit.

Új változatunk ad helyes sorrendet. Úgy tűnik, hogy a Nagyobb legenda döccenőjét magyarázza meg a Kisebb a betoldott értelmezéssel. A Nagyobb és Kisebb legenda összefüggésében itt fordított tehát a helyzet, mint a László név etimologizálásakor volt, ahol Gerics azt állapította meg, hogy a Nagyobb legenda szövi tovább a Kisebbet. Új változatunknál ismét az a helyzet, hogy vagy az összeállító javította ki a romlott szöveget, vagy egy régibb, még a romlás előtti állapotot tartott az fenn.

László halála után újabb, eddig ismeretlen szövegrész következik: felkiáltás formájában az oly kiváló királytól az elszakadás keserűsége és az abba való bele-nyugvás. Valószínű, hogy a legenda régibb rétegei ütnek át szövegünkön: a siratás konkrét helyzetben történik, s nem csak egy formulának Lászlóhoz kapcsolásáról van szó.

A továbbiakban hol a Nagyobb, hol a Kisebb legendával egyezik szövegünk: a siratás és a gyászolás, a temetés, majd a sírnál történt két csoda leírását olvashatjuk.

6. Ezek után ismét feltesszük a kérdést: vajon az általunk közölt legenda összeállítójától, vagy régibb rétegből származnak a Nagyobb és Kisebb legendától való eltérések legendáriumunkban? A jelek az utóbbira mutatnak. A döntés előtt meg kell majd vizsgálnunk azokat a legendákat, amelyek az általunk most közölt László-legendával azonos kötetben, azonos rendeltetéssel, esetleg azonos szempontú szerkesztéssel készültek.

7. A László-legenda most közölt szövegváltozatából hiányoznak azok a részek, melyeket Bartoniek, a Benedek váradi püspök által a 13. század utolsó évtizedében szerzett Szent László-beszédekkel³² összehasonlítva a legendát, egyezésként megjelölt.³³

IV. Temesvári Pelbárt Szent László-legendájának forrásáról

Ha az eddig tárgyalt három legendaváltozatot összehasonlítjuk a Temesvári Pelbárt által közölt Szent László-legendával,³⁴ további értékes megfigyeléseket tehetünk.

Kezdetben egyértelműen az S változattal egyezik: néhol kivonata annak. Azonos a lineáris sorrend, olyan részleteket és szavakat hoz, amelyek a Nagyobb és a Kisebb legendából is hiányoznak.

Pl.

Sic fide et amore totus deo inhesit
... manu robustus

Cf. S 4, 6.
S 8, 4.

³² A beszédek kiadása: LUKSICS Pál: *Szent László király ismeretlen legendája*. Bp. 1930. 29—35.

³³ SRH II. 512—513. Bartoniek megállapítása szerint a legendát a beszédek forrásként felhasználták.

³⁴ A 16. század elején sok kiadást megért *Pomerium de sanctis* II. részének 14. beszédekében (De sancto ladislao rege. Sermo primus cum legenda). A 15. beszéd végén a legendát kiegészítő további csodás gyógyulásokat mond el Pelbárt. Ezeket is bevontuk vizsgálatunkba.

... nutu divino	S 9, 7.
... duas ecclesias episcopales construxit et sufficientibus redditibus dotavit	S 12, 12—13.
... seipse periculis exponebat	S 12, 11.
... sanctis operibus insistens humillime, tantam apud deum gratiam obtinuit, ut eius merita miraculorum experientia comprobarent.	S 13, 1—4.

Ám mindezen egyező vonalvezetés és szövegek közt többször is elővillan egy-egy, a másik változatokból ismert jellegzetes szóhasználat.

Pl.

... corporis species imperio digna declaret	Cf. SRH II. 517, 21. (B)
... benignus in affectu	SRH II. 518, 23. (V M)
... peccata populi amarissime plangebat	SRH II. 519, 15. (V M C A B)
... virum quem in carne molem constitutum	SRH II. 520, 2. (V M C A B)
... non sineret fame perire	SRH II. 520, 27. (C A B)

A királyi hadsereg csodás táplálásának leírása után László igazságos voltát emeli ki Pelbárt, mégpedig szó szerint követve a Kisebb legenda C variánsát. (Az S-ből hiányzik ez a rész.)

Rigorem quippe iustitie lenitate temperans misericordie, talem se erga subditos exhibebat, ut potius ab eis amaretur, quam timeretur. In examinandis iudiciis non tam iudicare quam iudicari sibi que magis terribile iudicium imminere credebat quam his qui ab eo iudicabantur.

Továbbra is a Kisebb legendát (annak C variánsát) nyújtja rövidítve Pelbárt szövege: a Jeruzsálembé menés terve, a csehek ellen vonulás, László halála és siratása (*in vestibus squalidis*, mint a C-ben). Attól a résztől azonban, hogy a holttestet Fehérvárra akarták vinni a Nagyobb legendával és az S-sel mutat egyezést. A sírnál történt csodák leírásánál ismét szó szerinti egyezéseket találunk, hol a Kisebb legendával (A C: a kanonizáció idején csillag megjelenése a monostor felett — egy fiú kezéből és lábából hiányzó csont pótlódása — az aranyése története [ez utóbbi néhol csak tartalmilag egyezik Pelbárt szövegével.],³³ hol a Nagyobbal (a szegény szűz visszanyeri látását — a nemes lány szemével történt dolgok).³⁴ Az utóbbi csodák csak a Nagyobb legendában találhatók meg. Pelbárt csak tartalmilag követi szövegüket.

Mindössze néhány olyan láncszem maradt a Pelbárt által közölt legendából, aminek megfelelőjét nem tudtuk kimutatni az ismert három legendaváltozathoz. Pelbárt hozzátoldása az az eset, amikor azt meséli el, hogy „Én is láttam egy minorita frátert”, aki Szent László sírjánál nyerte vissza szeme világát.

Ugyancsak hiányoznak az ismert változatokból az alábbi részek:

A Boldogságos Szűz közbenjárása László királlyá koronázása érdekében:
Cumque nutu divino, et ut fertur, Beata Virgine Maria quasi in visione apud filium pro ipso intercedente, in regem Hungarie coronatus foret . . .

László tekintetének jellemzése:
... quasi angelici reverendi vultus . . .

A halott király testét vivő kocsit angyalok mozgatják:
... currum . . . versus Waradinum, quo divinitus per angelos portabatur . . .

A kibicsaklott nyakú ember gyógyulásakor a confessorról (Lászlórol) szóló mise introitusát énekelték az angyalok:

Dicitur etiam quod audite sunt tunc voces angelorum canentium introitum misse de confessore:

Mindezek után felmerül a kérdés: vajon milyen forrás(oka)t használhatott Pelbárt? Ha a ma ismert változatokból dolgozott volna, akkor — szövegelemzésünk szerint — mindháromat kellett volna használnia. Ez esetben a fennmaradt láncszemeket máshonnet kellett volna merítenie. Valószínű azonban, hogy olyan — a ma ismert három változat mindegyikénél terjedelmesebb — legenda állt Pelbárt rendelkezésére, amelyet ma nem ismerünk.

A Szent László-legendák változatainak összefüggéseiről mondott észrevételeinkkel — miként a szövegközléssel is — az volt a szándékunk, hogy a csak kevés változatban fennmaradt középkori szövegünk alaposabb vizsgálatára ösztönözzünk. Munkánk során nem léptünk túl szövegkritikai törvényszerűségek által megengedett következtetéseken. Többször csak az észlelt tényt vagy problémát rögzítettük.

Megfigyeléseink alapján úgy gondoljuk, hogy a szakirodalomban eddig hangsúlyozott elsőség kérdését (ti. hogy a gesta, vagy a legenda használta fel a másikat) jóval árnyaltabban kell felvetni. A ma ismert legrégebb szövegek a 14. századból valók. A 11. század végéről való gestának, illetve a 12. század végén keletkezett legendának többféle szöveg hagyománya volt, s esetleg többszöri tudatos átalakítással is számolnunk kell. Ezek az átalakítások ma rejtve vannak előttünk, csak elvéve tudjuk egy-egy helyen kitapintani azokat. Nem ismerjük, csak kikövetkeztethető az a változat (vagy annak valamiféle hagyományozódott szövege), amelyet a szenttéavatáshoz használtak. Ennek mindenképpen tartalmaznia kellett László életleírását és a sírnál történt csodákat. Úgy tűnik, hogy a ma ismert változatok ebből a teljesebb (cikkünkben ősgestának nevezett) formából származnak. Ennek rövidített változatait breviáriumi és épületes olvasmányként, vagy prédikációkban használták.

Alaposabb szövegelemzéssel és más módszerek bevonásával talán ki lehetne szűrni a később a legendához kapcsolt, s annak törzsszövegénél későbbi, többnyire az általánosság szintjén maradó részeket. Esetleg valószínűsíthető az is, hogy a többféle változatban fennmaradt részek vagy egyes szavak közül melyik változat a régibb. Pl. a *manu fortis* és *manu robustus* közül valószínű, hogy a szenthez inkább illő *fortis* a későbbi, míg a konkrétan testi tulajdonságot kifejező *robustus* a korábbi stb. A rövidített vagy későbbi változat által megőrzött rétegek vizsgálatunkban egyértelműen bizonyították, hogy a Szent László-legenda szöveg hagyományozódásának ma csak töredékét ismerjük.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Ein neuer Fund zur Textüberlieferung der Ladislaus-Legende

In einer Sammelhandschrift der Universitätsbibliothek Graz (Vorbisitzer: Kartaue Seitz) steht an erster Stelle ein Legendar aus dem 14. Jahrhundert mit der Vita des Heiligen Ladislaus, König von Ungarn. Dieser Text wurde oben abgedruckt und kritisch untersucht. Seit der im Jahre 1938 erschienenen kritischen Ausgabe der Ladislaus-Legende ist dies der erste Textzeuge, welcher bedeutende neue Lesarten bzw. selbständige Partien bietet. Das Alter der Handschrift sichert ihr einen vornehmen Platz in der Geschichte der Textüberlieferung.

MADER BÉLA

A Tudományos Gyűjtemény (1817—1841) Csongrád vármegyei olvasói

A Tudományos Gyűjteményről s előfizetőiről általában

Jelentős, ámde rövid életű kezdeményezések (a kassai *Magyar Museum*, Kazinczy *Orpheusa*, a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* és Kármán *Uránia*ja, valamint az erdélyi illetőségű *Erdélyi Muzéum*) után 1817 januárjától 1841 decemberéig, 25 éven keresztül jelenik meg a 19. század első felének egyik kiemelkedő folyóirata, a Tudományos Gyűjtemény.¹ Évi 12, egyenként 6—8 ív terjedelmű kötete a negyedszázados lét végére szinte önmagában is megálló, 300 kötetes kis könyvtárt jelentett. A kezdetben Trattner János Tamás, majd apja, petrózai Trattner Mátvás, végül a vele rokoni kapcsolat révén is társult Károlyi István kiadásában megjelenő folyóiratnak négy szerkesztője is volt. 1817—1818-ban Fejér György, 1819 és 1827 között Thaisz András, őt követően 1828-tól 1832-vel záródóan Vörösmarty Mihály szerkesztette, majd 1833—1836 között Horvát István, míg az utolsó öt évben hivatalosan megjelölt szerkesztő nélkül (minden bizonnyal a kiadó Károlyi ilyen jellegű bábáskodásával) látott napvilágot.

A nevéből is kitűnően polihisztor folyóirat enciklopédikus jellegű, tárgyi sokrétősége a számba jöhető olvasók műveltségének jellege és a magyar tudományosság korabeli szintje következményeképpen szükségszerű volt. A folyóirat történetének, előzményeinek tanulmányozása arról győzött meg bennünket, hogy a nemzeti függetlenség és előrehaladás igen exponált problémakörének az egyes szaktudományok területén is megfigyelhető behatolása sokakat tett érdekeltté egy gyűjteményjellegű tudományos folyóirat létrehozásában és fenntartásában. Az egyes szerkesztők (valamint a mögöttük és köréjük álló eszmei támogatók) programjai — Fejér esetében az „eredetiség”-program, mely hasznát elsősorban a nemzeti tudományok erőteljesebb művelésének beindításában hajtott; Thaisznál a „közhasznúság” programja, amely a gazdasági vonatkozásokat hozta előtérbe, és mind szélesebb körű közönség megnyerésére törekedett; Vörösmarty esetében a cselekvésnek már valóban reformkori programja; Horvát Istvánnál a bizonyos fokú visszatérés a kezdetekhez, amely ugyan már időszerűtlen volt, de a régi nemzeti kincsek, szellemi termékek tudatosításához járulhatott hozzá — sokakat készítettek támogatásra vagy vitára és ellenkezésre, de mindenképpen gondolkodásra és továbbgondolásra. Valóban sokakat. Ha végigfutunk az egyes évek előfizetői adatain, akkor látjuk,

¹ Történetére vonatkozóan l. FENYŐ István: *Haladás és maradás harca a Tudományos Gyűjteményben.* = *A magyar sajtó története. 1. (köt.) 1705—1848.* Bp. 1979, Akadémiai Kiadó 280—323. és MADER Béla: *A Tudományos Gyűjtemény története. 1817—1841.* Szeged, 1977. 194 l. Gépírat.

hogy általában 600—900 között mozgott az előfizetők száma, s a néhány esetben előforduló minimumok is meghaladják a *Tudományos Gyűjtemény* elődeinek legmagasabbra becsült előfizetői számadatait.

Fejér szerk.	1817: 735 előfizető	Vörösmarty szerk.	1829: 601 előfizető
	1818: 948 „		1830: 684 „
	1819: 762 „		1831: 796 „
	1820: 727 „		1832: 804 „
	1821: 838 „		1833: 830 „
Thaisz szerk.	1822: 881 „	Horvát szerk.	1834: 843 „
	1823: 816 „		1835: 776 „
	1824: 716 „		1836: 766 „
	1825: 683 „		1837: 723 „
	1826: 672 „		1838: 588 „
	1827: 687 „		1839: 243 „
Vörösmarty szerk.	1828: 763 „		1840: 250 „
			1841: 192 „

A *Tudományos Gyűjtemény* előfizetőiről meglehetősen sok információval rendelkezünk, minden év utolsó kötete tartalmazza ugyanis az előfizetők névsorát. A 19. század elejének — néha könyvekben is fellelhető — gyakorlata ez, de nem minden folyóirat s nem is mindig következetesen alkalmazza. Célja nem csupán kereskedelmi-propagandisztikus, hanem kifejezetten hazafias jellegű is, erre még bővebben kitérünk majd. Egyelőre az előfizetők nevének, sok esetben foglalkozásának (társadalmi helyzetének, rangjának) s lakhelyének közlése ahhoz ad segítséget, hogy a 25 év előfizetőinek országos megoszlását, azaz a folyóirat terítését szemrevételezzük. A negyedszázad alatt a *Tudományos Gyűjtemény*-nek — egyenként rövidebb-hosszabb ideig — összesen 3259 előfizetője volt (s ez az évenkénti előfizetői számok ismeretében egy jelentős törzsközönség meglétére utal); 2956 magánszemély és 303 testület, intézmény, olvasói kör, könyvtár stb.² Lakóhelyét illetően az összes előfizető közül eddig 347 személy nem azonosítható pontosan (bár társadalmi rangjuk, hivataluk alapján többségük minden bizonnyal Pest-Budán, ill. Bécsben lakott), vagyis mindössze 10,6 százalék. A fennmaradó 90 százalék közel teljes képet ad a folyóirat országos elterjedtségéről.

A „Horvát és Tót országai vármegyék”-be (Körös, Pozsega, Szerém, Varasd, Verőce és Zágráb) szintén eljutott a folyóirat, itt összesen 31 magánszemély és 1 testület — a Zágrábi Casino Egyesület — fizetett elő. A „másik magyar haza”, Erdély közönsége is érdeklődéssel tanulmányozta a rendszeresen érkező *Tudományos Gyűjteményt*, 98 egyéni és 19 testületi előfizetőt számolhatunk össze. A szűkebb és tágabb értelemben vett külföld is tájékozódhatott: Bécsben 105 magánszemély és 10 testület, Londonban, Párizsban s más külföldi városokban összesen 22 előfizető járatta a folyóiratot rövidebb-hosszabb ideig.

Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az orgánum a korabeli Magyarország legtávolabbi részeibe is eljutott, ismert volt. S ha figyelembe vesszük, hogy egyes előfizetők több példányra is előfizettek, s hogy a kor szokása szerint a folyóirat első gazdáik közül nem egy olvasás után szinte „körözte” ismeretségi

² Az összes előfizetővel kapcsolatos vizsgáladásokról egy készülő hosszabb tanulmányban számolunk majd be.

Vármegye	Előfizetők			Vármegye	Előfizetők		
	egyéni	testületi	összes		egyéni	testületi	összes
Abauj	41	4	45	Bereg	30	1	31
Arad	64	1	65	Bihar	79	10	89
Árva	5	—	5	Borsod	40	13	53
Bács	53	9	62	Csanád	16	—	16
Baranya	81	11	92	Csongrád	50	6	56
Bars	23	1	24	Esztergom	35	6	41
Békés	27	3	30	Fejér	77	5	82
Gömör	37	8	45	Somogy	57	6	63
Győr	55	10	65	Sopron	38	7	45
Heves	46	21	67	Szabolcs	54	8	62
Hont	19	4	23	Szathmár	95	9	104
Komárom	57	4	61	Szepes	12	3	15
Krassó	11	2	13	Temes	75	1	76
Liptó	3	—	3	Tolna	71	—	71
Mármaros	23	2	25	Torna	6	—	6
Moson	3	2	5	Torontál	36	3	39
Nógrád	39	6	45	Trencsén	10	—	10
Nyitra	18	2	20	Turóc	6	—	6
Pest, Pilis, Solt	138	18	156	Ugocea	6	1	7
Jász és Kun kerületek	47	26	73	Ung	10	—	10
Buda városa	109	9	118	Vas	73	10	83
Pest városa	273	13	286	Veszprém	94	11	105
Pozsony vm.	65	5	70	Zala	86	8	94
Sáros	14	2	16	Zemplén	40	2	42
				Zólyom	6	—	6

körében az egyes köteteket,³ a testületi előfizetők pedig eleve több tag számára járátták a folyóiratot, a *Tudományos Gyűjtemény* tényleges olvasóközönségét 3259-nél jóval magasabb számmal jelölhetjük.

Pusztán a számadatokból is megállapíthatóan a folyóirat nagy olvasottságnak örvendett. Az első évben létrehozott, magát a Tudományos Gyűjtemény Intézetének nevező, pesti és budai tudósokból álló „szerkesztőbizottság” ugyan hamarosan feloszlott, de a folyóirat indulását igen jól megszervezte. A széles körű olvasóközönség kialakulását a korban lehetséges ütköző felületek kisebbitésével segítette elő. A nyelvi harcok, az ortológia és neológia viharos összecsapásának idején egyaránt közöl mindkét oldalról írásokat, majd helyet ad Kazinczy megbékélést elősegítő híres tanulmányának.⁴ A katolikus és protestáns ellentét tompítására egyrészt „rendszabásaikban” lefektetik, hogy religióval kapcsolatos értekezéseket nem fogadnak el,⁵ másrészt arra törekcszenek, hogy a közvetlen szerkesztésben egy katolikus, egy kálvinista és egy lutheránus vegyen részt. A hivatalos felsőbbségnek a folyóiratok iránti határozott ellen-szenvét — s folyóiratuk létebiztonságát is — tekintve, még a megindulás előtt közlik, hogy politikai jellegű cikkeket, értekezéseket nem közölnek, a folyóiratban „helyt nem találnak . . . hazai constitutionkat, polgári kormányunkat

³ FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978, Akadémiai Kiadó. 249.

⁴ KAZINCZY FERENC: *Orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél*. = *Tudományos Gyűjtemény* (a továbbiakban TGy), 1819. 9. köt. 3—27.

⁵ OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 4/16.

ócsálló, vagy akár miképp sértegető írások”.⁶ Ezt jó szívvel ígérhették is, de maguk is tisztában voltak vele, hogy a magyar tájak lelkes leírásait, az eddig igen ritka statisztikai adatokat közlő értekezések, a nyelv művelése, megújítása, védelme érdekében született tanulmányok, a dicső magyar múltat, „régiségeket” bemutató történeti cikkek, de még a gazdasági írások és tudományos híradások is közvetve mind telítettek politikummal, hisz céljuk éppen ez is volt. Olyan problémákat vet fel a folyóirat, amelyek többsége országos érdeklődésre tart számot, függetlenül az értekezés beállítottságától, tudományos színvonalától. Teret ad vitáknak, megteremti az első rendszeres, hazai kritikai rovatot. Ország és világ tudományos eseményeiről ad híreket.

Támogatói és ellenlábasai (a szerepek az egyes szerkesztési időszakokban fel is cserélődhetnek) egyben megegyeznek: ha tehetik, előfizetik a folyóiratot, amely különösen az 1820-as években — vetélytárs hiányában is — nemzeti szócsővé válik. S itt térünk újra vissza az előfizetők folyóirat általi felsorolásához. Több ez, mint kiadói propagandafogás. Az ismeretlenségből nevekkel jelöl számokat, akik az ismert személyiségekkel egy felsorolásban rendkívül heterogén gyülekezetet képeznek. Főhercegeket és főpapokat, arisztokratákat valamint kisnemeseket, nádort és kerületi kapitányt, főispánt, szolgabíró, jegyzőt és esküdtet, plébánost, káplánt és protestáns prédikátort, ügyvédet, uradalmi tisztet, kereskedőt és választott polgárt stb. rendkívül laza szállal ugyan, de összefog, mindegyikük egy vonásban legalább megegyezvén: a *Tudományos Gyűjtemény* ország előtt ismert előfizetői körének tagja. Nem szeretnénk ennek a heterogenitásban jelentkező „belső egységnek” a jelentőségét eltúlozni. De a haza történelmét, földrajzát eddigelé többnyire latin nyelven, elnagyolva tanult több ezer ember magyar nyelven, lelkesült hangú írásokból ismerkedni kezd a hazával, megismerkedik városaival, vagy a Baradla-barlanggal, vagy éppen hazai gyógyvizeinkkel, statisztikai adatok segítségével tájékozódhat immár részletekbe menően is, tudomást szerezhet egyes uradalmak gazdasági eljárásairól, felfedezheti, hogy szűk környezetén kívül mennyien élnek még vele egy hazában, magyarok és németek, szlovákok, szerbek, románok és ruszinok, a nemességen kívül polgárok és parasztok, zsellérek és jobbágyok. Nem erősíti meg ez nemzeti tudatukat, vagy éppen nem járulhat-e hozzá ennek kialakításához? Hogy amit erősít vagy kialakít, az a nemesi nemzettudat? Egyértelműen ez sem jelenthető ki. A nemzetnek nemesi nemzetként való létezéséből kiinduló, ebben a tudatban fogant írások mellett — igaz, csekély számban — már ott találjuk pl. Schediusnak, Thaisznak vagy éppen Vajda Péternek a nemzetről írott értekezéseit is, amelyek e nemesi nemzetfogalom réseit is keresgetik, ahol a polgár és jobbágy is becsempészhető. De maradván most csupán az előfizetők-nél, a listászerű közlés annyit mindenképpen elér, hogy az ország lakosainak egy, az állapotok alakításában szerepet vállalható része tudomást szerez egymásról. A listászerű közlés maga is figyelemre méltó. 1828-ig az előfizetők sorrendje: (az első és a harmadik évfolyam kivételével) főhercegek, egyházi méltóságok, világi méltóságok, majd a „többi tisztelt előfizető urak”, betűrendben. A következő évtől (a névsor összeállításáért is felelős szerkesztőnek, Vörösmartynak köszönhetően?) a sorrend a lakhelyek szerinti felsorolás, s az egyes megyéken belül a nevek betűrendje a sorrendi szempont. Ezen a listán egy városi polgár már nemcsak együvé kerül pl. a valóságos belső titkos tanácsos gróf-

⁶ OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 4/1.

fal, hanem nevének jóvoltából akár meg is előzheti. Természetesen nem túlbecsülendő adalékok ezek, de a maguk parányi hatásával is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a más vidékekről, városokról, az ott élő emberekről való egyszerű ismeretszerzés fejlődésével megteremtődjön egy olyan időszak bekövetkezésének lehetősége és egyben szükségyszerűsége, amelyben a csupán felfedezés átadja a helyét a korábbinál felelősebb törődésnek. Ha egyelőre még a reformok, de előrevivő reformok szükségességének kompromisszumos hangoztatása formájában is.

A Csongrád vármegyei előfizetők

Az előfizetők országos megoszlását feltüntető táblázatból kitűnik, hogy Csongrád vármegye,⁷ amely az ország kisebb megyéi közé tartozik ebben az időszakban, s 1820-as adatok szerint az egy négyzetmérföldre jutó népsűrűséget tekintve, a megyék között az utolsó helyek egyikén áll, előfizetők tekintetében a maga 56 előfizetőjével tekintélyes helyet foglal el. A *Tudományos Gyűjtemény* indulása körüli években közel százezer ember lakta.⁸ A megye, de különösen legnagyobb városa, Szeged a török hódoltság másfél évszázadát követően, a császári közigazgatás kebelében rendkívül hosszú idő alatt tudta csak a megszállást és a helyébe lépő háborús állapotokat kiheverni. A gazdasági és kulturális fel- eszmélés csak a 18. század utolsó, illetve a 19. század első évtizedeiben mutatja jeleit,⁹ tehát a *Tudományos Gyűjtemény* indulása a megyét s főleg Szegedet éppen a minden szempontú „alapozás” időszakában találja. A megye és a város a 19. század első évtizedeire nyelvében és érzelmeiben már túlnyomóan magyar. A *Tudományos Gyűjteményben* a Csongrád megye bővebb esmértetése címmel három folytatásban megjelent értekezés szerint 1817 körül „ki vévén a kevés számú ó hitűeket és zsidókat, a többi lakosok mindnyájan valóságos tiszta magyar nyelvet beszélnek”.¹⁰ A megállapítás bizonyos fenntartásokkal Szegedre is vonatkozatható; tény az, hogy 1836-ban majd Kreminger Antal plébános a palánki Szent Demeter-templomban már beszünteti a német nyelvű prédikációt. Ez ellen a városban már „csak néhány öreg német polgár duruzsolt”,¹¹ s a Szegeden lakó óhitű délszlávok száma, akik a magyar nyelv mellett vallási okokból is intenzívebben használták anyanyelvüket, csak félezer körül van.¹²

A százezer lakos többsége a vármegye akkori tíz legnagyobb helységében él, a szabad királyi város Szeged 28 351 lakót számlál, a mezővárosok közötti sorrendben Hódmezővásárhely az első 23 025 lakossal, követi őt Szentes 14 083

⁷ A tárgyalt időszakot illetően Pest, Heves, Békés, Csanád, Torontál és Bács vármegyék, illetve a Kis Kun Kerület által határolt terület. Jól áttekinthető térképét l. ZSILINSZKY Mihály: *Csongrád vármegye története. 1—3. rész.* Bp. 1897. c. munkája 1. része mellékleteként.

⁸ A TGy adatai szerint (1817. 8. köt. 73. p.) 1816-ban Szegeden kívül a mezővárosokban, falvakban és a „dohányt-termesztő kertészségekben” 68 993 lakost számláltak, Szegeden pedig (1821. 5. köt. 55. p.) 28 351 lakos volt. Ez utóbbi adatot közli REIZNER János: *Szeged története.* 3. köt. Szeged, 1900. 143. p.

⁹ KULCSÁR Péter: *Szeged könyvtártörténete az egyetem alapításáig.* = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae.* Acta Bibliothecaria. Tom. VII. Fasc. 3. 32.

¹⁰ TGy, 1817. 8. köt. 74. p.

¹¹ CZIMER Károly: *A Szeged-belvárcsi kaszinó százéves története. (1829—1929.)* Szeged 1929. 31.

¹² TGy, 1821. 5. köt. 56.

és Csongrád 9465 lakójával, majd a falvak következnek: Mindszent 4281, az 1776 óta megyeközpont Szegvár 3155, Horgos 2032, Kistelek 2000, Tápé 1452 és Algyó 1087 lélekkel. Folyóiratunk kortárs tudósítója szerint „foglalatosságuk a szántás vetés; dohány-termesztés, leginkább pedig szarvasmarha tenyésztés, és számosabb juh-tartás; mivelnek ugyan szőlőt is; de . . . a szőlőművelést csak mellelgi foglaltosságnak tartják.”¹³ Említést tesz még a szegedi „faragók”-ról (hajókészítőkről) és a tápéi halászsokorról és gyékénykészítőkről. Bármennyire is elnagyolt ez az ismertetés, alapjában véve helyes képet ad a megye szinte kizárólag földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó népességéről. Ez vizsgálódásaink szempontjából elegendőnek is tűnik, mert az e tevékenységet folytató jobbágyok és zsellérek, a dohánytermesztő uradalmi hasznosbérlelőknek már iskolázottsági, műveltségi szintje is eleve kizárja azt, hogy közülről folyóirat-előfizetők kerülhessenek ki.

A hódoltság időszakában az előző évszázadok teremtette anyagi és szellemi kultúra továbbhagyományozódásának lehetősége csökkent. A rablások, harcok és mézárások elől menekülő szegedi kereskedőket, kézműveseket, művészeket, íróembereket, prédikátorokat és mecénásokat,¹⁴ valamint a megye magyar földbirtokos nemeseinek java részét követően elmenekültek a városokból — pontosabban: nem tértek vissza — mindazok a reformátorok, írók, prédikátorok, akiket a 16. század harmincas éveiben még szülővárosuk küldött külföldi egyetemekre. Ettől számítva a hódoltság időszakában a város szinte egyedüli kulturális tényezője az alsóvárosi ferences kolostor, s az időszakunkra átmentett kultúramorzós katolikus jellegűek. A reformáció elleni erőteljes fellépés is hozzájárult ahhoz, hogy Szeged a 19. század első évtizedében már csaknem teljesen katolikus város. 1818-ban a 28 351 lakos közül 27 598, 1825-ben 32 209 lakos közül 29 456, 1839-ben 32 725 lakos közül 30 358 a római katolikus hiten lévőnek vallja magát.¹⁵ A városból, illetve közvetlen hatókörzetéből elmenekült protestánsok nagy részét Hódmezővásárhely, másokat Szentés fogadja be, amely városoknak lakossága az 1810-es években körülbelül olyan arányban protestáns, mint Szegedé katolikus. E városok a reformáció kultúrájából őriztek meg annyit, hogy közösségüket a súlyos állapotok közepette is összetartották. A megye nagyobb városai, közösségük mindenképpen nagy erőfeszítéseket igénylő fenntartása következtében szinte egyedüli biztosítói lettek a megye 19. századi kulturális fellendülésének. Természetesen e városok lakosságának az említett vonatkozásban csupán töredék részét vehetjük tekintetbe.

A *Tudományos Gyűjtemény* Csongrád vármegyei előfizetőinek bemutatását Szegeddel kezdjük. A folyóirat megindulását követő évben végrehajtott népszámlálás szerint a város lakossága a következőképpen tagolódik: 76 hivatalnok, 3221 polgár, 2036 zsellér, 8726 „férfi gyermek”, 14 298 nő. Mindösszesen 5771 családot jelentenek, és 4131 házban laknak.¹⁶ A folyóirat megszűnése körüli években (pontosan 1839-ben) a város lakossága 32 725, tehát jelentős mértékű növekedés számban nincs, de a század elejétől jelentkező erőteljes polgárosodó tendencia tovább folytatódik. E fejlődés növeli a kulturális igényeket az életmód (lakóház, bútortart stb.) területén, polgári lakóházak épülnek, lerakják az új városháza alapkövét (1799-ben), amelynek ezután egyik részét úgy

¹³ TGy, 1817. 8. köt. 74.

¹⁴ KULCSÁR: i. m. 17.

¹⁵ REIZNER: i. m. 3. köt. 143—144.

¹⁶ Uo. 143. p. és TGy, 1821. 5. köt. 55.

képezik ki, hogy színielőadásokat is tarthassanak benne. Hozzáfognak a városi kórház építéséhez, befejeződik a városképi szempontból is jelentős épület-együttes kialakítása, amely a piaristák liceumát, iskolákat, rendházat és a plébánia épületét foglalja magába.¹⁷ A polgári családok egyike-másika a művészetek pártolása, képek, iparművészeti alkotások és könyvek gyűjtése által a művelt polgári környezet mintáját jelenti a többiek számára. E városi környezetben élnek — ha a földbirtokos nemesek közül többen csak az évnek téli időszakában is — azok, akik közül folyóiratunk előfizetői kikerülnek.

A szegedi előfizetők élére kell helyeznünk a korabeli Szeged jelentős alakját, Vedres Istvánt. 1817-ben már mint „Szeged város eskütt földmérőjét” találjuk az első előfizetők sorában. Széleskörűen művelt, iskolázott elméjét fiatalságától haláláig szeretett városa érdekében és szolgálatában munkálkodtatja. Életrajzírói, számos méltatója felmentenek bennünket az életrajz, a pálya részletes ismertetése alól.¹⁸ Polihisztor egyéniség, a szó igazi értelmében. Kiváló vízmérnök, invenciózus építész, termékeny szakíró, tehetséges szervező. Városi tisztviselő, városatyai kvalitásokkal.

A *Tudományos Gyűjtemény* alapítói a folyóirat megindításakor elsősorban a pesti és budai, tehát a helybeli tudósokra számítottak munkatársként, de a folyóirat céljairól értesítő körlevelet, amely a címzettet tudós írások, értekezések beküldésére is kérte, a legismertebb vidéki személyiségeknek is megküldték.¹⁹ Bizonyára Vedres is kapott ilyen levelet, hiszen pest-budai körökben már ismert, sőt országosan is. Baráti kapcsolatok fűzték — főleg a szegedi színházi törekvések támogatásából kifolyólag — Kelemen Lászlóhoz, Wesselényi Miklóshoz. Már korábban bensőséges kapcsolata alakult ki Dugonics Andrással, Révai Miklóssal, s a kor más haladó, felvilágosult elméivel. Szakemberként összekötetésben állott Romy Károly Györggyel és Pethe Ferenczel.²⁰ Utóbbi a *Nemzeti Gazda* című folyóirat tulajdonos-szerkesztőjeként Vedrestől nemcsak írásokat, hanem anyagi támogatást is kapott. Kapcsolatuk, miután Pethe az induló *Tudományos Gyűjtemény* egyik segédszerkesztője lett, bizonyossá teszi, hogy az új folyóirat is számított Vedres szellemi támogatására, s mivel ez a korban többnyire a folyóirat előfizetésével, sőt terjesztésével is együtt járt, anyagi támogatására nemkülönben.

Vedres és folyóiratunk 14 évig tartó kapcsolata idején azonban mindössze két tanulmány látott napvilágot a *Tudományos Gyűjteményben*, amely biztonsággal Vedrestől származtatható. Az egyik halála évében, 1830-ban jelent meg *A túl a tiszai nagyobb árvizek eltéríthetőségéről* egy két szó címmel.²¹ A szakember vízmérnöki kvalitásait bizonyító írásnál azonban szempontunkból érdekesebbnek tartjuk a polgár-értelmiségi Vedres gondolatvilágába, elveibe bepillantást engedő korábbi értekezését, *A magyar nemzeti lélekről* egy két szó címmel megjelentet.²² Feltételezhetjük ugyanis, hogy a városban köztisztületben álló, a városi közigazgatásban, a társasági életben jelentős szerepet vivő, a város

¹⁷ BÁLINT Sándor: *Szeged városa*. Bp. 1959. 87—88.

¹⁸ FARKAS László: *Vedres István mérnök élete és működése*. Szeged, 1937. 163 p. és NAGY Zoltán: *Vedres István művészi munkássága*. Bp. (1956), 95

¹⁹ Bizonyosságul néhány példa: 1816. október 2-án Dessewffy József értesíti Kazinczyt: „kaptam én is meghívó levelet”, Kazinczy pedig Szentgyörgyi Józseffel közli, hogy ő is kapott. = Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1890—1927. 14. köt. 317. és 399.

²⁰ NAGY: i. m. 19.

²¹ TGy, 1830. 6. köt. 3—49.

²² TGy, 1822. 11. köt. 55—75.

legnagyobb magánkönyvtárával rendelkező²³ Vedres elvei, eszméi a vele kapcsolatban állókat, nemeseket és tehetősebb polgárokat egyaránt befolyásolták, ill. bizonyos mértékben jellemzőek e rétegek nézeteire is.

A nemzeti lélekről, nemzeti „character”-ről a 19. század elejétől több írás is napvilágot lát, magában a *Tudományos Gyűjteményben* is.²⁴ Céljuk az, hogy a nemzet mibenlétét, fogalmát meghatározni törekedjenek, s inkább filozofikus, mintsem politikai jellegű okfejtéseikben az ősidőktől fogva létező magyar nemzeti jellemvonások, tulajdonságok elemzésére alapoznak. Vedres munkája nem illik bele teljesen ebbe a vonulatba. Nála a nemzeti lélek felelőlegessége a jelen politikai, de főleg erkölcsi állapotának sajátos, a Gyűjtemény számos egyéb értekezésének megállapítására, ideológiai tendenciájára rimelő bemutatását célozza. Értekezését a kor embere számára logikusnak tűnő bevezetéssel kezdi: lélek nem létezik test nélkül, tehát nemzeti lélek sem nemzeti test nélkül. E test állapotától függ a lélek állapota. A nemzeti test „az egy törsoékból, fajból, vagy evvel atyafiságba eredt más nemzetből való, egy fejedelem által, s egy országos alkotmány szerént kormányoztatott népség, öszveségesen véve . . .”. A nemzeti lélek pedig „a minden egyes embereknek, kik a nemzetet teszik, lelkeik öszve vett gondolkodása módjából származik”.²⁵ E lelket a tirannusok, a despoták uralma megfojtja, alkotmányos uralom alatt azonban minden lehetősége megvan a kifejlődésre. A „constitutionalis ország”-ban az uralkodó éleszti, buzdítja és dicsőségre emelheti, ha az alkotmányt sértetlenül betartja. A magyar nemzeti lélek erőteljességének, hathatós érvényesülésének másik feltétele az erkölcsi kultúrának előmozdítása. Az első feltételt biztosítva látja, a második alakulásában viszont már „vesztegető méreg” befolyását tapasztalja. S ennek fejtegetését tartalmazza az értekezés. A nemzet erkölcsi állapotának romlását főleg külső behatások következményének tartja. Első jelenséggént a viselet, ruha idegen mintára történt megváltoztatását említi, ez megvetendő. A másik romlást hozó idegen tényező az idegen nyelv. S itt szinte megismétli nagy tömörséggel már három évtizeddel ezelőtt leírt véleményét.²⁶ Harmadik tényezőként a „frantzia revolutio alatt tanult, s hazánkba betsúszott idegen kertészek” által hirdetett „veszedelmes principiumok” elterjedését veszi számba. Újabb okot lát az idegen tánc, zene, játék és új, idegen viselkedési, az életmódot érintő szokások meghonosodásában. Kiindulópontként feltűnik a konzervatív kismemesi attitűd — Vedres ekkor még nem nemes, de nyilván nem előzmények nélkül kap 1826-ban nemességet és Bihar megyében 300 hold nagyságú, Varasány nevű dominiomot²⁷ — az ezeréves alkotmány sérthetlenségének alapelveivel s ugyanakkor a császár iránti feltétlen lojalitással, az idegen ruházat és szokások gvadányis kigúnyolásával, de a magyar nyelv jogos védelmével.

Vedres és a *Tudományos Gyűjtemény* kapcsolatához tartozóan meg kell említenünk, hogy egyes vélemények szerint²⁸ Vedresnek még egy értekezése jelent

²³ A tényt több forrás is említi. L. pl. CZIMER: i. m. 13.

²⁴ Pl.: S. [SCHEDIUS Lajos]: *A nemzetiségről*. = TGy, 1817. 1. köt. 57—61. p. és THAISZ András: *Közönséges észrevételek a nemzeti characternek megítélésére . . .* = TGy, 1819. 9. köt. 32—56.

²⁵ TGy, 1822. 11. köt. 56.

²⁶ VEDRES István: *A magyar nyelvnek a hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiu elmékedések*. Bécs, 1790., ill. 2. kiad.: Szeged, 1806., és 3. kiad.: Kassa, 1807.

²⁷ CZIMER: i. m. 37.

²⁸ A NAGY Zoltán id. művéhez bibliográfiát készítő VAS Margit véleménye szerint a „Némely hazafiu emlékeztető szavak a magyarok nemzeti lelke és characterere felől” (TGy, 1822. 6. köt. 30—56.) értekezést is VEDRES írta.

meg a folyóiratban, ezt azonban nem tartjuk valószínűnek.

A *Tudományos Gyűjtemény* indulása évében, de csak az első évi kötetekre fizetett elő Gerentsér János szegedi hites ügyész. Családja nem szegedi eredetű, a felmenők Vas megyében éltek. Mária Terézia uralkodása idején kerül nemes Gerentsér György az alföldi városba, s sok gyermekének egyike, János 1782-ben itt született. 1817-ben hites ügyész, 1828-ban városi tiszti főügyésszé választották. Élete végéig a városi közigazgatás szolgálatában állott, s munkálkodása elismerése, hogy 1832–36-ban az országgyűlésen követként képviseli a várost. Később városi tanácsnok lesz, majd a büntető törvényszék helyettes főbírája. Szűkebb pátriájában kitűnő jogtudósnak ismerték. 1851-ben halt meg.²⁹ A Gyűjteményben írása nem jelent meg, s kideríthetetlen, hogy egy év múltán miért szüntette be az előfizetést.

Az előfizetők névsorában három éven keresztül találkozunk — 1817 és 1819 között — a nemesi származású Kraller Miklós nevével. Kraller Mihály városi tanácsnok fia ő,³⁰ egyike azoknak, akik családi hagyományokat követve közhivatalt vállaltak. Városi tevékenységéről alig van adatunk. Tudománnyal, irodalommal, könyvek gyűjtésével is foglalkozott, ezt támasztja alá 1801-ben a templomok, kolostorok menedékhely-jogának eredetéről írott jogi doktori értekezése, s az a tény is, hogy a szegedi piaristák könyvtárának gyarapodásához könyvadománnyal járult hozzá.³¹

Gyökerei és férfi leszármazottainak tevékenysége a 18. század első harmadától Szegedhez kapcsolják a híres Kárász-családot. A „szegedi” dinasztia megalapítója Kárász Miklós, aki a Felvidékről 1739-ben írődeáknak kerül a városba, hogy majd jelentős pályát fusson be annak tanácsnokaként. Fia, Kárász István apja nyomdokain haladva a megye alispánja lett, az 1790–91. évi országgyűlésen a nemesi ellenzék egyik vezére. A két unoka, Kárász Miklós és Kárász Benjámín a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői is voltak. Miklós 1817–1819-ben, Benjámín pedig 1818-ban. Kárász Miklós előfizetői időszakában vármegyei főjegyző, 1819-ben alispán. A későbbiekben, 1840-ben megyei országgyűlési követ, s a család ellenzéki hagyományait folytatva Deák Ferencsel együtt szólalt fel az ősiség ellen.³² Kettőjük közül Kárász Benjámín a kiemelkedőbb személyiség, aki a reformkorban Csongrád vármegyének előbb alispánja, majd főispánja. „Nyíltszívű és egyenes jellemű és okosan újító” — írja róla Czimer Károly, s hozzáteszi, hogy e jellemvonásaihoz „a liberális polgárság bölcsessége járult”.³³ Kárász Benjámint a megye az 1825-ös országgyűlésre követnek választotta. Ekkor családi okokból a megtiszteltetést nem vállalta, de 1830-ban már igen.³⁴ Ha Czimernek a magyaros érzületű városi és megyei honatyák iránt megnyilvánuló maradéktalan elragadtatását több esetben kritikával kell is fogadnunk, Kárász Benjámín esetében a lelkesedés helyénvaló. 1832-ben Klauzál Gáborral olyan javaslatot terjesztett a megyei közgyűlés elé, amely a népképviselési eszme megvalósításának első gyakorlati tervei közé számít-

²⁹ SZABÓ László: *Régi szegedi családok.* = Délmagyarország, 1931. aug. 15. 8. és CZIMER: i. m. 81.

³⁰ GIDAY Kálmán szíves közlése.

³¹ PAP János: *A piaristák Szegedén.* (1720—1886). Szeged, 1886. 324.

³² PÉTER László: *Szeged utcanevei.* Szeged, 1974. 220—221. p. Itt mondok köszönetet Péter Lászlónak a folyóirat szegedi előfizetőivel kapcsolatos adatok felderítésében nyújtott segítségéért.

³³ CZIMER: i. m. 171.

³⁴ ZSILINSZKY: i. m. 3. rész. 2—3.

ható³⁵ az 1848-as forradalom és szabadságharc idején tagja a szegedi hadi választmánynak, s ezért a szabadságharc leverése után az Új-épület foglyai között találjuk.

Mindössze egy évig járatta a folyóiratot Szeged város tisztviselői karának az előzőeknél nem kevésbé illusztris tagja, Kiss József főbíró, polgármester. Családja eredete nem tisztázott,³⁶ de bizonyára nem nemesi származású, ő maga minden külsőséget is felhasználva ügyel arra, hogy mint a szegedi polgárok feje, a főbíró rangban és tisztességben kevesebb ne legyen a vármegye alispánjánál. A dolmányos, mentés, csákós városi főember a tulajdonos gazda rátartóságával intézte a város ügyeit, bár annak szellemi életére, műveltségi viszonyainak alakítására befolyást gyakorló intézkedéseiről keveset tudunk. Mindenesetre 1833-ban a szegedi piaristák könyvtára könyvajándékot kapott tőle, és a szegedi kaszinó ügyét is pártfogolta.³⁷ 86 éves korában, 1850-ben halálozott el.

Vizsgált időszakunkban a szegedi városi tisztviselők között több nemes is volt. Általában adománybirtok nélküli nemesek, akik tisztviselői jövedelmükből éltek. Közéjük tartozott Hódy Imre, aki a pesti egyetem elvégzése után, ügyvédi oklevél birtokában 1822-ben – ekkor fizet elő a *Tudományos Gyűjteményre* – városi szenátor. 1874-ben mint a város tanácsnoka és az alsóvárosi templom gondnoka hal meg, s az alsóvárosi templomban temették el.³⁸

A Mária Terézia korában a Felvidékről Szegedre származott verbói Szluha-család több tagja is városi tisztséget visel a 19. század első felében. Közülük 1823-ban iratkozik fel Szluha Ferenc, akkori városi aljegyző folyóiratunk előfizetői listájára. A következő három évben is megújítja előfizetését, s érdekes módon 1836-ban már mint városi tanácsnok-táblabíró ismét az előfizetők között találjuk, s e második alkalommal is három évig járatta a folyóiratot. Szluháról keveset tudunk, Reizner is csak azt jegyzi fel róla, hogy 1813-ban a városi tisztújítás végrehajtására Szegedre utazó királyi biztos üdvözlésére alkalmi köszöntő versezetet írt.³⁹

1823 és 1826 között előfizető a szegedi származású Náthly József „királyi posta ügyelő”, ezidőben szegedi, majd később budai lakos, aki hivatala mellett irogatott is.

Az alacsonyabb rangú városi tisztviselők között is akad előfizető, Farkas István városi al-adószedő 1830 és 1835 között küldeti meg magának a folyóiratot. Családja régi szegedi család.

Az 1832. évben kezdi járattatni a *Tudományos Gyűjteményt* Mihályffy József városi hites ügyész. Ügyvédi oklevelét 1828-ban szerezte, tehát fiatal emberként dönt a folyóirat megrendeléséről. A városi kulturális vérkeringésbe több helyütt is bekapcsolódik, tagja a belvárosi kaszinónak, választmányi tagja lesz majd a „Hangász-egyesület”-nek is. 1837-ben a város kiseddóvó intézete javára tartott színelőadásra előjátékot írt A terv címmel, ez 1841-ben Szegeden nyomtatásban is megjelent. Összesen három éven keresztül fizetett elő a folyóiraatra.

Massza József, Szeged város hites földmérője 1833–34-ben járatta a folyóiratot. Róla e ténynél többet nem tudunk.

Elsősorban lakóhely, szegedi ház révén kötődik a városhoz a Bene-család két tagja, szintén előfizetők. Bene Antal a vármegye fiskálisa, amikor 1818-ban

³⁵ BARTA László: *A szentesi örökváltás*. Szeged, 1979. 26.

³⁶ CZIMER: i. m. 12.

³⁷ PAP: i. m. 325.

³⁸ REIZNER: i. m. 3. köt. 18.

³⁹ REIZNER: i. m. 2. köt. 22. A vers címe: Dal Lántzy József megérkezése alkalmára.

elkezdí járattni a folyóiratot. Hét évig, haláláig érkeznek hozzá a Gyűjtemény kötetei. Dolgozik is a folyóirat számára, ő írta a dolgozatunk első felében már idézett, Csongrád megyéről szóló értekezést. Bene József a vármegye főjegyzője és egyben a megye egyik legmaradibb tisztviselője, több alkalommal országgyűlési követ,⁴⁰ később alispán, majd főispáni és adminisztrátori helytartó; 1829 és 1839 között szerepel előfizetőként. Csongrád megyei előfizetőnek azonban csak 1835-ig számíthatjuk, ettől kezdve néhány évig a szomszédos Torontál vármegyében kerületi biztos.

A beniczai Beniczky-család egyike azon megyei nemesi családoknak, amelyek bár nem Szegeden éltek, de fiaik neveltetése (a piaristák szegedi konviktusában), szegedi házuk (ahol a telet általában töltötték), társasági, társadalmi kapcsolataik révén szorososan a városhoz kötődtek. A családból Beniczky Miklós főszolgabíró szerepelt a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetési jegyzékén 1834–1838 között, öt éven át.

1840-ben egy évig rendeli a folyóiratot a szegedi birtok nélküli nemes, Müller Ignác, helyettes alispán, főszolgabíró.

Az eddigiekben felsorolt előfizetők mindannyian megegyeznek abban, hogy választott vagy kinevezett tisztségviselők, a Kárászok és Benék kivételével valamennyien városi tisztségeket töltöttek be. Hivatalukban nagy többségben évekig, sokszor halálukig megmaradnak, legfeljebb a hierarchiában lépnek feljebb. Arisztokrata nincs közöttük, a nemesi származásúak is általában csak nobiles armalistae, azaz címerleveles nemesek. Mindennapi tevékenységük folytán — természetszerűen más-más szinten — egy irányító, politikai szempontból befolyásos, bizonyos mértékig zárt réteghez tartoznak. A *Tudományos Gyűjtemény* általuk történt előfizetése azonban nem e zártágnak, az egymás közötti kapcsolatok hatásának eredménye, s nem is divatjelenség. Sokan csak egy-két évig járatták a folyóiratot, holott anyagi körülményeik a rendszeres előfizetést lehetővé tették; Vedres és a két Bene hosszú előfizetési időszaka kirívó kivétel. Feltehető tehát, hogy az említett tisztségviselők általi előfizetések a magyar kultúra, tudomány, nyelv támogatásának nagyon is általános hazafiúi programja mellett abból is adódnak, hogy ezen tevékenységüket illetően voltaképpen „értelmiségi” szerepet vivő férfiak olyan tájékozódási igénnyel is bírnak az egész ország kulturális-tudományos (s ekkor egyben politikai) ügyeit illetően, amely egy új orgánus esetében legalább a megismerés és megítélés kívánalmát veti fel bennük. Ezzel lehet magyarázni a több, de csak rövid ideig tartó előfizetés tényét. Lényegesnek azt érezzük, hogy a folyóirat megjelenésének egész időszakát tekintve a hazafias felbuzdulás, a kedvtelésből polihisztori magatartás már korábban is jelentkező motívumain kívül e kisnemesi-polgári tisztviselői réteg számos képviselője előfizetésének megtételével szükségesnek véli a folyóirat létezését.

Bár Szegeden csak 1829–30-ban és 1833-ban tartózkodik, a szegedi előfizetők sorába érezzük felveendőnek Kiss Károlyt, az első szegedi akadémikust, a már említett Kiss József főbíró fiát. A katonai iskolát végzett ifjú alhadnagy 1822-ben kezdi meg a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetését, s egészen annak megszűntéig, 1841-ig előfizető marad. E húsz éves időszak során 1829–30-ban, majd három évvel később főhadnagyként s ezrede „verbung commendánsaként” tartózkodik a városban. Kitűnően képzett katona, érdeklődése azonban

⁴⁰ ZSILINSZKY: i. m. 3. rész. 2—3., 16. és 20.

⁴¹ MÁTRAY Ernő: Kiss Károly. = Vasárnapi Ujság, 1866. 98.

a hadtudományok, hadtörténelem mellett az irodalomra is kiterjed. Az 1820-as évek elején Lembergben ismerkedett meg a szintén katona Szontagh Gusztávval s az ő baráti buzdítása révén a magyar irodalommal. Ettől kezdve lesz munkatársa zsebkönyveknek és folyóiratoknak is. A *Tudományos Gyűjtemény* egyik legtermékenyebb tanulmányírója, hűsz kisebb-nagyobb értekezése jelent meg a folyóiratban. Ezek többsége hadtörténettel, katonai kérdésekkel — ezredének monografikus terjedelmű története, a magyar „alvitézek” hősi tettei, különböző hadjáratok elemző leírása, különböző haderők, köztük 1839-ben még nem is sejtve a tíz év múlva bekövetkező aktualitást, az orosz haderő részletes ismertetése — foglalkozik. Sort kerít arra is, hogy a folyóirat olvasóit megismertesse a lengyel irodalommal, elmondja véleményét a nevelésnek a korban sokak által népszerűsített, Lancaster-szerinti koncepciójáról. 1831-ben a Magyar Tudós Társaság levelező tagja lesz, 1840-ben pedig rendes tag. Irodalmi működésének elismerését a Kisfaludy Társaság rendes tagsága is jelzi.⁴¹ 1848-ban honvéd ezredes, a hadügyminisztérium osztályfőnöke. Világos után mindezt 10 év várfogság a jutalma, de egy év múltán kegyelmet kapott. Szegedhez való szoros kapcsolatát jelzi, hogy a szabadságharcig tagja a belvárosi kaszinónak, amelybe a Szegedre először látogató Széchenyi Istvánt ő vezeti be 1833. szeptember 4-én.⁴²

Egyetlen évig — 1818-ban — fizette elő a folyóiratot Grün Orbán (a korban használatosak a Grün, ill. Urban alakok is) nyomdász. A komáromi születésű, Schmidt Antal bécsi nyomdájában dolgozó faktor nyomda felállítási kérelmét 1801 augusztusában a szegedi városi tanács kedvezően bírálta el,⁴³ s *Tudományos Gyűjtemény* megindulása évében az egyik tanulmány már szegedi ismert nyomdászként szól róla: „Szegeden, Grün Urban, váltó, maga költségén nyomtat közönséges régi kellendős könyveket, és egy magyar kalendariumot nyolctzad rétből, tart 1 szedőt, 2 nyomtatót, esztendőn által feldolgoztat 45 ball papirost.”⁴⁴ Elképzelhető, hogy Grün éppen e közlés nyomán kívánt közelebből megismerkedni a folyóirattal, s fizetett elő rá a következő évben.

Szeged gazdag polgárai (kereskedők, vállalkozók, mesteremberek stb.) közül egyetlen olyan férfiút találunk, akinek járt a *Tudományos Gyűjtemény*. Gruber János vendégfogadás 1835-től négy éven keresztül fizette elő a folyóiratot. Fogadója — sajnos, nem tudjuk pontosan a nevét — nem az egyetlen, ahova rendszeresen érkezik sajtó a vendégek épülésére. 1849-ben Wöber György polgármester elrendeli, hogy a forradalmi kormány ideje alatt megjelent minden hírlapot, újságot, proklamációt, amelyek a helyi vendéglőkbe és kaszinókba jártak, el kell kobozni, s felsorolja mindazon szegedi vendéglőket — összesen 21-et —, „melyekben köztudomás szerint hírlapok tartattak”.⁴⁵ Gruber példája azt valószínűsíti, hogy hírlapok, folyóiratok járatása nem a szabadságharc idején, hanem már korábban kialakult szokás a szegedi vendéglőkben, fogadókban is.

Széchenyi törekvéseinek gyors szegedi visszhangjaként 1829. április 24-én 67 „résztvevő” megalapítja a helyi kaszinót, a „Társaság”-ot. Létrejöttében a gazdag polgárság, elsősorban a kereskedők vittek vezető szerepet, az első

⁴² CZIMER: i. m. 24.

⁴³ SZABÓ Ferenc: *A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből. (1801—1848)*. = Magyar Könyvszemle, 1970. 343.

⁴⁴ TGY, 1817. 12. köt. 85.

⁴⁵ PÉTER László: *Művelődéstörténeti okmányok az önkényuralom korából. 1849*. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1976. 1—2. sz. 41—42.

elnök Götz János „élelmes és szerencsés üzletember”, nagy vagyonnal.⁴⁶ Az egyesület alapításakor, majd később is mind a szervezésben, mind a szellemi irányításban kitüntetett szerepe volt Fadgyas Pál ügyvédnek, akinek nevével 1822-ben találkozunk a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői sorában. Az akkor Sopronban „philosophiát tanuló ifjú” a későbbiekben már nem fizet elő, de az 1830-as években Szegeden egyike azoknak, akik előfizetőket gyűjtenek a folyóiratnak.⁴⁷ A szegedi kaszinó alapszabályban is lefektetett célja a „kelleme és hasznos olvasás mellett a nemesb társalkodás . . .”, s annak ellenére, hogy könyvtár létesítéséről és könyvtáros kijelöléséről csak 1833-ban döntenek a tagok, a *Tudományos Gyűjteményt* már 1830-tól előfizetik. Széchenyi személyes hatásának köszönhetően a városi és megyei nemesek, főbb tisztviselők jelentős része 1833–34-ben kaszinói tag lesz, így a folyóiratnak az előzőekben már felsorolt egyéni előfizetői is. Az első könyvtáros, Miskoltzy István 1833 szeptemberében a kaszinó könyvtáráról is beszámol. Innen tudjuk, hogy már kezdetben „számos bel- és külföldi hírlapok járnak, melyeket a hazai és német nyelven a Társaság megszerez . . .”,⁴⁸ és a könyvtár állományának 1844-ből származó részletezése szerint 20 különböző folyóirati, hírlap van birtokukban a 470 könyv mellett.⁴⁹ A kaszinó tehát lehetőséget ad tagjainak művelődésre és tájékozódásra, s a *Tudományos Gyűjtemény* is 1830-tól a kisszámú egyéni előfizetőkön és baráti körökön kívül szélesebb körben válhat ismertté. Elvileg tehát az egyesületi előfizetés az olvasók számának megsokszorozását jelentheti. E feltételezés általános igazságként való elfogadásától azonban visszatart bennünket az a tény, hogy a Szegedi Egyetemi Könyvtár *Tudományos Gyűjtemény*-kötetei között számos olyan példányra is lelvén, amelyek eredetileg a kaszinó tulajdonában voltak, meg kell állapítanunk: kivételesen jó állapotuk sokszori forgatásra, kézbevitelre nem utal.

A szegedi egyéni előfizetőknek jól kirajzolható második körét alkotják a város egyházi személyiségei. „Szent Ferenc szerzetesei conventje”, a ferences kolostor — már akkor igen értékes és jelentős könyvtára számára — 1823-tól megszakítás nélkül egészen a Gyűjtemény megszűnéséig fizet elő. Ezt megelőzően az 1814 és 1818 közötti időszakban a kolostor plébánosaként is működő Jamnitzky Gerard járattja a folyóiratot három éven át (1817—1819), majd a plébánosként őt követő Ordinantz Konstantin fizeti elő 1819-ben és 1820-ban.

A szegedi piarista rendház szerzetesei közül (létszámuk a század első felében 14—17 között ingadozik) többen megrendelői voltak a folyóiratnak. Előfizetési időszakaik általában hosszabbak, mint az eddig említettekéi, de figyelembe véve a rend azon szokását, hogy tagjai néhány év elteltével tanulmányi vagy oktatási célból más városok rendházaiba kerülnek át, szegedi előfizetőként csak néhány évig szerepelnek. Legtöbbjük nemcsak az ifjúság oktatására, hanem a tudományok művelésére is elkötelezte magát, s jelentős saját könyvtárat is gyűjt. Haláluk után e könyvtárak többségét valamelyik rendházra hagyták, ily módon növekedett a szegedi piarista rendház könyvtárának állománya is. A piaristák az ifjúság oktatása és nevelése kapcsán is sokkal „nyitottabbak” voltak a város irányába, mint a ferencesek. Sok világi ismerősük, barátjuk volt a szegedi tisztviselői—értelmiségi rétegekben is, akiknek több-

⁴⁶ CZIMER: i. m. 15., 19.

⁴⁷ REIZNER: i. m. 3. köt. 156. p.

⁴⁸ MISKOLTZY István: *Szegedi Casino*. = Honművész, 1833. 401.

⁴⁹ REIZNER: i. m. 3. köt. 157.

sége valamikor tanítványuk is volt. Rendházuk könyvtárának állományát e városi emberek ajándékai is gazdagították, s a könyvtárat az ismerős világiak is használhatták. 1830-ban létrejött a piarista gimnázium 2600 kötetes könyvtára is. Mind a rendházi, mind a gimnáziumi állomány, bár egyházi jellegű volt, többségében „világi” tematikájú, tudományos műveket tartalmazott. Különösen érdekes a természettudományos művek nagy aránya. E könyvtárak korszerűsítésére való törekvés összhangban állt azzal az erőfeszítéssel, amelyet a szegedi piaristák az oktatás korszerűsítése, illetőleg a szegedi felsőoktatás megindítása érdekében tettek, s amely a várostól is támogatásban részesült.⁵⁰ Mindez tekintetbe veendő, amikor azt nézzük, hogy a szegedi piaristák is előfizették a *Tudományos Gyűjteményt*, hiszen arra következtethetünk, hogy a folyóirat anyagát oktatómunkájukban is felhasználhatták, s a város világi személyiségeivel is kapcsolatban állván, a felnőtt társadalom köreibé is kisugározhatták. Név szerint a következőket találjuk az előfizetési listán: Grosser János 1814 és 1823 között van Szegeden, iskolaigazgató. 1817-től 1841-ig, tehát a Gyűjtemény megjelenésének teljes időszakában előfizető. Tordy Mihály, a szegedi líceumban a filozófia tanára, 1821-ben és 1822-ben fizet elő. 1822-ben meghal, 146 kötetes könyvtárát a szegedi rendház örökli.⁵¹ Gubitzer Ferenc, a filozófia doktora, igazgató három évig (1822—1824) járatta a folyóiratot. Gruber József kollégiumi rektor 1832 és 1838 között, Orbán Lajos bölcsészdoktor 1830 és 1838 között fizet elő. Karácsonyi Ince líceumi vicerektor 1829-től haláláig, 1833-ig járatta a folyóiratot, amely összesen 344 kötetes hagyatékával együtt szintén a piaristák könyvtárát gyarapította. Az indulástól 1837-ig fizet elő Katona (Mihály) Dienes piarista tanár, bölcsészdoktor, aki Szegeden 1835 és 1837 között tartózkodik. Egyebek között itt kezd el foglalkozni az indigó előállításának problémájával, s a hazai gyártással foglalkozó tanulmánya a *Tudományos Gyűjteményben* jelenik majd meg.⁵² A piarista előfizetők sorát Szücs Józseffel zárjuk, aki 1817 és 1838 között előfizető. de Szegeden csak 1821-ben, majd 1827—1828-ban rendházi tag. Rövid ideig a piarista kollégium is járatta a folyóiratot, 1825 és 1828 között, négy évig.

Szegeden kívül még három olyan város van a megyében, ahonnan a *Tudományos Gyűjteményt* is előfizették. Az egyik Hódmezővásárhely, az 1722. december 5-i királyi adománylevelél szerint a Károlyi grófok birtoka⁵³ a városhoz tartozó pusztákkal együtt. Folyóiratunk megindulásakor 23 025 lakosa van, akik közül 11 231 a férfi, nagy többségük református.⁵⁴ A rendkívül kis számú honorácior, tisztviselő mellett mesteremberek és főleg parasztok és jobbágyok lakják.⁵⁵ Bár a Károlyiaknak mind az uradalomból, mind a városból jelentős jövedelmük származott, a művelődés előmozdítása érdekében a 18. században, majd a 19. század első felében vajmi keveset tettek. A város irányítói, tisztviselői előtt is inkább a bátorságos közállapotok fenntartása, mintsem a kultúra előbbrevitele lebegett. Az általános írástudatlanság csak

⁵⁰ KULCSÁR: i. m. 37.

⁵¹ PAP: i. m. 324.

⁵² KATONA Dienes: *A honi indigóról.* = TGy, 1839. 9. köt. 28—42.

⁵³ *A Nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története.* 2. köt. Bp. 1911. 273.

⁵⁴ NAGY Ferenc: *Hód Mező Vásárhely várossa rövid rajzolatja.* = TGy, 1819. 2. köt. 50.

⁵⁵ Az 1825—40 közötti népszámlálási kimutatások néhány jellemző adata:

	1825	1830	1840
házak	3524	3431	3623
tisztviselők, előkelők	34	17	27
polgárok, mesterek	384	383	469
parasztok	1028	1098	1171
jobbágyok, kertészek	2621	2737	2459

Közli: SZEREMLEI Samu: *Hód-Mező-Vásárhely története. 4. köt.* [Hódmezővásárhely], 1911. 128.

az iskolarendszer lassú kiépülésével enyhült, a műveltségi színvonal emelkedése érezhetően a gimnázium létesítése után következett be.⁵⁶ Ilyen körülmények között is akadt azonban néhány olyan tisztviselő, lelkész és uradalmi hivatalnok, aki szívén viselte a közművelés ügyét. Közülük kerültek ki a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői.

A város maroknyi értelmiségének köztisztjelet övezte alakja, Nagy Ferenc 1817 és 1819 között fizetett elő. Eredetileg nem vásárhelyi, hanem szentesi, de már fiatalon Hódmezővásárhelyre költözött. A nemesi származású ifjú nemes ügyvédként indul, majd vármegyei főjegyző lesz, táblabírónak is megválasztják.⁵⁷ A református egyház főgondnoki tisztét is betöltő férfiú a folyóirat 1819. évi folyamában városa rövid történetét is közreadja. Igen jelentős könyvtárat gyűjtött, a 375 kötetet később örökösei a városi gimnáziumnak adományozták.⁵⁸

A tősgyökeres vásárhelyi Kaszap Mihály egy megszakítással tizenkét évi előfizető: 1818—1820 között, majd 1830-tól 1838-ig. Kaszap 1794-ben született, 1818-ban már ügyvédként működik a városban. 1826-tól vármegyei aljegyző, majd az 1832-től a szabadságharcig terjedő időszakban előbb főjegyző, utóbb másodalispán.

A debreceni születésű, Bécsben tanult Tóth Ferencet 1818-ban választják a városi református gyülekezet lelkészévé. Igen hosszú ideig, 1827 és 1837 között 11 évig, megszakítás nélkül járhatja a folyóiratot. Olvasó és írogató ember, vásárhelyi szolgálata idején végig szorgalmasan jegyezte a helyi egyház történetére vonatkozó adatokat.⁵⁹

A város csekély számú katolikusainak 1830-tól plébánosa Mericzay Antal. Váci szentszéki jegyző, majd Mogyoródon plébános, onnan kerül Vásárhelyre. Itt tartózkodása hét éve alatt végig előfizetője a *Tudományos Gyűjteménynek*. 1837-ben váci kanonok lesz, s elhagyja a várost. Nagy Ferenc, Tóth Ferenc és Mericzay Antal neve többször és több vonatkozásban is felbukkan a vásárhelyi krónikákban. Tóth és Mericzay igen jelentős szerepet játszottak 1831-ben, amikor a kolera a várost is elérte. Mindketten tagjai az „Egészségre ügyelő küldöttség”-nek, amelynek fő kötelessége, hogy naponta felmérje a helyzetet, tegyen meg mindent a veszedelem elhárítására, vigyázzon a népre. A küldöttség tagjaként a két pap szükségkórházakat állítot, orvosokat hivatott Aradról és Pestről.⁶⁰ Nagy Ferenc és Mericzay tevékenyen részt vett 1833-ban a Hód-

⁵⁶ HAJDU Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827—1944.* Szeged, 1977. 43—44.

⁵⁷ SZEREMLEI: i. m. 5. köt. 1085.

⁵⁸ HAJDU: i. m. 44.

⁵⁹ SZEREMLEI: i. m. 5. köt. 1156.

⁶⁰ SZEREMLEI: i. m. 3. köt. 479—480. p.

mezővásárhelyi Olvasó Társaság felállításában, amelynek célja „... egyrészt a tudományt és a magyar irodalmat kegyelni, másrészt a helybeni reformált iskola könyvtárát gyarapítani”.⁶¹ A tagok létszámáról tudomásunk nincs, de azt biztosan tudjuk, hogy 1836-tól 1840-ig az olvasótársaság előfizette a *Tudományos Gyűjteményt*, s hogy tekintélyes könyvtárat — közel 700 kötetet — gyűjtött saját erőből és adományokból.

A vásárhelyi előfizetőknek egy jól elkülönülő másik rétege nem annyira a városhoz, inkább a Károlyi-uradalomhoz kapcsolódik. Különböző rangú és beosztású uradalmi tisztviselők, többségükben nem is a környékről származnak. Előfizetőként való jelentkezésük több tényezővel is magyarázható. A folyóirat, különösen 1819-től, Thaisz András szerkesztése idején egyre több mezőgazdasági vonatkozású értekezést közöl, melyekből gyakorlati ismeretek is nyerhetők. Kitüntetetten foglalkozik a hazai mezőgazdasági képzéssel, az uradalmi tisztek teendőivel, helyzetével is. Vörösmarty szerkesztésével pedig a húszas évek végétől egyre nagyobb teret kap Széchenyi törekvései nyomán a haza gazdasági fellendítésének programja is a folyóiratban. Az uradalmi mezőgazdasági tisztek tehát bizonyos mértékig szakfolyóiratot is láthatnak a *Tudományos Gyűjteményben*. De egy másik tényezőt sem becsülhetünk le. Az uradalom birtokosa, az uradalom Pesten székelő „directio”-jának (főigazgatói székének) több tagja s az uradalmi tisztii hierarchia számos reprezentánsa mind előfizetik a folyóiratot, s a felsőbbség példája valószínűleg követésre buzdította az alacsonyabb beosztású uradalmi tiszteket is.

Dubnitzky János uradalmi exactor (számvevő) 1817 és 1818-ban járattja a folyóiratot. Sztrianek János perceptor cassae (pénztárnok) közel 60 éves, amikor 1817-ben megrendeli a folyóiratot, s 3 évig elő is fizeti. Róla bővebbet az uradalom irataiból tudhatunk.⁶²

Az uradalmi hierarchiában alatta helyezkedik el Olsavszky György tisztartó, akiről azt tudjuk, hogy az uradalmi tisztekre jellemző életutat járt meg: egy főúr különböző uradalmában szerény előrehaladással teljesített szolgálatot. 1818-ban mint előfizetőt a főtí uradalomban találjuk. Ezután nagy hiátus következik, majd 1828-ban Suránymegyében fizeti elő a folyóiratot. 1829-ben kerül Csongrád megyébe, itt az első két évben, 1829–30-ban előfizető. Sztrihá Jánosról a vásárhelyi történet röviden emlékezik meg, 1826–1829 között uradalmi inspektor volt.⁶³ Ennek előtte is a vásárhelyi uradalom tisztje kellett legyen, a *Gyűjtemény* 1824-ben mint perceptort, vásárhelyi lakost sorolja előfizetőként.

Dombrády János kasznár a vásárhelyi uradalomban, amikor 1826 és 1830 között, négy éven át előfizető. A nemes ifjú előrehaladása igen gyors, 1818-ban már ispán, előfizetése megtételének idején pedig a még magasabb, kasznári tisztségben található.⁶⁴

⁶¹ HAJDU: i. m. 44.

⁶² „A vásárhelyi kerületben található tiszteknek és conventionalis cselédeknek personalis statusának leírása de anno 1815.” Közli: A Nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. 2. köt. Bp. 1911. 273.

⁶³ SZEREMLEI: i. m. 5. köt. 2. rész. 1146.

⁶⁴ „A csongrád-vásárhelyi és szentesi uradalmakban található írók magukviselésének és iparkodásainak tapasztalása f. é. 1814 Szent György havától Szent Mihály hava utoljáiig hat hónapokra. Vásárhely 22-a Octobris 1814.” Közli: A Nagy-károlyi gróf Károlyi család ... 2. köt. 271.

A folyóirat előfizetőinek országos megoszlását részletesen még nem tanulmányoztuk, így hiányossága dolgozatunknak, hogy a most egy megyében megállapított jellegzetességeket országos képpel nem szembesíthetjük. Előzetes vizsgálataink azonban feljogosítanak arra, hogy megállapíthassuk: országszerte nemcsak sok uradalmi tisztviselő, hanem számos uradalmi igazgatóság is előfizető volt. Sorukban találjuk a Szentés és Vásárhelyi Uradalmi Tisztartóságot, amely 1831–1838 között járattván a *Tudományos Gyűjteményt*, feltételezhetően lehetővé tette a folyóiratba való betekintést a nem előfizető tisztviselők számára is.

Szentés mezőváros hódoltság utáni története egészen az 1836. évi örökváltásig a Harruckernek és a Károlyiak nevéhez fűződik. A város először a Harruckern, majd 1798 után a Károlyi-uradalmak részét alkotta, 1813-ig uradalmi központ is. Az uradalom, a város arculata, a földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozó önálló gazdálkodás már az 1767. évi urbárium előtt kialakult.

Folyóiratunk megjelenési időszakában, 1827-ben a lakosság száma 15 840, ebből 610 telkes gazda, 1674 házas zsellér, kb. 800 házatlan zsellér volt.⁶⁵ Ami az iparosok, kereskedők számát illeti, 1819-ben 276, illetve 9; 1836-ban viszont már 384 iparos és 33 kereskedő volt a városban. Nemes 1834-ben 74 élt Szentésen, ők úrbéres telkeken dolgoztak, főleg földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, s volt közöttük iparos is.⁶⁶ Tehát életmód és kiváltságok szempontjából lényegesen alig különböztek a jobbágyoktól. A város ügyeinek intézését végző tanács és a bírák főleg a nagygazdák közül kerültek ki. A feudális függőségben élő város szabadságát örökváltás révén 1836-ban nyeri vissza, de a „szabad” Szentés polgárai között már nem találunk Tudományos Gyűjtemény-előfizetőt.

Kiss Bálint a város nevezetes református lelkésze, a Szentés népéről, népi életéről máig is néprajzi forrásként használható, mindenre kiterjedő feljegyzései között olvashatjuk a következőket a 19. század első évtizedére vonatkozóan: „Sok református háznál található biblia, keresztyén tanítások és más kegyes könyvek is és számosan vannak, akik tudományos könyveket is tartanak, néhányan pedig mint Balog István takácmester, nemes Mikec Mihály, Kovács Pál csizmadiamester újságot is járattak”, de azt sem hallgatja el, hogy a „könyvek megszerzését, olvasását még ezidétt is úgy nézik az emberek, mint könnyen elhagyható dolgot!”⁶⁷ A széphistóriákat, álmoskönyveket olvasók, csak kalendáriumot forgatók mellett néhány olyan szentesi is találtatik, aki a *Tudományos Gyűjteményt* is előfizeti, olvassa. Első helyen említendő közülük az előbb idézett Kiss Bálint. Vésztőn született 1772-ben, 1795-ben került Szentésre. A tudományok művelője is, több értekezése, tankönyve, egyháztörténeti írása jelent meg. Munkálkodása eredményeképp a Magyar Tudós Társaság levelező tagjának is megválasztották. A folyóiratot 1819-től 1828-ig fizeti elő, s időközben, de még az előfizetés lemondása után is értekezéseket készít számára. Első írása a folyóiratban 1820-ban érdekes témával foglalkozik, a „tserép-zsindelyek” hasznosságával.⁶⁸ 1836-ban egy régi római tábla leírásával foglalkozik,⁶⁹ s részese egy, a folyóiratban lezajló polémiának

⁶⁵ BARTA: i. m. 19.

⁶⁶ Uo. 20., 30. és 35.

⁶⁷ SIMA László: *Szentés város története. 1. köt.* Szentés, 1914. 412.

⁶⁸ KISS Bálint: *A tserép-zsindelyek hasznos voltokról.* = TGy, 1820. 10. köt. 65—81.

⁶⁹ KISS Bálint: *Értekezés a Kápolnai régi emléképről.* = TGy, 1836. 3. köt. 40—48.

is. Fejér György 1839-ben recenziójában erősen elmarasztalja Kiss Bálint ugyanezen évben megjelent, Magyar régiségek című könyvét. Erre válaszol Kiss 1840-ben, majd a vitát Fejér viszontválasza zárja úgy, hogy mindketten kitarának eredeti álláspontjuk mellett.⁷⁰

Nyolc éven keresztül, 1831 és 1838 között a Szentesi Tudós Olvasó Társaság is előfizet, magáról a Társaságról azonban adatokat nem találtunk.

Bodatz János hites ügyész 1817–1818-ban előfizető. Róla ennél többet nem sikerül kiderítenünk, s ugyanez a helyzet az 1818-ban előfizető szentesi könyvkötő, Varga István esetében is.

A szentesi uradalmi tisztviselők sorában is találunk előfizetőket. Praznovszky György csak egyetlen évben, 1819-ben iratkozik fel az előfizetői jegyzékre.⁷¹ A Szenteshhez közeli Derekegyháza szolgált Zöld Antal, aki 1829-től egészen 1840-ig járatta a folyóiratot. Zöld Antal „ispán 1814 óta, született Zala-Egerszegén . . . 29 éves, nőtlen. szolgál egy év óta, beszél magyarul, deákul és németül. Ezelőtt a keszthelyi Georgicumban szolgált 2 esztendeig” — közli róla a „Derekegyházi nationale”-ban Toronyi Imre ispán.⁷² Csak két évig fizet elő Lederer József kasznár, ki szintén a derekegyházi uradalomban tevékenykedik. 1831 és 1832-ben olvasója a Tudományos Gyűjteménynek.

A szintén Károlyi-birtok Csongrádon a folyóiratnak mindössze két előfizetője volt, mindkettő egy-egy évig. Az 1817-ben előfizető Dömény József földmérő, az 1827-ben előfizető Kövecs József uradalmi írnok volt.

A megyei előfizetők névsora még két név említésével válik teljessé. Feyér Mihály vármegyei esküdt és Hegedüs János huszárfőhadnagy lakóhelyéről nem tudunk, mindketten a harmincas évek elején járatták a Gyűjteményt, az előbbi 1829–1831 között, az utóbbi pedig 1830-ban.

Áttekintvén a *Tudományos Gyűjtemény* Csongrád megyei előfizetőit az 1817–1841 közötti időszakban, azt kell megállapítanunk, hogy szám szerint és országos viszonylatban is jelentősnek mondható a folyóirat járatása, olvasása. Ha több esetben — joggal — feltételezzük az egyedileg rendelt példányok körforgását, ha beszámítjuk a szegedi kaszinó, a vásárhelyi és szentesi olvasótársaságok tagjai közötti „terítését”, úgy tűnik, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* megszerte közismert orgánum volt. Ha az előfizetőket mint egyéneket tekintjük, azt látjuk, hogy kisebb-nagyobb mértékben a megye, egy helység, közösség meghatározó, irányító, befolyásoló személyiségei ők. Többjükéről az is kiderült, hogy a művelődésnek, a magyar kultúra ápolásának és fejlesztésének is munkásai, kulturális egyesületek, iskolák, könyvtárak létrehozói, támogatói, irodalmi és színházi kezdeményezések élénjárói. Néhányan közülük szellemi alkotó munkát is végeznek, mások nemcsak számszerűségben, de tartalom szerint is jelentős könyvtárral rendelkeznek. Ugyanakkor, ha e számban szép előfizetői társaságot alapvető társadalmi hovatartozásuk s társadalmi funkcióik alapján megkíséreljük csoportokba osztani — most elsősorban a folyóirat olvasói rétegeinek megállapítása céljából —, akkor mindössze néhány csoport rajzolódik ki előttünk. A szabad királyi város Szegeden — egy-egy kuriózus kivételtől eltekintve — két nagy csoport alakít-

⁷⁰ A vita lelőhelyei: TGy, 1839. 5. köt. 71–109., 1840. 4. köt. 95–121. és 12. köt. 36–52.

⁷¹ „A vásárhelyi kerületben . . .” Közli: A Nagy-károlyi . . . 2. köt. 274. p.

⁷² „Derekegyházi nationale. Derekegyháza 16-a octobris 1815.” Közli: A Nagy-károlyi . . . 2. köt. 277. p.

ható ki: a főleg nemesi származású városi és megyei főtisztviselők, valamint az egyházi személyek csoportja. A jobbágyi mezővárosok előfizetői körében szintén két nagyobb egység található: a helyi igazgatás — s egyben érdek-képviselő — és a lelkek gondozásának felelősei, valamint jellemző megyei vonásként az uradalmi gazdasági irányítás emberei.

Bizonyos mértékig a megye sajátos, török hódoltság utáni fejlődésével magyarázható helyzetéből következően hiányoznak az előfizetők köréből a tisztségekkel nem rendelkező földbirtokos nemesek. De hiányoznak olyan „értelmiségi” rétegek is, mint például az orvosok, tanárok (a piaristákat leszámítva), tanítók, gyakorló ügyvédek, akik a folyóirat országos előfizetését tekintve más megyékben igen nagy számban jelentkeztek. S szinte teljeséggel hiányoznak a polgári előfizetők: kereskedők, iparosok. Tehát végeredményben a *Tudományos Gyűjtemény* az olvasói rétegeket tekintve — előbbi megállapításainkat fenntartva — megyszerte közismert, de csak nagyon szűk körben ismert folyóirat volt. E szűkkörűség következményein enyhíthet az a tény, hogy a folyóirat viszont többségben olyanok kezébe került, akik lehetőségeiknél fogva az általa terjesztett eszméket, közölt információkat érdemben ítélték meg, használhatták fel.

Érdeemes azt is áttekintenünk, hogy a folyóirat az egyes években hány példányban jár a megyébe:

1817:	11	1824:	7	1831:	13	1838:	10
1818:	15	1825:	5	1832:	14	1839:	4
1819:	13	1826:	7	1833:	15	1840:	5
1820:	6	1827:	8	1834:	14	1841:	2
1821:	6	1828:	9	1835:	13		
1822:	7	1829:	10	1836:	14		
1823:	7	1830:	16	1837:	14		

Összevetvén e táblázat adatait a dolgozat elején található, az egyes szerkesztői időszakokat feltüntető táblával, bizonyos előfizetési tendenciák kiolvashatók. Az induló folyóiratot számaink szerint is igen nagy várakozás előzte meg a megyében, ez juthat kifejeződésre az első három év előfizetőinek számában. A harmadik évben, 1819-ben Thaisz András lesz a szerkesztő. Egyéves munkája s a folyóiratnak adott programja kritikáját láthatnánk a következő évben az előfizetők jelentős csökkenésében. De ettől az időponttól éppen azok nem járatták tovább, akik számára a „közhasznú” értekezések elsősorban készülnének. Tény azonban, hogy Thaisz egész szerkesztési periódusa alatt igen alacsony az előfizetői szám, amely lényegesen megnő Vörösmarty szerkesztése idején. A „tettek a hazáért” program sikerének könyvelhetnénk az érdeklődés növekedését, ha az ettől az időszaktól sokban eltérő Horvát István-periódus nem rendelkezne szinte ugyanennyi olvasóval. A *Tudományos Gyűjtemény* korszerűtlenné válását jelzi az utolsó évek előfizetési számainak minimuma. Miután az egyes előfizetők többnyire rövid időszakra fizetnek elő, és lemondásaik a legritkább esetben esnek egybe a szerkesztői periódusokkal, az egyesületi előfizetők pedig szinte mindig a folyóirat megszűnéséig előfizetők maradnak, az előfizetési számok alakulása és a *Tudományos Gyűjtemény* programváltásai között Csongrád megyét illetően csak erőltetetten találunk összefüggést.

A *Tudományos Gyűjtemény* 25 éve több ezer értekezésének, recenzióinak, kulturális és művelődési vonatkozású írásainak konkrét hatása a megye előfizetőire aligha elemezhető részleteiben. A legnagyobb hatásnak azt érezzük,

hogyan ez időszak alatt több százan ismerkedhettek meg a megyéből azokkal a gondolatokkal, amelyek az országot foglalkoztatták, s azokkal a politikai hatású kulturális eseményekkel, tettekkel, amelyek országszerte előrehaladást is jeleztek. A több száz közül név szerint csak alig több mint félszázat ismerünk. Nagy többségük a szentesi református lelkész előfizető, Kiss Bálint szavaival vallotta: „Kötelességünk hazánkat szeretni, és azzal a miben lehet jól tenni . . .”⁷³

MADER, BÉLA

Les lecteurs de la revue *Tudományos Gyűjtemény* au comitat Csongrád

L'étude fournit des contributions à l'examen du public lecteur au comitat Csongrád à l'époque des réformes (1825—1848), en tenant compte des données se rapportant aux abonnés de la revue *Tudományos Gyűjtemény* (Collection Scientifique). À la base des informations publiés dans la revue même et à la base d'autres sources aussi, elle établit le degré de diffusion et la base de lecteurs de la revue dans le pays; elle fait des examens particulièrement approfondis à propos des abonnés du comitat Csongrád. Elle tient compte des collaborateurs aussi qui sont originaires du comitat Csongrád. Outre l'examen et la caractérisation des personnages abonnés, elle établit la stratification sociale des lecteurs aussi. Du changement du nombre des exemplaires en vente dans le comitat, l'auteur démontre des tendances d'abonnement.

⁷³ TGy, 1820. 10. köt. 80.

KÖZLEMÉNYEK

A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendáriuma és Árgirus-kiadása. Az 1608—1643 között Keresztúron, majd Csepregen nyomtató Farkas Imre munkássága iránt csak az utóbbi évtizedekben mutatkozott élénkebb érdeklődés. Újabban előkerült kiadványainak ismertetése előtt célszerű tehát összefoglalni a személyére, tevékenységére vonatkozó legfontosabb adatokat.

1604-ig Johann Manlius nyomdász segédjeként működött, majd ő vezette tovább a nyomdát Manlius halála után. Manlius özvegye számára ő nyomtatta az 1604-ben és 1605-ben „Impressum typis Ioannis Manlii” cégjelzéssel megjelent kiadványokat.¹ A Farkas Imre nevét feltüntető első nyomtatvány 1608-ban Keresztúron jelent meg, s ez is a mintegy három évig szünetelő Manlius-sajtó betűtípusaival, nyomdai anyagával készült. Farkas 1620-ban még Keresztúron dolgozott, majd 1625—1643 között Csepregről ismertek kiadványai.² 1630-ban Johann Manlius Gregor nevű fia pert indított ellene örökkrészéért; a dunántúli szuperintendensek konventje azonban Gregor Manlius keresetének nem adott helyt.³ Farkas Imre legfőbb pártfogója a Keresztúron és Csepregen egyaránt birtokkal, kastéllyal rendelkező Nádasdy-család volt, de más mecénás — így Thurzó Szaniszló — is támogatta működését. Csepregen két háza volt, így a város jómódú polgáraihoz tartozott. Halála éve ismeretlen.

Farkas Imre munkásságáról és nyomdája termékeiről 1972-ben Karl Semmelweis kitűnő munkája adott áttekintést.⁴ Az 1972 óta előkerült kiadványai, valamint a sajtóján megjelent értékes műveket elemző tanulmányok alapján Farkas Imre nyomdásztevékenységének jelentőségéről az utolsó évtizedben egyre kedvezőbb vélemény alakult ki.⁵ A csupán irodalmi említésből ismert kiadványai alapján jutott Kovács József László arra a megállapításra, hogy a Farkas-nyomda lényegesen több művet nyomtathatott, mint amennyiről ma — példányok, töredékek vagy korábbi irodalmi utalások alapján —

¹ SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823)*. Eisenstadt 1972. 42—44. Nr. 54—58. — *Régi magyarországi nyomtatványok* (= RMNy). *Második kötet. 1601—1635*. Szerk.: BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983. 910, 912, 914, 915. és 934. — LANG, Helmut: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich*. Bibliotheca Bibliographica Aureliana XLII. Baden-Baden, 1972. 8.

² DURSTMÜLLER, Anton d. J.: *500 Jahre Druck in Österreich*. Wien, 1981. 86.

³ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. I—III*. Bp. 1961. II. 101—102 (a régebbi irodalmat l. ugyanitt).

⁴ SEMMELWEIS: *Der Buchdruck* i. m. 16. és 53—63.

⁵ KOVÁCS József László: *Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608—1643)*. MKSz 1973. 359—364. — BORSA, Gedeon: *Neu entdeckte Druckwerke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, die auf dem Gebiet des heutigen Burgenlandes hergestellt wurden*. Burgenländische Forschungen, Sonderheft VI. Festschrift für Karl Semmelweis. Eisenstadt, 1981. 27—28. — ZSIGMONDY Árpád—ZSIGMONDY Árpádné: *Adalékok két 17. századi naptárhoz*. MKSz 1983. 181—182.

tudunk.⁶ A most ismertetendő két Farkas-kiadvány kétségkívül ezt a nézetet igazolja.

Mindkét nyomtatványnak csak töredékei maradtak fenn Pázmány Péter egyik vitáirátának — a Sallai István püspöki (Pozsony megye) plébános nevével megjelentetett *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* (Pozsony, 1630) című munkának — festett papírkötésében.⁷ A vitáit Pázmány érsek válasza Pécsváradi Péter nagyváradi prédikátor *Feleleti Pázmány Péternek . . . két könyvecskéire* (Debrecen, 1629) című munkájára.⁸ Nem érdektelen, hogy a dunántúli evangélikus egyház céljait szolgáló Farkas-nyomda eddig ismeretlen kiadványainak töredékeit a 17. század közepe táján egy olyan mű kötéséhez használták fel táblamerevítő anyagként, amely bepillantást nyújt a katolikus egyház eszméit képviselő Pázmány Péter és a tanulmányait Pápán kezdő Pécsváradi Péter református prédikátor heves vitájába.

Az 1631. évi csepregi kalendárium

A kalendárium a 17. század elején már Magyarországon is széles körben rendszeresen használt, tehát nagyobb példányszámban eladható kiadványtípusnak számított. Farkas Imre az 1609. évre szóló *Calendariom*-mal kezdte önálló könyvnyomtatói munkásságát.⁹ Későbbi naptáraiból gyakran csak töredékek kerültek elő kötéstáblákból. Ezek alapján feltételezhető, hogy azokban az években, amelyekben sajtója folyamatosan működött, rendszeresen kiadott kalendáriumokat is. Kivételes időszak ilyen szempontból az 1621—1624 közötti néhány év, mert ebből a korszakból egyetlen Farkas-kiadvány sem maradt fenn.¹⁰ Hogy Farkas Imre későbbi csepregi működése alatt folytatta a naptárak szisztematikus közreadását, azt az 1626 utáni évekből származó csepregi naptártöredékeken kívül néhány elég jó állapotban megmaradt kalendáriuma tanúsítja.¹¹

Az Országos Széchényi Könyvtár említett 17. századi nyomtatványának kötéstábláiból az 1631. évi csepregi kalendárium két összefüggő levélpárja került elő, két fametszettel. Ez utóbbiak alapján annyit azonnal megállapíthattunk, hogy a töredékek Johann Manlius, vagy a Manlius-nyomda felszerelésével dolgozó Farkas Imre valamelyik kalendáriumából valók. A februári kép ugyanis a Manlius-féle hónapábrázolások tilolást ábrázoló metszetével, a márciusi pedig a sorozat szántás-illusztrációjával azonos. Egyik metszet sem az adott hónapra legjellemzőbb témát szemlélteti, mert a tilolást általában novemberi, a szántást pedig olykor ugyan márciusi, de inkább szeptemberi haviképként alkalmazták a hazai nyomdák.¹² Johann Manlius és Farkas Imre naptáraiban azonban gyakran más hónapoknál sem a hagyományos témákat és a megfelelő zodiákus jegyet ábrázoló metszetek szerepelnek. Manlius 1604-re kiadott naptárának csonka példányából hiányzik a januári, júniusi és a júliusi havikép; a további kilenc hónapnál pedig nyolc illusztráció dúcáról készültek a következő sorrendben felhasznált hónapábrázolások: fejes, aratás (1), disznóölés, csónakázás, aratás (1), szántás, szüret, tilolás, disznóölés.¹³

⁶ Kovács i. m. 362.

⁷ Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 595 2. példány, amelyet a Könyvtár 1983-ban értékes kéziratért elcserélt a Borda antikváriummal.

⁸ RMNy 1427 és 1485.

⁹ RMNy 972.

¹⁰ RMNy 1183.

¹¹ RMNy 1323, 1424, 1575.

¹² SOLTÉSZ Zoltán: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. XXVII—XXVIII., XLIX., LVI. tábla.

¹³ RMNy 903. — Az Országos Széchényi Könyvtárban levő xeroxmásolat jelzete: RMK I. 383a.

1630. évi március XXVIII. nap, vasárnap

17 d Brigida 7. 24. m. d. v.

☞ Mikor bément róla Iesus Math. 8.

2 e György szent.	♁	bideg
3 f Balas Pif.	♁	bideg fél
4 g Veronica	♁	bot és bideg fél
5 a Apota	♁	nyárder
6 b Doroc. szűz	♁	bideg fél
7 c Richardus	♁	bideg
8 d Salamon	♁	álbatatlan

☞ Használatos az mennyek. or. Math 12.

9 e y Apollonia	♁	9. 40. m. d. el.
10 f Scholastica	♁	fél és bé
11 g Euprosina	♁	deres idő
12 a Eu alia	♁	festes kő
13 b Castor Papa	♁	bideg

1630. évi április

Nap támad 3. órán, enyészic 7. órán

SOKADALMOC.

Dominica *„Ajsódo Thot Vjhelbe, 37. mendeni, Vepen, Lóvónz.*

Dominica Misericordia Sellyén, Verebék. Sz. György napján Győrén, Nagybombabán, Seilén, Nagyfőlsőben, Tyhanyban, Szombathelyen, Surányban Marosban, Szécsenben.

1. ábra

Ugyanaz az aratás-kép tehát márciusnál és augusztusnál is előfordul, a disznóölés-jelenet pedig április és december havát illusztrálja. Hasonló módon nem követi a hónapok hagyományos illusztrálását Farkas Imre 1630. évi kalendáriuma sem, amelyben januártól decemberig a következő haviképek láthatók: birkanyírás, tilolás, szántás, birkanyírás, csónakázás, aratás (1), aratás (2), disznóölés, szántás, birkanyírás, terített asztal és melegedő figura,¹⁴ tilolás. Farkas Imre 1630. évi kalendáriumból is hiányzik tehát a hagyományos februári és márciusi metszet, a többi havikép közül pedig a birkanyírás háromszor (januárnál, áprilisenél és októbernél), a tilolás kétszer (februárnál és decembereknél), a szántás ugyancsak kétszer (márciusnál és szeptembereknél) szerepel.

A most előkerült töredékek hónapábrázolásai a Farkas-nyomda haviképeinek már meglehetősen kopott dúcairól készültek, s ugyanazokat a hónapokat illusztrálják, mint az 1630. évi csepregi kalendáriumban. Azonosak a két nyomtatványban használt betűtípusok, valamint a keretdíszként alkalmazott körzetek is.

A két töredék tehát egy csepregi kalendárium A² és A⁷, valamint A⁴ és A⁵ levelét őrizte meg. Az A² rektón a „Förödgyél gyakran” kezdetű januári, az A⁴ rektón a „Káposztát, vad húst” kezdetű februári hónapvers olvasható. Az A⁵ levél rektóján a márciusi „Sokadalmoc”, vagyis vásárok felsorolása, az A⁷ levél rektóján pedig az áprilisi vásárok jegyzéke van. Az A⁷ levél verzóján a vörössel nyomott húsvét nap (vasárnap) április 20-nál

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 589.

szerepel. Ennek alapján a töredékek a 30. naptártípushoz tartoznak s Farkas Imre működési idejét figyelembe véve egy 1617., 1631. vagy 1642. évi kalendáriumból származhatnak. Az 1617. és az 1642. évi naptár egyértelműen kizárható, mert azok eltérő tipográfiával készültek.¹⁵ Az 1631. évi bártfai, kassai és kolozsvári naptárak alapján viszont megállapítható, hogy a töredékek az 1631. évi csepregi naptárból valók, amelynek megjelenését eddig csak feltételezte a szakirodalom.¹⁶

Az Árgirus széphistória töredékei

Fenti kalendárium-töredékekkel együtt került elő a *História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról* című széphistória hat levélnyi töredéke. A sokat méltatott mű a 16. század végén, az 1570—1580-as években keletkezhetett. Szerzője a régebbi szakirodalomban Gyergyai névalakban említett — egyébként ismeretlen — Gersei Albert, aki állítása szerint olasz nyelvű műből fordította magyarra régi irodalmunk e kivételes szépségű verses szerelmi históriáját.¹⁷

Hogy az Árgirus-história gyorsan és széles körben elterjedt Magyarországon, azt korábban csak a mű 17. századi kéziratos másolatai és Tótfalusi Kis Miklós Mentségének egy utalása bizonyította.¹⁸ A kiváló kolozsvári nyomdásznak ugyanis szemére vetették, hogy jó könyvek helyett ő is csak olyan haszontalan dolgokat nyomtat, mint az Árgirus. Tótfalusinak ez a kiadványa nem maradt fenn; ugyanúgy „szétolvasták”, mint a többi 17. századi nyomtatott, magyar Árgirus-kiadást.

A most előkerült töredékek azért is jelentősek, mert hosszabb összefüggő szövegrészeket tartalmaznak, mint az eddig ismert három 17. századi löcsei töredék csonka levelei.¹⁹ A löcsei kiadásoktól e töredékek mind ortográfiában, mind tipográfiai kiállításban eltérnek. Egyik jellegzetességük, hogy a szóvégi k betűk helyén következetesen c áll, mint általában a Farkas-kiadványokban. A töredékeken fennmaradt szövegrészeket egyetlen betűtípussal készültek. Ugyanezeket a betűket használta a csepregi nyomda az 1630. évi kalendárium naptárában, a kisebb antikva típussal szedett szövegekben. A típusmeg egyezés alapján tehát megállapítható, hogy az eddig ismeretlen Árgirus-kiadást Farkas Imre adta közre. Zsigmondy Árpádné szerint 1533 előtt, 1531/1532 táján készülhetett a nyomtatvány.²⁰

A töredékeken egy nyolcadrétű kiadás B ívének hat levele maradt fenn az alábbi példányszámban:

- a B¹ ívjelű és a B⁸ levélpárból 1 példány került elő;
- a B² ívjelű és a B⁷ levélpárból 4 példány került elő;
- a B⁴ ívjelű és a B⁵ levélpárból 3 példány került elő.

¹⁵ Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 474a és RMK I. 725a.

¹⁶ A három naptár jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK I. 596a, RMK I. 599b és RMK I. 600a. — L. még: RMNy 1458.

¹⁷ *A magyar irodalom története. I.* Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 530. (Stoll Béla) — KARDOS Tibor: *Az Árgirus-széphistória*. Bp. 1967. 11.

¹⁸ Az 1698-ban Kolozsvárott megjelent *Mentség* C 7v levelén. Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 1528.

¹⁹ Jelzetük az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK I. 570a, RMK I. 1591a és RMK I. 1591b.

²⁰ Zsigmondy Árpádné — a Manlius- és a Farkas-nyomda publikálás előtt álló típus-repertóriumának összeállítója — a csepregi sajtó betűanyagának kiváló ismerője. Az Árgirus-kiadás datálására vonatkozó megállapításáért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

Soc síralmas szokát fűle-felett szola, Ké-
serves jay szóval ő tölle el vala, Az ő I-
násfnac vegre igyon szóla.

Szerelmes Rosáfnac ifju Argirusnac,
Mond meg ezen szóval az en viragom-
nac, Holtig erce adom magam nagy ba-
natnac, Imladd fia vagyoc immar az ha-
lalnac.

Nem jöhetec immar többbe ő hozzaia,
legyen mar czendefzen töllem az ő tag-
ia, Kit ő neki hozza nehetec len alma, Kit
mostan restelle erctem hadnia.

Nem túrbete meg is de vízfzfa fordula,
Testet apólgattya es cfokollya vala,
Melly nehezen lelec az testet el hädgys,
Igy szüve szakadva tölle nem valhatna.

Bizonytal jól tudom, en edes szerel-
mem, Nekéd is ez nehez hogy nem la-
hatz engem, Mind hcaba annyifaradfa-
god lefzen, Tölcs azon ki bözszud, ki
arulod lefzen.

Az Inás is immar ugyan fránya va-
la, Költeni nem meri, mert igen fél va-
la, Az szép Leany vízfzont Inásfnac gy-
szola, Beszélid meg Uradnac tölle hal-
szakar.

nem engedne annac, Hogy lako: le-
nc atyad Udvaranac.

Siráffal Argirus Leant kerdi vala, En
edcs lelkernecc kegyes vidamsága, En-
nec az esfernecc en yagoke oka? Hogy
engemet el hadz késerves halalra.

Avagy czac azt mond meg hol lefz
maradafod, Vagy mely-fele vagyon te
lako varosod, Meg kereslec teged bi-
zonnal meg latod, Avagy meg talallas
vagy erced meg halbe.

Az késerves Leany vízfzha tekint va-
la Ortzaian könyvei fe görögnecc vala,
Mi haszna szetelmem, Argirusnac mon-
da, Ez orszagi ember ha nem jöhet oda.

Az Fekete-varost tudakozd Északra,
Az val az helynel ott meg talalz mon-
da, De tudom bizonytal hogy nem jö-
hetz oda, Leany azonközben aito nyi-
lalt halra.

Többet ott egy-massa nem befzelhe
recc, Késerű sirással az Leany el tölne
Az Inás el hala, az fűlarc le cicc, Az Ki-
raly be menne, kerben meg allapec.

Az Leant a Kiraly sohul nem latha-

2. ábra

A nyolc levelet tartalmazó B ívből tehát csak a B³ és B⁶ levél (egyetlen összefüggő levélpár) hiányzik.

Hogy a széphistóriának mely verssorai maradtak fenn a töredékeken, arról az Árgirus-história kritikai kiadásával²¹ való összevetés alapján az alábbi táblázat ad áttekintést:

B ¹ rektó levélen az I. rész 76. vers 3. sorától a 82. vers 1 sor;	
B ¹ verzó levélen az I. rész 82/2.	sorától a 87/4. sor
B ² rektó levélen az I. rész 88/1.	sorától a 93/2. sor
B ² verzó levélen az I. rész 93/2.	sorától a 99/2. sor
B ³ levél hiányzik.	
B ⁴ rektó levélen az I. rész 110/1. sorától a 115/1. sor	
B ⁴ verzó levélen az I. rész 115/1. sorától a 120/4. sor	
B ⁵ rektó levélen az I. rész 121/1. sorától a 126/3. sor	
B ⁵ verzó levélen az I. rész 126/3. sorától a 132/3. sor	
B ⁶ levél hiányzik.	

²¹ Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Szerk.: BARTA János és KLANICZAY Tibor. Bp. 1951. 422—441. (STOLL Béla szövegkiadása.) — Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Középkor és reneszánsz. Második jav. és átdolg. kiad. Szerk.: BARTA János és KLANICZAY Tibor. Átdolgozta KLANICZAY Tibor. Bp. 1963. 568—589.

ta. Az fia hogy elholt az földön meg lá-
cs: Könyve lefordula, fiat fel ragada;
Medana aszfony-is el fokada firve.

Az keferves Kiraly ilyen szokat szo-
la, Im maid hól te'je be Philareus szo-
va, Igaz leszen tudom jövendő monda-
fa; Az alma meg eres fordul banatomra.

Az atya es anyja fiat vigasztala, En
edes szüvemnee szerelmes istapia; Ne
hadd magad, kelly fel, ne hadgy engem
bura, Hadd értsem meg tóled mi nya-
valyad volna.

Kiraly-fi sokara ezete jött vala, Ne
vigasztally engem kefervesen fira, Oka
te vagy ennec, atyanac ezt monda, Te
miattad megyc maid szörnyű halalra.

Tolyait küldöttel volt hozfizam kö-
vo'legül, Engemet meg fo'ltal za en
szeretődötöl; Bucsur veszéc maidan az
Napnac fenyedöl, Nem akáro: többbe
fel kelni ez helyből.

Nagy loc vigasztalást atya ra tamaszta
Nem en vagyoc oka jo fiam ezt mond-
gya, Nem tudtam magzatom, de nem kül-
rem volna, Soc sze utan kőfalu labara fel
illa. **Atya**

En edes szerelmear. Attyadat Anyadat.
Érőttem el hadrad gazdag orszagodat,
Melly heaba töttel ennyi faradtagot
Czac egyser hallanad en keferves szo-
mat.

Iay mely szomorúsag szalla én szüvem
ben, Hogy nem beszélhetec veled kefer-
vemben, Nem lathatlae immar többbe
en elcemben, Ha most nem lehetec szü-
vem veled szemben.

Mert soha nem mehét ember isret
oda, Az madar sem jöhét ez orszagbol
oda, En-is nagy munkaval jöttem ide
monda, Többbe idejődnöm már nem sza-
bad volna.

Bar czac egyser latnam szüvem vighu
kedvedet, Hallanad füleddel az en be-
szedimet, Füle'm-is hallana az te besze-
didet, Nem szánnam lé tenni érted ele-
tém.

Ez szoc utan földről leany fel emele,
Nyószolyara ülven, az öleben vöve, Sü-
rő könyveivel fokka ferkegette, Orzaiat
égeszlen vele ned veszte.

Minde egész estvelig seie-selett fir

3. ábra

B⁷ rektó levélen az I. rész 144/2. sorától a 149/4. sor

B⁷ verzó levélen az I. rész 150/1. sorától a 155/4. sor

B⁸ rektó levélen az I. rész 156/1. sorától a 161/1. sor

B⁸ verzó levélen az I. rész 161/2. sorától a 166/4. sor

A három összefüggő levélpár tehát az Árgirus-história első részének a 76. vers 3. sorá-
tól a 99. vers 2. soráig, a 110. vers 1. sorától a 132. vers 3. soráig, valamint a 144. vers 2.
sorától a 166. vers 4. soráig terjedő három részletét tartalmazza: a 243 versből álló szép-
históriának mintegy 67 versét őrizte meg. Minthogy e töredékeken a széphistóriának
több, mint egynegyede maradt fenn, nem érdektelen ennek a 17. századi nyomtatott szö-
vegrészletnek az Árgirus-história kritikai kiadásával való összehasonlítása. A szövegössze-
vetésünk eredményei a következőkben sommázhatók:

a) A Farkas-féle kiadás töredékének 67 verse több esetben eltér az említett kritikai
kiadás szövegétől. Érthetően, hiszen ez utóbbi — a szerkesztői megjegyzés szerint —
több korai szövegforrás (a Sárospataki töredék [1600 körül], a Tatrosy-kézirat [1618],
a Csoma-kódex [1638] Jankovich-féle másolata és egy 17. századi nyomtatvány-töredék)
egybevetése alapján készült, illetve a többi részekben az 1749. évi budai kiadás szövegét
közli, helyenkint az 1763-as kiadás szerint javítva.

b) A Farkas-féle kiadásban akadnak nyilvánvaló sajtóhibák, mint amilyen az „erde-
nec” eredének helyett (114/3. sor); a „Mem” Nem helyett (115/4. sor); vagy „Az szep te
szeretőd” A te szép szeretőd helyett (146/1. sor). Feltehetően e sajtóhibák miatt nem hasz-
náltta fel a nyomda ezeket az olykor több példányban előkerült íveket.

Mafod nap is delkor az kertben jura-
pac. hazfölatoskeppé akkor is jaranac Az
izallafra men ven a szöveg az Inasnac, A
iandekot ad, hogy enged szövanac.

Harmadszor Argiris az kertben be me-
ne. Könyve le görögven fel tekintes
Menybe nagy fohazkodással Istenhöz
könyörgés. Hálás meg engemet, ki la-
kozol Menyben.

Ennyi faradtságom ne legyen heabe
Atyamat Anyamat az en országombah
Erötre el hadtam jöt... országban
Ha meg nem lathatom, esem rút halalbé.

Az szép vetet agyra nem akar fekün-
ni; Arnyekos fa alatt akar czae fetalni
Az alomnac magat nem akara hadni, Az
Inas budocic mert nem tud mit tenni.

Nagy soc üdeiglen széllel fetalt vala.
Az Inas mellicie vegre állott vala, Az ay-
tot is immar meg nyitottac vala, Allom-
hozó széllel hogy reja botlata.

Király-fi az agyra nem mehetett vala,
Az szép zöld pasira fa alatt dölt vala,
Mellyet az szép leány eszében vdt vala,
Ez ves jay szóval megycn ő hozzája

la

Attyával Annnyával hazban be ment
vala, Léannac szépséget ő beszelli vala,
Sem enni sem innya ő nem akar vala,
Mig az von kofanae hafalat nem latna

Király meg engede kezében bocfata,
Hohert az keserves fia hozattata, Lö-
farkon az kofat hamar hordoztata, Az
utan negy részre testet vagattata.

Attyára az Iffiu vízszont kialt vala,
Minden jószágabol részt hogy ki adna
Mert, lakni hazánál többbe nem akarna,
Semmi nyugodalma mert neki nem vol-
na.

Az attya es annya ezen csudalkoz-
nac, Mind az kertén sírnac; attya igen
szöla: Ne hadgy edes fiam minket illy
nagy bura, Ne adgyuc magunkat erced
rút halalrá.

Soc siraft zokogast környülette tö-
nec, De semmit belöle ki nem vehete-
nec, Mint egy dühöt ember kialt min-
denk nec, Nem leszen lakota többbe ő
fdlidenec.

Szöla ismet annys, en úgy tartotta-
lac, Hogy sava széköl is meg ottalmaz-
talac

B a

talac

4. ábra

c) A Farkas-féle kiadás eltérő szövegrészletei közül jónéhány azonos formában olvas-
ható a ma ismert 17. századi lőcsei kiadások töredékein. Közülük itt csak néhány példát
sorolunk fel, utalva arra is, hogy melyik 17. századi kiadásban szerepel ugyanez a szöveg-
változat:

Az 1951., illetve 1963. évi kritikai kiadás
szövege:

E városon tul az nem messze volna (120.
vers 2. sor).

Mikoron bementek uraddal a kertben
(127. vers 1. sor).

Nehéz álom ottan szemeire terjed (127.
vers 4. sor).

E kicsiny kenettel ő szemeit megkend (128.
vers 2. sor).

De többször el nem jő, ezt bizonynal tud-
jad (146. vers 4. sor).

A Farkas-féle kiadás szövege:

E városon csak tul...

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban,
RMK I. 1951a-ban.

Mikor el be mentec...

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban,
RMK I. 1591a és 1591b-ben.

Nehéz alom miatt ottan elnyomatic

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban,
RMK I. 1591a-ban és 1591b-ben.

Ez kitsin kenettel kend meg ő szemeit.

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban,
RMK I. 1591a-ban.

De többször el nem jő, azt bizonynal hid-
gyed.

valac, Az en kebelenben hidgyed tar-
tottalac, Né menny el elöllem, latod
mint ohajlac.

Hogy lata az atya szova nem hafz-
nalna, Anyac nagy böven d neki ada-
ta, Atya anyya haiban jaygatya siratya
De czac meg tem halla az urnac indula.

Az alma-fac mindgyart többel ki afa-
ta, Mint egy aldozatot az tüzre hanyata;
Vilagianal fiat keserven sirata; lövendö
mondnac jut eszebe szova.

Iambor Philatenus igazat szolt vala;
Ok nélkül halalra en vitéstem vala; Az
en boszszufagom lasd nekem mit hozza;
Holtig firalomra az en feiem jucha.

Hasonlatos-képpen az anyja sirata;
Szogalo leanyi az egesz Udvara, Mint-
ha halva volna ugy keserghic vala, Nem
külömben mintha el temettec volna.

Udvara d vele beszfzeg ekes vala,
Mert ötete tekintlen senki nem tühét-
te Ekes abra/attyat soc nem feletheti, E-
jel nappal soc szúz az Iffiat keserghi.

Az izegeny Argirus hegyeken völ-
gyeken, Mind egyet mint nappal Etzac
felé

Iam nem restflettetd soc faradságodat
Fel vör el erettem szüvem soc munka-
kat, Kelly fely edes lelken hadd halltam
meg szodat.

Az d fete földöt tön soc grafokat, Veg-
te lhassanc szolla ilyen szokat, Im la-
tem Utadnac vezedelmes almat, Ha fel-
serken mond meg töllem hallot f

Az szep te szetetöd itt vala azc mond-
gyad, De te el nem hadrad erötre almo-
dat, Meg czac keszter el jó larnia te hoz-
zad, De többöt el nem jó azt bizonyyal
hidgyed.

Ez befzedec uran burgo ohajtással, Az
leany el mene keserves sirással, Argirus-
nac izemet szokot örvosszaggal, Az Inas
meg kene, s fel kelle azötül.

Kerde itt valac az en vig szerelmem,
Monda hogy itt vala sirata keserven, De
kogy fel nem kelel, el mene te tölled, il-
lyen szokat hagyta mondanom te neked.

Keszter meg el jövec szeretöm latnia,
De az mi törvényunc, többöt nem ma-
tattyá, Ha ackor fel nem kel szövelym
latnya, Nem jöhetec többec en özei Isnia.
Mond

5. ábra

Kérdé: itt vala-e az én szerelmesem?
(148. vers 1. sor).

Mondá, hogy itt vala, sira keservesen
(148. vers 2. sor).

Az inas buskodik, nem tud mit mivelni
(153. vers 4. sor).

Mely hiába tetted sok fáradságodat (156.
vers 3. sor).

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban.

Kerde itt valae az en vig szerelmem.

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban,
RMK. I. 1591b-ben.

Monda hogy itt vala *sirata keserven*

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban,
RMK I. 1591b-ben.

Az inas *budosic mert nem tud mit tenni.*
RMK I. 570a-ban:

Az inas *budosic* nem tud mit mivelni.

Mely heaba *töttél ennyi fáradsagot.*

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban.

Mivel a lőcsei 17. századi töredékeken a Farkas-féle kiadásával azonos szövegrészlet igen kis mértékben maradt fenn, a 17. századi nyomtatott kiadások szövegösszevetése olykor csak néhány versre korlátozódhatott. Feltételezhető tehát, hogy az egykori teljes kiadásokban lényegesen több megegyező szövegváltozat volt. Pedig a Farkas-féle Árgirus-nyomtatvány nem az 1628—1632 közötti évekre datált, ma ismert legkorábbi lőcsei kiadás utánnomata;²² több esetben ugyanis ez utóbbinak a szövegétől is eltér.

²² RMNy 1480.

É kerestet be helyezetté, Beszedet az
afszony ilyenképpen kezdé.

Mikor el be mentec Uraddal az kert-
ben, Ez az kis tömlőské legyen te ke-
zedbe, Mihel' annac szelet Urada erezt
red Nehez alom miat' ottá el nyomatic.

Az szép leány onat mikor el ki megyen
Ez kistűn kenettel kend meg ő szemeit,
Az nehez alomból őtet fel ferkenféd.
Ha Urakerz lenni nam azt művelled.

Maga az afszonac mas szandek a va-
la, Mert edes leányt Argirusnac szandé,
De az bolond inast im mint el áltara
afszonac engede Urat el arula.

Reggelc alig varia Argirus fel kele; Az
meg mondot helyre Inassával mene, Az
szép drága keret' mikoron el ere, Laf-
san az sytalan az kertnec be mené.

Csoda ekefféget az kertnec csudallya,
Szép folyo forrasza az keriben talala,
mint egy olvaszott rez olyan színű va-
la, Az helynek is helyet arabbiaac vala.

Zöldellő Borostyan keret' könnyűl
fogta; Cyprus es Puspágal az kert' töltés
szala, Piros Narancsa fa az keriben plá-
talta.

Egyik-is közölőc azt meg néma
mondhata, Mindenic azt mondgya: az
yarcst nem tudgya, Sőt meg csak birrel-
is soba nem hallotta, Az szorá egy fanta
ember oda jura.

Hogy az szonac okat meg értette vol-
na, Ottan fen kiarta hogy ő azt jól tud-
na; Az ő fel labat is ott szegte meg
monda, De fejtette meszste az az varos
volna.

Az nagy ember hiva neki parancsola
Magat Iffiu mel' uti tarful adna, Oda
nem mer menni, fanta ember monda,
Mert ő onat soba nem jöhetne vizszia.

En ott az varosban sok károkat töt-
tem, Mert farkas kepeben foc barmö-
ka öttem; Mihel' őc meg tudgyac hogy
en oda jöttem, Halalom en nekem ő
közölőc lefzen.

Az nagy ember monda: hallod mic
beszellec, Meaten meny ne variad töb-
be hogy küldgyelec, Akarattya ellen ut-
ra erdenec; Nagy cös utakon egyel nap-
mennecc.

Mencsben, foc idő immar hogy tölt-
volna.

6. ábra

A két ismertetett nyomtatvány kiegészíti és új szemponttal gazdagítja a sokáig nem sok figyelemre méltatott Farkas Imre könyvkiadói tevékenységére vonatkozó nézeteket. Egyrészt megerősíti azt a feltevést, hogy Farkas Imre folyamatos működése idejében évenként, tehát rendszeresen adhatott ki magyar naptárt, másrészt az Árgirus história olyan kiadványtípus, amely meglehetősen ritka a Farkas-nyomtatványok sorában. Munkásságának ismertetése során így eddig főleg a dunántúli evangélikus egyház céljait szolgáló műveket, a tudományos értékű Lackner-kiadványokat s a horvát énekeskönyveket méltatta a szakirodalom. Gyakran utaltak arra is, milyen kedvezően befolyásolta nyomdájának működését a keresztúri, majd a csepregi írói kör. Ebben az élénk szellemi környezetben tudatosodhatott a szerény felszerelésű nyomda tulajdonosában oly mértékben a könyvkiadói tevékenység jelentősége, hogy dedikálva küldte meg kiadványait pártfogóinak.²³

Ma mindehhez azt is hozzáfűzhetjük, hogy Farkas Imre valóban korszerű kiadói program megvalósítására törekedett. Nemcsak a dunántúli evangélikus egyház igényeit és a reformáció művelődéspolitikai célkitűzéseit tartotta szem előtt, hanem a dunántúli magyar lakosság művelődését és szórakozását szolgáló, népszerű műveket is közreadott. Kalendáriumokkal bizonyára rendszeresen ellátta olvasóközönségét, s olyan gyönyörköd-

²³ Kovács i. m. 362.

Volna, Egy nagy macs hegyre fel men-
tenec vala, Egy nagy széles mezőn várót
meg nyitá, Mem megyec mar tovább,
az ifiunac monda.

Mert ha az határba imar en be megyec
Mihelt ő neki ec abban lezzen hirec, Tu-
dóm en bizonynal engemet meg őljec,
mőny eljry bekevel en-is vizsza terec

Argirus kőszőnc, nagy hamar indula,
Fekete városban hogy immar eljura, Egy
őzeveg afzszonyhoz palala szállastra, Ki-
nec gazdaglaga, kő-vára nagy vala.

Io kedvel az afzszony ifiur be fogada,
Kerde honnat jőne s-mi szandekban vol-
na, Nemzetec s-orozagat afzszonnac meg
monda, Honnat jő s-mit keres ő azt-is
meg monda.

Az afzszont vegreze ifiur kerdi vala, Az
valtozo helyec hatudna hol volna, Merc
ő-neki oda meg nagy gon gya volna,
Neki meg mondana azon kerü vala.

Az afzszony feléje, Ifiunac ezt monda
Ez varofon czac tul, az nem melzse vol-
na egy nagy szép ekcs kerü czac melzse
volna, Kiben egy szép leany mind a p
mulaga. Czac

Czac egyfzer napiban á leany be men-
ne, Har szép szolgalo leany megyen be,
ő velle, Monda hogy az volna Tünderec
Kirallya, Ifiur hogy azt halla ugyan meg
vidula.

Szömet el nem veszi az afzszony ő ró-
la, ő soc budosafat erdöben csudallya, Ia-
rasál hogy győzce, almelkodvá mondva
A ő szép-szemelyet nezni el nem unya.

Királyfi ő neki azt-is meg beszelle,
hogy ő az leanyert jőce volna ily meszse
Mert jőce volna dolga azt-is meg beszél-
le, Kiröl im az afzszony gondolkodná
kezde,

Hatadon leanya afzszonnac szép vala
Ez gazdag Király fi magaban gondola,
Im mely szép cernecü, magaban azt
mondgya, Leanyomat neki adom hazaf-
ságra.

Alnokfagot afzszony azontul gondo-
la, Miteppen leanyat ő neki adbassa,
Nyugodalmat oda neki cizakara, Ina-
sar ki hiva az hazbol titokra.

Nagy soc hazugfaggal őcet el hitete,
Hatadon leanyat ő neki igere, Hogy ha
B s ő ke-

7. ábra

tető műveket is sokak számára hozzáférhetővé tett, mint az Árgirus história.²⁴ Az 1630-as évek elején megjelentetett csepregi kiadással Farkas Imre is hozzájárult ahhoz, hogy a legszebb magyar verses szerelmi história széles körben elterjedt a 17. század első felében.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Egy ismeretlen iskoladráma-programgyűjtemény a XVIII. századból. Az iskoladráma, a színjátászásnak és a színműirodalomnak ez a sajátos terméke s ága, a reneszánsz korának szellemi terméke. Valamennyi művet meghatározott céllal készítette el alkotója és ennek megfelelően, keletkezésüknek s alkalmazásuknak első időszakában, az iskola felsőbb osztályos tanulói, sátoros ünnepek alkalmával adták elő. Az iskoladráma kezdeti időszakának mondanivalója és tartalma, anyagának forrása a teljes Biblia: az Ó- és Újtestamentum s a bennük olvasható események. A későbbi időszakban már változott a témakör, és a mondanivaló is világias színezetet, tartalmat kapott. Így egy-egy színdarab megírására és előadására megfelelő indokul szolgálhatott az iskola patrónusának köszöntése, híres vendégek fogadásakor ezeknek üdvözlése, az iskola megbecsült tanárai-

²⁴ Az 1631. évi csepregi kalendárium és a Farkas-nyomda Árgirus-kiadásának jelzete: Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 597a és RMK I. 599c.

nak jubileumi ünneplése, — de kiválthatta egy névnapi, esetleg lakodalmi tiszteletadás szándéka is. A szerzők rendszerint a rendező iskola tanári karából kerültek ki, akik egyben az általuk szerzett darabnak a színpadra állítói is voltak. Megtörtént azonban az is, hogy az iskola egy-egy tehetségesebb tanulójának darabját játszották el, nem csupán az iskolaév végén, a vizsgák alkalmával, hanem évközi, más ünnepélyes alkalmakkor is.

A latin iskolákban, már a XV. századtól kezdve, egészen általánossá váltak a színelőadások. Az iskoladráma és az iskolai színjátszás tulajdonképpeni virágzási korszakát Németországban élte. Különösen izgalmassá és érdekfeszítővé akkor vált, amikor a lutheri reformáció, a maga igazságainak terjesztésére is kezdi felhasználni ezt a népszerű drámai formát. Természetes következménye lett ennek az, hogy a szerzetesi iskolákban is új tápot kapott ez a forma. Így és ekkor jutott bele az iskoladráma az élet sűrűjébe, amikor a korszak vallási küzdelmeiben is hathatós eszközzé vált.

Hazánkba a nyugati főiskolákon tanuló ifjúság révén jutott el az iskoladrámáknak ott gyakorolt, különböző változata. Nálunk a reformáció és ellenreformáció küzdőterén az iskoladráma is népszerű harci fegyver szellemi téren a szembenálló felek számára. Amikor azután a reformáció és ellenreformáció harcainak heve lelohadt, és a hitvitázó korszak elmúlt, s hatni kezdett a felvilágosodás szellemi irányzata, akkor váltott át az iskoladráma hazánkban tulajdonképpeni rendeltetésének útjára. Arra, hogy szórakoztatva etikai nevelőeszköz legyen, sőt a pálosoknál és a piaristáknál nemzeti önérzetre, hazafiságra buzdító módszer is. A jezsuita kozmopolitizmussal szemben — amiről a XVIII. században már ők is átváltottak hazánkban a nemzeti irányzatra — ezek a szerzetesrendek a szülőföld, a haza szeretetére nevelnek, társadalmi jogegyenlőséget hirdetnek és ugyanakkor a maradiság kigúnyolásával és egy jellegzetes osztályfigura bemutatásával, valamely szenvedély pellengérré állításával, szatirikus bemutatásával, a haladás iránymutatóivá lesznek.

Azok az iskoladráma-programok, melyeket az alábbiakban bemutatni kívánunk, mind a XVIII. században kerültek előadásra, a különböző városok iskoláiban. Valamennyinek a témája és mondanivalója köréből hiányzik a kimondottan hangsúlyos ellenreformációs célzat. A egyeseken magyar és latin nyelven olvasható címek, argumentumok és a felvonasok, jelenetek tartalmi kivonata bibliai, mitológiai, ókortörténeti hősök, európai és ázsiai történeti események, a magyar világi és egyházi történet alakjai, előkelő személyek családtörténeti erkölcsi célzatú igazságait feltáró szándékot árulnak el, mellyel a hallgatókat hasonló etikai magatartásra kívánták buzdítani, a diákságot pedig nevelni.

Anyagunkat nem áll módunkban teljes részletességgel bemutatni az olvasóknak. Mértéket kell tehát tartanunk. Az iskoladráma programokról el kell mondanunk azt, hogy azok nem adják a színdarab teljes szövegét, hanem csupán tartalmát közlik. Egyúttal közlik a mű címét, az előadás idejét és helyét, a szerzetesi iskola megnevezését, az előadó tanulók neveit, a szereposztást és argumentumot, azaz rövid összefoglalást, néha utalást a dráma forrására. A legtöbb esetben, mivel a drámai szövegek nem maradtak ránk minden előadott darabról, csupán ezekből a programokból értesülünk arról, hogy az egyes iskolák mikor és mit játszottak. Ezért külön öröm mindenkor egy-egy nyomtatott program előkerülése a kutatások során. Még inkább, ha egész gyűjtemény kerül a kutató elé, mint a jelen esetben is, melyek között az irodalomtörténetben eddig ismeretlen iskoladrámákról és azok előadásáról is hírt kapunk. Mi a most következőkben 35 jezsuita, 2 minorita és 1 pálos iskoladrámaprogramot mutatunk be, úgy, hogy a helységek betű szerinti sorrendjében, s ezen belül időrendi sorrendet követve soroljuk fel őket.

A jezsuita iskoladrámákat igen sokszínű téma jellemzi. Előadásukat a korhoz mérten meglepően magasszintű technikai berendezés és látványos, színes díszletezés és a darab jellegének megfelelő jelmeztár, a hallgatóságot ámulatra készítő ötletgazdagság jellemzi. Valahány városban felépítették az iskoláikat, ott mindenütt természetes tartozékként

felépült a színelőadások tartására alkalmas színpad is. A XVIII. században több iskolában saját zenekar kíséretével, közreműködésével adtak elő iskoladramákat. — A gyűjtemény ismertetését a jezsuita programokkal kezdjük:

1. JOANNES APPONYI Acta ab infima grammatices classe BUDAE in archi-episcopali Societatis Jesu Academia Mense Junio Anno MDCCLXVII. — Négy számozatlan lap, három felvonásban és 22 jelenetben, 11 férfi szereplő jeleníti meg a cselekményt. Apponyi János remete életéről szóló darab. „His accedunt Musici, Saltatores et Serue”, azaz a prózai szereplők mellett muzsikusok és táncosok is vannak.
2. BOLDISÁR KIRÁLY — jeles játék, melyet a Jézus Társaságának E G R I iskolájában tanuló nagyságos, nemes, és tisztos iffjuság MDCCLXI kegyelmes hertzegeknek BARKÓCZI FERENTZ urnak szentséges romai birodalom fejedelmének, esztergami érseknek Magyar Ország fő-papjának etc. etc. alázatos tiszteletére folytatott. — „A játéknak állapattya: Boldisár Káldeusok királya éjjel a vendégségnek közepette a pártosoktól mind életétől, mind birodalmától megfosztatott. — Dan. 5. — Ezen valóságos történethez a versszerző tudomány némellyeket adogatott.” Négy számozatlan oldal, 7 férfi szereplő, három végezés (felvonás) és 33 kimenetel (jelenet).
3. BALAEUS — Acta A G R I A E a media grammatices classe Anno MDCCLXIV Mense Majo Die ...
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás és 19 jelenet, 7 férfi szereplő. Ezek mellett muzsikusok, katonák és táncosok az előadás szereplői. — Takács könyvében nem szerepel.
4. VALERIUS ET OCTAVIUS — Acta A G R I A E ab elementari classe Anno MDCCLXIV Mense Junio Die ...
Négy számozatlan levél, Argumentum (a forrást így jelöli: Ita Theat. Exemplorum), 3 felvonás, 18 jelenet, 11 férfi szereplő. A darab a római Fórumon játszódik.
5. THEMISTOCLES — Acta ludis autumnalibus ab suprema grammatices classe A G R I A E. MDCCLXIV Mense Septembri
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 5 felvonás, 26 jelenet, 8 férfi szereplő s rajtuk kívül katonák, muzsikusok és táncosok; a színhely Artaxerxes udvara.
6. CALLICLES — Acta A G R I A E ab infima grammatices classe in gymnasio Societatis Jesu Anno MDCCLXVIII Mense Majo Die 15.
Négy számozatlan oldal, 3 felvonás, 20 jelenet, 8 férfi szereplő, akik mellett muzsikusok és táncosok, s mások szerepelnek. — Takács könyve nem említi.
7. FALCO — Acta AGRIAE ab elementari classe in gymnasio Societatis Jesu Anno MDCCLXVIII. Mense Junio Die 5.
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás, 22 jelenet, 15 férfi szereplő, mellettük muzsikusok és táncosok.

Az előttünk levő hat egri színjáték közül négy zenés és táncos, csupán kettő prózai darab. Az öt latin nyelvű mellett csupán egyetlen magyar nyelvű darab. Ez az arány a XVIII. század közepén túl, még mindig jellemző az egri iskolára.

8. PALILIA SACRA — Ab infima grammatices et elementari classe ludo celebrata scenico in Archi-Episcopali Societatis Jesu Gymnasio STRIGONII Mense Julio Anni MDCCLXV.
A pásztorjáték latin nyelvű, négy oldalas nyomtatvány, három felvonás, 18 jelenet, 12 férfi szereplő s velük együtt muzsikusok, táncosok és mások.
9. ATTILIUS REGULUS — jeles játék, melyet GYÖNGYÖSI Jézus Társaságbéli Oskoláknak Nagyságos, Tekéntetes, Nemes, Tisztos Ifjúsága játéku ki-mutatott Szent Mihály Havának ... Napján 1754-dikben. — „Sommája a játéknak. Roma jeles férfiai között, kiknek hadi-vitézsége, erköltse, álhatatossága világnak jobb részét fel-dulta, leg-nevezetesebb volt Attilius Regulus: mert nem tsak nyughatatlan fáradozásit, vére hullását védelmére fel-szentelte: hanem egyszersmind éktelen kinokra, s kegyetlen gyötrelmekre és hallatlan halálra, Roma dicsőségéért s maga szép híréért adta, szánta magát.”
Négy számozatlan levéloldal, 14 férfi szereplő és egy nő szereplő (Attilia a község bírájának Liciniusnak jegyese, Regulus leánya), a női szerepet a kor szokásának megfelelően természetesen férfi játszotta (a program szerint: Franciscus Kessler Rhetor), valamint katonák. A színhelyről ez áll a programban: „A levél szín Roma

vidékiben, az Hadak Isten-Aszszonya Bellóna Templomának szomszédságában elméltetik.”

10. PHILOCTETES — Acta JAURINI ab ingenua mediae grammatices classis juventute. Anno MDCCCLXI. Mense Majo, Die . . .
Négy számozatlan oldal, 3 felvonás, 26 jelenet, 9 férfi szereplő és katonák, s mások. A darab főhőse, a trójai háborúban részt vevő, görög, egy apró állam uralkodója.
11. NEMZETEK DOKTORA SZ. PÁL APOSTOL — kit méltóságos, tekintetes, Nemes, Nemzetes kassai és a vidékségen lakó, s magokat meg-alázní méltóztató uraknak és uri aszszonyoknak csekély délleti mulatságokra és tiszteletekre a játékos palotán kiadott a *kassai* Jesus Társasága-béli deáki szeléd tudományok, nagyságos, tekintetes s nemes ifiúsága, Szent Mihály havának . . . dik napján. MDCCCLVII.
Két számozatlan oldal, 10 férfi szereplő és egy nő szereplő, rajtuk kívül katonák, táncosok s mások. A játék színhelye Caesareai Tanácsház. A forrás: az Apostolok Cselekedetei 26-dik és "előbkelő részeiben. A többit a versszerző tudomány a költeményekre-való szabadsága szerint teszi hozzá". Berenice szerepét Fraistáczy József rhetor játszotta.
12. AMÁN — szomoru játék, melyet KASSÁN a Jesus Társasága iskoláiban tanuló Nagyságos, tekintetes, nemes, nemzetes, szelid tudományu iffiúság képzett 1758-dik esztendőben, Sz. Mihály Havának 5-dik napján.
Négy számozatlan oldal, a Játéknak Sommája; 11 férfi és 1 nő szereplő, öt felvonás és 26 jelenet. A forrás a bibliai Eszter könyve; „ezekhez a játéknak kedvéért némelly történéhető dolgokat-is teszünk, élvén abban a Vers-költő Tudománytul nyújtott szabadságunkal.” Eszter királyné: Lieszkovszky Romual rhetor.
13. SZENT AMBRUS PÜSPÖK — szomoru szabásu, vig kimenetelű játék melyet KASSÁN, midőn Főtisztelendő és Nagyméltóságú Galanthal gróff Eszterházy Károly Fraknó várának örökös ura, Isten és apostoli széknak kegyelméből egri püspök, tsászári, apostoli felségek valóságos titkos belső tanácsosa, Tekéntetes, Nemes Heves és Külső Szólnok Varmegyének örökös Fő-ispánnya, Ó Excellentiája etc. etc. etc. Jesus Társaságának Collegiumát szokott kegyességgel meg-látogatni méltóztatott, ugyan azon Jesus Társasága gondviselése alatt hatodik iskolában tanuló nagyságos, tekintetes, nemes nemzetes iffiúság képzett. MDCCCLXIII-dik esztendőben, Boldog Aszszony havának, napján.
Négy számozatlan oldal, 4 férfi szereplő, egy felvonás és 7 jelenet. „A' Játék Som-májának ki-fejtője: Somberegi Sauska Ferentz.”
14. GYULA PRINCEPS — Acta CASSOVIAE a media grammatices classe, in episcopali S. J. universitate, MDCCCLXIV Mense Majo, die . . .
Négy számozatlan oldal, 8 férfi szereplő, valamint muzikusok, katonák; 3 felvonás és 21 jelenet. A színhely: a gyulafehérvári erdők. Az argumentum István király és Gyula viszályára utal.
15. IMRE ÉS KONRÁD ESZTORÁZ — szomoru szabásu, vig ki-menetelű játék, melyet méltóságos kegyelmes galanthal gróff Eszterházy Károly ur Fraknó várának örökös ura, Istennek, apostoli romai széknak kegyelméből egri püspök kegyelmes urunk, nemes Heves és Külső Szólnok törvényessen öszve-költ varmegyének örökös fő-ispánnya méltóságos ur ó excellentiája etc. etc. etc. tiszteletére jádzott a Jesus Társasága gondviselése alatt nevedő s-tanuló nagyságos, nemes, nemzetes académiái iffiúság. KASSÁN. Ezer hét-száz hatvanötödik esztendőben. Pünkösöd havának harminezadik napján. — „A' Játéknak Mi-volta. — Imre és Konrád Esztoráz és örökös Jóságok osztályában midőn meg nem egyezhetnek, kardra szállnak. Máris egyik a másikat lesekedő fegyverével meg-ejteni akarja; de tudálatos változással Nagy Asszonyunknak hathatós ereje mind a kettőnek viszátkodó Szívét úgy meg-lágyítja; hogy kegyetlenségekből egészen ki-vetkőzvé, régi barátságokat ujabb Attyafiságos Szeretettel meg-erősítenék, ama örökségeket pedig, melyért egy más közt tsak nem meg-ütököztek, Nagy Asszonyunknak Tiszteletére egy akarattal fel-Szentelnék. — Így emlékezik erre Méltóságos Familiának Kronikája.”
Négy számozatlan oldal, egy felvonás, 7 jelenetben, 4 férfi szereplő, „a játék előtt való üdvözlő személyek” 5 férfi, „a játékot példázó, s bé-fejező tánczosok” 3 férfi.
16. SYLVIVS — Acta CLAUDIOPOLI ab elementari classe in regio principali Societatis Jesu Universitate. Mense Julio XXVIII. Anno MDCCCLXV.
Négy számozatlan oldal, 3 felvonás, 19 jelenetben, 11 férfi és egy női szereplő, valamint katonák és pásztorok; Lavinia királynő szerepében Apor József. Argumentum.
17. PULTO — Acta CLAUDIOPOLI a media grammatices classe in regio principali Soc. Jesu Universitate Mense Junio die XXIV. An. MDCCCLXVI.

- Négy számozatlan oldal, 8 férfi szereplő, 3 felvonás, 18 jelenet és Argumentum.
18. **ROBOAM** — Acta ludis autumnalibus **CLAUDIOPOLI** ab suprema Grammatices classe in regio principali Societatis Jesu Universitate. MDCCLXVI. Mense Septembri. Négy számozatlan oldal, 14 férfi szereplő, 5 felvonás és 36 jelenet; 8 férfi táncos, akiket D. Ferdinand Napérth bécsi táncmester tanított be. A színhely Jeruzsálem, a zsidók fővárosa.
19. **MELEAGER** — pásztori játék, melyet országunk kegyelmes fő-vezérő generálissa méltóságos gróf Hadik András ó excellentiájának kegyes jelen-létében a **KOLOSVÁRI** Jesus Társasága Academiájának méltós. és nem. iffiusága jádzott MDCCLXVII. Sz. Jakab havában. Egyetlen számozatlan oldal az egész, ezért hasznosnak véljük ideiktatni. „Summája a' Játéknak. Aeneus Aetolosok Királya midőn bé vett szokás szerént a' Kálidoniai termésnek 'zengéjéből áldozatot tenne az Isteneknek, ezek közül Diánnát ki-hagyá. Mellyért felháborodván az Isten Aszszony egy iszonyu nagy vad kant botsátta Kálidonia határára; és az által minden termésében a' földnek iszonyu károkat tététe. Nem tűrhetvén a' Lakások ezt a' nagy kárt, egybe gyűjték Aetóliának nevezetesebb vadászit, kik közül Meleáger Aeneusnak magzattya szemben álla a' vaddal, és aztot szerentséesen el-ejté.—Beszélgető személyek: Meleáger Daphnis pásztor neve alatt: gróf Teleki Mihály; Megacles: gróf Teleki József; Amyntas: gróf Petki József; Syrenus: báró Domokos Antal; Thyrsis: báró Bálintt Ferentz; Alexis, Meleáger kedves baráttya: Ketheli József; Sylvanus, a' Kálidoniai hegyeken fő pásztor: Keresztes János.
20. **ADOLPHUS** — Acta **CLAUDIOPOLI** a media grammatices classe An. MDCCLXVII. Mense Junio. Egy oldalon rövid négysoros argumentum, 11 férfi szereplő. Takácsnak a jezsuita iskoladrámákat összefoglaló műve nem ismeri.
21. **TITUS MANLIUS** — Acta **CLAUDIOPOLI** ab elementari classe in regio principali Soc. Jesu Universitate Mense Junio die Anno MDCCLXVII. Négy számozatlan oldal, 3 felvonás, 18 jelenet, 12 férfi szereplő s rajtuk kívül muzsikusok, táncosok. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.
22. **KILIANUS** — Acta ludis autumnalibus **CLAUDIOPOLI** a suprema grammatices classe in regio principali Societ. Jesu Universitate Mense Septembri die VIII. Anno MDCCLXVII. Egy számozatlan oldal, egyetlen jelenet, 8 férfi szereplővel, ezek között egy iparos: Sutor (= varga, cipész). — Takács művében nem szerepel.
23. **MALDORINUS** — Acta ab suprema et media grammatices classe **COMAROM** I I Anno MDCCLXVIII. Két számozatlan oldal s ezen magyaros, latinul és németül adja a tartalmi összefoglalást. Jelenetek nélküli, egy felvonásos darab, 7 férfi szereplő.
24. **SAPRITIUS ET NICEPHORUS** — hic ob petitam veniem Martyrii ille ob negatam Religionis desertor, a perillustri, praenobili, nobili, ac ingenua oratoriae facultatis, ac humanitatis studiosa juventute im archi. episcopali S. J. gymnasio **COMAROMIENSI** in scenam dati Anno MDCCXXVIII. Mense Julio die 21. A nyomtatvány 11 számozatlan oldalon tartalmazza az Argumentumot, Prologust, 3 felvonásban 16 jelenettel, az első és második felvonásban egy-egy kórus betét, s a végén epilógus. Játssza 16 férfi szereplő, valamint katonák, muzsikusok s mások egészítik ki a játékban szereplőket. Az utolsó oldalakon az év végi „irodalmi vetélkedőn” győztes és jutalmazott tanulók névsora.
25. **JOANNES HUNNADES** — Acta **TYRNAVIAE** a media grammatices classe Anno MDCL. Mense Majo, die ... Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás és 19 jelenet, 11 férfi szereplővel, valamint muzsikusok és katonák s mások.
26. **OCTAVIANUS CAESAR** — Acta **TYRNAVIAE** a suprema grammatices classe MDCCLIX. Mense Septembri die Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás 38 jelenetben 11 férfi szereplővel. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.
27. **CHARACLES ET LYSINTHEUS** — Acta **TYRNAVIAE** ab elementari classe MDCCLXIV. Mense Junio. Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonásban 13 jelenet, 11 férfi szereplővel, akik mellett polgárok és muzsikusok szerepelnek.
28. **PARIS** — Acta ludis theatralibus ab elementari classe, in episcopali Societatis Jesu gymnasio **SOPRONII** Anno MDCCLV. Mense Junio, die 8. Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás, 18 jelenet, 16 férfi szereplő, részt-

- vevők még pásztorok, muzsikuskok. Megjelölés szerint komédia, s valószínűleg kissé csintalan is lehetett, mert a FINIS szó után, két lesütött szemű angyal tartja a színpad függönyét.
29. AETIUS — Acta a juventute scholastica dum anniversaria munificentia S.R.I. Principis Pauli Eszterház de galantha regni Hungariae quondam Palatini etc. etc. in anni termino bene meriti Praemiis donarentur. SOPRONII Mense Septembri die 7. Anno 1756.
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonásban, mindegyikben egy-egy jelenet, a szereplők száma 7 férfi. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.
30. MANASSEŠ — Acta ab supremae grammatices classis juventute in episcopali Societatis Jesu gymnasio SOPRONII. Anno a pariu Virginis MDCCLXVIII. Mense Septembri die VI.
Négy számozatlan oldalon magyar, latin és német nyelven adja a tartalmi összefoglalást, helyszíniül Babilont adja meg, s az egy felvonásos darabot 6 férfi szereplő játssa. A német szöveg *ballét* betétről is beszél, melyet „Unter Anführung des Herrn Johann Franz von Fischer in Ballet-Meisters” — táncolnak Ferdinand von Fragner és Joseph Schönberger tanulók.
31. MENOCEUS — Acta SOPRONII in episcopali Soc. Jesu. gymnasio a mediae grammatices classis juventute Anno MDCCLXIX. Mense Majo.
Négy számozatlan oldalon adja magyar, latin és német nyelven a darab összefoglaló mondanivalóját. A magyar szöveg rövidege lehetővé teszi, hogy ide iktassuk: „A játéknak Állapattya. Midőn Théba Városa az görögöktől ostromoltatik, Istenek jelentését veszi, hogy ezen igátul meg-menekedne, ha utolsó Cadmus magzattya magát felajánlaná. Magára értvén ezt Menoeceus, saját kezével élete végét szakasztja.” Egyetlen felvonásból áll a darab, melyet 11 férfi szereplő ad elő. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.
32. DOSYLUS — Acta a perillustri, nobili, ac ingenua infimae grammatices classis juventute in episcopali Soc. Jesu gymnasio SOPRONII. Anno MDCCLXIX. Mense Junio, die 29.
Magyar, latin és német nyelven, négy számozatlan oldalon mondja el a játék tartalmát, melyben 7 férfi szereplő és katonák játszanak.
33. JAVANGUS — Acta ludis autumnalibus ab suprema grammatices classe ingymnasio Societatis Jesu SOPRONII Anno MDCCLXIX. die 7 Septembris.
Nyolc számozatlan oldalon közli magyar és latin, valamint német nyelven a játék kivonatos tartalmát. „A játéknak állapattya. Javangus Kinai tsászár ugy annyira szereti vala maga népét, hogy az Attyai jámborságrul el-távozó fiát, kit Attya halála után az Uralkodásban való következés illetésé vala, az országlásból ki-tagadta, és egy némelly pásztorra, a kit tsak az egy erköles nemesíti vala, hatta a birodalmat.” A játék „Nánkin Város mellett lévő erdőkben képeztetik.” Három felvonás 21 jelenetben 10 férfi szereplővel; mellékszereplők 7 férfi táncos „Magistro Saltus D. Joanne de Fischer”. Muzsikuskok és katonák egészítik ki a játszó személyeket. Takács összefoglaló műve nem ismeri.
34. LYSANDER — Acta ab ingenua infimae grammaticae, et elementaris classis juventute ALBAE-REGALIS Mense Majo Anno MDCCLXI.
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás 21 jelenetben, összesen 14 férfi szereplővel, köztük kereskedők s mások. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.
35. IDOMENEUS — Az UNGHVÁRI Jesus Társaságának gondviselése-alatt tanuló iffiuságtól az esztendő végé komédiának alkalmatosságával magyarul előállított, midőn azon iffiuság néhai méltóságos Benkovics Ágoston váradí püspök kegyelméből iskola-béli erköltséért meg ajándékozattnék. Unghvárt 1765 Esztend. Sz. Mihály Hav. 8. napján.
Négy számozatlan oldal, 3 felvonás 19 jelenettel, 6 férfi főszereplő, 2 főhadnagy s ezeken kívül táncosok, muzsikuskok, vitézek, papok s mások a darab előadói. Témája a bibliai Jefte példájához hasonló: Idomeneus thessaliali király fogadalmat tesz a trójai háború és a tengeri utazás veszedelmei között, hogy ha megmarad élete, akkor az első embert, aki házából elébe jő, feláldozza az isteneknek. Fogadalmát megtartandó, saját fiát áldozza fel, akárcsak Jefte a lányát.

A fentebbi iskoladráma-programok a jezsuita iskolai színjátszás gazdag témaköréből így is izeltőt adnak. Mi itt nem közölhattük mindegyiknek tartalmát, még kivonatosan sem, csupán néhányét, amelyek nézetünk szerint jellemzőbben igazolják s kifejezik a játékok-

ban megnyilatkozó nevelői szándékot. Az egyes címeknél hivatkozott összefoglaló mű: Dr. Takács Józsefnek *A jezsuita iskoladráma (1581—1773)* című műve (Bp. 1937).

A *minoriták iskolai színjátszásáról* és iskoladrámáiról megjelent résztanulmányok azt igazolják, hogy „egyszerűsíteni törekedett a jezsuita reprezentatív stílust, rendezési módot, alapjában véve azonban jezsuita példákon nevelkedett.” (Kilián István: *Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci levéltárban*; és más tanulmányai!) Átfogó és a színjátszásukat összefoglaló mű eddig még nem látott napvilágot. Úgy tudjuk azonban, hogy kéziratban lényegében készen van. Mi most két minorita iskoladráma előadásáról adhatunk számot.

1. JEROBOAM — keserves játék, melyet indított TT.PP.Minoriták gondviselése-alatt első, és második oskolában tanuló nemes ifjuság, tekéntetes, és nemes Borsod-Vármegyei Uraságnak mulatságára MISKOLTZON, Ezer hét-száz hatvan-nyóltzadik Esztendőben, Kis Aszszony Havának . . . napján.

Bibliai témája Jeroboám bálványimádása és annak büntetése, a Királyok harmadik könyve 12., 14., 15. részei alapján. Négy számozatlan oldal, 4 felvonásban 20 jelenettel, 22 férfi szereplővel. Jezsuita előadásai: 1768 Selmezbánya, 1770 Szakolcza.

2. ANASTASIUS DICORUS — Tragoedia ludis theatralibus acta per praenobilem, nobilem, ac ingenuam juventutem gymnasii MISKOLCZIENSIS Die . . . Mense . . . Anno MDCCLXVIII.

A vértanúságot is vállaló hithűsegről ad tanítást. Négy számozatlan oldal, 3 felvonásban 15 jelenetben 8 férfi szereplő. Az eseményeket s a történelmi háttérrel szokatlanul hosszú Argumentumban mondja el. — Hasonló című darabnak egy 1694-ik évi k a s s a i előadásáról van adatunk.

A pálosok iskolai színjátszásáról és iskoladrámáiról, az előbbieknél ma még kevesebbet tudunk. A Táncz Menyhért másolásában ránk maradt iskoladráma gyűjtemény nem fejezi ki híven sem a gyakorlatot, sem a mennyiséget. Ő maga írja, hogy a p á p a i iskolában előadott iskoladrámák közül körülbelül *huszat* mellőzött a maga gyűjteményében. Valójában a pálosok iskoladráma termésében, Pápán levő iskolájuk vitte országos viszonylatban a vezérszerepet. Táncz is megjegyzi az 1766/67-ben összeállított kéziratgyűjteményében, hogy Pápán öt év óta nagyon virágzik az iskolai színjátszás. Igen nagy vesztesége XVIII. századi irodalom- és kultúrtörténetünknek, hogy ebből a bőséges pápai iskoladráma-termésből alig néhányat ismerünk. Ezért nagy öröm, ha egy-egy lappangó és az irodalomtörténetben eddig ismeretlen darabra sikerül váratlanul rábukkanni. Amint ez az itt következő program esetében is történt.

PAPA VÁRASANAK VITTATÁSA — melyet komédiai játékban le-ábrázolt az ötödik és hatodik iskolabéli ifjuság PÁPÁN, 1772-dik esztendőben Szent Mihály havának 8-dik napján. — Témája a pápai ún. vallonlázadás, szereplői a kor neves hadvezérei (Schwartzenberg, Nádasdy), Maróthy a várkapitány, La Motte a francia zsoldosok első tisztje, valóban ott élő személyek, török fogoly néhány, s egy pásztor, a fehérvári Achmet pasa. „A’ Játéknak Állapottya. Mátyás Romai Császár, Magyar országnak ezen néven második Királya alatt azon Franczia katonák, kik a’ magyarok segítségére küldettek a’ Pogány töröknek ostromi ellen Pápa Városában helhezettvén, iszonyu és hallatlan pártütést indéttának, el-annyira, hogy frigyet is kötöttek a’ törökkel, azzal mentegetvén hit szegéseket, hogy a Romai Császár az őket illető Katona Zsoldot törvénytelenül tölök el vonta légyen. Ezeknek lecsendesítésére, mivel se kérelemmel, se jó tanáccsal a’ magyarok semmire nem mehettek, el-tökéllették, hogy hadi erővel ki-kergetnék a’ városbul a’ pártütöket, ammint végtére be- is tellesedett. — Igy emlékezik Istvánfi magyar ország Krónikájában az harmincz kettődik könyvben. Némelyeket hozzá tészen a’ játékos költemény. A’ Játék helhezetik Pápán, tőbnyire a’ Tüzes kapunál.” — Négy számozatlan oldal, 3 felvonás és 26 jelenet, 16 szereplő; „ezek után következnek a’ Katonák, Énekesek, és a’ többi”.

Ez a darab cáfolata lehet annak a véleménynek, mely szerint a pálos iskoladrámák inkább vígjátéki jellegűek. Találkozunk a genius loci és hazafias érzés ápolására irányuló szándék-

kal íródott darabokkal is. Iskoladrámáik szellemükben magyarok és népi nyelvezetűek s egészen kivételes jelenség a latin nyelvű játék.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a bemutatott iskoladráma-programgyűjtemény lényegében keresztmetszetét adja a XVIII. századi iskolai színjátszásnak. Természetes, hogy nem ütközik ki belőle teljes pontossággal az, hogy a különböző szerzetesi iskolák színjátszását milyen árnyalatos színek, íz és jelleg jellemzi. A lényeg azonban az, hogy az egyes városokban működött iskolákban folyó nevelésben felhasznált dráma anyaggal kapcsolatban sok új és eddig ismeretlen adattal gazdagodhattunk, melyeket a Győri Püspöki Papnevelőintézet nagy értékekben bővelkedő könyvtára őrzött meg számunkra. Jelzete: STROMATA Hungarica 9XXIII.2.11.Coll.68.

NÁDASDY LAJOS

Az erdélyi kéziratkiadó társaság történetéhez. 1955-ben dokumentáris értékei révén nagy jelentőségű kötet látott napvilágot Bukarestben: Jancsó Elemér kiadta az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratait*.¹ E kötet az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság röpiratait, valamint az előző üléseinek jegyzőkönyvét tartalmazta. A szerkesztő elképzelése volt megjelentetni külön kötetben a társaság levelezését, valamint egy válogatást a társaságok tagjainak a munkáiból. A folytatás azonban sajnálatosan elmaradt. Jancsó Elemér a szemelvények elé írt tanulmánya megkísérelte felvázolni a két társaság genezisést, előrebocsátva, hogy a szerző „nem tekinti véglegesnek azt a képet, amelyet a Nyelvmívelő Társaságról ad.” Textológiai vizsgálódások, valamint új források felbukkanása egyértelművé tette, hogy a Jancsó által felvázolt kép több ponton revízióra szorul. Végleges monográfia elkészülte előtt a közbeeső feladatokat kell elvégezni: részlettanulmányokban kell feldolgozni a két társaság működésének a mechanizmusát, a két társaság egymáshoz fűződő viszonyát — valamint a két társaság majdnem másfél évtizedes munkásságát.

F. Csanak Dóra a *Magyar Könyvszemle* hasábjain² az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulásáról írt ilyen értékes részlettanulmányt. Az eddig publikált források és néhány publikálatlan anyag felhasználásával sikerült kidolgoznia a korábbiaknál árnyaltabb képet a Kéziratkiadó és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kapcsolatáról, a két társaság párhuzamos és eltérő vonásairól. Különösen jelentős a szakirodalomban korábban ismeretlen körlevél, az ún. Jelentő levél publikálása. Hasonlót a maga az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is kiadott, ez utóbbi különböző alkalmakból többször is megjelent nyomtatásban,³ de a Kéziratkiadó Társaság Jelentő levelét F. Csanak Dóra fedezte fel először a Teleki József levéltárában,⁴ majd a Ráday család levéltárában,⁵ s közvetve Prónai Sándor közlése révén⁶ egy harmadik címzettől is tudott, s e három forrás alapján helyesen feltételezte, hogy ezúttal *körlevélről* van szó, olyan iratról, amely más családi levéltárakban is előfordulhat. És azóta megtaláltuk a Jelentő levél egy másik

¹ JANCÓSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955.

² F. CSANAK Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. Magyar Könyvszemle 1976. 233—249.

³ *Új Magyar Múzeum* 1855. 408—414. *Magyar Történelmi Tár* 1861. IX. k. 181—185. *Erdélyi Múzeum* 1903. 536—540.

⁴ Teleki József levéltára OL. P. 654. 8. d. 31.

⁵ Ráday család levéltára. VIII/a. 159. Ráday levéltár.

⁶ *Aranka György kiadatlan levelezéséből*. Közli JANCÓSÓ Elemér. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1970. 189—196.

példányát Teleki Sámuel erdélyi kancellár levéltárában is.⁷ E körlevél közzététele lehetővé tette, hogy az eddigieknél részletesebb képet alkossunk a Kéziratkiadó Társaság eddigi részleteiben még fel nem tárt törekvéseiről. A társaság működését tükröző jegyzőkönyvek elvesztek, vagy legalábbis lappanganak. Más — a társaság tevékenységét tükröző — dokumentum elvétele látott napvilágot, a társaság elnökéhez, Bánffy György gubernátorhoz írt levelekből is mindössze egy került közlésre.⁸ Ezzel magyarázható, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz képest is — ismereteink a „kéziratkiadókról” sokkal gyérebbek.

Az alábbiakban 3 olyan levelet teszünk közzé, amelyek e társaság működéséhez nyújtanak fontos, eddig ismeretlen adalékokat. E három levél egyértelműen bizonyítja, hogy a Kéziratkiadó Társaság működésének kulcsfigurája Bánffy György gubernátor volt; Jancsó Elemér tanulmányában teljesen mellőzi Bánffy jelentőségének a méltatását; F. Csanak Dóra elismeri Bánffy részvételének fontosságát, de az Aranka György által a gubernátornak tulajdonított szerepet túlzásnak tartja. A Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatban így ír: „... belépett a társaságba a gubernátor, aki a társaság elnöke lett...” — itt nem csupán jelképes elnökségi funkció ez, hanem mint a levelek bizonyítják: Bánffy konkrétan is kézben tartotta az ügyeket: nemcsak ellenőrzést gyakorolt, hanem Bethlen Gergely főkormányzáséki titkárral intézkedett is. Ez a tény részben magyarázatot ad arra a tisztázatlan kérdésre, hogy miképpen menthette át magát a társaság a Martinovics pert követő időszakra is, miközben számos művelődési törekvésnek kudarc volt az osztályrésze.

F. Csanak Dóra a társaság szervezeti felépítését taglalva megállapítja: „Aranka eredetileg 3 tagú tanácsot is kívánt az elnök mellé rendelni. — Ilyen testület létesítéséről azonban nem tudunk.” Nos ilyen testület — mint Aranka itt közölt levele bizonyítja⁹ — létezett, s bár mind ez ideig személyi összetételét nem ismerjük — e bizottságnak feltehetően tanácsadási, véleményezési jogköre volt, a végső döntés jogát azonban a gubernátor magának tartotta fenn. Milyen szerepe volt a Kéziratkiadó Társaságban Aranka Györgynek? Mint a Nyelvmívelő Társaság főtitkoknokához, hozzá futottak be a közlésre felajánlott vagy felkutatott kéziratok. Ő saját véleményével mellékelve továbbította a gubernátornak, aki kiadta a bizottságnak, a bizottság pedig élt javaslattevő jogával. Ebben a körforgásban Aranka korlátozott feladatot látott el: inkább a szervezés ügyeit intézte, ő kezeltetett, a döntés nem Marosvásárhelyen, hanem Kolozsváron született a kormányzó környezetében. Bánffy — itt közölt első levelében — sürgeti Teleki Mihályt a felajánlott pénzüsszeg beküldésére (ebből is lemérhető, hogy a felajánlott összegek nehezen futottak be); — az 1796. december 29-i levél pedig már a végzett munka eredményét konstatálja: „Az Erdélyi és Magyar-Országi régi Történeteket Tárgyazo kéz-írasoknak ki adásában igyekező Társaság igyekezetének első 'sengéje Sajto aloll már ki-jövéen...”; — mögött Bánffy felülemelkedni látszik földrajzi vagy politikai határokon, s mindkét társaság munkáját dicsérő kiadványban a *magyar tudományosság* eredményeit méltányolja.

F. Csanak Dóra sok új szempontot tartalmazó tanulmányának van egy kiigazításra szoruló megállapítása: Jakab Elekre hivatkozva¹⁰ — azt állítja, hogy: „Az elnök mellett a megalakulástól 1802-ig Bethlen Gergely titkár és Teleki László pénztárnok alkotta a tár-

⁷ OL. P. 661. 38. cs. 28. Teleki Sámuel osztály. Missilisek.

⁸ *Aranka György ismeretlen levele gr. Bánffy Györgyhoz, Erdély kormányzójához.* Közli Jancsó Elemér. ItK, 1938. 67.

⁹ Lásd a 2. sz. levelet.

¹⁰ JAKAB ELEK: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság.* Figyelő, 1884. XVI. 343.

saság vezetőségét.”¹¹ Jakab Elek a kezdetekkel kapcsolatban valóban ezt írja — és helyesen —, de arra egyáltalán nem utal, hogy meddig tart ez a felállítás, az 1802-es év mindenképpen téves, mert mint tudott, Teleki László 1799-ben elhagyja Erdélyt, Magyarországra költözik,¹² s a társaság munkájában aktívan már nem vesz részt.

Teljes, átfogó, a részletekre kiterjedő képünk még nincs a nagy fontosságú erdélyi Kéziratkiadó Társaságról, de minden újabb, eddig ismeretlen dokumentum feltárása, közzététele közelebb vihet a célhoz.

* * *

1. Bánffy György levele Teleki Mihályhoz¹³

Méltóságos R[omai] Sz[ent] Birodalmi Groff Ur!

Nemes Hazánk Történeteinek Kéz Irásban lévő betse Maradványait igen hasznos köz célra ki bocsáttani igyekező Társaságunk, sok más érdemes Tagjainak 's azok közt a' Méltóságos Groff Urnak is hazafi Buzgóságol ajánlott 's esztendőnként bé küldeni ígért Segedelmét azon Nagy méltóságú Dolog végben vitelére halhatatlan eszközül egybe szánatván az azokbol öszve gyűlhető Summához képest al-kalmaztatta, a' Munka el kezdésére meg kívántato költségek ki terjedését; Minthogy tehát meg győzettek vagyunk, hogy ily nagy érdemü Munkánk szerentsés elő menetele a' Méltóságos Groff Urnak is köz hazafi örömet neveli, atyafiságos Bizodalommal emlékeztettyük Neve alá irásával tett uri ajánlására, mely szerént nem kételkedünk, hogy a három szakaszokban ígért 30. Aranyokbol az első szakasz beli tíz Aranyokat mennél hamarabb kezükhez szolgál-tatni méltoztatik, mivel már a másod rendbe fizetendő tíz aranyoknak is ideje elérkez-vén, alkalmatlanabb lenne a' két Summának egyszeribe történhető le fizetése. Mely hazafi joságával el kötelezettek szokott indulattal maradunk

A Méltóságos Groff Urnak

engedelmes Szolgái
Groff Bánffy György
Groff Bethlen Gergely, titoknok

(Kolosvár, 25. 9^{br}. (november) '792.

Címzés: Méltóságos Romai Szent Birodalmi Groff Széki Teleki Mihály Urnak,
az Erdély Országai Törvényes Királyi Tábla egyik Itélő Birájának.
N.Szeben által *Maros-Vásárhelly*

2. Aranka György levele Bánffy Györgyhez és más Tanács Urakhoz¹⁴

Fő Méltóságú Groff és Gubernátor Ur.
Méltóságos Tanács Urak!
Kegyelmes és Méltóságos Uraim!

Az Ex[cel]l[entia]tok Fő Igazgatása alatt ki adando kéz Irások rendiben jelentem aláztatosan: Hogy Fő Strázsa Mester Gelencei Mihálec Elek Ur,¹⁵ az Ex[cel]l[entia]toknak általam bé nyujtott Philippikák mellé, esmét más három darabotskábol álló irást

¹¹ F. CSANAK Dóra, i. m. 340.

¹² Lásd VOINOVICH Géza: *Idősb gróf Teleki László irodalmi munkássága*. ItK, 1899. 129—167.

¹³ TELEKI Mihály († 1826) Marosszék fő királybírája. Kezdetben a Kéziratkiadó Társaság tagja, majd később Bánffy őt nevezi ki maga helyett az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság elnökének. A levél lelőhelye: OL. Teleki levéltár, P. 676. 34. cs. Föld-vári osztály. 67.

¹⁴ Lelelőhely: OSZK. Kt. Fol. Hung. 1244/11. Bethlen Elek iratai.

¹⁵ MIHÁLTZ Elek, gelencei. Birtokos volt Kézdiszékben. Az Apor, a Bethlen család leszármazásáról készült feljegyzései kéziratban maradtak.

küldetett kezembe, hogy Ex[cel]l[entia]toknak bé nyujsam, mellyeket ide zárok. Tudakozandik a Philippikák sorsáról, hogy mennyire íteltették méltoknak Ex[cel]l[entia]tok által: nem különben ezeknek sorsárolis, várja Ex[cel]l[entia]tok ítéletét; vagy magokataz Irásokat vissza, ha Ex[cel]l[entia]tok hasznavetőknek nem találnák. Én egy keveset magamnál tartván ezeket az Irásokat és meg nézegetvén, a' többit a'mi a Történetekre tartozik Bethlen Farkasban¹⁶ és az Apor Péter¹⁷ írásaiban meg találtam: csak a' Bethlen Ház nemzetességi Ágazattyának le írását nem találhattam meg. Ez előttem Ujjság. Mellyet Ex[cel]l[entia]toknak alázatosan jelentvén, örökös tisztelettel vagyok

Excellentiátoknak

alázatos Szolgája
Aranka György

Kolosvár, Böjtmás Havának (márciusnak) 26-dikán 1795.

3. Bánffy György levele Teleki Mihályhoz¹⁸

Méltóságos Groff Ur!

Az Erdélyi és Magyar-Országi régi Történeteket Tárgyazo kéz-írásoknak ki adásában igyekező Társaság igyekezetének első 'sengéje Sajto aloll már ki-jövé, ¹⁹ az előre botsátott jelentés szerint; hogy tudni illik azoknak, kik ezen czélnak tőkélletesítésére; az előre botsátott, és tsak most említett jelentés szerint, kik az első Szakaszban adni meg-határozott 10 aranyból álló segedelmezéseket mutatták: azoknak az Esztendőök rendi szerint Sajto aloll ki kerülő minden írásokból edgy egy könyvek vagy Exemplárok fog a' Tanáts-tól küldetni.

Ez szerint tehát Schesaeus²⁰ munkáját, a Méltóságos Gr[of] Urnak küldjük oly jelentéssel, hogy mivel ezen munka igen kiseded köttetett formálna, ugy tetszik még az nem sokára ki adando és ugyan ehez köttethető kéz írás Sajto aloll ki kereülhett, bé köttetését hátrálhattya. Továbbá az, már meg indított jo szándéknak elő mozdítását bizonyított jo indulatiban ajánlván, maradtunk

Méltóságos Gr[of] Urnak

engedelmes Szolgái
Groff Bánffy György
Groff Bethlen Gergely

Kolosvár, 29^{dik} Decemb. '796.

Címzés: Iluustrissimo Domine S.R.I. Conte Michaeli Teleki de Szék S.C.R. et. A.M. Camerario et. I. Tabulae Regiae Judicariae Actuali Assessori MVásárhelly.
+ egy könyvel

ENYEDI SÁNDOR

¹⁶ BETHLEN Farkas (1639—1679) Erdély kancellárjának az Erdély históriája című művéről lehet szó.

¹⁷ APOR Péter (1676—1752). Feljegyezte, majd megvakulása után feljegyeztette Erdély nevezetes eseményeit. Leghíresebb műve a *Metamorphoses Transylvanicae* című. Erre történik utalás.

¹⁸ OL. Teleki levéltár. P. 676. Földvári osztály. 34. cs. 69.

¹⁹ A Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkáinak Első darabja. Szeben, 1796.

²⁰ SCHESAEUS Károly (1536. k.—1585) más névváltozat: SCHAESAEUS. Erdélyi szász lelkész *Ruinae Pannonicae* című művét ÉDER József Károly adta ki 1797-ben a *Scriptores Rerum Transilvanicarum* című kötetben. Éder a kötetet Bánffynak ajánlja. Ezeket írja többek között: „Most Schesaeust adom ki a hazai történelemre és Erdély közjogára tartozó jegyzetekkel bővítve.”

Egy kéziratos deista röpirat 1819-ből. A felvilágosodás eszme körének vonásait őrző művek között mindeddig nem tartottuk számon¹ azt a rövid, katolicizmus elleni iratot, melyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz. Különböző jelzet alatt, két példány is található belőle: az első példány 117 × 183 mm-es, négyrét hajtogatott, rongált szélű papírlapokból áll, melyeket nem fűztek össze, és nem láttak el számozással. Jelzete: Cat. X. Tit. X. g. Sűrűn teleírt lapjai nehezen olvashatók, sok helyen hiányoznak az írásjelek, a nagybetűk. Valószínűleg ezért készítettek másolatot róla: a második példány 253 × 405 mm-es; a félhasábosan teleírt, számozatlan 15 lapot zöld papírborító védi. Jelzete: Cat. X. Tit. VI. g. Címlapjukon rövid latin mottó és a „descr. mense Julii 1819” dátum olvasható. Ezt a dátumot megerősítik a második példány nagyon jó minőségű, bordázott papírján található vízjelek is. A liliummal és címerrel jelölt papír ismeretlen helyen, 1805 körül készülhetett.² Így viszont el kell fogadnunk azt a feltevést, hogy a két kézirat utólag, Batthyány érsek halála után került be a Batthyány gyűjteménybe.³ ahol ma található. Maga a szöveg korábbi: többször előfordul benne időmeghatározásként az „1700 és több esztendő múlt el azóta” kifejezés; a XVIII. századra utal az irat több formai és tartalmi jellemzője is. Műfaját nehéz meghatározni: keretes, utaztató regény formájú (ezt címe [Utazó ember] is hangsúlyozza), középső része viszont inkább katolicizmus elleni röpirat, pamflet, amely nem nélkülözi a vaskos humort sem. Így kezdődik:

„A' kereskedésbe forgó dolgaim kénszeritettek vala, a Tenger habjai között botsátkozván azoknak fójtába utazni. Messzire hagytam már hátra hazám mellett zugó tengernek partyait, midőn annak habjait a tengeri szélvész fel háborítottán tornyosította, s el vesztette velünk fel vett utunknak fójtát. Élet halál között egynehány napokig a' hanykódó habokkal törekedtünk, s kéntelenítettünk azon pogányók lakosinál biztos rejtek helyet keresni, kiket nem esmertünk.”

Ezekről a „pogányokról” hamarosan kiderül, hogy „catholicusoknak neveztetnek”, maga a főhős pedig (akinek sem neve, sem más jellemzője nem derül ki a mű folyamán), így válaszol arra a kérdésre, vajon nincs-e hite:

„Kevélyen vissza felelek, hogy én olyan országban születtem, hol az Istent mint a leg főbb, leg hatalmasabb értelmességet imádják, ki a világot teremtette, s maga voltába tartva, ki a' más jövendő életben meg jutalmaztattya az itt el követett jó tselekedeteket, a' tisztelünk pedig . . . halál-adásban s engedelmisségekben fundáltatik, és a jó erkölcsöknek, úgy mint: mértékletesség, békességes türés, betsület, mással való jótéteményeknek gyakorlásában és igasságnak szeretetében épittetik.”

„Hát ez e az egész hited?” — kérdezik tőle az idegenek, s elhatározzák, hogy bevezetik őt az isteni csodák, misztériumok, ceremóniák, papok világába. Elviszik a templomba, ahol elmagyarazzák neki a szentháromságot, elmesélik Krisztus életét, és néhány történetet az ószövetségből, majd elkezdődik a mise. Amikor a főhős elsodálkozik ezeken (pl. a templomba érve ezt kérdezi: „Hát ti négy szegletű falak közzé tudgyátok bé rekeszteni a meg foghatatlan, meg mérhetetlen valóságot”?), mint a logikával s az emberi értelemmel ellenkező dolgokon, az idegenek így válaszolnak: „. . . még nem tudod azt, a' mi nállunk leg nagyobb érdemnek tartatik: hidjed azt a mi lehetetlen, és a jozan gondolkodással ellenkezik, ez az a dolog, a melly a mi Istenünk előtt leg kedvesebb”.

¹ Ezt a megállapítást megerősíti PÁNDI Pál és WÉBER Antal szíves szóbeli közlése is.

² *Monumenta chartae papyricae historiam illustrantia VIII* The Paper-milles of the Austro-Hungarian empire 1960. 623. ábra.

³ Batthyány érsek halálának éve: 1799.

A mise után megkeresztelik a főhóst, és díszes ebédet rendeznek tiszteletére. Ezen az ebéden hangzik el a legerősebb bírálat — jó szerkesztési érzékkel nem a főhós, hanem egy részeg káplán szájából:

„Ezek az esztelenségek, mellyeket most láttál, hallottál és tapasztaltál, mind bolond, bűbajos embereknek a' találmányi, mellyeknek némelly gaz emberek párttyakat fogták, mind a ketten hasznokat találták az emberek meg tsalásában, az eszes emberek pedig, mind az egyik, mind a másikatól a' pénzt ki tsalták, s' sebjekbe rakták. Midőn az esztelenség, és önnön haszon egybe tsatolják magokat, akkor a dolog megszze mégyen, a jozan ész későn jött elő, s nem álhatott ellen az esztelen bűbájosság el áradásának, s mind addig lészünk a földnek leg gyalázatosabb népje, mig becsületes Embereknek a' szava ezeken a gyalázatos embereken nem fog győzedelmeskedni.

Vállaimat vonítottam ezen beszédre, meg öletem az emberemet, és siettem vissza térni Hazámba.”

A műben levő utalások alapján valószínűsíthető, hogy idegen (francia)⁴ eredetiből fordították, lehet hogy már korábban, de lehet, hogy csak 1819-ben (ebben az esetben érthető lenne, hogy a két példányra miért volt szükség: az első tartalmazza magát a fordítást, a második pedig ennek tisztázását.)

A mű szerzője végig könnyen érthető, nem bocsátkozik teológiai jártasságot igénylő fejtegetésekbe — inkább pamfletnek, mint tudományos bizonyításnak szánta művét. Arra a kérdésre, hogy miért éppen az érintett egyház könyvtára őrizte meg számunkra ezt a felvilágosodás szellemét tükröző iratot, azt felelhetjük, hogy bizonyára az egyházi hatóságok által elkobzott röpírat-példányokról lehet szó.⁵

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

A Kladderadatsch c. német élelap magyar leszármazottjai. Az olvasónak, ha föllapozza a *Bolond Miska* (1860—1875) és a berlini *Kladderadatsch* egy ívású számain, olyan érzése támad, mintha azonos orgánumokat tartana kezében. Az egyik ugyan magyarul írott, a másik németül, gót betűkkel szedve; itt egy korabeli magyar paraszt, amott egy sörissza német burger képmása tekint a fejlécről a forgatóra. *Heti naptár*, *Wochenkalender* foglalja keretbe figuráikat, politikai, társadalmi eseményekről, jeles személyiségekről készített humoros reflexiókkal.

Közéltően azonos lapbeosztásuk is. Aktuális kérdést tollhegyre tűző verssel indítanak. Tárca, viccek, adomák, humoros eszmefuttatások, távirati sürgönyök (Telegraphische Depeschen) olvashatók, kis alakú rajzoktól illusztráltan, — 2 — 3. oldalukon. Schulze, a falusi bíró, Müller, a bürokrata cserél eszmét a közügyekről a berlini lapban, az analóg társadalmi helyzetű Nagy és Kiss a magyarban. Utolsó oldalukon szövegtől kísért kép-sorok láthatók, témájuk az európai —, ritkábban a belpolitikai helyzet. Vonalarajzok, amelyek alig veszik igénybe a fény- és árnyék hatásának lehetőségeit.

Az élelap-alapítás tervét fontolgató Tóth Kálmán előtt példaként eleinte a Frankenburg Adolf szerkesztette *Bolond Miska Naptára* áll (tőle kölcsönzi névadóját és szövívőjét, Bolond Miskát is). Frankenburg osztatlan hazai elismerésnek egyébként korántsem

⁴ A francia eredeti mellett szól pl. az idegen ország jellemzése: tenger mellett fekszik, népe „a tudományokat a' tudosság gráditsának leg főbb fokára emelte, a jó erköltsöket gyakorolta, és majd tsak nem leg megszzebb látó elmével, fontos, s sokat általható itélettel volt adományozva”. Az, hogy csak a katolicizmus gúnyrajza szerepel a műben, szintén azt erősíti meg, hogy olyan országban készült, ahol más egyházaknak nem volt befolyása.

⁵ Ezúton szeretném megköszönni Dr. BEKE Margitnak, hogy lehetővé tette számomra a kézirat használatát.

örvendő naptáiraiban (a *Pesti Napló* alkalmanként bírálja Saphir-majmoló, humorban gyér, élcben idejét múlt kalendáriumait), az udvari kancellária hivatalnokaként másként, s a beavatottak tájékozottságánál fogva látszólag bátrabban reagál a mindennapok tényeire, az elért eredményeit inkább óvó, mint kockáztató *Üstökös*nél (a bécsi lapok az abszolutizmus idején magyarországi társaiknál mindig szabadabban írhattak).

Azután élve az Októberi Diploma megjelenését követő interregnum lehetőségével („1860 végétől kezdve, a sajtó majdnem egészen szabaddá lett, a rendőrség nem kapott utasításokat, fejét vesztette s mi a zűrzavarban utósó cseppig kiöntöttük a gyűlölet poharát, mely a tizenhárom éves abszolutizmus és germanizáció aljasságaitól egész a habzásig megtelt”. — Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. Bp [1877] 25. l.), nemcsak külsejében, mondandója intenzitásában is berlini mestere nyomába lép a *Bolond Miska*.

Az ötvenes évekre szellemi nagyhatalommá, politikai tényezővé lett *Kladderadatsch* humora harapós, a satírába játszó, főként ha a nemzeti liberalizmus ellenfeleiről, III. Napoleonnól, Bismarckról van szó. Mintha csak Saphir bonmotját illusztrálná: a berliniek akkor viccelnek, ha éhesek, a bécsiek, ha jóllakottak. Ezért gyakorol elementáris hatást — az *Üstökös* kivételével — valamennyi 1860 októbere után keletkezett élclapunkra, s az osztrák abszolutizmus iránti gyűlöletből fűtött hazai közvéleményre.

* * *

A *Hölgyfutár* 1860. márc. 15-én közli, hogy Emich Gusztáv tulajdonosként „karikatúrai hetilapra kapott engedélyt”, Tóth Kálmán szerkesztésében. A június 4-én megjelenő lap (évi előfizetési díja 6 forint) első száma 7000 példányban fogy el.

Szerkesztője, az ötvenes évek népszerű költője, ilyen minőségben is próbált személyiség: 1856 óta a *Hölgyfutár* élén áll és ő mentette meg a biztos bukástól a tönk szélén álló lapot. Nem kezdő, mint humorista sem. 1852 óta jelennek meg ilyen természetű írásai a *Hölgyfutárban* (*Pest és vidék*. Humorisztikus látésón nézve, *Mozgó képek*), Zöld Ördög álnéven írt *Kék levelei* (uo. 1858) pedig kifejezetten kedveltek.

Munkatársai sorában ott találhatjuk a nagy hírlapírói tapasztalattal rendelkező Frankenburg Adolfot, a lapszerkesztőként ugyan saját hibáján kívül megbukott (*Garaboncsás Diák*), de szakmai körökben jegyzett Szokoly Viktort és a lap minden bizonnyal legvonzóbb értékét képező Jankó Jánost, a „rajztoll humoristáját”.

Eleven, változatos, humorban gazdag a lap, a közélet minden mozzanatára kiterjeszkedni törekvő. Magyaros célzásai találóak és mégsem bántók. Főleg rajzos karikatúrái aratnak megérdemelt sikert. („Bámulva olvassa itt a magyar emigratio ön lapjait — írja Londonból a szerkesztőnek Csernátony Lajos — s csodálkozva nézzük a nyomtatás *ubiját*, hogy e lap csakugyan Pesten jelenik-e meg?” Utóbb — névtelenül — Csernátony is a munkatársak sorába szegődik. I. m. 23. l.)

Legnépszerűbb figurája *Kipfelhauser*, a lojális pesti burger lesz, aki elrémülve ad hírt barátjának, Krämernek írt leveleiben a Pest-szerte, sőt családján belül is bontakozó rebellióról: „Én készülök Hesszen-Kasszelbe; ott három embernél többnek soha sem szabad összejönni, s a családapák, akiknek négy gyerekük van, hadi törvényszék elé állíttatnak. Ott van aztán szép, csendes boldog élet” (1860. aug. 26., 13. sz. — „Ez a Kipfelhauser volt — írja Tóth, legszerencsésebb találmányom, az ő lojalitását a rendőrségnél komolyan vették, néha még meg is dicsérték érte, midőn a maró gúny fölött az egész ország kacagott; csak 1861 végén — Bécsből jött figyelmeztetés folytán — kezdtek vigyázni Kipfelhauser úrra s lojalitását nem vették többé kész pénznek”. I. m. 24. l.)

Bolond Miska — Kakas Mártonhoz hasonlóan — a szerkesztő alteregója lesz, Kipfelhauser úr elmélkedéseinek mélyebb és tágabb szemhatárú, Kakas Márton-reminiscenciát hordozó „vezércikkverseiben”. Tóth mindezt nem is tagadja: „Mikor én a Miskát megindí-

tottam, nem adtál te akkor egyebet adománál, meg jó verseknél; a verseket igyekeztem tőled eltanulni” (*Kakas Mártonhoz*. 1860. nov. 25., 26. sz.).

Az országgyűlés feloszlását követően sajtóviszonyaink zordabbá válnak. A jós szól a *Hölgyfutár*ból a Sebestyén téri Fogoly vendéglő névváltoztatását kommentálva: „A ‚Bolond Miska’ nevű vendéglő ‚Fogoly’-ből lett. Ez hagyján, csak a Bolond Miskából ne legyen fogoly” (1861. nov. 16., 138. sz. *Budapesti hírharang*).

Pedig lett! Először 1861. dec. 24-én ítélték egy havi fogságra, azután 1862 augusztusában állították haditörvényszék elé. A névleges szerkesztést mindkét alkalommal Szokoly Viktor vette át. Tóth Kálmán kiválása és a lap sajtó-körülményeink kényszerítette elszűrése okából, 10 000-ról 4 000-re olvadt le az előfizetők létszáma. „No de fogy s nő más dolog is, /Ez kétségbe so se visz, / Együtt leszünk azért egyszer / Mi még százezeren is” — vigasztalja híveit a szerkesztő (*Viszontlátásra*. 1862. jan. 19.).

Az 1865 nyarán bekövetkezett rendszerváltozás hoz nagyarányú fellendülést a *Bolond Miska* életében; 1865 októberétől Tóth Kálmán *névlegesen* is visszaveszi irányítását. Élelaphoz métó szellemes ötlettel kedveskedik kitartó prenumeránsainak. Mellékletként az 1865. júl. 30-i számhoz megküldi a provizórium idején lefoglalt rajzait. E képsorozat mindennél szellemesebb karikatúrája a letűnt időknek.

A *Bolond Miska* a korábban elmondottak ellenére sem *Kladderadatsch*-epigon; hazai viszonyaink jellegzetes termékévé lett, a rokon vonások őrzése, sőt ápolása mellett. Nem képvisel azonos súlysoportot az *Üstökös*szel, látványos sikere, kétségtelen értékei és érdemei ellenére sem. Az *Üstökös* humora mélyebb és eredetibb, tárgykörben gazdagabb, jobb alkotásaiban (s ezek nagy számban vannak) az események múltával nem fakuló, időtálló, irodalmi rangú humor. A *Bolond Miska* közlendői jobban kötődnek az aktualitáshoz, népszerűsége ezért lármásabb, de mulandóbb, az irodalom helyett inkább a zsurnaliztika felségvizein horgonyzó. A korszükséglet szülötte, az élclap-készítés másik lehetősége. Az eseménytelenségéből kilódult politikai élet egy, az *Üstökös*nél frissebben, merészebben reagáló élclapot igényelt, ha leszállított irodalmi igények árán is.

Elvi álláspontjuk azonos, mindketten a liberalizmus eszmekörén belül mozognak, ábrázolásuk eszközeül a humort használják. A szatírához szükséges fölény csak az elnyomó hatalom intézményeivel, kiszolgálóival szemben van jelen közlésre került írásaikban.

A *Kladderadatsch* mezében lép pástra a *Handabanda* (1863. jan. 10—jún. 13.) is. Csak a *Wochenkalender* hiányzik a fejlééről reánk tekintő, *Handabanda*-feliratú lobogót tartó, dobos, csörgősipkás bohóc-figura két oldaláról. Többnyire verssel kezd, nem olyan sikerültekkel, mint a *Bolond Miska* (hogy a *Kakas Márton*éit ne is említsük). Belső oldalai is az elődök mintázata (Müller és Schulze, Kiss és Nagy helyett itt Bizakody és Eszélyessy diskurál), utolsó lapján — természetyszerűen — aktuális eseményeket illusztráló karikatúra-rajzok láthatók. (Felelős szerkesztő és laptulajdonos Kákay Aranyos, kiadó Noséda Gyula, évi előfizetési díja 6 forint.)

A rendszerint huszár altábornagyi egyenruhában díszelgő Pálffy Móric gróf, a provizórium Magyarországának helytartója — Tóth Kálmántól tudjuk — sokszor célzott arra: mennyire örülne neki, ha a közvéleményre olyan nagy hatást gyakorló *Bolond Miskát* megnyerhetné a „nemzeti kormány” érdekei képviselőjére. Tóthnak ez nem volt kedvére, Kákay Aranyosnak annál inkább („Nevem — mutatkozik be *Kecskeméthy Aurél* — matematika tétmény = aequale Kákay; azaz olyan kritikus, ki a kákán is csomót keres . . .

nem a politikai csomókat értem, miket ha Isten nem segít ti se oldotok meg ott, a vonal fölött', hanem értem csak a társadalmi s művészi életünkben előfordulókat". *Tárcaírói programok*. 1860. dec. 1., 1. sz.).

A *Handabanda* az első kormánypárti élelap a magyar sajtó történetében. Szerkesztője, Kecskeméthy — *Naplójából* értesülünk — katolikus főpapoknál, arisztokratáknál házal lapja anyagi alapja biztosítása érdekében (500 forintot Pálffy helytartó is utaltat ki neki).

A kor egyik legkiválóbb publicistájával és fölöttébb ellentmondásos személyiségével találjuk magunkat szemben. „Az ember gyenge, a gyomor erős” — jelszavát hangoztatva, rögtön az abszolutizmus korának kezdetén hivatalt vállalt, és mindvégig jól fizetett állásokban dolgozik. „Bach-huszár” és Széchenyi bizalmas körének tagja. Szívesen közöl tőle cikkeket Arany is — és Csengery a *Budapesti Szemlében*. „Kecskeméthy Aurél — mutatja be olvasóinak Vajda János —, az aranyos humorú Kákay, a leggénialisabb magyar journalista, a vérré váló humorú magyar tárcaíró” (*Nővilág*, 1861. okt. 15., 20. sz., 316. l.)

Humoristaként az 1861-es országgyűlésről írt *Országgyűlési árny- és fényképek* c. karcolataival arat nem mulandó sikert („Régóta nem jelent meg magyar könyv, mellyel annyit foglalkozott volna a közönség — írja a *Pesti Napló* —, mint e szelleműsán, sok humorral s mégis lehető kíméllettel írt könyvvel”. 1861. aug. 7., 180-3446. sz. Különfélék). *Nem mulandót*, hiszen Kákay Aranyos néven írta Mikszáth Kálmán is országgyűlési pillanatfelvételeit, tisztelegve ezzel is a mesterként becsült úttörő előtt.

A *Handabanda* tartalmát tekintve — úgy tűnik — sikeresen ered versenytársai, az *Üstökös* és a *Bolond Miska* nyomába. Mint a kormány kezére dolgozó, s így a középbirtoikos nemesség vezette nemzeti oppozíció ellen hadat viselő élelap, leleményesen választja meg humorának csapásirányát is, az ellenfelei tulajdonaként feltüntetett lármás, romantikus hazafiság neveltségessé tételét.

Nem hagyja ki azt a „ziccet” sem, amely az önértékében polgárosító osztrák koncepciót a „vármegyeház ablakából szemlélődő” nemesi politikai magatartással szemben — főként az értelmiség előtt — illúziót keltővé teszi. Hangjában azonban sok a frivolság, a nemzeti érzést okkal, ok nélkül sérteni látszó cinizmus. Még gazdái sincsenek igazán megelégedve Kecskeméthyvel és lapjával. Nem csoda, hiszen őket legalább annyira lenézi — s ez írásaiból, lapjából ki is tetszik — mint a hivatalból élc tárgyává teteket. Az 1847-es alapon álló konzervatívok kifejezetten indignációval nézik működését.

Pálffy — Kecskeméthy *Naplója* 1863. ápr. 18-i bejegyzése szerint — a *Handabandára* kiutalt 500 forintot, mint a szerkesztő „privát adósságát” emlegeti. „Tehát az jön ki, hogy még én tartozom a kormányznak!” — fortyan fel keserűen.

A lapnak 1863. febr. 14-én 800 előfizetője van. „Ha a második félév nem hoz 2 500 előfizetőt, felhagyok vele” — írja *Naplójába*. Nem hozott. „Annyi bizonyos — állapítja meg Vadnai Károly a kimúlt *Handabandáról* —, hogy ennek az élelapnak *halála* is (olvasásuk el önök az utolsó számot) vidorabb és több szellemet tanúsító volt, mint némelyik vetélytársának mai egész élete (*Tíz nap története*. Az *Ország Tükre*. 1863. júl. 1., 19. sz.).

MIKLÓSSY JÁNOS

Egy Krúdy-regény változatai. A filológia nem cél, hanem eszköz az irodalmi alkotás vizsgálatához. Különösen fontos figyelni tanulságaira ott, ahol a teljesen megbízható — a kritikai — kiadások ideje még várat magára. A Krúdy életmű történetében a távoli jövőt jelenti egy kritikai kiadás terve, melynek feladata lenne a szövegek hitelesítése és hí közlése. Szükséges tehát a filológiai alapra támaszkodó elemzés. Az egyes változatokat összevetve, a pontos szöveg ismeretében lehetséges a mű hiánytalan értelmezése.

Krúdy történelmi kisregénye, *A magyar jakobinusok a Világ* hasábjain jelent meg először, 1910. július 3-tól augusztus 5-ig, *A mécses elalszik* címmel. Kötetben két év múlva a Képes Hét Könyvtára adta ki. Címe ekkor már *A magyar jakobinusok* volt. Az eredeti újsággözlés és a könyvben megjelent szöveg között azonban több eltérés található. Szándékos változtatások és véletlen különbség egyaránt. A két szöveg összehasonlítása nemcsak filológiai felfedezésekre ad alkalmat, hanem esztétikai tanulságokkal is jár. Az 1912-es első kiadás a *Világban* közzétett regény töredékesebb formája. A mégoly csekélynek tűnő módosítások a mű végkicsengését érintik. Az „átigazítások” eredményeként kétféle regény született.

A változtatásokat valószínűleg a kötet összeállítója, Vári Dezső végezte, mert a Képes Hét Könyvtára olvasóinak jobban megfelelt egy leegyszerűsített, egyszólamúbb regény. A *Képes Hét* számai, a lap népszerűsítő jellege, családias hangvétele megkövetelte az ilyen olvasói igények teljesítését. Az előfizetők „művelt középrteg”-izlése meghatározta a történet alakulását. A leegyszerűsített előadásmód didaktikus olvasatot hozott létre. S az első kötetmegjelenést követően mindeddig egy szürkébb, egyszólamúra hangolt változat került forgalomba.

A regény utolsó fejezete (Az éj a ferencesek kolostorában) minden kötetben azzal végződik, hogy Martinovics, a halál közelségének tudatában „hangtalan, kétségbeesett, halálos rettegéssel vetette magát az ágyra”. A *Világ* közlésében ezután még két rövid mondat állt: „Odakünn a budai kakasok kukorékolnak. És a hajnalt jelentették.”¹ A két mondat elhagyásával megbicsaklik a tárgyilagos elbeszélő hang. Az újsággözlésben nem a rettegés érzésével, hanem hajnal-motívummal zárul a fejezet. A jellemábrázolás síkján értelmezve: bár közel a vég, Martinovics mégis reménykedik, kegyelemben hisz (miként megbocsátást remél az utolsó pillanatban is).

A másik eltérés az Utóhangban található. Kapeller Félix („helytartósági fogalmazó Budán”) feljegyzéséből értesülünk az utolsó napokról, a kivégzésről. Martinovics degradálására azért volt szükség, hogy „a világi bíróság végrehajthassa ítéletét”.² Megtudjuk azt is, hogy „a főtisztelendő apát egy csöppet sem volt megijedve a már kimondott halálos ítélettől”. E két mondat között azonban eredetileg Krúdy még elmondott egy anekdotát, bár zárójelben, mint a komor hangulathoz nem méltó, mellékes esetet. Életszerű, hiteles környezetrajzot teremtett így az anekdota. Mikszáthos előzmények után, Krúdy írásai-ban sem csupán az összekacsintó mosoly, hanem a gúnyba bújtatott bírálát, a stílust átszövő ironia eszköze lett.

„Ann yi embert sohasem láttak Budán összegyülekezni, mint ezen a napon. Még az öreg Staubinger is eljött a Rácvárosból, pedig hűsz esztendeje nem lépett ki az utcára a követetvám miatt. (Nem akarta koptatni az utcaköveket, hogy adót ne fizessen. A jelenlévő nótárius Próniusz Mátyás nyomban jegyzőkönyvet vett fel az esetről, amelyet két hites polgárral aláíratott.) Én Gutfreundékkal voltam, Lizi kisasszony ezen a napon vette fel először a kankalinszínű kendőjét, amit a nagymamától örökölt. Keresztapa még akkor is bizakodva mondta, amikor az apátot fekete misemondó ruhában a katonák elvezették:

— Nem hiszem, hogy ez a pap meghaljon. Nagyon bízik a dolgában!”³

A szöveg megcsonkításával, a remény és reménytelenség közti lélektani vibrálás érzékeltetése nélkül egysíkúbb a regény, végzetszerűbb a tragédia. Ebben a változatban Martinovics nem bízik a kegyelemben. Mindennel leszámol végső éjszakáján, mikor önmaga felett ítéletet tart. Az egyszerűsítő ábrázolásra való törekvés következménye az utolsó fejezet reménykeltő mondatainak mellőzése is.

¹ *Világ* 1910. 110. sz. 20.

² Krúdy Gyula: *A magyar jakobinusok*. in: Palotai álmok. Bp. 1976. 80.

³ *Világ* 1910. 110. sz. 20.

Írói-kiadói szándéktól *függetlenül* azonban, hogy a regény minden kötetkiadásából ki maradt egy hosszabb részlet. A *Világ* 101. számában, a 24. oldalon a közlés nem ér véget. A 25. lapon még három hasábbal folytatódik a történet. A „szabad polgár éjszakáján” vagyunk, egy farsangi bolondestélyen, mely jó alkalom, hogy leple alatt összegyűljön a Szabadság és Egyenlőség titkos társasága. Martinovics, mint a szervezkedés főnöke, sorra kérdezi igazgatóit. („Mit munkáltatok eddig, testvéreim?”) Először Laczkovics kapitány számol be tevékenységéről, utána Szentmarjai lép elő. De nemsokára az „órák egyet ütöttek a kastélyban, elkövetkezett az álarcok levetésének időpontja”. Az eredeti közlés szerint nemcsak kurta epizód a titkos társaság gyűlése. A *Világ* hasábjain — a kép teljességének megfelelően — a másik két igazgató, Hajnóczy és Sigray szintén megszólal. Kapeller Félix is sorra veszi majd a halálraítélteket, amint a vesztőhely felé tartanak: Laczkovics — Szentmarjai — Hajnóczy — Sigray. A sorrend most is ugyanez.

A kimaradt folytatásrész Hajnóczy és Sigray alakját is megszínesíti. Ezzel árnyaltabb képet kaphatunk az egyébként csak vázlatosan rajzolt jakobinusok jelleméről. Mivel a részlet — az első kötetkiadást követően — mindmáig ismeretlen, teljes terjedelmében közöljük. (Az utolsó mondat a könyvben: „Hallomásom szerint Szalkai, a nádorispán poétázgató huszárja is olvasója a káténak.”⁴)

— A „Travestált Aeneis” fordítója?

— Az. A jurátus-szobákban, kancelláriák fiókaiban és táblabírák előszobáiban a fiatalság mohón olvassa tanításon, Democrite Lamontague. Uram, Orezy László úr is tudomással van arról, hogy a titkos társaságba beléptem. Nem helyeselte, de el sem tiltotta.

A főnök megszorította a fiatalember lázas kezét. Az szinte ajkaihoz emelte a kezét és mély megilletődéssel ült vissza helyére.

— Hajnóczy igazgatóm! — szolt most a főnök.

A megszólított előlépett és csendesen, nyugodtan nézett szembe a főnökkel.

— Hogy állunk új testvéreinkkel?

— A helytartósági hivatalnokok és kancellisták, akikkel én ismeretséget tartok, tömegesen megmozdíthatók mindenféle reformátor-törekvések felé. Az ő lelkük az íróasztaluk mellett csak látszólagosan nyugodalmas, halvérű lélek. A kancellárián kívül éreznek, gondolkoznak és remélnek. Mindnyájan tudjuk, hogy a francia seregek már átlépték a Rajnát és győzedelmesen haladnak előre. Mindenütt eltörlik a kiváltságokat, a nemesiséget, a hierarchiát és hirdetik az egy igaz evangéliumot; a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget. A tagok társaságunkban egyre szaporodnak: a családi tűzhelynél forradalomról beszél, a csendes hivatalnok, a szerény kancellista vérről álmodik . . . Most engedj meg nekem egy kérdést, Democrite Lamontague. Honnan veszünk pénzt céljaink megvalósításához? Előbb-utóbb szükségünk lesz pénzre.

A főnök felemelkedett helyéről:

— Régen vártam ezt a kérdést! És régen készen van válaszom is — mondta mélyen csengő hangon. — Ugyanazon forrás, amelyből párisi értesüléseimet szoktam meríteni, nemrégiben arról tudósított, hogy a francia konvent mindenestre kész százmillió frankot forradalmi célokra áldozni. Ebből az összegből körülbelül tíz millió frank esnék Ausztria-Magyarországra.

— A francia konvent messze van — felelt kétségbeesve Hajnóczy. — Nekünk pedig minden percben szükségünk lehet a pénzre eszméink terjesztéséhez.

A főnök ekkor kezével csendesítő mozdulatot tett.

— Testvérek, egymás között vagyunk? A tíz millió frank már meg is érkezett Bécsbe és megbízható helyen őrizet alatt van. Vasszekrényben érkezett a pénz Konstantinápolyon keresztül. A szekrény a francia konvent pecsétjével van lezárva. És e pecsétek feltöréséhez csupán nekem van jogom, azon hatalomnál fogva, amellyel a jakobinus klub felruházott.

Hajnóczy és a többi igazgatók meglepetten néztek a főnökre. Kétség, csodálkozás, ijedelem váltakozott az arcokon.

— Te tíz millió frank felett rendelkezel — mormogta Hajnóczy —, és a „Vörös ökör”-től veszel pénzt uszarakamatra?

⁴ Krúdy Gyula: *A magyar jakobinusok*. in: Palotai álmok. Bp. 1976. 59.

— Az nem az én pénzem!

— Biztos tudomásom van róla, hogy gyakran a legszükségesebbeket nélkülöződ és Firand, a váci utcai cipésznek még mindig adós vagy abbé-cipőid árával — folytatta Hajnóczy.

A főnök nyugodt maradt.

— És ha tudnátok, testvérek, hogy hányszor ebédelek a napnál a Dunaparton?! — mondta csendesen. — A szekrényen a pecsétek érintetlenek. Még nem érkezett el az ideje, hogy a pénzhez nyúljak.

— Bizony nem ártana egyikünknek sem egy tisztességes gúnya — dörmögte Laczkovics kapitány, de hirtelen lenyelte a többi mondanivalóját, mert az ajtó csendesen felnyílt és az öreg titkár ezüstfeje lett láthatóvá.

— Gróf Sigray kér bebocsátást! — mormogta csöndesen.

— Lépjen be a negyedik igazgató és a „Szabadság és Egyenlőség” társasága ezennel átalakul „Reformátorok Társaságá”-vá és úgy folytatjuk tennivalóinkat! — szolt a főnök.

Az ajtón egy középtermetű, halovány arcú, ideges mozgékonyágú férfi lépett és nyugtalanul nézett körül.

— Nagyon örülök — mondta könnyedén meghajolva —, hogy együtt találom az urakat és szerencsém van főnökünkhöz is. Néhány mondanivalóm volna ugyanis társaságunk vezetőihez.

A gróf meglehetősen kopott, sőt szegényes jelmezben volt, habár egy középkorú olasz zsoldosvezér ruháját próbálta megközelítőleg utánozni. Börkesztyűjéből kilátszottak ujjai és a félretaposott sarkú csizma vörös volt az ócskaságtól. Balszemét állandóan idegesen hunyorgatta és akadozva beszélt, mintha nem volna egészen bizonyos abban, amit mondani akar, vagy mintha ivott volna:

— Még egyszer, nagyon örülök, urak, hogy együtt találom önöket. Már régebben tisztelegtem volna a mára hirdetett gyűlésen, de kedves nőm akadályozott ebben. Tudomásomra jutott ugyanis, hogy kedves nőm valamely úton-módon meghívót szerzett az estélyre. Nos, és ezentúl minden szabadabban, illetlenül viselkedő álarcosnőben kénytelen voltam kedves nőmet sejtetni. Sőt azt hiszem, meg is csíptem volna, ha idejekorán el nem tűnik egy francia abbé karján. Haha. Mindenki gazember, aki megházasodik!

— Pardon, gróf úr — szolt közbe a szelíd Hajnóczy —, talán mégsem tökéletes ez az axióma, hisz magam is házasodni készülök.

— Ezer bocsánat... Nos, azután sokáig kellett gyönyörködnöm a palota igazán rendkívüli képgyűjteményében, amíg némileg elfelejtettem bosszúságomat. A kedves, elfátyolozott zene is hozzájárult harmóniám visszatéréséhez. Nos, most itt vagyok önök között és tisztelettel kérdzem, hogy kik léptek be tagokul a mánás-világból társaságunkba. Mégis szeretném, ha nem csupa professzor, deák meg hasonló publikum foglalná el a tagsági helyeket, hanem néhány nagynevű arisztokrata is. Mert biztos tudomásom van arról, hogy főrangú uraink nagy élvezettel olvassák a „Moniteur”-t, sőt társaságban, egymás között szimpátiával tárgyalják a forradalom eredményeit.

— Ó, nemsokára tagjaink sorában lesz az egész arisztokrácia! — mondta a főnök. — Türelem, kedves gróf. Mánásaink mindig lassan mozdulnak.

— Ah, ha már rendelkezhetnék velük! — sóhajtotta a gróf.⁵

FRÁTER ZOLTÁN

A szegedi Munkáskönyvtár történetéből. Évekkel ezelőtt régi, sajátos mintájú félvászon kötést viselő könyvekre figyeltem fel a JATE Központi Könyvtárában. Gerincükön kerek címkét viseltek, amelyen tussal írt, jellegzetes betű- és számjelzetek voltak. A könyvekben, a cím alatt ovális és szögletes pecsétek tanúskodtak az egykori tulajdonosról. „Szegedi Munkáskönyvtár Ad 25, Ag 43 . . .” Akkor még szinte semmit sem mondtak számomra ezek a betűk és számok. Keresni, kutatni kezdtem jelentésüket, egyben a könyvtár történetét is.

Ezt követően az egyetemi könyvtárban mintegy 950 „társára” bukkantam ezeknek a könyveknek. Voltak közöttük folyóiratok is. Szétszórta, a város más könyvtáraiban is

⁵ *Világ* 1910. 101. sz. 25.

találtam munkáskönyvtári köteteket: a Somogyi-könyvtárban, a Szegedi Nyomda könyvtárában, s az Építőipari Vállalat szakszervezeti könyvtárában.

A könyvtár történetének anyagát is kezdtem gyűjteni. A gyűjtés több-kevesebb eredménnyel járt. Sajnálatosan a könyvtár teljes iratanyaga elkallódott, elveszett. Csupán a két katalógust, egyiket csak leírás alapján, s az SzDP szegedi orgánumának *A Munkának* 1919—1921-es évfolyamait használhattam, mint korabeli helyi frásos forrásokat. Számos adatot, részletet szolgáltatottak viszont a visszaemlékezések. Így kerekedtek ki, váltak nyomon követhetővé — ha vázlatosan is — a könyvtár történetének, működésének fejezetei.

A szegedi Munkáskönyvtár, a helyi szakszervezetek egyesített könyvtára tevékenységének történelmi háttére jórészt a Horthy-fasizmus 25 éves uralma volt. Ezen időszakban a szegedi könyvtár — testvérintézményeihez hasonlóan — több funkciót töltött be. Hozzájárult a szervezett munkásság könyv- és olvasási igényének kielégítéséhez, illetve felkeltéséhez, igényes olvasóvá neveléséhez. Lehetőséget biztosított a munkásosztály általános műveltségének szélesítéséhez, bővítéséhez. Ezzel párhuzamosan az ideológiai nevelőmunka fontos eszköze volt a szocializmus, a marxizmus eszméinek terjesztésében.

A szegedi Munkáskönyvtár helyiségei, a hatásában és méretében jelentős állomány elhelyezése mellett, lehetővé tették a helybeni olvasást is. A könyvtár választékot jelentett és biztosított — a többi kulturálódási lehetőséggel együtt — a szabadidő hasznos, igényes eltöltéséhez. Gyakran a Munkáskönyvtár falai között kaptak helyet az olvasott műveket és a saját tapasztalataikat megvitató munkások, a politikai témájú szemináriumok és a kommunista párt tagjainak illegális összejövetelei.

„A munkáskönyvtárak szerepét növelte, hogy a munkások anyagi helyzetükből következően csak igen ritkán vásároltak könyvet. Jó közkönyvtárakat pedig vidékünkön (a Viharsarokban) az 1920-as években csak elvétve találunk.”¹ A könyvtár jelentőségére, hatókörének nagyságára utal az a tény, hogy 1927-ben a vidék második legnagyobb állományú munkáskönyvtára volt.

A szegedi Munkáskönyvtár létrejötte, elhelyezése és működése. A könyvtár létrejötte az 1910-es évekhez fűződik. 1918 végétől, Szegeden a Szakszervezeti Bizottság kezdeményezésére az addig elszigetelten működő szakmai könyvtárak egyesülésre törekedtek. Az egyesített Munkáskönyvtár, mely többek között a bőripari, cipész és eszmadia, fa-, festő- és földmunkások, vas- és fémmunkások, könyvnyomdászok és betűöntők könyvtáraiból jött létre, 1919. május 1-ével kezdhetette meg intézményes tevékenységét.

Abból következően, hogy a szakszervezetek lényegileg a Szociáldemokrata Párt vezetésével működtek, a könyvtár elnevezése „A szegedi szociáldemokrata Szakszervezetek egyesített Munkáskönyvtára” lett. (Egy-két szakszervezet külön is működtetett könyvtárat, pl. a nyomdászok.)

A szegedi Munkáskönyvtár is egyike volt azoknak a művelődési intézményeknek, ahol legális keretek között az illegalitásban működő kommunisták, valamint a baloldali szakszervezeti és szociáldemokrata vezetők irányításával a helyi szervezett munkásság forradalmi ideológiáival ismerkedhetett meg, sokoldalúan képezhette magát, készült fel a proletárhatalom kivívására.

A Munkáskönyvtár elhelyezése, sorsa szorosan kapcsolódott a mindenkori Munkásotthonhoz. Lázás, fáradságot nem ismerő munkával átalakított volt honvédlaktanya, a munkásság palotájává lett Berliini körúti Munkásotthon — első, sajnos nem végleges otthona a könyvtárnak, a könyveknek. Az épületet a Munkástanács kérésére 1918 decem-

¹ BÁRÁNY Ferenc: *A viharsarki munkásmozgalom az ellenforradalmi rendszer első évtizedében.* Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó 269.

berében engedte át a hadügyminisztérium Munkásotthon céljaira. Az erről szóló hírt a *Szegedi Napló* 1918. december 19-i számában *Az új ház* c. névtelen cikkben Móra Ferenc kommentálta:

„Itt egy világeszme kapott lakhatási engedélyt egy olyan házra, amely egy másik világeszme számára készült. A maga emberségének hermelin-palástjába öltözött felséges uralkodó, a Munka vonul be abba a szomorú palotába, amelynek köveit a kizsákmányoltak, a szegények, a nyomorultak verejtékével ragasztották össze, hogy vára legyen az erőszaknak, elnyomásnak, a világbíró militarizmusnak . . . A munkásság, amely elnyomva, lenézve, semmibe véve naggyá és hatalmassá tudott nevelődni a Feketeház zugaiban és sikátorában, méltóságát, egységét, minden személyi érdeken felülálló szervezettségét, ami legnagyobb erejét adja, őrizze meg napos levegős új otthonában is, s amit a túsítás és szenvedés kovácsolt össze, azt ne lazítsa meg és ne bomlassza szét a hatalom birtoka sem.”²

A szükséges átalakítási munkák után május 1-én kerül sor a Munkásotthon megnyitására, egyben az egyesített könyvtár felavatására is.

A szervezkedő, majd a hatalomra kerülő ellenforradalmi erőkkel szemben igazi bátyává, az ellenállás központjává lesz a munkásság új otthona. A helyi proletáriátus erejét mutatja az a tény, hogy a Munkásotthon működésének megszüntetésére irányuló kísérlet végülis kudarcba fullad. A város ellenforradalmi vezetői egyhónapi bezárás, megszállás után kénytelenek azt jogos tulajdonosának, a szegedi munkásságnak visszaadni. Az újbóli, az 1919. július 17-i megnyitásra írja szép versét Juhász Gyula *A munkásotthon homlokára* címmel. 1919 őszén bővül a Munkáskönyvtár szolgáltatása, megnyílik az olvasóterem. Ez alkalomból a helyi szociáldemokrata sajtóban, *A Munkában* a könyvtárat és tevékenységét ismertető cikk jelent meg, egyben ösztönözve a munkásolvasókat annak látogatására. Az ismeretlen cikkíró utal a könyvtár létrejöttében szerepet játszó tényezőkre: „A munkásmozgalmak fejlődése kívánatossá tette, hogy ezt a fontos kultúrintézményt a szakmai szervek szűk szerveitől függetlenítsék. A munkásság képzése, nevelése oly nagy érdeke a munkásmozgalomnak, hogy a munkáskönyvtár felállításával tovább késlekedni nem lehetett.” Ezt a célt gondosan összeválogatott tudományos és szépirodalmi művek szolgálják. A közel 4000 kötetnyi állomány további gyarapodását a pártélet fellendülésétől, valamint a szakszervezetek támogatásától várja. A könyvtár gyarapítására egyébként gyűjtőíveket bocsátottak ki, és már is több ezer korona és sok könyv gyűlt egybe.

A cikk pontos leírását adja a könyvtár akkori működésének is: „A könyvtárhoz tartozik az olvasóterem, melyet jól és kényelmesen rendeztek be. Az olvasóteremben a könyveken kívül lapok és folyóiratok állnak a tagok rendelkezésére. A kulturális bizottság határozata alapján a könyvtár és az olvasóterem egész napon át (vasárnap) nyitva van.”³

Nem érdektelen az október 5-én tartott ünnepélyes megnyitó műsorának felidézése, melyen Juhász Gyula erre az alkalomra írt *Új gondolatok* c. versét mondta el. Az ünnepélyen Schwartz Izsó, az első könyvtáros ismertette a könyvtár alapításának körülményeit, s jelentést tett annak állapotáról. A gazdag és színvonalas programú műsor Juhász Gyula szavaival fejeződött be. A megnyitó után Eidus Bentián *A könyv és az olvasó* c. tanulmányát Mihályka Lajos olvasta fel.

A Munkáskönyvtár — Pusztai P. József visszaemlékezése szerint — az épület első emeletének balszárnyán helyezkedett el, s két nagyobb helyiségből állt. A könyvtári, a könyveket tartalmazó szobából és az említett olvasóteremből. Az olvasóterem berendezése igényes és korszerű volt, hosszú, széles asztalokkal, székekkel, új asztali lámpákkal.

² PÉTER László: *Szeged irodalmi emlékhelyei*. Szeged, 1974. 82—83.

³ *A munkáskönyvtár olvasótermének felavatása*. = *A Munka*, 1919. október 7.

1920-ban, az ellenforradalmi erők felülkerekedésével a szegedi munkásság távozni kényszerül a korszerűen berendezett és felszerelt épületből. A végleges és megfelelő elhelyezést biztosító Hét vezér utcai épület megvásárlásáig hat év telik el a Munkásotthonnak szűkösen helyet adó Maros utcai volt Kis Kaszinóban. Egészen pontosan a régi, földszintes épület Maros utca felőli kis szobájában telt el ez a hat év. A szűkös helyviszonyok miatt itt már nem volt olvasóterem, csupán egyetlen helyiség szolgált a könyvtári tevékenység színhelyéül.

1926-tól a Hétvezér utcai Munkásotthonban, az udvari épületben, kap végleges helyet a könyvtár. A földszinten levő nagyobb méretű, bepolcozott szoba megfelelőnek bizonyult a könyvállomány elhelyezésére, de helybenolvasásra sajnos itt sem volt lehetőség. 1944-ben a fasiszta megszállást követő napokban a könyvtár is osztozik a Munkásotthon sorsában. A felszabadulás után a szakszervezetek központi épületébe kerül át a könyvtár állománya.

A könyvtár katalógusai. A Munkáskönyvtár 1919-ben már közel négyezer kötete szükségessé tette az állomány egy meghatározott rendszerben való rögzítését és feltárását.

A hozzáférhetőség maximális biztosítása, valamint a választás és a kölcsönzés megkönnyítése érdekében 1920-ban hozott határozat 1921-ben valósult meg.⁵ Az első nyomtatott katalógus megjelentetését a munkásolvasók ismételt anyagi áldozatvállalása tette lehetővé. A katalógus elkészültét követően annak szakrendszerén alapuló állományátrendezésére is sor került 1921 nyarán.

A könyvjegyzék a húszas évek legelejének könyvállományát osztja be 16 osztályba:

A Társadalomtudomány	I Földrajz
B Történelem	K Természettudomány
C Politika	L Mennyiségtan
D Jogtudomány	M Műszaki tudomány
E Hittudomány	MA Ipar és kereskedelem
F Bölcsészettudomány	N Mezőgazdaság (Agrikultúra)
G Széptan (Esztétika)	O Szépirodalom
H Nyelvészet (Filológia)	P Vegyések

és 97 csoportba (abc stb.) (Az osztályok és csoportok, egyben sorrendjük kialakításánál figyelembevett központi szempontokból, vagy a felhasznált forrásokról, mintákról egyelőre nincsen írásos dokumentumunk. Feltételezzük csupán, hogy a Somogyi-könyvtár hasonló formai megoldású katalógusa ismert volt az összeállítók előtt.

A katalógus tulajdonképpen két nagy egységre tagolja a könyvtári állományt. Az egyik csoportot, a tudományos vagy ismeretterjesztő irodalmat az A-tól N-ig terjedő osztályok alkotják, a másikat a szépirodalmat az O jelzetű osztály tartalmazza. Ezt a kézenfekvő, a könyvanyagból adódó logikus tagolást rögzíti majd formájában is az 1930-as gépelt jegyzék.

A Munkáskönyvtár egy másik, hasonló céllal készült későbbi katalógusáról egyelőre csak Szilágyi János munkája alapján tudunk.⁶

Az 1930-ból származó gépelt könyvjegyzék már leegyszerűsödött, lényegében jól csoportosított szakrendszert tár elénk. Figyelembe véve a helyi adottságokat három nagy egységre osztja az állományt, s a szakrenden belül szintén betűrendben sorolja fel a könyveket:

⁴ *Megnyílik a munkáskönyvtár olvasóterme.* = A Munka, 1919. október 4.

⁵ *A szegedi szociáldemokrata szakszervezet egyesített munkáskönyvtárának könyvjegyzéke.* Összeáll. Szedlitska Lajos. Első kiad. Szeged, 1921. 95.

⁶ SZILÁGYI János: *A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között (1920—1944).* Bp. 1961. (Az 1930-as szegedi gépelt katalógusról l. a 83—86. és 88.)

A) Tudományos irodalom

- Aa Természettudomány
- Ab Társadalomtudomány
- Ac Szocializmus
- Ad Munkásmozgalom
- Ae Közgazdaságtan
- Af Történelem
- Ag Politika, publicisztika
- Ah Földrajz, útleírás
- Ai Művelődéstörténet, neveléstan, irodalomtörténet
- Aj Széptan, művészet
- Ak Bölcsészet
- Al Műszaki könyvek
- Am Lexikonok, folyóiratok, hírlapok
- Vegyes művek

B) Szépirodalom

- Ba Verses művek
- Bb Színművek
- Bc Regények, elbeszélések, rajzok, mesék, riportok
- Bd Gondolatok, elmélkedések
- Be Ifjúsági iratok
- Bf Évkönyvek, albumok, almanachok

C) Német könyvek

- Ca Tudományos irodalom
- Cb Szépirodalom

A szakrendi csoportosítás alapvetően új vonása a dialektikus materialista szemlélet jelentkezése. A természettudomány a valóság megismerésének alapja kerül az első helyre, s ezt követik a társadalomtudomány területéhez tartozó művek. „Helyesen külön kiemeli a szocializmus és a munkásmozgalom kérdéseivel foglalkozó műveket, s helyesen együtt tartja e szakrendszer a közgazdaságtan, a történelem és a politika alosztályait. A tudományos irodalom csoportosításába azért belecsúszott néhány hiba is: az első társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozó tudomány: a Társadalomtudomány, amelyen akkor a polgári szociológiát értették, a bölcsészet nagyon háttérbe szorult és elszakadt a rokon tudományágtól: a társadalomtudománytól, a történelemtől és a politikától.”⁷

Zsúfoltak és önálló alcsoportokat igényelnek az Ai. és Am. jelzetű egységek. „A szépirodalmi művek csoportosítása alapvetően jó, csupán a „Gondolatok, elmélkedések” alcsoport könyvei kívánkoznának — különösen néhány szerző esetében — inkább a filozófiai művek mellé, s az évkönyvek és az albumok nem tekinthetők szépirodalmi műveknek”.⁸

Szilágyi János önzetlenül rendelkezésemre bocsátott jegyzetei arról tájékoztatnak, hogy a gépelt szöveg javításokat is tartalmazott. E módosítások szerint, később, az alábbi osztályok alakultak ki:

- „A. Tudományos kiadványok
- B. Művészeti (szépirodalmi) kiadványok
- C. Vegyes kiadványok
- D. Ifjúsági kiadványok”

Az egységesen elfogadott és alkalmazott szakrendszer hiánya eleve forrása volt a vitatható, problematikus megoldásoknak. Az adott időszakban éppen ezért volt jelentős a fenti két katalógus megjelentetése — különösen az első — mert egy bizonyos rendszert kialakítva, abban próbálta — nagyrészt megfelelően — elhelyezni a tekintélyes terjedelmű állományt.

A könyvjegyzékek hibái, vitatható megoldásai azonban nem akadályozták tájékoztató és irányítói funkcióik betöltésében, s hosszú éveken át voltak megbízható segítőitársaik a munkásolvásoknak.

A könyvtár állománya. A szegedi Munkáskönyvtár állományának összetételét és nagyságát tekintve a vidék legjelentősebb munkáskönyvtárainak, s egyben a város legértékesebb könyvtárainak egyike volt.

⁷ SZILÁGYI János: i. m. 86.

⁸ SZILÁGYI János: i. m. 86.

1919 októberében a könyvtár olvasótermének avatásakor közel négyezer kötetet említ a könyvtárosi beszámoló. Nagyjából ezt az állományt rögzíti a könyvtár 1921-ben megjelent első, nyomtatott katalógusa. Madzsar József *Társadalmi Lexikona* 5070 kötetes könyvtárról tesz említést 1927-es datálással. Bárány Ferenc idézett művében szakszerkezeti források alapján a következő állomány nagyságokat rögzíti: 1921 — 3963, 1922/23 — 5720, 1924 — 5981, 1926 — 4199, 1928 — 8522.⁹ Egy 1930-ban készült gépelt katalógus 2805 művet foglalt magában. Weltner Mihály visszaemlékezésében 6000 kötetre teszi a fasiszta megszálláskor bezárt szegedi Munkáskönyvtár állományát.¹⁰

A szegedi Munkáskönyvtár könyv- és folyóiratállományának rekonstruálására és elemzésére is e katalógusok alapján van lehetőségünk. A lappangó 1930-as gépelt katalógus lehetővé tenné, hogy elemezhessük az állományban bekövetkezett tartalmi változások tendenciáit, s nyomon követhessük a céltudatos állománygyarapítás elveit.

Mind a két könyvjegyzék arról tanúskodik, hogy a könyvtári állomány — 1921-ben 2728 mű, 1930-ban 2805 mű — többségét mindenkor a szépirodalmi művek alkották. 1921-ben 1778 művet, 1930-ban 1609 művet rögzített a szépirodalmi osztály. A különféle műfajokhoz tartozó, többségükben haladó és színvonalas alkotások egyrészt a könyv, az olvasás megszerettetésében, a rendszeres olvasóvá nevelésben, a pihenés, a szabad idő eltöltése egy igényesebb formájának kialakításában szolgáltak segítségül. Másrészt számos mű témájával, mondanivalójával osztályöntudatra nevelt, érdeklődést keltett a politikai és társadalomtudományi művek iránt, s osztályharcos magatartásra nevelte az olvasót.

Az 1921-es és 1930-as katalógusok tanúságai szerint az epikai műfaj, az elbeszélés és a regény (1921-ben 1339 mű, 1930-ban 900 mű) játszott döntő szerepet ebben; a klasszikus és kortársi külföldi szerzők közül elsősorban Anatole France (29 kötet), Balzac, Barbusse, Csehov (16 köt.) Dickens, Diderot, Dosztojevszkij, Dumas, Flaubert, Gogoly, Goncsarov, Gorkij (33 köt.), Viktor Hugo, Lermontov, Jack London, Thomas Mann, Maupassant, Romain Rolland, Sienkiewicz, Upton Sinclair, Stendhal, Swift, Thackeray, Tolsztoj (19 köt.), Turgenyev (15 köt.), Mark Twain, Verne (41 köt.), Wells, Wilde, Zola (59 köt.), a hazai szerzők közül pedig Ambrus Zoltán, Barta Lajos, Biró Lajos, Bródy Sándor (23 köt.), Gábor Andor, Gárdonyi Géza, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Krudy Gyula (25 köt.), Jókai Mór (125 köt.), Mikszáth Kálmán (42 köt.), Móra Ferenc, Móricz Zsigmond (12 köt.), Révész Béla, Thury Zoltán, Tömörkény István (14 köt.) írásai révén.

Számukban és hatásukban is jelentéktelenek voltak a kevésbé színvonalas és reakciós mondanivalójú regények, írások, D'Annunzio, Beniczkyné, Herczeg Ferenc, Ohnet, Erdős Renée, Pekár Gyula és néhányuk művei.

Többségében haladó és értékes gondolatokat közvetített, terjesztett a maga sajátos eszközeivel a lírai műfaj is. (1921-ben 166 mű, 1930-ban 194 mű.) A többi között Goethe, Heine, Puskin, Ady (számos, még az életében megjelent kötet, valamint az 1919-es *Nyugat*-szám is), Arany, Csokonai, Juhász Gyula (1921-ben 10 kötet), Kosztolányi, Petőfi (1921-ben 12 kötet), Somlyó Zoltán, Tóth Árpád, Tompa Mihály, Vajda, Vörösmarty, valamint a szocialista költők: Farkas Antal, Csizmadia Sándor, Várnai Zseni nagyszámú verseskötetei által.

A színműirodalom gazdag volta (1921-ben 208, 1930-ban 229 mű) az 1919—1920-ban kibontakozó, majd országos elismerést kivívó helyi munkásszínházzal kölcsönösen függött össze. A munkásszínházasok Balázs Béla, Bródy Sándor, Katona József, Móricz Zsigmond, Shakespeare, Calderon, Moliere, Ibsen, Gorkij, G. B. Shaw, G. Hauptmann,

⁹ BÁRÁNY Ferenc: i. m. 270.

¹⁰ WELTNER Mihály: *Emlékek a haladó szegedi múltból. A Munkásotthon.* = Délmagyarország, 1957. július 28.

Heiermanns, Romain Rolland és mások értékes és haladó darabjai közül választhattak és választottak is műsoraik összeállításánál. (A többi között 1923-ban Gorkij: *Az anya*, 1932-ben Hauptmann: *A bunda*, 1943-ban Molière: *A törvény*, 1944-ben Shaw: *A méltóság asszony imádója és a férj* c. művek bemutatásával.¹¹

Az irodalmi műfajokkal kapcsolatosan az egészséges lokálpatriotizmus jó példái figyelhetők meg. Általa ugyanis számos pozitív hatású, igényes művel gyarapodott a könyvtár. (Így Cserzy Mihály, Juhász Gyula, Móra Ferenc és mások könyvei által.)

A katalógusok tanúságai szerint igen sok mű foglalkozott politikai, társadalomtudományi és munkásmozgalmi kérdésekkel. A társadalomtudomány csoportjai, valamint az általános és szociálpolitika csoportja 1921-ben 274 művet, a társadalomtudomány, a szocializmus, a munkásmozgalom és politika osztályai 1930-ban 377 művet tartalmaztak.

Az említett csoportok és a történelmi munkák jelentős számú kötete semlegesítette a meglévő jellegzetesen szociáldemokrata, nemritkán jobboldali kiadványok hatását és lényegesen segítette a helyi munkásosztály marxista szellemű elméleti képzését, felkészülését.

Marx hat művét, a többi között a *Bér, Ár, Profit*, a *Bérmunka és Tőke, III. Napoleon államcsínje*, *Osztályharcok Franciaországban*, *Polgárháború Franciaországban* címűeket, Engels hét művét, valamint kettejük *Válogatott műveinek* Szabó Ervin szerkesztésében megjelent kétkötetes kiadását, és a *Kommunista Kiáltványt*, valamint *A tőke* német nyelvű példányát tartalmazta az állomány. Bébelnek, Szabó Ervinnek, Varga Jenőnek és Landler Jenőnek több kötete, valamint Wilhelm Liebknecht, Lafargue, Kautsky (19 kötete népszerűsítette Marx tanait) művei továbbították a marxista elméletet, a nemzetközi és hazai munkásmozgalom értékes tapasztalatait.

Nem hiányzott a könyvtárból a szociáldemokrata sajtó, a *Népszava*, a helyi *A Munka*, a *Szocializmus*, valamint a polgári radikálisok indította *Huszádik Század* számos évfolyama és a Galilei-kör iratai. A nyomdász szakszervezet jóvoltából hozzáférhető volt a *Typográfia* jó néhány évfolyama is.

„A történelmi művek sorában a haladó történészek (Acsády Ignác és mások) művei mellett megvolt a Gellért Oszkár szerkesztésében megjelent s a két világháború között üldözött *A diadalmas forradalom* c. kötet is.”¹² Ugyancsak az üldözött művek közé tartozott Móríc Zsigmond 1919-ben kiadott *Népszavazás* című könyve, mely már az első katalógusban is szerepel.

Kevés számú filozófiai mű volt az állományban (1921-ben 38 mű, 1930-ban 50 mű), javarészt idealista filozófusok munkái. Értékes és haladó művekből meríthettek ismereteket a munkásolvasók a természettudományok területéről, Bölsche, Darwin, Einstein, a kommunista Madzar József és mások műveiből. (A *Természettudományi Közöny* számos évfolyama is megbízható forrással szolgált az érdeklődők számára.) A földrajz iránt érdeklődők a többi között Cholnoky, Darwin, Nansen, Scott, Stanley, Stein Aurél, Xántus János és Vámbéry Ármin könyveit olvashatták.

Az olvasók gazdasági és politikai harcához vagy éppen egyéni ügyeik intézéséhez nyújtottak segítséget a csekély számban található, de alapvető és lényeges törvényeket, rendelkezéseket tartalmazó kötetek. (Például a választójogi törvényekről, a vasárnapi munkaszünet törvénye stb.) Kevés számú, de igényes szakkönyv — a nyomdászok számára szaklapok is — áll a vas- és fémiparban, a nyomda- és építőiparban dolgozók rendelkezésére. Ismeretterjesztő szintűek voltak, s a ház körül kertészkedők vagy a növénytermesztők számára szolgáltak segítségül a mezőgazdasági könyvek. Jelentős számú és színvonalas

¹¹ NAGY Dezső: *A szegedi Munkásszínpad története*. 1919—1959. = A Legújabbkori Történelmi Múzeum Évkönyve. Bp. 1960. 95.

¹² SZILÁGYI János: i. m. 83.

műből választhattak a német nyelvet ismerők és tanulók. Az 1930-as gépelt katalógus külön osztályokba sorolva 337 német nyelvű művet rögzít.

Hasonlóképpen külön csoportosítva szerepelnek az ifjúsági könyvek is, amelyek az 1921-es katalógusban csak csillagos jelzetükkel hívták fel magukra a figyelmet. (A 71 mű között Cooper, Defoe, May Károly, Molnár Ferenc, Verne és mások kötetei képviselték az ifjabb korosztály irodalmát.) Voltak olyan kiadványok is, amelyek egyik katalógusban sem szerepeltek, s csak a megbízható könyvtári tagok kaphatták meg a könyvtárostól. Ilyen könyvek voltak *A pápák bűne*, *Papok tükre*, *Fáber Oszkár naplója*, Taraszov—Rogyionov *Csokoládé* c. regénye, vagy a „100%”, a kommunista párt legális folyóiratának évfolyamai.

Kölcsönzés. A könyvtárat a szakmai szakszervezetek és a szociáldemokrata párt tagjai vehették igénybe. A beiratkozás a könyvtárosnál történt, aki nyilvántartást vezetett az olvasókról. A húszas években a kölcsönzés nyilvántartását kis cédulákra vezették, s ezek a cédulák egyben katalógusul is szolgáltak. A későbbiek során nyilvántartási könyvbe írták a kikölcsönzött műveket.

A könyvtár hétköznapiakon heti három alkalommal, délután és vasárnap, délelőtt volt nyitva. A forgalom, a kölcsönzések zöme természetesen vasárnap bonyolódott le. Ilyenkor a könyvtárosok hozzátartozói és a leghűségesebb olvasók (pl. Kehezovich testvérek, Waltner M. és sokan mások) is segítettek a teendők ellátásában.

A könyvtárból a 20-as évek szabályzata szerint legfeljebb két kötet volt kikölcsönözhető egyszerre. A tudományos műveket négyheti, szépirodalmi munkákat pedig kétheti határidővel kölcsönözhatték az olvasók. Ezen időn túl minden kötetért negyven fillért kellett fizetni.¹³

A kölcsönzési lehetőségek jelentőségére jellemzően utal az a tény, hogy a 10-es évek végén, a húszas évek elején a város legnagyobb nyilvános könyvtára, a Somogyi-könyvtár kevésbé tudott hozzájárulni a helyi munkásság művelődési igényeinek kielégítéséhez. 1919 őszén a kölcsönözhető könyvek sorából például teljesen kizártak voltak a szépirodalmi műfajok.¹⁴ Egy 1920-ban, *A Munka* 94. számában megjelent hír arról tudósít, hogy „csak a könyvtári szabályok által kiadhatónak minősített és csak tudományos munkát adhatnak ki, a könyv négyszeres értékének deponálása mellett.” Több esetben télen még az olvasótermet sem tudták igénybe venni a munkásolvasók, mivel az szénhiány miatt zárva volt. Mint *A Munka* c. lapból tudjuk, 1920 tavaszán azzal a reménnyel nyitották meg a könyvtárat, hogy a már négy év óta ismétlődő időszakos bezárásra többet nem kerül sor. Az 1921-es télen azonban ismét zárt kapukkal fogadta a Somogyi-könyvtár az olvasni vágyókat.

A Munkáskönyvtár több évtizedes működéséből sajnálatosan nem maradt fenn iratanyag: statisztikai kimutatás, adat az olvasók és kölcsönzők, valamint a kölcsönzött művek számát és összetételét illetően.

A visszaemlékezések a szépirodalmi művek gyakoribb olvasására utalnak. Az egykori olvasók által ismerjük a következő leginkább olvasott szerzők és művek sorát. Ezek között szerepel L. Tolsztoj: *Háború és béke*, *Anna Karenina*, *Feltámadás*, Zola: *Germinál*, *Munka*, *Termékenység*, *Igazság*, Gorkij: *Az anya* c. műve. Igen keresettek voltak Jókai, Victor Hugo, Dumas, Dickens, Swift, Thackeray, Wilde, Mikszáth, Kaffka Margit és Karinthy írásai, Petőfi, Arany, Ady, Kosztolányi, Juhász Gyula és Várnai Zseni versei, Shakespeare, Ibsen, B. Shaw és Gorkij drámái.

Az állománygyarapítás és módjai. A szerzeményezéssel kapcsolatos tevékenységet a már említett kulturális bizottság látta el. Sajnos munkájáról nem maradt fenn írásos anyag.

¹³ *A munkáskönyvtár olvasótermének felavatása*. L. 3. jegyzet.

¹⁴ *A Munka* 1919. 22. szám.

A könyvtárat a szegedi munkásság anyagi áldozatvállalása tartotta fenn. Állománya gyorsan gyarapodásának több forrása, módja volt. Ismeretes, hogy Móra Ferenc, mint a Somogyi-könyvtár igazgatója duplumpéldányokat adott át a Munkáskönyvtárnak.

A könyvtár *A Munka* hasábjain nemegyszer fordult az olvasókhöz azzal a kéréssel, hogy gyűjtsenek, adományozzanak könyveket a Munkáskönyvtár számára. A számos könyvben található bejegyzés, ajánlás, valamint a lapban közölt köszönetek arról tanúskodnak, hogy ezek a felhívások nem voltak hiábavalók. Dolgozó emberek, munkások és a proletariátus ügyével, a mozgalommal szimpatizálók egyaránt fellelhetők az ajándékozók között: Ur György a lap kiadója volt, Kovács Ferenc ismeretlen elvtárs (17 kötetet ajándékozott), Czibula Antal (a helyi munkásmozgalom ismert alakja), Schwalb Lajos dr. (a lap tanúsága szerint 8 kötetrel járult a gyarapodáshoz), vagy Farkas Antal (dedikálta is verseskötetét).

Az adományozott, ajándékozott könyvmennyiség teljes nagyságáról nincs adatunk. (Egy 1921 januárjában kelt cikk arról tudósít, hogy az addig adományozott könyvekből mintegy 200 kötetet költettek be.)¹⁵

Az állománygyarapítás anyagi feltételeinek biztosításához a könyvtár működésének kezdeti időszakától fogva hozzájárultak a munkáskultúra más területei is. 1921-ben *A Munka* tanúsága szerint a Munkásszínpad és a Munkásdalkör művészdélutánt rendezett a Munkáskönyvtár javára. A művészdélutánon részt vett Juhász Gyula is, aki a munkáskultúráról tartott előadást.¹⁶

Egyedi forrása volt az állományfejlesztési összegnek Eidus Bentján a *Munka után* c. könyve, melyről a korabeli hirdetés alapján tudjuk, hogy a könyvért „befolyt jövedelem a Munkásotthon javára fordíttatik.”¹⁷

A Munkáskönyvtár könyvtárosai. A könyvtárosok és segítőitársaik odaadó és áldozatos munkája tette lehetővé, hogy az állomány hatóerővé válhatott. Sokirányú funkciójuk a könyvek gondozásától, a katalógusok készítésében való közreműködéstől az olvasók esztétikai, világnézeti és politikai képzésében való részvételig terjedt.

A Munkáskönyvtár első könyvtárosa Schwartz Izsó volt. Tőle 1920 nyarán Kekezovich Emil vette át a vezetői teendőket.

Az 1919-es magatartása miatt elbocsátott, majd bebörtönzött volt bírósági irodafőtiszt szinte minden idejét a könyvtárban töltötte.

„Óriási olvasottságával nemcsak jól ellátta a könyvtárosi tisztséget, de útmutatásokkal, tanácsokkal, ötletekkel tudta segíteni a dolgozókat a könyvek útvesztőjében, sokan teljesen rábízták magukat az olvasásban. Például ha valaki a társadalomtudományi könyveket szerette, komolyan érdeklődött, törekedett és rábízta magát édesapámra, megkapta a lépcsőzetes fejlődéshez szükséges könyveket.” „Ha szükséges volt édesapám kivonatolta a nehezebb könyveket, így segítvén az olvasót a könyv tartalmának és lényegének könnyebb megértéséhez.”¹⁸

Kekezovich Emil nemcsak az olvasókkal, de a könyvekkel is tőle telhetően törődött. Ő maga javítgatta, fűzte, varrta, ragasztotta, vagy látta el új fedőlappal a rossz állapotban levő könyveket. A családtagok segítségével mellett feltétlenül meg kell említeni Waltner Mihály közreműködését is, aki tevékeny részese volt a szegedi munkásság kulturális szervezeteinek.

A betegeskedő Kekezovich Emilt 1926 körül — még a Maros utcai Munkásotthonban — id. Kovács József váltja fel a könyvtárosi tisztségben, s látja el azt egészen haláláig. Id.

¹⁵ *A Munka* 1921. 19. szám.

¹⁶ *A Munka* 1921. 130. és 140. száma.

¹⁷ *A Munka* 1919. 72. szám.

¹⁸ Kekezovich Viola visszaemlékezése.

Kovács József, vagy ahogyan elvtársai hívták: Hosszú Kovács, ismert személyisége volt a munkásmozgalomnak. Kovács József elvtárs odaadó tevékenységének érdemét a háborús körülmények között sem szünetelő könyvtári szolgálat adja. A mozgalom számára oly nehéz években sem szünetelt a könyvtár, egészen midnaddig, amíg a Munkásotthon bezárására nem került sor. A könyvtárosok tevékenységével kapcsolatosan még megemlítendő, hogy azt javarészt társadalmi munkaként végezték, hiszen tiszteletdíjuk meglehetősen csekély volt.

Könyv és könyvtárpropaganda. Még az 1919-ben létrejött kultúrbizottság munkájával kapcsolatosan olvashatjuk: „A kultúrbizottság gondoskodni fog arról, hogy a párt tagjait az olvasás helyes módjairól tájékoztassa. Előadásokat rendez, ezenfelül könyvekről és írókról és általában felszínen tartja a könyvtárpropagandát . . .”¹⁹ *A Munka* évfolyamait lapozva számos ilyen rendezvényről olvashatunk. Igen jelentős volt ezen a téren Juhász Gyula és Móra Ferenc tevékenysége. Móra Ferenc ajánló jegyzéket is készített az ifjúmunkásoknak.²⁰ *A Munka* c. lap gyakran közölt verseket, kis tanulmányokat, hívta fel a figyelmet az újonnan megjelent értékes, színvonalas és haladó irodalomra.

A későbbiekből ismeretes például a Szakszervezeti Bizottság egy körirata, mely 1927. augusztus 16-án kelt és Czibula Antal a *Gazdag város szegénysége* c. munkájára hívja fel a figyelmet. De tudunk még a Munkásszínpad könyv- és olvasáspropagandát szolgáló rendezvényéről is.

A könyvtár részt vállal a szegedi munkásság közötti könyvterjesztésből is. Az előrendelések és a kedvezményes részletfizetési akciók során igényes szépirodalomhoz, modern szakkönyvekhez, valamint mozgalmi kiadványokhoz juthattak a munkás olvasók.

KORMÁNYOS ANDRÁS

¹⁹ *A Munka* 1919. 22. szám.

²⁰ PÉTER László: *Móra Ferenc ajánló könyvjegyzéke a szegedi ifjúmunkásokhoz.* = Magyar Könyvszemle 1959. 215—216.

FIGYELŐ

Megkezdték a 16. századi, német nemzeti bibliográfia publikálását. A kisebb népek, így a magyar is, abban a viszonylag könnyűnek mondható helyzetben vannak, hogy retrospektív nemzeti bibliográfiájuk legkorábbi századainak feltárása — legalább is mennyiségi szempontból — nem okoz szinte megoldhatatlannak tűnő nehézséget. Hazánkban a kezdetektől a 18. század végéig kb. 30.000-féle nyomtatvány készülhetett, míg Párizsban vagy Velencében, azaz egyetlen városban hozzávetőleg ugyanennyit nyomtak egyedül a 16. században. De ne menjünk olyan messze az összehasonlítás végett: a szomszédos Bécsben a 16. század során közel háromszor annyi kiadvány került ki az ottani sajtók alól, mint amennyi ez idő alatt Magyarországon összesen megjelent.

A világ nyomdai termése a 15. században kb. 30 000 bibliográfiai egységre becsülhető, mintegy félmillió példányban, amelynek rendszeres regisztrálásával és publikálásával a nagy múltú *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) foglalkozik. A legutóbbi időben sikerült túljutniuk a publikálás első harmadán (vö. *Magyar Könyvszemle* 1979. 313—315.). A 16. századi nyomtatványok hasonlóan teljességre törekvő bibliográfiai összesítésére eddig legfeljebb csak elképzelések akadnak (vö. *Az OSZK Évkönyve* 1980. 131—135.), de érdemi vállalkozás nem. Ezért fokozott jelentősége van az egyes országok retrospektív nemzeti bibliográfiáinak, különösen, ha ezek a korszak könyvtermelésének jelentős részét tudhatják magukénak. Messze kimagaslik e téren Olasz-, Francia- és Németország, ahol összesen a 16. századi nyomtatványoknak legalább háromnegyede készült.

Óvatos becslés alapján az egész világ nyomdai produkcióját a 16. században több, mint félmillió bibliográfiai egységben lehet meghatározni, az ezekből fennmaradt példányok száma pedig megközelíti a tízmilliót. A kiadványok számából a németek részesedése alighanem a legnagyobb: közel járhat a 200 000-hez. Ez egymaga is elegendő magyarázatul szolgál ahhoz, hogy miért nem készült még összefoglaló bibliográfia a 16—17. századi németországi nyomtatványokról. A 18. század elejétől kezdve — elsősorban a német nyelvű könyvekről már meglehetősen jó áttekintés áll az érdeklődők rendelkezésére. Jelenleg a 17. század még az előzőnél is jóval nagyobb nyomdatermésének mindenekelőtt a felméréseivel foglalkoznak a német szakértők, hogy pontosabban kidolgozhassák azok bibliográfiai feltárásának legjobb, ill. leggazdaságosabb módszerét.

Rátérve immár a 16. században a német nyelvterületen készült nyomtatványok regisztrálására, megállapítható, hogy ennek a bibliográfiai „gödör”-nek feltöltésére már korábban is gondoltak. Az érdemi munkálatok azonban csak 1969-ben indultak meg a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban a Deutsche Forschungsgemeinschaft hatékony támogatásával. Dél-Németországnak régi könyvekben híresen gazdag gyűjteménye mellé még az indulás évében kijelölték kiegészítés és ellensúlyként az északon fekvő Herzog August Bibliothek-ot Wolfenbüttelben, ahol az állomány korszerű feltárása még jelenleg is folyik. E két gyűjteményre támaszkodva kívánták a nagy vállalkozás első fázisát megvalósítani, ami 1983. év elejére lényegében el is készült. Publikálása ezt követően azonnal megindult.

A németek a patriotika négy kategóriája (nyelvi, területi, személyi és tartalmi) közül csak a másodiknak gyűjtőkörébe tartozó 16. századi nyomtatványok bibliográfiai regisztrálását tűzték ki célul. Miután Németország közjogi területének meghatározása egyedül a 16. században is meglehetősen bonyolult, helyette inkább az összefüggő német nyelvterületet vették alapul. Ebbe beletartozik természetesen az egész mai Ausztria és a német nyelvű Svájc. De e határok mentén egy-két további, német lakosságú várost is figyelembe vettek (pl. Brixen [Bressanone] Dél-Tirolban, Eger [Cheb] Dél-Csehországban, Luxemburg). Ez az a meghatározás, amelynek alapján Josef Benzing rendkívül fontos nyomdászlexikona is készült a 16.—17. századról (vö. *Magyar Könyvszemle* 1984.). Miután Benzing e munkájának nem a második, hanem az első kiadása szolgált a területi gyűjtés alapjául, a mai Burgenland, vagyis az egykori nyugat-magyarországi nyomdahelyek figyelmen kívül maradtak a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XV. Jahrhunderts* (javasolt rövidítése: VD 16) elnevezésű vállalkozás során.

A fentiekben körvonalazott területen készült a 16. századi nyomtatványok közül — gyakorlati megfontolások miatt — kizárták az egylevelesek, a kottákat és térképeket. Nem vették figyelembe az e területen kívül megjelent német nyelvű kiadványokat sem, ami pedig másoknál (pl. angolok, spanyolok, csehek, románok) — így nálunk is — igen elterjedt megoldás. Az így immár pontosan körvonalazott gyűjtőkörbe tartozó, előzetes számítások szerint, mintegy 140 000—150 000 kiadvány bibliográfiai regisztrálása lett a vállalkozás célja. A most lezárult első munkafázisban kb. 90 000 cím leírására került sor, ami közel kétharmadát teszi ki a várható mennyiségnek. Ebből a 90 000-ból 27 000 csak Wolfenbüttelben, 24 000 csak Münchenben, 15 000 pedig mindkét gyűjteményben megtalálható. A házon belüli duplumok száma Münchenben 19 000, míg Wolfenbüttelben 18 000. Így a két ún. alapgyűjteményből összesen 66 000 címleírás készült példány alapján. Itt jegyzendő meg, hogy miután a feltárás Wolfenbüttelben még a VD 16 szerkesztésének lezárása után is tovább folyik, az ottani számok némi emelkedésre lehet még számítani. Érdekesek ezek a fenti számok, hiszen eddig szakkörökben is München elsőbbsége volt köztudott Wolfenbüttellel szemben a 16. században a német nyelvterületen készült nyomtatványok vonatkozásában is. Igaz, Münchent súlyos veszteségek érték e területen a második világháború során, míg Wolfenbüttel állománya érintetlen maradt.

Az említett két könyvtárban leírt 66 000 nyomtatványon kívül még mintegy 24 000 további tétel került be a VD 16-ba részben Josef Benzing bibliográfiai gyűjtéséből, részben különböző bibliográfiák kivonatolásával, továbbá több könyvtár bejelentése alapján.

A VD 16 három sorozatban kívánja közzétenni az említett 90 000 tétel adatait: szerzői betűrendben, szellemi közreműködők szerint és nyomdahelyek, ill. műhelyek alapján. Ez a konstrukció is jól szemlélteti, hogy milyen tudatosan kaptak teret a nemzeti bibliográfia sajátosságát hangsúlyozó módon, a különös gonddal feltárt szellemi közreműködők és az egész gyűjtés alapjául szolgáló nyomdahelyek. Most az első sorozat első kötete látott napvilágot nagy alakú (34,5 × 25 cm) formátumban. Erre azért volt szükség, mert nem szedték ki nyomdai úton a címleírásokat, hanem a gépelt katalóguscédulákat az eredeti 74%-ára kicsinyítve reprodukálták: laponként tízet-tízet.

Ez az első kötet a szerzői betűrend teljes „A”-betűjét tartalmazza 6830 cédulán 4538 tételben. Megkülönböztetett figyelmet kaptak a feltárás során — a szellemi közreműködők már említett kibontásán felül — a főművel egybenyomott munkák, amelyek önállóan is kivetésre kerültek. Ez az igényes nemzeti bibliográfia további jellegzetessége. Sajnos e valóban jelentős teljesítmény hangsúlyozására az egybenyomott művek leírását a főművekével együtt egyetlen számsorral jelölték, ami több problémát is okoz: nehezíti az említett két kategória megkülönböztetését, akadályozza az egyértelmű hivatkozást stb.

A nyomtatványok leírását Ludwig Hainnak az ősnomtatványoknál mintegy másfél

évszázaddal ezelőtt alkalmazott módszerével végezték: a címszöveg betűhív közlése sorvég jelöléssel stb. A 16. században egyre elterjedtebbé vált az olvasottabb és így keresettebb szövegek utánnyomása (gondoljunk csak Luther írásaira), nemritkán ugyanabban a műhelyben és sokszor az eredetinek betű és sor szerint történt pontos utánészésével. Az ilyen kiadások sajnos a Hain-féle módszerrel készült leírás alapján nem különböztethetők meg egymástól. Ha egy nagyobb könyvtárban az azonos szövegű nyomtatványok valamennyi ott található példányát összevetették, ily módon, tehát teljesen véletlenül, napfényre jutottak az egymástól eltérő szedésű, különböző kiadások, ill. bekerültek ezek leírásai a VD-be, anélkül azonban, hogy azok egymástól akárcsak egyetlen betűben vagy jelben is különböznenek egymástól. De ha a különböző kiadások más és más gyűjteményben vannak, a különbségekre végleg semmi fény sem derül. Az ember akaratlanul is arra gondol, hogy milyen sok fáradságot lehetett volna megtakarítani a VD 16 munkálatai során, ha a munkaigényes Hain-féle leírások tízezrei helyett a címlap reprodukcióját jelentették volna meg, amelynek alapján azután az említett utánnyomások jelentős része is jól elkülöníthető lett volna egymástól. Ez a megoldás ráadásul a régi németországi nyomtatványok világszerte őrzött millióinak bibliográfiai azonosításához is sokkal biztonságosabb alapul szolgálhatott volna.

A most megjelent első kötet is már valóságos kincsebánya, ha pl. az anonymák feladására gondolunk. Az anyag — roppant igényes módon — szerzőnként nem valamiféle mechanikus (pl. időrend, a címek szoros betűrend) szempont, hanem magának a szövegnek alapján nyert besorolást — beleértve a fordításokat is — tekintet nélkül a címek esetleges eltéréseire. Roppant értékes és igen nagy munkaráfordítást igénylő, de egy nagy nemzeti bibliográfiához méltó megoldás. Kitűnő fogás volt még az, hogy minden új szöveg kiadásai közül a legelső a sorszám kövérítésével kiemelését kapott. Még hosszan lehetne sorolni a további ügyes és hasznos megoldásokat, amelyekkel a VD szerkesztősége, amelyet a munkák megindítása óta Dr. Irmgard Bezzel vezet, példamutatóan élt.

A további módszertani elemzés helyett tünik inkább még a VD első kötetébe magyar szempontból belelapozni. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy kevés olyan nemzet van, amellyel a történelmünk során — különösen a könyvnyomtatás területén — olyan sok szállal kapcsolódunk, mint a német. A fentiekben körvonalazott gyűjtőkori szempontok alapján tehát területi hungarikára nem számíthatunk, és a magyar nyelvű nyomtatványok közül pedig csak nagyon kevés készült német nyelvterületen (elsősorban Bécsben), így ezek száma elenyésző a VD-ben. Azonban személyi és tartalmi hungarika egész sorát lehet megtalálni már az első kötetben is. A személyiek között akadnak ritkák (pl. A 1035 = RMK III 521) és kevésbé ritkák (pl. A 710 = RMK III 474). A második sorozatból, amely majd a szellemi közreműködők rendjében közli az adatokat, nyilván még számos további adat előkerülésére lehet számítani. Előlegképpen álljon itt most csak Hunyadi Ferenc tevékenységének említése a Forliból származó, itáliai orvos, Girolamo Mercuriale *De puerorum morbis tractatus* c. műve (Frankfurt am Main 1584) megjelentetése kapcsán (A 1787).

Külön kiemelés és méltányolást igényel az a gondosság, amellyel a VD 16 szerkesztősége a nem német származású személyek keresztnéveit igyekezett rekonstruálni. Így az említett és a Trója-históriájából a magyar irodalomtörténetben is nevet szerzett „Ferenc Hunyadi” mellett még egész sor más, magyar személy korrektnévalakjával lehet a kötetben találkozni: „György Bóna, Sebestyén Liszty” stb. („Miklós Istúanffy” esetében egy kis hiba csúszott be.) Sebastianus Ambrosius (1554—1600), kismárki lutheránus lelkész nevénél utaló áll, amely „Lam Sebestyén”-re szól. Az egyik lábára béna Ambrosius ragadványneve — a németül bénát jelentő — „Lahm” vagy „Lam” volt. Ráth György 1894-ben — kora szokásának engedve, amely Goethe János Farkasról is írt — abból azután a „Lám (Ambrosius) Sebestyén” nevet alkotta. Az RMNY első kötetében tudatosan az

„Ambrosius” névformát alkalmaztuk, hiszen a nevezett sohasem írt magyarul, és magát is mindig „Ambrosius”-ként jelölte kiadványaiban. Sajnos az irodalomtörténeti bibliográfia (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972. 586.) átvette a Ráth által használt névalakot. Nagy irodalomtörténetünk (*A magyar irodalom története 1600-ig*. Bp. 1964. 547.) „Ambrosius Lám Sebestyén” alatt regisztrálta. Ezek után nem csodálkozhatunk, ha a külföldieknek komoly gondja akad a magyarországi személyek névalakjaival kapcsolatban.

A VD 16 első kötetében történő felületes tallózás során is már egész sor tartalmi hungarikára lehet bukkanni, amelyek pl. a korabeli magyarországi eseményekre vonatkoznak. Mutatóban álljanak itt egyedül az „Auszug” szóval kezdődő 1566. évi híradások a magyarországi harcokról. A szakirodalom ilyet eddig nem kevesebb, mint 15 különböző kiadásban tartott számon (Göllner, Weller, Kertbeny, Apponyi, Ráth, Hubay). A VD 16-ban 12 leírás található (A 4448—4459), amelyek közül három (A 4448, 4450, 4453) a fentiekben felsorolt alapvető bibliográfiákban és katalógusokban nem található. Jó példa ez arra, hogy a VD 16 alapos átvizsgálása során még milyen sok és érdekes magyar vonatkozású nyomtatvány előkerülésére lehet számítani.

A lelőhelyként a VD 16 bevezetőjében (XLVI—XLIX. lap) felsorolt 152 könyvtár között egyetlen magyarországi gyűjtemény sem szerepel, pedig e jegyzékben egy tucat a VD 16 gyűjtőkörén kívüli területen fekvő könyvtár is található Helsinkitől Rómaig és Brünntől Washingtonig. Jogos a remény, hogy az OSZK 16. századi nyomtatványairól most befejezés előtt álló katalógus kinyomtatása után legalább a legnagyobb hazai gyűjtemény állománya bekerül majd a nemzetközi szakma köztudatába. A 342 tételben közölt (L—LXXII. lap) források jegyzéke egyben a legfontosabb e tárgyban közreadott kiadványok jó bibliográfiájaként is felfogható. Itt öt mű, ill. cikk található magyar szerzőtől. Valóban nehéz még további olyan kiadványt találni nálunk, amely a VD 16 leírásához szükséges igényességgel ismertette a 16. századi kiadványokat.

Mindent összefoglalva rendkívül sok adatot tartalmazó új bibliográfiával lettünk gazdagabbak. Számunkra különösen fontos forrásul szolgál a magyar vonatkozású régi nyomtatványok regisztrálásához. Nagy várakozással nézünk tehát a további kötetek (számszerint 40—42, előreláthatólag egy évtized során) megjelentetése elé. Biztos, hogy ilyen hatalmas és értékes „preprint” még soha és sehol sem készült, hiszen a VD 16 még csak a tervezett nagyvállalkozás első fázisának eredményeit publikálja.

BORSA GEDEON

Adatok az RMK kiadásának történetéhez. Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtárának* keletkezéstörténetét és korszakos jelentőségét legutóbb az RMNy első kötetének bevezetőjében foglalták össze röviden és tömören a szerkesztők. Ez felment bennünket ennek bővebb taglalásától. Helyette mindjárt arra az adatra térünk, melyet az MTA Könyvtárának kéziratárában találtunk.

Az Akadémia működésében fontos szerepe volt a bizottságoknak. Az Alapszabály 48. §-a értelmében: „Oly ügyek, melyek bővebb átvizsgálást kívánnak, előleges tárgyalás végett bizottmányokhoz utasíttatnak.”¹ A legrégebb közülük — a Történettudományi Bizottság — állandó jelleggel 1854-ben alakult. Legfontosabb feladatának a magyar történelem kútfőinek felkeresését, gyűjtését és kiadását tartotta.² A hatalmas sorozatok

¹ Az Alapszabály az *Akadémiai Értesítő* 1858. 557. lapján jelent meg.

² *Akadémiai Almanach* 1861-re. 68—71.

(*Magyar Történelmi Tár, Monumenta Hungariae Historica, Magyar Országgyűlési Emlékek, Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Diplomatai Emlékek, Török—magyarkori Történelmi Emlékek. Archivum Rákócziánium*) százat jóval felülhaladó kötetei közül azonban nem mindegyik készült el a tervezett időben.³ Ilyenkor a Bizottság, melyben Toldy Ferenc halála után Fraknói Vilmos vette át az előadói tisztelet, más munkákat pártfogolt, hogy a rendelkezésére álló évi pénzügyi keret el ne vesszen.⁴

Így került sor az RMK I. kötetének segélyezésére 1879-ben. A Történettudományi Bizottság üléséről vezetett jegyzőkönyv így emlékezik meg erről:

„12. Bizottsági előadó jelenti, hogy Szabó Károlynak »Régi Magyar Könyvtár« című munkájáért az Igazgató Tanács 500 ft-nyi tiszteletdíj-pótlékot engedélyezett, a mely azonban csak a jövő évi költség vetésből, a »Vegyes kiadások« rovatából lesz utalványozható; mivel pedig szerző az említett összegnek a jelen évben kifizetésére nagy súlyt helyez. kérdést tesz, nem lehetne-e ezen összeget a Történelmi Bizottság rovatából előlegezni?»

A középen kettéválasztott lap bal felén mindig az előterjesztés szövege található, a jobb oldalon a határozat, mely ebben az esetben egészen rövid: „A bizottság ezen előleget jóváhagyta, oly föltétel alatt, ha az elnökségnek az ellen nincs kifogása.”⁵

Segélyezték az RMK II. kötetének munkálatait is. Erről egy aláírás nélküli — alighanem az előadó (titkár), Ipolyi Arnold összeállította — irat tanúskodik, amely az 1883-as év kiadványait veszi számba.⁶ Ebből kiderül, hogy a bizottság a történelem kútfórait képező munkák mellett olyan önálló műveket is szerepeltetett tervében, melyek eredeti kutatáson alapulnak. „Nem először történt most, hogy a mit az írók jóhiszeműséggel kiadásra ajánlottak, a bizottság pedig kiadásra készséggel felvállalt, az illető esztendőben meg nem jelenhetett.” Ezért azután a bizottság 1883 második felében esetről esetre határozatot hozott már elkészült, tudományos becsű munkák kiadására. Ezenkívül segélyezte a Történelmi Tár megjelenését és „Szabó Károly bibliographiai munkáját is 1000 forinttal.”

Mindössze ennyi maradt fenn az MTA Történettudományi Bizottságának iratai között az RMK I. és II. kötetének támogatásáról, de talán e néhány adat is hozzájárul tudománytörténetünk jobb megismeréséhez.

KÓHEGYI MIHÁLY

Figyelemre méltó antikvár-könyvjegyzékek. A könyveket szerető emberek nem kis örömeire szolgálhat a Borda Antikvárium I. sz. ajánlójegyzéke, amely a magyar nyelvészettel kapcsolatos kéziratokat és nyomtatványokat tartalmaz. Levelek és feljegyzések találhatóak benne Arany Jánostól, Czuczor Gergelytől, Gvadányi Józseftől, továbbá 181 nyomtatvány ismertetése az 1605 és 1945 közötti időből. Egészen csinos kis gyűjtemény, ha egy nyelvész ezt otthon a háta mögött tudhatná. (A kissé borsos árak azonban aligha teszik ezt lehetővé egyetlen filológus számára.) Az ajánlottak között ráadásul néhány igen

³ A bizottságról részletesen FRÁTER Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése (1854—1949)*. Budapest, 1966.

⁴ A bizottságnak, majd százéves működése alatt, mindössze hat előadója volt: Toldy Ferenc (1854—1875), Fraknói Vilmos (1875—1880), Pesty Frigyes (1880—1889), Fejérfataky László (1889—1914), Áldásy Antal (1915—1932) és Lukinich Imre (1932—1949).

⁵ MTA Könyvtár, Kézirattár. Történettudományi Bizottság jegyzőkönyvei 1879. október 11. ülés 13. pontja.

⁶ MTA Könyvtára, Kézirattár. Történettudományi Bizottság iratai, 20/1884. Kelt 1884. január 10.

érdekes példány is akad. Így pl. Horváth János egyik különlenyomata 1941-ből Nagy J. Bélának szóló tízsoros verse kéziratával, amely egyben cikke témájához kapcsolódó kedves ajánlás. (71. tétel és reprodukció a borító hátsó lapján.)

Azonban erre a rövid ismertetésre nem önmagában az ajánlott könyvek értéke vagy nevezetessége adta az indítást, hanem a jegyzék alapállása. Az egész kis kiadványból kiviláglik, hogy az antikváriusi ajánlaton túlmenően az összeállító szándéka olyan katalógus megjelentetése volt, amelyet érdemes megőrizni. Az utóbbi évtizedek e téren nem kényeztettek el túlságosan bennünket Magyarországon. Önmagában nem sok antikvár könyvjegyzék került nálunk megjelentetésre, és ezek megmaradtak az ilyen kiadványok elsődleges funkciója mellett: eladni az ismertetett tételeket. Borda viszont — legalább is számomra úgy tűnik — maga választotta külön útra kíván lépni: arra törekedett, hogy közreadott ajánlatát a példányok elkelte után is érdemes legyen még újra kézbe venni. Ez csak elismerést érdemel, hiszen ez az igényesség önmagában még nem jelent számára külön anyagi előnyt, csak többletkiadást és -munkát.

Az említett ambíció olvasható ki a tételek leírásából és a jegyzék kiállításából egyaránt. A kéziratok levelek szövege egész terjedelmükben közlésre került. Ez a körülmény egyszerűen forrásértékűvé avatja a kis kiadványt. Ugyanez áll a kéziratok ajánlásokra és az aláírások reprodukálására is. A mintegy harminc címlap és néhány érdekes illusztráció az ajánlott könyvekből, amellettt hogy hatékonyan támogatja a vevőkészség felkeltését, még ráadásul dekoratívak is. Különösen vonzóznak találok könyvtörténész szemmel nézve ugyanannak a mondatnak két különböző kiadásból, eltérő szedésben történő bemutatását egymással szemben (28. lap). Mátyás Flórián sorai nyelvészeti vállalkozásának megfenekléséről pedig kifejezetten kultúrtörténeti érdekességű (105. tétel). A megbízható bibliográfiai hivatkozások és viszonylag sok kiegészítő megjegyzés egyrészt a bemutatott könyvről, másrészt az ajánlott példányról mind tiszteletreméltó igényességről tanúskodik.

A sajtóhiba ördöge persze e jegyzéket sem kerülhette el: pl. a 100. tétel alatt „Márton István: Practische . . .” olvasható „Márton József: Practische . . .” helyett. Nem tűnik — legalább is számomra — túlságosan meggyőzőnek a német nyelvészeti dolgozatok szerepeltetése (111. sz.) a „magyar nyelvészet” megjelölésű jegyzékben. Ezek az apróságok azonban nem ronthatják le a könyvszeretők örömét, amikor újra meg újra kézbevehetik ezt a rendkívül gyors átfutással megjelentetett és a mai adottságok mellett igényesnek mondható köntösbe öltöztetett füzetet, amely sok gondnal, hozzáértéssel, sőt — én úgy érzem — szeretettel is készült. Érdeklődéssel várjuk a folytatást.

* * *

E recenziót közreadó folyóirat megjelentetésének átfutási ideje lehetővé tette, hogy ismertető kiegészítést fűzzön a már korábban leírt soraihoz. 1984. február elején — tehát négy és fél hónappal az első után — ugyanis kézbe vehettük a Borda Antikvárium 2. sz. ajánlójegyzékét is, amely a *Hungarica 1712—1812* címet viseli. Ebben — mintha csak olvasta volna a katalógus összeállítója a fenti ismertetést, ami pedig biztosan nem történt meg — közli „az 1. ajánlójegyzékben észlelt hibák jegyzéké”-t, benne természetesen a „Márton”-féle mű kapcsán tett fenti észrevételnek megfelelő kiigazítása. (A sajtóhiba azonban pokoli dolog. A 2. számú katalógus kézbevétele pillanatában megfogott a borító elején reprodukált és a „Fortuna” c. sorsvetőkönyvből jól ismert szibilla-metszet. A részleteket megismerendő kerestem a leírásra utaló számot. Ezt meg is találtam a hátlap alján, de sajtóhibával: 290/1 helyett 190/1. Ennél is zavaróbb a 221. tétel évszámhibája, mert az 1750. helyett megadott 1705. esztendő még a katalógus időkoréből is kiutal.)

Második alkalommal — majdnem kétszeres terjedelemben — bővebben merített Borda készleteiből, mert a korábbi 184 helyett most 266 tételt ajánl jegyzékében az előzőt foly-

tató sorszámozással. (Vajon ez a megoldás is a katalógusok megőrzésének szándékára vezethető vissza?) Természetesen a szélesebben fogalmazott témakör több mű bemutatását tette lehetővé. Szokatlan az időkor megválasztása: a Szabó Károly és a védettségi rendelet által kicővekelte 1711. esztendő követő 101 év!? Az ismertetéshez igénybe vett és a borító belső lapján közölt irodalomban — sajnos — nem szerepel a Petrik-féle bibliográfiát kiegészítő V. és VI. kötet 1971—1972-ből, jóllehet arra a leírásokban hivatkozás történik (pl. 209. tétel).

A modern reprodukciós technika a korábbiaknál jóval könnyebbé teszi a képek közre adását, amivel e katalógusok élnek is: a 2. ajánlójegyzékben több, mint nyolcvanat lehet belőlük megszámolni (51 címlap, 7 kézirásos bejegyzés, a többi könyvdísz, ex libris, illusztráció stb.). Sőt ez alkalommal egymás mellé rakott könyvgerincet, köztük egy táblát is, lehet látni. (Sajnos e képek minősége — szükségszerűen — elmarad a vonalas reprodukciók mögött.) Különösen bájosak a könyvek olvasói által a lapok szélére rajzolt, figyelemfelhívó kezek másainak feltűnése a katalógus több helyén is.

Hangsúlyozottan dicsérendő a kiadványok változatainak felismerése és ezeknek képekkel és kíséző megjegyzésekkel történt illusztrálása (pl. 10—11. lapon). Miután magam is foglalkoztam Bod Péter több munkája különböző kiadásainak problémájával, különösen értékelem a 223. és 225. tétel ismertetését. E kiegészítés végére is kerüljön az eredeti szöveg zárómondata: „Érdeklődéssel várjuk a folytatást”.

BORSA GEDEON

SZEMLE

A pápai kollégium története. Szerk. TRÓCSÁNYI Zsolt. Bp. 1981. Tankönyvkiadó. 446 l., 8 t.

Az egyetemes magyar és a magyarországi református művelődés- és oktatásügy kiemelkedő intézményéről, a nagy múltú, sok viszontagságot megélt pápai kollégiumról megalakulása 450 éves évfordulóján terjedelmes, tudományos igényű monográfia látott napvilágot. A kollégium négy és félszázados története során számos kiváló professzor vezetésével diákok ezreit nevelte mély humanizmusra, emberségre, áldozatos hazafiságra, nemzeti helytállásra, református öntudatra, de egyben vallási türelemre is; s e diákok (köztük a későbbi időszakokban — a református vallásúak mellett — evangélikusok, katolikusok és zsidók is) e szellemiséget kollégiumi tanulmányaik befejeztével a Dunántúl, sőt az ország számos településén terjesztették mint papok, tanítók, tanárok, jogászok s más értelmiségiek; s közülük számosan mint kiváló írók, különböző tudományterületek jeles tudós művelői, mint elmélyült gondolkodók végeztek irodalmi, szakirodalmi alkotótevékenységet, lettek felekezetük, népük, nemzetük tanítóivá, a magyar nemzet és a magyar művelődés ügyének képviselőivé és áldozatos szolgálivá. Szinte felesleges még csak említeni is, hogy az iskoláról szóló monográfia szerzői is az egykori diákok közül kerültek ki: az időközben elhunyt Ruzsás Lajos (neve már gyászkeretben szerepel a címlapon) *A kialakulástól a szatmári békéig (1531—1711)*, a szerkesztő Trócsányi Zsolt *A szatmári békétől a türelmi rendelethez (1711—1781)*, Bodolay Géza *A türelmi rendelethez a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781—1849)*, Kiss József *A főiskola az új abszolutizmus korában (1849—1867)*, Pölöskei Ferenc pedig *A kollégium a kiegyezés után* fejezetcímmeel írta meg az intézmény történetének egy-egy fejlődési szakaszát. Az iskola történetének kezdete tehát a magyarországi reformáció első szakaszáig nyúlik

vissza, a gimnázium az államosítás után is a Dunántúli Református Egyházkerület felügyelete és irányítása alatt működött, 1952-ben döntött úgy az egyházkerület, hogy felajánlja az államnak, azóta a helyébe lépő pápai Petőfi Sándor Gimnázium és Szakközépiskola tekinthető a nagymúltú oktatási, nevelési intézmény utódjának és örökösének.

Egy Pápán működő, országos jelentőségű, református oktatási, nevelési és művelődési intézmény történetét természetszerűen egyaránt meghatározza az ország, a magyar nemzet történeti fejlődése, a reformáció szellemisége s a magyar református egyház gyakran hányatott sorsa és kapcsolatai, a szállást adó városnak és környezetének társadalmi, s nem utolsósorban azoknak a személyiségeknek a munkássága, törekvései, akik az intézmény világi vagy egyházi vezetőiként, tanáraiként sokat tettek az iskola érdekében, felvették a harcot az ellenreformációs törekvések, a katolikus földesúri akciók, a bécsi udvari intézkedések, a hazai állami rendelkezések és egyéb, a fejlődést gátló tényezők, cselekmények ellenében, s nemegyszer nagy nehézségek közepette nevelték, képezték azokat a kollegistákat, akikről már szólunk.

E komplex külső és belső tényezőkből adódóan a kötet szerzői sokoldalúan vizsgálták, elemezték a pápai kollégium történetét. Az említetteken kívül az iskola felépítésére, az oktatás tartalmára és formáira, a tantervre, a tanrendre, a tananyagokra, a tankönyvekre és jegyzetekre, a diákközösségre és a diákéletre, a diákság különböző intézményeire egyaránt kiterjesztették figyelmüket, számbavették a jeles tanárokat és diákokat, a kiemelkedő tudós oktatókról külön-külön kis portrékat rajzoltak. Érzékeltetni tudták azokat az országos küzdelmeket, amelyek az intézmény fennmaradásáért folytak, de dialektikusan ábrázolták azt a mozgalmas pláziétet is, amely az iskola falain belül zajlott.

Mindehhez kiterjedt forrásanyagot, kéziratot, levéltári és nyomtatott forrásokat

használtak fel: általános történeti, művelődés-, egyház-, és oktatástörténeti dokumentumokat és szakirodalmat, de a legújabb idősakra vonatkozóan írásos és szóbeli visszaemlékezéseket is. Hasznosították a kollégiumról szóló korábban megjelentetett munkákat, de ezek adatait lényegesen bővítették, szükség esetén helyesbítették. Mintaszerű iskolatörténetet hoztak létre, olyan interdiszciplináris eredményeket megfogalmazó monográfiát, amelyet számos tudományág, ismeretterület kutatói, szakemberei használhatnak.

A pápai kollégiumot a reformáció vallási, szellemi mozgalma és a korai polgárosodás törekvései hozták létre a feudális szellemiség, konkrétan az Esterházyak ellenében. Az ellenreformáció a 16. sz. végén és a 17. században korlátozta a fejlődését; kiemelkedő tanára Kocsis Csörgő Bálint a hitéért gályarabságot szenvedett, de ekkor is élénk kapcsolatot tartott a nyugat-európai protestáns iskolákkal, neves tanárai és diákjai révén, akik Pápára is magukkal hozták a puritanizmus, a coccejanizmus és a cartesianizmus eszméit. Az 1711-i szatmári békét követően a pápai diákok már csak ritkán juthattak el a külföldi akadémiákra, sőt az anyaiskola is erős korlátok közt végezhetette tevékenységét, 1752-ben pedig Esterházy Ferencnek, a város földesurának és Padányi Bíró Márton veszprémi püspöknek az erőszakos fellépése nyomán arra kényszerült, hogy a közeli Adásztevelre helyezze át székhelyét, ahonnan csak II. József 1781-i türlemi rendelete nyomán térhet vissza Pápára.

A kollégium virágkora a felvilágosodás és reformkor idősza. Ahogy a korabeli szellemi és irodalmi életben országos viszonylatban is élénk harc folyt a magyar nyelv jogaiért, a független nemzeti és polgári műveltségért, úgy a kollégiumban az oktatás ügyében hasonló sikeres küzdelemnek lehetünk tanúi. Olyan neves professzorok nevéhez fűződnek az ekkori eredmények, mint pl. Márton István, a kantianus filozófia egyik első hazai képviselője, aki puritán, sok vonatkozásban maradi nevelési elvei ellenére is az oktatás és az iskola újjászervezője, továbbá a későbbiekben a hegelianus Tarczy Lajos, a történelmet modern szellemben tanító, a forradalmi események jelentőségét hangsúlyozó Bocsor István. Mellettük rendkívül nagy a hatása a hazafias nevelés, a reformeszmék megismertetése, a korabeli magyar időszi sajtótermékek és irodalmi, tudományos, politikai és publicisztikai művek olvastatása terén az ekkor működő híres Képzőtársaságnak, amelynek tagjai közt Petőfi és Jókai nevével találkozunk. Nem tekinthető véletlennek a márciusi forra-

dalmi események hírének kedvező fogadtatása a kollégiumban, s a pápai diákok többségének önkéntes csatlakozása a szabadságért és függetlenségért harcoló honvédsereghez.

A világo si fegyverletételt követő önkényuralom, majd az abszolutizmus idősza újabb hanyatlást eredményez a pápai kollégium életében. Az iskolát a Thunféle oktatásügyi reform előírásainak megfelelően át kell szervezni, egy időre a gimnázium elveszíti nyilvánossági jogát, a jogi szakot szűneteltetni kell, de az átmeneti mélypont után a gimnázium nyilvános tanintézetté válik, a teológiai akadémia kiépül, a jogakadémia új életre kel, megtörténnek az előkészületek tanítóképző intézet felállítására a kollégiumon belül, amely — az elnyomás lehetőségei közepette is, s különösen annak enyhültével 1860 után — igyekezett ápolni a korábbi nemzeti, függetlenségi és demokratikus hagyományokat, s ebben a szellemben próbálta nevelni a diákságot az új abszolutizmus időszakában.

A dualizmus kori állami iskolapolitika és oktatásügy, amelynek kialakítása és megszervezése — többek közt — olyan kiemelkedő művelődéspolitikusok tevékenységének az eredménye volt, mint pl. Eötvös József és Trefort Ágost, jelentékeny haladást jelentett az alsó-, a közép- és a felsőfokú oktatás terén egyaránt. Az állami előírások az egyházi tanintézetekre is kötelezően kiterjedtek, az állam felügyeletet gyakorolt felettük. A pápai kollégium keretében működő különböző iskolatípusok is fokozatosan beépültek az új iskolarendszerbe, és — bár az intézmény világi gondnokságát az államhatalom olyan ismert képviselői látták el, mint pl. Tisza Kálmán, majd Tisza István — sok vonatkozásban ekkor is polgári liberális szellemben fejlődtek: a gimnázium, a tanítóképző, a jogakadémia és a teológia egyaránt. Az 1918—19-es forradalmi események alig érintették az oktatás szellemét; jelentőségüket az intézmény vezetői, tanárai igazán nem értették meg. 1919 júliusában, már a tanév befejezése után államosították ugyan az iskolát, de a Tanácsköztársaság bukásával visszakerült az egyházkerület tulajdonába. Az ellenforradalom időszakának hivatalos irataiban a kurzus nacionalista-soviniszta frazeológiájával találkozunk, a kollégium azonban továbbra is a „szegények iskolája”, a demokratikus ellenzéki törekvések most is érvényesülnek, másrészt a vezetők konzervativizmusa egyfajta elzárkózást jelent a jobboldali politikától, a fasizálódástól. A diákság szervezetei révén részvesz a progresszív népi mozgalmakban, s a háborús események idején számos kollé-

gista kapcsolódik be az ellenállásba. A felszabadulást követően a tanárok legjobbjai a korszerű igényeknek megfelelően végzik oktató tevékenységüket, ebben a szellemben működnek a képzőtársaság és a diákság egyéb szervezetei, nem utolsósorban az 1946-ban alakult Petőfi Sándor népi kollégium. A nemzeti és társadalmi haladás ügyének szolgálata, amely a pápai kollégiumot a 16. század első harmadában létrehozta, jellemezte az intézmény munkáját és szellemiségét 1945 után is.

E rövid történeti áttekintésben csupán szerényen körvonalazhattuk az intézmény történetét, fejlődésének a vázát rajzolhattuk csak meg. A kötet szerzőinek gazdag eredményeit e vázlatos fejlődésrajz nem képes érzékeltetni, de arra talán sikerült felhívniuk az olvasó figyelmét, hogy *A pápai kollégium története* című munka komoly nyeresége a magyar művelődéstörténetnek, iskolapolitikának és iskolaügynek; a történettudomány, a művelődéstörténet, a pedagógia és oktatásügy kutatói, művelői egyaránt haszonnal forgathatják. A könyvkultúra történetével foglalkozók ugyancsak sokat meríthetnek belőle; bár a szerzők a pápai kollégiumi könyvtár és a kollégiumi nyomda történetét részletesebben nem elemezték, többször szót ejtettek róluk, s jegyzetben hivatkoztak a velük foglalkozó eddigi szakirodalomra. Külön, ezután elvégzendő feladat még az iskola munkáját, az oktató és nevelő tevékenységet hatékonyan segítő ezen két kollégiumi intézmény történetének a kollégium történetéhez hasonló alapos feldolgozása.

FÜLÖP GÉZA

Csapodiné Gárdonyi Klára: Európai kódexfestő művészet. Corvina Kiadó, Budapest 1981, 46 oldal bevezető tanulmány, 100 színes tábla és magyarázó szöveg.

Világszerte növekszik az érdeklődés a könyvművészet múltja, különösképpen a kódexfestészet története iránt; egyre-másra jelennek meg a korszerű technikával készült színes faksimile kiadványok egyes művészileg nagyrértékű kódexekről. Hazánkban is örvendtesen fellendült a kódexfestészet kutatása, s ebben igen jelentős szerep jut a Csapodi házaspárnak, főként a Corvina-kódexeknek vizsgálatában.

Cs. Gárdonyi Klára többet nyújt mint egy meghatározott korszak anyagának közzétételét, ő az egész európai kódexfestészet történeti fejlődésének bemutatására törekszik, sőt műve elején még egyiptomi papirusztöredéket is közöl. A kezdetek

vizsgálata után országonként tárgyalja a kódexfestészet rövid történetét: a sort Franciaország nyitja meg s Magyarország zárja (megjegyzendő, hogy bár szerzőnk egy hazánkban őrzött ósláv szövegű kódexet is bemutat, a régi orosz kódexfestészet összefoglaló képét azonban — sajnos — nem adja).

Említettük, hogy Cs. Gárdonyi Klára a legkorábbi emlékekkel nyitja vizsgálódását: Egyiptomot a görög és római kódexek kései másolatainak ismertetése követi, majd néhány szép bizánci kódexből láthatunk részleteket a könyvben. Ebben a részben nagyon jónak tartjuk a szerzőnek azt a módszerét, hogy igyekszik tematikailag változatos anyagot bemutatni, történelmi, orvosi, vallásos tárgyú kéziratokból egyaránt válogat, s az utóbbiaknál is rámutat arra, hogy a liturgiához kapcsolódó illusztrált kéziratok képein is fel-felbukkannak világi motívumok (pl. egy kánontáblán vadászati jelenet, egy zsoltároskönyvben az építés folyamatának ábrázolása). Természetesen a középkori nyugati művészetben a vallásos vonatkozású kódexek uralkodnak. A fejlődés áttekintését talán kissé zavarja az, hogy a képanyag is országonként kerül bemutatásra, ami abban az esetben nagyon jogosult volna, ha a szerzőnek lehetősége lett volna egy-egy ország művészetét gazdag anyaggon bemutatva, az országonkénti fejlődés plasztikus szemléltetésére. Minthogy azonban a könyv korlátozott terjedelme ezt nem tette lehetővé, kicsit megzavarhatja az olvasót, ill. a képek figyelmes nézőjét, hogy pl. az itáliai Averulinus: Az építészetéről szóló könyvből (90. kép: Észak-Itália 1400 körül) gazdag, realiztikus részletekben bővelkedő, miniatúrája után egy X. századi, nagyon szkématiszus ószövetségi témájú miniatúra következik (91. kép: Berlangas, Spanyolország). Megjegyzendő, hogy az egész hispaniai miniatúrafestészetet, mindössze ez a X. századi s egy XV. századi miniatúra reprezentálja, a közbülső századok spanyol kódexfestészetének illusztrálása — nyilván technikai okokból — teljességgel kimaradt...

Nyilvánvaló, hogy a nagymúltú francia, német és olasz miniatúrafestészet fejlődése mellett nemcsak a spanyol, de a magyar is elmaradt. Hazai kódexfestészetünket a 93—100. képeken látható miniatúrák reprezentálják. A kezdetet a Pray-kódex egyik képe jelenti, mely 1192—1195 között készült, az utolsó magyar miniatúra Kinizsi Pálné, Magyar Benigna imádságoskönyvének egy lapja, amelyet 1493-ban készítettek.

Magától értetődően vitatkozni lehetne a szerzővel a példaként kiválasztott egyes

képek reprezentatív jellegéről. Úgy gondoljuk azonban, hogy ilyen irányú kritika teljesen meddő, hiszen egy hosszú évszázadokon át tartó fejlődés dokumentálása megadott keretek között egyáltalán nem könnyű feladatot rótt a szerzőre. Bizonyos, hogy élénkítette volna a későközépkori és reneszánsz anyagot több világi tárgyú miniatúra bemutatása, ez azonban csak akkor lehetséges, ha a kiadó a remélhető második kiadásban lehetőséget nyújt a szerzőnek, újabb értékes képek közlésére. Egyébként a képek általában szépek, csupán azt sajnáljuk, hogy a bizánci miniatúráknál — technikai okokból — az arany háttér nem ragyog oly fényesen, mintha laparanyat használt volna a nyomda.

Mindent összevéve Cs. Gárdonyi Klára vállalkozása úttörő a hazai könyvművészeti irodalmunkban, s fáradságos munkájáért hála és köszönet illeti a szerzőt.

KÁDÁR ZOLTÁN

Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészete. Bp. 1983. Corvina Kiadó. 48 l.

Rozsondai Marianne a Koberger-kötésekről írt dolgozataival és monográfiájával vívott ki megérdemelt elismerést szűkebb szakmai körökben. (L. MKsz 1983/2.) A jelenleg recenzeált könyvecskeben azonban — a „Műhelytitkok”-sorozat jellegének megfelelően — a laikusok széles körének kellett bemutatnia a könyvkötés történetét és mesterségbeli fogásait, közérthetően és vonzóan, s ez egészen más természetű feladat, mint a történeti kötéstáblák tudós feldolgozása. Szerző ezt a cseppet sem könnyű feladatot úgy oldotta meg, hogy a (példás gondnal kiválogatott és kidolgozott) szakmai részleteket tágas művelődéstörténeti kontextusban oldotta fel.

A kis könyv egy történeti és egy mesterségbeli részre oszlik, a kettőt azonban nem válik el egymástól, inkább kiegészíti és feltételezi egyik a másikat. A hosszabb történeti részben a szerző a tekercsektől és a könyv-forma prehistóriájától (írotáblák, pergamoni quaterna) gyorsan eljut a kopt kódexekig, ahonnan már csak egy lépés, de épp kötéstéchnikai szempontból (s már itt érdemes utalni a mesterségbeli részszel való összhangra) döntő lépés a bordára fűzött középkori európai kötés, amivel megszületett a mai könyvforma. A bőrbevonat nélküli fatáblás kötés bemutatása után gyorsan eljutunk a bőrkötésekig, a történeti rész tulajdonképpen velejehez. Szerző a művészettörténet nagy stílusáramlatait követve, bemutatja a legfontosabb

kötéstábla-típusokat és a díszítésükre szolgáló módszereket (bélyegzők, görgetők, lemezek). Természetesen egy mégoly általános áttekintés is viszonylag sok szakmai (mesterségbeli és történeti) részlet ismeretét kívánja. Rozsondai Marianne nemcsak ezt oldja meg közérthetően és példás szakszerűséggel, hanem arra is ügyel, hogy kiemelve a könyvtermelés nagy mennyiségi fordulójának (scriptoriumok keletkezése és szekularizálódása, könyvnyomtatás) hatását a könyvkötészetre. A Koberger-kötések monográfusától magától értetődően olvasunk a nagy nyomda-könyvkötő műhelyek kialakulásáról és funkciójáról; de ugyanilyen kompetenciával mutatja be a XVI., XVII. és XVIII. század stílusáramlatonként és országokonként szinte áttekinthetetlenül változatos kötéstábla-díszítéseit is, a könyv változó szerepével összefüggésben (fejedelmi könyvgyűjtés, felvilágosodás, barokk főúri könyvtárak). Külön kiemelendő, ahogyan beilleszti ebbe a hatalmas európai mezőnybe a magyar anyagot (magyarországi reneszánsz, debreceni festett pergamenkötés, nagyszombati nyomda): szakszerűen, hivalkodástól és elmaradottságérzéstől mentesen.

Jó szemmel különíti el stílus és technika szempontjából egyaránt a XIX. századot: az ipari forradalom a könyvkötészetben is új korszakot teremtett, bár gyakran takarva az újat történelmi nosztalgiai realizálásával. A maga módján épp az utábiaktól kívánt szabadulni a szecesszió, nyíltan vállalva az új technológiák jellegzetességeit. És ezekkel a modern törekvésekkel összefüggésben szerző újból joggal hivatkozhat magyar példákra (Jaschik Álmos, Falus Elek, Kozma Lajos, Lesznai Anna, Tevan Andor, Kner Izidor és Imre). Az ő szellemükben írja: „A kötésművészet nem attól viselheti nevében a művészet szót, hogy a könyvfedél mennyire van díszítve, hanem hogy a kötetet magát milyen szépen csinálták meg.” Ez az elv vezet a szerzőt a könyvkötés tömör kézikönyvet pótolni; inkább a könyv szerkezetéből, mintegy anatómiájából kiindulva mutatja be a legfontosabb eljárásokat, a könyv megértésére és megbecsülésére inkább, mintsem (az amúgy is csak gyakorlatból elsajátítható) fogásokra és részletekre. A jól válogatott képek és az ábrák mindenütt szervesen egészítik ki a szöveget. Eredeti célján, a könyvkötés iránti aktív érdeklődés felkeltésén túl hasznos összegezés ez a szépen illusztrált és adatokban gazdag kis könyv különféle szakemberek: könyvtárosok, könyvesek, történészek számára is.

VEKERDI LÁSZLÓ

„Minden doktorságot csak ebből készítik”. Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. Válogatta, az olvasatokat készítette és az utószót írta SZLATKY Mária. Bp. 1983. Magvető, 455 l.

A Magyar Hírmondó sorozat e kötete egy XVI. századi levélből vett idézetet visel címél, pontosan kifejezve a testes könyv tartalmát s megvilágítva a közölt szövegek korabeli jelentőségét is. Nem a mai értelemben vett orvosi művekről, inkább gyógyító, tehát „ismeretterjesztő” szándékú munkákról van szó, amelyeknek anyanyelvűsége tartalmi meghatározójuk is. A Melius Péter *Herbárium* (1578) és Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis* (1690) által határolt időszak magyar nyelvű orvosi tárgyú művei — a nyomtatottak és a nagyjából kéziratos fennmaradtak — nemcsak szaktörténeti jelentőségűek, hanem másfél század nem irodalmi jellegű anyanyelvű művelődésének fő dokumentumai is, amint a kitűnő utószó kiemeli.

Az utószóként megjelent tanulmány írója — egyúttal a szemelvények válogatója, a kéziratolvasatok és az életrajzi jegyzetek készítője —, Szlatky Mária e tárgykor legjobb ismerője. A humanista-reneszánsz művek e típusáról készítette bölcsészdoktori értekezését 1978-ban, s azóta mind e folyóirat, mind az *Orvostörténeti Közlemények* hasábjain bemutatott már több, művelődéstörténetünk szempontjából jelentős orvosi kéziratot. Tehát több éves kutatómunka és nem egy tanulmány áll e nagyközönség számára készült kötet mögött, s így érthető, hogy a sorozat egyik legszínvonalasabb, tudományosan is megalapozott, végiggondolt és igen megbízható kötete lett. Használhatóságát növelik a Rádóczy Gyula által készített alapos szakkifejezés-magyarázatok is.

A kötetben Melius művét követve terjedelmes szemelvények képviselik a Lencsés György által a XVI. sz. utolsó harmadában írt *Ars Medicát* (amelyet Varjas Béla tett közzé 1943-ban), Frankovith Gergely *Hasznos és fölötté szükséges könyvét* (Monyorókerék 1588) s Pettvényi Borbély Márton *Orvosló könyv* című kéziratát, mely a soproni Berzsényi Gimnázium könyvtárában maradt fenn. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában találhatók a *Herbárium azaz Fűves könyv*, a *Phleboto-mia* (mindkettő a XVII. sz. második feléből), a *Testi orvosságok könyve* (1619) és a *Házi patika* (1663) című kéziratok, valamint a *Mindenféle orvosságoknak rend szeresse* kezdetű (XVII. sz. második fele) és az *Orvosságos könyveczke* (1664) című töredékek. A Tudományos Akadémia könyv-

tára őrzi a XVII. sz. elejéről származó, *Gyógyszerek I.* és *Gyógyszerek II.* megnevezésű receptkönyv-töredékeket; a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum pedig Johann Poryikay *Liber Medicinarium* (1693) című kéziratának tulajdonosa. A sort ismét két publikált munka, Felvinczi György *A ... Salernitana scholának jó egészségéről ... írott könyve* (1693) és Pápai Páriz nagyhírű munkája zárja.

E válogatással tehát mindeddig nyomtatásban jórészt hozzáférhetetlen munkák váltak legalább részben olvashatókká, s a kötet illusztrációs anyaga ízelítőt ad nem csak a korabeli orvosi könyvek ábráiról, hanem kézirataink egyes oldalairól is.

BUZINKAY GÉZA

Medicor News Index 1968–1982. Szerk. CSABA Gabriella, HORVÁTH Tibor és KÖRNYEI Márta. Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tan-székén. Budapest, 1983. Egyetemi Ny. 226 l.

Kőhalmi Béla a bibliográfiák történeté-vel foglalkozva — elsősorban a természet-tudományok és az alkalmazott tudományok területén, vizsgálva a referáló folyóiratok és index művek keletkezésének a körülményeit — többször rámutatott a gazdasági fejlődés és a szakirodalom összefüggéseire. E gondolatok azonban mintha áttételesen érvényesülnének a hazai tájékoztatási gyakorlatban. A magyar referáló-és index-vállalkozások lényegében a központi könyvtárak és az információs központok szolgáltatásai. A gazdasággal, termeléssel közvetlenül kapcsolatban álló vállalatok, kutató intézetek primér szakirodalmi tevékenységéről — az intézeti közleményekről, vállalati sajkfolyóiratokról, ipari katalógusokról stb. viszonylag sokat tudunk, ismertet; de a modern, korszerű bibliográfiai tevékenységre szinte alig van példa. Ezért rendhagyó jelenség a *Medicor News Index* megjelenése. A *Medicor* Művek hazánk egyik nagyvállalata: orvostechnikai kutató-fejlesztési intézettel, számos gyáregységgel, öt földrész hatvan országával kialakított gazdasági kapcsolatrendszerrel. De a tényyszerű adatok felsorolásánál fontosabb a tájékoztatásügy szempontjából, hogy a fentebb idézett gondolat megvalósult a hazai gyakorlat egy pontján. A *Medicor* Művek felismerte, hogy az orvosi műszerek, műszer-rendszerek, a komplett kórházi berendezések fejlesztése szakmai információ, saját szakirodalmi folyóirat nélkül nem valósulhatnak meg.

Ezért indította meg a *Medicor News* című folyóiratot. A lap a mai gazdasági körülményekre jellemző szakfolyóirat: egyszerre tudományos, gazdasági és információs irányultságú, amely színvonalasan, több nyelven adja köre a kutatási eredményeket, részeredményeket, a kifejlesztett termékek és műszerek alkalmazhatóságáról való tapasztalatokat. Tért ad a gazdasági híreknek, a nemzetközi és nemzeti kiállítások eseményeinek s természetesen a gyártmány-ismertetésnek is.

Az 1968-ban indult, negyedévenként megjelenő *Medicor News* repertórium 1983-ban jelent meg, kumulálva az 1968—1982 közötti évek publikációit. A repertórium készítéséhez olyan módszert kellett választani, amely biztosítja a publikációk tartalma szerinti, nyelvi, kronológiai és természetesen a klasszikus szerzők szerinti keresés lehetőségét, kombinálva a gyártmányok szerinti mutatóval is.

A bonyolult, egységes és integrált visszakereső rendszer kidolgozását az ELTE Könyvtartudományi Tanszékének műhelyében Horváth Tibor vezetésével Csaba Gabriella és Környei Márta végezték el.

A fenti probléma megoldására a számítógéppel előállítható permutált index-típusok állítottak modellt. Lényegében a permutáció biztosítja az összefüggést a publikációk tartalmát jellemző deskriptorok, a kronológia, a nyelv és a forrás között, illetve a gyártmány, a kronológia, a nyelv és a forrás között.

A permutált index készítésének előfeltétele a tárgyszó készlet kialakítása. Feltehetően ez okozta a legnagyobb gondot az összeállítóknak. Jól megoldották. Itt is érvényesült a rugalmasság és a variálhatóság elve. Tárgyszó lehetett diszciplína (pl. kardiológia, diagnosztika), de módszer, eljárás, kísérlet, földrajzi név, gyártmány-név, személynév, esetleg konferencia, vásár, kiállítás is. A felhasználó szinte bármilyen megközelítésből, gondolkodásmódból eljuthat a kereső fogalmak segítségével a publikációhoz. Bonyolította az indexkészítést, hogy a publikációk nyelve: magyar, angol, orosz, francia, spanyol és német. A nyelvi nehézségeket az indexkészítők úgy oldották meg — s erre magyar példa nem akadt —, hogy a tárgyszavak esetében megőrizték az eredeti nyelvű fogalmat (természetesen az orosz nyelvű fogalmakat latin betűs átírásban a permutálhatóság érdekében). Így a tárgyszóindexben lényegében a betűrend a fenti nyelveken megjelenő publikációk idegen nyelvű tárgyszavait is tartalmazza, s ezzel a repertórium egyszerre használhatóvá válik a magyar, az angol vagy az orosz felhasználónak is.

Az indexkötet bibliográfiai fejezetének rendező elve a kronológia, ezen belül a nyelv, illetve a szerzők betűrendje. A bibliográfia egyben a tárgyszóindex és a gyártmányindex forrás rövidítésének a feloldása is. Az index mű befejező része a szerzői index, amely utal a bibliográfiai fejezetre.

A *Medicor News Index 1968—1982* repertórium feltehetően nemcsak az eredeti célját érte el, nevezetesen, hogy a hazai és a külföldi felhasználónak segítséget adjon tizenöt év irodalomtermésében való eligazodásban, hanem példája lehet a korszerű index készítésének, amely megújítja a hazai bibliográfiai készítés módszereit is.

SZEPESVÁRY TAMÁS

Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd Century to 1686. Bp.—Leiden 1983. 434 l.

Közel negyedszázada jelent meg a tudós szerző tollából a magyarországi zsidó epigráfiát összegező első munka. (*A magyarországi zsidó feliratok.* Bp., 1960.) A hazai és nemzetközi szakirodalomban elismeréssel regisztrált kötet (Grünvald F.: Új Élet 1961. 2. sz.; Mollay Károly: Soproni Szemle. XVI. 1962. 90—92; D. Lattes. *Rassigna Mensile di Israel.* XXVII 1962. 542; J. P. Reeves: *JJS* XVI. 1965. 193—198; Richtmann M.: *Ant. Tanulm.* IX. 1962. 136—139.; S. M. Stern: *Jewish Chronicle.* 1961. VII. 7; G. Vajda: *REJ.* CXX. 1961. 398—399. stb.) időszertűségét mi sem bizonyította jobban, mint az a felhívás, amit Bacher Simon már 1888-ban közzétett. (MZsSz V. 1888. 302.) A jeles héber költő sürgető feladatnak érezte a magyarországi zsidó feliratok önálló kötetben való közreadását. Sok szép terv között ez utóbbi megvalósítása is Scheiber Sándorra maradt. A sokoldalú tudós annak az átfogó tudományos koncepciónak keretében végezte munkáját, aminek része lett a *Magyar—Zsidó Oklevéltár V—XVIII.* kötetének kiadása (Bp. 1958—1982.), az újra indított *IMIT* Évkönyv sorozat (Bp. 1970-től). A hitközségi monográfiák sorozata és saját kutatásainak két remek gyűjteménye. (Héber kódexmaradványok magyarországi kódestáblákban. Bp. 1969.; *Folklór és Tárgytörténet I—II.* Bp. 1974.— a III. kötet sajtó alatt.) E sokrétű alkotó munka újabb eredménye a korábbi változathoz képest negyedével bővített angol nyelvű könyv. A továbbiakban a gazdag anyagból csak a legfontosabb újabb felfedezésekre hívhatjuk itt fel a figyelmet.

Scheiber Sándor a magyar történet és művelődés múltjához is számos új adalé-

kot szolgáló művét tartalmilag négy részre bontotta. Ezeket követik a tudományos forrásként is hasznosítható mutatók.

A római kori Pannóniából a III. századból került elő az első zsidótárgyú emlék. A korábbi kutatásokból már ismert Esztergom (Solva), Óbuda (Aquincum), Dunaújváros (Intercisa) stb. után megismerkedhetünk a pécsi (Sopianae) üveggyűrűvel, amelyen több, az ókorban használatos zsidó motívum árulkodik egykori tulajdonosa vallásáról. Ugyancsak új lelet a Dombóvárort előkerült, menórával díszített amulet. Az eszéki (Mursa) latin nyelvű zsinagóga-felirat. A Celarevo-Cséb (Cig-lana) földjéből napfényre hozott héberbetűs téglatöredék. Zsidó szimbólumokkal ellátott és sok szakmai vitát kiváltó téglák stb. De Scheiber figyelme itt is, mint a későbbi anyagban kiterjed más földrajzi egységekre is. Korábban már ismert tény volt, hogy a palesztinai—szíriai légiók a Duna mentén táboroztak. Most Scheiber felderítette, hogy a pannóniai római polgárok közül is eljutottak az akkori Palesztinába. Lucius Valerius Valerianus itt kezdte meg politikai pályafutását és i. u. 176-ban vagy később Palesztina praepositusaként bukkant fel. A bemutatott héber, görög és latin feliratok, illetve zsidó szimbólumok ismeretében további lehetőségek nyílnak meg az i. u. első századainak kutatásában.

A kötet második egységét tartalmazó középkori források esetében már a magyar történelem korszakában járunk. A honfoglalás korát kutatók újában különös figyelmet szentelnek a kazár eredetű források értékelésének. A kötetben nemzetközi szaktekintély véleményét olvashatják a XI. századi elendi héberbetűs gyűrűről. Korai pénzéremtörténetünk érdekes emlékei a XIII. századi, zsidó közreműködéssel vert magyar érmek. Mégis a kötet középpikkal foglalkozó részének legnagyobb érdeme a magyarországi zsinagógák történetének feltárása és ismereteink gazdagítása. Az 1960. évi magyar kiadás még csak a soproni XIV. századi imaházról számolhatott be. A jelen kiadásban egy évszázaddal korábbi, ugyancsak soproni gyülekezeti ház feliratai is helyet kaptak. A régészek ásóját hol követő, hol irányító szerző az ország különböző pontjain előkerülő emlékek azonosításában, adataik kiegészítésében páratlan értékű munkát végzett. Felismerései nyomán kerülhetett sor a budai XV. századi zsinagóga meghatározására és feltehetően e kötetben foglaltak további útmutatásokat adnak az általa okleveles forrásokból kiderített esztergomi, pozsonyi, székesfehérvári stb. zsinagógák kiadásához. Hasonló a helyzet a sírkövekkel.

Scheiber Sándor a földből kiemelt töredékekből hatalmas forrásanyag ismeretében eleveníti meg a múltat. Az angol kiadás novumai között jelentősnek tartjuk a völ-kermartki leletet, amely az 1130-ban Magyarországon megölt Sabbataj emléket őrzi. De hasonló fontosságúak az egykor még meglevő, az idők sodrában újra eltűnt nagyszombati héber sírkövek és utóéletük felderítése is. Frankl-Fraknói Vilmos és Deutsch Henrik a múlt században még eredeti szövegeiket olvashatták, a szorgalmas kutatás ezekből értesülhet létükről. A szerző módszertanát követve talán nem lenne haszontalan munka a régebbi ásatási jegyzőkönyvek és jelentések ismételt átvizsgálása. Ez utóbbihoz segítséget nyújthat az ELTE Könyvtártud. Tanszék egyik alapkutatása, amely az egykori Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelőségéhez beadott ásatási inventáriumokat és jelentéseket dolgozza fel.

Az 1960. évi magyar kiadáshoz viszonyítva a hódoltsági anyag bővült a legnagyobb számmal. Büchler Sándor és Grünvald Fülöp már jelezték, hogy a török uralom alatt a budai zsidó gyülekezet nem is sejtett fejlődésnek indult. (A zsidók története Budapest. Bp. 1901. és F. Grünvald, in: Jubilee Volume in Honour of Prof. B. Heller. Bp., 1941.) Scheiber Sándor kutatási eredményei több oldalról is megerősítik ezt az állítást. Az elmúlt évtized eredményes archeológiai munkái számos új sírkőtöredéket hoztak felszínre és szemünk előtt bontakozott ki a Tánácsos utca lakóházaiból a XVII. századi zsinagóga. A szerzőnek köszönhetjük a falmaradványokon talált szövegek olvasatát és azok pontos történeti és vallási háttérét. A kötet okleveles forrásokból merített adatokkal valószínűsíti néhány további zsinagóga működését. Régészeink figyelmébe ajánljuk a kismartoni (Eisenstadt), nándorfé-hérvári (Belgrad), soproni, győri stb. imaházak említéseit. A sírköletelekből a szerző élénk közösségi élet nyomait tárja elénk. Megismertet bennünket a gyülekezet kántorával és a fiát gyászoló templom-szolgával. Feleségük elvesztését sirató férjek, fiaikat, lányaitak sirató szülők szavai hallatszanak az évszázados kötötöredékekről. A budai zsidók sírkövei mellett a szerző beszámol a stomfai (Stupava), rohoncei (Rechnitz), stb. városok XVI—XVII. századi héber feliratos leleteiről.

A kötet negyedik egysége a hódoltság korának egyéb feliratos tárgyait mutatja be. Nemzetközi szempontból is szenzáció-nak számít az 1982-ben Zamárdi mellett egy avarkori temetőszelvényből kiemelt játékpörgettyű. Scheiber Sándor mértéktartó kormeghatározása szerint ez a Chanukka

ünnepeén forgatott szerencsekocka a XVII. században került a lelőhelyre. Így is az első ilyen tárgy a világon. Ritka tárgyi emlék a XVI—XVII. századból való eljegyzési gyűrű. Nem kevésbé az 1602-ből datált Tóradisz, amely a Pesten működő szefárd zsinagógát ékesítette. A hazai szefárd történet fontos adaléka az első név szerint is megismert temesvári zsidó. A város szefárd temploma ma is áll. A Scheibernek köszönhető felfedezések sorát tovább folytathatnók. Mindannyi izgalmas tudományos kérdés. A szerző biztos kézzel irányítja olvasóját a tudományos útvesztőkben, és e munka során felvillantja a további kutatási lehetőségeket is.

Az egyes tételek bőséges szakirodalmi jegyzetek, a szövegek pontos fordítása és értelmezése teszik teljessé. A kötet ezekkel válik egy tudománytörténeti korszak zárókövévé és egyben új kutatások kiindulópontjává. Ez utóbbiakat a sokréti mutatók is segítik. Az időrendi táblát a feliratok és emlékek jelenlegi lelőhelyjegyzéke követi. Külön betűrendben találjuk a feltárási helyeket. A középkori és hódoltsági feliratok héber szó- és szófordulat mutatója a magyarországi zsidók héber nyelv tudásának kutatásához kínál forrásanyagot. A névmutatók az újabb feltárások megfejtendő kérdéseikhez adnak segédletet és a magyar zsidók névadási szokásainak vizsgálatát segítik.

A pompás kiállítású, minden feliratot és emléket fotókon és ábrákon megmutató könyv a magyar-zsidó tudomány korszakos eredménye és a továbbiakban a hazai és külföldi kutatók nélkülözhetetlen segédkönyve. Jelentősége túl mutat a céljaként megjelölt tudományos feladatokon. Itthon és távoli országokban képviseli egy nagy hagyományú magyar tudományág hozzájárulását a kelet-európai kultúra múltjának jobb megismeréséhez.

DÁN RÓBERT

Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte (BBB). I. (1980/81), II (1982). Bad Iburg 1982—1983, Verlag Dr. Horst Meyer.

A német nyelvterület könyv- és könyvtártörténeti irodalmának kurrens bibliográfiai feltárása területén érdekes és új színfolt jelentkezett a közelmúltban, amikor Horst Meyer magánvállalkozás keretében e nagy téma évenkénti önálló összefoglalásába kezdett. A második világháború befejezése után e szakterület német irodalma csak érintőlegesen feltárást nyert az amerikai „Library Literature”-ben. Miután

ennek a tengerentúli bibliográfiai vállalkozásnak csupán egyik és nem is súlyponti törekvését képezi a történeti jellegű publikációk regisztrálása, a könyvtár egyesületek nemzetközi szövetsége (IFLA) szükségét látta a nyomtatott könyv és a könyvtárak történetével foglalkozó szakirodalomnak részletesebb és nemzetközi együttműködéssel létrehozandó bibliográfiai összeállítását. A kezdeményező ebben az IFLA régi és ritka dokumentumokkal foglalkozó szakbizottságának hosszú éveken keresztül elnöke, a belga Dr. Hendrik D. L. Vervliet volt. Az ő következetes fáradozásának tudható be, hogy létrejött az *Annual Bibliography of the Printed Book and Libraries* (ABHB), amely 1970 óta évenként regisztrálja ezt a szakirodalmat. Magyar részről az OSZK e nemzetközi vállalkozás megkezdése óta rendszeresen szolgáltatja a hazai publikációk leírását. Ezzel párhuzamosan jelenik meg a *Magyar Könyvszemle*ben évenként a magyar könyv- és könyvtártörténeti szakirodalomnak a hazai igényeknek megfelelően kibővített bibliográfiája.

Az ABHB-ben természetesen a német szakirodalom is képviselve van már ugyan csak a megindulástól kezdve. Azonban a nyugatnémet szakkörök ezzel a közvetett, nemzetközi megoldással nem voltak teljesen elégedettek, így 1976-tól a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban, a könyvtörténetnek ebben az utóbbi évtizedben egyre jelentősebb nemzetközi műhelyében, hozzáfogtak a német nyelvterület könyvtörténeti irodalmának kurrens bibliografizálásához éppen Horst Meyer vezetése alatt. Munkájuk eredménye folyamatosan kerül publikálásra a *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* c. folyóiratban. Már az első évben az ABHB-ben szereplő 477 német tétellel szemben 962 publikációt regisztráltak Wolfenbüttelben, az 1983. évben pedig eljutottak a 6775. tételig.

A német könyvtörténet szakbibliográfiájának a fentiekben körvonalazott kettős — részben nemzetközi — gondozása sem elégtett ki minden igényt (vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1980, 207—211). A korábban Wolfenbüttelben tevékenykedett Horst Meyer most azután „egyszemélyes vállalkozás” keretében kíván megfelelni a megnövekedett követelményeknek. Létrehozta tehát a *Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte* (BBB) elnevezésű évkönyvet, amelynek első kötete — az 1980-1981. évek anyagával — 1982-ben, a második pedig — az 1982. évvel — 1983. nyarán már meg is jelent. Tehát igen frissen lépést tart a publikációkkal. Az első kötet 3730, a második pedig 4359 tételt tartal-

maz. Különösen ez utóbbi rendkívül magas szám, ha meggondoljuk, hogy csupán egy esztendő anyagát tartalmazza az előző pedig kettőt. A rendkívüli bővülésnek több magyarázata is van. Egyrészt szélesebben értelmezte Meyer a témaköröket, amelyekből gyűjtött, másrészt a korábbi 338 helyett immár 431 folyóiratot figyelt. Ezzel párhuzamosan érdeklődését mindinkább kiterjesztette a német nyelvterületen túra is, amíg a wolfenbütteli vállalkozás továbbra is kizárólag erre szorítkozik.

A jelentős mennyiségű cimanyagot a Wolfenbüttelben már beváltak mondható szakcsoportokba rendezve tárja fel a BBB. (A szakrend különben — kisebb kiegészítésektől és módosításoktól eltekintve — lényegében megfelel a Löffler—Kirchner-féle *Lexikon des gesamten Buchwesens* (Leipzig 1935—7) szakmutatójánál alkalmazottal.) Mint Wolfenbüttel, Meyer is hangsúlyozottan gyűjti és közli e témába vágó könyvek recenzióit: a 2. kötetbe pl. 744 mű esetében néhány ezer ismertetés, hiszen egy kiadványról általában többen is írtak a különböző folyóiratokban. Ő is alkalmazza a tételszámokra keresztben történő utalás világos és hasznos módszerét (pl. a cikkről a gyűjtőkötetre, recenzióról az ismertetett műre). A BBB használhatóságát — szemben Wolfenbüttel — jelentősen fokozza, hogy minden kötete végén öt (szerző, recenzens, név, hely és szak szerinti) mutatóval teszi még jobban hozzáférhetővé az általa feltárt bibliográfiai adatokat.

A német nyelvterületen kívül merészkedve viszonylag mértéktaó marad a BBB: érdeklődése mindenképp előtt az angolszász szakirodalomra irányul, de kitekint a francia és olasz nyelvterületre is. A források között Magyarországot a *Magyar Könyvszemle* képviseli. Kiemelendő és értékelendő az a körülmény, hogy a könyvtörténetnek ezt a hazai organumát figyelemmel kíséri, hiszen ugyanakkor egyetlen spanyol, vagy bármilyen szláv nyelvű folyóirat sem szerepel az átnézett lapok listáján. Hazai szerzők külföldi publikációi természetesen sorra fellelhetők a recenziókkal egyetemben az ügyesen szerkesztett és igen nagy anyagot tartalmazó szakkönyvtárakban.

A második kötet már kemény táblájú kötésben jelent meg és az elsőnél sokkal jobb papíron is. Csak dicsérni lehet Meyert, hogy mind teljesebben kielégítő bibliográfiai szolgálata árát — természetesen nem a hazai, hanem a nyugati viszonylatban, de főleg az ott kiadott bibliográfiákhoz arányítva — tisztelettel érdemlő mérséklettel szabta meg. Kívánjuk, hogy az ABHB, Wolfenbüttel mellett immár harmadik

(tegyük ismét hozzá, hogy ez esetben egy-személyes) vállalkozó munkájának eredményeként mind teljesebb áttekintéssel lehet tájékozódni a könyvtörténet szakirodalmában, hiszen az információöözön nem kerül el ezt a szűk szakterületet sem. A BBB-t tehát figyelembe ajánljuk mindenkinek, aki a könyv- és a könyvtörténet témájával országunk határain túl nyúló összefüggésben foglalkozik.

BORSA GEDEON

Jadwiga Chachowska: Rozwój bibliografii literackiej w Polsce. Warszawa—Wrocław 1979, Ossolineum, 217.

Az irodalmi bibliográfia lengyelországi fejlődésrajzát összefoglaló könyv több mint három évszázadot ölel fel. A kevésbé ismert előzmények a XVII. századtól a XIX. század közepéig terjednek. A kezdetek Szymon Starowolski, tudós polihisztor, későbbi krakkói kanonok, *Scriptorium Polonicorum Hekatonas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogiae et vitae* (Francforti 1625, Venetiis 1627) munkájához fűződnek. A lengyel bibliográfia kezdetét jelző, belga mintára készült „bibliográfiai” írói szótár az egész barokk korszakon keresztül mintegy másfél századon át szolgált a régebbi lengyel irodalmi kultúra áttekintő forrásaként. Egészen a XVIII. század második feléig, amikor hasonló típusú, de korabeli írói szótárak s lexikonok kezdték felváltani. A felvilágosodás elején keletkezett *Polonia litterata nostri temporis* (Breslau 1750) és *Lexicon rerer itzlebenden Gelehrten in Polen* (Breslau 1755) összeállítója, Jan Daniel Janocki, 1776-ban újabb munkával jelentkezett: *Janociana, sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, s 1779-ben második kötete is megjelent (Varsaviae et Lipsiae). Műve létrejöttében nagy szerepet tulajdonítanak Józef Andrzej Żaluski inspirációjának, akinek titkára volt, majd 1751-től a Biblioteka Żaluskich prefektusa lett, s így szakszerű könyvtárosi áttekintéssel rendelkezett. Az első kötetet kiegészítő harmadik poszthumusz kötet (Varsaviae 1819) kiadását S. B. Linde s a piarista kollégium nyomdája végezte el. Ekkor jelent meg a bibliográfiai műfajban újszerű munka, Józef Maksymilian Ossolinski, író, mecénás, könyvtáros, irodalom- és művelődéstörténész több évtizedes gyűjtőmunkája eredményeként, műfajilag inkább amolyan „słownik zycio-i księgowpiski”, de általánosabb tudománytörténeti tartalomra utaló címmel: *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów*

literatury polskiej o pisarzach polskich, także postronnych, którzy w Polsce albo o Polsce pisali, oraz o ich dziełach z rozrządzeniem wzrostu i różnej kolei ogólnego oświecenia, jako też szczególnych nauk w narodzie polskim. (T. 1—2—3. Kraków 1819; 1822. T. 4. posztumusz, kiad. A. Bielowski, Lwów 1852. A megmaradt kéziratoss forrásanyag részben folyóiratokban került publikálásra.) Az írói életrajzi szótárak s lexikonok hosszú sorában a nyolcvanas években megkezdett gyűjtőmunka alapján jelent meg a bibliofil Michal Hieronim Juszyński, *Dictionarz poetów polskich* (T. 1—2. Kraków 1820), amely elődjeihez hasonlóan a korabeli nemzeti irodalmi kultúra fogalomkörébe sorolható jelenségek sokrétű anyagára épül. A korábbi bibliográfiai jellegű, változó de hasonló módszerű munkákhoz képest, tudatos irodalomtörténeti rendező szándékkal írta meg Feliks Bentkowski liceumi professzor a régi tudományosságot összegező, s egyben azon túlmutató: *Historia literatury polskiej* (T. 1—2. Warszawa 1814) kézikönyvszerű összefoglalását, címében is jelezve a fejlődéstörténeti fordulatot a bibliográfia és az irodalomtörténet szétválását, illetve önállóságát.

A nemzeti bibliográfiának az irodalomtörténettől való fokozatos elkülönülési folyamataiban Bentkowski vitát kavaráó összegezése elsőrendű szerepet játszott mind a bibliográfia, mind az irodalomtörténet további útja szemszögéből. Az irodalmi bibliográfia fejlődési láncszemeként értékelhető az a próbálkozás, ahogy a szerzői koncepció szerint a biobibliográfiai szótár átmenetül vagy alapul szolgálhatott a lengyel irodalomtörténeti szintézis tankönyvszerű kidolgozásához. A pseciális irodalmi bibliográfia megszületése szorosan összekapcsolódott a XIX. század második felében új tudományos disciplinaként kialakuló saját, tudományos módszereire épülő irodalomtörténettel. J. Czachowska a XX. század első évtizedéig két fő fejlődési tendenciát hangsúlyoz, elsősorban a Pamiatnik Literacki folyóirat kezdeményezésével: *Bibliografia literacka czasopism polskich*, illetve *Bibliografia historii literatury i krytyki literackiej polskiej*. Az első világháború után a megváltozott történelmi feltételek között folytatódó harmadik fejlődési szakaszra az irodalomtörténész, bibliográfus és könyvtáros egyéni erőfeszítéseivel létrehozott új munkák jellemzőek, mint Gabriel Korbut (*Literatura polska*), Stefan Vrtel-Wierczynski (*Bibliografia literatury polskiej*), az Eugeniusz Kucharski által irányított folyóirat-bibliográfia (*Bibliografia literacka czasopism polskich 1857—1900*), Piotr Grzegorzyc a

Ruch Literacki révén elindított (*Bibliografia literatury polskiej*) vállalkozása.

Az irodalmi bibliográfia új törekvéseit, módszereit jelző művekkel az ötvenes évek után az intézményes bibliográfiai munkálatok föllendülő szakasza következett. Ennek alapjait az Instytut Badan Literackich létrejötte teremtette meg. Az újabb fordulat a *Polska Bibliografia Literacka* (1948) megindulásával, rövidebb vagy hosszabb távú programok kidolgozásával üg össze. S olyan vállalkozások kísérik, mint az ismert *Bibliografia literatury polskiej* „Nowy Korbut” sorozata, vagy a *Bibliografia zawartosc literackiej czasopism polskich XIX i XX w. (do 1939 r.)* különböző műhelyek szervezett gyűjtőmunkájával készült hatalmas anyaga.

A megvalósuló nagy bibliográfiai tervmunkák részletezését J. Czachowska kötete végén kiegészíti a lengyel irodalmi bibliográfiai szerzői munkásságának összegezésével (195—211), amely évszázados (1878—1978) távlatban mutatja be egyéni teljesítményük, s a közös vállalkozásokban végzett bibliográfiai munkájuk eredményeit. Ebben áttekintést kapunk a szerző több évtizedes tevékenységéről is, amely alapul szolgált a *Rozwój bibliografii literackiej w Polsce* megírásához.

HOPP LAJOS

Запаско Яким — Исаевич Ярослав: Пам'ятки книжкого мистецтва. Каталог стародруків, виданих в Україні. Книга перша (1574—1700). Львів, 1981. (Lvovi Állami Egyetem és a Felsőoktatási Kiadó gondozásában), 135 l., 188 ill., díszkötésben.

A szovjet könyvtörténeti kutatás újabb, jelentős eredménnyel gyarapította a tudományt: Jaroszlav Iszaevics és Jakim Zapaszko tollából megjelent az Ukrajnában nyomtatott könyvek kumulált katalógusának első kötete, amely a Lvovi Apostollal kezdve (1574), 1600-ig tárgyalja az anyagot.

A szerzők művük megírásakor a területi elvet érvényesítették, földrajzi körülhatárolásuk az Ukrán SZSZK 1945-ben kialakult képéhez igazodik, vagyis a klasszikus ukrán államon kívül az egykor a lengyel jogar alá tartozó történelmi tájakat (Galícia, Volhinia) is számításba vették. 34 nyomda 762 nyomtatványának leírását készítették el, ezekből 180 a lengyel, 151 a latin nyelvű, 432 a cirillbetűs (egyházi szláv illetve ukrán nyelven).

A tulajdonképpeni katalógus előtt egy rövid, de kitűnően sikerült nyomdatörténeti áttekintés olvasható (1—23. l.), mely-

ben kirajzolódnak a tágabb művelődéstörténeti összefüggések.

A katalógus felépítése kronologikus, az egyes nyomtatványok bibliográfiai leírása a következő szkémát követi: szerző, cím, impresszumatatok, formátum, pagináció, szedéstükör, díszek, nyomdász, grafikus, tartalmi ismertetés, standard-tételszámozott bibliográfiákra való hivatkozás, példánykimutatás a legfontosabb európai és amerikai könyvtárak állományára alapozva. Esetenként közlik a könyv utóéletének adatait (facsimile kiadások), illetve a dedikált példányokra hívják fel a figyelmet, külön említést nyernek a héber, órmény és görög szövegrészletek.

A katalógus tekintetbe vette az egylevel-es nyomtatványokat is, valamint a példányszerűen nem ismert könyveket, az utóbbiak adatsorait levéltári és szakirodalmi forrásokból állították össze. (Ezt a teljesítményt különösképpen értékelnünk kell, mivel a második világháború rettenetes pusztítást végzett a szóban forgó terület könyvtáraiban, s egyes ritka könyvekről ma már csak annyi nyom maradt, hogy valamikor egy példányukat őrizte egy lengyel vagy ukrán gyűjtemény.)

A 762 tételes katalógus olvasásakor az ukrán és a lengyel barokk művelődés, írásbeliség káprázatos gazdagsága bontakozik ki előttünk. Működésében látjuk a keleti szlávok irányába közvetítő „lengyel filtrumot”.

A cirillbetűs könyvek tartalmilag elsősorban a liturgikus, hagiográfiai, teológiai, apologetikai, ékesszólási műfajokhoz tartoznak. A lengyel és a latin anyagban megtaláljuk a versesköteteket, az iskoladramát, a tankönyveket, a disszertációkat, a kalendáriumokat, a miraculum-gyűjteményeket, az állami és egyházi élet dokumentumait (törvények, zsinati jegyzőkönyvek), az emblematicát, a matematikát, a húsvét-kiszámítási vitákat és a Sarmaticát. A 9. tétel — hungarica, Báthory István körlevele a pénzügyekről, 1578-ból. A katalógus példánykimutatási rubrikájában két könyvet említ az OSZK, egyet a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományából. 6 mutató segíti a tájékozódást: nyomda-és nyomdászmutató (valamennyi faktort névszerint felsorolják), összeolvasztott szerző-incipitmutató, az egyes nyomdák könyvtermésének mutatója, témamutató, a grafikusok mutatója (köztük az azonosítatlan monogrammisták), kumulált névmutató. A mutatók a katalógus tételszámaira utalnak.

A szerzők Lvovban dolgoznak, művük egyaránt méltó a „Leopolis triplex” hagyományaihoz, valamint a forradalom előtti és a szovjet könyvtörténeti kutatás kiemel-

kedő eredményeihez. Ugyanaz az igényesség jellemzi ezt a könyvet, amelyet I. Szvencickij, I. Ohienko, Sz. Maszlov, I. Kaganov munkáiból volt módunk megismerni. Az illusztrációk kiváló minőségűek. A katalógus 3100 példányban jelent meg, beszerzését minden régi könyvekkel foglalkozó kutatóhelynek ajánljuk.

A készülő második kötetnek számos hungarica vonatkozása lesz, ismertetésére a maga idején visszatérünk.

OJTOZI ESZTER

Július Sopko: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku. Matica Slovenská, Martin, 1982. 400 p. Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur II.

J. Sopko kódexkatalógusának II. kötete a Magyarországon és Romániában őrzött, a mai Szlovákia, az akkori Magyarország területéről a XVIII—XIX. században vásárlással vagy ajándékozással és egyéb módon elkerült kódexek leírását tartalmazza. A jelen kötet szerkesztési elvei, feldolgozási módszere, a kódexek leírása azonos az első kötetével. Ezt a Könyvszemle 98/1982/2. 175—177. lapjain ismertettem. A második kötet megjelenését nagyon vártuk már, mert az első kötet előszavának több hivatkozása az ebben a kötetben tárgyalt kódexekre vonatkozott. A külföldi szakemberek, akik nem ismerik olyan alaposan országaink közös középkori történelmét és csak a rövidített latin nyelvű előszóból tájékozódhattak, a két kötet együtteséből érthetik csak meg középkori művelődésünk helyzetét, összetevőit, könyv- és könyvtári kultúránk akkori és mostani viszonyait.

Már az első kötet ismertetésekor hangsúlyoztuk és ezt újból megismételjük, hogy a szerző a kódexkatalógusok közreadásával régóta nélkülözött segédeszközökhöz juttatta az érintett országok középkori könyvtörténetével foglalkozókat. A kódexkatalógusban tárgyalt magyarországi és romániai könyvtárakban őrzött kódexeknek nagyon változatos a provenienciája. (A kódexek esetében az a földrajzi terület, ahol a kódexet írták.) Európa országai közül legnagyobb számban természetesen a környező országok szerepelnek: Ausztria, Csehország, Szilézia, Lengyelország, valamint a kulturális kapcsolatoknál fogva jelentős az olasz eredetű kódexek száma is. A kódexek használata magától értetődően arra a földrajzi területre koncentrálná, amit a középkorban, illetve 1918-ig Észak-

Magyarországnak, Felső-Magyarországnak neveztek. Pozsony (Bratislava, Pressburg), a Szepeesség (Spiš, Zips) és a bányavárosok a legjelentősebb helyek, ahol a kódexek használatban voltak. Egyes esetekben azonban bizonytalan mind a proveniencia, mind a használat és használok helye illetve személye, és csak a tulajdonosokat illetve a jelenlegi possessort ismerjük. Ebben az esetben a legszélesebb körű kutatásra van szükség, és gyakran meg kell elégednünk csak a tények regisztrálásával a megoldás helyett.

Egerben, a Főszékesegyházi Könyvtárban van az ún. Miskolci László féle missale. (U 2 VI 5), amelyet a Szt. Vér kultusz alapján kapcsolt Garamszentbenedekhez Radó Polikárp. (*Libri liturgici . . . Hungariae . . .* ed. rev. et aucta L. Mezey. Bp. 1973. 149. p.) Ezt a véleményt elfogadta a katalógus szerzője is. Azonban ellentmondás van a garamszentbenedeki Szt. Vér kultusz és a Miskolci László-féle kódex kora között. Radó maga is óvatosabban fogalmazta ezt meg más alkalommal: „mindenesetre bizonyos, hogy a Szt. Vért hazánkban ekkoriban (XIV. század — kiemelés tőlem) már ünneppel is tisztelték, ha nem Garamszentbenedeken, akkor máshol. Az aug. 8-i ünnepnek ez utóbbi esetben sem tudók az okát, mert tény, hogy az esztergomi egyházmegyében megvolt, mint ezt a XV. századi Pozsonyi missale tanúsítja.” (Radó P.: *Az egyházi év.* Bp. 1957. 158. p.) Ez a missale az Esztergomban őrzött ún. Pozsonyi missale (Ms. I. 20). Kétségeink az alapját meg is említi: „Bár a hagyomány arról szól, hogy a Szt. Vér ereklyét a garamszentbenedeki bencések II. Pál pápától kapták ajándékba, tehát 1454—1471 között.” (Uo.) A garamszentbenedeki Szt. Vér kápolnát ezután építették éppen az ereklye számára III. János apát (1476—1510) idején. Az Esztergomban levő Ms. I. 20. jelzetű missale-t a Pozsonyban levő ún. List-féle missaleval (Bratislava, AMB EL 13 Sopko I. 19) való rokonsága miatt sorolta Radó az OSZK-ban őrzött és a pozsonyi káptalan által a Nemzeti Múzeumnak a múlt században ajándékozott ún. pozsonyi missalékhoz. Ennek a kódexnek nem volt possessora a pozsonyi káptalan. A kódexbe Nagyszombatban írta be az esztergomi káptalan possessor bejegyzését 1804-ben Palkovich György. Berkovits Ilona, aki a kódex díszítésével foglalkozott, osztrák hatás alatt álló magyarországi kódexnek tartotta. A kódex szövegvizsgálata jelentős eltérést mutatott az ún. pozsonyi missalék szövegével, de a szövege alapján az esztergomi egyházmegye Ausztriával szomszédos nyugat-magyarországi területén,

esetleg Pozsonyban használták. (Körmeny K.: *A Knauz-hagyatékek kódextörvényei . . .* Bp. 1979. MTAK Közleményei Új sorozat 7. 25. p.) Ebben a missalében jelezve van aug. 8-án az Adventus Sanguinis Christi ünnepe, ami egyetlen ún. pozsonyi missalében sincs benne. Radó egy másik kódex vizsgálatánál éppen a ünnep hiányából arra következtetett, hogy az illető breviariumot nem az esztergomi egyházmegye számára írták: „Item defectus est festi ad adventus sanguinis Christi ostendit, codicem originaliter non esse scriptum directe pro diocesi Strigoniensi” OSZK Clmae 409 Breviarium per anni circulum ecclesiae Albaregalensis s. XV/2.” (Radó P. *Libri liturgici . . .* ed. rev. et aucta L. Mezey. Bp. 1973. 344—345. p.) Esztergomban a Szt. Vér kultusz már a XIV. században megvolt az 1397-es Canonica Visitatio szerint. (Kovács Zoltán: *Új adalék a magyar Szentvér tisztelethez.* Vigilia 29/1964/574—575. p.) A Miskolci László féle missalét Radó bencésnek tartja, de Garamszentbenedekhez a Szt. Vér kultusz miatt kapcsolta. Ebben az esetben a kultusz és a kódex kora között közel 100 év eltérés van. A garamszentbenedeki kultusz későbbi, mint a kódex.

A magyarországi kódexek közül Szt. Benedek júl. 18-i octaváját három kódex kalendáriuma jelzi: a Pray-, a Szelepchényi és a Miskolci László-féle. Közülük a Pray- és a Szelepchényi-kódex bencés eredete a szakirodalomban elfogadott. A Szelepchényi kódexet az esztergomi egyházmegye területén levő valamely bencés kolostor számára készítették, Szigeti Kilián véleménye szerint 1075 után Garamszentbenedeknek. (Szigeti Kilián: *A Szelepchényi kódex*, MKSzle 77/1961/363. p.) Radó Polikárpnak az a véleménye, hogy a Szelepchényi kódexet az esztergomi káptalan tagjai használták, akik között kezdetben bencés szerzetesek is voltak. (Radó P.: *Hazánk legrégebb liturgikus könyve — a Szelepchényi kódex.* MKSzle 63/1939/400. p.) A Miskolci László féle missale de sanctis részének szövegei, a kalendárium bencés jellege mellett az esztergomi rítushoz kapcsolják a kódexet. (Körmeny Kinga: *Egy XV. századi magyarországi graduale.* MKSzle 90/1973/1—2. 113. p.) Ez ügyben elgondolkodtató a következő adat: III. János garamszentbenedeki apát (1476—1510) egy breviariumot íratott és Esztergomból kért erre a célra mintapéldányt a másoló, Fülöpösi Balázs részére. (Marcell Mária: *Gergely budai scriptor.* MKSzle 87/1971/4. 266. p.) A rendelkezésünkre álló források szerint Garamszentbenedeken nem maradt fenn bencés liturgikus könyv. Esztergomi rítusú missale azonban volt hasz-

nálában Garamszentbenedeken és nagy valószínűséggel esztergomi rítusú breviariumot küldtek másolásra is. (Körmenydy Kinga: *A Knauz hagyaték* i. m. 90—94. p.)

A fent tárgyalt két kódex eredete (provenienciája) ezért véleményünk szerint az esztergomi egyházmegye területe, használói körét szűkíteni tudjuk a Ms. I. 20 jelzetű, Esztergomban levő missale esetében Pozsonyra vagy környékére, a másik kódex esetében már csak a jelenlegi possessort, az egri Főszékesegyházi könyvtárat jelölhetjük meg kétséget kizáróan.

Több tulajdonossal rendelkezett a Filipecz-pontificale (Esztergom, Simor Könyvtár L VII 8.). Provenienciája tekintetében a véleményem azonos: A budai királyi könyvfestő műhelyben készült. Filipecz (Pruisz) János nagyváradi, majd olomouci püspök tulajdonában volt, később a pozsonyi káptalani könyvtárba került és a káptalan ajándékozta Simor János esztergomi érseknek a múlt században. (Csapodi Csaba: *Filipecz (Pruisz) János nagyváradi és olomouci püspök könyvei*. MKSzle 83/1967/243—246. p.) Ehhez hasonlóan biztosan ismerjük az ún. pozsonyi missaléknak a használati körét és utolsó possessort, a pozsonyi káptalant, de ezeknek a kódexeknek sem mindnek a keletkezési helye Pozsony. Az OSZK Clmae 94, 214, 215, 216, 219, 220, 222 pozsonyi provenienciájú is, de az OSZK Clmae 218 és az Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár M. I. 20 nem pozsonyi provenienciájú, legfeljebb pozsonyi, vagy Pozsony környékén volt használatban.

Ma Romániában, Gyulafehérvárott (Alba Iulia) a Batthyaneumban őrzik a Beneéthy formuláskönyvet. (R I 152) Beneéthy Mátyás Tommaso Amadei és Nyási Demeter vikáriussága idején az Esztergomban működő esztergomi szentszék jegyzője volt. Várdai Pál esztergomi érsek a török elől először Pozsonyba menekült és a formuláskönyv a pozsonyi káptalannál maradt, — „helycserével” így került a pozsonyi káptalan számadáskönyve Esztergomba, Liber proventum 1472—1529. Ms. I. 311 — a pozsonyi káptalantól szerezte meg Batthyány Ignác. (Bónis György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv*. Levéltári Közlemények 44—45/1974/89—100. p.) A formuláskönyv eredete (provenienciája): Esztergom, használati helye: Esztergom, possessora: esztergomi szentszék, pozsonyi káptalan, majd a gyulafehérvári Batthyaneum.

Szintén csak egyik possessora volt a pozsonyi káptalan a múlt században a Pray kódexnek. A Halotti Beszédet tartalmazó kódexünk provenienciájára a szakirodalom-

ban több feltevés olvasható, mind a kodicológusok, mind a művészettörténészek részéről (Radó, Ratkos, Mezey, Hoffmann Edit és Wehli Tünde). Cornides Dániel Henrik csukárdi plébános missaléját még Pozsonyban a káptalani könyvtárban tanulmányozta. „Calendarium. Ex Missali Ms Membranaceo, quod sibi Iohannes Emirici (!) Custos Eöölæ Posenien(sis) anno M. CCC. LVII. describi curavit, habeturque in Bibliotheca Ven. Capituli Posoniensis Sub Num. LII.” (Cornides Dániel: *Calendarium . . . et notitia genealogica*. MTAK Kézirattár Tört. 2° 141. 8. f.) Ez a missale a Beneéthy formuláskönyvvel együtt kerülhetett Batthyány Ignác kezestül Gyulafehérvárra, ahol ma a jelzet: R II 134.

A XVIII—XIX. század a nagy könyvgyűjtemények kialakulásának a kora. A főurak, főpapok és a nemesség felső rétege (Batthyány Ignác, Esterházy Károly, Patachich Adám, Széchenyi Ferenc, Teleki József, Jankovich Miklós) külföldről és az akkori Magyarország egész területéről vásároltak kódexeket, könyveket, a nemzeti intézmények pedig ajándékozás útján is gyarapodtak kódexekkel, könyvekkel és múzeumi tárgyakkal. A második kötet előszavában erre nagyon rövid utalást ugyan olvashatunk, de a kódexek provenienciájának tisztázásához és főleg könyvés és könyvtártörténetünkben kevésbé járatos kutatók eligazodásához részünkről ezt nem találjuk elég kimerítőnek.

A kódexkatalógusban szereplő kódexek ugyanis egy területenként különböző színvonalú, de tartalmában egységes európai műveltséget közvetítettek a korabeli — és közvetve a mai — olvasónak is. E műveltségnek helyi változatait csak akkor tudjuk helyesen értékelni, ha minden összetevőjét az adott kor összefüggésében vizsgáljuk. Ha bármelyik összetevő nem kellően feltárt, az „olvasat” hibás lesz. Közös feladatunk, hogy közös középkori műveltségünkről minél világosabb képet adjunk, „olvasatunk” a lehetőségekhez képest a legjobb legyen. Ehhez azonban nélkülözhetetlen a közös forrásokról készült kutatási eredmények kölcsönös ismerete és felhasználása. Követendő példával is rendelkezünk már: kezünkben van a pozsonyi Városi Levéltár esztergomi rítusú missale notatumának kiadása. (*Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Ed. J. Szendrei and R. Rybaric. Bp. 1982. Musica Danubiana I.)

A fenti példát szem előtt tartva megemlítjük azt a magától értetődő tényt, hogy a recensens nem azokat a kódexeket tárgyalta, amelyeknek meghatározásával tökéletesen egyetért. Csak azokkal foglal-

kozott, amelyekhez hozzá tudta fűzni a szakirodalom és a saját kutatásai alapján a megjegyzéseit. Evvel szeretne hozzájárulni a közös forrásokról kapható kép — lehetőségeinkhez mért — hitelességéhez.

KÖRMENDY KINGA

Pagis, D.—Fleischer, E.: A Bibliography of the Writings of Prof. Jefim (Haim) Schirmann (1904—1981). Jerusalem, 1983. 48 l.

Schirmann professzor a középkori héber költészet tanára volt a jeruzsálemi Héber Egyetemen 1942—1968-ig. A kritikai szöveg-gondozás mellett az esztétikai és történeti értékelésre is súlyt fektetett. Az elsők között kereste a héber költészet tárgy-történeti kapcsolatait. Szövegközléseiből hadd emeljük ki Ben Szira és Szaádja Chivi-cáfolatának újabb töredékeit. A cambridgei geniza új sorozatából egy kötetnyit válogatott és publikált. Foglalkoztatta a héber dráma és a zsidó zene is. Zeneakadémiát végzett, és maga nagyszerű hegedűs volt. Ő fedezte fel és közölte az első héber drámát (kézirataiból kettő az MTA Kaufmann-gyűjteményében van). Úttörő tanulmányt írt a színházról és muzsikáról az olasz zsidóság XVI—XVIII. századaiban. Kiadta az Orsz. Rabbiképző Intézet tulajdonában levő Romanelli-kéziratot. Nevezett a XVIII—XIX. század fordulóján költő, drámaíró, fordító és útleíró volt.

Schirmann megérte még, hogy összegyűjtött dolgozatai 1979—80-ban két kötetben, 800 lapon megjelenhettek.

Bibliográfiája először a tisztelgésre kiadott Emlékkönyvben látott napvilágot (Jerusalem, 1970. 413—428.). Most bővítetten és haláláig kiegészítetten, 202 számot tartalmaz. Ehhez járulnak cikkei a különböző enciklopédiákban.

A bibliofil kiadványt tanítványának, E. Fleischer professornak, a héber liturgiai költészet világhírű kutatójának gyönyörű előszava díszíti.

SCHIEBER SÁNDOR

Wiljo Tervonen ja Irene Wichmann (toim.): Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Helsinki, 1982. 158 l. (Castrenianumin toimitteita 24)

A finnugor rokonságból következően is a finn—magyar kulturális kapcsolatoknak mindkét nép számára fokozott jelentősége volt, illetve van. A finn—magyar kulturális vegyesbizottság ezért 1980-ban úgy

határozott, hogy egy a két ország kutatóiból álló munkaközösséggel megírattja, 1984-ben pedig kiadja a finn—magyar művelődési kapcsolatok történetét. Az ismertetendő bibliográfiát finn részről e vállalkozás egyik elölmunkálataként jelentették meg.

A bibliográfia szerzői a tárgykörbe tartozó finn nyelvű, valamint a Finnországban bármely nyelven megjelent irodalmat dolgozták föl. Pontosabban megnevezve: számba vették a magyar szépirodalom fordításait, az önállóan publikált művektől a folyóiratokban, antológiákban stb. megjelent versekig, novelláig. Sőt a magyar drámák kéziratos finn fordításait szintén nyilvántartják. A magyar zenei anyagot, kottákat, a Finnországban készült hanglemezeket ugyancsak. Ezenkívül a szerzők felveszik a magyar tárgyú regényeket, novellákat, verseket, a Magyarországra, annak történelmére, kultúrájára, a finn—magyar kapcsolatokra vonatkozó írásokat. Számos adatot közölnek a napilapokból is, de ezeknek az átnézését az anyag nagysága miatt nem végezték el rendszeresen, főleg az 1820 és 1870 között megjelenteket dolgozták föl. A legkorábbiak kivételével ugyancsak kihagyták a kifejezetten tudományos publikációkat, ezek ugyanis az illető szakterület bibliográfiáiban megtalálhatók.

A bevezető után a bibliográfia pontos könyvészeti adatokkal 1929 tételt sorol föl a szerzők — szerkesztett művek esetében a címek — betűrendjében. A legkorábbi adat 1821-ből való. Az összeállítást bő névmutató (133—150), tárgymutató (151—155), a fontosabb periodikák listája (156—7) és rövidítésjegyzék (158) zárja.

A bibliográfia értékes hozzájárulás a hungarológiai, sőt tudománytörténeti szempontból a finnugrisztikai irodalomhoz is. Külön érdeme, hogy a művelődési kapcsolatokat komplexen, nemcsak egy szűkebb területen tárja föl.

Hiba vagy föltétlen pótolni való kevés akad az összeállításban. Például a *Vini kuohuu* aligha a *Bor*, hanem a *Forr a bor* című Gárdonyi-mű fordítása. Ödön von Horváth nem magyar író. Szabó T. Ádám keresztnéve az 1410. tételben helyesen, a 9-ben azonban tévesen szerepel (Aladár). Janus Pannoniust sem lehet Jánosnak nevezni. Megemlítem, hogy Arvi Järventaus *Debrecenhez* című kis kiadványa (Debrecen, 1935) finnül és magyarul párhuzamosan közli az írónak a debreceni Bunda vendéglőhöz írt versét, a *Tervehdys Debrecenin Bundalle-t*. Szintén magyar kiadás a Petőfi születésének 150. évfordulójára (1973) finnül is megjelent, Petőfi életéről szóló, több versét (Otto Manninen és

Toivo Lyy fordításában) ugyancsak tartalmazó Radó György-féle válogatás: *Sándor Petőfi kertoo elämästään* (Bp., é. n. 48 l.) és az Ady-centenariumra a Kulturális Kapcsolatok Intézete által finnül is publikált füzet, amelyhez az előszót Kerényi Ferenc írta, s ugyanő válogatta az Arvo Turtiainen-fordította Ady-verseket is: *Endre Ady 1877—1919* (Bp., 1977. 30 l.). Ezeket szintén ajánlom a szerzők figyelmébe, valamint a finn és a Finnországban használt lapp evangélikus énekeskönyv néhány (régi) magyar énekét. Kaarle Krohn (Väinö) *Ferencz Kenyi* című versének nagy népszerűsége magyarázza, hogy a költeményt a bibliográfiában említett helyen kívül még igen sokszor publikálták (vö. A. Molnár: *Filológiai Közöny* 1975: 198—214; 1976: 412—4). Noha csak néhány rövidebb

kulturális tárgyú írás van benne, érdekessége miatt talán föl lehetett volna venni azt a finn és magyar nyelvű cikkeket vegyesen tartalmazó újság-különszámot is, amelyet 1977-ben Lahtiban adtak ki az ottani Finn—Magyar Társaság 25 éves jubileumára: *Suomi—Unkari Seura Lahti 25-vuotta Finn—Magyar Társaság Lahti 25-éves*”. Viljo Tervonen és Irene Wichmann színvonalas munkája nemcsak a finn—magyar kapcsolatok kutatóinak alapvető segédeszköz, hanem komplexitásában például szolgálhat más hasonló bibliográfiai földolgozásokhoz is. Köszönet illeti érte a szerzőket és a Helsinki Egyetem finn és finnugor nyelvészeti tanszékeit, amelyek a kiadásról gondoskodtak.

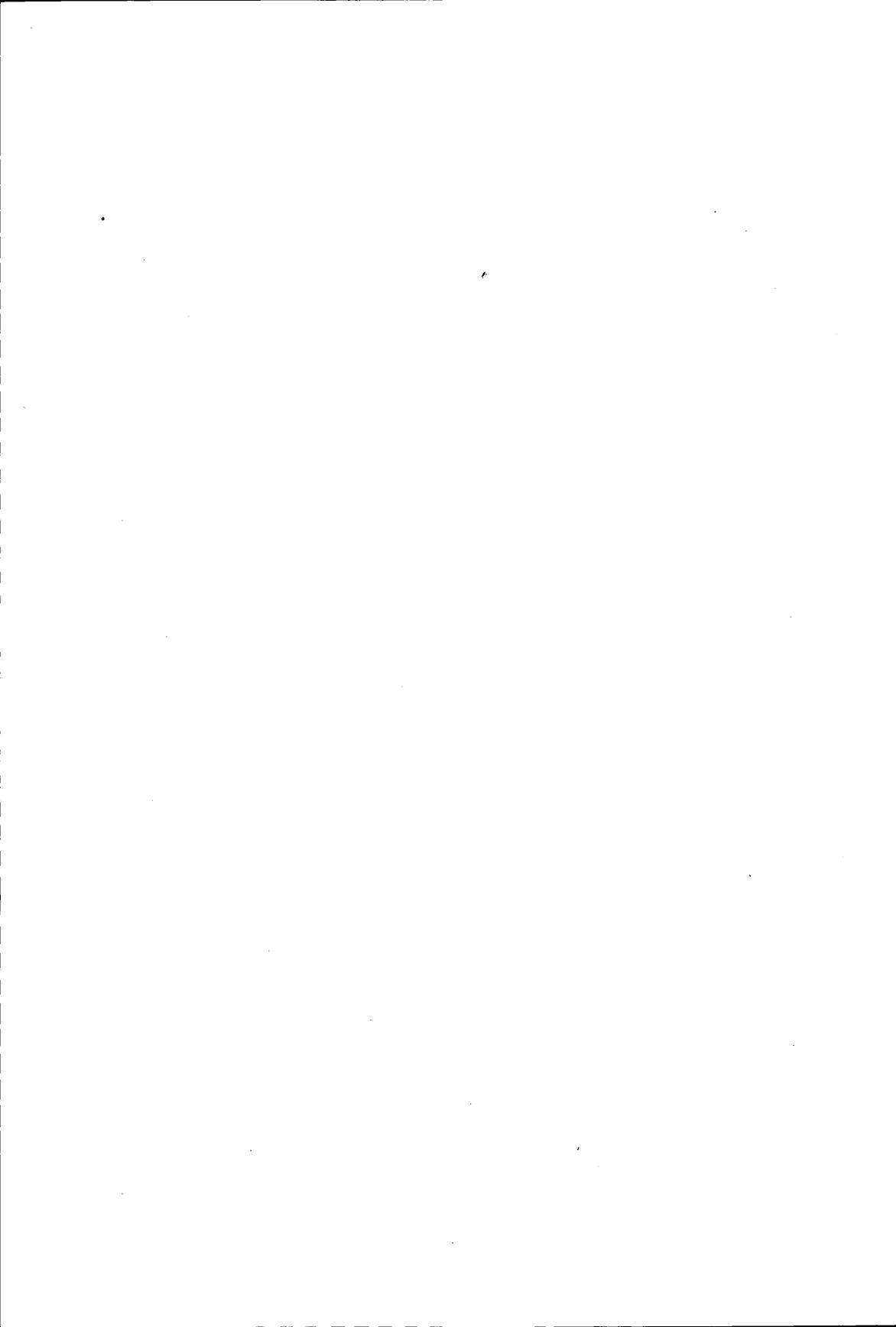
A. MOLNÁR FERENC

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. II. 8. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
84.18015 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5712 S. UNIVERSITY AVENUE
CHICAGO, ILLINOIS 60637

TARTALOM

<i>Kristó Gyula</i> : Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I.	159
<i>Szelestei N. László</i> : A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról. (Ismeretlen legendaváltozat)	176
<i>Mader Béla</i> : A Tudományos Gyűjtemény Csongrád vármegyei olvasói	204

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Soltész Zoltánné</i> : A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendáriuma és Árgirus-kiadása	224
<i>Nádasdy Lajos</i> : Egy ismeretlen iskoladráma-programgyűjtemény a 18. századból	233
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez	240
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Egy kéziratos deista röpirat 1819-ből	244
<i>Miklóssy János</i> : A Kladderadatsch című német élelap magyar lezármazottjai ...	245
<i>Fráter Zoltán</i> : Egy Krúdy-regény változatai	248
<i>Kormányos András</i> : A szegedi Munkáskönyvtár történetéből	251

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : Megkezdték a 16. századi német nemzeti bibliográfia publikálását ..	261
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Adatok az RMK kiadásának történetéhez	264
<i>Borsa Gedeon</i> : Figyelemre méltó antikvár-könyvjegyzékek	265

S Z E M L E

A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp. 1981. (<i>Fülöp Géza</i>) ...	268
Csapodiné Gárdonyi Klára: Európai kódexfestő művészet. Bp. 1981. (<i>Kádár Zoltán</i>)	270
Rozsondai Marianne: A könyvkötés művésze. Bp. 1983. (<i>Vekerdi László</i>)	271
Szemelvények a 16—17. század magyar nyelvi orvosi kézikönyveiből. Kiad. Sztatky Mária. Bp. 1983. (<i>Buzinkay Géza</i>)	272
Medicor News Index 1868—1982. Szerk. Csaba Gabriella, Horváth Tibor, Környei Márta. Bp. 1983. (<i>Szepsesváry Tamás</i>)	272
Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. Bp.—Leiden, 1983. (<i>Dán Róbert</i>)	273
Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte I—II. Bad-Isburg, 1982—1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	275
Jadwiga Chachowska: Rozwój bibliografii literackiej w Polsce. Warszawa—Wrocław, 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	276
Zapaszko Jakim—Iszaovics Jaroszlav: Pamjatki knizskogo misztetetva. Katalog sztarodruk vidanih na Ukraini (1574—1700). Lwow, 1981. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	277
Julius Sopko: Stredovské latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku. Martin, 1982. (<i>Körmendy Kinga</i>)	278
Pagis, D.—Fleischer, E.: A Bibliography of the Writings of prof Jefim (Haim) Schirmann. Jerusalem, 1983. (<i>Scheiber Sándor</i>)	281
Viļjos Tervonen—Irene Wichmann: Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Helsinki, 1982. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	281

SOMMAIRE

<i>Kristó, Gyula</i> : La critique des sources et des sources critiques se rapportant aux années 1040 de l'histoire hongroise. I ^e P.	159
<i>Szelestei, N. Iászló</i> : Une variante de légende inconnue du XIV ^e siècle. (Les problèmes de texte de la légende de Saint Ladislas)	176
<i>Mader, Béla</i> : Les lecteurs de la revue Tudományos Gyűjtemény au comitat Csongrád	204

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Un calendrier inconnu et une édition d'Árgirus de l'imprimerie Farkas de Csepreg	224
<i>Nádasdy, Lajos</i> : Un recueil de programme des drames scolaires inconnu du XVIII ^e siècle	233
<i>Enyedí, Sándor</i> : A l'histoire de la Société Transylvainne pour la Publication des Manuscrits	240
<i>Pintér, Márta Zsuzsanna</i> : Un pamphlet manuscrit d'Esztérgom	244
<i>Miklóssy, János</i> : Les descendants hongrois du journal satirique intitulé Kladderata	245
<i>Fráter, Zoltán</i> : Les variantes d'un roman de Krúdy.	248
<i>Kormányos, András</i> : De l'histoire de la Bibliothèque Ouvrière de Szeged	251

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : On a commencé à publier la bibliographie nationale allemande du XVI ^e siècle	261
<i>Kőhegyi, Mihály</i> : Quelques données à la publication de l'Ancienne Bibliothèque Hongroise	264
<i>Borsa, Gedeon</i> : Voilà enfin un catalogue d'antiquariat exigeant	265

REVUE

L'histoire du Collège de Pépa. Réd. par Zsolt Trócsányi Bp. 1981. (<i>Fülöp, Géza</i>)	268
M ^{me} Csapodi-Gárdonyi, Klára: L'art de la miniature européenne. Bp. 1981. (<i>Kádár, Zoltán</i>)	270
Rozsondai, Marianne: L'art de la reliure des livres. Bp. 1983. (<i>Vekerdi, László</i>) ..	271
Morceaux choisis des manuels de médecine en langue hongroise des XVI ^e et XVII ^e siècles. Publ. par Mária Sztatky. Bp. 1983. (<i>Buzinkay, Géza</i>)	272
Medicor News Index 1968—1982. Réd. par Gabriella Csaba, Tibor Horváth, Márta Környei. Bp. 1983. (<i>Szepesváry, Tamás</i>)	272
Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. Bp.—Leiden, 1983. (<i>Dán, Róbert</i>)	273
Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte I—II. Bad-Idburg, 1982—1983. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	275
Jadwiga Chachowska: Rozwój bibliografii literackiej w Polsce Warszawa—Wrocław, 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	276
Zapaszko, Jakim—Iszaevics, Jaroszlav: Pamjatki knizskogo misztectva. Katalog sztarodruk vidanij na Ukraini. (1574—1700). Lvov, 1981. (<i>Ojtozi, Eszter</i>) ...	277
Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. Martin, 1982. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	278
Tervonen, Viljo—Wichmann, Irene: Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Helsinki, 1982. (<i>A. Molnár, Ferenc</i>)	281
Pagia, D.—Fleischer, E.: A Bibliography of the Writings of prof. Jefim (Haim) Schirrmann. Jerusalem, 1983. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	281

HA 7753

CSABY-
TAR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. évfolyam

1984

4

KADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. ÉVF. 1984/4. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társ szerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

★

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzszámára. Elfizetési díj: 100 Ft. Elfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan, II.

A következő forrás, amellyel kapcsolatban Gerics József forráskritikai vizsgálódást végzett az 1040-es évekre vonatkozóan, a *nagyobbik Gellért-legendá*. Mint ismerte tes, e ponton Gerics e legendát teljesen célzatos, tudatosan torz képet adó kútfőnek minősíti. Szerinte a legendaszerző fő törekvése a valósággal ellentétben annak igazolása volt, hogy „hőse [Gellért] nem tartozott Aba pápailag kiközösített támogatói és az anathémával sújtott püspökök közé”, ugyanis „Gellért szent hírének súlyosan veszélyeztette volna még az a pusztá gyanú is, hogy őt szintén érinti a Péter megbuktatóira kimondott pápai átok” (194.). Ez az okfejtés azonban még Gerics logikai rendszerében sem feddhetetlen, ugyanis a nagyobbik Gellért-legendá nem tett említést a magyarokat sújtó pápai átokról, vagyis ha Gerics nyomán azt tételezzük fel: a legendaszerző egész mondanivalóját arra építette fel, hogy tisztára mossa Gellértet a pápai anathéma bélyegétől, voltaképpen légüres térben építkezett, hiszen az ő olvasói — legalábbis a legendából — nem tudhattak az anathémáról. Különböen is, kiket és mikor vetett anathéma alá a pápa? Az Altaichi Évkönyv egy, az 1044. év eseményei sorában szerepeltetett rövid megjegyzése arról tudósít: „akiket a pápa, Szent Péter utóda, már korábban kiátkozott, mivel királyukat meggyalázták.”³⁶ Az Annales e tudósítása átkerült a magyar krónikába.³⁷ Nem haszon nélküli az átadó és az átvevő szöveget egymással párhuzamba állítani:

Altaichi Évkönyv:

„Igitur eo die, cum vellent conflagere, ut supra diximus, uterque populus, tantum progressus, ut facilis invicem esset prospectus, tenuis nubecula, id est caeleste signum, adparuit, quos apostolicus, successor beati Petri, eo quod regem suum dehonestarent, iam pridem anathemizarat. Et ecce turbo vehemens ex parte nostratium ortus pulverem nimium adversariorum ingessit obtutibus.”

Magyar krónika:

Tradunt autem Teutonici, quod cum ad prelium appropinquassent, cum caelesti signo nebula tenuis apparuit, turboque vehemens divinitus incitatus terribilem pulverem obtutibus ingessit Vngarorum, quos iam pridem, ut dicitur, quia Petrum suum regem dehonestaverant, dominus apostolicus anathemate dampnaverat feriendo. Commisso igitur prelio inter utrumque diu et acriter pugnatum est.”

A két szöveg összevetése több érdekes körülményre hívja fel a figyelmet. Mindenekelőtt az szembeötlő, hogy az Altaichi Évkönyvben a kiátkozásra vonatkozó részmondat hiányos és nem illik az ezt körülvevő szövegbe. Hiányos annyiban, hogy a textusból nem derül ki, a „quos” kikre vonatkozik, vagyis

³⁶ AAm. 36.

³⁷ SRH. I. 331 – 332.

hogy kiket vetett anathéma alá a pápa. Az Évkönyvet használó magyar krónika észlelve ezt a hibát, oly módon alakította át az idegen forrásból vett szöveget, hogy a „*quos*” egyértelműen a magyarokra vonatkozzék: „*Vngarorum, quos*”. Ezért értelmezi nyilván Gerics is az anathémát a magyarokra (186.), majd ezt tovább magyarázza Abára és híveire (190., 193.), illetve „mindazokra a magyarországi püspökökre is, akik részesek voltak például Péter törvényeinek megsemmisítésében” (194.). De az Altaichi Évkönyv után induló Pauler Gyula viszont egy helyütt úgy fogalmazott, hogy a III. Henrik ellen 1044-ben felvonult magyar sereget átkozta ki Szent Péter utóda.³⁸ Ez ugyan aligha lehet a helyes értelmezés, mivel az Évkönyv 1044-re tett híre azt mondja, hogy „már korábban” (*iam pridem*) megtörtént a kiátkozás, annyit mégis bizonyít, hogy az anathémának az Altaichi Évkönyv szerinti értelmezése (főleg abban a vonatkozásban, hogy kikre mondatott ki) nem mentes a problémáktól. Még nyomatékosabban húzza ezt alá az a körülmény, hogy a pápai anathémáról tudósító részmondat idegen test abban a szövegkörnyezetben, ahol az Annalesben olvasható. Itt a ménfői csata leírását szakítja félbe, méghozzá indokolatlanul és mesterkéltén; közvetlenül előtte ugyanis az Évkönyv arról tudósít, hogy égi jelként jelentéktelen felhőcske jelent meg, közvetlenül utána pedig arról, hogy a németek oldaláról támadt heves szél a port egyenesen az ellenfelek szemébe vitte. Biztosra vehető, hogy a pápai anathéma az Altaichi Évkönyvben nincs helyén. Ezt már az a magyar krónikás is észrevette, aki az Annalest forrásként használta. Kútfője nyilvánvaló hibáját oly módon vélte kijavítani, hogy egymás mellé illesztette a két összetartozó mozzanatot: a jelentéktelen kód (és nem felhőcske) mint égi jel feltűnését, valamint azt, hogy az Isten akarataiból támadt hatalmas szélvihar iszonyú port vitt a magyarok szemébe, akiket — s így kapcsolja e tudósításhoz az anathéma híret —, mint mondják, a pápa már előbb kiátkozott, mivel királyukat, Pétert (Péter neve az Annalesben hiányzik) meggyalázták. A magyar krónika „javítása” azonban nem változtat azon a körülményen, hogy az anathémát közlő mondat az Altaichi Évkönyvben nincs helyén, s ennél fogva még azt is bizonytalannak kell minősítenünk: kikre, milyen magyar csoportra — továbbá mikor — mondott a pápa átkot.

Abból a megfigyelésből kiindulva, hogy az Évkönyvben az anathéma kimondását közlő hír nincs jó helyen, felvetődhet, hogy vajon ennek az információnak egyáltalán a 1044. év eseményei között kell-e helyet keresnünk. Tovább növeli a gyanút, hogy a mai helyén, az 1044. év alatt levő szöveg szinte bizonyosan nem 1044. évi anathémáról számol be, ti. 1044-hez viszonyítva jelzi, hogy annak kimondása „már korábban” megtörtént. Ha viszont az Annales frójának szerkesztői munkája folytán tévesen került besorolásra az 1044. év eseményei közé, akkor még kevésbé állapítható meg, hogy ez a „*iam pridem*” mikorra tehető. Még egy további gyanúról kell szólnunk: az anathéma okaként az Évkönyv azt jelöli meg, hogy azok, akikre ezt az átkot kimondták, „dehonestálták” (*dehonestarunt*) királyukat, vagyis „megbecstelenítették”, „elcsúfították” vagy „meggyalázták”. A *dehonestare* ige vonatkozhat ugyan Péter 1041. évi elűzésére, de legalább ilyen joggal gondolhatunk arra, hogy 1046. évi megvakítására utalhat. Eszerint elképzelhető tehát, hogy az Évkönyv 1046 utáni állagából kerülhetett át szerkesztői figyelmetlenség folytán az 1044. év eseményei közé, oda azonban — árulkodó módon — végképpen szerencsétlenül

³⁸ PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* Bp. 1899. 87., de vö. 83. és 418. old. 170. jegyz.

illesztették be. Ráadásul az anathéma szempontjából idegen szövegekörnyezet mellett a „*iam pridem*” időmeghatározás is szerkesztési zavarra mutat. Ha feltevésünk megállja a helyét, akkor az Altaichi Évkönyvben 1044-nél olvasható, a pápa által „már korábban” kimondott átkot valójában 1046-ot követően alkalmazta egyházi fenytékként a római egyház feje Péter megvakítója ellen. Mindenesetre az Annales kellően méltatlankodik Péter megvakítása miatt, mondván, „soha nem hallották, hogy királyi méltósággal ilyen történt”.³⁹ Bármiként is álljon tehát a helyzet a pápa által a magyarokra (bizonyos magyar csoportokra) kimondott anathémával, a nagyobbik Gellért-legendá egész ide vonatkozó tudósításának hitelét annak tükrében vizsgálni, hogy a legenda-szerző legfőbb törekvése a szentté avatott Gellért tisztára mosása volt a magyarországi püspökökre kimondott anathéma alól, nem lehet. Nincs erre mód több ok miatt sem. Részint azért, mert a legenda nem ad hírt erről a pápai kiátkozásról, részint azért, mert ha volt is ilyen, nem biztos, hogy minden magyart érintett, aki Abának támasza és Péternek ellenfele volt (tehát egyetemlegesen a magyarországi püspököket), részint pedig azért, mert Gellért nem volt Aba párthíve. Egy esetleges, 1044 előtti anathéma Gelléltre — nem létező Aba-pártisága miatt — bizonyára nem vonatkozott. Mindebből az következik, hogy a nagyobbik Gellért-legendá hitelét az 1040-es évekre vonatkozóan Gerics-től eltérően határozzuk meg.

A nagyobbik Gellért-legendá 1040-es évekre vonatkozó csekély forrásértékének bizonyosságául hivatkozik Gerics a krónika és e legenda kapcsolatára, ahhoz az állásponthoz csatlakozva, amely a krónikát tekinti elsődlegesnek a legendával szemben.⁴⁰ A jelen cikk keretei között nem vállalkozhatunk a krónika és a legenda bonyolult kapcsolatrendszerének egészének feldolgozására,⁴¹ amelyet kiváltképpen megnehezít az a körülmény, hogy mind a magyar krónika (a krónikakompozíció), mind a nagyobbik Gellért-legendá jelen formájában XIV. századi és többszörösen átírt szövegében ismert. Így hát meg kell elégednünk néhány olyan szempont mérlegelésével, amelyet Gerics említ fel tanulmányában a legenda krónikával szembeni másodlagosságát bizonyítandó. Gerics szerint a legenda Aba Sámuel korára vonatkozó tudósítása három ponton minősül tendenciózusan torzítottnak a krónikához képest. Egyrészt: míg a krónika 1044-re teszi Gellért fellépését Aba ellen, addig ez a legendában „korábbi időpontra tolódik”, 1042 húsvétjára. Másrészt: a krónika csak az Aba elleni összeesküvők lemeszárításának módja miatt marasztalja el Abát, bezzeg a legenda már „Péter királyságának esküszegő bitorlásá”-ért és „alattvalói lázadás”-ért vádoltatja Gellérrtel Abát. Harmadrészt: míg a krónika szerint Gellért csak annyit jövendölt meg Abának, hogy „veszedelem vár rá”, addig a legenda már Aba királyi hatalma elvesztésének jóslatát adja Gellért szájába (194–195.). Tegyük mérlegre ezeket a mozzanatokot!

Kezdjük annak a véleménynek az idézésével, amelyet az itt vázolt problémákat magukban hordozó forráshelyek, azaz az Aba ellen elmondott Gellért-beszéd kapcsán ifj. Horváth János fogalmazott meg, aki a krónika elsőbbségét vallotta a Gellért-legendával szemben:

³⁹ AAm. 43.

⁴⁰ Ifj. HORVÁTH JÁNOS: a 35. jegyzetben i. m. 66–74.

⁴¹ Bizonyos vonatkozásaira kitértünk kéziratot kandidátusi értekezésünkben: *A történelmi és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikáirodalomunkban*. Szeged 1968. 40–69.

„Gellértnek Aba királyt dorgáló beszédét szintén erre a régi krónikára kell visszavezetnünk annak ellenére, hogy a *mai* krónikaszövegek csak nagyon kivonatosan közlik ezt a beszédet. Mindamellett a krónikák még kivonatosságuk ellenére is többet tudnak az Aba király által megölték számát illetően, mint a legendáknak egymáshoz közelálló szövegei. Tudják például, hogy Aba 50 nemest öletett meg, amiről a legendák hallgatnak. Ez csak úgy lehetséges, hogy a Nagy Legenda őszövege kivonatolta itt a krónikák bővebb előadását.”⁴²

Horváth János helyesen figyelt fel arra, hogy a krónikában ma olvasható tudósítás Gellért fellépéséről Aba ellen — kivonatos szöveg. Felfogása értelmében egy eredeti, bővebb krónikaszövegből kivonatolással jött létre a *mai* krónikaszöveg, s ugyancsak ebből a bővebb krónikaszövegből származtatja a legenda *mai*, szintén kivonatos szövegét. Mindkét *mai* textus kivonat tehát, ám a legenda szövege sokkal részletezőbb. Nem várható el, hogy az eseményről alig pár sorban tudósító *mai* krónikaszöveg mindazokat tartalmazza, amiről a mintegy négyszer terjedelmesebb szöveget közlő legenda szól. Úgy tűnik, Gericsnek az az okfejtése, amely a krónika és a legenda összevetésén alapult, ezt a körülményt, a kivonatolás tényét nem vette figyelembe.

Ha mármost Gerics okfejtését részleteiben tesszük vizsgálat tárgyává, akkor is elsielettnék minősül Gericsnek az a megállapítása, hogy tendenciózusan, Gellértet a pápai anathémától való mentesítés szándékával „alakította át a legendaszerző Aba és Gellért kapcsolatának krónikabeli ábrázolását” (195.). Kezdjük azzal a kronológiai kérdéssel, hogy — Gerics szerint — a legenda 1042-re hozza előre Gellért Aba elleni próféciaját, amely a krónikában 1044-re vonatkozóan szerepel! A krónika 1044. évi keltezése onnan adódik, hogy e forrás „Gellért fellépését ugyanannak az évnek az eseményeként adja elő, mint amelyben a ménfői csatát is leírja” (194.), amely pedig köztudottan 1044-ben volt. A legenda 1042. évi kelte Gellért próféciajának egy mondatán alapul; a püspök ugyanis ezt jósolta meg Abának: „Ecce anno tertio excitabitur in te gladius ultionis, qui a te auferet regnum, per te fraude acquisitum”.⁴³ Az itt olvasható „*anno futuro tertio*” kifejezést Gerics „a jövő harmadik évre” értelmezi (194.),⁴⁴ mivel pedig Aba királyságának 1044-ben szakadt vége, az ilyen jelentésű szöveget tartalmazó próféciajának 1042-ben kellett elhangoznia. Anélkül, hogy mindenáron kifogásolnánk egy ilyenféle értelmezés helyességét, utalnunk kell arra, hogy a szakirodalomban másfajta — egyébként nem problémamentes — magyarázat is napvilágot látott. Szabó Károly a „*tertio*”-t nem az „*anno*”-ra vonatkoztatta, hanem az „*excitabitur*” igével hozta kapcsolatba, s így a következő fordítás adódik: „Íme a jövő évben harmadszor támad föl ellened a bosszúállás kardja, mely tőled álnokul szerzett országodat el fogja venni”.⁴⁵ Nyitva hagyva az értelmezés kérdését, egyéb megfontolás sem támasztja alá annak a megállapításnak az igazát, hogy a nagyobbik Gellért-legenda szerzője tudatosan tette korábbi időre — 1044 helyett 1042-re —

⁴² Ifj. HORVÁTH János: a 35. jegyzetben i. m. 74. Vö. VÁCZY Péter: *A Vazul-hagyomány középkori kútforrásainkban*. Levéltári Közlemények 18–19 (1940–1941) 325.

⁴³ SRH. II. 500.

⁴⁴ Hasonló fordítást ad SZABÓ Flóris: a 30. jegyzetben i. m. 89.: „Íme, az *eljövendő harmadik évben* bosszúzó kard támad fel ellened, mely csalárdsággal szerzett uralmat elveszi tőled”.

⁴⁵ SZABÓ Károly: *Péter és Aba. Értekezések a történeti tudományok köréből* II. 3. Pest 1872. 26. Ezt az értelmezést tette magáévá PAULER Gyula: a 38. jegyzetben i. m. 85., 419. old. 177. jegyz.

Gellért és Aba szembenállását, s ily módon minél korábbi időben mentesítette Gellértet a pápai anathémát eredményező Aba-pártiság gyanújától. Ez a megfontolás pedig nem más, mint a középkori emberek, beleértve a krónika- és legendaszerzőket is, érzéketlensége az időrend, a történelmi események évszámai iránt.⁴⁶

Kezdjük a krónikával! Ismeretes, hogy egy krónikaszerzőnek éppen az 1040-es évek eseményei kapcsán „rendbe kellett szednie” a kronológiát, s ezért illesztette az I. András uralkodásáról szóló beszámoló folyamába azt a megjegyzést, hogy „Szent István király halála óta tehát tizenegy esztendő és négy hónap telt el András király uralkodásának első évéig”.⁴⁷ Ez mindenképpen téves megjelölése a tényleges időtartamnak, hiszen Szent István halála (1038) és I. András trónra lépte (1046) között csak nyolc év van. A krónikaszerző azonban az időrend egyes részletei vonatkozásában is tévedett. Aba királlyá választását követően szól arról, hogy „Aba királyságának harmadik évében Péter Henrikkel, a németek királyával együtt nagy sereggel jött Aba király ellen”, s mikor Aba meghallotta, hogy Pétert a német uralkodó jóindulatúan fogadta, „az Úr 1042. évében követeiket küldött a császárhoz”.⁴⁸ A megfogalmazásból világosan kiderül, hogy a krónikairónak fogalma sem volt arról, hogy a valóságban Aba országlásának harmadik éve nem azonos 1042-vel. Tévedése annál súlyosabban esik latba, mivel az 1042. évi dátum megadásánál az Altaichi Évkönyvet használta és követte, s onnan tudomást szerezhetett volna, hogy Abát 1041-ben emelték királlyá.⁴⁹ Nem tűnik ki kronológiai tájékozottságával a legendaszerző sem. Egyrészt — a krónikával egyezően — ő is úgy vélte, hogy Szent István halála után a tizenegyedik évben nyerte el Gellért a vértanúságot, ami pontosan annyira és úgy téves, mint a Szent István halála és I. András trónra lépte közötti időül a krónikában megadott tizenegy év. Másrészt a legendaíró úgy számolt, hogy Gellért Abával szembeni próféciájától egy lustrum (vagyis öt év) telt el, s a következő lustrum kezdetén (azaz a próféciától számított hatodik évben) tört ki az a lázadás, amely meghozta Gellért számára a vértanúságot.⁵⁰ Csak mai szemmel nézve igaz, hogy a „krónika tehát 1044., a nagyobb és kisebb [Gellért-] legenda ellenben 1042. húsvétjára keltezi Gellért próféciáját” (194.) Valójában sem a krónikaíró, sem a legendaszerző nem rendelkezett világos képpel arról, hogy milyen sorrendben és melyik évhez kapcsolódóan követték egymást az események: jószerével még azzal sem voltak tisztában, hogy melyik király mettől meddig és mennyi ideig uralkodott. Ez mindenestre nagymértékben megkérdőjelezi a legendaszerző Gerics által kimutatni szándékolt tudatosságát a tekintetben, hogy a krónikát felhasználva az eseményeket Gellért érdekében átértékelt.

De vajon a legendaszerző valóban használta-e a krónikát, akár abban a formában, ahogyan Horváth János gondolta, hogy ti. a nagyobbik Gellért-legenda őszövege merített egy régi krónikából? Ismételten hangoztatva, hogy

⁴⁶ Tanulmányok példákát sorol fel erre MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák*. Századok 100 (1966) 716–717.

⁴⁷ SRH. I. 351. GERÉB László (a 14. jegyzetben i. m. 121.) fordítása. L. HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 307.

⁴⁸ SRH. I. 326. A „regis” szó „regni”-re javítását illetően l. JUHÁSZ László: a 21. jegyzetben i. m. 31–32.

⁴⁹ AAm. 29., 26.

⁵⁰ SRH. II. 501., 500.

a krónika és a nagyobbik Gellért-legenda viszonyának kimerítő tárgyalása meghaladná ennek a dolgozatnak a kereteit, éppen a most vizsgált esemény, Gellért fellépése Aba ellen, mintha érdekes adalékkul szolgálna a krónika és a legenda viszonyához. Idézzük e ponton a magyar krónika ma ismert szövegét magyar fordításban:

„A magyar nemesek . . . összeesküdtek, hogy megölik őt [Abát]. Közülük pedig az egyik feljelentette a királynál azokat, akik megölésére esküdtek össze, akik közül azokat, akiket tudott, fogságra vetve megöletett bírósági vizsgálat nélkül, ami a király nagy kárára változott. Amikor ugyanis a király a nagybőjtöt Csanádon ünnepelte, e nagybőjt alatt mintegy ötven nemes férfit tanácskozás ürügyén egy házba zárt, és fegyveres vitézek által lemeszáróltatta őket, anélkül, hogy bűnüket rájuk bizonyították vagy bevallották volna. Ezért Szent Gellért csanádi püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjósolta, hogy veszedelem fenyegeti.”⁵¹

A krónika *mai* szövege kétszer mondja el, hogy Aba bírósági eljárás mellőzésével embereket végeztetett ki. Hogy erre Aba uralma alatt kétszer került volna sor, természetesen nem zárható ki, de bizonyos körülmények kételyt ébresztenek egy ilyen feltevessel szemben. Egyrészt az, hogy a magyar ügyekben éppen ezekben az években jól értesült Altaichi Évkönyv csak *egy* Aba elleni összeesküvésről tud.⁵² Másrészt pedig az, hogy a két vérengzés leírása a krónikában két forrással mutat közeli rokonságot, az első vérengzés szövege az Annales tudósításával, a másodiké pedig azzal, ami a nagyobbik Gellért-legendában olvasható. A tartalmi megfelelésen túl ezt szövegpárhuzamok is jelzik:

Altaichi Évkönyv:

„*Conspiraverant enim plerique principes . . . Igitur quidam . . . omnes coniuratos regi prodidit, innotuit*”.

Nagyobbik Gellért-legenda:

„*Nam sanctis quadragesime diebus honestissimos quosque sui consilii viros . . . ausus est interficere. Qui cum ad sedem Morisenum . . . venisset, paschalia sacramenta celebraturus*”.

Magyar krónika:

„*Hungari vero nobiles . . . conspiraverunt . . . Quidam autem ex ipsis notificavit regi in necem eius coniuratos*”.⁵³

Magyar krónika:

„*Num enim rex Quadragesimam Chanadini celebraret, in eadem Quadragesima circiter quinquaginta viros nobiles sub pretextu consiliandi in quadam domo conclusit*”.⁵⁴

Szembeötlő, hogy az Altaichi Évkönyvet forrásként használó magyar krónika tartózkodott teljes mondatok szó szerinti átvételétől, hanem forrásainak kifejezései helyett szívesen alkalmazott szinonimákat. Csak ebből a rövid szakaszból véve példákat: az Annales szerint Aba ellen főemberek (*principes*) esküdtek össze, a krónika szerint magyar nemesek (*Hungari . . . nobiles*), azzal a céllal, hogy erőszakosan megölve (*necatum*) adják át a császárnak, illetve hogy meggyilkolják őt (*ipsum occiderent*). Valaki azonban tájékoztatta erről a királyt (*prodidit, innotuit, illetve notificavit*), aki egy részüket (*quorum*

⁵¹ SRH. I. 329–330.

⁵² AAm. 34.

⁵³ AAm. 34., SRH. I. 329.

⁵⁴ SRH. II. 500., SRH I. 329–330. A szövegpárhuzamokat a legenda és a krónika kritikai kiadása nem tünteti fel, hasonlóan tagadja a két szöveg kapcsolatát Váczy Péter: a 42. jegyzetben i. m. 325.

aliquos), illetve azokat, akiket tudott (*eos, quos potuit*) meggyilkoltatta (*iussit necari*, illetve *fecit interfici*). A szó szerinti szövegátvételek rovására a szinonimák ilyen mérvű használata egy rövid passzuson belül aligha a véletlen műve. A magyar krónika szerzője törekedett arra, hogy ugyan az Évkönyv alapján, de lehetőleg saját szavaival adja elő a történeteket. Nos, ugyanez a tendencia figyelhető meg a nagyobbik Gellért-legendára és a krónika vonatkozásában is a vizsgálatba bevont, szintén rövid szövegen belül. A legenda szerint tanácsának igen tisztos embereit (*honestissimos quosque sui consilii viros*), a krónika szerint pedig nemes férfiakat (*viros nobiles*) barmok vagy oktalan állatok módjára merészelt agyonveretni (*ausus est interficere*), illetve lemészároltatta őket (*fecit eos obtruncari*). A legenda arról tudósít, hogy Aba a húsvét megünneplésére ment Marosvárra (*ad sedem Morisenam*), a krónika meg arról, hogy a király a nagyböjtöt Csanádon (*Chanadini*) ünnepelte. Stíluskritikai megfontolások is szólnak tehát amellet, hogy a krónika a legenda (persze, nem a mai szövegében ismert legenda) szövegének átvételekor ugyanúgy járt el, mint amikor egy másik forrását, az Altaichi Évkönyvet használta: viszonylag keveset vett át szó szerint, inkább előnyben részesítette forrásai alapján az eseményeknek saját szavaival történő elmondását. Ez arra mutathat, hogy a krónika és a legenda viszonyában a legendának (a legenda Horváth János által feltett őszövegének) kell elsőbbséget biztosítanunk. A filológiai érvek mellett erre szolgál bizonyossággal az a körülmény, hogy már hihetőleg egy korai krónikaszerkesztmény azért örökölte meg kétszeresen Aba vélhetően egyszerű vérengzését, mert erről két, egymástól független forrásában, az Altaichi Évkönyvben és a Gellért-legendára ún. őszövegében olvasott, s nem vállalkozott arra, hogy a két forrás feltehetően egyazon eseményre vonatkozó leírását maga összevonja, egy történéssé olvassza össze. Továbbra sem tekintve feladatunknak a Gellért-legendára és a krónika kapcsolata bonyolult kérdéskörének részletes elemzését, e helyütt csak annyit jegyzünk meg: az Aba által megölt 50-es számának, a „*quingenta*” szónak a jelenléte a krónikában és hiánya a legendában nem feltétlenül bizonyosság a legenda másodlagossága mellett — mint Horváth János vélte —, hanem többféle módon is magyarázható. Elképzelhető, hogy a legenda másolásai során elkövetett hiba eredményeképpen esett ki az 50-es szám, amelynek egykori meglétére a nagyobbik legendában a „*quosque*” szó utalhat, amely a kisebbik Gellért-legendára mai szövegében már nem is található meg, a tévesztési folyamat végső állomásának jeleként. A krónika 50-es számára szellemes magyarázatot adott Marczali Henrik. Szerinte az 50-es szám a böjt latin nevéből, az XL írásjegyből fejlődött. A quadragesimából lett 40, majd a 40-ből 50.⁵⁵

A krónikaszerző bizonyos pontokon forrásai szövegére támaszkodva, de lehetőleg kerülve a szó szerinti átvételeket, rövidítés nélkül írta le az eseményeket, máshol viszont, ahol a bővebb szöveg számára, aki nem Gellértről írt legendát, hanem a magyar történelemről krónikát, érdektelen volt, rövidített, illetve — Horváth János kifejezését használva — kivonalt. Idézzük magyar fordításban a nagyobbik Gellért-legendából Gellért Aba elleni beszédét: „A szent böjt megtartása a vétkeseknek bűnbocsánatra, az igazaknak jutalom-

⁵⁵ SRH. II. 476.; MARCZALI Henrik: *A magyar történet kútjói az Árpádok korában*. Bp. 1880. 28. Az Aba által megölt férfiak 40-es száma olvasható Mügelinnél: SRH. II. 157., valamint a XIV. századi krónikakompozíció két szövegvariánsában: SRH. I. 330.

ra adatott, de te, király, kardod öldöklésével mocskoltad be,⁵⁶ tőlem pedig elragadtad atya nevemet, mert íme, ma nélkülözniem kell édes fiaimat. Nem érdemelsz hát e napon semmi bűnbocsánatot. Mivel pedig Krisztusért készen állok a halálra, megmondom a jövődöt. Íme, az elkövetkező harmadik évben [avagy: a jövő évben harmadszor] le fog rád csapni a megtorlás kardja, amely elveszi majd tőled hitszegéssel szerzett királyi hatalmat” (190.).⁵⁷ Írjuk le e legendaszöveg mellé a krónika rövid, egy mondatos tudósítását erről az eseményről, amelyet ifj. Horváth János nyomán kivonatnak tartunk: „Ezért [előkelő emberek – bírósági ítélet nélküli – kivégzése miatt] Szent Gellért csanádi püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjósolta, hogy veszedelem fenyegeti”.⁵⁸ Gellértnek a legendában bővebben előadott beszédét a krónika frappáns rövidegességgel foglalta össze, bizonyítván azt, hogy itt valóban bővebb szöveg – Horváth szerint korai krónika-, szerintünk korai legenda-szöveg – kivonatolása történt. Mert hiszen Gellért e legenda szerint két lényeges dolgot közölt Abával: mint püspök megtagadta a bűnbocsánatot, mint szent pedig megjósolta a király komor jövőjét. A krónika pontosan ezt a két mozzanatot emelte ki: Gellért mint püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjövendölte az Abát fenyegető veszedelmet. Mindennek ismeretében erejüket látszanak veszteni Gericsnek mindazon okfejtései, amelyek annak bizonyítására irányultak: a Gellért-legendaszövegét tekintve „a középkori történetíró »bírói elfogultságának« világos esetével van dolgunk” (195.), vagyis hogy a Gellért-legendáé éppen azért, mert hőse, Gellért érdekében számos torzítást követett el a krónikához képest mind a kronológia, mind Aba bűnlajstroma, mind pedig a megjövendölt büntetés vonatkozásában, nem tekinthető a kor, az 1040-es évek megbízható forrásának. Ezzel szemben a fent kifejtettek alapján mi úgy látjuk: nincs okunk megvonni a hitelt a legenda ezen évekre vonatkozó tudósításától.

A kritikus (vagyis problémákkal terhes, vitás) források közül utolsóként az Altaichi Évkönyvvel kell foglalkoznunk. Gerics elsősorban az Annales 1041. évi magyar vonatkozású híreit veti vizsgálat alá, s „magyar eredetű tradíció”-ból (192.), „magyar informátor tájékoztatása”-ból (193.) eredezteti az itt olvasható tudósításokat. Ezzel a magyarországi szakirodalom mérvadónak tűnő megállapításait teszi magáévá. A magyar szóbeli információk adóiról többen úgy vélekedtek, hogy azok I. András király német földre menekült özvegyétől és fiától, Salamontól, valamint azok környezetétől származnak.⁵⁹ Mielőtt ennek vizsgálatára térnénk, azt kell mondanunk: az Évkönyv 1041. évi

⁵⁶ A legenda e helye bizonyítja: Gellért haragjának oka maga a vérengzés volt, nem pedig pusztán az, hogy „gyónás és a halálra való készület nélkül pusztították el őket” (194.). Ugyancsak erre mutat az is, hogy a legenda szerint Gellért „kegyetlensége miatt” (*de sua crudelitate*) kezdte fenyegetni Abát: SRH. II. 500.

⁵⁷ SRH. II. 500.

⁵⁸ SRH. I. 330.

⁵⁹ HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lezár-mazói*. Bp. 1925. 84.; VÁCZY Péter: a 42. jegyzetben i. m. 307. Magyarországi írott forrás használatát tételezi fel az Altaichi Évkönyvben GYÖRY János: *Gesta regum – gesta nobilitum*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai XXIX. Bp. 1948. 73–74.; CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 304., 348., 351–352., 359–360. Az Annales általános megítélésére l. Alphons LHOTSKY: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband XIX. Graz–Köln 1963. 173.

magyar vonatkozású tudósításának középpontjában Gizella személye áll, s Péter alakja annak tükrében nyer negatív beállítást, amilyen gögösen, zsarnoki módon bánt Szent István özvegyével, jóllehet Péter esküvel fogadta még István életében, hogy a királynét mindig tisztelni fogja, és semmit nem vesz el tőle azokból, amelyeket a király adott neki. Még azt is megígérte Péter, hogy Gizellát mindenkiel szemben megvédi, bárki is akarjon neki ártani. Erre nemcsak Péter, hanem az ország összes főemberei is esküt tettek. De István halála után mindössze egy évig bánt Péter Gizellával tisztelettel, majd ezután összes javától megfosztotta őt. Előbb azokat a birtokokat vette el erőszakkal tőle, amelyeket férjétől, Istvántól még életében kapott, majd pénzét is, amely csak az övé volt, s esküre kényszerítette az özvegyet, hogy Péter engedélye nélkül senkinek nem ad a maradékból. Egy bizonyos városban helyezte el, őrséget rendelt mellé, és sem ő nem mehetett sehová, sem az oda érkezők nem kereshették fel őt. Gizella három évig tűrte ezt, majd

„összehívta az ország előkelőit, és emlékeztette őket neki tett esküjükre. Ők az irgalmasságtól vezettetve, azt tanácsolták a királynak [Péternek], hagyja abba az igazságtalanságot, hogy ne essenek mindannyian vele együtt siralmas esküszegésbe. Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott makacosságában. Végül tudtára adták, hogy nem akarnak esküszegők lenni és elpártolnak tőle, ha a matrósnának nem adja meg, ami az övé. Mivel azután mindezt semmive vette, és mit sem szívelt meg abból, amit mondtak neki, Isten kegyelméből elérkezett az ideje annak, hogy véget érjen elvetemültsége... mivel sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott érdemesnek még csak meghallgatni sem. Ennek láttán az ország előkelői egyetértve elhatározták, hogy megölik [Péter] egyik hűbéresét, Budót, mindezeknek a gaszágoknak az értelmi szerzőjét, akinek tanácsára [a király] tett mindent, minthogy szándékának teljesen megfelelt. Ezért a királyhoz menve, állhatatosan követelték kiadatását halálbüntetés céljából, mint mindannyiuk közellenségéét, aki országának és honfitársainak vesztére tör... Megragadván őt, darabokra tépve ölték meg és két kisgyermekének a szemét vájták ki. Ezért a király nagyon megrémült és még azon az éjen kevesedmagával bajor földre menekült... A magyarok pedig, amint látták, hogy elmenekült, új királyt állítottak, Obo [Aba] volt a neve, és ahogyan a királyokat szokás, hamarosan felszentelték... Ez a király tehát zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott, és két, erőszakkal elvett püspökséget [Aba] vissza akart adni a főpásztoroknak. Mivel azonban másokat szenteltek fel, ezt az ügyet fenntartotta a római pápa döntésének” (191 – 192.).⁶⁰

Gerics ezt az itt hosszan idézett szöveget forrásérték szempontjából igen magasra értékeli. „Mivel a szerző a mű egyéb helyein Aba elszánt ellenfelének mutatkozik, előadása egészében Abára vonatkozó birodalmi álláspont részét közvetíti 1041-nél is.” Csak fokozhatja ennek jelentőségét az, hogy e hírek és értékelések „voltaképpen magyar eredetű tradíción alapulnak”, s e szöveg „igazában az Abát uralomra juttató mozgalom védőbeszédének is tekinthető”. Vagyis nincs másról szó, mint arról, hogy „az altaichi bencés az egészsel azonosította magát, informátorának kilétére való tekintet nélkül” (192.). Mivel tehát Gerics ezt a beállítást hitelesnek tekinti, ennek figyelembevételével ítéli meg Péter első országglását és Aba trónra kerülését. Az Annales alapján jut arra a következtetésre, hogy „Péterrel az István-kori püspöki kar is konfliktusba került”, s hogy Aba törvényesen uralkodott, mert „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg, hanem magukra hagyott alattvalók választottak maguknak király nem-létében mindenképpen szükséges, új uralkodót”.

⁶⁰ AAm. 24 – 26.

„A szöveg szerint . . . a magyarok nem úzték el a királyt [Pétert], hanem távozásával ő hagyta magukra alattvalóit” (193.). Külön kiemeli Gerics az Altaichi Évkönyv idézett szövegének „a hűbérjog szempontjából egyenesen példás” alapállását. A magyar urak teljesen a hűbérjog alapján jártak el: fellépésük „a király iránti hűséget hajszálnyira sem sérti”, ugyanis nem Péter „életére és testi épségére törnek, hanem gonosz tanácsosáéra”. A fellépést megelőzően „a magyar urak . . . a hűbérjognak teljesen megfelelő, urukat többszörösen figyelmeztetik, és a hűbérviszony megszüntetésével, magára hagyással fenyegetik”. Ez „olyan eljárás, amelyre a hűbérurak és uralkodók vazallusaitak a Karoling-kor óta fel szokták hatalmazni, mint kívülállókkal szembeni kötelezettségvállalásuk szankciójára” (192.). „Aba trónra juttatása és Péter intézkedéseinek megsemmisítése . . . a püspöki kar közreműködésével történt, anélkül, hogy a forrás bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését vagy Péter melletti kiállását említene”. Aba király a Péter által letett két püspök ügyében „— kifogástalanul egyházas módon — Rómához fordul. Az egyházjogász csak elismeréssel vehette tudomásul akármelyik középkori uralkodó ilyen eljárását. Aba és a püspöki kar viszonya az évkönyv szerint zavartalan együttműködéssel indult” (193.).

Magunk úgy ítéljük meg, az Altaichi Évkönyvből vett hosszú — tartalmi és szó szerinti — idézet bizonyíthatja: az Annalesben minden esemény és személy aszerint ítéltetett meg 1038–1041 között, ahogyan azt Gizella szempontja megkívánta. Ne feledjük: az Annales tudósítása alapján a magyarországi főemberek Gizella kezdeményezésére léptek fel Péter ellen, Péter Gizellával szembeni esküszegése volt az oka királytól való elpártolásuknak. Péter tehát alapvetően Gizellával szembeni törvénytelen és esküszegő magatartása miatt nyert zsarnok ábrázolást. Péter Gizella miatti elítélése követelte meg, hogy — egyelőre — enyhébb és megértőbb álláspont érvényesüljön Aba Sámuel irányában. Ilyenfajta beállítás, Péter első uralmának ennyire Gizella szempontjából való értékelése aligha magyar információra (vagy legalábbis aligha csak magyar információra) mehet vissza. Ezt a gyanút erősíti meg az a tárgyalásmód, amelyet Gerics mintaszerű elemzése bontott ki az Annalesből, hogy ti. a magyar urak Péter elleni fellépésében minden a hűbérjogi elveknek megfelelően történt. A Péterrel szemben a kabar törzsfőhöz, Abához forduló, a hűbérjogban aligha jártas magyar előkelők bizonyára nem ügyeltek lépéseik „koreográfiájában” arra, hogy ne sértsék meg a hűbérjogot. Az események hűbérjogi szempontokra ügyelő bemutatása csak a hűbéri viszonyokkal Magyarországnál régebb óta ismerkedő és immár ismeretséget kötött Bajorország (illetve Altaich) évkönyvet író, művelt szerzetesének tulajdonítható. Ő azzal, hogy szembeállította a törvénytelen, zsarnok és esküszegő Péterrel az ellene a hűbérjog alapján fellépő magyar előkelőket, Pétert akarta még inkább elmarasztalni. Ha tehát az Altaichi Évkönyv 1041. évi tudósításánál olvasható magyar vonatkozású hírek egyike-másika magyar eredete is mehet vissza, a feldolgozásban már mindenestre a bajor Gizella érdekei domináltak, s az események leírásának ez jelentette vezérfonalát. Ezért minősült Péter zsarnoknak, ezért nyertek az ellene — Gizella érdekében! — fellépő magyar urak akciói törvényes, hűbérjog által szentesített igazolást, sőt még Aba tetteinek itteni bemutatása (Péter önkényesen és törvénytelenül hozott dekrétumainak eltörlése, az ugyancsak Péter által erőszakkal elvett két püspökség betöltésére tett, az egyházjoggal teljes összhangban levő lépése) is azon kontraszt erősítését szolgálta, hogy Péter minél megátalkodottabbnak, politikája minél jogszerűt-

lenebbnek tűnjék. A *bajor* évkönyvírónak a *bajor* Gizella iránti elfogultsága színezte tehát olyanná az 1038–1041 közti eseményeket, amilyenek az az *Annales*ben ma olvasható. Még azt sem tagadhatjuk, hogy az összképet alkotó mozaikok legtöbbször (pl. Gizella és Péter ellentéte, illetve a magyar előkelők fellépése Péter ellen) nem őrizne nagyon komoly valóságmagot, a mozaikok összerakása és hézagainak egynemű anyaggal kitöltése azonban az Évkönyv szerzőjének tulajdonítható.

Mindezt az eddigi fejtegetést erősítheti meg az *Altaichi Évkönyv* egyetlen mondata, amely az 1038–1041 közti magyar vonatkozású események évkönyvbeli leírását vezeti be: „Ebben az évben [1041-ben] Péter, a magyarok királya megfosztatott uralmától, miután saját főemberei összeesküdtek ellene”.⁶¹ Volt tehát olyan hagyomány, amely sommásan úgy összegezte az eseményeket, hogy Péter első uralmának főemberei 1041. évi összeesküvése vetett véget, vagyis hogy Pétert megfosztották a királyságtól, s nem ő „hagyta magukra alattvalóit” (193.). Lényegében ez a tradíció nyert megörökítést a magyar krónikában. Eszerint „Magyarország főemberei látván népük baját... tanácsot tartván megkérték a királyt”, hogy tiltsa meg embereinek — a krónika szerint német és olasz híveinek — a gaztettek további folytatását. „A király azonban dölyfös kevélységében felfuvalkodott”, s ellene mondott a kérésnek. „Péter országlásának harmadik esztendejében tehát a magyar főemberek és vitézek, a püspökök tanácsára, összegyülekeztek Péter király ellen, és gondosan kutatták, kit találhatnak akkor az országban a királyi nemzetségből, aki alkalmas az ország kormányzására, és megszabadítja őket Péter zsarnokságától. Mivel az országban senki ilyent nem voltak képesek találni, választottak maguk közül egy ispánt, Aba nevezetűt... Péter király pedig látva, hogy a magyarok nem támogatják, erős félelmében Bajorországba futott, Henriknek, a németek királyának segítségét kérve”.⁶² A magyar krónika e részletező tudósítása, valamint az *Altaichi Évkönyv* egy rövid mondatra szorítóköző összegzése valószínűleg az igazságot hagyományozta ránk: Pétert saját főembereinek fellépése, lázadása fosztotta meg a tróntól, mint egy korábbi munkánkban rámutattunk, azoké az embereké, akik nem értettek egyet Péternek a feudalizmus erősítése érdekében eszközölt gyors ütemű (helyenként erőszakot sem nélkülöző) lépéseivel, s akiket éppen ezért Péter kiszorított udvarából, jelentős változásokat hajtva végre annak István-kori összetételén. „Péter katalizátorszerű működése nyomán az ellentétek nyíltan kirobantak. Az új király egyrészt eltávolította a csak külsődlegesen beilleszkedett elemeket, akik főként a születési arisztokráciához tartoztak. Másrészt a megüresedett pozíciókba zömmel a feudalizmust eredendően igenlő hospes-arisztokrácia tagjait ültette. Ezzel a korábbi egyensúly megbomlott, eltolódott a hivatali, illetve hospes-arisztokrácia javára. A kormányzat így a korábbinál következetesebb, gyorsabb feudalizálódás motorjává lett. Péter fellépése tehát polarizálta az erőket: az új rend lappangó ellenfeleit nyíltan áttaszította az ellenzék táborába. Saját erői megfogyatkoztak”.⁶³ Péter erőszakosan feudalizáló politikájának ellenhatása volt Aba Sámuel hasonlóan zsarnoki uralma, amely azonban éppen ellentétes irányban, a feudalizmus leépítése, a magyarországi keresztény egyház teljes meggyengítése

⁶¹ AAm. 24.

⁶² SRH. I. 323–325. GERÉB László (a 14. jegyzetben i. m. 102–103.) fordítása nyomán.

⁶³ KRISTÓ Gyula: a 35. jegyzetben i. m. 24–27.

irányában hatott, s ennek érdekében Aba még a bogumil eretnekek szövetségétől, tanaik felhasználásától sem riadt vissza. Péter 1044-ben ott folytatta, ahol 1041-ben kényszerűen abbahagyta, viszont immár a német hűbér vállalása is tetézte uralmának negatív vonásait, mindenekelőtt azt, hogy továbbra is az új rend, a feudalizmus *türelmetlen* (bár következetes) terjesztője volt. Nem igényel tehát további bővebb kifejtést, hogy Péter és Aba Sámuel országlásáról vallott felfogásunk alapvetően eltér Gericsetől. Mindössze abban értünk egyet, amit mi már 1965-ben megjelent munkánkban hangoztattunk, s most Geric is erre az álláspontra hajlik (jóllehet bizonyító apparátusából – sok egyéb más mellett – ez a körülmény sem derül ki): Péter „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szerkezetének gyökeres átalakítását” (310.) tekintette fő céljának. Különbözik felfogásunk Gellért történeti szerepének megítélését illetően is. Geric – mint ismeretes – úgy véli: noha „az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének és Aba kérielhetetlen ellenfelének szerepét kapta” (196. old. 25. jegyz.), valójában Gellért – többi püspöktársához hasonlóan – Péterrel állt ellentétben, és Abával működött együtt (303., 197.). A *Deliberatio* elemzése számunkra azt bizonyította, hogy Gellért elsősorban nem Péter, hanem Aba politikáját bírálta keményen. Több figyelmet érdemel Péter és Gellért kapcsolata. 1965-ös munkánkban valóban úgy foglaltunk állást, hogy Gellért „feltétlenül Péter híve” volt,⁶⁴ ám megállapításunkat utóbb Szegfű László kutatási eredményei módosították. Szegfű feltehetően helyesen mutatott rá Péter és Gellért ellentétére mind 1038–1041, mind pedig 1044–1046 között.⁶⁵ Tévesen hivatkozik tehát Geric arra, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalma Gellértnek Péter-pártisága mellett tört lándzsát. Ezen a ponton lehetetlen nem utalni arra, hogy Geric tárgyalat tanulmányában – jegyzetapparátusának tanúsága szerint – öt magyarországi kutató kilenc munkáját hasznosította: Pauler Gyula és Györffy György egy-egy, saját maga és e sorok írója két-két, Horváth János pedig három művel szerepel a lapalji jegyzetek között. A szakirodalom ismerete (még árnyaltabban fogalmazva: a szakirodalom megválogatásában érvényesülő, nyilvánvaló szelekció mellőzése) számos tévedéstől megóvhatta volna Gericet. Így pl. Szegfű László munkásságának ismerete, aki közel tucatnyi tanulmányában tárgyalta a Gericet is e tanulmányában foglalkoztató kérdéseket, s nem utolsósorban alapos analízist adott arról a *Deliberatióról*, amelyet Geric – egyébként joggal – az 1040-es évek egyik fő forrásának tekint, éppen abban a kérdésben világosíthatta volna fel Gericet, hogy az újabb szakirodalom már nem minősíti Gellértet „Péter rendíthetetlen hívének” (196. old. 25. jegyz.). Ugyancsak a szakirodalmi tájékozottság mentesíthette volna Gericet korábban megállapított igazságok újrafelfedezésének megkísérlésétől. Gabriel Silagi nyomán mutat rá Geric arra, hogy a *Deliberatio* lapszéli jegyzetei XV. századiak, s mivel az egyik a korjelölő „*Tempora Ovonis describuntur*” megjegyzést tartalmazza Batthyány Ignác 1790. évi szövegkiadása szerint, ezt „nem lehet elfogadni a szöveg egykorú, hiteles magyarázatának, mert legfeljebb humanizmus-kori kombináció” (197. old. 26. jegyz.). Annak ismerete, hogy – amint e sorok írója 1974-ben rámutatott – e marginális jegyzet *egyáltalán* nincs meg a *Deliberatio* kéziratá-

⁶⁴ Uo. 34.

⁶⁵ SZEGFŰ László: *Gellért, marosi püspök*. Világosság 17 (1976) 95–96.

ban,⁶⁶ s így valóban nem szolgálhat a *Deliberatio* vonatkozó része Abakoriságának bizonyosságául, egy csapásra eldöntötte volna a kérdést.

Utószóként immár csak egy tanulság levonása marad hátra: a történeti kútfők forráskritikájában a *filológiai* szempontok mellett a *történeti* megfontolások sohasem mellőzhetők. Írja bár azt a magyar krónika, hogy „a püspökök tanácsára” (*consilio episcoporum*) „magyar főemberek és vitézek” (*principes Hungarorum et milites*) léptek fel Péter zsarnoki uralma ellen, közölje bár az Altaichi Évkönyv azt, hogy Aba „a püspökök és előkelők (*episcoporum et principum*) együttes elhatározása alapján” (192.) rendelte el Péter törvényeinek megsemmisítését, ebből még nem következik, hogy „a magyar vezető osztály István-kori egésze” (303.; kiemelés tőlem — K. Gy.) szakított Péterrel és állt Aba mellé. Történelmi tapasztalat mutatja, hogy egy uralkodó osztály (kivált egy alakulóban levő, igazi körvonalát még el sem nyert uralkodó osztály) nem változtat egyik napról a másikra (vagy akár egyik évről a másikra) tökéletesen, minden tagjára érvényesen politikai pártállást. Konkrét adataink vannak az 1041–1044 közötti időből Péter híveiről. 1041-ben Péterrel néhányan Bajorországba távoztak. 1044-ben, a ménfői csatában azok árulták el Abát, akik „megőrizték barátságukat Péter király iránt”, majd pedig amikor 1044-ben Henrik király visszaültette Pétert a magyar trónra, nagy kísérettel érkeztek Fehérvárra, s a város Szűz Máriának szentelt templomában, ahol Henrik jelenlétében a királyavató szertartás lezajlott, a „főemberek gyülekezete” (*congregatio principum*) volt jelen.⁶⁷ Adjon bár hírt az Altaichi Évkönyv a ménfői csatáról szólva Pauler Gyula fordításában arról, hogy „Igen sok magyar püspök, pap, főúr fogságba jutott” (194.),⁶⁸ ez még nem elégséges alap annak kijelentésére — éppen a *Deliberatio* ismeretében —, hogy Aba „a magyarországi püspökökkel . . . *mindvégig* [kiemelés tőlem — K. Gy.] együttműködött” (197.), vagy hogy Abának „a püspöki karral *végig* [kiemelés tőlem — K. Gy.] megőrzött együttműködéséről” (308.) lehessen szólni. Aligha szabad Aba (vagy akár Péter) társadalmi bázisát még rövid időszakra is merevnek, változatlanulnak feltételezni, főleg akkor, ha tudjuk, hogy a magyarországi viszonyok kialakulatlansága, meg az események gyors hullámváza kifejezetten a politikai csoportosulások gyors átrendeződésének kedvezett. Még az eddigiek-nél is kevésbé jogosult egyedül a források hallgatásából események hiányára következtetni. Abból, hogy az Altaichi Évkönyv nem említi Abával szemben „bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését” (193.), még nem következik az, hogy Gellért ténylegesen nem is lépett fel Aba ellen.

Közhely arra hivatkozni, hogy a rendre egy kútfőre irányuló (vagyis a hitelesség megállapítása során egy időben egy kútfőt vizsgáló) forráskritika, valamint a forráskritika által minősített kútfők széles körét felhasználó történettudomány nem élhet egymás nélkül. Aki azonban — dicséretes forráskritikusi erényként — rendre *egy* forrást vizsgál a történeti következtetések levonásának igényével, avagy a kútfőkben statikussá merevedett képet viszi át a történelem dinamizmusára, az *tudatosan* vállalja a tévedést, az egyoldalúságot. Zárjuk tanulmányunkat annak idézésével, amiben maradéktalanul egyet-

⁶⁶ KRISTÓ Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 56–57. old. 80. jegyz.

⁶⁷ AAm. 25., 37.; SRH. I. 331.

⁶⁸ Ez valóban „értelmező fordítás” (194.), ugyanis az Annalesben ez olvasható: „episcopi, capellani, principes, alii complures retrahuntur”, AAm. 37.

értünk Gericcsel (avagy inkább Gerics velünk): Péter „makacsul” „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szerkezetének gyökeres átalakítását” szorgalmazta (310.). Nincs azonban *egyetlen* olyan forrásunk, amely ezt a tanulságot sugallná nekünk. A forráskritika mérlegére tett és azon megméretett források *csoportja*, a források tanulmányozásából adódó mozaikképek összeillesztése vall csak Péter ilyen minősítésének megbízható volta mellett. Vagyis ha fentebb azt mondtuk, hogy a forráskritika és a történettudomány nem élhet egymás nélkül, most azt kell mondanunk: a forráskritika és a történettudomány nem is helyettesíthető egymással.

KRISTÓ, GYULA

La critique des sources et des sources critiques se rapportant à l'histoire hongroise des années 1040

La présente étude fait des remarques à propos de l'article de József Gerics, paru dans les numéros 3 et 4 de l'année 1982 de cette revue, sous le titre *A la critiques des sources se rapportant à l'histoire hongroise des années 1040*. Dans son article, Gerics a analysé trois sources. Il a considéré identique à Pierre le roi flétri anonymement dans l'ouvrage intitulé *Deliberatio*... de l'évêque Gellért. Il a contesté la valeur de source de la légende majeure de Gellért qui se rapporte au rapport hostile de Gellért et d'Aba Sámuel. Il a assigné par contre un grand rôle aux *Annales Altahenses* pour fixer les circonstances de l'avènement d'Aba au trône. A la base de tout cela, il a tracé un tableau nouveau de l'histoire hongroise des huit années suivant la mort du roi Saint Étienne (1038). D'après Gerics, c'est la classe dirigeante de l'époque d'Étienne qui a eu des conflits avec Pierre qui était soutenu presque exclusivement par les nouveaux venus. Sa domination tyrannique a suscité le péril d'une levée en masse du peuple. Aba Sámuel a obtenu le pouvoir par une voie légale, les ecclésiastiques étaient surtout ses soutiens intérieurs. Le roi Aba, lui-même, vivait selon les règles prescrites pour les communautés religieuses. Gerics a transvalué le rôle historique de l'évêque Gellért aussi: d'après lui, l'évêque de Csanád aurait été l'adversaire de Pierre, et aurait soutenu Aba jusqu'au bout — de même que ses autres co-évêques.

La présente étude vise à analyser de nouveau les sources sur les points discutés. A propos de la *Deliberatio*, il arrive au point de vue que le roi qui y figure, peut être, selon une grande vraisemblance, le roi Aba, étant donné que l'image de l'église hongroise reflétée par la *Deliberatio* correspond à l'image d'Aba conservée par la chronique hongroise, selon laquelle le roi tâchait d'abolir les relations de classes. Les racines de cette idéologie ont été trouvées déjà par la recherche antérieure dans l'hérésie des bogumils. Comme la *Deliberatio* donne des informations de l'opposition de Gellért avec le roi flétri anonymement (qui est, à coup sûr, le roi Aba Sámuel), cette circonstance vérifie la conception de la légende majeure de Gellért, selon laquelle l'évêque de Csanád et Aba étaient des adversaires. L'originalité et l'authenticité de la légende peuvent être prouvées par la collation de la légende et de la chronique hongroise aussi. L'examen des notes inscrites en 1041 dans les *Annales d'Altaich* donnait le résultat que cette source a évalué l'histoire des années critiques (1038—1041) du point de vue de la veuve de Saint Étienne, Gisèle de Bavière, et bien que la plupart de ses informations reflètent la réalité, toute la conception est l'ouvrage de l'annaliste bavarois.

A la base d'une analyse détaillée des sources, l'étude essaie d'esquisser l'histoire hongroise des années de 1038 à 1046. D'après cela, au temps de sa première domination (1038—1041), Pierre était le propagateur impatient, bien que conséquent du féodalisme, c'est par là qu'on peut expliquer qu'on l'a considéré comme un tyran et que le nombre de ses partisans diminuait de plus en plus. L'évêque Gellért appartenait aussi à l'opposition de Pierre. En 1041, Pierre a été dépourvu du trône par la révolte de ses propres hommes principaux. Semblablement à Pierre, Aba Sámuel (1041—1044) a exercé, lui aussi, une domination tyrannique, mais dans un sens opposé à celle de Pierre. L'activité du roi Sámuel visait l'abolition du féodalisme et l'affaiblissement totale de l'église chrétienne. Dans ce but, il n'a reculé même pas d'entrer en alliance avec les bogumils, et sa manière de vivre reflétait aussi son opposition avec la société de classes. C'est cette image qui a été éternisée dans

L'ouvrage intitulé *Deliberatio* de l'évêque Gellért, qui, tout comme la légende majeure de Gellért, prouve l'opposition de l'évêque de Csanád avec Aba. Au début de sa seconde domination, en 1044, Pierre a continué là où il a interrompu, de plus, il a augmenté son impopularité en acceptant le fief allemand aussi. Son court gouvernement a été aboli par la révolte populaire de 1046, la „révolte dite paienne”, conduite par Vata.

Pour terminer, l'étude attire l'attention sur le fait que, dans la critique des sources historiques, les considérations historiques ne peuvent jamais être négligées. Et s'il est vrai que la science historique ne peut pas exister sans la critique des sources, il est tout autant vrai que la critique des sources et la science historique ne peuvent pas se substituer l'une à l'autre.

Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában

(*Miről vallanak a könyvkötések?*)

A XV. században Temesvári Pelbárt és Janus Pannonius híre és munkái jutottak el az ország határain túlra, s váltak ismertté Európában. Kortársak voltak, sőt mindketten papi pályán működtek: Janus Pannonius pécsi püspök, Temesvári Pelbárt ferences szerzetes, később Budán a ferences rend főiskoláján a teológia professzora. Janus reneszánsz költő, Pelbárt enciklopédikus műveltségű, középkori prózaíró. Mindketten latinul írtak.

Pelbárt első műve a Mária tiszteletére írt rajongás, a *Stellarium corone benedictae Marie Virginis* (A Boldogságos Szűz Mária csillagkoszorúja), melyet hála-ból és fogadalomból írt pestisből történt, csodával határos felépüléséért. A *Stellariumot* az 1480-as évek elején kezdte írni „a köznép épülése végett”, s feltehetően 1483-ban készült el vele. Valószínűleg iskolai használatra szánta a zoltárokhoz fűzött magyarázatait: *Expositio compendiosa et familiaris, libri psalmodum*. 1483–89 között írta a *Pomerium sermonum de sanctis* első, ún. téli részét (pars hyemalis), valószínűleg a 90-es évek elején megírta a második, a nyári időszakra szánt (pars estivalis) beszédsorozatot, s 1496-ra elkészült a *Pomerium sermonum de tempore*, majd 1498-ra a *Pomerium* harmadik könyve a *Sermones quadragesimales*.

A *Pomerium* a katolikus misekönyv felosztását követi, némi módosítással. A misekönyv ún. változó része három nagy egységből áll: 1. Proprium de tempore; 2. Proprium sanctorum és 3. Commune sanctorum. Pelbárt a maga *Sermones de sanctis*, vagyis a szentekről szóló beszédgyűjteményéhez hozzácsatolta a *Commune*, vagyis a több szentnek közös ünnepére szánt részt, kiemelte viszont a nagyböjti periódust, s erre a negyven napra külön kötetben írt beszédeket. Innen van a *Sermones quadragesimales* cím. A *Sermones de tempore* a vasárnapokra szánt és az egyház állandó, az év ugyanazon idejére eső ünnepeire írott beszédeket tartalmazza. Pelbárt minden ünnepnapra több beszédet írt, hogy nagyobb legyen a választási lehetőségük „... az együgyűbb papoknak, hogy ők ezek nyomán bővebb magyarázatokat tehessenek.”¹ Pelbárt a *Sermones de tempore, de sanctis* és a *quadragesimales* három nagy könyvét *Pomerium* közös címmel látta el, „mert valamint a gyümölcsösben különböző nemű termőfák, gyümölcsök és virágok vannak, úgy ebben a munkában is mindennemű és sokféle prédikációk, a tudománynak sokszerű virágai és az isteni titkoknak üdvösséges gyümölcsei találtak.”²

Utolsó nagy műve a négy kötetre tervezett *Aureum Rosarium theologie* (Az isteni tudománynak aranyos rózsakoszorúja). Az első könyvvel 1500 decem-

¹ PELBARTUS DE THEMESWAR: *Stellarium coronae beatae virginis Mariae. Prologus.*

² PELBARTUS DE THEMESWAR: *Pomerium sermonum de tempore. Prologus.*

berére, a másodikkal 1503 tavaszára lett kész, a harmadikat már nem tudta teljesen befejezni 1504 januárjában bekövetkezett halála miatt. Ezt és a negyedik könyvet — Pelbárt vázlatainak alapján — tanítványa és utóda, Laskai Osvát fejezte be. E művével egy mindent átfogó enciklopédiát akart alkotni. Nagyon sok középkori szerzőből merített, de alapja Petrus Lombardus: *Sententiarum libri quattuor* című hasonló munkája.

Főleg a *Stellarium* és a *Pomerium* három könyve jelent meg sokszor, hiszen ezek a beszédminták jól használhatók voltak, igény volt rájuk. Éppen ezért nem lehet figyelmen kívül hagyni Pelbárt hatását az európai, de különösen a magyar művelődéstörténetre. A magyar műveltség és irodalom a reneszánsz meggyökeresedéséig öt évszázadon keresztül az egyházi szellem fejlődésének az útján haladt. A nép számára a vasárnapokon és ünnepeken a templomokban elhangzó prédikációk nyújtották az egyedüli szellemi táplálékot. Pelbárt beszédeit itthon az alsó papság, a szerzetesek és azok a litterátus emberek forgatták, akik a néphez közel álltak.³ Anyanyelvű kódexirodalmunk prédikációs anyagának több mint a fele a *Pomerium*, kisebb mértékben a *Stellarium* és a *Rosarium* fordításán alapszik,⁴ innen épült be a magyar irodalmi köztudatba. Pelbárt beszédeit tele tüzdelte legendákkal és példákkal, s közülük nem egynek — mint Katona Lajos megállapítja — népmesei eredete van,⁵ s közősek egész Európában. Emellett Pelbárt beszédeit figyelemre méltó, napi társadalmi és politikai aktualitások is élénkítették, különösen a szentekről, szentté avatott királyainkról írott beszédei kínáltak párhuzamot az akkor trónon és hatalmon levőkkel.

Temesvári Pelbártot a feledés homályából a múlt század végén Szilády Áron⁶ keltette életre, s az ő nyomán foglalkozott vele behatóan Horváth Cyrill, majd Katona Lajos. A nagyközönség számára azonban csak most lettek hozzáférhetővé Pelbárt írásai, amikor V. Kovács Sándor válogatásában és jegyzeteivel, s egy kiváló fordító gárda közreműködésével, 1982-ben megjelent belőlük egy nagyobb lélegzetű válogatás.⁷ V. Kovács feltárta Pelbárt forrásait, tisztázta Pelbárt helyét és szerepét a két korszak határán, összefoglalta a magyar kódexirodalomra gyakorolt hatását, és ráirányította a szélesebb olvasóközönség figyelmét Pelbárt irodalmi munkásságának kevéssé ismert szépirodalmi vonatkozásaira.

Pelbárt magyarországi hatását leginkább tehát magyar nyelvű kódexeink mutatják. Hogy Európa-szerte mennyire ismerték és forgatták műveit, azt most egy eddig szokatlan módszerrel és oldalról, a korabeli könyvkötések, a kötéskutatás oldaláról kiindulva szeretnénk megvizsgálni.

* * *

A művelődéstörténeten belül a könyvtörténet önmagában is komplex kutatási területének aránylag fiatal ága a kötéskutatás. A bibliofiliából nőtt ki,

³ HORVÁTH Cyrill: *Temesvári Pelbárt és beszédei*. Bp. 1889. 16.

⁴ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. I. köt. Bp. 1964. 141.

⁵ KATONA Lajos: *Temesvári Pelbárt példái*. = *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, 1902, 18. köt. 2. szám 20.

⁶ SZILÁDY Áron: *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Bp. 1880.

⁷ *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Válog., kísérő tanulmányt írta és jegyz. V. Kovács Sándor. Ford. Bellus Ibolya, Jelenits István stb. Bp. 1982.

mely gyakran csak a könyv belső és külső művészi díszítése felé fordult. A kötéskutatás tudományos jellege és kutatási módszerei néhány évtizede kezdtek kialakulni. A kötések ugyanis a könyveknek nem egyszerűen csak külső burkai, hanem a könyv történetére, tulajdonosaira, használmára, a használat helyére és idejére vonatkozó lényeges adatok fontos hordozói is.

Magyarországon Rómer Flóris, a magyar régészet úttörője kezdett a kötések-re figyelni az 1868–69-es években a korvinákkal kapcsolatos kutatásai során. Fitz József fogalmazta meg, hogy „a művek tartalmával, szellemével és szerzőikkel az irodalomtörténet foglalkozik. A könyvtörténet a könyvek fizikai jelenségeit, köntösét, külső formáját, előállításuk módját tárgyalja, de mindenkor figyelve külsejüknek a kor eszmevilágával való összefüggésére.”⁸ Azt is felismerték, hogy a kötés az egyes embernek és korának a könyv szellemi értékeivel szembeni magatartását is tükrözi, így a kötéskutatás a könyv- és könyvtártörténet, sőt az egész művelődéstörténet fontos részévé lett.⁹

A XV–XVI. században a nyomtatott könyveket általában nem ott kötötték, ahol a sajtó alól kikerültek. A nyomdák legtöbbször a kereskedelmi útvonalak csomópontjában fekvő városokban jöttek létre, a könyvkötőműhelyeket pedig gyakran egyetemi városokban és kolostorokon belül találjuk, vagyis ahol tanárok és diákok, szerzetesek és tudósok a könyveket használták.

Temesvári Pelbárt európai népszerűségének nyomon követése céljából ez alkalommal a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményében található műveinek kötéseit vettük számba. Pelbártnak a bevezetőben röviden tárgyalt művei ebben a Gyűjteményben összesen százhat példányban vannak meg. Több kolligátum van közöttük. Gyakori, hogy a *Pomerium* egyes darabjai közül kettő egy kötetet alkot, vagy a *Pomerium* egyik könyve a *Stellarium*mal egybekötve található. Legnagyobb példányszámban a *Pomerium sermonum de sanctis* (31) fordul elő, nem sokkal kevesebb a *Stellarium* (25) és a *Sermones quadragesimales* (22); a *Pomerium* harmadik darabja, a *Sermones de tempore* 19 példányban van meg, míg az *Aureum Rosarium*ot 6, az *Expositio compendiosa*t 4 példány képviseli. Ezek a számok, bár egyetlen könyvtár állományának a vizsgálata folytán lehetnek esetlegesek, valamelyest mégis tükrözik, hogy melyik Pelbárt-mű volt a legnépszerűbb. Mindenesetre megfelelnek annak a ténynek, hogy a *Pomerium* könyveit és a *Stellarium*ot adták ki a legtöbb alkalommal.

A százhat műnek csaknem a kétharmada (69) korabeli, vagyis XV. század végi, illetve XVI. századi bőrkötésben maradt ránk, összesen 54 kötetben, és ezek többsége gótikus. A következőkben azt tárgyaljuk, hogy hol készültek ezek a bőrkötések, továbbá arra a kérdésre keressük a választ, hogy hol használták ezeket a műveket. Természetesen a kötések vizsgálatakor nem követhetjük a műveknek megfelelő felosztást, hanem a stílusok, majd a városok és műhelyek szerint csoportosítva vesszük sorra a kötések. A városok a vizsgálat során mechanikusan betűrendben következnek. A kötések meghatározásának módja az, hogy a táblát díszítő bélyegzőket, görgetőket és lemezeket egybevetjük a szakirodalomban közölt és már azonosított könyvkötők vagy könyvkötőműhelyek hasonló díszítőszerszámaival.

* * *

⁸ FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 9.

⁹ SCHUNKE, Ilse: *Von der Bedeutung der Einbandwissenschaft für den Bibliothekar*. = Zentralblatt für Bibliothekswesen 82 (1968) 522.

Bár Temesvári Pelbárt ferences volt, műveit — mint látni fogjuk — más szerzetbeliek is beszerezték és haszonnal forgatták. A domonkos vagy más néven prédikáló barátoknak a Natio Austriae-n belül a legfontosabb kolostoruk a bécsi volt. Ez a kolostor, s benne a több mint hét évszázados könyvtár, ma is fennáll. Kódexeik közül sokat maguk másoltak és bekötetlen könyveiket maguk is kötötték. Jól felszerelt könyvkötőműhellyel rendelkeztek. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában tizenhárom olyan ősnymotatvány található, amelyek kötése a bécsi domonkosok műhelyében készült.¹⁰ Ezekhez csatlakozik tizenegyediknek a Hagenauban 1503-ban megjelent, tehát már nem ősnymotatvány, *Pomerium sermonum de tempore* c. negyedrészt alakú könyv bőrkötése. (Jelzete RM III 39, RMK III 113)¹¹ A bécsi domonkosok a XV. század végétől s a XVI. századtól gyakran használják könyveiken a tulajdont jelölő monogramot: W P = Wiener Predikatore(n) (vagy Praedicatores Viennenses). Ezen a kötésen is rajta van a tulajdonjelölés — bár a két betűt felcserélték —, s köztük látható a domonkos műhelyekre jellemző korona. A kötéstáblán ezen kívül még öt bélyegző látható: kutyát ábrázoló, egy emberalak medvével, lilium, rozetta és a bordák mentén levéldísz. (L. 1. ábra) Ezek mindegyike megtalálható a kolostori műhely bélyegzőkészletében. A könyv címlapján kézírásos tulajdonbejegyzés is olvasható: „Conventus Viennensis Ordinis Praedicatorum”. Pelbárt e művét tehát kétségtelenül a bécsi domonkos kolostorban használták. Tőlük valószínűleg Kresznerics Ferenc (1766–1832), az Akadémia tiszteleti tagja vásárolta meg több tucat más könyvvel, köztük 43 ősnymotatvánnyal együtt 1804–1806 között. A Kresznerics-gyűjteményt az Akadémia Könyvtárát alapító Teleki-család vette meg, s a Teleki-könyvtárral együtt került az Akadémiára e gyűjtemény is. A könyvbene benne van a 4. lap recto oldalán a „G. Telekiek’ Alapítványa” pecsét. Kresznerics a maga nevét nem írta bele a könyvbe, viszont kézíratos könyvjegyzékében¹² szerepel egy 1503-ban, Hagenauban nyomtatott „Pomerium Serm. de tempore Pelbarti de Themesvár” tétel, s bizonyosnak látszik, hogy a fentiekben tárgyalt könyvről van szó. A kötés egyidős a könyvvel.

Bécs környékére lokalizálható az a kötés is, amely Pelbárt *Pomerium sermonum de sanctis* című, Hagenauban 1501-ben megjelent munkáját tartalmazza. (Jelzete RM III F 1007, RMK III 93) Az egyenes fatáblás, fólió méretű, barna bőrkötés elő- és háttáblája megegyezik. A tábla szélén az első keretben sorakozó „maria” írásszalag bélyegző a gótikus kötések tipikus motívuma, használták Alsó-Ausztriában éppúgy mint Dél-Németországban. A középmezőt körülvevő dekoratív, egymásbakapcsolódó „Z” idomok, s ezek variánsa a gerincmezőkben a bécsi és Bécs környéki műhelyekre rendkívül jellemző.¹³ A címlapon olvasható

¹⁰ ROZSONDAI Marianne: *Wiener Dominikanereinbände in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. = *Gutenberg-Jahrbuch* 1981. 234–244.

¹¹ A könyvtári jelzetek mellett mindig megadjuk régi magyar nyomtatványok esetében a Szabó Károly-féle számot, ősnymotatványoknál a magyarországi ősnymotatványok katalógusának számát. — SZABÓ Károly — HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár*. 3. köt. I. rész. Bp. 1896.

¹² *Libri antiquiores bibliothecae meae iuxta ordinem annorum compendio exhibiti*. MTA Könyvtára Kézirattár Ms 10350/a, 100. tétel.

¹³ HOLTER, Kurt: *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance*. = *Codices manuscripti* 1977, Sonderheft. A 7, A 12, B 1–5, B 7–10, C 1–3, C 6, C 8–9, D 1–4, D 6, D 9–10, E 2–8, F 1–13.

bejegyzés, miszerint a könyv egy bizonyos Lucas Ungler superattendens hagyatékából 1603-ból való, nem visz közelebb a meghatározáshoz. A kötés késő gótikus, s majd egy évszázaddal korábbi, mint a kéziratos bejegyzés. A könyv a Telekiek alapítványából származik.

Az egykori püspöki székhelyről, Boroszlóból (Wrocław, Breslau) való az a nagyon rossz állapotban ránk maradt bőrkötés, amely Pelbárt Hagenauban 1498-ban megjelent *Stellarium*át tartalmazza. (Jelzete Inc. 625, CIH 2558)¹⁴ Előtáblájának keretében pálcán hurkolódó szabad gótikus levelek futnak körbe, a középmezőt pedig lendületes indafonattal tölti ki. A háttáblán a középmezőt átlók tagolják rombuszokra és háromszögekre, amelyekben virágtöveket és kétféle emberalakos bélyegzőt is láthatunk. Az egyik bélyegző szerzetes ábrázol, jellegzetes kettős köridomba foglalva, valamint egy „d” betűt, és egy XV. század végén működő boroszlói műhelyre utal.¹⁵ A címlap versoján több pecsét is látható: egy elmosódott püspöki címeres pecsét, a boroszlói Egyetemi Könyvtár pecsétje, az egyetem „doublette” bélyegzője, s végül Vigyázó Ferenc bélyegzője. A kötés boroszlói származását tehát megerősítik a könyvben levő tulajdonosbélyegzők, sőt ezek arra utalnak, hogy a könyv évszázadokon keresztül a városban maradt, ott használták, míg az ottani Egyetemi Könyvtár mint duplumot ki nem árusította. Vigyázó Ferenc a könyveibe rendszerint beírta, hogy mikor, kitől és mennyiért vette. Ezt az ősnymotatványt 1906-ban vásárolta apjának ajándékba, aki ezt be is jegyezte a könyvbe: „Kedves fiamtól ajándék”. Vigyázó Sándor már 1919-ben úgy végrendelkezett, hogy ha fia nem nősülne meg, egész vagyonát az Akadémiára hagyja. Vigyázó Ferenc tartotta magát apja végakaratahoz, s halála után, 1928-ban a Vigyázó-vagyon, az értékes könyvtárral együtt, az Akadémiára szállt.¹⁶

Ugyancsak a Vigyázó-könyvtárból származik az Inc. 624 jelzetű, s az előbbivel azonos (CIH 2558) ősnymotatvány. A XV–XVI. század fordulójáról származó gótikus kötés bélyegzői Dél-Németországra, Ingolstadt környékére mutatnak.¹⁷ A kéziratos bejegyzések közül a legkorábbi a „Tabula” lapon olvasható: „Ad Conventum Ramsaviensem ordinis Eremitarum S. P. Augustini”, vagyis a ramsaui Ágostonszerzetbéli remeték konventjének tulajdonára utal a bejegyzés, mely XVI. századi kéz írása. (Ramsau Németország délkeleti sarkában van, Berchtesgaden közelében.) A címlapon további tulajdonosok adnak magukról hírt: előbb Thomas Riegersperger, aki a könyvet 1659. december 1-én vásárolta, majd Johannes Hörl nevét és az 1665-ös dátumot olvashatjuk. Hörl több helyen beírta nevét a könyvbe. Vigyázó 1901-ben vette Rohrachert linzi antikváriustól.

Pelbárt *Pomerium*ának két könyvét, a *Sermones de tempore* és a *Sermones quadragesimales* (CIH 2557, 2553) beszédeit tartalmazza az Inc. 690 jelzetű ősnymotatvány. Az elő- és háttábla díszítése azonos, mindkét táblán a rövidebb oldalakon fölül és alul Köln város címerének a bélyegzője van többször a bőrbe

¹⁴ *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ed. SAJÓ, G. — SOLTÉSZ, E. 1–2. vol. Bp. 1970.

¹⁵ SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen, nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben*. I. Einzelstempel. Berlin 1979. = Beiträge zur Inkunabelkunde, 3. Folge 7. 130. p. 20. bélyegző.

¹⁶ GERGELY Pál: *A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa*. Bp. 1971. 97. = A MTA Könyvtárának kiadványai 63.

¹⁷ SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung*. . . i. m. 197. p. 6. bélyegző.

belenyomva. A hosszabb oldalakon rozetta, illetve oroszlán bélyegzők sorakoznak, a középmező a XV. század végére nagyon kedvelté és általánosan használttá vált gránátalmavirágos gótikus rutainda tölti ki. Mint Ernst Kyriss kifejti,¹⁸ a kötésen található városi címer mindig a műhely létezési helyéről tesz tanúbizonyságot. A könyvet Hagenauban nyomtatták, Kölnben kötötték, s minden bizonnyal Köln környékén is használták. Vigyázó vásárolta Baer frankfurti könyvkereskedőnél, 1905-ben.

Nürnberg kedvező fekvése folytán korán jelentős kereskedelmi csomóponttá vált. Augsburg és Heidelberg mellett Nürnberg a német humanizmus korai központja. Itt jönnek létre először jelentős polgári magánkönyvtárak: Hartmann Schedelé, Willibald Pirckheimeré, de a város falai között élt és tevékenkedett — többek között — Albrecht Dürer, Michael Wohlgemuth, Conrad Celtis és Regiomontanus is. A XV. század harmadik harmadában több mint egy tucat nyomdász működött a városban. A könyvek egy részét helyben kötötték, hiszen megvolt hozzá a vásárlóközönség, amelyet a városban található kolostorok is gyarapítottak. A kolostorok nagy részében könyvkötőműhely is működött,¹⁹ amellet, hogy egyre nagyobb lett Nürnbergben a polgári könyvkötők száma. Általában a nagykönyvtárak régikönyv-gyűjteményeiben szép számmal vannak képviselve a nürnbergi nyomtatványok és nürnbergi kötések. Így van ez az Akadémia Könyvtárában is. Az itteni munkák tanúsága szerint Temesvári Pelbárt művei Nürnbergben is kelendők voltak. Az Akadémia Könyvtárában található Pelbárt-művek közül hatnak a kötése készült Nürnbergben. Négyet Anton Koberger, a híres nürnbergi nyomdász, kiadó és könyvkereskedő megrendelésére, vagy a nyomdája mellett működő könyvkötőműhelyben készítettek.

Pelbárt *Pomerium sermonum de tempore*jának Hagenauban, 1498-ban megjelent példányát (Ráth 1052, CIH 2556) és a *Pomerium sermonum de sanctis*, Lyonban, 1514-ben nyomtatott példányát, mely a *Sermones quadragesimales* is tartalmazza (RM III F 74, RMK III 191, 193), ugyanaz a könyvkötőmester kötötte be. A táblák kompozíciója és a középmezők díszítése megegyezik. Meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi Lyonban Johann Koberger költségén jelent meg, aki Anton Koberger 1513-ban bekövetkezett halála után átvette fivére üzemét, és folytatta könyvkereskedői tevékenységét is. A XVI. században egyre gyakoribbá, a XVII—XVIII. században pedig mindinkább általánossá vált, hogy a nyomdászok nem foglalkoztak már könyvkereskedéssel, a könyvkereskedők ellenben gyakran könyvkötőműhelyt is tartottak fenn, hiszen jobb üzlet volt a könyveket, legalábbis a helybeni eladásra szántakat, bekötve eladni. A XV—XVI. században a könyveket ott kötötték, vagy azon a környéken, ahol használták. Nagyobb tételben, távolabbi tartományokba és országokba a könyveket kötetlenül, krúdában szállították.

Az előbbieken tárgyalt két könyv közül az 1514-ben megjelent Pelbárt-mű a Vigyázó gróftól, az 1498-as ősnomtatvány Ráth Györgytől került az Akadémia Könyvtárába. Ráth György (1828—1905) főrendházi tag, az Iparművészeti Múzeum vezetője, bibliofil könyvgyűjtő régi hungarikákból álló gazdag könyvtárát még életében a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta.

¹⁸ KYRISS, Ernst: *Städtewappen auf spätgotischen Einbänden*. = Gutenberg-Jahrbuch 1965. 348—352.

¹⁹ KYRISS, Ernst: *Nürnberger Klostereinbände der Jahre 1433 bis 1525*. Inaugural-Dissertation. Erlangen 1940.

Ő tehát a Telekiek és a Vigyázók mellett az Akadémia Könyvtárának harmadik nagy adományozója. Kívánságának megfelelően könyvtárát a régikönyvek gyűjteményén belül külön kezelik, s ez a könyvek jelzetében is kifejezésre jut.

Pelbárt *Pomerium sermonum de sanctis* beszédgűjteménye 1502-es hagenai példányának (RM III F 36/b, RMK III 110) a kötése is Koberger-féle kiadói kötésben van. Tipikus dél-német gótikus kötés: a középmezőt gránátalmavirágos gótikus rutainda tölti ki, a keretben a rövidebb oldalakon nyíllal átlótt szívek, a hosszabb oldalakon rombuszba foglalt griffek sorakoznak. A háttábla keretét rozetta és pálcán áthurkolódó inda bélyegzői alkotják, a középmezőt átlók tagolják, az így nyert háromszögekben griffek láthatók. A könyvet Vigyázó Linzben, 1902-ben Rohrachertől vette.

Ugyancsak Koberger-kötésben van az RM III F 35 (RMK III 103) jelzetű *Stellarium*, mely Augsburgban jelent meg 1502-ben. Kötésének a felépítése és díszítése egyezik az előző három Koberger-kötéssel, itt is rozetta, pálcán áthurkolódó szőlőinda, griff és gránátalmavirágos rutainda motívumokkal találkozunk, csak más metszésűek a bélyegzők. Ezt a könyvet is Vigyázó vette Linzben 1905-ben.

A Koberger-kötésekkel több cikkben és tanulmányban foglalkoztunk, de mindig csak ősnymtatványok kötését vizsgáltuk. Anton Koberger 1470—1513 között tevékenykedett, sőt halála után fivére és fia — mint fentebb említettük — tovább vitte az üzletet. A most tárgyalt négy kötés közül csak az egyik ősnymtatvány, kettő 1502-ből, Hagenauból és Augsburgból való (ez is mutatja, hogy Pelbárt milyen népszerű volt, újra és újra, egymás után kiadták műveit különböző városokban), egy pedig 1514-ből, Lyonból. Éppen a legkorábbi, az 1498-ban megjelent ősnymtatvány van azonos kötésbe kötve a legkésőbbivel, az 1514-es művel; s ez a nürnbergi könyvkötőműhely működésének folyamatosságát mutatja. Ez a két kötés a *Magyar Könyvszemle*ben megjelent cikk²⁰ 4. ábrájával mutat bélyegzőazonosságot, az 1502-es hagenai a 6., az augsburgi pedig a 7. ábrával.

A hat nürnbergi kötés közül a most következő kettőt nem tudjuk műhelyhez kötni, de Nürnbergre lokalizáljuk őket. 1505-ben Hagenauban ismét kiadták Pelbárt *Stellarium*át (RM III F 45, RMK III 127). Bőrkötése az imént említett *Magyar Könyvszemle*-cikk 3. ábráján látható kötéstábla variánsa. Nürnbergi vagy augsburgi az RM III F 29 (RMK III 95, 96) jelzetű kolligátum kötése, amely a *Sermones de tempore*t és a *Sermones quadragesimales*t tartalmazza; mindkettő Hagenauban jelent meg 1501-ben. Érdekes az előtáblán látható nagyméretű, már inkább reneszánsz ízlés szerint metszett középlemez. A kötéstábla harmadik kerete Augsburgra mutat, a háttábla középmezőjének a lemezei viszont nürnbergieknek látszanak. Mindkét könyv 1905-ben került Vigyázó Ferenc könyvtárába, s így később az Akadémia tulajdonába.

Szerencsés helyzetben vagyunk a Ráth 1062/2 jelzetű találatos ősnymtatvány esetében (BMC III 778),²¹ mert a bőrkötésbe összesen négyszer bele-

²⁰ ROZSONDAI Marianne: *Anton Koberger és a 15. századi kiadói kötések.* = Magyar Könyvszemle 93 (1977), 101—110.

²¹ Pelbárt *Stellarium*ának Ráth 1062/2 jelzetű példányáról éppen a kötéstábla vizsgálatával kapcsolatban derítettük ki, hogy ősnymtatvány. Ezért a CIH katalógusban nincs benne, így az angol katalógus számát adjuk meg: *Catalogue of Books Printed in the XVth Century Now in the British Museum*, vol. 3. London 1913. (Ennek nemzetközileg elfogadott rövidítése: BMC)

nyomták a hely nevét, ahol Pelbárt *Stellarium*ának ezt a példányát használták és a kötést készítették. A rebdorfi kolostor könyvkötőműhelyéről, ahol ezt a művet is kötötték, kiterjedt szakirodalom áll rendelkezésünkre,²² s több mint 180 rebdorfi kötéstáblát ismerünk. A kolostor ma már nincs meg, 1806-ban feloszlatták, gazdag könyvtára a tőle nem messze fekvő eichstätti, továbbá az augsburgi, a müncheni és a berlini állami és egyetemi könyvtárakba, valamint antikváriusokhoz került. Ráth György is antikváriumban vásárolta a kötetet, s valószínűleg nem szép gótikus eredeti, könyvkötése, hanem elsősorban hungarica volta miatt. A kötés 1499 után készült, de mindenképpen 1517 előtt, a műhely működésének első szakaszában. Ezt a bélyegzők bizonyítják. A könyvet a kolostoron belül használták, ezt a címlapon olvasható tulajdonosbejegyzés kétségtelenné teszi: Hic codex est monasterii Sanctissimi Johannis Baptiste in Rebdorff ordinis Canonicorum regularium divi augustini episcopi eystetensis dyocesis. (Vagyis: Ez a kódex az eichstätti püspöki egyházmegye Rebdorfban levő ágostoni szabályozott kanonokrendje Keresztelő Szt. Jánosról elnevezett monostoráé.)

Pelbárt *Sermones quadragesimales* c. munkájának (Ráth F 1065, RMK III 112, Hagenau, 1502) fatáblás világos bőrkötésén a szokásosnál több bélyegzőt használtak. (L. 1. ábra) A XVI. század elejéről származó gótikus kötéstábla tíz bélyegzőjéből öt szerepel a Schwenke-gyűjtemény bélyegzői között.²³ A bélyegzők alapján Schwenke és a gyűjteményét kiadó Ilse Schunke Ulm környékére helyezi a könyvkötőműhelyt. Nem tudni, hogy kolostori vagy polgári műhellyel állunk-e szemben. A könyvet a tulajdonosbejegyzés szerint („Cart. Buxheim”) a Memmingenhez közel eső buxheimi kartauziak kolostorában használták. A kézirásos bejegyzésen kívül egy későbbi időből való pecsét is látható az a₂ lap alján: „Bibl. Buxheim.” Ráth ezt a művet is a magyar szerző miatt vette meg, bár nem voltak számára közömbösek a kötések sem, mert azokat mindig rendbehozatta, restauráltatta, nem is szólva arról, hogy Ráth György a magyar kőtséskutatásban milyen jelentős szerepet töltött be.²⁴

A *Pomerium* két könyvét tartalmazza az RM III F 51 (RMK III 132, 139), melyek Strasbourgban 1505-ben (*De tempore*) és 1506-ban (*Sermones quadragesimales*) jelentek meg. A kolligátum kötése XVI. század eleji, és gótikus stílusban készült. Bélyegzői alapján a wiblingeni bencés kolostor műhelyéből valónak tartjuk. Wiblingen ma már Ulm egyik városrésze, s az 1093-ban alapított bencés kolostor és keleti szárnyában a nagyszerű könyvtárterem ma is megtalálható. Kyriss²⁵ 340 wiblingeni kötetet kutatott fel 26 különböző könyvtárban, s a kötéseken 155-féle bélyegzőt talált, köztük két görgetőt. A kolostor könyvkötőműhelye, Kyriss kutatásai szerint, 1475–1551 között tevékenyke-

²² ROZSONDAI, Marianne: *Ein unbekannter Rebdorfer Einband in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* = Gutenberg-Jahrbuch 1971. 373–379.

²³ SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 10. p. 252a bélyegző, 142. p. 90. bélyegző, 184. p. 454a bélyegző, 206. p. 32a bélyegző, 300. p. 55. bélyegző.

²⁴ RÁTH György javasolta elsőként szakkiállítások rendezését, s először nyomdászati és könyvkötésművészeti kiállítást rendeztek: Könyvkiállítási emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Bev. Ráth György. Bp. 1882. — RÁTH György: *Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon.* Bp. 1897. — RÁTH György: *A korvina önálló könyvkötési stílusa.* = Magyar Könyvszemle 1897, 250–265.

²⁵ KYRISS, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet.* Textbd., 1–3. Tafelbd. Stuttgart 1951–1958. Textbd. 34., Tafel 81. 4. és 5. bélyegző.

dett. Érdekes, hogy a műhelynek névbélyegzője is volt: „wiblingē”, de ez a vizsgált több mint háromszáz kötés közül csupán tízen látható. Több kézirásos bejegyzés olvasható a könyvben különböző időkben. A legkorábbi talán a háttábla kiragasztott előzékén található: „1511 Liber Conradi Brinhal... [?] Gerhingii premonstratensis”, a címlapon: „Ego frater Nicolaus Sigillum [?]” és alatta egy rajzolt pecsétfele, a legkésőbbi bejegyzés a címlap tetején: „Collegii Creuzlingeni”. Ugyancsak kreuzlingeni az előtábla közepébe utólagosan nyomott tulajdonbélyegző: „Creuzling Colleg. Can. Reg.” (Svájc). A rendet 1848-ban oszlatták fel. A könyvet Vigyázó Ferenc 1905-ben vette meg Dobrovsky könyvkereskedésében.

Az egyik legszebb és legérdekesebb kötés Pelbárt *Pomerium sermonum de sanctis* c. művének egy későbbi, 1520-as hagenai kiadású példányát borítja (RM III F 93, RMK III 234). A kötés tehát legkorábban az 1520-as években készülhetett. Az előtáblán a szélén üres keret fut körbe, csak alul a rövidebb oldalon látható címer alakú pajzsban két kéz, két lábfej, egy nyíllal átlőtt szív és három szög. Mindezek Jézusra (sebeire) utalnak. Ennek a bélyegzőnek a két oldalán egy-egy szívidomban H és G monogram tűnik szemünkbe. A második keret sarkaiban a négy evangélista, az oldalakon nagy méretű szabad levelek láthatók. A középmezőt számtalan átló osztja apró rombuszokra és háromszögekre, amelyekben stilizált növénydíszes, liliomos és oroszlános bélyegzők vannak. (L. 2. ábra) A háttábla díszítése nagyon eltérő, az előtáblánál sokkal korábbinak hat. (L. 3. ábra) A külső keret üres, a második keret sarkaiban az evangélisták szimbólumai, az oldalakon csupán egy-egy téglalap alakú bélyegző, benne két madár. A középmezőt hat átló tagolja, a négy rombuszban a címer alakú, Jézusra utaló szimbólumokat tartalmazó bélyegző, négy háromszögben ismételtelen megjelennek az evangélisták szimbólumai, a másik négy háromszög közül kettőben körbe foglalt „ihs”, a harmadikban körbe foglalt „mā”, a negyedikben körbe foglalt rozetta bélyegző található. Ez utóbbi két bélyegző Mária-ra utal, s azt is van alkalmunk látni, hogy e kettő egyenértékű, vagyis a rozetta mindig Mária-ra utaló bélyegző. A bélyegzők első látásra azt sugallják, hogy kolostori műhellyel van dolgunk. A kötésen szereplő 15 bélyegzőből tízet megtaláltunk a Schwenke-gyűjteményben.²⁶ A műhely az észak-németországi Dülmen melletti Weddern kartauzi kolostorában működött. Goldschmidt²⁷ véleménye szerint a H G monogram annak a barátnak a monogramja, aki a könyvet bekötötte, ugyanis hasonló formában olykor más betűk jelennek meg a wedderna kolostor kötésein. Goldschmidt azt is megjegyzi, hogy a kolostor könyvei e század elején szóródtak szét különböző aukciókon keresztül. Vigyázó az ismertett kötetet 1906-ban vette Ludwig Rosenthal müncheni antikváriumában.

Szólnunk kell még röviden hat gótikus kötésről. Sajnos, ezeket pontosan nem tudjuk meghatározni. A használat helyére vonatkozóan némelyik ad felvilágosítást, egyik-másikban azonban nincs possesszor-bejegyzés, vagy csak olyan késői, hogy az a kötéstábla meghatározásában nem értékesíthető. Az Inc. 834 (CIH 2559) Pelbárt 1497–1500 között Bázelen megjelent *Stella-*

²⁶ SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 100. p. 56. bélyegző, 278. p. 25, 27. bélyegző, 282. p. 123. bélyegző, 287. p. 243. bélyegző, 310. p. 33. bélyegző, 315. p. 106. bélyegző.

²⁷ GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: *Gothic and Renaissance Bookbindings*. Vol. 1–2. 2. ed. Nieuwkoop-Amsterdam 1967. Vol. 1. 249–250. vol. 2. CV. tábla 165. bélyegzők.

riumát tartalmazza. Kötése nagyon kopott, ez is nehezíti a bélyegzők azonosítását, amelyek egyébként a német nyelvterületen használatos, jellegzetesen gótikus bélyegzők: pálcán áthurkolódó inda, rozetta, lilium, négyszirmú virágdísz és (talán) sas. Bejegyzése az A levélen: „Fratrum Minorum Conventus S. Francisci Lucernae”, vagyis a könyvet a svájci Luzernben lévő ferences kolostorban használták. Fenntartással, de feltételezhetjük, hogy a kötés ott, vagy azon a környéken készült. — Hétféle, köztük egy B. S. monogramos bélyegző látható az Inc. 668 (CIH 2555) világos bőrkötésén, amely a *Sermones de sanctis* Hagenauban, 1500-ban megjelent példányát borítja. A címlapon olvasható bejegyzés szerint — „Conventus Ordinis Fratrum Praedicatorum Wimpinae” — a Neckar-parti wimpfeni domonkos kolostorban forgatták Pelbártnak ezt a beszédgyűjteményét. A kolostort 1818-ban a szekularizáció alkalmával feloszlatták. Mindkét ősnymtatvány Vigyázó Ferenc könyvtárából való. — Nagyon szép a kötése az Inc. 413 jelzeten található könyvnek, amely kolligátum, és hat művet, három ősnymtatványt (a legkorábbi 1466-ból) és három antikvát tartalmaz. Ez utóbbiak egyike Pelbárt Rosariumának első könyve, amely 1503-ban Hagenauban (RMK III 114) került ki a sajtó alól. Ez egyébként az első kolligátum a könyvben. A könyvkötő szép metszésű, szokatlan alakú rozetta, virágtő, levélminta és gótikus rutainda bélyegzőiből építette fel a kötéstábla kompozícióját. Nem tudjuk, hogy hol tevékenykedett a mester, és azt sem, hogy hol volt használatban ez a könyv. Nincsen benne semmilyen bejegyzés, ahogy a Goldschmidt tulajdonában lévő hasonló ősnymtatványban²⁸ sincsen. Ő a kötetet Dél-Németországba és az 1500 körüli időre teszi. Felhívja a figyelmet a dekoratív vasalásokra, amelyek közül a rozetta alakú jellegzetes középdísz egyezik az Inc. 413 kötésén látható középvasalással. Némi támpontot a háttáblához fölül odaerősített, ma is épségben meglévő lánc nyújt. Ez ugyanis arra enged következtetni, hogy a könyv kolostori könyvtár tulajdonában lehetett, ahol láncsal erősítették az olvasópulthoz. Magán-tulajdonú könyvnel ez nehezen képzelhető el. Goldschmidt példányán is látszik az egykori lánc nyoma. — Nagyon kopott az RM III F 38 világos bőrkötése. A *Stellarium* (RMK III 109) és a *Sermones quadragesimales* (RMK III 112) van belekötve, mindkettő Hagenauban jelent meg 1502-ben. Négy bélyegzővel díszítették a kötetet: a rozetta és a rombuszba foglalt zászlós bárány az elő- és háttábla második keretében aránylag jól kivehető, a középmezőt díszítő virágtövek és az első keretben lévő körbefoglalt sárkány (?) bizonytalanul azonosítható. A címlapon az alábbi két bejegyzés olvasható: „Ex Bibliotheca Monasterii Brigantini”, és „Sum ex libris Andreae Craft”. Egy ideig tehát a Bodeni tó keleti sarkában fekvő Bregenz (Ausztria) kolostorában használták Pelbárt műveit. Andreas Craft, az egykori tulajdonos nem írt várost a neve mellé. — Ha lehet, még rosszabb állapotban van az RM III F 50 (RMK III 131) kötése. A benne levő *Sermones de sanctis* Strassburgban adták ki 1505-ben. Rozetta, lilium és még két másik bélyegző fordul elő a kötésen, csaknem reménytelen valaha is azonosítani. Vigyázó Münchenben vette 1900-ban Ludwig Rosenthal antikváriumában, míg az előzőt (RM III F 38) 1906-ban Linzben Rohrachertől. — Pelbárt két munkáját tartalmazza az RM III F 1033: *Sermones de tempore* és *Quadragesimales*. Hagenau, 1501. (RMK III 95, 97). A fatáblás félbőr kötés elő- és háttáblája nem sokban tér el egymástól. A keretben pálcán áthurkolódó

²⁸ GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: i. m. vol. 1. 169., vol. 2. XIX. tábla.

gótikus levelek sorakoznak, középen rutaindás gránátalmavirágok. A háttábla középmezőjében virágtő, rozetta és szabad gránátalmavirágok láthatók. Egy későbbi időből származó ex libris tanúbizonyosága szerint a könyv „Joh. Aug. Dietelmair, S. Theol et P. P.” teológusé volt.

* * *

A könyvnyomtatás nagyarányú elterjedésével, s a nyomtatványok számának rohamos emelkedésével a könyvek bekötése egyre nehezebbé vált a hagyományos, ún. egyesbélyegzőkkel történő díszítési eljárással. Egyszerűsíteni és gyorsítani kellett a kötések díszítését. Ezt a célt jól szolgálták a lemezdíszek, amelyeket már kézi présrel kellett a bőrtáblába sajtolni, továbbá az ún. görgetők. A görgetővel gyorsan lehetett megcsinálni a kötés keretdíszzeit, de a középmező díszítésére is felhasználták. A görgető és lemezdísz alkalmazása, díszítési módja vezet át a kötéstörténetben a gótikus kötésektől a reneszánsz kötésekhez. A most következő augsburgi kötések ennek az „átmeneti stílusnak” tipikus mintái.

Az Akadémia Könyvtárában található Pelbárt-művek példányai közül tizenhétnek a kötése Augsburgban készült. Sok könyvkötőműhely működött a városban, de a mesterek közül név szerint csak keveset ismerünk, mint pl. Ambrosius Kellert (ő egy személyben nyomdász is volt), Jörg Schapfot a XV. századból, vagy a reneszánsz kötések legnagyobb német mesterét, az Augsburgból Drezdába csábított Jakob Krauset a XVI. század második feléből. Ernst Kyriss tizenhét, valószínűleg polgári műhely működését tárta fel,²⁹ amelyek közül az itt tárgyalt kötések hét műhelyhez tudjuk kapcsolni. Mint Kyriss is kiemeli, ezekre az augsburgi, XVI. századi, mindennapi használatra szánt könyvekre, illetve kötésekre négyféle görgető: a vadászjelenetes, a virágindás, a rácsdíszes és az egymásba kapcsolódó ívdíszítményes görgető, s ezek nagyszámú variánsa jellemző. Általában az előtáblák díszesebbek, a háttáblák egyszerűbbek ezeken a kötésekben.

Pelbárt *Stellarium*-át tartalmazza az RM III F 924 (RMK III 150). Az előtáblán fölül bőrbe nyomott fraktúr betűkkel olvasható a mű címe. Két üres sáv között egy vadászjelenetes görgető fut körbe, rajta szarvas, kutya, egyszarvú és őz látható indadíszek között. (L. 4. ábra, 1. görgető.) A középmezőt három függőleges sorban rácsdíszes görgető tölti ki. A háttábla díszje az egyetlen görgetővel nyert keret: hullámvonalas viráginda között különféle madarak. A kötésen lévő három görgető mindegyike egyezik Kyriss idézett munkája második kötetének a 161. tábláján (Nr. 79) látható három görgetővel. E műhely működése 1482–1532 közé tehető. A *Stellarium*-nak ez a példánya 1508-ban Hagenauban jelent meg, s kötése sem sokkal későbbi. A címlapon kézírással egy név olvasható: „Fratrum Stoingodl”, s e tulajdonosok valószínűleg inkább fivérek, mint szerzetes barátok. Az előtáblán belül a bejegyzés: „Duplum Bibliothecae reg. Monacensis”, vagyis a müncheni Királyi Könyvtár dupluma. A mű a Vigyázó-könyvtárral került az Akadémiára.

Jellegében hasonlóan van bekötve a *Pomerium sermonum de sanctis* Hagenauban 1500-ban megjelent példánya (Ráth F 1054, CIH 2555). A vadászjelenetes görgetőben emberalak is feltűnik (l. 4. ábra, 2. görgető), a második keretben

²⁹ KYRISS, Ernst: *Verzierte gotische Einbände* ... i. m. Tafelbd. 2. 9–14. Nr. 76–92.

ritkán elhelyezett virágtő, a középmezőben pedig rácsdíszes görgető látható. Kyriss 165. tábláján (Nr. 81) találunk ezekkel egyező bélyegzőket.

A *Sermones de sanctis* (Hagenau, 1501) tartalmazza az RM III 32a/2 (RMK III 92) is. A virágindás-madaras görgető egyik variánsát látjuk az előtábla szélén. A második keretben elszórtan ötszirmú virág és háromszálas virágtő, a középmezőben egyszerűbb virágindás görgető három függőleges sorban. A műhelyre legjellemzőbb görgető a háttábla külső keretében látható: egymásba kapcsolódó, dekoratív ívdíszek, alattuk laza virágfüzér, mely Kyriss 169. tábláján (Nr. 83) az 1. számú görgetővel egyezik. A hosszú, latin nyelvű bejegyzés szerint a tegernseei Szt. Quirinus monostoré volt a könyv, egy Quirinus nevű barát vette, aki a mannseei kolostorban élt, s a könyv halála után, 1510-ben került Tegernseebe. 1803-ban a tegernseei monostor is a szekularizáció áldozatául esett, könyvtára egy része a müncheni Királyi Könyvtárba — ma Staatsbibliothek — került, de később duplumként kiárusították. Pelbárt innen származó munkáját Vigyázó Révaitól vásárolta 1900-ban.

A vadászjelenetes görgető újabb variánsát látjuk (l. 4. ábra, 3. görgető) az RM III F 42 (RMK III 122, 129) kötésének a középmezőjében, míg a keretben a virágindás-madaras görgető egy másik változatát. A kötés Pelbárt *Pomerium-sermonum de tempore* és a *Sermones quadragesimales* Hagenauban, 1504- és 1505-ben megjelent munkáit tartalmazza. Ugyanebben a műhelyben készült a Ráth F 1063—1064 jelzetű kolligátum bőrkötése, amelybe szintén a *De tempore* és a *Quadragesimales* beszédei vannak egybekötve (Augsburg, 1502, RMK III 105, 106). Az előzőtől abban tér el ennek a kötése, hogy a középmezőjébe rácsdíszes görgetőt nyomott a könyvkötőmester. Az előző könyvben a bejegyzés „Monasterii Diessen” (az Ammer-See melletti Diessen városában az ágostoni kanonokrendnek volt kolostora), és Vigyázó Ferenc Linzben, 1905-ben Rohrachertől vette, míg a Ráth-példány bejegyzése: „Ad Bibliothecam exteriorem Fratrum Ursinensium”. — A Vigyázó-könyvtárral került az Akadémiára az RM III F 944 (RMK III 139) jelzetű *Sermones quadragesimales* (Strassburg, 1506) is, melynek fatáblás felbőr kötése van. Elég rossz állapotú, kopott, s így bizonytalanul soroljuk ehhez a műhelyhez. Egyetlen görgető díszíti, a virágindás, két függőleges sorban a gerinc mentén. A most tárgyalt három kötés görgetői egyeznek a Kyriss 175. tábláján (Nr. 86) bemutatott görgetőkkel. Ez az augsburgi műhely 1473—1527 között működött.

Négy kötésünk került ki a következő műhelyből, amelynek a díszeit Kyriss a 177. táblán (Nr. 87) közli: 1—4. számú görgetők. A Ráth 1061 (RMK III 96) kötésének görgetői és bélyegzője egyezik a Ráth F 1066 (RMK III 124) kötés díszítményeivel. Az előbbi a Hagenauban 1501-ben megjelent *Quadragesimalest*, az utóbbi Pelbárt *Expositio compendiosa et familiaris... libri psalmodum* c. művét tartalmazza, mely 1504-ben Hagenauban jelent meg. A két kötésen a virágindás-madaras és a rácsdíszes görgető újabb változatait láthatjuk, valamint egy hatszirmú rozetta- és egy fejbélyegzőt. A Ráth 1061-ben olvasható bejegyzések: „Georgius van Mittenberg, 1560 Jan.”, valamint „Carmeli Leontini”, illetve az a₂ lap tetején: „Adscribor Bibl. Carmeli Leon[tini].” A Ráth F 1066 a tegernseei Szt. Quirinus monostoré volt, de azt is bejegyezték, hogy 1505-ben vásárolták, tehát a megjelenés után szinte rögtön bekötötték a Hagenauból az augsburgi könyvpiacra került művet. Valószínűnek tartjuk, hogy az augsburgi könyvkötők zöme könyvkereskedéssel is foglalkozott, s a kedvelt és keresett, ismételten kiadott Pelbárt-munkák jó üzletet kínáltak számukra, különösen, ha a hasznot a könyv bekötésével is növelték. Az RM III

32b (RMK III 92) tábláján a virágindás-madaras görgető mellett megint egy újabb vadászjelenetes görgetőt látunk (4. ábra, 4. görgető), amely a középmezőt díszíti. Az RM III F 77b (RMK III 201, 202) kötésén, mely felépítésében egyezik az előző hárommal, a könyvkötőműhely negyedik fajta görgetőjével találkozunk (Kyriss 177. tábla 4. számú görgető). A két művet, amelyek Hagenauban 1515-ben láttak napvilágot (*Sermones de sanctis* és *Stellarium*) a buxheimi kartauziak kolostorában használták. Az RM III 32b a Vigyázó-könyvtárból került az Akadémiára.

A következőkben bemutatásra kerülő három könyv (RM III F 55, 66, 68) kötése is egyazon műhelyből származik. Az elsőbe a *Pomerium sermonum de tempore a Stellarium* együtt, a másodikba a *Stellarium*, a harmadikba pedig a *De tempore a Quadragesimales*sal együtt van bekötve. A kötések jellege egyezik az összes eddigi augsburgi kötéssel (l. 4. ábra, 5. görgető), de mindháromnak a tábláján szerepel vagy a keretben, vagy a középmezőben egy eddig nem látott növényornamentikás görgető. A műhely bélyegzőit és görgetőit Kyriss a 179. táblán (Nr. 88) mutatja be. Az RM III F 55 (RMK III 143, 150, Hagenau, 1507 és 1508) címlapján és a Tabula lapon is olvasható bejegyzés: „Monasterii Montis S. Georgii 1661”. Az RM III F 66 (RMK III 169, Hagenau, 1511) három bejegyzést is tartalmaz: 1, „Monasterii S. Zenonis”; 2, „Georgius Prugkhmoser me emit pro 15 Rhenensis[?] anno 1592” (Prugkhmoser a könyvet tehát nyolc–kilenc évtizeddel a mű megjelenése és bekötése után, és már másodkézből vette); 3, „Duplum Bibliothecae regiae Monacensis”, tehát ez a munka is a müncheni Staatsbibliothek másodpéldányaként került antikváriushoz. Az RM III F 68 (RMK III 171, 172, Hagenau, 1511) bejegyzése: „Wolfgangus Pedelius m[anu] p[ropria] comparavit anno domini 1538”. Pedelius tehát saját kezűleg beírta, hogy a könyvet mikor vette, de azt sajnos nem, hogy hol. Mindhárom könyv Vigyázó Ferencé volt. Az előbbi kettőt Rohrachertől Linzben, a harmadikat Rosenthaltól Münchenben szerezte be.

A *Sermones de tempore* és a *Quadragesimales* aránylag késői, a Hagenauban 1520-ban, illetve 1521-ben megjelent kiadását tartalmazza az RM III F 94 (RMK III 235, 240). A restaurálás során az elő- és háttáblát felcserélték, de a kétféle görgetőt és négyféle egyesbélyegzőt tartalmazó kötés így is nagyon szép. Schunke nyomán ezt a kötést egy augsburgi műhelyhez tudjuk kötni. Az előtábla második keretében látható gránátalmavirágot³⁰ és a harmadik keretet díszítő virágindás görgetőt³¹ megtaláljuk a Schwenke-gyűjteményben is. Korábbi kézirásos bejegyzés nincs benne, csupán Vigyázó Ferencé, aki Rohrachernél vette Linzben 1901-ben.

Stílusában nagyon közel áll az augsburgi kötésekhez az RM III F 28 (RMK III 91), amely Pelbárt 1591-ben Magenauban megjelent *Stellarium*át borítja. Az előtáblán vadászjelenetes görgető alkot keretet (l. 4. ábra, 6. görgető), a tükröben három függőleges sorban rácsdíszes görgető van, a tükröt körülvevő keretben egy-egy rozetta elszórtan. A vadászjelenetes görgető egyezik a Kyrissnél, a 345. tábla (Nr. 172) 4. számú görgetőjével. A háttáblán csak egy rácsdíszes görgetővel nyert keret van, s az így kialakított középmezőt két átló osztja meg. Kyriss nem adja meg a műhely helyét. A vadászjelenetes és rácsdíszes görgető ugyanis olyan kedveltté és elterjedtté vált, hogy Bambergtól

³⁰ SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 51. p. 405. bélyegző.

³¹ SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 221. p. 139. görgető.

Bécsig, Freiburgtól Krakkóig használták a változatait.³² A pontosabb elemzés alapján mégis úgy véljük, hogy a fenti kötés Augsburgban készült. Az RM III F 28 érdekes bejegyzéseket tartalmaz, bár ezek a műhely meghatározásában nem segítenek: „Hunc librum ordinavit mihi honorabilis pater ac dominus Thomas Stumfeck [?] cuius anima in pace requiescat. Anno 1519 . . . est vicarius in hapeni [?] . . . Ego vero capellanus servus Joannes Pfliegl”. Tehát az ajándékozott Johannes Pfliegl írta be a könyvbe, hogy kitől kapta azt és mikor. A kötés tekintetében ez azt jelenti, hogy 1501 után, de még 1519 előtt kellett készülnie. Ugyancsak a címlapon, de a cím alatt olvasható egy jóval későbbi bejegyzés: „Monasterii Sthyrensis”. A könyvet Vigyázó 1905-ben vette Linzben Rohrachertől.

Hasonlóan bizonytalanul kapcsoljuk Augsburghoz a következő két, ugyanazon műhelyből származó kötetet. Az RM III 32a/1 (RMK III 92) kötése, amely a *Sermones de sanctis* Hagenauban 1501-ben megjelent példányát borítja, külső keretében virágindás-madaras, a középmezőben rácsdíszes és vadászjelenetes görgetőt (l. 4. ábra, 7. görgető) mutat. Mindhárom a XVI. század első negyedéből való augsburgi kötések tipikus dísze. Ez a vadászjelenetes görgető az eddigiek között a legkisebb méretű, s érdekes, hogy vele együtt metszették az alatta futó apró virágfüzért, amely Augsburgban az egymásba kapcsolódó ívdíszítményes görgetően nagyon gyakori. — A *Sermones de tempore* c., 1509-ben Lyonban, de a nürnbergi Anton Koberger költségén megjelent munka (RM III F 65, RMK III 161) kötésén a külső keretben ugyanolyan rajzolatú virágindás-madaras görgetőt láthatunk, mint az előbbi kötésen. Ezen kívül még egy újabb, az eddigiéknél dekoratívabb egymásba kapcsolódó ívdíszítményes görgető keretezi az RM III F 65 kötéstábláját. Mindkét könyvet Vigyázó vásárolta Révainál 1900-ban Budapesten. Az RM III F 65 címlapján található XVI. századi „Pro Conventu . . .” kezdetű bejegyzést egy későbbi kéz virágmintával átrajzolva olvashatatlanná tette. Ezen kívül egy német nyelvű orvosi receptet is idemásoltak.

Az 1499-ben Hagenauban megjelent *Pomerium sermonum de sanctis* (Inc. 375, CIH 2554) és az ugyanott 1601-ben megjelent *Sermones de tempore* (RM III 33, RMK III 94) kötése azonos. Két görgető, egy vadászjelenetes és egy növényindafonatos, továbbá egyfajta — az alsó-ausztriai területre jellemző — stilizált levéldíszből alkotott sor látható a két kötésen. Nem tudjuk biztosan műhelyhez kötni őket, de a vadászjelenetes görgető leginkább egy brünni (Brno) mester ilyen görgetőjével látszik egyezni.³³ Az RM III 33 jelzetű könyvet Katona Lajos, a neves Pelbárt-kutató vásárolta 1899-ben a linzi Rohrachertől. Az Inc. 375 címlapján szabad szemmel alig olvashatóan ez áll: „Collegij Societatis Jesu Gracij”, s alatta: „Catalogo inscriptus An. 1600. Aug.”

Az RM III F 43 és az RM III F 57 kötése azonos műhelyben készült, ami nem is lehet véletlen, mert az RM III F 43 az *Aureum rosarium theologie* I. (Hagenau, 1503) és a II. könyvét (Hagenau, 1504) tartalmazza (RMK III 114, 125), az RM III F 57 pedig a III. és IV. könyvet (Hagenau, 1507, illetve 1508; RMK III 145, 151). A két kötésen azonos görgetőket látunk: egymásba kapcsolódó ívdíszítményes, az eddigiektől elütő vadászjelenetes (l. 4. ábra, 8. görgető) és pálcán áthurkolódó indadíszes görgetőt. A görgetők egy memmingeni műhely

³² SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* . . . i. m. 145—147.

³³ SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* . . . i. m. 145. p. 9. görgető.

szerszámkészletébe tartoztak, mely 1484–1517 között működött.³⁴ Megerősíti ezt az RM III F 57 kötéstáblájába középre benyomott „Memming” feliratú címer bélyegző is. Korabeli bejegyzés a kötetben ugyan nincsen, de ez a pecsét bizonyítja, hogy Pelbárt *Aureum rosarium*ának ezt a példányát Memmingenben használták. A két kötetet Vigyázó 1900-ban vette a Révai-féle antikváriumban, mely a maga nemében Budapesten az első volt.

A most tárgyalásra kerülő négy kötésről csak azt tudjuk megállapítani, hogy fél-németországiak. Az RM III F 36a a *Sermones de tempore* és a *Quadragesimales* 1502-es augsburgi kiadását (RMK III 105, 106) tartalmazza. A kötés előtábláján a középmezőt gótikus rutaindába foglalt gránátalmavirágok töltik ki. A középmező alatt és fölött ugyanezek a gránátalmavirágok sorakoznak, de szabadon, míg a két hosszabb oldalon rozetták találhatók. A háttáblán a keretben is, az átlók osztotta középmezőben is egy-egy nagyméretű, szép rozettát láthatunk. A címlapon a bejegyzés: „Pro Conventu fratrum Minorum Landshutae”, vagyis e szerint a kötet valamikor a landshuti ferenceské volt. Az a₁ lap bejegyzése: „Ex libris Leonhardi Zeller. Emit M. Michael Albertus a Leonhardo Zeller quondam cooperatore Burekhusiano Anno salutis 1577. Burchusij”. Feltételezzük, hogy az említett város azonos a német–osztrák határon fekvő Burghausennal, és így nincs messze a bajorországi Landshuttól sem. Tehát 1577-ben a burghauseni segédlelkéskészítő vette meg a könyvet Michael Albertus. — Hasonló a díszítése az RM III F 60 (RMK III 159, 158) bőrkötésének, mely a *Sermones de sanctis* és a *Stellarium*ot borítja. Mindkettő a nürnbergi Anton Koberger megrendelésére, illetve költségén jelent meg 1509-ben Lyonban. Ennek a kötésnek az elő- és háttáblája megegyezik, a keretben pálcán áthurkolódó gótikus inda, a négy sarkában rozetta, a középmezőben rutaindás gránátalmavirágok találhatók. A *Sermones de sanctis* címlapján a bejegyzés: „Bibliothecae Fratrum Minorum Fuldae in Monte B. M. Virginis”, a *Stellarium* címlapján: „Bibliothecae Fratrum Minorum Montis B. V. Mariae prope fuldam”. Tehát mindkét bejegyzés egybehangzóan bizonyítja, hogy Pelbárt műveit a Fulda melletti Mária hegyen épült ferences kolostorban használták, a könyv annak a könyvtárából való. — Az RM III F 77c (RMK III 202, 203) félbőrös kötése a *Sermones de sanctis* és *Quadragesimales* Hagenauban 1515-ben megjelent beszédeit takarja. A közepén itt is rutaindás gránátalmavirágok sorakoznak, a gerinc mentén pálcán áthurkolódó gótikus levelek és rozetták, a másik oldalon virágindás görgető látható. Az előbbi görgető inkább egy nürnberginek, az utóbbi pedig egy augsburginak variánsa. A bejegyzés: „Sum Monasterii S. Margarethe V. M. in Baumburg”, vagyis a baumburgi (a bajor Chiem-See közelében, Traunstein és Trostberg között) Szt. Margit kolostoré volt a könyv. — A dél-német területen szokásos kötések típusába tartozik az RM III F 925 (RMK III 228) kötése, mely a Nürnbergben, Joannes Kobergernél 1519-ben megjelent *Sermones de sanctis* tartalmazza. A nagyon kopott kötésen kétféle görgető alkot keretet, egy indás-rozettás és egy rácsdíszítményes. Az elő- és háttábla megegyezik, de restauráláskor felszerelték őket, így a „Pomerium” felirat a háttábla aljára került. A négy kötés közül az RM III F 77c jelzetűt 1899-ben Katona Lajos vásárolta Dobrovcsky és Franke budapesti antikváriustól, a másik három a Vigyázó-gyűjteménnyel került az Akadémia birtokába.

* * *

³⁴ KYRISS, Ernst: *Verzierte gotische Einbände* . . . i. m. Tafelbd. 2. Tafel 221.

Mint már utaltunk rá, az Akadémia Könyvtárában található Pelbárt-művek kötési közül a korabeli kötések döntő többsége gótikus. Ha figyelembe vesszük, hogy ezeket nagyobbreszt különböző kolostorokban kötötték és használták, ez nagyon is érthetővé válik. A reneszánsz nem vagy nagyon lassan és alig érzékelhetően szivárgott be a kolostorok falai közé. Különösen német területen tapasztalható ez, ahol — egy-egy várost, vagy főúri udvart kivéve — általánosan később jutott diadalra a reneszánsz stílus. Nem így azonban Olaszországban, Franciaországban és Magyarországon.

A Ráth 1060 jelzetű találatos *Sermones de tempore* (Hagenau, 1501, RMK III 94) reneszánsz bőrkötésben van. Elő- és háttáblája megegyezik. A keretben stilizált palmetta sor fut körbe, a középmezőt a korvinákon oly kedvelt kehelyvirágok töltik ki, a tükör alatt és fölött összetett rozetta bélyegzők láthatók. A gerincmezőket rácsdíszítmény borítja. A gótikából származó növényi motívumokból felépített magyar reneszánsz egyik tipikus példája ez a kötés (l. 5. ábra). Az Ulászló-kori magyar reneszánsz kötések legtöbbször találkoznak a stilizált palmetta sossal, a kehelyvirágot is gyakran alkalmazták és a rácsdíszít is. Ez a három motívum együtt Koroknay szerint a Virginia-kódex csoportjába sorolható kötések szerszámkészletébe tartozik.³⁵ Koroknay feltételezi, hogy ezek a kötések a budai ferences kolostor könyvkötőműhelyében készültek. Az összetett, érdekes rozetta bélyegzőt Koroknaynál még az Arisztotelész-, az Erasmus- és a Lányi-kódex csoportjába sorolt kötések egy-egy bemutatott példáján is láthatjuk.³⁶ Ezek egyike a budai törvénykönyvet (*Das Ofner Stadtrecht*, német nyelvű kézirat) borítja, ami ugyanolyan mértékben valószínűsíti, hogy Budán kötötték, mint az, hogy a magyar nyelvű Virginia-kódex Magyarországon, s valószínűleg Budán kapta a kötését. A Ráth 1060 jelzetű Pelbárt-munkát is bizonyára Budán kötötték és itt vásárolta meg tulajdonosa, Zementhey (Szementhey, Zemenchey?) Kristóf szepesi lektor, aki a könyvet a lőcei Szt. Jakab templomra hagyta.³⁷ Minthogy a tulajdonos 1518-ban elhunyt, a kötésnek 1501 — 1518 között kellett készülnie.

A XVI. század eleji velencei reneszánsz mindennapra szánt, egyszerű stílusában van kötve az RM III 87 (RMK III 218). Már a könyv kis mérete (175 × 105 mm) és a könnyű kasírozott papírtábla is a korszakváltás jele. Az eddigiek folyamán elemzett gótikus kötések zöme fólióméretű és nehéz fatáblás. A velencei aldinák kötésének a stílusa a francia reneszánsz kötések forrása. Az RM III 87-nek a kötését is inkább franciának tartjuk. A *Sermones de tempore* téli (hyemalis) időszakra írott beszédei vannak benne, s 1517-ben jelent meg Párizsban. Vigyázó Rosenthalnál vette Münchenben 1903-ban.

Pelbárt *Sermones de sanctis*, Hagenauban 1504-ben megjelent művének a példányát (RM III 41, RMK III 21) borítja az a negyedréteg alakú, reneszánsz stílusú bőrkötés, mely az észak-olasz reneszánsz kötések modorában van díszítve. Az elő- és háttábla megegyezik. Az első keretben elszórt, apró rozetták, a másodikban stilizált, geometrikus jellegű indadíszes görgető látható. A tükröt egy nagyméretű rombusz élénkíti, amelynek oldalai S-idomok sorából állnak

³⁵ Sz. KOROKNAY, Éva: *Eine ungarische Renaissance-Einbandgruppe vom Anfang des 16. Jahrhunderts*. = Gutenberg-Jahrbuch 1966. 361.

³⁶ Sz. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek*. Bp. 1973. = Művészettörténeti füzetek 6. Jegyzék 24, 119, 120. tétel, 25, 49, 47. kép.

³⁷ A címlapon olvasható bejegyzések: Ex testamento domini Christophori de Zementhey Lectoris Scepusiensis, huic cathe. S. Jacobi assignatus, ut utentes orent pro eo. 1518 obiit — Más kézzel: Parochiae Leuchovenssis.

össze. A tükör négy sarkában egy-egy, a rombuszon belül két, az olasz kötésekre nagyon jellemző, négyszöges motívumból összetett dísz látható, ezek csúcsain apró köröcskék. A kötés egyébként elég kopott, a gerinc újrakötött. A XVI. század első negyedéből valónak és Bergamo környékéről³⁸ származónak tartjuk a kötést. A címlapon olvasható bejegyzés: „Ex libris fris fran^{ci} de Bonif^o ord. Min.” Eszerint egy Ferenc nevű minorita (ferences) barát könyve, s vagy rendjének háza, vagy inkább ő maga Bonificioba, a Korzika déli csücskén fekvő városba való.

Öt német reneszánsz kötés van még hátra. Ezek a XVI. század közepéről és második feléből valók, tehát elég későiek és csak megszorítással lehet őket korabelieknek mondani, mivel a bennük levő nyomtatványok a XVI. század elején láttak napvilágot. Mégis szükségesnek tartjuk a bemutatásukat, egyrészt mert általuk a német reneszánsz kötések típusát is szemléltetni tudjuk, másrészt, mert azt bizonyítják, hogy 80–100 évvel később, a reformáció térhódításának ellenére is, használták és forgatták Pelbárt műveit. A német reneszánsz kötések műhelyhez kötését nagyon megnehezíti, hogy e kötések jellegzetes díszét alkotó görgetőket és lemezeket legtöbbször piacra dolgozó ötvösök metszik, és a könyvkötők nemegyszer másutt vásárolják ezeket, mint ahol használják őket. A görgetőkön gyakran láthatunk monogramot, még gyakrabban évszámot. A monogram, kevés kivétellel, az ötvös nevének a betűjele. Így a német reneszánsz kötéseknek inkább az idejét tudjuk meghatározni, és a bejegyzések alapján a használatuk, s ebből tovább következtetve a bekötésük helyét.

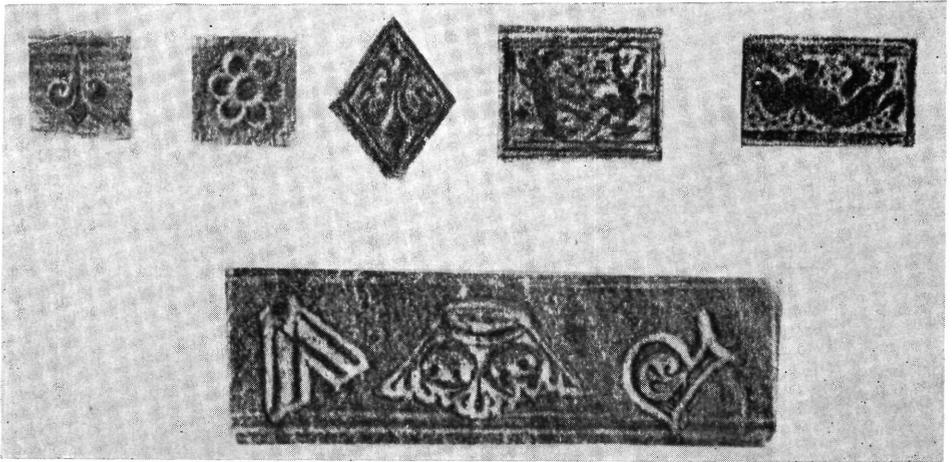
A Ráth 1067 az Aureum Rosarium theologiae I. és II. könyvét (Hagenau, 1503—4, RMK III 114, 125), a Ráth 1069—70 a III. és IV. könyvet (Hagenau, 1507—8, RMK III 145, 151) tartalmazza. Mindkét kötet azonosan, sőt az elő- és háttáblák is egyformán vannak bekötve. A táblákat egyetlen görgető díszíti, amely a szélen keretet alkot, a középmezőben pedig három függőleges sorban ismétlődik. A görgető négy képe: keresztrefeszítés — „Satisfactio”, érc kígyó — „Signū fidei”, a bűnbeesés (Ádám és Éva a fa alatt, a fa két oldalán évszám: 15 36) — „Peccatum”, feltámadás — „Justificatio”.³⁹ A görgetőt tehát 1536-ban metszették, a kötés e szerint mindenképpen ez után készült. Haebler a XVI. századi görgetőket és lemezeket összefoglaló hatalmas munkájában ezt a görgetőt egy bizonyos I. B., II Coeln, monogramot használó mester öt görgetője egyikének tartja.⁴⁰ Haebler feltételezi, hogy egy a XVI. század első felében tevékenykedő könyvkötővel van dolgunk. A Ráth György birtokába került két kötetet annak idején a buxheimi kartauziak kolostorában használták, a kézírásos bejegyzés szerint.

Azonos műhelyből származik a következő két kötés. Az RM III F 34 a *Sermones de tempore* és a *Quadragesimales* beszédeit tartalmazza, mindkettő Hagenauban, 1501-ben jelent meg: RMK III 95, 97. A kötéstábla szélén stilizált indafonat fut körbe, a második keretben allegorikus nőalakok görgetője: „Fides Est S—Spes Non C—Caritas E—Prudenci[a]”, a harmadik keretben:

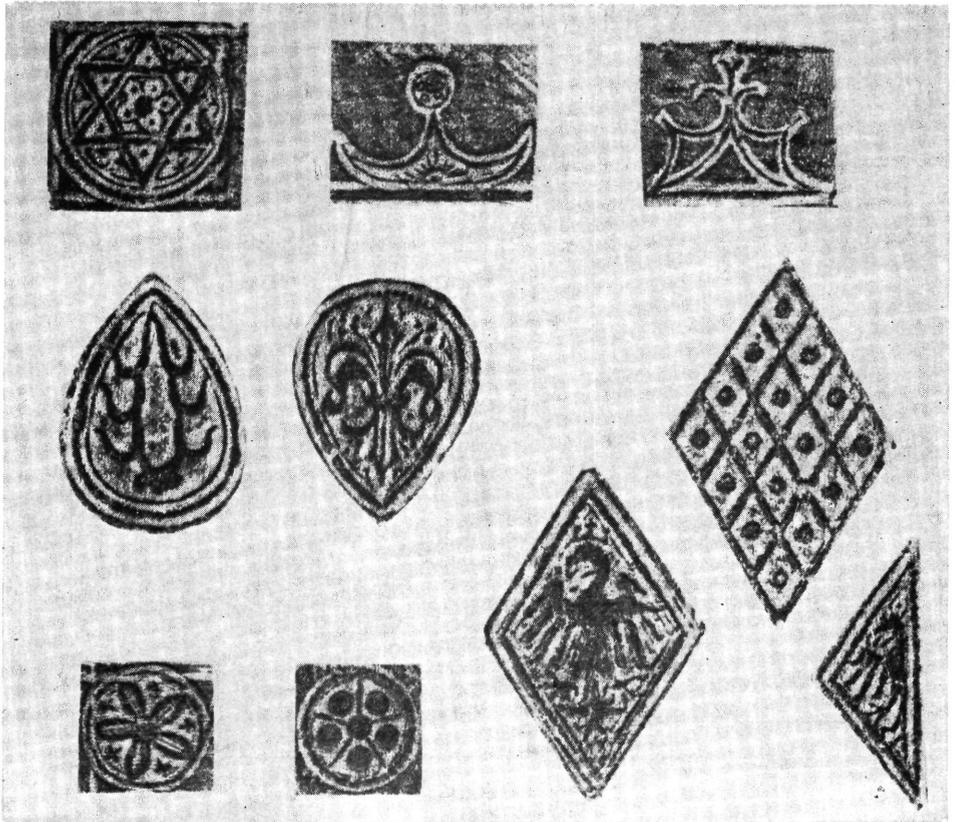
³⁸ DE MARINIS, Tammaro: *La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI*. Vol. 1—3. Firenze, 1960. Vol. 3. 63. p. 2890. tétel, DIII tábla.

³⁹ HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. 1—2. Bd. Leipzig 1928—1929. = Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41—42. 2. Bd. 304. p. 5. görgető.

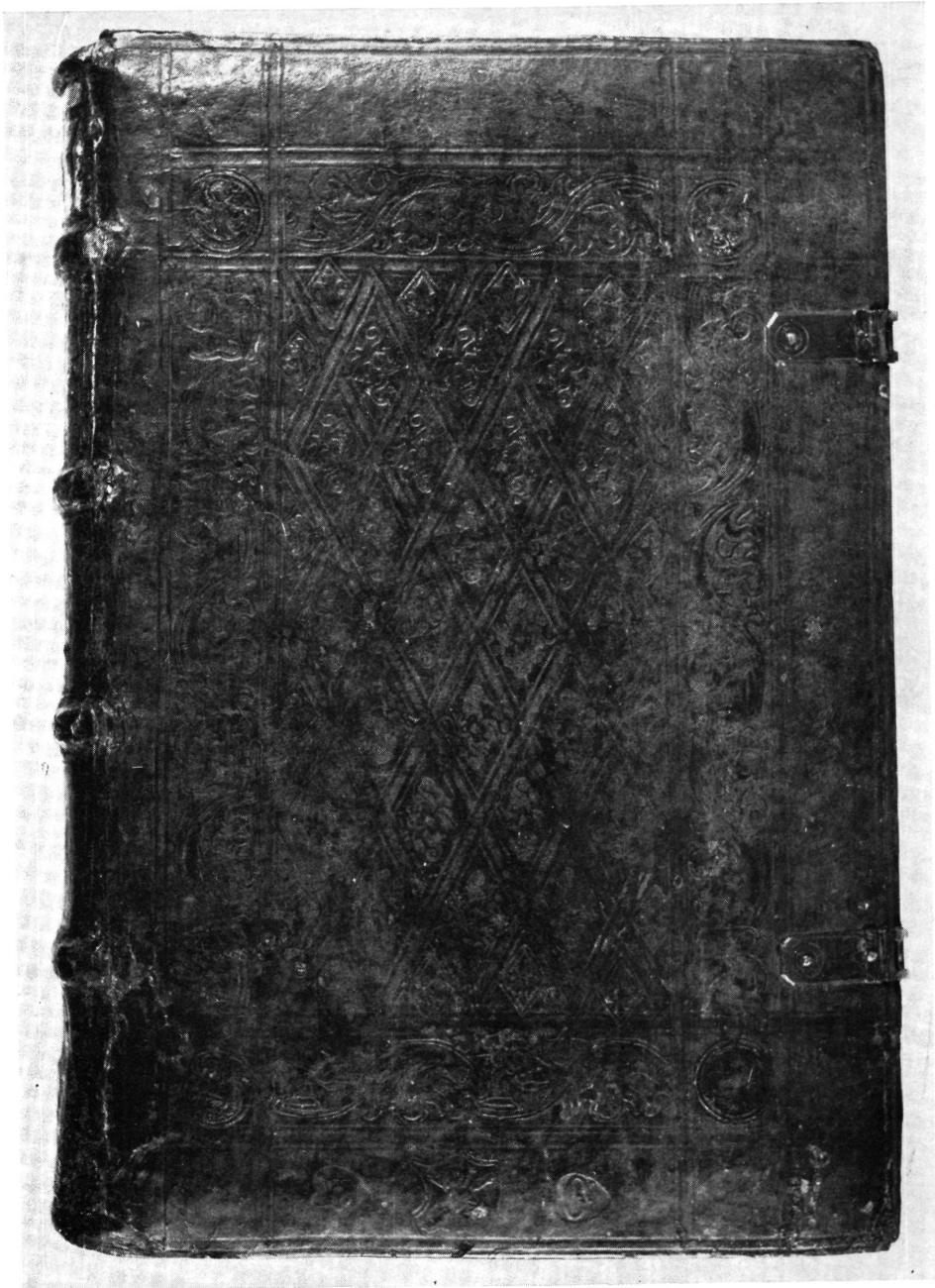
⁴⁰ HAEBLER, Konrad: *í. m.* 1. Bd. 53.

I. ábra. (a) A bécsi domonkos kolostor könyvkötőműhelye

(b) Az ulmi „Szarvasagancs” könyvkötőműhely bélyegzői

2. ábra. A weddenni kartauzi kolostorban készült kötés előtáblája

3. ábra. A weddemi kolostorban készült kötés háttáblája

1

2

3

4

5

6

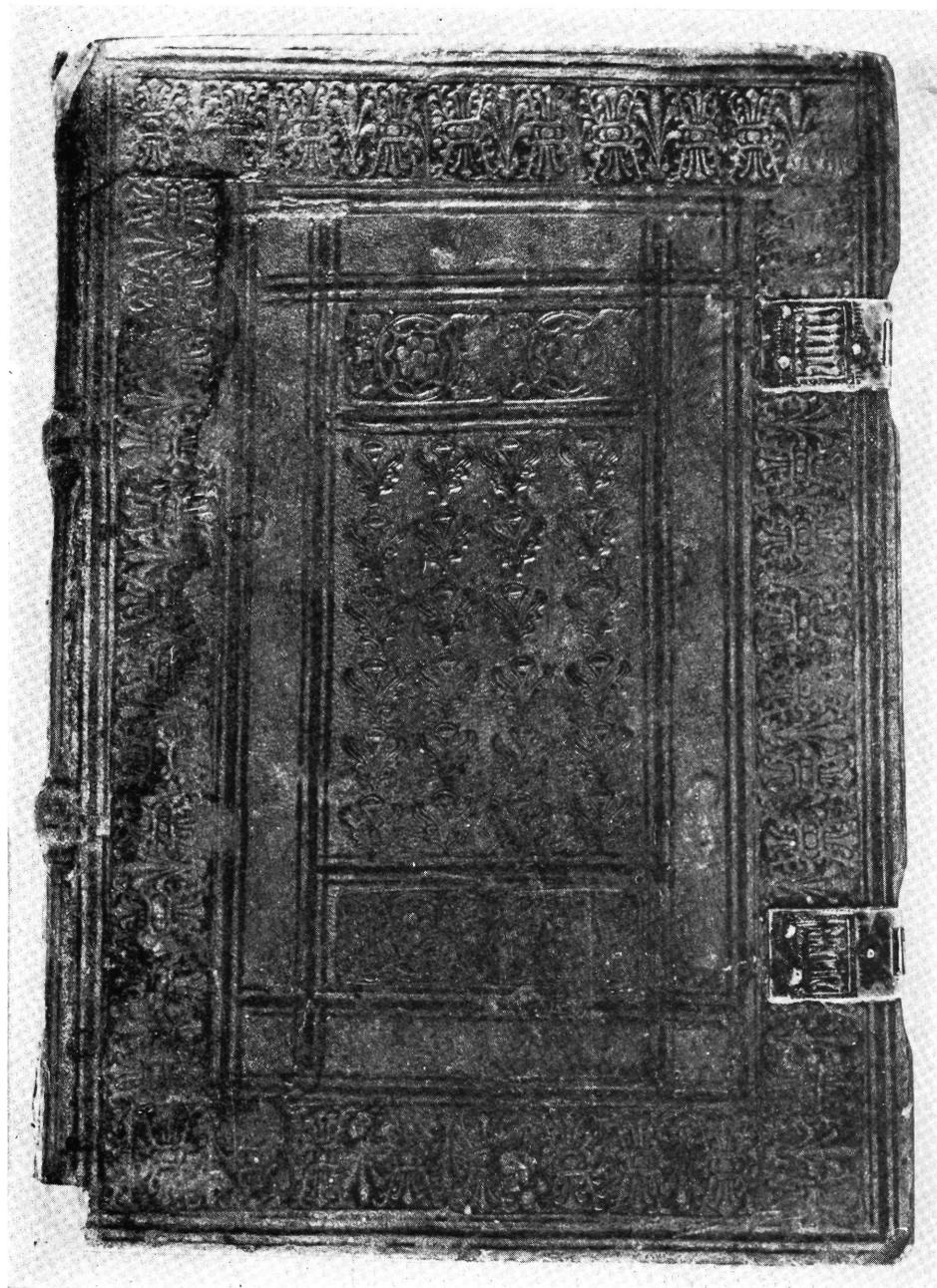

7

8

4. ábra. Az augsburgi kötésekre jellemző vadászjelenetes görgetők néhány variánsa

5. ábra, Budai reneszánsz kötés

6. ábra. Német reneszánsz kötés Wittenbergből (háttábla)

„Gabriel – Raphael – Uriel – Zadkiel”,⁴¹ az ezután következő középmezőben négy függőleges sorban kandeláberes görgetőt látunk. Haebler 1574-re és *Stuttgart* környékére teszi az ezeket a görgetőket használó könyvkötő tevékenységi helyét. Ezt a bejegyzések is megerősítik; a címlapon kettő olvasható: 1. „Casparus Pontanus parochus in Schwab”, 2. „Jacobus Schleich Waldseensis est verus possessor huius libri, emit a Reverendo Domino Casparo Pontano capellano maiore in Pfarrios [?] duodecim bacciis Anno dni 1602”. Majd a szennylapon a következő: „Ex libris Jacobi Schleuchij parochi Winterruedensis Anno dni 1603.” Tehát a könyv Caspar Pontanus plébánosé volt, akitől 1602-ben a waldseei születésű Jacob Schleich megvette. Az az érdekes, hogy az RM III 31, melybe a *Stellarium* van bekötve (Hagenau, 1501, RMK III 90) és kötése ugyanabból a könyvkötőműhelyből való, mint az előző köteté, ugyancsak Jacobus Schleich tulajdona lett 1604-ben. A címlap első bejegyzése „Sum Bartholomaei Doliatoris Bregantini, humanae salutis 1575”, vagyis egy bizonyos bregenzi Bartholomeusé volt, akinek atyja talán kádár vagy pintér, ő maga viszont már tanult ember, s Pelbárt *Stellarium*-át 1575-ben vásárolta, ami a dátumot tekintve összhangban van Haebler fenti, 1574-es évszámával. Feltetésünk szerint időben a második tulajdonos a „Tabula” levélen olvasható: „Coenobij Sorethani” és ezután a harmadik a szintén a címlapon olvasható: „Jacobus Schleich Waldseensis parochus in Winterrueden Anno dni 1604”. A két könyv kézírásos bejegyzéseiben több helynév fordul elő: Waldsee; Winterrueden = Winterrieden (Illertissen mellett), vagy Winterreute (Biberach közelében); Brigantinum = Bregenz; Sorethani = Sorethana abbatia = Schussenried. Ezek a helyek egymás közelében vannak Biberachtól délre: Bad Schussenried és Bad Waldsee Baden-Württemberg tartományban, Bregenz a Bodeni-tó keleti partján, ma Ausztriában. Mind a két könyvet Vigyázó vette 1900-ban Dobrovsky antikváriustól Budapesten.

1591-ből datálódik a legkésőbbi kötés, amely Pelbárt *Sermones de sanctis* c. művét (RMK III 78 = 104?) és *Stellarium*-át (Hagenau, 1502, RMK III 103) borítja. Jelzete: RM III F 1005. Elő- és háttáblája gyakorlatilag megegyezik, csak a középmezők lemeze más: az előtáblán a Salvator mundi, a háttáblán a Szentháromság (l. 6. ábra). Öt görgetőt használt a könyvkötő a világos bőrkötés díszítésére: az első keretben kandeláberes görgető, a másodikban címerek és medalionba foglalt fejek: Div. Juli (Caesar) – Cice TM (Cicero) – Ovidius – Virgilius, a harmadik keretben: Salvator: Data est mi- | hi omnes – Dávid: De fructu | Ventris tu – Pál: Apparuit | Benignitas – János: Ecce agnus | Dei qui tol; ebben az utolsó képben H H monogram van.⁴² A negyedik, apró virágindás görgető közvetlenül a tükör körül fut körbe, ezen belül a rövidebb oldalakon egy-egy lánc-sor látható. A tükör alatt van a bőrbe nyomva az 1591-es évszám, a tükör fölött előbb I R V C, majd erre rányomva I G monogram olvasható. Haebler Wittenberg környékére helyezi a könyvkötőt, megjegyezve, hogy némely görgető származhat a nürnbergi Hans Hermanntól, aki 1589-ben lett mester.⁴³ A wittenbergi könyvkötőműhely mellett szólnak a második keretben az antik fejek között látható szászországi címerek is. A könyvben nincs kézírásos bejegyzés.

* * *

⁴¹ HAEBLER, Konrad *i. m.* 2. Bd. 154. p. „1574” 1–2. görgető.

⁴² HAEBLER, Konrad *i. m.* 1. Bd. 180–181. p. 3, és 20. görgető.

⁴³ HAEBLER, Konrad *i. m.* 1. Bd. 183.

A sorravett nyomtatványok háromnegyede Hagenauban jelent meg, a többi Augsburgban, Bázelen, Lyonban, Nürnbergben, Párizsban és Strasbourgban. A kötéseket Augsburgban, Bécsben, Boroszlóban, Brünnben, Budán, Ingolstadtban, Kölnben, Memmingenben, Nürnbergben, Rebdorfban, Stuttgartban, Ulmban, Weddernben, Wiblingenben és Wittenbergben készítették. A könyveket nagyrészt ott használták, ahol kötötték, vagy közel a bekötés helyéhez (Burghausen, Buxheim, Diessen, Tegernsee). Vonatkozik ez azokra a kötésekre is, amelyeknek nem tudtuk pontosan meghatározni a készítési helyét, csak a stílus és a kézirásos bejegyzés alapján a környéket vagy az országrészt (Luzern, Wimpfen vagy Dél-Németország), ahol a kötésüket készítették.

Az egy-egy kivételtől — mint a francia, olasz, magyar kötés — eltekintve, a kötések német nyelvterületről valók. Mi lehet ennek az oka, s jogos-e ezek alapján Pelbárt „európai népszerűségéről” beszélni?

Á bevezetőben hangsúlyoztuk, hogy egyetlen könyvtár régi könyvanyagából választottuk ki a Pelbárt-műveket, s ez esetleges. Annál is inkább az, mert az Akadémia valamivel több mint százötven éves Könyvtárának ennél jóval régebbi könyvei, ősnymtatványai, antikvári, régi magyar nyomtatványai jelentős részben különböző, bécsi, linzi, müncheni stb. antikváriumokban történt vásárlásokból erednek. Ez már meghatározza bizonyos mértékig azt a hátteret, ahonnan ezek a könyvek származnak. Ennél döntőbbnek tartjuk azonban, hogy a német területen uralomra jutott reformáció következtében itt nagyon sok kolostor megszűnt, a könyvek állami és egyetemi könyvtárakba, majd onnan gyakran mint másod- vagy többed-példányok antikváriusokhoz kerültek. Francia-, Olasz- és Spanyolországban nem szekularizálták tömegesen a kolostorokat, s bizonyára könyvtáraikban ma is gyakran találkozhatunk Pelbárt munkáival.

Biztos, hogy Magyarországon is sok Nyugat-Európában kiadott Pelbárt-művet megvettek megjelenésük idején, a XV. század végén, a XVI. század elején. Ezek azonban más könyvekkel és értékekkel együtt a török időkben nagyrészt elpusztultak, kisebb részüket pedig észak felé menekítették. Nem véletlen, hogy a fent tárgyalt, budai reneszánsz kötésben fennmaradt *Sermones de tempore Lőcséről* került Budapestre a századfordulón. A Felvidéken és Erdélyben alkalmanként készített olyan leltárakban, amelyekben nemcsak darabszám jelölik meg a könyveket, hanem cím szerint is, mindig találkoztunk Pelbárt munkáival.⁴⁴ Utalunk itt például a bártfai Szt. Egyed templom könyvtárának az állományára. 1509-ben Georgius Petri a Szt. Egyed templomra hagyta a „Partes pomerij de tempore Sanctis Stellarium Quadragesimale” könyveit.⁴⁵ Ezen kívül ugyanebben a listában még előfordul a *De Sanctis* és a *Quadragesimale*, bizonyára ezek is Pelbárt munkái, így tehát két műve két példányban is megvolt a Szt. Egyed templomban. Az 1604. január 9-én készült leltár szerint a kassai Szt. Erzsébet székesegyház könyvei között tizenhárom Pelbárt-kötet volt.⁴⁶ Néhai Budai Jakab deák, magyar királyi udvari kamarai írnok 1561-ben Pozsonyban felvett hagyatéki leltárában a könyvek között szerepel a

⁴⁴ Hálás köszönetemet fejezem ki CSAPODI Csabának, az irodalomtudományok doktorának, hogy ezekre felhívta figyelmemet.

⁴⁵ ÁBEL Jenő: *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*. Bp. 1885. 63.

⁴⁶ ILLÉSY János: *A kassai Szt. Erzsébet székesegyház könyvtárának jegyzéke 1604-ből*. = Magyar Könyvszemle 1890, 23–28.

„Liber pomerium sermonum de beata virgine genitrice”, azaz a *Stellarium*.⁴⁷ A felvidéki Majthényi bárók családi könyvtárában ott találjuk a „Sermones Pomerii I folio” és a „Sermones quadragesimalis [!] autore Pelbarto de Themeswar folio 2do” kötetét.⁴⁸ Végül két erdélyi példa: a Bruckenthal Múzeum Gyűjteményében található *Sermones quadragesimales*t a meggyesi kolostorban, a *Stellarium*ot a nagyszebeni városi könyvtárban használták, illetve őrizték egykor.⁴⁹

Pelbárt XV. század végi, XVI. századi népszerűsége óriási volt egész Európában. A mai napig nincs még egy olyan magyar szerző, akinek műveit annyira jól és széles körben ismerték, és néhány évtized alatt olyan sokszor kiadták külföldön, mint Temesvári Pelbártét.

ROZSONDAI, MARIANNE

Pelbartus de Themeswar und seine Popularität in Europa — wie davon die Bucheinbände zeugen

Pelbartus de Themeswar (geboren 1440 in Temesvár—Timisoara, heute Rumänien — gestorben 1504 in Buda) OMin war angesehener Prediger und Predigtschriftsteller und wirkte als Lektor der Heiligen Schrift am Generalstudium der Franziskaner zu Buda. In der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften befinden sich 107 Exemplare seiner Werke und von diesen sind 69 Exemplare in 54 Bänden noch in historischen Ledereinbänden. Die Werke von Pelbartus de Themeswar sind die folgenden: *Aureum sacrae theologiae rosarium, vol. 1—4.*; *Expositio compendiosa et familiaris sensus litteralem et mysticum complectens libri psalmodorum*; *Sermones pomerii de sanctis, P. 1—2.*; *Sermones pomerii de tempore, P. 1—2.*; *Sermones pomerii quadragesimales*; *Stellarium coronae benedictae Mariae virginis*.

Diese wurden meistens um die Wende des 15—16. Jahrhunderts und am Anfang des 16. Jahrhunderts herausgegeben, vor allem bei Heinrich Gran in Hagenau, auf Kosten von Johann Rynman. Besonders schnell waren die Predigten (Sermones) populär geworden.

Die in der Akademiebibliothek näher untersuchten 69 Werke wurden in Hagenau (56), Augsburg (3), Lyon (3), Strassburg (3), Basel (2), Nürnberg (1) und Paris (1) gedruckt. Die Einbände konnten mit Hilfe der Werke von Kyriss, der Schwenke-Sammlung (hrsg. von Ilse Schunke), Haebler usw. bestimmt werden. Die Mehrzahl der Originaleinbände ist gotisch: sie waren in Werkstätten in Augsburg (17), Nürnberg (6), Brünn (Brno, Tschechosl.) (2), Memmingen (2), Ulm (— Wiblingen) (2), Wien (2), und je einer in Breslau (Wroclaw, Polen), Ingolstadt, Köln, Rebdorf und Weddern hergestellt. Zehn gotische Einbände stammen wahrscheinlich aus Süddeutschland (zwei davon eventuell aus der Schweiz), die Werkstätten sind aber unbekannt. Die deutschen Renaissance-Einbände wurden in Köln (2), Stuttgart (2) und Wittenberg (1) gefertigt, die weiteren in Buda, in Oberitalien und wahrscheinlich in Paris. Handschriftliche Eintragungen unterstützen oder ergänzen die Feststellungen über den Einband in vielen Fällen. Einband und Eintragung verraten uns den Besitzer, oder zumindest den Ort der Benutzung, der oft mit dem Ort des Einbindens identisch ist (z. B. Breslau, Rebdorf, Wien), oder von jenem nicht entfernt liegt (z. B. Einband aus Augsburg — Eintragung aus Tegernsee, Ulm — Buxheim) Die angeführten Ergebnisse geben eine Vorstellung über das Verbreitungsgebiet der Werke des Pelbartus de Themeswar und charakterisieren zugleich das Herkunftsgebiet des alten Bestandes der Akademiebibliothek.

⁴⁷ IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600*. Bp. 1937. = Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 4. 46. p. 95. tétel.

⁴⁸ SZERÉMI: *Monumenta, emlékek a majthényi, kesselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából 1451—1728*. = Történelmi tár 1897, 167—168.

⁴⁹ JUGĂREANU, Veturia: *Catalogul colecției de incunabule. Biblioteca Muzeului Brukenthal*. Sibiu 1969. 117. p. 235—236. tétel.

Kóhalmi Béla publicisztikája a Századunk (1926–1939) és az új Huszadik Század (1947–1949) lapjain

Kóhalmi Béla (1884–1969) beletartozott mind a *Huszadik Század* (1900–1919), mind a *Századunk* körébe. A *Könyvtári Szemle* (1913–1919) c. modern könyvtártudományi lapjába írt a *Huszadik Század* köré csoportosuló Társadalomtudományi Társaság (1901–1919) számos tagja, közelebről Szabó Ervin és több munkatársa. Kóhalmi Béla is Szabó Ervin könyvtárosa volt. Gazdag életművének teljes feldolgozása még a jövő feladata, de máris nagyon értékes tanulmányok születtek tevékenységi körének egy-egy területéről. A megemlékezések közül kiemelkedik Remete László írása.¹ *Kóhalmi Béla és a Huszadik Század* címen Heverdle László² Kóhalminak a *Huszadik Század* lapjain megjelent cikkei közül azokat elemzi, amelyek a kiadáspolitikával, a könyvtárszervezéssel, konkrét kiadványok bírálatával és könyvészzettel foglalkoznak.

Újabb és újabb bibliográfiák és forráskiadványok válnak fontossá a majdani Kóhalmi-monográfia írója számára, például *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiájának* megjelenő kötetei,³ továbbá Károlyi Mihály levelezésének első kötete, melyben érdekes számunkra az a levél,⁴ amelyet Károlyi Mihály Dienes László és Kóhalmi Béla könyvtárügyi népbiztosoknak írt a Károlyipalotában levő könyvtár sorsáról.⁵

Kóhalmi Béla a Tanácsköztársaság bukása után emigrációba kényszerült. Bécsi emigrációja idején Kunfi Zsigmonddal és másokkal együtt sokat tett azért, hogy az ellenforradalom rémtetteit az egész világ elé tárja. Kóhalminak a bécsi *Világosság*, majd a *Bécsi Magyar Újság* lapjain megjelent publicisztikájáról Markovits Györgyi számol be.⁶ Kóhalmi 1918-as, majd 1937-es *Könyvek könyve* c. munkáinak értékelését Batári Gyula *Magyar írók olvasmányaikról*⁷ c. cikkében találhatjuk meg. Havasi Zoltán 1955-től 1975-ig vizsgálja a *Magyar Könyvszemle* c. folyóiratnak a könyvtári kutatások ösztönzésében betöltött

¹ REMETE László: *Kóhalmi Béla (1884–1969)*. = A Könyvtáros, 25. évf. 1975. 13–17.

² HEVERDLE László: *Kóhalmi Béla és a Huszadik Század*. = MKsz 93. évf. 1977. 66–71.

³ *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1–2. köt.* (Szerk. LITVÁN György, REMETE László). Kiad. az MTA Szociológiai Kutatócsoport. – FSZEK. (Bp. 1970, 1975). XXI, 647 p. – Ua. 3. köt. (Szerk. REMETE László. Közrem. BÓNA Márta. Kiad. a) FSZEK. Bp. 1981. X, 318 p. – Ua. 5. köt. (Szerk. REMETE László, BÓNA Márta. Kiad. a) FSZEK. Bp. 1977. IV, 257 p.

⁴ *Károlyi Mihály levelezése. 1. köt. 1905–1920.* Szerk. LITVÁN György. Bp. 1978, Akadémiai K. 452–453.

⁵ VARGA József: *Károlyi Mihály levelezése. I.* = MKsz 95. évf. 1979. 211–212.

⁶ MARKOVITS Györgyi: *A bécsi Világosságról*. = MKsz 95. évf. 1979. 301–307.; MARKOVITS Györgyi: *A Bécsi Magyar Újság 1919. október–1923. december*. = MKsz 93. évf. 1977. 257–269.

⁷ MKsz 93. évf. 1977. 335–344.

szerepét.⁸ Méltatja Kóhalmi Béla érdemeit a *Magyar Könyvszemle* újraindításában, a magyar nemzeti bibliográfia fehér foltjainak feltérképezésében és a retrospektív magyar nemzeti bibliográfiai munkálatok elindításában.⁹

Kóhalmi Béla mint bibliográfus már az 1910-es évektől jelentős tevékenységet fejtett ki. A Könyvkereskedők Egyesülete *Corvina* c. kiadványában közreadott magyar könyvészeti anyag hiányosságait tette szóvá a *Könyvtári Szemle* c. folyóiratának 1913. évi évfolyamában.¹⁰ A *Corvina*-bibliográfia nem regisztrálta a hivatalos kiadványokat, a tudományos egyesületek és intézetek új kiadványait, a szerzők saját kiadásában megjelent műveket. Egy évvel később önálló kiadványként¹¹ is megjelentette a magyar könyvészeti anyag hiányosságairól szóló írásait, s még egy fejezetet írt hozzá, amelyben többek közt a folyóirat- és hírlapirodalom feltárásának szükségességét hangsúlyozza. Kóhalmi *Nemzeti bibliográfiánk nem teljes* címmel akarta ezt megjelentetni, de ez a cím nem tetszett a kiadónak. A kiadó kikérte ebben Kóhalmi könyvtáros kollégájának, Braun Róbertnek a véleményét is. Braun javasolta, legyen a cím mozgósító erejű: *Nincs nemzeti bibliográfiánk*. Végül a kiadvány csakugyan ezen a címen jelent meg. Élénk sajtóvisszhangja lett¹² s komoly gyakorlati eredménye, ugyanis a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete Kóhalmi Bélát és Pikler Blankát¹³ megbízta a kurrens nemzeti bibliográfia összeállításával és publikálásával.¹⁴

1945 után a kurrens nemzeti bibliográfiai munkálatokat az Országos Széchényi Könyvtár már folyamatosan végezte; ezután Kóhalmi Béla a szakbibliográfiai és a retrospektív nemzeti bibliográfiai munkálatokat sürgette. Kóhalmi 1945 utáni munkásságát a bibliográfia elmélete és gyakorlata oldaláról Ferenczi Zsuzsa vizsgálta.¹⁵

* * *

Kóhalmi Béla sokoldalú tevékenységének számos, teljesen feltáratlan területe van, ide tartozik a polgári radikálisok *Századunk* és az új *Huszadik Század* c. folyóirataiban kifejtett publicisztikai tevékenysége is.

Kóhalmi Béla 1934-ben tért haza az emigrációból, ettől kezdve publikált rendszeresen a *Századunkban*. 1934-ig csak egyetlen publikációja jelent meg ebben a folyóiratban. K. B. szignóval a közüzemek kérdéséről¹⁶ írt abból az alkalomból, hogy a budapesti kereskedelmi és iparkamara terjedelmes emlék-

⁸ HAVASI Zoltán: *A könyvtári kutatások és a Magyar Könyvszemle a felszabadulás után*. = MKsz 91. évf. 1975. 1–8.

⁹ Uo. 5. p.

¹⁰ KÓHALMI Béla: *A magyar nemzeti bibliográfia kérdése*. = Könyvtári Szemle, 1. évf. 1913. 93–94, 101–103.

¹¹ KÓHALMI Béla: *Nincsen nemzeti bibliográfiánk*. Bp. 1914, Lantos, 29 p.

¹² KÓHALMI Béla: *Retrospektív nemzeti bibliográfiánk 1473–1920*. = MKsz 78. évf. 1962. 1.

¹³ Pikler Blankáról önálló tanulmányt írt REMETE László: *A budapesti könyvtárügy úttörője*. (Hat arcképvázlat.) Bp. 1964, FSZEK. 35–40.; lásd még Vékony Margit: *Az első magyar könyvtárosnő: Pikler Blanka*. = Az OSZK Évkönyve, 1968–1969. 399–416.

¹⁴ Lásd az 1. sz. jegyzetben i. m. 15.

¹⁵ FERENCZI Zsuzsa: *Kóhalmi Béla és a magyar bibliográfia*. = A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 2. évf. 1980. 249–261.

¹⁶ KÓHALMI B[ÉLA]: *A közüzemek kérdése*. = Századunk (a továbbiakban Sz), 286–290.

iratot bocsátott ki *A közüzemi kérdés Magyarországon*¹⁷ címmel. E könyv kapcsán mutat rá Kóhalmi a közüzemek szerepére: egyrészt létesítésük elősegíti az állami beavatkozást a gazdaságba, másrészt ha nemcsak a magánvállalkozás hiányos területein létesülnek, akkor átmenetet képeznek a kapitalisztikus gazdálkodásból a szocialisztikus termelési rendszer felé. Európában a közüzemek létrejöttét elősegítette az I. világháború és a technika fejlődése (rádió, repülés), az első világháború után azonban visszaszorultak, mert gazdaságilag eredménytelenek voltak, és súlyos pénzügyi helyzetbe kerültek. Kóhalmi kiemeli az emlékirat álláspontját: csak a magántulajdon alapján létrehozott vállalatok versenyzésén felépülő gazdasági szervezet tudja biztosítani a nemzeti tőke gazdaságos működését, a közüzem működése csak olyan területen indokolt, ahol a magántőke nem vállalkozik. A monopolisztikus közüzem helyzetével való visszaélésnek nincsenek korlátai. A magánmonopóliumot még mindig több veszély fenyegeti, s ez serkentőleg hat az eredményes működésre. Az 1929–1932-es gazdasági válság idején J. M. Keynes közgazdasági elmélete és a szovjet tervgazdálkodás tanulmányozása alapján néhányan a *Századunk*-körben is az állami beavatkozás hívei lettek (Gönczi Jenő, Braun Róbert). Kóhalmi, mint a *Századunk*-körének legtöbb tagja, a gazdasági automatizmus mellett szóló érveket fogadja el.

Kóhalmi Béla 1934-es hazajövelete után októberben publikált először a *Századunkban*, témája a februári osztrák eseményekhez fűződik. 1934. február 12–15-ig az osztrák kormány a Heimwehr segítségével szétverte a szervezett munkásmozgalmat. A bécsi munkásság négy napig fegyveresen ellenállt, leverésüket követően a szociáldemokrata képviselőket megfosztották mandátumaiktól, a pártot betiltották, vezetőik közül többet kivégeztek.¹⁸ A további események egy részéről informál Kóhalmi Béla *A Winter akció és az osztrák munkásság* c. cikkében.¹⁹ Ernst Karl Winter, Bécs harmadik alpolgármestere röpiratokat ad ki, közli a munkások hozzá írt leveleit. Ő az alkotmányos megengedezést szükségeségét hangsúlyozza. Kóhalmi leírása szerint a szociáldemokrata tömegek február óta négy táborra szakadtak: nemzeti szocialista, forradalmi marxista, kommunista és mérsékelt szociáldemokratákra, s csak ez utóbbi negyedik szárny hajlandó, a kényszerrel számolva, az együttműködésre, ha visszakapja szervezeteit és velük a munkásság önrendelkező jogát. Kóhalmi értékeli Winter kiállását a munkásság mellett, de akcióinak eredményességét illetően jóslásokba nem bocsátkozik.

Az 1930-as évek második felében az elnyomottakkal való együttérzés mellett egyre inkább a humanista és a pacifista gondolatok válnak uralkodóvá a *Századunk* lapjain, Kóhalmi publicisztikája ebben az értelemben tipikusan a *Századunk*-vonal követése.

1937-ben Jacques Maritain, katolikus filozófus Magyarországra látogatott; ebből az alkalomból írta Kóhalmi Béla *Integrális humanizmus*²⁰ c. cikkét. Idézek cikkéből: „A marxista humanizmussal szembeállított integrális humanizmus – tanítja Maritain – nem a faj, az osztály vagy a nemzet dinamizmusának és imperializmusának áldozza fel az embert, hanem egy testvéri közösség

¹⁷ Bp. 1930, Athenaeum.

¹⁸ *Világtörténet évszámokban. 1789–1945.* Összeáll. ORMOS Mária. Bp. 1982, Gondolat.

¹⁹ KÓHALMI Béla: *A Winter akció és az osztrák munkásság.* = Sz, 9. évf. 1934. 295–297.

²⁰ Sz, 12. évf. 1937. 80–81.

jobb életformájáért, a személyiségek közösségéért.”²¹ Kóhalmi teljes mértékben azonosul Maritain „integrális humanizmus” gondolatával.

Szintén ezt az ideológiát tükrözi még árnyaltabban Kóhalmi Béla *Salvador de Madariaga*²² c. tanulmánya. Kóhalminak ez az írása bevezető tanulmányként jelent meg 1938-ban Salvador de Madariaga *Elysiumi mezők* c. könyvéhez, amelyet a *Századunk* adott ki. A *Századunk* 1938-as és 1939-es évfolyamainak borítólapjain többször is találkozunk e könyv reklámjával, sőt 1945 után az új *Huszedik Század* lapjain is.²³ A *Századunk* szerkesztői röviden így jellemzik a könyvet: „A modern Symposium: kultúránk vezérlő szellemeinek képzelt vitája a diktatúrákról és az egészséges társadalomról.”²⁴

Salvador de Madariaga jellemzése Kóhalmi Béla által: Madariaga antisziszta, antibolsevista és marxizmus ellenes, humanistának vallja magát, sem nem jobb-, sem nem baloldali, hisz a liberális demokrácia megújulásában, a szellem megváltó hatalmában. Madariaga a spanyol polgárháború elől emigrált, nem állt egyik oldalra sem.

Salvador de Madariaga művének lefordítása, kiadása és méltatása annak bizonyítéka, hogy a *Századunk* kis csoportja 1938-ban már tájékozódási pontjait is elveszíti. Lukács György a sztálinizmusról írt 1962-es magánlevelében²⁵ a kapitalizmuson és a szocializmuson belüli szélsőséges irányzatok de facto fennálló szövetségére a jobboldalról Madariagát említi példaként. Végső soron mindkét szélsőség „a sztálini módszerek változatlan fenntartására törekszik: a polgári ideológusok azért, mert egy Sztálinra redukált marxizmus sokkal kisebb vonzerővel rendelkezik, mint az igazi; az állítólagos szocialista ideológusok azért, mert a sztálini módszerekkel jóval kényelmesebb kormányozni, mint Marx és Lenin módszereivel. Ezért tartozik ma együvé — közvetlenül tekintve és paradox módon — Enver Hodzsa és Salvador de Madariaga. Alapjában véve mindketten a sztálini rendszer integritásáért küzdenek.”²⁶

Folyamatosan ismertetnek a *Századunk* szerzői könyveket a spanyol polgárháborúról (1936. július 18. — 1939. április 1.), köztük Kóhalmi Béla, aki ismertetéseiben²⁷ kifejezésre juttatja, hogy Franco győzelmétől semmit sem várhatnak a demokráciák, a Francoékkal szembe nem szegülő baszk papok és polgárok is áldozatul estek, s számos baszk várost elpusztítottak (Guernica, Marquina, Elorrio stb.).

²¹ Uo.

²² Sz, 13. évf. 1938. 197–199.

²³ Salvador de MADARIAGA: *Elysiumi mezők* c. könyvének reklámja. = Sz, 13. évf. 1938. 5. sz. 184. után hátsó borítólap belső oldala. Uo. 6. sz. 232. után hátsó borítólap belső oldala.; *Huszedik Század* (a továbbiakban HSz), 35. évf. 1947. 2. sz. 176. után hátsó borítólap belső oldala.

²⁴ Salvador de MADARIAGA: *Elysiumi mezők* c. könyvének reklámja. = Sz, 14. évf. 1939. 1. sz. 48. után hátsó borítólap belső oldala.

²⁵ Lukács György válasza a *Novvi Argumenti* körkérdésére. Közli Vörös T. Károly. = Kritika, 1983. 1. sz. 23–28.

²⁶ Uo. 27.

²⁷ A baszk tragédia könyvei. 1. *The Basque Country and European peace. An Analysis of German domination in Euzkadi.* (Egy térképpel). London, 1938, Autonomous Government of Euzkadi. 1938 June. — 2. *Report on the Administration of Justice in the Basque Country during the Civil War.* Paris, 1938, February. Autonomous Government of Euzkadi. — 3. *Guernica.* 64 mélynyomású képes oldal szöveggel Guernica pusztulásáról. Angol és baszk nyelven. Hely és év nélkül. Ísm. K[ÓHALMI] B[ÉLA]. = Sz, 13. évf. 1938. 294–295. p.

A nemzeti szocialista ideológiáról írt könyv ismertetésekor²⁸ Kóhalmi Béla azt mondja, nem lehet mást tenni, mint bemutatni, hogy a horogkeresztes ideológia milyen forrásokból származik. Horner Miklós könyvében főleg a nemzeti szocializmus teoretikusainak írásain keresztül veszi bonckés alá a hitleri rezsimet. Kóhalmi észrevétele szerint a vizsgálatot ki kellene terjeszteni a birodalmi szociális és gazdasági tényeire is. Kóhalmi értékeli, hogy Horner bemutatja, hogyan lett a német kapitalizmusból monopolkapitalizmus s ennek ideológiai fegyvere, a nemzeti szocializmus. A vállalatokat a verseny készíti új befektetésekre, szeretnék kikapcsolni a versenyt, így aztán megszületnek a szabad verseny és a liberalizmus „átkos” hatásairól szóló ideológiák. Kóhalmi megállapítja, hogy a nemzeti szocialista teoretikusoktól vett idézetek Horner könyvében valójában önleplező írások. Kiderül az is, hogy a nemzeti szocialista politika fontos szerepet szán a német kisebbségeknek. Egyes német teoretikusok megfogalmazása szerint a hitleri Németország beavatkozási jogot igényel más országok német kisebbségeinek sorsába. Továbbá a nemzeti szocialista agitáció monopolisztikus helyzetet ígért minden osztálynak. A munkások jártak legrosszabbul, de például ők is örülhetnek, ha nem zsidók, mert a korabeli (1936) helyzetben az is monopolisztikus örömmel tölthet el valakit, ha nem zsidó. A német szociáldemokráciával elégedetlen osztályok megnyerésében nagy szerepet játszott a nemzeti szocialista propaganda.

A fasiszta ideológia kritikájának körébe tartozik még Kóhalmi Béla két könyvismertetése;²⁹ az egyik arról szól, mennyiben fajformáló tényező az ösztön, a másik elsősorban arról, hogyan oldódhatna meg a magyarországi zsidók asszimilációja. A könyv szerzője szerint vallási megújulás és polgár-nemzetté válás útján. Ezen könyvismertetésekben Kóhalmi hangneme egyre „objektívebb”, már 1936-ban is erősen a sorok közé kellett rejtenie a kritikát, 1938-ban ez még inkább érvényes.

Az Anschluss (1938. március 12–13.) után *A magyar idegenforgalom alakulása 1927–1937*³⁰ c. kiadvány ismertetésekor megjegyzi: „Az utolsó év egyben egy periódust zár le, mert a magyar idegenforgalom Ausztria bekebelezésével amúgy is új, válságos fázisába jutott, szervezete új utakra kényszerül.”³¹ A statisztikai adatokat elemezve bemutatja, hogy a beutazások folyamatosan növekedtek, a kiutazások viszont csökkenő tendenciát mutatnak, ennek okát a gazdasági válságban (1929–1932) látja és abban, hogy korlátai vannak a külföldre utazásnak.

A magyar történelem témakörén belül Buchinger Manónak az 1918-as októberi forradalomról írt tanúvallomását³² értékeli és bírálja. Értékeli, hogy

²⁸ HORNER Miklós: *A német nemzeti szocializmus útja*. Bp. 1936, Studio. 47 p. Ism. KÓHALMI Béla. = Sz, 10. évf. 1935. 428.

²⁹ VESZPRÉMI Ferenc: *Ösztön és faj*. Szerző kiadása. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda ny. 1938. 228. Ism.: K[ÓHALMI] B[éla]. = Sz, 13. évf. 1938. 296.; ROYKÓ Viktor: *Kereszténység, magyarság, zsidóság*. Adalék a csonkamagyarországi zsidókérdés megoldásához. Kiskunfélegyháza, 1938, Szerző kiad. 18. Ism.: K[ÓHALMI] B[éla]. = Sz, 13. évf. 1938. 296. Mindkét ismertetést k. b. szignóval jegyezte.

³⁰ *A magyar idegenforgalom alakulása 1927–1937*. Közread. az Orsz. Magyar Idegenforgalmi Hivatal közreműködésével a Magyar Gazdaságkutató Intézet. Bp. 1938. 54. Ism. KÓHALMI Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 231–232.

³¹ Uo. 231.

³² BUCHINGER Manó: *Az októberi forradalom tragédiája*. Bp. 1936, Népszava. 174 p. Ism.: KÓHALMI Béla. = Sz, 11. évf. 1936. 349–350.

Buchinger megírta emlékeit, ennek kapcsán buzdítja Kóhalmi a kortársakat, írják meg valamennyien emlékeiket októberről. Kifogásolja, hogy Buchingert nem fűtötte izgalom az emlékek megírásánál, azaz nem hatnak Buchingerre lelkesítőleg október emlékei, így írása nem tanúvallomás, csak egyes részleteiben az.

Két, magyar történelemre vonatkozó írásában³³ közvetve Szekfű Gyula szellemtörténeti irányzatát bírálja; az egyikben méltatja Zoványi Jenő Szekfű Gyula történetírását bíráló tanulmányait, a másikban Grünwald Béla *A régi Magyarország, 1711–1825* c. könyve megjelenésének 50. évfordulójára emlékezik, kiemelve, hogy Mocsáry Lajos értékelte és bírálta Grünwaldnak e könyvét, Szekfű pedig mellőzte.

Szekfű szellemtörténeti irányzatát a *Századunk* folyamatosan bírálta, de a folyóirat munkatársait ez nem akadályozta meg abban, hogy a Szekfű által szerkesztett *Magyar Szemle* c. folyóirat egy-egy értékes aktuális számát ismertessék. Kóhalmi az 1936. évi augusztusi szám tartalmát ismerteti.³⁴ Előljáróban Reményi Józsefnek az amerikai elnökválasztás kilátásairól szóló cikkével foglalkozik, közli azt a megállapítást, hogy Rooseveltet, aki a szociális lelkiismeret valóságát honosította meg Amerikában, valószínűleg újra megválasztják elnöknek. Mint ismeretes, valóban újraválasztották 1936-ban, majd 1940-ben és 1944-ben is.

A folyóiratszám cikkei közül Kóhalmi a Tiszántúl agrárproblémáinak gazdasági, politikai és szociális szempontú elemzését nyújtó cikksorozattal³⁵ foglalkozik részletesen. A cikksorozat általa ismertetett tartalma: a mezőgazdaságban elsősorban értékesítési és többtermelési válság van, amely birtoknagyságra való tekintet nélkül sújt minden földtulajdonost, és improduktívabbá teszi a mezőgazdasági termelést. A nemzeti szocialista gondolat gyorsan terjed a Tiszántúlon, a mozgalom egyik legnagyobb előnye és hibája a pártprogram határozatlansága. Előnye, hogy „minden belefér”; hibája, hogy a német nemzeti szocializmus külpolitikai koncepciója keresztezi a magyarság dunavölgyi érdekeit. Különösen megkapónak tartja Kóhalmi a parasztság legszegényebbjei közt terjedő kaszáskeresztes mozgalomnak és a vallási szekták terjedésének leírását. Idézi Kovács Imrétől a következőt: „Az utóbbi években olyan nagyarányú strukturális eltolódások következtek be agrártársadalmunkban, hogy azok gyorsított ütemben fogják a tragédiát befejezni.”³⁶

A Kóhalmi által ismertetett cikksorozatról el kell mondanunk, hogy a magyar agrárhelyzet nagyon konkrét leírását adja, kimutatja a termelés csökkenését, az extenzív gazdálkodás előrenyomulását a belterjes gazdálkodás rovására. A 4,5 milliónyi agrárlakosságból 3,5 millió agrárproletár, ezek sorsa

³³ ZOVÁNYI Jenő: *Szekfű Gyula és társai történetírása*. Bp. 1938. 73 p. Ism.: KÓHALMI Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 231–232.; KÓHALMI Béla: *Az ötvenéves „Régi Magyarország”*. = Sz, 13. évf. 1938. 259–260.

³⁴ *Magyar Szemle*. Augusztus. Ism. K[ÓHALMI] B[éla]. = Sz, 11. évf. 1936. 343–344. A cikket k. b. szignóval jegyezte.

³⁵ PONGRÁCZ Kálmán: *Tiszántúl agrárproblémái*. = Magyar Szemle, 27. köt. 1936. 307–315.; DRASKÓCZY Antal: *A Tiszántúl politikai arca*. = Magyar Szemle, 27. köt. 1936. 315–323.; KOVÁCS Imre: *A kaszáskereszt-mozgalom*. = Magyar Szemle, 27. köt. 1936. 324–328. — Kovács Imre író, publicista, szociológus. Az 1930-as években bekapcsolódott a falukutató munkába, majd a Márciusi Front mozgalomba. 1937-ben *Néma forradalom* c. könyve miatt perbe fogták.

³⁶ Lásd a 34. sz. jegyzetben i. m. 344.

teljesen kilátástalan. A cikkek írói földreform végrehajtását nem javasolják a közeli jövőben semmiképp, egyéb — a mezőgazdasági termelést serkentő és ezáltal az agrárlakosság helyzetét javító — reformok bevezetését sürgetik, így: vám-, adó- és hitelpolitikai reformokat. Mintegy érzékeltetik, hogy az ország vezetésének cselekednie kell, nem szabad továbbra is elhanyagolni a mezőgazdasági termelés területét.

A konzervatív beállítottságú *Magyar Szemle*ben publikált nézetekkel szemben a *Századunk* körének gondolkodása radikális a magyar mezőgazdaság helyzetének megítélésében. Már a *Huszdik Század* lapjain érveltek a feudális nagybirtokrendszer tarthatatlansága mellett, a két világháború közt látták az elmaradt földreform súlyos következményeit, s továbbra is a földreform és a kisbirtokos rendszer megvalósítását sürgették.

Még egy cikket ismertet Kőhalmi a *Magyar Szemle* 1936-i augusztusi számából, Török Árpádnak *A hazai némettség válsága* című írását. A hazai némettség egyetlen szervezete a Német Népművelési Egyesület, ennek „volksdeutsch” nevű ellenzéke elégedetlen a vezetőséggel, amelynek élén Gratz Gusztáv áll. Kőhalmi úgy gondolja, hogy a német iskolák felállításáról szóló 1935-ös rendelet „a kisebbségi kérdésnek kivette a méregfogát”.³⁷

Kőhalmi Béla üdvözlí a Lázár Vilmos és Horner Miklós szerkesztésében megjelenő *Világkép. Világpolitikai, geopolitikai és gazdasági szemle* c. új folyóiratot,³⁸ megállapítja, hogy a folyóirat címében is jelzett tárgykörök összefogása újszerű. Röviden méltatja az új folyóirat első számában megjelent cikkeket. Ezen új folyóirat ismertetésénél nyilván az is közrejátszott, hogy Lázár Vilmos, a szerkesztő munkatársa volt a *Századunk*nak is.

Kőhalmi érdeklődése a *Századunk* lapjain több irányba mutat, fő érdeklődési területe, a könyvészet sem sikkad el teljesen. 1938-ban a *More Books* c. könyvészeti folyóiratot ismerteti.³⁹ E folyóirat főleg könyvritkaságokról számol be, ezeknek toboroz közönséget abból a célból, hogy vásárolják is a könyvritkaságokat. Tájékoztatja az olvasókat a hónap tíz legfontosabb történelmi, szociológiai, politikai és közgazdasági kiadványáról is. A folyóirat a könyvkultúra terjesztését köti össze az üzlettel.

Braun Róbert szociográfus és könyvtáros a *Huszdik Század*nak és a *Századunk*nak is egyik központi egyénisége volt. 1937-ben, halálakor a *Századunk*beli megemlékezések közt Kőhalmi Béláé Braun Róbertről, a bibliográfusról és lexikográfusról szól.⁴⁰ Megírja Kőhalmi, Szabó Ervin vezetése alatt hogyan dolgoztak együtt a public library hazai meghonosításáért. Kőhalmi szerint Magyarország első kiváló referenzkönyvtárosa Braun Róbert volt. „Amit Braun a Városi Nyilvános Könyvtár reference-szolgálatában végzett, az úgy, ahogyan ő végezte, ahogyan azonosította magát a kutató gondjaival, példa nélkül volt eddigi közművelődési szolgáltatásainkban, s felejthetetlen marad azok számára, akik élvezői lehettek.”⁴¹ A Tanácsköztársaság bukása után

³⁷ Uo.

³⁸ *Világkép*. Ism.: K[ŐHALMI] B[éla]. = Sz, 11. évf. 1936. 344. A cikket k. b. szignóval jegyezte.

³⁹ *More Books*. Bulletin of the Boston Public Library. Issued monthly by Order of the Trustees. Ism. KŐHALMI Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 354–355.

⁴⁰ KŐHALMI Béla: *Braun Róbert, a bibliográfus és lexikográfus*. = Sz, 12. évf. 1937. 115–116.

⁴¹ Uo. 116.

Braunt megfosztották referenzasztalától. „Elkövetkezett életében a névtelen munkák — a lexikográfusi, bibliográfusi, lektori munkák — majdnem azt mondtuk, a néger-munka időszaka; ...”⁴² Kóhalmi felsorolja Braun számos névtelen vagy Magyarországon el nem ismert bibliográfiai, lexikográfiai, lektori és szerkesztői munkájának eredményeit: a *Közgazdasági lexikon* megtervezése, szerkesztése és számos cikkének megírása mellett az *Encyclopaedia of Social Science* több nagy cikkét ő írta meg, munkatársa volt a *Társadalmi lexikon*nak, a *Világ lexikon*nak, a *Géniusz lexikon*nak, a *Révai lexikon* pótkötetének, Pikler Blankával elkészítette a hozzáférhető magyar könyvtermés válogatott katalógusát angolul, szerkesztette az Athenaeum jubileumi katalógusát és a Könyvkereskedők Egyesületének 1934-es *Karácsonyi könyvét*.

Kóhalmi Béla *Az Új könyvek könyve*⁴³ c. összeállítását 1937-ben adták ki, újra megkérdezte olvasmányaikról azokat is, akiket korábban, 1918-ban megkérdezett, köztük Jászi Oszkárt. Jászi Oszkár ekkor már második évtizede élt Amerikában, csak levél útján lehetett megkérdezni, a korrektúrát sem tudta időben visszaküldeni, így két hiba csúszott Jászi vallomásába, amelynek javítását *Helyreigazítás*⁴⁴ címen közölte a *Századunk*-ban. A Litván György és Varga F. János által szerkesztett, *Jászi Oszkár publicisztikája*⁴⁵ c. kötetben Jászinak *Az Új könyvek könyvében* megjelent vallomása már a *Századunk*-beli helyreigazítással szerepel.⁴⁶

A teljesség érdekében meg kell említenünk, hogy Kóhalmi Bélának még két könyvismertetése jelent meg a *Századunk* lapjain. Az egyik egy tánc történeti könyvről⁴⁷ szól, a másik Balassa József nyelv-művelő könyvét⁴⁸ mutatja be. Kiemeli Balassának mint a *Magyar Nyelvőr* szerkesztőjének érdemeit: Balassa sokat tett a *Magyar Nyelvőr* lapjain azért, hogy a közönséget érdekelje a szép magyar beszéd.

A *Századunk* az 1930-as években igen veszteségesen működött,⁴⁹ így a közvetlen munkatársak számára a *Századunk*-ban leadott publikáció pénzforrást nem jelentett. Kóhalmi Béla 1934-es hazajövetele után családját a *Rádió Újság* szerkesztésével tartotta fenn 1944-ig, a németek bevonulásáig, akkor a *Rádió Újság*ot is beszüntették.⁵⁰

* * *

Kóhalmi Béla is aktívan bekapcsolódott az 1945 március—áprilisában újjáalakult Társadalomtudományi Társaság munkájába.⁵¹ 1945 májusától már

⁴² Uo.

⁴³ KÓHALMI Béla: *Az Új könyvek könyve*. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól. Bp. 1937, Gergely R. kiadása. 398 p.

⁴⁴ JÁSZI Oszkár: *Helyreigazítás*. = Sz, 12. évf. 1937. 144.

⁴⁵ *Jászi Oszkár publicisztikája*. Válogatás. Vál., szerk. és jegyz. LITVÁN György, VARGA F. János. Bp. 1982, Magvető K. 590.

⁴⁶ Uo. 439—442.

⁴⁷ HARASZTI Emil: *A tánc története*. A Kincsestár, A Magyar Szemle Társaság Kis Könyvtárának 54. száma. 78. lsm.: KÓHALMI Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 232.

⁴⁸ BALASSA József: *A nyelvek élete*. A nagyközönség számára. Bp. 1938, Rózsavölgyi kiad. 266. lsm.: KÓHALMI Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 354.

⁴⁹ A *Századunk* 1937—1938-ban komoly anyagi nehézségekkel küzd, a lapot Csécsy finanszírozza, az anyagiak miatt a lap további megjelentetése is veszélybe kerülhet. Lásd: Beke Ödönnek Csécsy Imre. = MTA Kézirattár Ms 4785/468—473.

⁵⁰ Lásd az 1. sz. jegyzetben i. m. 16.

⁵¹ *A Társadalomtudományi Társaság hírei*. = HSz, 35. évf. 1947. 96.

nyilvános előadásokat és ankétokat tartottak. Csécsy Imre tartott bevezető előadást, vázolvva a Társadalomtudományi Társaság múltját és jövő programját. Az előadások sora Erdei Ferenc *A magyar agrárdemokrácia fejlődési lehetőségei* c. előadásával kezdődött. Supka Géza *Német áfium a magyar politikában* címmel tartott előadást, Kóhalmi Béla *Irányított és szabad kutatás* címmel.

Az első ankétot *A beteg néplélek gyógyítása* címen rendezték, előadói közt szerepelt például Kassák Lajos. A második ankét Szent-Györgyi Albert *A tudomány, az egyetem és az Akadémia válságáról* tartott expozejával kezdődött, a hozzászólók közt voltak Keresztury Dezső, Ortutay Gyula, Bibó István és mások. A harmadik ankét tárgya a szociológiai kutatás volt.

A Társadalomtudományi Társaság tagjai folyóiratukat, az új *Huszádik Századot* csak 1947-ben tudták megindítani, s az 1949-ben már meg is szűnt. Az 1945 utáni három évfolyamban Kóhalmi Bélának csak Rácz Gyuláról írt nekrológja⁵² jelent meg. Az újjáalakult Társadalomtudományi Társaság nevében búcsúztatta Rácz Gyulát, a század elején működő Társadalomtudományi Társaság alapító tagját, Pikler Gyula, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Szende Pál, Rónai Zoltán és más, a *Huszádik Század* élvonalába tartozó polgári radikálisok munkatársát.⁵³ Kóhalmi e nekrológja érzékelteti a folytonosságot az 1919 előtti és az 1945-ben újjáalakult Társadalomtudományi Társaság közt, a régi és az új *Huszádik Század* közt (bár Rácz Gyula a Századunknak és az új Huszádik Századnak már nem volt munkatársa).

* * *

A *Századunk* köre a maga szerény lehetőségei közepette — Polgári Radikális Párt és Társadalomtudományi Társaság nélkül — ébren tartotta a polgári radikális szellemet a két világháború közt is. Munkatársi gárdájába rövidebb vagy hosszabb időre be tudta vonni a „kapun kívüli” progresszív társadalomtudósok, szakemberek és művészek egy részét, köztük Erdei Ferencet, Róheim Gézát, Vikár Bélát, József Attilát, Kassák Lajost, Veres Pétert. Az emigrációból hazatérő Kóhalmi Bélát, a Tanácsköztársaság egykori könyvtárügyi népbiztosát, azonnal rendőri felügyelet alá helyezték, így ő is a „kapun kívüli” tudósok számát növelte. Kóhalmi, aki beletartozott a régi *Huszádik Század* körébe is, természetesen számon tartotta és befogadta a *Századunk* köre. A *Századunk* köre „csak” 1918 októberéhez volt hű — ezt tükrözi Kóhalmi *Századunk*beli publicisztikája is —, de a két világháború közt ennek a hűségnek a vállalása is egyre nehezebb feladatot jelentett.

NÉMETH, MÁRTA

Die Publizistik von Béla Kóhalmi in der Zeitschrift *Századunk* (1926—1939) und in der neuen Folge des *Huszádik Század* (1947—1949)

Die Zeitschrift der bürgerlichen Radikalen *Huszádik Század* (Zwanzigstes Jahrhundert, 1900—1919) erschien zwischen den zwei Weltkriegen unter dem Titel *Századunk* (Unseres Jahrhunderts). In den 1930-er Jahren wurde Béla Kóhalmi Mitarbeiter bei *Századunk*. Während der Wirtschaftskrise 1929—1932, auf Grund der ökonomischen Theorie von J.

⁵² KÓHALMI Béla: *Rácz Gyula (1874—1948)*. = HSz, 36. évf. 1948. 453.

⁵³ Rácz Gyula publicisztikája a *Huszádik Század* (1900—1919) lapjain elsősorban a feudális nagybirtokrendszer elleni harcot tükrözi.

M. Keynes und des Studiums der sowjetischen Planwirtschaft wurden einige auch im Kreis von *Századunk* die Anhänger des staatlichen Eingriffes (Jenő Gönczi, Róbert Braun). Kóhalmi, wie die meisten der Glieder des Kreises von *Századunk*, stellt sich auf den Standpunkt des wirtschaftlichen Automatismus. Die politisch-ideologische Artikel von Béla Kóhalmi spiegeln vor allem pazifistische, humanistische und antifaschistische Gedanken wieder. In Gebiet der Kritik der ungarischen Geschichtsschreibung eifert er die Zeitgenossen an, ihre Erinnerungen über die Oktoberrevolution von 1918 niederzuschreiben, und kritisiert er die Geschichtsschreibungsmethode von Gyula Szekfü. Sein Mitgefühl mit den Unterdrückten drückte er auch in zwei Artikeln aus: der eine behandelt die Ereignisse, die die Niederlage der österreichischen Arbeiterbewegung (12–15 Februar 1934) folgten, der andere knüpfte sich an die Artikelserie der Zeitschrift *Magyar Szemle* (Ungarische Revue), die die Lage der 3,5 Millionen ungarischen Agrarproletaren untersuchte. Sein Nekrolog über Braun aus dem Jahre 1937 ist auch heute eine bedeutende Schrift über Robert Braun den Bibliothekar und Bibliograph.

Im Jahre 1945 begann der 1919 eingestellte Geschichtswissenschaftliche Gesellschaft (Társadalomtudományi Társaság) zu funktionieren, 1947 wurde auch ihre Zeitschrift, das neue *Zwanzigste Jahrhundert* in Bewegung gesetzt. Auch Béla Kóhalmi schloss sich der Arbeit der Gesellschaft und des *Zwanzigsten Jahrhunderts* zu.

KÖZLEMÉNYEK

A Königsbergi Töredék új lelőhelye. A Königsbergi Töredék és Szalagjai néven a lejegyzés sorrendjében negyedik (XIV. sz. közepe), a rögzített nyelvállapot tekintetében azonban a második, a Halotti Beszéd közvetlen közelébe helyezhető nyelvemlékünket tartja számon a magyar nyelv- és irodalomtudomány.¹ E nyelvemlék-együttesnek mind első felfedezése, mind második, mostani verifikálása a nemzetközi tudományos együttműködés szép példája.

1863 tavaszán, valószínűleg március végén, Franz Hipler königsbergi káplánnak fel-tűnt, hogy az egyetemi könyvtár 1194. számú latin kódexének előzéklapján valamilyen számára ismeretlen nyelven írt szöveg áll. Felhívta erre a könyvtár igazgatójának — egyúttal az egyetem germanista professzorának — Julius Zachernak a figyelmét. Zacher és könyvtáros kollégái sem boldogultak a szöveggel. A nyelvi azonosítás Friedrich August Pott általános nyelvész (Halle) és Johann von der Gabelentz ural-altáji nyelvtörténész (Altenburg) közreműködésével ment végbe. A felfedezésről Pott 1863. április 26-án értesítette a Magyar Tudományos Akadémiát.

A múlt század Európájának lelkes, tudományos összetartozástudatát dokumentálja ez a hónap, amely 1863 márciusának és áprilisának vége között eltelt, amelynek végén, ötödik lépcsőként Toldy Ferenc akadémiai titkár megkapta a hírt, és előbb felolvasó ülésen, majd nyomtatásban is publikálta a nyelvemléket. Az elnevezés, Königsbergi Töredék is tőle származik.²

Harminc év múltával, 1894-ben Szily Kálmán akadémiai főtitkár újabb információkat kért a töredéket tartalmazó latin kódexről a königsbergi könyvtárból. Az igazgató ekkor már Paul Schwenkle volt. Schwenkle vette észre, hogy a kötésen belől, a gerincet borító pergamenesíkokon is magyar nyelvű írás van. A kötetet szétbontották és az elő-került öt csík közül négy valóban magyar szöveget őrzött meg, töredékesen és csak az egyik oldalon jól olvashatóan. Ezeket a Szalagokat is feltehetően ugyanaz a kéz írta mint a Töredéket, és a szövegek tematikailag is összetartoznak, mariológiai témájúak, emelkedett stílusú, ritmikus prózában íródtak.

Az őrző kódexet, egy dominikánus eredetű, XIII—XIV. századi latin teológiai traktátusokat tartalmazó kéziratot, magyar tudós eddig még nem vizsgálta meg. Annyit tudunk róla, hogy 1393-ban Boroszlóban (Wrocław, Breslau) volt, innen került a Königsberg melletti, wehlai minorita kolostorba, majd a kolostor feloszlatása után, néhány közbülső állomáson keresztül a königsbergi egyetemi (később állami és egyetemi) könyvtárba.³ A könyvtárnak a második világháború alatti pusztulása ugyan köztudomású volt, a magyar kézikönyvek azonban még 1976-ban is úgy regisztrálták a Töredéket

¹ BENKŐ Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest 1980.

² *Budapesti Szemle*, 1863. XVIII. köt. 129—130. l.

³ JAKUBOVICH Emil—PAIS Dezső: *I Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs 1929. 173—191. l.

és a Szalagokat, hogy azokat a Szovjetunió-beli kalinyingrádi (Königsberg mai neve) könyvtár őrzi.⁴ Ez azonban csak az előző állapoton alapuló következtetést tükrözte, az azonosításra, megtekintésre vonatkozó kísérletek nem jártak eredménnyel.

1983 decemberében a varsói Központi Régi Levéltár (Archiwum Głowne Akt Dawnych) igazgatója Dr. Edward Potkowski hazánkban járt, meglátogatta a Széchényi Könyvtárt és a közelmúltban tragikusan elhunyt Mezey Lászlót, a magyarországi kódex-fragmentumkutatás irányítóját is. Neki tett említést arról, hogy a Töredék ma a toruői Kopernikusz-Egyetem könyvtárának birtokában van. Mezey László a hírt továbbította a Széchényi Könyvtárnak. A könyvtár szorgalmazására, a Művelődési Minisztérium kiküldetésében és előkészítő munkája után utaztam 1984. június 12-én Toruńba, hogy a hírről megbizonyosodjunk és a kéziratot azonosítsam.

A nyelvemlékek közül, sajnos csak a Töredéket találtam meg Rps 25/III jelzet alatt. A Toruńban készült cédulakatalógusban a XV. századi jogi kéziratok között szerepel. Ma is abban a fekete vászonborítású tékában, ill. kazettában őrzik, amit az Ó-magyar olvasókönyv leírásából ismerünk. Elöl, két kemény lap közé cérnával rögzítették a Töredéket, a régi leírásokból és a kísérőanyagból arra következtethetünk, hogy még Königsbergben. A második kemény lap egyúttal egy kb. 6–7 mm mélységű, fehér filecel bélelt kazetta fedőlapja. Ebben kellett lenniök a Szalagoknak, az említett leírás szerint két üveglap közé rögzítve. A kazetta ma üres. Az egész dobozos-tékát fémcsat tartotta össze, amelynek pántja hiányzik. Így, ha valaki az egész alkotmányt nyílásával lefelé tartva megemelte, a szabadon, vagy az üveglapok között levő Szalagok könnyen kicsúszhattak a tékából, ill. a dobozkából. Ha a menekítés (csomagolás, ládázás) közben csúsztak ki, ezek eredeti helyzet újból megtalálni, nem lehetett könnyű. Az is elképzelhető, hogy az üveglapokat a csíkokkal együtt a szállítás előtt kivették a kazettából és gondosabban külön csomagolták, hogy össze ne törjenek, az üveg ne sérthessen meg más kódexet. De mindez csak a lehetőségek sorra vétele.

A tékát egyszer már a gerincen, egy ráragasztott fekete vászoncsíkkal meg kellett erősíteni. Ez a csík a gerincen levő feliratot (*Altungarische Fragmente*) részben takarja. A téka fedelének belső oldalán áll a nyelvemlék-együttes régi jelzete (*Ms: 1194^a*) a következő megjegyzéssel:

Zusammengestellt aus dem Vorsatzblatt (f.1) von Ms. 1194 und den im Rücken derselben Handschrift aufgefundenen 4 + Pergamentstreifen.

(Mai 1894)

+ der 5te enthielt nichts Ungarisches

Alatta a königsbergi könyvtár körbélyegzője.

A Töredék visszahajtott hosszanti szélére (ennél fogva fűtétek be) modern papírlapot ragasztottak. A visszahajtott pergamen szélén két helyütt három betűnyom látható. Hogy a folytatás latin vagy magyar nyelvű volt-e, ebből aligha állapítható meg (egy *c* formájú betűmaradvány, ami *a* vagy *o* eleje, vagy rövidítésjel is lehet, és egy ligatúra, ami leginkább összeírt *vg*-nek felel meg, de a *g* (?) betűnek csak a fele látható).

A papírlapon a következő XIX. századi rájegyzések állnak: rektó: *Cod. 1194*

Genaues Facsimile der altung. Zeile, angefertigt von H[errn] Dr. jur. Steffenhagen, nebst genauen Beschreibung der hs. an H[errn] Prof. Dr. Toldij kgl. ungar. Rath und Oberbibl. in Pesth gesandt. 27. Jun. 1863.

Z. [= Julius Zacher]

Verzó: *Umschreibung ins Neu-Ungarische, mit Übersetzung, von Herrn Geh[eim] R[at] von der Gabelentz in Altenburg; erhalten durch Herrn Prof. Pott in Halle, 27. Apr. 1863.*

⁴ MOLNÁR József—SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest 1976. 53. l.

Ezután a magyar szövegnek — néhány ékezet kivételével — a betűhív, korrekt átírása, majd német fordítása áll. Ez utóbbit idézem, mert ha nem csalódom, a Töredék szövegének első értelmezési kísérletét képviseli:

*So sprachen sie: Von Anfang der Welt . . . dieses nicht geschehen war, daß eine Jungfrau einen Sohn gebären könne, ihrer Jungfrauschaft Spiegel verbleiben könne und unsere Kunde darin nicht . . . Wir wissen, wir sehen in dieser Jungfrau Schoße hält sie den wunderbaren Sohn . . . erwähnt, so daß . . . geboren, aber wer sei ihm Vater, das nicht wir wisten. Das ist Gott, denn ihn kennen wir, den Makel nicht berühren kann, denn wenn Gott dies nicht wäre, in ihm Sünden könnten wir finden. Amen.*⁵

A Töredék sokkal jobb állapotban van, mint amit a kézikönyvekben, monográfiákban közölt régi fotók alapján remélni lehetett. A reprodukciók nagyon felerősítették a pergamén halvány, sárgásbarna foltjait. Az eredetint jobban megfigyelhető a magyar szöveget javító kéz munkája is, mint a faksimiléken. A korrigáló, betoldó kéz talán azonos a szövegkézzel, de utólag javított: írása vékonyabb vonalú, halványabb tintájú. Inkább tétován mint határozottan korrigált. A 4. sor végefelé a *latiuc c* betűje fölé előbb *v-t* írt, ezt áthúzta (az áthúzás pl. Benkő könyvében közölt fotón nem is látszik), a *latiuc* után álló *lc-t* törölte és betoldó jellel föléje írta az *ert* ('ót'), ami azonban *ere* olvasatot is megengedne.

A magyar szöveg alatt az őrangyalokról szóló prédikáció áll. Témáját Szent Pálnak a zsidókhöz írt leveléből vette (1,11):

Omnes enim sunt administratori spiritus etc. Hebr. 1. Duo notantur hic scilicet ammiranda diuine pietatis clemencia danda homini angelum ad custodiam, secunda dignitas humane nature . . .

A lap verzőján kéthasábos szöveg áll. Itt előbb az imádságról, ill. az imádság erejéről szóló *prothema*-t találunk,⁶ a 17. zsolttár 29. versét:

Prothema, psalmus, deus illumina tenebras malas. Legitur de beato Bernhardo quod quando studere uolebat aperto libro oracionem promittebat dicens, declinate a me maligni et scrutabo mandata dei . . .

Ez a rész a *prothema* megismétlésével zárul a *b* hasáb elején. Az utána álló prédikáció *themája* (Mt. 19,27) látszólag nem kapcsolódik a *prothemához*, a Krisztus követését választott papokról, szerzetesekről szól: *Ecce nos reliquimus omnia et secuti sumus te . . . Verba preposita continentur in Matheo et conuenienter adaptantur ad hominem . . .* A szöveg *Secundo debemus reliquere peccatores* [valószínűleg tévesztés *peccata* helyett] *similiter propter duo* mondattal végződik, ami után pont van és csak a két utolsó szó (*propter duo*) került új sorba, tehát lett volna még hely a folytatáshoz. Úgy látszik azonban ennek a második *divisionának* a kifejtését már a szónokra bízta a scriptor.

E prédikációk teljes szövegének elemzésére lesz szükség, hogy eldönthessük, egy szövegegyüttest alkot-e a *prothema* és a Mt. 19,27-el kezdődő sermo, és hogy vajon

⁵ Összehasonlításul álljon itt BENKŐ Loránd olvasata (i. m. 57. l.). A betoldások gömbölyű zárójelben, a kiegészítések szögletes zárójelben vannak: *Ugy szólának: világ-(nak) kezdetétől fogva rajtunk ez nem lett vala, hogy szüz leány fiat szülhessen, szüzségnek tükre tisztán maradhasson, és nekünk hírünk benne ne lehessen. Tudjuk, látjuk (öt) szüz leánynak, [a]ki ölben tart csodálatos fiat: fűrösztí, mossa, eteti, emleti, úgy, [a]mint anya szülöttét; de ki legyen neki atyja, azt nem tud[hat]juk. Ez az[on] Isten, [a]mint (öt) ismerjük, [a]kit szeplő nem illethet; mert ha isten ő nem volna, benne bünt lelhethénk. (Ámen.)*

⁶ A prédikációk szerkezetéhez l. TARNAI Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik.* Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest 1984. c. monográfiájának az *ars praedicandiról* szóló részeit.

(amint a szövegkezdetek megengedhetnék) mindkettő ugyanazon jellegű közösséghez (pl. tanulmányaikat végző szerzetesekhez) szólhatott-e?

E latin szövegkörnyezetnek — egyelőre vázlatos — ismeretében fel kell vetnünk, hogy a Töredék magyar szövege is, nem a prédikációs gyakorlattal függött-e össze? Az eddigi irodalomban legenda, elmélkedés, traktátus műfaji megjelölések szerepeltek, ami feltehetőleg azzal függ össze, hogy a teljes nyelvemlék-együttes latin nyelvű megfeleléseit ilyen jellegű szövegekben lehetett kimutatni. Ezek a megfelelések azonban nem szabják meg feltétlenül az őket felhasználó magyar szövegek funkcióját.

Mindennek eldöntéséhez, vagy legalábbis jobb megközelítéséhez, a Szalagok és az 1194. sz. latin kódex újabb vizsgálata is szükséges lenne. Előkerülésükre talán még van remény.

A volt königsbergi állami és egyetemi könyvtár sorsát, anyagának pusztulását, részbeni fennmaradását Carl Dieschnek, a könyvtár utolsó igazgatójának feljegyzései, jelentései alapján rekonstruálta 1980-ban Manfred Komorowski.⁷ Az illetékes német szakminisztérium már 1942-ben rendeletet adott ki a légítámadások által veszélyeztetett könyvtárak értékeinek evakuálására. Az ún. A-kategóriába tartozott az összes kódex. Ezek elszállítását, mégpedig több helyre, elsősorban vidéki, félreeső kastélyokba, kolostorokba, azonnal meg kellett kezdeni. Diesch 1944 elejére végrehajtotta a kiürítést. A kéziratok egy része Schlobittenbe (ma: Słobity) került, ami két más, nyomtatványokat tartalmazó vidéki raktárral együtt a háború után lengyel felségterületre esett.

A toruńi egyetem már alapításakor, 1945-ben engedélyt kapott, hogy az egykori Nyugat-poroszországban, Mazuriában és az ún. Ermlandban (Mazuria és a Keleti Tenger között) hátrahagyott, volt német könyvtárak anyagát, köztük a slobity-i depot, birtokba vegye. Ezek 1946-ban kerültek Toruńba. Állománybavételük, feldolgozásuk persze hosszabb időt vehetett igénybe. Az egykori königsbergi egyetemi könyvtár állományrészeinek új toruńi lelőhelyéről az első nyomtatott hír már 1970-ben megjelent.⁸

A Königsbergben maradt anyag pusztulása az 1944 augusztusi nagy bombatámadással kezdődött, majd az 1945 januárjától április 9-ig tartó ostrom alatt folytatódott. Diesch csak 1945 április 6-án hagyta el a várost, megkísérelve még három láda kézirat és ősnymtatvány kimentését, amelyeknek kitelepítése valamilyen oknál fogva elmaradt. Ezek nagy részét sikerült is magával vinnie, ma Nyugat-Berlinben vannak (Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz). Ezen a lelőhelyen kívül megemlíti még Komorowski több olyan szovjet gyűjteményt, ahol feltételezése szerint volt königsbergi állományrészek találhatóak.

VIZKELETY ANDRÁS

Tolhopff János, Mátyás király csillagásza. Tolhopff János neve, személye, valamint az a csillagászati tárgyú munka is, melyet Mátyás király számára készített, meglehetősen kevéssé ismert a budai könyvtárral foglalkozó tudományos irodalomban. Ennek egyik oka talán az, hogy Tolhopff mint csillagász, nem különösebben jelentős, ezért sem életével, sem tudományos munkásságával érdemben senki nem foglalkozott. Másik oka nyilván az, hogy ha közelebbről szemügyre vesszük Mátyás király számára írt *Stellarium* c. művének kéziratát — melyet ma a wolfenbütteli Herzog August könyvtárban őriznek¹ —

⁷ Manfred KOMOROWSKI: *Das Schicksal der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*. In: *Bibliothek. Forschung und Praxis*, 1980, 4. sz. 139—154. l.

⁸ Karl FISCHER: *Ein Beitrag zur Geschichte der Sternatlanten*. In: *Bohemia*, 1970. 345. l.

¹ A kódex jelzete a wolfenbütteli könyvtárban: 84. I. Aug. 2°, terjedelme 32 perg. fol. — Azok közül a korvinák közül való, melyek Corvin János özvegyének, ill. második férjé-

az ennek címlapját díszítő alakos miniatúrák első látásra megmagyarázhatatlannak, érthetetlennek látszanak² — éppen ezért azonban izgalmasaknak tűnnek.

Csak nemrég sikerült e kis képek jelentéséhez, értelmezéséhez a kulcsot megtalálni, amióta — egy valóban szerencsés véletlen folytán — elő nem került a távoli Kanadában, Vancouverben, annak a nemeslevélnek hitelesített, német nyelvű példánya, melyet Mátyás 1480-ban Tolhopffnak adományozott.³ Bár ez a díszesen kiállított, pergamenre írt okirat csupán későbbi másolata az eredeti latin oklevélnek, hitelessége nem vonható kétségbe, már csak azért sem, mivel tartalma, utalásai lényegében a Tolhopff-kódex képeire vonatkoznak. A nemeslevél szövegének ismeretében már érdemes, sőt szükséges volt Tolhopff életrajzi adatainak felkutatása, összegyűjtése. Mindenekelőtt ezeket kívánjuk ismertetni, mivel eddig csak annyit tudtunk róla, hogy egy időben a lipcsei egyetem tanára volt.⁴

Születési évére csak következtethetünk azon az alapon, hogy tudjuk, miszerint tanulmányait 1465-ben kezdte meg Lipsében⁵ és így születésének idejét a XV. század 40-es éveinek közepére vagy végére tehetjük. A hely, ahol született, Kemnat, egy Nürnberg és Bayreuth között fekvő kis német város. Lipsében előbb a baccalaureusi, majd a magister artium fokozatot szerezte meg, aztán előbb Lipsében, majd 1471-ben az újonnan alapított ingolstadt-i egyetemen lett professzor, sőt az utóbbi helyen 1473 és 1475 között rektor és dékán. Asztronómiával, asztrológiával, matematikával és később irodalommal is foglalkozott. Számunkra legérdekesebb, hogy már Lipsében megismerkedhetett Johannes von Königsberggel, azaz Regiomontanussal, aki éppen azokban az években — 1466/67-ben — tartott előadásokat Lipsében, amikor Tolhopff ott folytatta tanulmányait.⁶

nek, Brandenburgi György őrgrófnak a hagyatékából kerültek Wolfenbüttelbe. A kódexben a díszes címlapon kívül még 2 ábra és 12 kis színezett és arannyal díszített iniciálé is van. — Vö. még: CSAPODI, Csaba: *Die corvinischen Codices in Wolfenbüttel*. Wolfenbütteler Beiträge Bd I. 35 — 36. 1972.

² HEINEMANN O. katalógusa (*Die Handschriften der Herzöglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel*. 1894 — 1903. 2866. sz.) a kódex díszítéséről a következőket írja: „Mit Miniaturmalereien und astronomischen Zeichnungen, nicht hervorragend und schwerlich italienischen, eher niederländischen Ursprungs, wenigstens nach in Gold und Farben ausgeführten Initialen zu urteilen. Das Titelblatt mit Randleiste, mit goldenen Arabesken und Genien, dazwischen in grünen Kränzen Medallionbilder, deren Bedeutung zum Teil nicht zu ermitteln ist: das unterste scheint den Perseus darzustellen, wie er die Medusa enthauptet. In der Mitte der rotgeschriebenen Titelschrift das ungarische Wappen mit dem corvinischen Raben als Herzschild. In den Biegungen der großen, goldenen Initiale R eine Darstellung der vier Elemente”.

³ A nemeslevél németre fordított, hitelesített másolatát HORVÁTHNÉ KRISZTINKOVICH Mária találta meg Vancouverben, a British Council Library anyagában. Eredetéről mindössze annyit tudni, hogy egy Charles W. BERRY nevű angol vette meg 1946-ban Berlinben, egy bélyeggyűjteménnyel együtt. A pergamenre írt díszesen kiállított oklevélnek a közepén van a kétarcú Janust ábrázoló címerkép, ami német jellegzetesség. A német szöveg hitelesítése 1618-ban történt, a Regensburgtól északra fekvő Neustadt a. d. Waldnaabe nevű város közigyűjteményénél. Ugyanebben az évben került a Tolhopff-kódex a wolfenbütteli hercegi könyvtárba.

⁴ Vö.: CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Budapest 1981, 3. bővített kiadás, 71. l., CVIII. T.

⁵ Tolhopff életrajzi adatait részletesen közli a köv. munka: *Der Briefwechsel des Konrad Celtis*. Gesammelt, herausgegeben und erläutert von Hans RUPPRICH. München 1934. Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation. Humanistenbriefe Bd. III. S. 69.

⁶ Vö.: STÜBEL, Bruno: *Urkundenbuch der Universität Leipzig von 1409 bis 1555*. Leipzig 1879. Codex diplomaticus Saxoniae Regiae. II. Hauptteil XI. Bd. 173, 174, 642.

Mínt hogy eléggé ismeretesek Regiomontanus magyarországi kapcsolatai, aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy ő lehetett az, aki Tolhopff figyelmét Magyarországra irányította. amikor Regiomontanus 1475-ben a naptárreform ügyében Rómába utazott, Tolhopff is ide vette útját, de nem bizonyítható, hogy itt találkoztak volna, mivel Regiomontanus 1476-ban Rómában meghalt. Fennmaradt azonban ebből az időből Tolhopffnak egy csillagászati munkája, melyet IV. Sixtus pápának ajánlott, s amelyet ma is a Vatikáni Könyvtárban őriznek; címe: *De motibus celestium mobilium*.⁷ Az ebben található csillagászati táblázatok számításainak alapja — Tolhopff szerint — a római délkör.

Hogy Tolhopff, amikor távozott el Rómából és hogy innen egyenesen Budára vette-e útját, ez idő szerint nem tudjuk. Magyarországi tartózkodásának első nyoma az a levél, melyet Mátyás király Budán, 1480. május 3-ról keltezett, címzettjei pedig Ernő szász választófejedelem és Albrecht herceg,⁸ akiktől azt kéri a király, hogy az ő tanácsosát, a kedves, hűséges Tolhopff János mestert, az ő asztronómusát, ne fosszák meg lipcei tanári fizetésétől addig, amíg Magyarországon tartózkodik.

A Tolhopffnak adományozott nemeslevél Zágrábban kelt, 1480. okt. 20-án. Tudjuk, hogy Mátyás ez év szeptemberétől egészen a következő év elejéig Zágrábban és általában az ország déli részein tartózkodott⁹, hogy az országot csapataival a török ellen megvédje. Ugyanebben az időben hadban állt a német császárral is, aminek oka ezúttal a hozzá hűtlen esztergomi érsek, Beckensloer János személye volt, akiért a császár az ígért anyagi kárpótlást még nem térítette meg.¹⁰

A nemeslevél felsorolja Tolhopff érdemeit és főleg csillagászati tudását emeli ki, mellyel ő a királyt jó tanácsaival támogatta a török, a keresztény vallás gonosz ellenségével szemben vívott harcaiban. Címerkép gyanánt Janust, a kétarcú pogány istent és a vízöntő képét adományozza neki, mivel e két csillagkép találkozása befolyást gyakorolt az országra. Janus álljon két fejjel, vagyis arccal — rendelkezik a nemeslevél — egy sötétzöld sziklán, balkezeiben egy kulcsot tartson az ég felé, amellyel az ég csillagait kutassa és megfejtse; jobb kezében egy vízösvödröt tartson, mely csillagokkal legyen díszítve s amelyből az öreg Inachus (vizi istenség) vize kiömlött; a háttérben legyen egy hajó, melyen a Jupiter által elűzött Saturnus a tengeren hajózni látszik. Ugyanez legyen a sisakdíszén, arany koronával és a kétarcú Janusszal. Ezt a címert nemcsak Tolhopff, hanem legtávolabbi vérrokonai is viselhetik a szokásos alkalmakkor.

Valószínűnek tartjuk, hogy Mátyás részéről a nemesség adományozásának időpontja azzal van összefüggésben, hogy Tolhopff ekkor már távozni készült Magyarországról. A fent leírt címerkép megtalálható ugyan a Tolhopff által Mátyásnak ajánlott műben, de itt még nincs címerszerűen ábrázolva. Véleményünk szerint magának Tolhopffnak az ötlete lehetett, hogy címerében Janus isten és a vízöntő szerepeljen, talán azért, mivel esetleg január hónapban született.

1480 után keveset tudunk Tolhopff tartózkodási helyéről, de valószínűnek tartjuk, hogy legkésőbb 1481-ben visszatért hazájába. 1485-ben regensburgi kanonok lett és emel-

⁷ A kódex jelzete: Cod. Vat. lat. 3103., terjedelme 32 f. — Vö: KRISTELLER: *Iter Italicum Bd. II.* London-Leiden 1967. 358. l. — A kódex tartalmát részletesen ismerteti Thorndike LYNN: *Science and thought in the XVth century.* New York—London 1963. 298—301.

⁸ Mátyás levelének szövegét közli STÜBELnek a 6. sz. jegyzetben idézett munkája 220—221. lapján. A levél eredetijének lelőhelyeként a drezdai Hauptstaatsarchívot adja meg.

⁹ Vö.: FRAKNÓI V.: *Mátyás király külügyi levelei.* Budapest 1895. II. kötet.

¹⁰ Erre nézve l. Mátyás király levelét Gothard Stahremberghhez, 1480. május 3-ról, FRAKNÓI i. m. 15—16.

lett még más egyházi tisztségeket is viselt.¹¹ Mindenesetre regensburgi tartózkodása annyiban is jelentős, hogy időközben megismerkedett Celtis Konráddal, akinek németországi működése, mely főleg a humanizmus eszméinek terjesztésére és tudós társaságok alapítására vonatkozott, Tolhopffra sem maradt hatástalan. Celtis Konrád levelezésében 1492 és 1500 között 10 levelet olvashatunk Tolhopfftól, melyek mind arról tanúskodnak, hogy utóbbi lelkes követője lett Celtisnek, antik auktorok kiadását tervezve, foglalkozik Ptolemaeuszal és Ovidius *Fastijának* illusztrált kiadásával. Egy levél, melyet Albert Blar (lengyelül: Brudzevo) Celtishez intéz Krakkóból, arról tanúskodik, hogy Tolhopffnak nagyobb könyvtára kellett hogy legyen, mivel Blar arra kéri Celtist, hogy bírja rá „Tolophus”-t, hogy neki asztrológiai könyveket küldjön, mivel a kollégiumi tűzvészben könyveinek jórésze odaveszett.¹²

Közben Celtis egymás után alapította a tudós társaságokat Németországban, Bécsben pedig a számunkra is nevezetes Sodalitas Litteraria Danubianat (1497).¹³ 1503. ápr. 26-án Tolhopff meghalt Regensburgban, ahol a Dóm keresztfolyosójának padlóján talán még ma is megtalálható síremléke.¹⁴

Az eddig elmondottak közül számunkra legérdekesebb az a csillagászati mű, melyet Tolhopff nyilván Magyarországon írt és melyet a királynak ajánlott. Munkájának tudománytörténeti jelentőségét abban látjuk, hogy bár nem jutott túl a ptolemaeusi világmásképen, ismereteit kétségkívül Regiomontanus tudásából, műveiből merítette. Munkájának címe *Stellarium* és kétségkívül 1480-ban készült. A bevezetésképpen Mátyáshoz intézett, szokásos humanista hízelgésekkel teli ajánlásán kívül 12 fejezetből áll, melyek a főbb égitestek mozgására, illetve helyzetük kiszámítására vonatkozó szöveget és ehhez kapcsolódó táblázatokat tartalmaznak. A számítások alapjául Tolhopff a budai meridiánt vette alapul¹⁵ és példának a planéták (bolygók) helyzetét az 1463-as év szerint adta meg. Művéhez egy általa „Instrumentum”-nak nevezett számítási segédeszközt is csatolt a király számára, ami tulajdonképpen nem más, mint egy ún. „abacus”, amilyent már az ókorban is használtak, s amely a számtani alpműveletek elvégzésének megkönnyítését szolgálta. Erre azért volt szükség, mivel ekkor még főleg a római számokat használták, amelyekkel nem lehetett a legegyszerűbb műveleteket sem elvégezni.¹⁶

Tolhopff munkájának és csillagászati ismereteinek jellemzésére álljon itt néhány sor — pontos, de nem irodalmi stílusú magyar fordításban — művének Mátyáshoz intézett ajánlásából:¹⁷

¹¹ A regensburgi Bischöfliches Hauptarchivtól értékes adatokat kaptam Tolhopffról: 1484-ben prépost lett Forchheimban, 1485-től kanonok Regensburgban, 1493-ban plébános Mockersdorfban.

¹² Albert BLAR a krakkói egyetemen az asztronómia professzora volt; Celtis Konrádon keresztül könyveket kért Tolhopff-tól; vö. RUPPRICH i. m. 92.

¹³ Vö. ÁBEL Jenő: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Budapest 1880. 1—20.

¹⁴ A síremlék felirata Rupprich szerint: „Anno m° CCCCIII° XXVI mensis aprilis obiit clarissimus vir dominus Johannes Tolhopff, praepositus in vorehhaim ac canonicus Ratisponensis cuius anima requiescat in pace”

¹⁵ Ifj. BARTHA Lajos: *A legrégebbi magyarországi alapmeridiánok történetéhez c., a Technikatörténeti Szemle XII. 1980—81. számában* megjelent cikkében említi Tolhopff Mátyásnak ajánlott munkáját azzal a megjegyzéssel, hogy Tolhopff a budai délkörre hivatkozik. Ifj. Bartha szerint Tolhopff táblázatait már Magyarországra érkezése előtt készítette — erre nézve azonban semmi bizonyítékunk nincs, sőt inkább az a valószínű, hogy munkája Budán készült, persze csak hozzávetőleges számítások alapján.

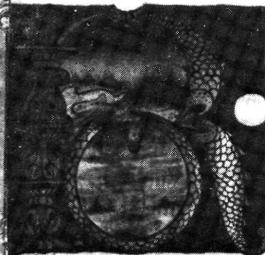
¹⁶ Egy ifjú matematikus, LORÁND László kiszámította, hogy a kódexben található táblázatból 1465. márc. 27-es dátum adódik.

¹⁷ Magyarországon Tolhopff művét elsőként említi Carl Georg RUMI: *Auszüge aus Handschriften der corvinischen Ofner Bibliothek zu Wolfenbüttel*. 5. J. TOLHOPFF: *Stellarium*

Ad Serenissimū ac Inuicē
 principem Christianū
 Hungarie Bohemęq;
 Tolhopff In Stellariuz

issimum Dominum
 simū: Dñm Mathiam
 Regem & Johannis
 Prefatio:

Em nouam Serenissime princeps
 ac Regum maxime denuo tuo
 Maieſtatis ueſtre iuxta demōſtra
 tiones antiquoꝝ et modernozū
 obſeruationes comperta; Stellari
 um dico inſtrumentū nobiliſſimū
 perantē et iocundiſſimū elucubra
 nonib; tandem ſacertiſſimē ordi
 natum eidem elemente ueſtre

dedicatum: cum humiliſſimā ſubiectione offero donoꝝ: per quod
 celeſtium mobilium numerus tandem nea ingeneratione inue
 tus ꝓ cielis corpꝝ ſit diſpoſitio uaria clariffimē conſpicitur.
 Quocirca a mundi origine uſq; in finem ſeculi per totum orbem
 terrarū: uerū loca omnium ſtellarū tam erraticarū q; fixarū ſpꝝ
 in primū mobilis ſignozū partib; et octauæ ſpꝝæ unagrib; com
 perantur: paſſionesq; earū an directe: an retrogradū: Stationari
 an in: angulis uel oppoſitis aequum locis: aut longitudinib; ſ
 medijs: An aſcendentes deſcendentesq; in ſuis eccentricis et epicy
 clis: An orientales occidentalesq; An coniuncti aut oppoſiti: uel
 quocunq; alio ſpꝝ: tu conſiderati fuerint: An occulſi ſpꝝ: uent
 uel ne luminaria partiq; ſaniffima: atq; iocundiſſima ſpꝝ: uent
 et ad ſenſum celeſtis corpꝝ: oculatiſſimē: Aſtronomica contem
 plano habebit: Multitudo etiā celeſtium mobilium: et ipſorum
 motuū tam ſtellarū erraticarū q; octauæ nonæ et decimæ ſpꝝ: u
 ipſozq; motuū mutationes temporales perſpicuunt clariffimē
 Revolutiones inſuper ſuas ꝓ: to tempore adimpleant: Diftant
 etiam ac magnitudines tam inter ſe q; ad terre centrum et aſtice
 terre molem relate: quante ſint: ſuxta philolomei Alphonſiq;
 P: eq; et alioꝝ huius excellentis ſeruine peritiſſi motū demon

Tolhopff Stellarium c. munkájának címlapja

„Felsőleges Fejedelem és királyok legnagyobbika, új dolgot ajánlok fel, amely a régi és új szerzők megfigyelései szerint bizonyos. Stellariumnak nevezem a legnemesebb, igen hasznos és igen kellemes eszközt, amely vizsgálatokkal a leghozzáértőbbben készült és ugyanazon legkegyesebb fejedelemnek van ajánlva és ajándékozva a legalázatosabb hódolattal, amely által a mozgó égitesteknek a mi kutatásainkkal megállapított száma látható. . . . Amely által a világ kezdetétől a világ végéig az egész földkerekségen valamennyi csillagnak, mind a bolygóknak, mind az állócsillagoknak igazi helye megtudatik és hogy a csillagképek első mozgójának mely részében és a nyolc szféra mely képeiben jelennek meg és hogy vajjon haladásuk előre vagy visszafelé irányul, amint ezt már előbb Ptolemaeus és Alfonz király és más tudósok bebizonyították. Valamint ki fog derülni, hogy milyen tudást rejtettek el az isteni költők és a legnagyobb tudósok a régi mesékben” . . . Ő, Tolhopff, tíz éven át éjjel és nappal dolgozott és izzadt, elhanyagolva gazdagságot és előnyöket, visszautasítva ösztöndíjakat, melyek úgyszólván csak összetűzésekre vezettek volna. Ő — Tolhopff — meg fogja magyarázni művében, hogy hogyan kell érteni az isteni költők meséit és hogy milyen fontos és tudásra méltó filozófiai dolgok vannak elrejtve a szavak kérégeiben. . . .¹⁸

Ebből a rövid idézet-részletből is kiviláglik, hogy Tolhopff munkájában az antik mitológia és a korabeli csillagászati ismeretek olvadnak egybe, egy olyan korban, amikor még az asztronómia és az asztrológia nehezen választható el egymástól. A csillagképek elnevezése Babilóniából származik, ott figyelték meg talán először (i. e. 2000 körül), hogy bizonyos csillagcsoportok az égen időről időre visszatérnek, és ezért közelfekvő volt a gondolat, hogy ezeket élőlényeknek — istenségeknek — tekintették. A csillagképek mozgását, ismételt visszatérését az emberek fantáziája mesés történetekkel hozta kapcsolatba, s úgy gondolták, hogy ezek a földön élő emberekre is hatással vannak. A csillagos ég tudományos vizsgálatával Görögországban is foglalkoztak, átvéve a babilóniai tapasztalatait. Ezt egyben tovább is fejlesztették. Majd az i. sz. 2. századában készítette el a világmindenség geocentrikus felfogását reprezentáló legnagyobb összefoglaló művet Claudius Ptolemaeus.¹⁹

Párhuzamosan az asztronómia tudományával továbbfejlődött az asztrológia is, különösen a csillagjósítás vonatkozásában, mivel az emberek többsége hitt abban, hogy a csillagok — az istenek akaratanak megfelelően — hatással lehetnek az egyes emberek és általában az emberiség életére, történetére.

Tolhopffnak nyilván tudomása volt arról, hogy a magyar király élénken érdeklődik a csillagászat mindkét ága — az asztronómia és az asztrológia iránt. Udvarában, környezetében nem egy csillagász talált otthonra. Mátyás ilyen irányú érdeklődése ifjúkori nevelőjére, majd kancellárjára, Vitéz Jánosra vezethető vissza. Mindkettőjükre nagy hatással lehetett prágai tartózkodásuk — még V. László életében —, amely város ebben az időben a csillagászat fellegrája volt. Eljutottak ide e tudomány legkorábbi ismeretei, részben arab közvetítéssel, részben görög és latin fordításban. Így nem csoda, hogy mind Vitéz, mind Mátyás könyvtárában meglehetősen nagy számban megtalálhatók voltak az akkor ismeretes csillagászati munkák.²⁰

. . . mit schönen Zeichnungen u. Einiges aus der Vorrede. In: Zeitschrift von und für Ungarn. Jg. 1804. S. 18. — A Mátyáshoz intézett ajánlásból rövid szövegrészlet közöl: ÁBEL-HEGEDŰS: *Analecta nova*. Budapest 1903. 452—454.

¹⁸ Vö.: BOLL Franz: *Schriften zur Sternkunde des Altertums*. Hg. v. STEGEMANN. Leipzig 1950. (passim).

¹⁹ Kiadása: Ptolemaeus. *Handbuch der Astronomie*. Hg. v. K. MANITIUS. Leipzig 1963. Bd. I—II.

²⁰ Mátyás könyvtárára nézve l.: Cs. CSAPODI: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1972. — VITÉZ János könyvtáráról sajtó alatt áll e tanulmány szerzőjének monográfiája.

Mindezt azért volt szükséges előrebocsátani, mivel a Tolhopff kódex címlapjának miniatúráiban mind az asztrológiai, mind az asztronómiai korabeli ismeretek szerepet játszanak, és ezek nélkül meg nem érthetők. Mindezekon kívül a kis alakos miniatúráknak még szimbolikus jelentésük is van, amelyeket a lehetőség szerint ismertetésünkben nem mellőzhettünk el.²¹

A Tolhopff-kódex illusztrációinak magyarázata és bemutatása előtt még csak annyit jegyzünk meg, hogy a kis képek ikonográfiai előképeit nem minden esetben sikerült megtalálni, de kétségtelennek tartjuk, hogy ezek nem a miniatör képzeletében születtek meg, vagy nem a szerző — Tolhopff — elképzelése alapján készültek. Valószínűnek tartjuk, hogy Tolhopff Rómából hozhatott magával olyan vázlatokat vagy rajzokat, amelyeket a kódex díszítésekor felhasználtak.

Lássuk tehát a gazdagon díszített címlap képeit egyenkint. Induljunk ki a szövegkezdő R-iniciáléból, melyről már korábban is feltételezték, hogy a betű üresen maradó helyeire a világmindenség négy alapelemének gondolt anyagokat: a vizet, a tüzet, a földet és a levegőveget ábrázolta a miniatör²². Ez annyiban áll összefüggésben Tolhopff művének szövegével, mivel szerinte ez a négy elem összefügg az állatkör 12 alakjával: a tűzhöz tartozik a kos, az oroszán és a nyilas, a földhöz a bika, a szűz és a bak, a vízhez a rák, a skorpió és a halak, a levegőéghez az ikrek, a mérleg és a vízőntő. — Az R betű elülső részét két hal alkotja, ami talán célzás arra, hogy Mátyás a halak jegyében, februárban született. A vízőntőt a képen egy kígyótest veszi körül, amelyre nem találtam eddig más magyarázatot, mint azt az ősi héber és egyiptomi mítoszt, amely szerint a világ egy Ophion nevű kígyó testéből keletkezett, ami egy óriáskígyó volt és az egész világot körülölelte.²³

A címlap szövegét mind a négy oldalon keret veszi körül, amelyben dekoratív elemeken kívül összesen 8, babérkoszorúval övezett alakos miniatúra látható.

Főnt, bal oldalt elkezdve az első képen az antik Janus isten alakját látjuk, kétfelé tekintő, illetve kettős arccal, amint teljesen meztelenül egy sziklán ül; balkezeiben egy kulcsot tart, amellyel kinyitja, ill. megfejtí az ég titkait, jobb kezében pedig egy csillagokkal díszített vizesvödört látunk, amely nyilván célzás a nemeslevélben is említett „vízőntő”-re. A háttérben egy hajó látszik, amelyen — a monda szerint — Saturnus menekül az őt előző Jupiter elől.

E képhez jobbfelől csatlakozik egy másik, amelyen két alak egymással küzdeni látszik — ezek nyilván Jupitert és Saturnust kívánják ábrázolni. Ruházatuk azért látszik különösnek, mivel a derékban és vállakon feketének tűnik, ami eredetileg nyilván ezüst lehetett, de oxidálódott. Egy ehhez az ábrázoláshoz nagyon hasonló görög vázafestmény reprodukcióját találtuk egy kötetben, sajnos, a forrás megnevezése nélkül.²⁴

A jobb felső sarokban egy ősz, szakállas férfi ül, kezében kormánypálcával és egy nagy méretű kehellyel. Előtte egy fiatalabb alak áll, aki egyik kezével szívére mutat, másik

²¹ Vö.: CHOJECKA, Eva: *Astronomische und astrologische Darstellungen bei kunsthistorischen Betrachtungen alter, wissenschaftlicher Illustrationen des XV. bis XVI. Jahrhundert*. Berlin 1967. 8. l.: „Die Illustration, die als Erklärung dem wissenschaftlichen Text beigefügt wurde, besitzt obwohl mit dem Text eng verbunden, einen Charakter der einem Werk der Darstellenden Kunst entspricht. Die Illustration besitzt deshalb in gewissem Grade ein vom Text unabhängiges Eigenleben, sie entwickelt eine eigene Überlieferung der Darstellungsformen des gegebenen Themas eine eigene, ikonographische Tradition.” U. a. 23. l.: „Astronomische Motive wurden . . . nicht wegen ihres wissenschaftlichen Inhalts, sondern als Träger eines allegorischen Sinnes verwendet.”

²² Erre célzott már HEINEMANN is i. m.-ben.

²³ GRAVES R.: *The greek myths*. Harmondsworth 1955.

²⁴ A kép ugyan nem Jupitert és Saturnust, hanem Heraklest és Antäust ábrázolja a Springer-féle művészettörténet I. kötetének 222. lapján.

kezének három ujját pedig fölemeli. Egy szimbolumokat magyarázó kézikönyv szerint a kehely és a kormánypálca — ami lehet, hogy Áron vesszeje — együttes ábrázolása a bibliai Ószövetséget jelképezi;²⁵ így a vele szemközt álló alak Krisztus kell hogy legyen, mint az Újszövetség képviselője.

A jobb oldali lapszél dísz közepén két díszes öltözötű király ül egymással szemben — nyilván az ajánlásban is említett Ptolemaeus és Alfonz király. Ptolemaeus ugyan nem volt király, de királyként szokták ábrázolni. Castiliai Alfonz spanyol király pedig arról nevezetes, hogy uralkodása idején (XIII. sz.) 50 tudóssal ellenőriztette és helyesbítettette Ptolemaeus számításait, és az így készült táblázatokat a királyról nevezték el Alfonz-féle tábláknak, melyek számtalan kéziratban fennmaradtak.

A jobb oldali legalsó képen egy ülő alak koronával a fején, egyik kezével megérinti az előtte, de neki háttal térdelő ifjú haját, aki egy toronyszerű épület felé fordulva a földön térdel. A torony legtetetjén egy kisméretű, szakállas, koronás alak látható — alighanem valamilyen istenség. A torony valószínűleg egy ún. zikkurat, vagyis olyan torony, amilyen Babyloniában a csillagok megfigyelésére, de egyszersmind istentiszteleti célra szolgált. Ezért gondoljuk, hogy a torony tetején lebegő alak valószínűleg valamilyen földre leszálló istenség lehet, a kép bal oldalán ülő király talán csillagászatra oktatja a fiatalabb, neki háttal térdelő koronás ifjút.

Az alsó lapszélkeret közepén minden bizonnyal azt a jelenetet látjuk, amikor a monda szerint Perseus levágja a Medusa fejét. Perseus fegyverzete és egész alakja a felső lapszélkeret közepén látható miniatúra egymással harcoló alakjaival mutat rokonságot: fegyverzetének és ruházatának egy része itt is azért látszik feketének, mivel eredetileg ezüst lehetett, de oxidálódott. Perseus háta mögött rózsaszín ruhás, lobogó szőke hajú nőalak áll, akinek a nyaka körös-körül piroslik a vértől, arca pedig visszatükröződik Perseus pajzsán.

A bal alsó sarokban két felnőtt és egy gyermek alakját látjuk. Ezek: Mátyás király, Corvin János és minden bizonnyal Tolhopff. Az alakok a miniatúrán annyira kicsinyek, hogy nyilván ezért nem tűnt fel eddig, hogy a bal oldali szélső alak tartásában, arckifejezésében Mátyás királyhoz hasonlít és a háta mögött elhelyezett aranykorona, valamint oroszlános pajsa alapján sem lehet más, mint ő. Hogy a mellette álló gyermekalak Corvin János, az már csupán logikus következtetés, minthogy Mátyás fia 1480-ban 7–8 éves lehetett. Hogy mellette ebben a kódexben aligha ábrázolhattak mást, mint Tolhopff Jánost, aligha vonható kétségbe.²⁶

Az összes alakos képek között azonban legérdekesebb a bal oldali lapszél dísz közepén látható, amely a lernai Hydra és Herakles küzdelmét ábrázolja. Hogy ez mennyire Mátyásra vonatkozik, azt Klaniczay Tibor vonatkozó tanulmánya alapján kétségtelennek tartjuk.²⁷ Ebben az időben a törökök ellen hősiessé harcoló magyar királyt ezzel az ókori mitológiai hőssel azonosították. Európa népei Mátyásban látták a török veszedelemtől való egyetlen megmentőjüket. A magyar reneszánsz korból töredékesen megmaradt művészeti emlékek, vagy erre vonatkozó feljegyzések is tanúsítják ezt: a budai palota előtt Heraklesnek hatalmas szabadtéri szobra állt, a visegrádi ásatásoknál előkerült a vörös-

²⁵ Ezt az adatot a köv. munkából merítettem: Gerd HEINZ-MOHR: *Lexicon der Symbole*. 6-te Aufl. Düsseldorf — Köln 1981.

²⁶ E kép előképének látszik egy antik dombormű, amely eleusisi reliefként ismeretes, eredetije az athéni Nemzeti Múzeumban van s azt a jelenetet ábrázolja, amikor a leányát kereső Démétér átadja a gyermek Triptolemosnak, Kelos király fiának az első búzalkalászt. (A relief eredetije az i. e. 440. évből való, de több másolatban is ismeretes.)

²⁷ KLANICZAY Tibor: *A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz*. Budapest 1975. *Reneszánsz füzetek* 28.

márvány kút tetején álló figura töredéke, amely a Hydrát legyőző Herkulest ábrázolta. Antonio Bonfini pedig följegyezte, hogy Budán látott egy bronz ajtót, melyet Herakles tetteinek reliefjei díszítettek.²⁸

A török elleni harcokkal kapcsolatban itt most csak az 1479-ben lefolyt kenyérmezei ütközetre és Otranto városának magyarok által való felszabadítására utalunk. Egyébként nem az országba, hanem Mátyás személyébe vetett hit volt ez a Mátyás-mítosz — írja Klaniczay idézett művében.

Talán nem érdektelen még néhány adatot megemlíteni Tolhopff művével kapcsolatban: megtalálhatók ugyan munkájában a főbb bolygók mozgására vonatkozó számítások és táblázatok, de egyébként jóformán nem esik szó szövegében arról, amit a királyhoz írt ajánlásában említ, hogy ő majd elmondja, „milyen tudást rejtettek el az isteni költők és a legnagyobb tudósok a régi mesékben”. Erre legfeljebb a kézirat címlapján ábrázolt képek vonatkoztathatók, ha ezekre vonatkozó magyarázataink valóban megegyeznek Tolhopff elképzeléseivel.

Feltűnő az is, hogy bár Tolhopff munkájában több antik szerzőre is hivatkozik (Platon, Aristoteles, Marcus Manilius, Martialis, Lucanus, Ovidius, Firmicius Maternus, Ptolemaeus stb.), nyomát sem találjuk egyetlen kortárs asztronómus említésének sem, noha bizonyos, hogy ezek közül többet személyesen is ismert. Az is meggyőződésünk, hogy Tolhopffnak magyarországi tartózkodása idején alkalma volt betekinteni a budai könyvtár anyagába, ahol mind a régebbi, mind az újabb kori asztronómiai és asztrológiai szerzők munkái nagy számban képviselve voltak.

Még egy kérdésre szeretnénk válaszolni: hol készülhetett a Tolhopff-kódex? Budán, vagy máshol? E kérdésre nézve választ adhat a miniatúrák stílusa és a kódexbe festett címer sajátos jellege.

Ami a dekoratív motívumokat illeti, azokat még két másik korvinában is megtalálhatjuk, még pedig a budapesti Trapezuntiusban és a bécsi Ptolemaeusban.²⁹ A mitológiai tárgyú képek azonban kevés hasonlóságot mutatnak az említett két másik kódex alakos miniatúráival.

Teljesen azonosak viszont mind a három kódexben a címerek, mivel mind a háromban az oroslánok egymással szembe fordulnak. Azt pedig tapasztalatból tudjuk, hogy az azonos összeállítású címerek azonos miniatör kezére utalnak. Ezen az alapon tehát bizonyosra vesszük, hogy ugyanúgy, mint a két másik kódex, a Tolhopff-kódex is a budai könyvkészítő műhelyben kellett hogy készüljön.

Tolhopff munkásságának tudományos értékét a csillagászatörténet szakemberei hivatottak elbírálni.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke. „Habent sua fata libelli” írta Jakubovich Emil a Magyarok története második töredékének ismertetésekor.¹ Cikkét a következő szavakkal zárta: „Ha rövid pár év alatt a szerencse véletlen kedvezéséből e nagyszerű mű egymástól oly távoleső helyről származó két töredéke kerül-

²⁸ Vö.: BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest 1966. 142, 143, 248, 250. l. — A visegrádi szökőkutat OLÁH Miklós is leírja. KARDOS Tibor is írt a Herakles-tettek szimbolikus jelentéséről és VITÉZ János Livius kódexéről. (1940. 55. l.)

²⁹ A két említett kódex jelzete: a Trapezuntius: Országos Széchényi Könyvtár Clmae 281, a Ptolemaeusé: Österreichische Nationalbibliothek Cod. lat. 24.

¹ JAKUBOVICH Emil: *Az eredeti Bonfini-kódex második töredéke*. = MKsz 1925. 20.

hetett kezünkbe, nem lehetetlen, hogy az idők folyamán szerencsésebb kutatók nagyobb részleteire bukkannak.”²

A XX. század elejéig úgy tűnt, hogy Mátyás király udvari történetírója, az itáliai Antonio Bonfini nagy terjedelmű magyar történeti munkájának sem az eredeti kéziratából, sem a Corvinában elhelyezett első hiteles másolatából nem maradt fenn egyetlen fólió sem. Pedig a *Rerum Ungaricarum decades* első töredéke már 1872-ben nemzeti könyvtárunk tulajdonában volt, fölfedezéséhez azonban Jakubovich Emil hozzáértésére volt szükség. Ez a fragmentum, mely az I. decas IX. könyvének egy részletét tartalmazza, a nürnbergi Germanisches Museum akkori igazgatója, A. Essenwein ajándékaként került gyűjteményünkbe. A második töredék a szegedi ferencesek könyvtárából származik, s 1924-ben P. Kaiser Nándor ferencendi gvárdián nagylelkűsége folytán jutott Kézirattárunk birtokába. A IV. decas V. könyvéből Mátyás és II. Ulászló 1479-es olmtüzi találkozásának történelmi eseményéről tudósít.

Jakubovich fentebb idézett óhaja, ami a mű nagyobb részleteinek megtalálását illeti, sajnos, eddig nem vált valóra, sőt ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy egy, az előbbi kettőhöz hasonló darabja felbukkanjon. A most első ízben bemutatásra kerülő harmadik töredék 1975-ben egy XVII. századi nyomtatvány kötéseként került a Széchényi Könyvtárba az egyik budapesti antikváriumból. Az őrzőkönyv-kolligátum az alábbi műveket tartalmazza: Florentius Schilling: *Sonntägliche Predigten. . . von dem heiligen Oster-Tag an biss Trinitatis. . .*, ill. *Sonntägliche Predigten oder Pfingstliche Lauberhütten. . .*, mindkét prédikációgyűjteményt Constantius Arzoni állította össze, és Sultzbachban jelentette meg 1675-ben, ill. 1677-ben.

Az első kötéstábla belső oldalán a következő bejegyzés található: „H1b3t5m 1 P1tr2 Q51rd3ln4 p4st C4nv2t5112 s1er5m” (Habitus a Patre Quardiano post Conve[n]tuale sacrum). Fent a nagyváradi ferencesek könyvtárának jelzete: „N° 40 Arzoni Constantino”. Az első előzéklapon „V[enerabilis] Con[ven]tus M[agno] Varadiensis MV” és probatio calami nyomai. A címlapon még egy bejegyzés: „Residentiae Varadiensis 1703”. A könyv tehát eredetileg a nagyváradi ferencesek tulajdona volt, de az 1787-es leltárban,³ mely II. József rendelkezésére felosztásukkor készült, nem szerepel. Bonfini művének 1581-es frankfurti kiadása viszont megvolt könyvtárunkban. A töredékek alatt a könyvkötéshez töltelékanyagként visznált kiáztatott két kis papír nyomtatvány latin nyelvű, a kottajelzéses hártycsok szintén. Töredékességük folytán elégtelenek a szöveg-, ill. mű-meghatározásra.

A harmadik töredék az 1478-as év eseményeit beszéli el a IV. decas V. könyvéből. A fragmentum kezdő-, ill. végső sorai a következők:

- f 1a inc.: . . . Oceani Sarmatici sunt Accole Vistule amnis hostia . . .
 des.: . . . [Cer]tiorum redderet a Pannone Prutenos nunquam Societatis . . .
 f 1b inc.: . . . haberetur Quo demum Vtrique Reges [in colloquio coirent] . . .
 des.: . . . prior affuit Secumque florentissimum duxit exercitum . . .
 f 2a inc.: . . . [sicci]tate Sauus in Plerisque locis uado transiri poterat Drauus . . .
 des.: . . . Centum milia Cesari e collata stipe dedisse illum au[aritia] . . .
 f 2b inc.: . . . Bellumque hinc futurum prospiceret, Iam copias clam parauerat . . .
 des.: . . . [Sexdec] im hominum milia sunt emissa: Que Turcos cum preda . . .

Ezen a töredéken is, akárcsak a másodikon, kétszer csak maiusculával (1b oldal, 6. és 24. sor), egyszer a nagy kezdőbetű kivételével minusculával szerepel II. Ulászló neve (2a oldal, 21. sor). Apjának, IV. Kázmérnak a nevét egyszer szintén maiusculával írta a scriptor (1a oldal, 7. sor), egyébként minusculával.

² JAKUBOVICH *i. m.* 1925. 27.

³ MOL, C 103: Inventarsakten Grosswardeiner oder Varadolasser franziskaner Klöster. 18. csomó. Katalog.

A töredékek összehasonlító vizsgálata a következő képet mutatja: mindhárom fragmentum íróanyaga azonos minőségű és kikészítésű, eléggé vastag, sárgás színű pergamen. A fóliók mérete:

1. töredék
 - I. $252 \times 182 - 186$ mm
 - II. $256 - 258 \times 165 - 170$ mm
2. töredék
 - $235 - 237 \times 170 - 226$ mm
3. töredék
 - $234 - 238 \times 170 - 191$ mm

Az írástükör méretét az első fragmentum épsége folytán lemérhetjük: 230×130 mm. Mivel a második töredék első levelének felső és külső oldalmargója ép, a belső margó pedig mindhárom fragmentumnál 25 mm-es, következtetni tudunk a kézirat eredeti méretére: 316×225 mm. Punctatio nem található a hártványon. A sorok kijelölése vakvonalozással történt, a keretvonalak nyomai felfedezhetők az első töredék 2b és a harmadik 1a oldalán. Az első fragmentum 30 soros, a második és harmadik 26–26 soros, ugyanis a harmadik töredék éppúgy, mint a második egy negyedréteg alakú könyvet borított, ezért az 1b és a 2a oldal, mely eredetileg a külső borító volt, eléggé megkopott, pecsétes, néhol olvashatatlan.

A töredékek írása egyenletes, kerek betűs, gondosan formált, merev ductusú textualis humanistica. Az angulus általában 90° szöget zár be az alappal, néha kissé balra dől. A betűk lazán illeszkednek egymáshoz. Egy kéz írása mindhárom fragmentum. Rövidítéseket az első töredékben még alig találunk, a másik kettőben viszont már igen gyakran. A két utóbbi, mint említettük, a IV. decasból származik, amelynek leírásakor a scriptor a pergamen szűkös volta és a szöveg terjedelme miatt valószínűleg takarékoskodott a rendelkezésre álló helyvel. A harmadik töredék is gyakran alkalmaz nagy kezdőbetűt; vessző helyett kettőspontot. Mindhárom fragmentumon azonos formájú vörös caput jel található (az első 1b és 2a, a második 2b és 1a és a harmadik 2b oldalán).

Összegezve az eddig leírtakat megállapítható, hogy a három kézirat kétség kívül egyetlen, szerényen díszített példány részét képezte. Jakubovich Emil az általa bemutatott két töredéket az első tisztázott példány darabjainak tartotta.^{3a} Megállapítását figyelembe véve a harmadik töredék kapcsán szeretnénk újra megvizsgálni, vajon valóban a korvina-példányból származnak-e a fragmentumok, vagy a XVI. századi másolatokból. Erre a kérdésre két XVI. századi könyvnyomtató véleménye és a belőlük levonható következtetések alapján keressük a választ. Brenner Márton az 1543-as baseli kiadás⁴ Révay Ferenchez intézett ajánlásában említi, hogy Istvánffy Pál Pécsen a birtokában levő másolatból elkészítette Bornemisza Ferenc székesfehérvári kanonok számára Bonfini története 30 könyvének újabb másolatát. A kiadó azonban nem a Bornemisza-féle, hanem az Istvánffy Pál tulajdonában lévő példány alapján nyomtatta ki a művet, melyben „sok kéz nyoma fedezhető föl, amiből arra következtetnek, hogy valami püspök parancsára lopva és töredékesen, titkon íratott le”⁵ – jegyezte meg Brenner.

Heltai Gáspár a *Chronica az Magyaroknac dolgairól* Kolozsvárott 1575-ben megjelent műve előszavában pedig így írt: „a könyv nem volt nyomtatva, hanem csak írva. És a püspökek annak utána ki ki mind magának meg íratta. De miért hogy a könyv nagy és

^{3a} JAKUBOVICH Emil: *Bonfini-kódextöredék a Magyar Nemzeti Múzeumban.* = MKsz 1919. 117. ill. JAKUBOVICH i. m. 1925. 20. 26–27.

⁴ RMK III. 344.; *Humanista történetírók.* Vál. és jegyz. ell. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. Szépirod. K. 7–13.: Brenner Márton Révai Ferenchez, Bécs, 1543. szept. 1.

⁵ *Humanista*... i. m. 9., 12.

hosszú, restelték meg irnyi mind a könyvet. Ezért egyik egy részét írta, másik a másikat, harmadik az harmadikat. . .”⁶

A két nyomdász tudósításából több dologra következtethetünk. Ha egy püspök (vagy más udvari ember) parancsára történt a másolás, terve vagy az volt, hogy a saját magánkönyvtárát gyarapítsa vele, vagy pedig hogy külföldön kiadja. Ha több püspök másoltatta le a kódexet, szintén kétféle megfontolás vezethette őket: egymás példányáról ki-ki kiegészítetteti a sajátját, ill. hogy kiadják külföldön. Ez utóbbi szándék azért nem lehetetlen, mert éppen a másolati példányok mutatják, milyen nagy volt az érdeklődés a magyar és külhoni humanisták⁷ részéről a hazai történelmet 1495-ig összefoglaló mű iránt.

Mind magánhasználat, mind kiadási szándék esetén célszerűtlen és fölösleges lett volna nemes és költséges íróanyag használata, mert a négy és fél decasra, azaz 45 könyvre terjedő eredeti korvina kézirat Jakubovich számításai⁸ szerint négy, körülbelül egyenlő vastagságú: 495; 552; 546; 472·5 lapnyi terjedelmű kötetet tett ki. Ez a mennyiség pedig mindkét, előbb említett másolatási cél esetén kizárja a pergament, s inkább a papír felhasználását valószínűsíti. Kevesen engedhették meg maguknak Magyarországon, hogy ilyen nagy terjedelmű művet hártýára másoltassanak. A pergamen igen drága, legfeljebb egy-egy kötetet, vagy privilegialis okleveleket írtak rá. II. Ulászló udvarában sem készült Bonfini munkáján kívül más pergamenre írt korvina, csak egy templomi szerkönyv és a király testvére, Zsigmond herceg számára egy imakönyv.⁹ A Budai Krónika családjába tartozó, történeti forrásaink között számon tartott XV. századi keletkezésű Dubniczi Krónika íróanyaga sem pergamen, hanem papír, éppúgy, mint a valószínűleg ugyanabból a százból származó Pozsonyi Krónikáé. Tudjuk, az elszegényedő budai udvar helyett a főpapok áptolták a könyvgyűjtés nemes szenvedélyét, s az anyagi áldozattól sem riadtak vissza. Az is lehetséges, hogy az egykori királyi másolóműhely scriptorainak egy részét — a királyi kancellárián kívül — ők foglalkoztatták.¹⁰ Az azonban nem valószínű, hogy előbb titkon lemásoltatták Budán a Magyarok történetét papírra, majd pedig saját rezidenciájukban pergamenre. Valószínűbb, hogy a korvinaról leírt szöveget eredetileg is papírra vetették, s arról már nem készült pergamen-, legfeljebb újabb papírmásolat.¹¹

A XVI. századi másolatokat látva Brenner és Heltai azt a következtetést vonták le, hogy szövegüket nem egyetlen és azonos íródeák írta le — túlságosan sokáig tartott volna —, hanem többen fogtak hozzá a munkához. Tehették ezt annál inkább, mivel a mű — Jakubovich számítását elfogadva — valószínűleg több kötetes volt, így a másolás párhuzamosan is folyhatott. Ha a három fragmentum azonos lenne a XVI. századi másolatok valamelyikével, az azt jelentené, hogy kéziratainkban több kéz írását kellene fölfedeznünk. Töredékeink ezt a lehetőséget kizárják, mert — mint már említettük — egyetlen kéztől származnak.

Ha a titkos másolás hipotézise helytálló, akkor szükségszerűen jelentkezik a gyorsaság igénye. E követelménynek viszont a kurzív írás sokkal inkább megfelelt, mint bármelyik

⁶ RMK I. 118.

⁷ *Bohuslaus Hassensteinius, baro a Lobkovicz: Epistolae.* Ed. A. POTUČEK. Bp. MCMIVL. Egyet. ny. 55–56.: 54. levél (1499. szept. 14.); Johann Cuspinianus Briefwechsel. Hrsg. H. Ankwitz v. KLEEHOFEN. München, 1933. 44–45.: 22. levél (1513 ápr. vége).

⁸ JAKUBOVICH *í. m.* 1925. 23–24.

⁹ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and stock.* Bp. 1973. Akad. K. 69–71.; ENGEL, Johann Christian: *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Theil.* Halle, 1797. 91. 94. 122. 169. 172, ill. 112.; Zsigmond lengyel herceg budai számításai (1500–1502. 1505.) Közzéteszi DIVÉKY Adorján. Bp. 1914. 49. 66. 111. 142. 153.

¹⁰ vö. CSAPODI *í. m.* 70.

¹¹ Ilyen másolatról készült másolatnak tekinthető a Brenner ajánlásában említett Bornemisza-féle példány, vö. 4. jegyzet.

könyvírás — jelen esetben a textualis humanistica —, hiszen az előbbi frástípust éppen az írásbeli teendők megnövekedése, s ezáltal a gyorsaság iránti igény alakította ki. A tetszeztős okfejtésnek ellentmondani látszik maga az íróanyag: a megfelelően kikészített pergamenre ugyanis könnyebb volt írni, mint a sokszor szálkás rongypapírra. A másoltatók azonban nyilván tisztában voltak azzal, hogy a másolás célja és költségei szempontjából még mindig olcsóbb megoldás jobb minőségű papírt vásárolni, mint azonos mennyiségű pergament. A fennmaradt lengyelországi másolat is papírra készült, írása XVI. századi kurzív írás, szintén több kéz munkája. Korábban Tadeusz Czaki Poryck-i könyvtárában volt. Ezt a gyűjteményt 1818-ban megvásárolta Adam Jerzy Czartoryski, s így a Pula-lyban lévő gyűjteménybe került a mű, mely az első három decas 10–10 könyvét tartalmazza.¹² Az első oldalon a következő bejegyzés szerepel: „Ex dono illustris Wierzbowski”. Az egykori, de nem az első possessor valószínűleg Stefan Wierzbowski (1620–1687) gnieszno-i érsek lehetett,¹³ a kézirat korábbi tulajdonosait nem ismerjük.

A három fragmentum tehát nagysága, irányaga, szövegelhelyezése, írása, díszítése és annak alapján, hogy egyetlen kéztől származik, a Corvina részére készült másolat kell hogy legyen, nem pedig a nyomtatott kiadások alapjául szolgáló kéziratok része. A maiusculás névírásnak is, mint a tisztelet és hódolat jelének, csak egy, az éppen uralkodó király számára készült példányban van értelme. II. Ulászló számadáskönyvei alapján megállapítható, hogy az 1494/1495-ös években kezdték el tisztázni Bonfini kéziratot művét a Corvina-gyűjtemény számára.¹⁴ A másolás befejezése után kapott János scriptor címeres nemeslevelet.¹⁵ Jóllehet az oklevél másolatai nem tüntetik fel a dátumot, mégis következtethetünk kiadására évkörére. Már Décsényi Gyula felhívta a figyelmet arra, hogy a diploma felirata Bonfini közbenjárására utal,¹⁶ ő azonban 1503 tavaszán elhunyt, így az oklevél kiállítása 1496–1503 közé tehető. Egy másik adat segítségével ez az évkör tovább szűkíthető. Lobkowitz Bohuslav 1499. szept. 14-én¹⁷ megpróbálta kölcsönkérni az eredeti példányt. Ez azt jelenti, hogy akkorra már elkészülhetett, s az oklevél kiadása is kb. erre az időpontra esik.

¹² „Kronika wegierska Antoniego Bonfiniusza do r. 1463.” A kézirat a Biblioteka Czartoryskich w Krakowie kéziratgyűjteményének tulajdonában van. Jelzete: Czart. 1415. ill. OSZK, Kzt. FM 1/2992.; Sárospatakon is őrziknek egy XVIII. századi kivonatos, nem teljes másolatot, vö. Tiszáninneri Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, Kézirattár 686. ill. MTA, Mf. A 3218/1.; A lengyelországi példány XVI. századi keletkezését nemcsak az írás paleográfiai vizsgálata, hanem a vízjelek is megerősítik. Bár az eredeti kézirat nem volt a kezünkben, a Muzeum Narodowe w Krakowie elküldte a kéziratban szereplő három filigrán fényképét. 1. kéz nyitott ujjakkal, a középső ujj fölött háromágú korona rajza. Motívuma hasonló Briquet III/10894. ábrához = Tulle 1516; Toulouse 1516/17; Limoges 1521; Montauban 1523; Navarreinx 1543.; 2. kalap (chapeau), alatta P betű rajza, vö. Briquet I/3447. = Verona 1515.; 3. kétkarú mérleg csillaggal, vö. Piccard V. köt. VI. rész. 30-as ábra: Landau (Pfalz) 1512; 33-as ábra: Magerbach 1515. A méretbeli 0,1–1,5 mm-es eltérések a felvételek pontatlanságából is eredhetnek. A vízjelek alapján a XVI. sz. tizes-húszas éveire datálható papírokra vagy még a korvina-példányról, vagy az arról készült másolatról készülhetett a lengyelországi változat, s nem a nyomtatott kötetekről.

¹³ A Muzeum Narodowe w Krakowie szíves közlése.

¹⁴ Vö. 9. jegyzet, ENGEL *i. m.*

¹⁵ Nemesítő oklevele teljes, ill. részleges szövegét közlő lelhelyek a következők: DÉCSÉNYI Gyula: *Bonfini másolójának címeres levele.* = MKsz 1891. 264–267.; DÉCSÉNYI Gyula: II. Ulászló korabeli címeres levelek. = Turul, 1891. IX. köt. 57–67.; TÓTH László: *Analecta Bonfiniana.* = Turul, 1929. 56–60.; WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii. Pars II.* 113–114.; Egyetemi Kvt., Kzt. Collectio Prayana XVI. köt. 264–265., ill. XXV. köt. 118.; MOL, C 509. Oláh Miklós formuláskönyve. Matica Slovenska, Jászó. 99rv.; MOL, C 1603/4. Cocavinus Mátyás formuláskönyve. 1567. 15rv.

¹⁶ DÉCSÉNYI *i. m.* 1891. 267.; TÓTH *i. m.* 1929. 58.

¹⁷ L. 7. jegyzet.

A továbbiakban szeretnénk néhány támpontot adni annak a problémának a tisztázására, hogy mikor keletkezhettek a másolati példányok, ill. kik lehettek az első possessorok.

Úgy gondoljuk, hogy Bonfini műve a másolás időpontjában még a Corvina könyvállományába tartozhatott. Nem valószínű ugyanis, hogy II. Ulászló, miután költséget nem kímélve letisztáztatta könyvtára számára a kéziratot akár ajándékozás, akár kölcsönzés¹⁸ révén túladott volna rajta. A királyi udvar részéről valószínűleg nem merült fel igény a mű kiadására sem. Hiszen minden mecénás és humanista nemcsak értékes, hanem egyedi darabok megszerzésére és őrzésére törekedett.¹⁹ Az is közismert, hogy a kincstár sokszor még a királyi udvar kiadásait sem tudta fedezni. Elképzelhetetlen tehát, hogy az értékes pergamen példánnyal már rendelkező uralkodó a nyomtatás mecénási költségeit magára vállalta volna. Inkább az a természetes, hogy a példány becsességét megőrzendő, nem adott volna engedélyt sem a másolásra, sem a nyomtatásra, s ez Brenner és Heltai idézett véleményét — a titkos másolást — támasztja alá. Minthogy a korvina 1499 körülre elkészülhetett, a XVI. századi másolatok legkorábbi keletkezési időpontját is ettől számíthatjuk. Cuspinianus 1513 április végén kelt levelében²⁰ hívta fel Miksa császár figyelmét Bonfini történetére, megemlítve, hogy Magyarország királyának könyvtárában megvan a mű öt decasa. Óvatosan megkockáztatjuk azt a föltevést, hogy 1526-ig ott is maradt, nem ajándékozták el, és nem tulajdonították el. Ahhoz, hogy a másolásnak a fentebbi adatokkal jelzett évkörét szorosabbra vonhassuk, foglalkoznunk kell az első possessorok személyével, és meg kell vizsgálnunk, kiknek nyílt alkalma a mű-, ill. kézirat-beszerzés e forrásának igénybevételére.

A korábbi kutatási eredmények azt mutatják, hogy nem a *Rerum Ungaricarum decades* példánya volt az egyetlen olyan korvina, melyet valamely udvari tisztségviselő parancsára leírtak, s nyilván azok a kéziratok is Ulászló tudta és engedélye nélkül készültek. A humanista Johannes Schlehta, II. Ulászló budai udvari kancelláriájának cseh alkalmazottja pl. 1498 táján másoltatta le Celtis Konrád számára Celtis notariusával a Corvina Ptolemaeus-kódexét papírra, néhány közbefűzött hártyalappal.²¹ Lobkowitz ugyancsak Schlechtához fordult idézett 1499-es levelében. Teljesítette-e a kérést a cseh humanista, vagy lemásoltatta-e valamelyik kódexet, nem tudjuk.

Egy másik adat szerint Antonio Surriano, aki 1512—1516 között Velence követeként működött II. Ulászló udvarában, szintén másolt, ill. másolatott 1513—1514 folyamán egy — öt különböző munkát tartalmazó — korvinát a könyvtárból. E papírkódex írása szintén cursiva currens, ill. cursiva textualis formata.²²

Velence későbbi követének, Lorenzo Orionak titkára, Francesco Massaro, 1520 májusában Budán kelt levelében a Corvinában végzett bűvárkodása eredményéről és esetleges szándékáról így számolt be a doge titkárának: „Ráakadtam sikeresen egy igen régi longo-

¹⁸ A Corvina más darabjainak sorsával kapcsolatban l. CSAPODI *i. m.* 60—61., ill. *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1981. Magyar Helikon-Corvina. 29., 31., 37., 39—44. stb. tételeket.; FÓGEL József: *II. Lajos udvartartása 1516—1526*. Bp. 1917. 88—89., 92—93.; Bohuslaus HASSENSTEINIUS *i. m.* 54. és 59. levél stb.

¹⁹ Ismeretes, hogy II. Ulászló is tett kísérletet az Itáliában maradt korvinák visszaszerzésére, vö. KUMOROVITZ L. Bernát: *II. Ulászló levélváltása Firenzével a Mátyás halála után otrekedt Corvinák ügyében*. = MKsz 1956. 294—296.; FÓGEL József: *II. Ulászló udvartartása (1490—1516)*. Bp. 1913. 102. — Ugyanakkor a meglévő állományt nem gondozták kellőképpen, vö. CSAPODI *i. m.* 60—61.

²⁰ L. 7. jegyzet.

²¹ ÁBEL Jenő: *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság*. Bp. 1880. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből VIII. 8.) 95., 98., 101., 117., 119.

²² FRANKÓI Vilmos: *A Korvina-könyvtárban másolt kéziratok Emich Gusztáv gyűjteményében*. = MKsz 1901. 337—348.; OSZK, Kézirattár. Cod. Lat. 371.

bárd írású Vergiliusra, meg más műveire Aelianusnak, Gaza Theodor fordításában. Nem tudom, megjelentek-e már ezek nyomtatásban. Ha nem, akkor lekörmölöm őket.”²³

A Magyarok története esetében azonban nem valószínű, hogy a leírás gondolata külföldi tisztviselőtől eredt, hiszen a XVI. században még meglévő másolati példányok magyar tulajdonban voltak. A mű tárgya inkább a magyar kezdeményezést sugallja,²⁴ s elfogadhatóbbnak látszik Brenner és Heltai közlése, amennyiben a püspök(ök) alatt — akik között számos külhoni volt — magyar származásút értettek. A korabeli magyarországi másolatok, melyekből, úgy tűnik, egy sem maradt fenn, részben egyházi, részben világi tulajdonból kerültek a nyomdába. A XVI. századi kiadások gondozói megemlítték az 1526 utáni possessorok nevét: Istvánffy Pál (első három decas); Révay János (negyedik decas tíz könyve); Csáky Mihály (negyedik decas hat könyve); Forgách Ferenc (ötödik decas öt könyve),²⁵ de őket nem tekinthetjük első tulajdonosnak. Olyan személyeket kell keresnünk, akik II. Ulászló vagy II. Lajos közvetlen környezetéhez tartozhattak, ill. valamilyen fontos udvari állást töltöttek be, gondoljunk csak Schlechtára vagy Surrianora. Másképp elég nehezen juthattak volna hozzá huzamosabb időn át ehhez a — többinél talán nagyobb becsben tartott — korvinához.

Mind Brenner, mind Heltai püspököt jelölt meg kezdeményezőként. Ha ezen a nyomon indulunk el, a possessor családok közül Csáky Mihály ősei között találunk egy püspököt: Csáky (V.) Miklóst,²⁶ aki 1495–1498 között a paduai egyetemen tanult. Előbb szerémi, majd csanádi püspök lett, s kortársai is elismerték klasszikus műveltségét, érdemeit a tudományok és művészetek pártolásában. Tagja volt a Velencén keresztül Magyarországra érkező Anne de Foix magyar kíséretének, ekkor dedikálta neki egykori paduai tanára, Matthaecus Andronicus Tragurinus, II. Ulászló házasságkötése alkalmából írt művét.²⁷ Az udvarban főként a cseh humanistákkal barátkozott, elképzelhető tehát, hogy Schlechta Celtisnek tett korábbi gesztusa nem maradt előtte ismeretlen, s esetleg hasonló gondolatra serkentette. Magyar lévén kézenfekvőnek látszik, hogy Bonfini műve másolatására (esetleg kiadására) gondolt, annak ellenére, hogy a magyar és olasz humanisták Janus Pannonius szellemi hagyatékán kívül nem a magyar, ill. a magyar vonatkozású művek, hanem inkább az ókori szerzők munkáinak kiadását szorgalmazták. A történetíró személye és a mű tárgya azonban — kiadása esetén — mindkét nemzet hírnevét öregbítette volna. Csáky, mint sok más magyar humanista és mecénás, valószínűleg kapcsolatban állt néhány itáliai nyomdással. A királyné kíséretében nyilván ő is megtekintette Aldus Manutius nyomdáját, a másik helybeli könyvkiadó, Bernardino Vitalit, személyesen is ismerhette, hiszen Tragurinus nászdala nála jelent meg.²⁸

Ha nem ragaszkodunk feltétlenül egyházi személyhez, akkor világi kezdeményezőt kell találnunk. Itt elsősorban a királyi gyermekek környezete keltheti fel figyelmünket, mert szinte elképzelhetetlen, hogy — különösen a herceg tanulmányaiban — ne kapott volna

²³ FÓGEL: *II. Lajos* i. m. 89., ill. Magyar Történelmi Tár 1878. 168–172.

²⁴ Természetesen azt nem lehet kizárni, hogy idegenek számára is készültek másolatok, erre utal a Tricesius-féle és a még ma is meglévő lengyelországi példány. Andreas Tricesius lengyel humanista birtokában megvolt az ötödik decas öt könyve, vö. JAKUBOVICH *i. m.* 1919. 112–113.; Verancsics Antal — Pesti Gáspárhoz, Krakkó, 1549 nov. 10. (ill. nov. 2.) = *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores. IX. köt. Verancsics összes munkái. VI. köt. 352–354.*; ill. személyére: *Bibliografia Polska. Összeáll. Stanisław ESTREICHER. Kraków, 1936. 31. köt. 361–372.*

²⁵ JAKUBOVICH *i. m.* 1919. 112–113.; 1925. 25–26.

²⁶ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857–1868. II. köt. 76–77. 87.*; JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökség története. (1500–1552). VI. köt. Makó, 1947. 32–33.*; FÓGEL: *II. Ulászló i. m.* 85.

²⁷ GERÉZDI Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai.* = MKsz 1945. 58.

²⁸ GERÉZDI *i. m.* 58.; OSZK, RRT. App. Hung. 63.

helyet a magyar történelem. Ennek pedig legfrissebb, a legutóbbi időkig terjedő és jeles humanista szerzőtől származó összefoglalása éppen Bonfini műve volt. Lehetséges azonban, hogy ezt a kódexet nemcsak a korvina-készíttető Ulászló személye, hanem a királyfi későbbi nevelése szempontjából is gondosabban őrizték, s ezért azok férhettek hozzá könnyebben, akik valamilyen fontos udvari tisztséget töltöttek be. Újra szemügyre véve a possessor családok őseit, kisasszonyfalvi Istvánffy (II.) István vonja magára figyelmünket, akit — unokája, a történetíró szerint — II. Ulászló 1508-ban, miután Lajost megkoronáztatta és gyermekei számára külön udvartartást rendezett be, az ott szolgálatot teljesítők fejévé (praefectus ministrorum) tett.²⁹ Uralkodója kegye és saját érdemei — elsősorban vitézsége, hűsége és megbízhatósága — folytán tehát bizalmi állást töltött be. Ő maga ugyan nem tollal, hanem karddal, ésszel és rátermettséggel szolgálta hazáját és családjá felemelkedését, de ne felejtjük el, hogy a kor szokása szerint a nagybirtokos familiákat nemcsak a birtokszerzésben, ill. a házassági politikában illett követni, hanem a tudományok és művészetek művelésében, vagy pártolásában is. Ez utóbbi körébe tartozott a könyv- és kéziratgyűjtés. Azt is tudjuk, hogy fiai közül Pált már gyermekkorától papnak szánta, és végrendeletében külön gondoskodott tanulmányi költségeiről.

Csáky Miklós hagyatékából lehetséges, hogy testvére, (V.) László birtokába jutott a másolat egy része, s tőle örökölhette unokája, (VI.) Mihály, gyulafehérvári kanonok, Szapolyai János kancellárja.³⁰

Istvánffy örököse fia, Pál lett, aki apja kívánságának megfelelően több évet töltött a paduai és bolognai egyetemen.³¹ Jeles jogtudós volt, képességeit az uralkodó is elismerte, 1549-től királyi tanácsosként működött.³²

Révay (II.) Jánoshoz szintén apjától, (I.) Ferenctől³³ kerülhetett a kézirat, aki Báthory István nádor titkáráként bejáratos lehetett az udvarba. A IV. decast mégsem akkor szerezhetette, hanem valószínűleg 1543 után, mert ha már előbb is rendelkezik vele, Brenner nemcsak az első három tizedet, hanem mind a négyet kiadta volna.³⁴ 1550 körül már a tulajdonában lehetett a példány.³⁵ Istvánffy (II.) Istvánhoz hasonló típusú és koncepciójú egyéniség lévén, a kéziratgyűjtés hozzátartozott családjá tekintélyének emeléséhez. Mintha csak erre utalt volna Hadritius György protonotarius a nádorhoz 1637. szept. 26-án kelt jelentésében, melyben Révay (V.) Ferencnek özv. Révay Pálné ellenében vitt peréről számolt be, s a könyvekkel kapcsolatban a következőket írta: „sokat azok közül, az Révay familiának elei még az budai bibliothecából hoztak volt ki magokkal...”³⁶

Forgách (III.) Ferenc váradai püspök, történetíró, kétféleképpen is hozzájuthatott a kézirathoz. Nagypapja, (I.) Gergely és annak testvére, (III.) Péter, nyitrai és barsi főispánok, II. Ulászló hívei, gyakorta megfordultak az udvarban. Fiaik szintén jelentős tisz-

²⁹ HOLUB József: *A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család*. = Turul, 1909. 114–115, 118–119.; FÓGEL: *II. Ulászló i. m.* 41.; [ISTVÁNFY Miklós] Istváni Nicolaus: *Historia regni Hungariae* . . . libris XXXIV. Viennae-Pragae-Tergesti, MDCCCLVIII. 36.; BERLÁSZ Jenő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták 1598-ból. — A zágrábi Corvina-kódex*. = OSZK Évkönyv, 1972. 242.

³⁰ NAGY I. i. m. II. köt. 76–77, 87.

³¹ *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. (1264–1864)*. Össze gyűjt. és közreadja VERESS Endre. Bp. 1915. 26–27.

³² HOLUB i. m. 118–119.

³³ NAGY I. i. m. IX. köt. 696, 709–712.

³⁴ Vö. 4. jegyzet.

³⁵ Vö. „Révay Ferencnek Verancsics Antal” Bécs, 1550 márc. 5. = *Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum X. köt. Verancsics összes munkái. VII. köt.* 45–46.

³⁶ THALLÓCZY Lajos: *Egy XVII. századbeli adat Corvin-codexekről*. = MKsz 1877. 352.; MEDNYÁNSZKY Dénes: *Révay Ferenc szklabinai könyvtára 1651-ben*. = MKsz 1881. 336–345., ill. 339.

ségeket töltöttek be. Péter fia, (II.) Ferenc, főpohárnok, Mária királyné kamarása és kísérője, Gergely fia, (I.) Zsigmond pedig kamarás, majd királyi kincstárnok volt.³⁷ A történetíró tehát vagy nagyapja, vagy apja, Zsigmond révén juthatott a másolathoz. Elképzelhető az is, hogy unokatestvére, (V.) Péter felesége: Gersei Pethő Orsolya révén sikerült megszereznie, amennyiben ez utóbbi nagyapját az első possessorok közé számítjuk. Gersei Pethő (II.) János 1507-ben II. Ulászlótól címerbővítő oklevelet kapott. Az érdemfelsoroló részben elmondja a király, hogy kedvelt híve korábban Anna királyné udvarmestere (magister curiae) volt, most pedig gyermekei udvarmesterévé nevezi ki, mivel senki sem alkalmasabb nála erre a tisztségre.³⁸ Pethő, akárcsak Istvánffy, a trónörökös közvetlen környezetéhez tartozott.

Feltételezve, hogy valóban Csákyhoz és Istvánffyhoz (esetleg másokhoz) kapcsolódik a másoltatás, az említett 1499, ill. 1526 közötti időhatár még tovább szűkíthető. Csáky 1499-ben még szerémi, 1500-ban már csanádi püspök volt,³⁹ s kb. ettől az időtől tartózkodott a budai udvarban. Istvánffy 1508-ban lett praefectus, s 1516/1517 körül már nem volt az élők sorában. Csáky még korábban, 1514-ben meghalt.⁴⁰ Így a másolás ideje 1508–1513/1514 körülre lenne tehető. A feltételezett két kezdeményező halála az esetleges kiadást is megghiúsította. 1515-ben Aldus Manutius is elhunyt, Csáky olasz nyomdász ismerősei közül a híresebb és tekintélyesebb. A felgyorsuló történelmi események aztán a megvalósításnak még a gondolatát is elsodorhatták. Aktualitása — immár nem a humanista érdeklődés, hanem a nemzet erősítése és az európai közvélemény fölrázása szempontjából — 1541 után olyan parancsoló szükségszerűséggel jelentkezett, hogy a kiadás nem késhetett tovább.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a XVI. századi másolatok léte a könyvnyomtatók tanúsága szerint kétség kívül bizonyított, ugyanígy az egykori possessorok személye is. Ezekből az adatokból kiindulva kíséreltünk meg mind az első tulajdonosok, mind a másolás idejének kérdőjelekkel tarkított történetére választ keresni. Természetesen mindkettővel kapcsolatban még további kutatásra van szükség, ez vonatkozik a korvina-kódex sorsára, a lengyelországi példányok keletkezésére és ez utóbbiaknak a magyar kéziratokkal való esetleges összefüggésére is.

Nem látszik kérdésesnek viszont a három megmaradt töredék hiteles korvina volta, melyek sorsukban példázzák a Magyarok történetét.

FÜLEP KATALIN

Az eltűnt csepregi Mihálykó-imádságoskönyv és egy eddig ismeretlen csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékei. 1606-ban Grácban jelent meg Pázmány Péter imádságoskönyve,¹ amelynek anyagát Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor jelentősen felhasználta az evangélikus egyház céljaira összeállított azonos műfajú munkájában. Mindkét imádságoskönyv messzemenően kielégítette a kor gyakorlati vallásos szükségle-

³⁷ NAGY I. i. m. IV. köt. 201, 203, 211–212.; FÓGEL: II. Ulászló i. m. 68.; FÓGEL: II. Lajos i. m. 25.; BÁRTFAI SZABÓ László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom, 1910. 156–160.

³⁸ NAGY I. i. m. IX. köt. 259, 262–264.; FÓGEL: II. Ulászló i. m. 41.; Egyetemi Könyvtár, Kzt. Kapr. B. 3. D III/128–132. p.

³⁹ FÓGEL: II. Ulászló i. m. 85.

⁴⁰ JUHÁSZ i. m. 34. 36–37.

¹ *Keresztyéni imádságos könyv*. — SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár* (=RMK). I–III. Bp. 1879–1898. I. 403. — *Régi magyarországi nyomtatványok* (=RMNY). I–II. Szerk.: BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla. Bp. 1971–1983. 94^f.

teit, s így igen népszerű lett. Mihálykó Jánosnak a *Keresztyéni istenes és ájtatos (áhitatos) imádságok* című munkája hatszor jelent meg bő három évtized alatt. Magyarországi könyvtárakban mégis alig akad példány belőle.

1609-ben Bártfán készült a mű első kiadása, amelyből csupán Martinban, Sárospatakon és töredékként az Országos Széchényi Könyvtárban van egy-egy példány.² A múlt század végén Szabó Károly csupán irodalmi utalás alapján vette számba a Bártfán megjelent evangélikus imádságoskönyvet,³ miután Pázmány Péter említett munkája 1610. évi második kiadásának előszavában a következőket olvasta: „Az elmúlt esztendőben egy csekély indulattal elragadtatott eperjesi prédikátor, maga nevével, nagy részét kinyomtatá Bártfán az előbbi imádságos könyvecskémnek.”⁴

A mű következő két kiadásáról Szabó Károlynak tudomása sem volt. A lőcsei Brewerynyomdában 1629-ben megjelent Mihálykó-imádságoskönyv egyetlen ma ismert példánya ugyanis csak az utóbbi évtizedekben került a híres Zay-könyvtárból Martinba.⁵ Ennek a kis kötetnek az előszava alapján állapította meg Ján Čaplovič, hogy a Thurzó Imréné Nyáry Krisztínához intézett ajánlás nem az 1629. évi kiadáshoz íródhatott, mert Nyáry Krisztina 1624-től Eszterházy Miklós felesége volt. Így jutott Ján Čaplovič arra a következtetésre, hogy léteznie kellett egy korábbi, 1620 körüli lőcsei kiadásnak.⁶

1630-ban Farkas Imre csepregi nyomdája adta közre Mihálykó János imádságos- és énekeskönyvét. Ez a csepregi kiadás a második világháború végéig megvolt Sárospatakon,⁷ azóta nyoma veszett. Az 1640. évi bártfai kiadásból Kolozsvárott, az 1642-ben Lőcsén nyomtatott Mihálykó-kiadványból pedig az Országos Széchényi Könyvtárban,⁸ illetve Sárospatakon maradt fenn egy-egy példány.⁹ Ez utóbbiban Brewer Lőrinc könyvnyomtató 1642-re változtatta ugyan az ajánlás dátumát, de a címzett továbbra is Thurzó Imréné Nyáry Krisztina. Az ajánló sorok szerint azért kellett újra kinyomtatni a művet, mert belőle „már csak egy exemplár sem találtatnék.”

Csaknem ugyanez érvényes ma is Mihálykó János imádságoskönyvére: hat kiadásából ugyanis Magyarországon csupán két példány és egy töredék maradt fenn. Ezért érdemes figyelmet, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban nemrég előkerült egy kisebb töredék a mű 1630. évi csepregi kiadásából, amelyről az egyetlen sárospataki példány eltűnése óta kizárólag Szabó Károly leírása tájékoztat.¹⁰

A töredék nem a csepregi kiadás valamelyik példányából való, hanem két fel nem használt ívből áll. Mindkét ív két példányban került elő s valamennyi ívnek egynegyedét a könyvkötő levágta. Az első íven az I⁴ és I⁵ szignatúrájú, 12° nagyságú levél (a 103–106. számozott lap) teljes szövege, valamint az azonos ívre nyomtatott 97–98. és 111–112. számozott lap szövegének mintegy a fele maradt fenn. A második íven a K¹ és K⁴ szignatúrájú levél (a 113–114. és 119–120. számozott lap) teljes szövege, valamint az azonos ívre nyomott két további levél utolsó hat-hat sora olvasható. Valamennyi lapot három oldalról egyetlen körzetből összeállított keret övezi; a fűzés mellett nincs keretléc a szöveg-tűkőr mellett. A szemben levő oldalpárokon a kurzívval szedett „Szép Ahétatos Könyörgéfec” fejcím olvasható. E műfaji meghatározás segítségével előbb Pázmány Péter

² RMNY 976. — Jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK. I. 413a.

³ RMK. I. 1789.

⁴ RMK. I. 424):(5 rektó lev. — RMNY 1003. — INCZE Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen, 1931. 126.

⁵ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografija tlači vdaných na Slovensku do roku 1700. Diel 1*. Martin, 1972. 786. — RMNY 1442.

⁶ ČAPLOVIČ 756. — RMNY 1229.

⁷ RMK. I. 591. — RMNY 1459.

⁸ RMK. I. 699.

⁹ RMK. I. 727.

¹⁰ RMK. I. 591.

zama. Verhe. Indes.
 nekben szp galma. onn mit.
 kálkodgyam. edván, nem
 csac hogy idvid. lóm vagy on
 és az után nem munkálkodha-
 tom, de ennek fölötte, hogy
 dicső-

O H I E S V S, A N C
 loknac igaz szabadság.
 gyönyörűség nec Paradics m
 kette, emlékdzzél meg a tül
 az bánatról és rettenétfül, mi-
 dőn az te ellenségtül, nem
 küldömben

120 *Szép Abbtatos*
 mátságoknac belső részekt, az
 mi váltságunkért meg halál.
 Ezért az drágalatos kimulásért
 kérlec téged szentek nec Ki-
 rályya, erdőfics meg engem,
 az őrdög, világ, test, és vér cü-
 sákodási, és incesked: si ellen,
 hogy meg halván az test nec,
 tenéked állyec, és ki mulásom-
 nac utolsó óráján fogad ma-
 gad az az te hozzád menen-
 dő szarandoc és számkiveter.
 lelke met, Amen. Mi Atyánc
 ki vagy &c.

XII.

O H I E S V S, igaz és
 gyümölcsös szőlőfü. Em-
 lékezzél

Könyörgéset. III
 idvőségünkert, gyüicsad: föl
 kérünc az mi szívünknek is
 kívánságic minden tökéletes
 jóságos cselekedetekt, és az
 testi kívánságok nac szomjusá-
 gát, ez világi gyönyörködés
 nec lángját hidegicsed és ocs
 meg bennünc, Amen.

Mi Atyánc &c.

VII.

O H J E S V S, szívünk nec
 édesfége, és lelkünk nec meg
 mondhatatlan vigasztága, az: e-
 czet nec és epének: kerü. völtéért,
 melyet mi éretünc meg kösöltál:
 halálunc óráján enged nekünc az
 te sent tested nec és véred nec mé-
 K to

imádságoskönyvében bukkantunk azonos szövegrészletekre, majd a műve másodlagos felhasználására utaló megjegyzése alapján kezdtünk nyomozni Mihálykó János evangéli-
 kus imádságoskönyve után. Szövegösszevetéseink során beigazolódott, hogy a töredéke-
 ken fennmaradt, római számokkal ellátott imádságok azonosak a Mihálykó által össze-
 állított evangélikus imádságos- és énekeskönyv megfelelő szövegrészleteivel. Arra is fény
 derült azonban, hogy a töredékek nem az eredetiben rendelkezésünkre álló 1642. évi lőcsei

MARKALFITT VITETIC
az Salamon Király eleibe, az ő Felel-
getvel egyetembe, Policana afzifzo-
nyal.

Mikoron űne Salamon Ki-
rály az ő Attyánac Da-
vid Királynac fezikiben,
tellyes leven bölcsesze-
gel és gazdagfagockal,
Lata egy neminen ű em-
bert nap kelet felől jöni
kince neue vala Markal. Ki tekenete-
rut é ifjonyu ember vala, de mind az által
vala igen ekeffen szollo.

Az ő Felelgeis Policana nevű afzifzo-
ny vele vala, mely igen ekeffen rut és pa-
rasze afzifzony allat vala.

Mikoron azért Salamon Király mind
kettőc eleibe vitette volna allanac vala ő
eleibe ketten egy más fezikiben neuzen.

MARKALF ALLAPATTYA.

VALA penig Markalf rövid allaparu
ember

A feneit is tartya, gyakorlati
teibül. *Salamon.*

Minden allat az ő természetire hayla-
do, és rater. *Markalf.*

A mely abroszt igen el viselne, az ő
sze valic, és csöpic. *Salamon.*

Az igaz Biro á mit err, azt szollya.
Markalf.

Az mely Páspöc főlötre, halgato, ve-
gyton alove tetic, *Salamon.*

A tenito mestert rifezességben kel tarti
ni, és felni kel az ő veszfzetül.
Markalf.

A ki az ő birajanac posaiat törölgeti,
az ő szamarkaiat szokta rapogatni és tő-
sdöni. *Salamon.*

Az erős hatalmas ember ellen, és az
lyo viz ellenne tőrekedgyel:
Markalf.

Az erős Sas meg szokta mélyez-
nyuzni az egyéb madarakat. *Salamon.*

kiadásból, illetve a csupán mikrofilmen tanulmányozható 1640. évi bártfai kiadásból
valók.¹¹ A fennmaradt szövegrészletek ortográfiai és tipográfiai sajátosságai alapján arra
következtethettünk, hogy a két csonka ívnyi töredék az elveszett csepregi kiadáshoz
készülhetett. E feltevés igazolására vezetett a betűtípusok összehasonlítása, melynek
eredményeként megállapíthattuk, hogy a keretdíszként alkalmazott körzet és a felhasznált
valamennyi betűtípus azonos formában fordul elő Farkas Imre 1630. évre kiadott kalen-
dáriumában.¹² Bár a két csonka ívnyi töredék nem pótolhatja az egykor Sárospatakon
meglevő csepregi kiadványt, mégis örvendetes, hogy ma már legalább némi fogalmat
alkothatunk Mihálykó János imádságos- és énekeskönyvének a csepregi Farkas-nyomdá-
ban megjelent 1630. évi kiadásáról.

A csepregi kiadvány töredékei ugyanúgy Pázmány Péter egyik vitairatának — a Sallai
István püspöki (Pozsony megye) plébános nevével megjelentetett *Jó nemes Váradnak
gyenge orvoslása* (Pozsony, 1630) című munkának¹³ — festett papírkötéséből kerültek elő,
mint a Farkas-nyomda nemrég ismertetett 1631. évi kalendáriumának és Árgirus-

¹¹ RMK. I. 727, 172–174., 178–179. és 182–183. l.

¹² RMK. I. 589.

¹³ RMK. I. 595. 2. példány, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár 1983-ban értékes
kézirattért átengedett a Borda antikváriumnak.

kiadásának részletei.¹⁴ Az ugyanezen kötéstáblából kiáztatott negyedik töredék egy ismeretlen Salamon és Markalf kiadás emléke. Ez is csupán két ívből áll, amelyen a nyolcadretű népkönyv A², A⁴ és A⁵ szignatúrájú, valamint a nem szignált A⁷ levele maradt fenn. Az A² levél rektóján az ajánlás utolsó három bekezdése olvasható. Maga a mű az A² levél verzóján kezdődik a „Markalf itt vitetic az Salamon király eleibe” fejezetimmal. Hogy ez a töredék is a Farkas-nyomdából való, azt a szövegkezdő M iniciálé önmagában is igazolja, mert ugyanezt a fametszetes kezdőbetűt Farkas Imre már korábban használta.¹⁵ A betűtípusok vizsgálata alapján azt is megállapíthattuk, hogy a töredék szövegének szedéséhez használt két antikva típus és a balra dőlt sajátos j-betűjéről könnyen felismerhető kurzív típus egyaránt megtalálható Farkas Imre 1630. évre kiadott kalendáriumban.¹⁶

Az Árgirus-kiadás töredékeinek ismertetésekor már utaltunk arra, hogy a most előkerült töredékek értékesen gazdagítják a Farkas-nyomda kiadói politikájára vonatkozó ismereteinket. Eddig ugyanis szinte kizárólag a magyar kalendáriumok képviselték a népszerű kiadványtípust a Farkas-kiadványok között. E töredékek alapján nyilvánvaló, hogy Farkas Imre gazdaságossági szempontokat és az olvasók igényeit is figyelembe vevő, átgondolt kiadói terv alapján dolgozott. A vallásos témájú, hitbuzgalmi művek és vita-iratok kinyomtatásával egyértelműen a dunántúli evangélikus egyház céljait, megerősödését támogatta. Emellett azonban olyan műveket is közreadott, amelyek a XVII. század első felében már az elég széles körben igényelt szórakoztató, könnyebb olvasmányokhoz tartoztak, s így nagyobb példányszámban is gyorsan vevőre találtak. Nyilván ezért határozta el az egymástól műfajban és irodalmi értékben eléggé eltérő, de egyaránt népszerű két mű — a verses Árgirus-história és a vaskosabb tréfákat kedvelők körében Európaszerte olvasott Salamon és Markalf népkönyv — közreadását.

Éz utóbbi humoros történet kéziratos másolatok és külföldi kiadások alapján terjedhetett el Magyarországon, mert Tinódi Sebestyén már 1548-ban utalt rá a *Sokféle részegségről* írt énekében.¹⁷ Bornemisza Péter „haszontalan történet”-nek minősítette a Salamon és Markalf históriát.¹⁸ A böles király felett szópárbajban győzedelmeskedő, furfangos paraszt története azonban Magyarországon is egyre inkább elterjedt, sőt a XVIII. századi népies ponyva-kiadásokban újabb virágkorát élő, kedvelt olvasmánnyá vált.¹⁹

A joggal kelendő nyomtatványnak ítélt népkönyvet magyar nyelven először 1577-ben Heltai Gáspárné adta közre. 1591-ben Johann Manlius, a 17. század első évtizedében pedig a Heltai-sajtó nyomatta újra a mulattató elbeszélések gyűjteményét.²⁰ E kiadásokon kívül csupán egy debreceni és egy XVII. századi lőcsei Salamon és Markalf-népkönyv maradt fenn.²¹ Most az eddig ismert kiadások sorát kiegészíthetjük azzal, hogy a Dunántúl magyar

¹⁴ SOLTÉSZ Zoltánné: *A csepregi Farkas-nyomda eddig ismeretlen kalendáriuma és Árgirus kiadása*. MKsz. 1984. 224–233.

¹⁵ ZVONARICS Mihály: *Magyar postilla*. Csepreg, 1628. RMK. I. 567. 650. l. Mivel ebben a kötetben az iniciálét még kevésbé kopott dűcéről nyomták, a Salamon és Markalf-kiadás a Zvonarics-mű, vagyis 1628 után készülhetett.

¹⁶ RMK. I. 589.

¹⁷ *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei*. Szerk.: SZILÁDY Áron. II. köt. Bp. 1881. 266. l. 108. sor.

¹⁸ BORNEMISZA Péter: *Negyedik része az evangéliumokból való tanúságoknak*. Sempte 1578. RMK. I. 146, 839. verzó és 862. rektó lev.

¹⁹ HOLL Béla: *A Salamon és Markalf magyar kiadásairól*. MKsz. 1965. 351. 14. jegyzet.

²⁰ Az első kiadást ismerteti HOLL *i. m.* 351. és RMNY 389. — A Manlius-féle és az újabb kolozsvári kiadást leírja: RMK. I. 247 = RMNY 668, valamint RMNY 935.

²¹ A debreceni kiadást hely, év és nyomda nélkül közli RMK. I. 365. A könyvdíszek és betűtípusok alapján e sorok írója állapította meg, hogy a nyomtatvány 1596 után, Lipsiai Rheda Pál idejében, Debrecenben jelenhetett meg. SOLTÉSZ Zoltánné: *Impressum nélküli*

lakosságának szórakoztatására — feltehetően az 1631. évi csepregi kalendáriummal azonos évben, 1630-ban — Farkas Imre is kinyomtatta a humoros népkönyt.²²

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Bél Mátyás tudománytörténetének keletkezéséhez. Ha egyszer feldolgozásra kerülnek Bél töredékben maradt historia litterariájának eredeti kéziratai, talán sikerül rekonstruálni azt a nagyszabású elgondolást, amely minden egyes kézirat áttanulmányozása után egyre több részletkérdésben válik előttünk világosabbá. Ezek közé az autográfok közé tartozik az esztergomi Bibliotheca (Főszékesegyházi Könyvtár) Batthyány-féle gyűjteményének *Catalogus IX. Titulus VII/b. no 1.* jelzetű füzeté is. Az egykorú papírkötést viselő, 20,5 × 32 cm. nagyságú, 36 számozott lapból álló értekezés *Sectio secunda* felirata jelzi pontos helyét a tervezett szintézisben, *De versionibus Bibliorum Hungaricis* címe pedig azt, hogy irodalomtörténeti érdekű fejezettöredékről van szó.

Az áttekintés két nagy fejezetre (membrum) oszlik, az egyik tíz, a másik hét paragrafusra bontva. Az első fejezet a magyar bibliafordítás, pontosabban *bibliaismeret* kezdeteit tárgyalja, a második a Károli Gáspárt megelőző korszakot, valójában azonban csak Sylvester János fordítását, de azt terjedelmesen és nem is minden tanulság nélkül (*Új Testamentum*, 1541). Ezúttal csak a kezdeteket tárgyaló fejezet tudománytörténeti érdekességeire hívjuk fel a figyelmet, bár az utóbbi is megérdemelné, hogy foglalkozzék vele a Sylvester-szakirodalom.

A fejezettöredék előljáróban azzal a gondolattal indul (*De prima omnium versione Hungarica*), hogy nemcsak az adatok hiánya miatt tudunk keveset a magyar bibliaismeret előzményeiről, de azért is, mert a köztudat — kissé egyoldalúan — csupán a nyomtatott (teljes) kiadásokat tartja számon, az orális vagy kódexirodalmi előzményeket nem. Tehát Károli, Szenci Molnár és Káldy fordításait (1. §). A felsoroltak közül ráadásul Szenci Molnár voltaképpen nem is fordítója, hanem a Károli-kiadásnak korrekciós céllal munkálkodó átdolgozója volt mindössze („... *qui versionem Caroli emendavit.*”). A mű egyébként 1608-ban jelent meg Frankfurtban (3. §).

De vajon ezek lennének csakugyan a kezdetek? — teszi fel a kérdést Bél, nyilván azért, mert véleménye szerint a történeti források mást mutatnak. Theodorétosz (*Cyri urbis Syriae episcopus*) az V. sz. közepén például hivatkozik a keresztény térítések egyetemes jellegére, mely Szkitiát sem kerülte el. Az eseménynek az ad különös jelleget, hogy a gothiai térítő akció *anyanyelven* folyt, miként ez más népek esetében igazolható is (Ulfilas bibliája). És ide kívánczik Hieronymus adata, mely szerint „*Hunni discunt Psalterium*” (6. §).

Menandrosz Protéktor bizánci történetíró híradása viszont azért valószínűsíti a keresztény tanok korai ismeretét a nomád szkita-magyarok körében, mert a gyakori követjárásoknak ez természetes eszmetörténeti velejárója volt (7. §). Végül figyelembe kell venni — mondja Bél Mátyás —, hogy a Kárpát-medencében sem volt ismeretlen a kereszténység (8. §). Géza fejedelem és István király uralma alatt tehát jobbra a krisztianizációs világszemlélet felerősödéséről, semmint behozataláról lehetett szó az államalapítás idején (9. §).

régi magyar nyomtatványok meghatározása. MKsz 1961. 72–74. Vö. RMNY App. 64., valamint RMNY 960. A löcsei kiadást leírja RMK. I. 1599.

²² E feltevést valószínűsíti ZSIGMONDY Árpádné betűtípusvizsgálata is, amely szerint a csepregi Salamon és Markalf népkönyv és az 1631. évi csepregi kalendárium töredékei azonos korúak. Szíves közlését ezúton is köszönöm. — A csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékeinek jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban RMK. I. 590a.

Végül azzal a gondolattal zárul e fejezet tetszetősen érvelő hipotézisáncolata, hogy az előzményekhez mérten a reformáció új lendületet adott ugyan a Biblia népszerűsítésének (magyar nyelvű nyomtatás), de minderre — más nemzetekhez viszonyítva — nálunk már érezhető fáziskésésben került sor. Amikor Károli Gáspár fellépett az első, teljes magyar bibliafordítással (Vizsoly, 1590), előszavában joggal vádolta súlyos mulasztással egyfelől papi elődeit, másfelől és legfőképpen a világi fejedelmeket, akik efféle igénnyel sohasem léptek fel az egyházzal szemben, noha jól tudták, hogy támogatásuk nélkül nehezen fognak ilyen nagy vállalkozáshoz. Hasonlóképp vélekedett Szenci Molnár is, egyedül Káldy vette számba előzményként a kódexek kéziratos bibliatöredékeit.

Bél Mátyás eszmeifuttatásának akkor is megmarad kétségtelen kortörténeti értéke, ha azt mondjuk, hogy mindezzel a koncepcióval ma már mit sem tudunk kezdeni. Ám a som-más ítélettel csak részben oszunk igazságot, mert nem hallgathatjuk el ugyanakkor azt a különös tényt sem, hogy miközben a bizánci történeti források¹ és a patrisztikus adalékok *interpretációi* a XVIII. sz. óta *tudománytörténetileg elavultak* ugyan, tényanyagként ismételtelen előfordulnak a magyar bizantinológiai szakirodalom apparátusában, természetesen a Bél Mátyásénál szigorúbb kritikai megvilágításban.²

V. KOVÁCS SÁNDOR

Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez. Sajtótörténeti érdekesség az a vádaskodás, amely a *Magyar Kurír* szerkesztéséért Decsy Sámuel,¹ Pánczél Dániel² és Márton József³ között történt. Írt erről Kókay György *A magyar sajtó történetében*: „Decsy Sámuel és Pánczél Dániel... viszonyára jellemző hogy... 1809-ben... Előbb Decsy jelentette fel Márton... később pedig Pánczél vádolta be titkon Decsyt...”⁴

Mint általában a levélírók sérelmeit legőszintebben, legrészletesebben a baráti levelezésük fedte fel előttünk, így ebben az esetben is Decsy és Márton Kazinczy Ferenchez intézett, most előkerült leveléből⁵ tudtuk meg, hogy valójában mi történt és miért szünetelt a *Magyar Kurír* 1809. dec. 19-től 1810. jún. 5-ig.

Sajnos, nem ismerjük Kazinczy Ferenc válaszeveleit, de akár mint vélekedett az irodalmat irányító Mester, a tekintélyét bizonyítja, hogy Decsy Sámuel és Márton József tőle remélte ügyének igazságos elbírálását.

Érdekes ugyanezt az eseményt a két levélíró kétféle magyarázkodásával olvasni. A *Magyar Kurír* szerkesztője ekkor Decsy Sámuel és Pánczél Dániel volt.⁶ Márton József akarta megszerezni Decsytól a szerkesztés jogát, bár ezt levelében tagadta, csak panasz-

¹ A bizánci források növekvő szerepe figyelhető meg a „zenei őshaza” kutatásában is újabban (Petrassevics Nicefor egrri zenekutató történész szíves közlése). Mindezeket alátámasztja a nemrég megjelent szintézis is: DOBSZAY László: *Magyar zenetörténet*. Bp. 1984. Gondolat K. 17–35. passim, különösen a *Bizánc és a szláv környezet* c. fejezet.

² A kézirat tanulmányozásáért Dr. BEKE Margit mb. igazgatónak tartozom köszönettel.

¹ Decsy (Decsi) Sámuel (1742–1816). Levélváltása Kazinczyval ismeretlen.

² Pánczél (Pántzél) Dániel (1759–1827). Levélváltása Kazinczyval ismeretlen.

³ Márton József (1771–1840) 1806-tól a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára. = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* VIII. köt. 736.

⁴ Bp. 1979. I. köt. 245.

⁵ Miskolc Állami Levéltár. Kazinczy Gábor iratai XIV–18. [Ezt az anyagot feldolgoztam. Készül a Kazinczy Ferenc levelezés-sorozat 24. és 25. kötete, a baráti és a hivatalos levelezés, ebből emeltem ki a sajtótörténeti szempontból érdekes két levelet.]

⁶ A sajtótörténet tudományos feldolgozása nem nélkülözheti a sajtóbibliográfia minden impresnum-adataira kiterjedő ismertetését. Értékelhetjük a periodikumok belső tartalmát, a szerkesztők érdemeit, de hiányolhatjuk azt, hogy a kiadvány élettrajzi eseményeit időrendi felsorolásban nem láthatjuk. A *Magyar Kurírról* ezeket az adatokat lehetne egyetlen tekintettel megismernünk:

kodott Kazinczynak, de nem írt arról, amivel Decsyt vádolta; célja eléréséért Pánczéllal szövetkezett, vele együtt bevádolta Decsyt az Udvarnál a Károly császári, királyi főherceg tábori parancsának franciapárti fordításával és a *Magyar Kurír*-ban való közlésével. Márton azonban ugyanitt önmagának ellentmondott, mert francia-ellenes magatartásnak minősítette azt, hogy Decsy, a betegségére hivatkozva szünetelteti a lapot, inkább, mintsem a francia háborúskodásról írjon. Ugyanakkor azt is elismerte, megírta, hogy Decsy „terhes beteg”. Végül, tény az, hogy Decsyt a vád alól felmentették, a *Magyar Kurír* Decsy és Pánczél kezében maradt és csak a kettejük halála után, 1827. dec. 15-től vette át a szerkesztést Márton József.

Pánczél nem maradt hálátlan. Decsy halála után kilenc évvel, 1825. febr. 18-án írta a *Magyar Kurír*-ban a tisztelt Olvasóhoz:

„Ezen érdemes társamnak halálakor jó szívűség-ből azt a kötelezettséget vállaltam magamra, hogy jövedelmemet az ő minden vagyon nélkül hátrahagyott Özvegyével és öt árvájával megosztam. Az olta esztendőnként minden 100 fizető Olvasótól egészen a mai napig száz-száz forintot adtam nekik 's fogok adni míg élek és magamnak leszsz, az akkor meghatározott mérséklet szerént...”

* * *

Decsy Sámuel és Márton József leveleinek befejező sorai nem sajtó- és irodalomtörténeti adatokat közölnek. Történet ez is, nem akármilyen, magyar történelem; I. Ferenc⁷ osztrák császár és magyar király leánya, Mária Lujza „megmátkásítása” a nagy Napoleonnal. Az esemény körülményeinek a levelekben megírt részletes, hiteles ismertetését, ahogyan a népünk ajkán élt, ahogyan ezen a világ csodálkozott, a tényeket megállapító tudományos történetírás nem részletezheti. A szépirodalom állított emléket az ünnepélyes házasságkötésnek, erre az alkalomra Kazinczy Ferenc verset írt: A' Nagyság' és Szépség' diadalma, Napóleonnak 's Luizának mennyegzőjőknél. Nyomatásban megjelent Sáros Patakon, Szentes József nyomdájában 1810-ben, 2 lapon.

Magyar Kurír. 1833. jan. 1.: *Bétsi Magyar Kurír és Sokféle Toldalékául*. 1834. ápr. 8.: *Bétsi Magyar Kurír*. Megj. Pozsonyban egy, egyetlen szám. 1786. júl. 1-én.; 1786. dec. 2.: *Béts. 1786. júl. 1. — 1834. dec. 31. Megj.* hetenként kétszer. *Szünetelt* 1786. júl. 1. — 1786. dec. 2.; 1786. dec. 2. (!) — 1787. jan. 2.; 1793. jan. 1. — 1793. márc. 19.; 1805. nov. 29. — 1805. dec. 13.; 1809. dec. 19. — 1810. jún. 5. *Szerk. Kiadó Szatsvay Sándor*, 1793. márc. 19.: Decsy Sámuel, 1798. jún. 1.: Decsy Sámuel és Pánczél Dániel, 1816. jan. 25.: Pánczél Dániel, 1821. nov. 27.: Pánczél Dániel és Igaz Sámuel, 1824. szept. 21.: Pánczél Dániel, 1827. dec. 15.: Márton József. *Ny. „Siket némák nyomdaja”*, 1810. jún. 5.: Haykul Antal, 1820. febr. 15.: Hirschfeld Félix, 1820. júl. 7.: Stöckholzer Hirschfeld Félix, 1823. jan. 3.: Haykul Antal. 8r., 1813. júl. 2.: 4r.

Íme, a *Magyar Kurír* fejlődésében lovagló „deres” bizony elég sokszor botladozott. A könyvtári lelőhelyjegyzékekből megtudjuk, hogy milyen olvasott, elterjedt lap volt a *Magyar Kurír*; a teljes évfolyamokon kívül duplum évfolyamok és számok is vannak az OSZK-ban. Valamennyi budapesti nagykönyvtárban van több teljes és részben hiányos évfolyam. Tizenegy vidéki nagykönyvtár állományáról nyilvántartjuk, hogy hol találunk teljes évfolyamokat és hol van meg csak az a példányszám amit éppen keresünk. Határainkon túl Kolozsváron vannak teljes és hiányos évfolyamok. A *Magyar Kurír*-nak tíz társlapja volt, ha ezek címváltozásait külön számíttjuk. Ezen kívül nyilvántartunk lelőhelyjegyzékekkel negyvenkilenc nem szövegközi mellékletet. [Ez a kéziratom, a történelmi Magyarország sajtóbibliográfiája (1705 — 1849) évtizedek óta várja a megjelentetését.]

⁷I. Ferenc 1792 — 1835-ben volt osztrák császár és magyar király. A házasságkötés 1810. ápr. 2-án történt. = *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk. BENDA Kálmán. Bp. 1982. II. köt. 626.

I.

Különös Érdemű Nagy Hazafi,

Kedves Barátom Uram !

Nagy örömmel vettem Nov[ember] 30 dikán 1809-ben hozzám utasított betses levél,⁸ és arra már régen feleltem volna: de leírhatatlan sok bajokon mentem által három hónap olta. Azokba engemet Decsi Sámuel Ujságíró kevert, még pedig méltatlanul. Illő hogy erről is írjak egy két szót. Ő tőle az Ujság Redactiója a' mult Áprilisben egy Fels[éges] Rendelés által elvétetett és abban én neveztettem ki az Ujság jövődébéli Redactorává: noha én azt soha sem egy szóval sem tsak egy sor frással is nem kértem, és hogy kérjem még tsak az se fordult meg az eszemben soha is. A' Decretum kiadása a' Fels[éges] Cancellarián haladott — és azomban a' Frantziák közelgettek 's el is jöttek. — Andreossy Gubernator egy Magyar Literatorot kívánt az idevaló akkori Municipolitástól: Decsi Sámuel Requisitionba tétetik, de terhes beteg volt. A' Komiszáriusok [!] azomban hozzám útasítja, — rosszsz tzélből tudnivaló. Azok engem elvisznek. — Én úgy viseltem magamat mint betsületes ember és a' mint jó Hazafinak kellett. — Engemet Maret Miniszter dispensál, 's Batsányi Úr vétetik elő, 's a' t. Alig jött vissza Ő Felsege; hogy Decsi egész Famliástól Audientiára megy 's hoszszú rágalmazást ad bé ellenem. Ez sok investigatoria adott alkalmatosságot a' Politziai Hof-Stelle által. Ez engem minden tekintetben hibátlanak 's betsületes embernek találóan felőlem igen jó és szép Bizonyágtételt adott fel Ő Felsege eleibe; valamint ellenben Decsi Sámuel felől olyant, a' müllyent mint nem emberséges ember érdemlett. Egyszersmind *megtöltötte* a' Politikai Hofstelle már most*, az ő Ujságát, 's itt látszik osztán, hogy ez a' Fels[éges] Magyar Cantzellariával öszveütközött. Most már Decsi keresi a' Fels[éges] M[agyar] Kantzellária közbevetése által, hogy megnyerje tovább is az Ujságírást, és valóban azt is kéri az Ő Felsegétől, hogy Decsinyek** örökségül adassék a' Privilegium, a' famliájának. Megnyeri é? megvállik. Én már tökéletesen ki lévén mentve egy betsület nélkül való ember rágalmazásai alól; minthogy soha nem kértem az Ujságírást, most sem kérem. Elég satisfactio az nékem, hogy Detsit minden ember annak esmeri, a' kinek és tudom ötöt lennie. Nevezetes zúg volt ez Detsi Instántziájában, hogy magáról nem szégyenlette ezt írni: *készebb volt ő magát betegnek tettetni*, mint a' Frantziák[na]k szolgálatot tenni: más részről, elébb sokkal kinyomtatattatta egy a' Fr[ancia] Censura alatt irtt újság darabjában, hogy ő 6-diki Májusba megbetegedvén 6 hétig terhes beteg lévén, nem írhatott ujságot s. t. b. Ez kisült reá, 's több ilyenek. —

Hogy Batsányi Úr itt hagyván Hites Társát, a' Frantziákkal elment, itt közönségesen azzal tartják, 's a' Politziaótól is azt hiszik.

Ezek után először is azt a' nevezetes Ujságot írom meg: hogy Napoleon Császár, Ő Felsege leányát Ludovika Cs[ászári] Hertzeg kisaszszonja, eljegyzette magának. Tegnapelőtt estve érkezett ide a' Frantzia Nagy ember mint Kurír, hogy mivel már a' mi Követünk is aláírta ezt az egyezést a' Printz*** Neuchatel Berthier, 20 dikán megérkezik ide, a' kivel a' Fő H[erce]g Aszszony a' formalitások szerént öszveké. — Alig tudtunk ennek itt hitelt adni: de azomban ez már valóság. Nem kiált é itt fel Kedves Barátom Uram: Bella gerant alii s. t. b. Úgy van az a' szegény ember elébb házasodik 's azután verekedik, a' Nagy Urak nem úgy.

A' Lexicon¹⁰ 1 ső Részét, úgy szinte a' hibázott árkusokat is. t. i. a' Bb, Cc, Dd. árkust megküldöttem Eggenberger Könyvárosnak még Januarius elején: de *író papiroson*: mert

⁸ Az említett levél holléte ismeretlen.

⁹ Batsányi János (1763—1845). „Napoleon 1809. Bécsset megszállván, a Bassanói herceg, Batsányinak kufsteini fogolytársa, vele fordította le a francia császárnak a magyarokhoz intézett proclamációját; ezért kénytelen volt Batsányi a béke megkötése után a kivonuló francia sereget követni.” = Szinnyei I. köt. 321. h.

* utána javított, olvashatatlan szó

** az i és az y betű javított

¹⁰ Az említett „hibás árkusokat” tartalmazó lexikon Márton József munkája: *Új német magyar lexikon, vagy is szókönyv*. Kazinczyhoz olyan példány került, amelyben az akkori „nyomda ördöge” is megtette a kötelességét. A második kiadás megj. Bécs, 1810—1811. I—II. köt. (Az első kiadás uo. 1803—1807.)

*** utána áthúzza: Bert

az elébbeni becses levelében nyilván *író papiroost* írt Kedves Barátom Uram. Azonban a' hibázó árkusokból, minthogy író papiroson nem is találtam mind a' hármát kétszeresen küldöttem; író és nyomtató papiroson.

A' Vármegyék Mappájának¹¹ már tsak Trentsén és Borsod hijja ezek is elkészülnek tavaszig már a' Metszónél is vagynak. Akkor osztán kipótolom az Atlást is.

Hogy Pósa Gábor¹² Úr[na]k oly rövid időre lehetett tsak szerentséje Kedves Barátom Uramhoz, azt én is sajnálom. Sajnálom azt is, hogy nem segíthettem most ezt a' jó igyekezetű ifjat, mert magam is alig tarthatom ezen mostoha időben familiámat, *tsak e' tanítás által!* Kérem Kedves Barátom Uramat, hathatós szavával segítsen ezen ifjú ember nagy Tekintetű és Tehettségű Attyafiainál, ő bizonyosan háládatos lesz. Én ugyan beszerveztem ötöt a' Kis Eszterházy Hertzeg mellé, a' hol magyar Nyelvet tanít; de ez még nem elég: mert a' Kis Hertzeg Aprilisban elmegy Kis Martonba, 's akkor vége az Uraságnak Novemberig, azomba minthogy oda igen tsinosan kell járni; most pedig éppen a' ruha az, a' mit alig szerezhetni a' drágasága miatt: ennek nincs olly szembetűnő haszna még most, hanem lehet a' jövődökre nézve 's lesz is.

A' Rosfokó [Rochefoucauld] Maxszimáit¹³ már itt széltire olvassák tanítványaim: egyéb betses Munkáit Kedves Barátom Uramnak sok írkálásim után sem szerezhetem még meg. Az őszszel mult esztendeje, hogy mintegy 80 forint ára könyvet vettem Kis Istvánnál Pesten lévén, — kész pénzen, 's még ma sem kaptam egy darabot is. Illyen a' Magyar Könyváros!! Hogy boldogulhatnánk tehát! Nyomorúság a' mi Literatúrai dolgunk.

Minthogy a' mai Postától nem akartam tovább halasztani az írást, kéntelen vagyok sietve írni: hanem kipótolja siettségbeli hijánosságomat talán az megírt ujság fontos volta.

Többnyire, midőn Pósa Úrra nézve ujjólag is kérném Kedves Barátom Uram Pártfogását, magamat szívességebe ajánlom vagyok míg élek Nagy Érdemű Barátom Uram[na]k]

igaz szívű barátja

Márton József.

Bétsben Febr. 16dik 1810.

2.

Tekintetes Ur,

nagy érdemű és tudományú hazafi!

Képzelem, hogy valamint mások sokan, úgy a' Tekint[etes] Úr is a' Magyar Kurírnak ezen esztendő kezdetétől fogva való halgatásán tsudálkoznak, annak előfizetői pedig bosszonkodnak — Ennek nem én, hanem az én Aesopus termetű, ábrázatú, és fekete lelki ismertetű ujság író társom¹⁴ és az ide való Csász[ári] Vniversitasban magyar nyelvet és litteraturat halgatok nélkül szűkölködő Professor Márton József a' valóságos okai. — Az elsőbb, a' kit én 12 esztendővel ennekeltte nem kényszerítésből, nem a' Felsőség parantsolatjából, hanem egyedül szegény sorsán való felebaráti szánakozásból, harmadosnak magam mellé vettem, minekutánna minden jövedelmét a' Bécsi ringyókra költötte, és sem a' törvény utján, sem a' Fels[éges] magyar Cancellária előtt, a' köztünk való

¹¹ Magyarország vármegyéinek térképe a bécsi *Magyar Hirmondó* melléklete volt, Márton József adta ki. Valamennyi térképet Karacs Ferenc metszette. A Kazinczynak ígért teljes kötet: *A Magyar Atilás az az . . . Vármegyéknek különös táblái*. Bécsben jelent meg, 1811-ben, 62 táblát tartalmazva. = PATAKI Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 150., 34. tétel. Repertorium, vagy is Mutató Táblák . . . is készültek, megj. 1812-ben.

¹² Pósa Gábor orvosdoktor, három munkája jelent meg. = SZINNYEI XI. köt. 61. Mit tett az érdekében Kazinczy, nem tudjuk, levelezésük ismeretlen.

¹³ Mártontól tudtuk meg, hogy Bécsben „széltire olvassák” a *Herczeg Rochefoucauld maximái és morális reflexiói három nyelven c.* kötetet. Ezt franciából németre fordította August SCHULTZ, magyarra KAZINCZY Ferenc. Megj. Bécs—Triest, 1810. XXII, 202.

¹⁴ Pánczél Dániel.

Contractust fel nem forgathatta, következképen, a' Kurír jövedelmének felét meg nem nyerhette volna, két vagy három esztendővel ennekelötte, a' Kurír birására régen vágyakodó Márton Jóseffel ellenem titkon öszve szövetkezett, és éjjel nappal abban törték a' fejeket, hogy engemet 18 esztendőtol fogva sok munkával és fárattsággal keresett kenyereimtöl meg foszthassanak. De arra semmi alkalmatosságot nem találván, a' múlt 1809 esztendőnek Aprilis hólnapjában, a' Fels[éges] Cancellariának el mellözésével, az ide való Policey Hofstellénél avval vádoltak, hogy én azon tábori parantsolatot, melyet Generalissimus Cs[ászári] Kir[ályi] Fő Herczeg Károly Aprilis 6-ik napján ki adott és én a' következett napon, a' 28-ik Kurírban a' Magyar Publicummal közlöttem vala, rosszúl fordítottam, annak valóságos értelmét meg változtattam, abból sok szót ki hagytam, és hogy Napoleon Fr[ancia] Császárnak (most már sogorunknak) vitéz tetteit mindenkor magasztaltam, 's annál fogva frantziásan való gondolkozásomat a' Publicum előtt ki mutattam.

Ezt a' hitetlen vádat a' nevezett Policey Hofstelle a' Fels[éges] Magy[ar] Cancellariával közölván, arra illy officialis választ vett, hogy azon tábori parantsolatot senki jobban nem fordíthatta volna, hogy annak értelm legkissebben sem változtatott meg, hogy abból semmi ki nints hagyva, és hogy a' miket én a' Napoleon Császár vitéz tetteiről a' Kurírba írtam, azokat a' Policey Hofstelle censurája alatt lévő Bécsi Német és deák ujságokban fel lehet találni.

A' Fels[éges] Magy[ar] Cancelláriának ezen feleletével Márton Jósef és az ő testi lelki barátja és czimborás társa *Engel*¹⁵ a' magyar nyelvet igazán nem értő magyar könyveknek censora, a' kiknek életbenem soha semmit meg vétettem, meg nem élégédven Marton* a' politica dolgoknak akkori kórmányzóját, és a' Magy[ar] nyelvben tanítványát circumveniálta, 's előtte engemet rútol le festett, és Jakobinusi indulatu em[b]rnek lenni mondott. Ez a' különben szelid, kegyes és jó úr az ő gonosz vádjának hitelt adván, a' Fels[éges] Cancelláriához egy handbilletet küldött, melyben azt kívánta, hogy engemet és gonosz czimborás társát, és az egész vád első kikoholóját Pánczelt a' Kurír írásától fosszon meg 's azt bízza Márton Jósefre.

De a' Fels[éges] Cancellária a' vádnak kútfejét mingyárt által látván, és az én ártatlanságomról is tökéletessen meg lévén győzöttetve, a' Fő Herczeg rendelést nem eszközlötte, hanem a' vádnak szoros meg vizsgálását Magyar Országról való vissza jövetelére halasztotta, 's azt a' múlt Januariusban végbe is vitte és maga reám nézve igen kedvező opiniojával együtt. Eő Felségének, a' ki e' dologról tellyességgel semmit sem tudott, az Udvarhoz fel küldötte, melyre hogy még eddig a' Kir[ályi] kegyelmes resolutio le nem küldödött, a' felette meg sokasodott instántziáknak, de főképen a' jelenvaló soha nem képzelt nagy következkésű környülállásoknak, úgymint Fels[éges] Urnak igen kedves első szülött leányának, Mária Ludovica Fő herczeg Asszonynek Napoleon Császárral való megmátkásításának és a' mennyegzői fényes készületeknek kell tulajdonítani.

Tekint[etes] Uram! böltsen által láthattya az Úr, hogy ennek a' két gonosz denunciánsnak hazug vádja, jövendőben, a' Magyar nyelvre és litteraturára nézve káros következkésű lehet. Hogyha ők nevezetesen Márton, érdemek szerént meg nem büntetődnek, ők másszor is alkalmatosságot fognak gonosz feltételeknek eszközlésére keresni, mely miatt, könnyen meg eshetik, hogy a' magyar újságok, melyeknek sok ellenségi vannak, egészlen el töröltetnek. Azért is szükséges volna nemzeti ditső nyelvünknek fenn tartására, ha néhány igaz szívű magyar Vármegyék ezek ellen a' gonosz emberek ellen satisfactiot kérnének, 's annál fogva a' vádoskodást megakadályoztatnák. De ezt a' Kir[ályi] resolutionak lejövetele előtt mivelni nem kell, mindazáltal addig is lehetne a' nemzeti nyelveket igazán szerető urakat előre disponálni, és egyik Vármegye gyűllésében megemlíteni. Több Vármegyék is taláthatnak, a' kik Tek[intetes] Zemplén Vármegyének jó hazafiuságát követni fogják.

(Most már a' jelenvaló mennyegzői környülállásokról. A' Főherczeg asszonynek Párisba való vitére ide küldetett Neuchateli és Wagrami herczeg Berthier, fényes úti tarsiával, tegnap előtt este, hét és nyolc óra közt ide érkezvén, tegnap dél után, két és három óra közt, a' Schwarzenberg herczeg (!) Belvédér mellett lévő palotajából, számos hintókkal, igen fényes pompával a' Csász[ári] várba vitetett, és a' Császárnak, 's Császári familiának bé mutatottat. A' Napoleon Császár képviselőjével Berthievel való öszve házastás a' jövő vasárnapon, a' Páris felé való indulás ma egy hétre léssen. A'Fr[ancia] új Császárnét Braunauig a' Csász[ár] testörző seregek fogják kisirmi, ottan a' Napoleon testvér huga a'

¹⁵ Engel János Keresztély (1770 – 1814). 1794-től cs. kir. könyvvizsgáló. = SZINNYEI II. köt. 1311 – 1315.

* áthúzza: e' dolgot

Nápolyi Királyné által veszi, Münchenben 24 óráig múlatnak, convojrozására** tizenkét ezer testőröz Fr[ancia] katonák küldettek, a' kik minden station fognak változni, minden station 200 személyre való asztal fog terítettni. Napoleon Császár Straszburgig jön eleibe. — Itten, három nap szabad teatrumok és bálók adattatnak, három éjjel mind a' belső mind a' külső városok ki lesznek világosítva. A' Napoleon melly képét, melly igen szép brilliantokkal fel van ékesítve, és 160 ezer forintra betsültetik, a' mennyasszonynak Berthier el hozta.

Ez a' soha nem képzelt történet egész Európát bámulásra bírta, leszen is annak sok következése — Hogy el ne felejtsem. A' 14-ik Octoberi Bétsi békesség után Bacsányi a Fr[ancia] Status Titoknokkal Marettel Párisba ment.

Töbnyire úri favoriba állhatatosan ajánlott méltó tisztelettel vagyok Bécsben, Martzius 6-ik napján, 1810-ik esztendőben].
A' Tekintetes Urnak

hóltig tisztelő szolgálja

Decsy Sámuel

P. S. Alázatosan engedelmet kérek, hogy ez az óldal papíros történetből meg tentásodott, késő lévén az idő, meg nem változtathattam.

V. BUSA MARGIT

Egy külföldön tanuló magyar diák, Kerekes Ferenc könyvei. Kerekes Ferenc, a debreceni Kollégium utolsó nagy polihisztor tanára, kétszáz évvel ezelőtt, 1784. június 29-én született az Arad megyei Erdőhegyen. Szülőfaluja iskolája után tanulmányait a debreceni Kollégiumban végezte, 1795-től 1811-ig. Itt főleg a korabeli filozófia (természettudományok) s teológia eredményeivel ismerkedett meg. Mivel hajlama eleinte a mezőgazdaság felé vonta, két évi kisújszállási tanítószkodás után a keszthelyi Georgikon hallgatója lett, majd Bécsben folytatta tanulmányait. Itt kapcsolatba került Pethe Ferencsel, a másik nagy tehetségű volt debreceni diákkal. Segített neki a *Nemzeti Gazda* szerkesztésében, s kiadta magyarul Rohlwe János Miklós *Barom-orvos* c. könyvét. Ugyancsak Bécsben jelentette meg 1815-ben a *Lúdas Matyi* első kiadását. 1816 második felétől Berlinben folytatta tanulmányait. Bécsből való távozásakor készítette el a tulajdonában levő könyvek jegyzékét. Berlinben, ránk maradó jegyzetei szerint, főleg botanikával, ásványtannal, kémiával foglalkozik. 1819-ben Pesten kiadta *Betrachtung über die chemische Elemente* c. munkáját, melynek alapján meghívták a pétervári egyetem tanárának, de a meghívást nem fogadta el. Annál inkább tehette ezt, mert 1815-ben a debreceni Kollégium meghívta tanárának, s ő a „megszóltást” elfogadta. Ettől kezdve a Kollégium bőkezűen támogatta Kerekes külföldi tanulását. Ránk maradt úti jegyzetei szerint 1819–20 táján Göttingába ment, s megfordult Wiesbadenben is. 1820 októberében pedig nyugat-európai útra indult, melynek során Németország, Hollandia, Belgium nagyobb városait — pl. Frankfurt, Harlem, Leiden, Haga, Rotterdam, Amsterdam — kereste fel, de eljutott Párizsig is. Útjáról részletes naplót készített, de ennek kézírata, sajnos, az antwerpeni napokkal véget ér (Ref. Koll. könyvtára, Debrecen, R 1204).

Debreceni tanszékét 1823 novemberében foglalta el. Itt a tanítás mellett sokoldalú tudományos munkásságot fejtett ki haláláig. Írt nyelvészeti (Értekezés és kitérések), matematikai (Négyes kistükör, A felsőbb mértan valódi alapelvei stb.), pedagógiai munkákat (A mathezis tanítási módjairól, Atyáskodás),¹ s jelentős szerepe volt a Kollégium

** utána áthúzott, olvashatatlan szó.

¹ Élete utolsó előtti évében, a szabadságharc végső napjaiban, 1849-ben adta ki Lunkay Andor álnév alatt *Kiáltó szó* című röpiratát „Európa keresztjén népeihez és fejedelmeihez”. Ebben egy régi, már említett útleírásában is többször felhozott gondolatának ad hangot, az egyetemes békének tárgyalásos megegyezésekkel való biztosításáról, naivsággal menő jóhiszeműséggel.

fűvészkertjének létrehozásában. 1837-ben a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választotta. 1850. július 29-én halt meg Balatonfüreden.

A már említett jegyzék után külön lapon szereplő megjegyzésből (NB) az tűnik ki, hogy Kerekes a könyveket külföldi útjain nemcsak gyűjtötte, hanem legalább is egy ideig, magával hordozta, hiszen legnagyobb részüket végül is Alster-Vorstadtban, vagyis Hamburg egyik külvárosában hagyta hátra egy Győri Ferenc nevű barátjánál,² néhány apróbb holmijával együtt. Ez a Győri Ferenc vagy hazautazóban volt s magával hozta a tovább utazó Kerekes könyveit is, vagy éppen hosszabb időt szándékozott Alsterben tölteni, s ott megvárta az útjáról visszatérő Kerekes Ferencet.

A jegyzék 113 tételt (címet) s jóval több darabot (kötetet) tartalmaz, és a könyvek tartalmának sokoldalúságával meggyőzően mutatja tulajdonosuk érdeklődésének kiterjedtségét. A legtöbb mű tudományos témákat dolgoz fel a kémia (orvosi kémia), ásványtan, bányászat, a mezőgazdaság, állat- és növénytan, gyümölcsstermesztés, állattenyésztés, erdészet, történelem, neveléstudomány köréből, de találunk köztük szépirodalmi munkákat ókori íróktól (Vergilius, Horatius, az utóbbi Virág Benedek fordításában, s újkoriaktól (Don Quijote, Télémaque) el Csokonaiig. A kéziratok (M. S.) valószínűleg egyetemi jegyzetek és kivonatok. Ezek az „Egy Diáriumba versek” meghatározású tétellel együtt arra utalnak, hogy Kerekest nemcsak a tudomány, hanem a szépirodalom, főleg a költészet is érdekli, ami nem csoda, hiszen maga is írt verseket a bécsi *Magyar Kurír*ba, s ő írta a *Lúdas Matyi* kiadásának verses bevezetését is.

Kerekes könyvek iránti érdeklődését mutatja, hogy birtokában volt Széchényi Ferenc könyvtárának több kötetes katalógusa. De akad a könyvek közt mappa is, pl. a debreceni rézmetsző diákok 1804-ben kiadott *Oskolai Magyar Új Átlása*, s helyet kaptak a korabeli magyar természettudósok, Földi, Szentgyörgyi József, Zay Sámuel, Benkő Ferenc is.

A legtöbb mű német nyelvű, de van közöttük angol, francia, olasz és természetesen latin nyelvű is. A szép számban szereplő szótárak (német, angol, francia, olasz), nyelvtanok a tulajdonos nyelvtudását, nyelvi érdeklődését is képviselik. A könyvek a jegyzékben némileg csoportosítva vannak tárgykorok szerint (auktorok, szótárak, nyelvtanok).

Legtöbbjük friss megjelenésű, a XVIII. sz. végéről vagy a XIX. század elejéről való, ami tulajdonosuk korszerű tudományos érdeklődését jelzi. Mindössze a latin auktorok körében találunk XVII. századból származó kiadásokat.

Mindenesetre: a könyvjegyzék előre vetíti Kerekes később kibontakozó polihisztóri tevékenységét (Mutasd meg a könyvtárad, s megmondom, ki vagy!) és sokoldalú tanári, tudósi munkásságát, egyben remek dokumentuma annak, ahogy a peregrináló magyar diákok a fejlett nyugati tudomány eredményeit igyekeztek a maguk és hazájuk számára begyűjteni.

A jegyzék:

(Rövidítések: B. = Band vagy Bände, u. = und, v. = von.)

Könyveim Serie. Bétsben, 8. Sept. 1816.

- + Physikalisches Wörterbuch von D. J. C. Fischer, Tom. 1 – 7. Göttingen, 1798 – 1800. Grundriss der Chimia von D. J. A. C. Gran, besorgt von D. C. J. Buchholz. T[eile]. – Halle u. Berlin, 1809.
- + Versuch einer wissenschaftlicher (!) Anleitung zum Studium der Landwischenschaftslehre von Leop[old] Trautmann, 2 B., Wien 1800. – 1811.
- Handbuch der Pharmazeutischen Praxis von J. V. C. Fischer, Pest, 1811.

² Szinnyei lexikona szerint: „Orvosdoktor, magyarországi nemes származású. Munkája *Dissertatio inauguralis medica de erysipelate, Viennae, 1818.*” Többet nem sikerült kiderítenem róla.

- + Lehrbuch der Chimie mit besonderer Hinsicht auf Technologie v. K. A. Neumann. Grundlehre der Chimie in technischer Beziehung v. I. I. Prechter, 2-ter B., Wien, 1815 it[em] (?) 1-er Band, Wien, 1813. Versuch einer Mineralogie v. Abbé Estner, Wien, 1799—1807., 5 Teile mit einem Band Tabelle.
- Handbuch der Mineralogie v. K. A. S. Hoffmann, 2. B., Freyberg. Mineralogische Betrachtungen, 6. B., Leipzig, 1768—71. Handbuch zur chemischen Analyse der Mineralkörper v. W. A. Lampadius, Freyberg, 1801.
- Lehrbuch der allgem[ein]en und Medic[inischen] Chimie v. I. J. Jaquin 1-er B. 4-te Auflage, Wien, 1810.
- Grundriss der Technologie v. S. J. Hermbstadt, Wien, 1816. Anleitung der Technologie v. Joh. Beckmann, Wien, 1784. Junke's Naturgeschichte und Technologie, 7 B., Wien, 1805.
- Kurze Beschreibung der chemischen Geretschaften, 3 Bände, Fürth, 1802.
- + Anleitung zur Kenntniss der Englischen Landwirtschaft, von A. Thaer, Grätz, 1802—1805.
- + Grundsätze der deutschen Landwirt[schaft]. Beckmann, Göttingen, 1806.
- + Theoretisch-Practisches Handbuch der grösseren Viehzucht, von D. J. Weber. 2 B. Leipzig.
- Handbuch über die Obstbaumzucht und Obstlehre 1797. von I. L. Christ, Frankfurt am Main, 1802 (?)
- Lehrbuch für Förster v. G. L. Hartig, Wien, 1809.
- Dr. A. Thaers Beschreibung der nützlichsten neuen Ackergeräthe, Graz, 1805, 3. Hefte mit 24 Kupferstichen, u. 2 B. gebunden.
- + I. C. Bergens Anleitung zur Viehzucht v. Alb(ert) Thaer, Berlin, 1803.
- + Die Deutsche[n] Giftpflanzen v. I. S. Halle, Wien, 1785. Grundriss der Kreuterkunde v. D. C. L. Wildenow. 5 te Aufl[age], Wien, [1] 808.
- Anleitung zur Kenntniss der Gewächse v. Kurt Sprengel. 3 T[eile], Halle, 1804—05. Ideal eines Prachtgartens in kleinem v. M. C. G. Berger, Posen, Leipzig [1] 803.
- + P. W. Hölterhoffs Kunst und Schonfabers Farbenbuch. Linz, 1812. Handbuch der Naturgeschichte v. I. J. Blumenbach, 8 te Aufl[age], Göttingen, 1807.
- + G. J. v. Vega: Vorlesungen über die Mathematik, 1 er Band 3 te Auflage, Wien, 1802. 2-ter Band, 2 te Aufl[age] 2 B. Ofen, 1809—1811., von Martin Schwarthner.
- + M. J. C. Fabris Handbuch der neuesten Geographie, 8 te Aufl[age], Halle u. Wien, 1801
- + Anleitung zum Anbau der Runkel rüben und zur Gehimmung des Zuckers aus denselben v. I. C. Aekhard, Breslau, Wien, 1803. Über dem Charakter der Bauern v. Christian Parwa, Frankfurt, Leipzig, 1790.
- + Der Futterkreuter Anbau v. J. Krone, Lemgo, 1801.
- + Oeconomisch-praktische Grund- und Lehrsätze über die zur Vollkommenheit gebrachte neue Windöfen von Philip Hirsch, Wien, 1770.
- + Franz Graf v. Hartig: Historische Betrachtung über die Aufnahme und Verfall der Wirtschaft bei verschiedenen Völker, Prag und Wien, 1780.
- + Unterricht über das Beschleg und Behandlung gesunder und kranker Hüfe der Pferde v. I. Langenbacher, Wien [1]811.
- + Merkantilische Bemerkungen v. Vorstellungen in Beziehung auf das Königreich Ungarn mit den angrenzenden Österreichischen Staaten betrachtet, Pressburg, 1802.
- + Beschreibung eines gelungenen Versuches blinde Kinder zur bürgerlichen Brauchbarkeit zu bilden, v. I. W. Klein, 3 te Aufl[age], Wien, 1811.
- + Nachricht v. dem kais[erlichen], königlichen Instituten für blinde Kinder, Wien, (?)
- + Über dem Character u. Wert guter natürlicher Unterrichts Methoden v. J. Olivier, Leipzig, 1802.
- + J. G. Busch Versuch einer Mathematik zum Nutzen u. Vergnügen des bürgerlichen Lebens. 4 ter T[eil]. Optik, Dioptrik und Catoptrik. v. B. H. C. Brookhagen, Hamburg 1802.
- + Anleitung u. kurze Belehrung zur Führung der Wirtschafts Buchungs Hauptbücher v. B. K. J.
- + Pethe Ferenc: Pallérozott Mezei Gazdaság 1° darab, Sopron, 1805. 2^{ik} darab, Posony, 1808—1813.
- 3^{ik} darab, Bécs, 1814— . 5 darabba kötve.
- + Barom orvos könyv, Béts, 1814.
- + Nemzeti Gazda, 4 Tomus, Bécs, 1814—15.
- + A föhlmívelési Chemia Gyökere, Humpry Davry 'ál[ta], ford. Pethe, Bécs, 1815.
- Magyar Fűvész Könyv, Debreczin, 1813.
- Orvosi Fűvész Könyv, Debreczin, 1813.

- + *Naturalis Historia a' gyermekek[ne]k, [me]lyet Raf után kiadott Fábrián József, Veszprém, 1799.*
- + *Chemia vagy a természet titka. Gren szerint írta Kováts Mihály orvos, Budán, 1807–8. 4 darab együvé kötve.*
Magyar Minerologia, Benkó Ferenc, Sz. R. P. Kolosvár 1786.
Magyar Mineralogia Zay Sámuel orvos doctor, Komárom, 1791.
- + *A legnevezetesebb természeti d[ol]gok esméreti. Sz[entgyörgyi] József orvos doctor. 1° darab, Debreczen, 1803.*
- + *Quintus Horatius Flaccus Levelei. Fordította Virág Benedek, Budán, 1805.*
- + *Természeti Historia, 1° csomó, az állatok or[szá]ga, írta Földi János O[rvos] D[octor], Poson, 1801 (?)*
- + *Az Erdély or[szá]gi orvos vizek[ne]k bontásáról, köz[önsé]gesen és különösen, a Radna vidéki vasas bor vizekről írta Nyilas Ferenc O[rvos] 3 darab, Kolozsvárott, 1800.*
- + *Pilger Fridriknek kapitány és barom orvoslónak könyve a' marha tartásról. Fordította Dr. Fazekas Sámuel, Pest, 1809.*
- + *Pethe Mathesis, 7te darab, Bécs, 1802.*
- + *A marhaveszélyről v[al]ó könyv. Walstein Amadaeus János ál[tal], fordította Tolnai Sándor, 1787.*
- + *Compendium Oeconomiae ruralis conscriptum Matth[aei] Pankl, editio septima, Budaë, 1797.*
- + *Primae Linneae Historiae n[at]uralis a Lud[ovico] Mitterpacher, Budaë, 1795.*
- + *Caroli Linnei Ph[iloso]phia Botanica, Stockholmiae, 1751.*
- + *D. Rud[olf] Jac[ob] Camerarii Opuscula Botanici arg[um]enti, Pragae, 1797.*
- + *Terminologia Botanica Curante J. Schuster A. D. Budaë, 1808.*
- + *Torberni Bergmann Opuscula physica et chemica, 3 vol[umina] Stock[holm]iae, Upsaliae et Aboae, 1779, Torberni Bergmann Sciagraphia Regni Mineralis, Lipsiae et Dessaviae, 1753. (A cím áthúzva. Utána: „eladtam, mert kettő v[ol]t.”)*
Dissertatio Philologica de vocabulor[um] derivatione ac formatione in lingua Magy[ar]ica scr[ipsit] Paulus Nagy de Beregszász, Pestini, 1815. (Előtte a lapszélén: „Prof. Márt[on] nb.)
- + *Theorie de la Terre, par Jean Claude de la Metherie, 3 Tomi, a Paris, 1795.*
- + *Les Aventure de Télémaque, Ulm, Frankfurt und Leipzig, 1790.*
- + *Histoire d'Emeric comte de Tekeli, a Cologne, 1697.*
- + *Éloge de l'ivresse. Nouvelle edition, a Bacchopolis 5555 et a Paris, an 14.*
- + *L'ingenaoso cittadino Don Quisicotte Della Mancia, In Roma, 1677.*
- + *Novelle Morali di Francesco Sovave, in Venetia 1802.*
- + *Essae sur l'electricité des corps par M. l'abbe Nollet. Seconde edition a Paris, 1765.*
- + *Antonini Dictionarium Italico-Latino-Gallicum, a' Lion 1760.*
- + *Le nouveau maître Italien par D'A. Filippi. 4. Edition, Vienne, 1812.*
- + *Joh[ann] Casp[ar] Eisenschmieda de Ponderibus et mensuris vet[erum] Romano[rum], Graeco[rum] et Hebraeorum nec non de valore pecuniae veteris. Editio altera auctior, Argentorati, 1737.*
Virgillii Maronis Opera cum notis Thomae Farnabii, Amst[er]elodami], 1685.
- + *P[ubl]ii Ovidii Nasonis — Metamorphos[eon] Libri XV., Bassani 1731.*
- + *P[ubl]ii Terentii Comaediae 6. ex recensione Heimsiana (?), Leutschoviae, 1688.*
- + *Lusus Poetici Allegorici auctore P. Petro Insto Santell. — Monachii, 1646.*
- + *Artis veterinariae compend[ium] pathologicum. Editio Alexandri Tolnai, Pestini, Posonii et Lipsiae 1799.*
- + *Primus imperii Romani annus, Promotore R. P. Sigismundo Busch, anno 1706 etc. etc. etc. XXX.*
- + *Nouveau Dictionnaire François-Allemand et Allmand-François a L'usage des deux nations. 2 Tomi a Vienne, Praga et Brun, 1790.*
Französische Sprachlehre v. Abbe Morin, 7te Ausgabe, Tübingen, 1810.
Vollständiger Auszug der französischen Sprachlehre von Abbé Marin, 3te Auflage, Tübingen. 1809.
- + *A compleat English Dictionary v. Nathan Bailey, herausgegeben, v. A. E. Klausung, 8te Auflage, Leipzig u. Zülligan, (?), 1798.*
- + *A pocket Dictionary English and German by John Christian Fich, second edition corrected, Erlang[en] 1811.*
- + *Deutsch-Englisches Taschenwörterbuch v. I. C. Vick. 2te Auflage, Erlangen, 1811.*
- + *Englische Sprachlehre für Deutschen v. J. G. Kanzler, 3te Ausgabe, Leipzig, 1800.*

- + Praktisch-Lateinische Grammatik nach der von I. V. Meidinger in seinen Grammatiken befolgten Methode bearbeitet, Leipzig und Wien, 1803. Kleiner Atlas der neuen Geographie zum Gebrauch der Österreichischen Schulen. Wien u. Pest, 1807. 30 Blätter.
- + Oskolai Magyar Új Átlás, Debrecen, 1804., 12 mappa.
- + Atlas Antiquus D'Anvillianus minor, Noringbergae, 1798., 12 mappa.
- + Egnéhány doctori dissertatiók és könyvcatalogusok egy csomóba összekötve.
- + Post Charta v. Ganz-Deutschland. Wien bei Joh[ann] Kappi, 1806., auf Leinwand.
- + Chemia nach Schuster
- + Minerologia nach (?)
- + Egy diáriumba[n] versek.
Magyar – német és német – magyar lexikon, kész[ítette] Márton József, Bécs, 1810 – 11.
- + Botanique des Enfants, Paris, 1803., ornée des seize planches Preehtel Grundlehren der Chimie, 1er Teil, Wien, 1813. nb. Pr. Marton urnál van.
- + Der untätige Reichtum Hungarns v. Szapáry, 1787. Nürnberg.
- + Sártori Naturwunder des Osterr[eichischen] Kaisert[ums], Wien, 1809. 4 Teilen.
- + Werner V. äusseren Kennzeich[en] der Fossilien, Wien, 1785. et Bergmanni Scia-graphia Regni Mineralis, Lipsiae Dessav[iae], 1783.
- + Walters Anfangsgründe der Metallurgie, Leipzig, 1770.
- + Gleditsch: Method[us] Jungorum, Berolini, 1793.
- + De Lille Les Georgiques et les Jardins a' Londres, 1788.

NB. a'melly könyvek meg vagynak keresztelve, azokat hagytam Győri Ferenc barátomnál Alster Vorstadt Kloster-Gasse Nro 116. Ugyan ott hagytam még ezeket is. Egy óra párna, egy pisztoly, egy pár csizma, két otska kalap, egy kalamáris, és holmi minera[lé]k.

TÓTH BÉLA

A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtári ellátásáért a koalíciós korszakban (1945–1948). A frontvonal elhúzódása után az ország falvaiban nem a kulturális élet megindítása, azon belül a könyvtári tevékenység megkezdése volt a legsürgetőbb feladat. Az éppen hogy megalakuló MKP-szervezetek figyelme is csak szórványosan terjedt ki erre.

A hagyományok folytatásaként néhány helyen feléledt az olvasókori tevékenység, melyre eredményesen támaszkodtak a falusi pártszervezetek. Volt, ahol újabbakat hoztak létre, s az is előfordult, hogy azokat alakították át később pártszervezetekké.¹ Bizonyos hatást gyakorolt a falura is a budapesti pártszervezetek ún. májusi versenye. A mozgalom elsősorban az ipar helyreállítását, a termelés megindítását és fokozását szolgálta, de kiterjedt a pártmunka különböző területeire, köztük a kulturális tevékenységre. Néhány helyen vidéken is a fővárosihoz hasonló versenyfelhívások és vállalások születtek, s volt köztük, melyben szerepelt a könyvtári-olvasókori munka is. Például a kiskunhalasi párt-szervezet versenyre hívta ki a kiskunfélegyházit, és többek között azt vállalta, hogy 24 tanyai iskolában olvasókört létesít.² A pártkönyvtárak alapjául egy-két helyen kisebb gyűjtemény kezdett kialakulni, elsősorban az MKP kiadójának, a Szikrának néhány könyvéből és különböző brossúrákból.

A falusi pártszervezetek könyvtári-olvasókori tevékenységére – mint általában kulturális munkájára – jellemző volt ekkor, hogy csaknem kizárólag a helyi viszonyok befolyásolták. A párt vezető szervei erre nem fordítottak elég figyelmet. A felszabadulást közvetlenül követő időszakban az anyagi létfeltételek megteremtésére és a hatalmi be-

¹ *Pártmunka*, 1945. július 15. PAJZS István: *A tanyai pártszervezetek kérdéseiről*.

² *Szabad Nép*, 1945. április 15.

rendezkedésre összpontosították erőiket. Falun fontos feladattá vált a földreform végrehajtása, majd a gazdálkodás feltételeinek biztosítása. Az MKP bázisát jelentő szegény-paraszti és földmunkás rétegekben a művelődési tradíciók viszonylag gyengék voltak. Távmaradt a párt soraitól a kultúráközvetítő szerepet betöltő falusi értelmiség. Spontán módon így nem bontakozott ki a párt szervezetekben olyan széles körű tevékenység, mely önmaga is fokozottabban irányította volna e munkára a vezetés figyelmét. A pártközpont kulturális alosztályainak³ munkájában elsősorban a Budapesten és egyes vidéki nagyvárosokban viszonylag élénken kibontakozó munkás kultúrmozgalom hatása tükröződött. Irányító tevékenységük egyelőre nem terjedt ki a falvakra. A pártmunka más területén is az volt ekkor a jellemző, amit Rákosi Mátyás főtítkár mondott az MKP májusi konferenciáján: „... különösen a falusi és vidéki pártszervezetek összeköttetése rendkívül laza és nagyon gyakran egyáltalán nincs meg a központtal.”⁴ Az országos tanácskozáson célul tűzték ki a kapcsolatok kiépítését, illetve lényeges megjavítását. A falusi könyvtári munka irányításában is ezután történtek az első jelentősebb lépések.

Azzal, hogy az MKP hatalmi tényező, kormánypárt lett, olyan társadalomépítő feladatok hárultak rá, melyek az ország politikai, gazdasági és kulturális „újjaépítését” egyaránt megkövetelték. A művelődés nemzeti érdekeit szolgálták volna, a koalíciós összefogással, pártkereteken kívül létrehozott falusi könyvtárak. Amint azonban a koalíciós összefogásban különböző társadalompolitikai célokkal vettek részt a korabeli pártok, úgy az ország kulturális életének alakításában is eltérő felfogással. A fasiszta-reakciós szemlélet maradványai leküzdésének, a kultúra demokratizálásának meggyező célkitűzése nem zárta ki ezen belül a különböző ideológiai alapokon nyugvó eltéréseket. Azt, hogy törekvéseinek megfelelőbb tartalmú kulturális tevékenységgel vegyen részt a párt a művelődés kibontakoztatásában, jobban biztosították a pártkeretek, a propagandamunkájával való szorosabb kapcsolat. A pártok közötti ellentétek 1945. júliusra kormányzati válság ki-robbanásáig vezető elmélyülésének hatására erősödtek a pártok elkülönülési szándékai és ez kihatótt kulturális munkájukra is. Az MKP e tevékenységének első helyen kiemelt feladata „a párt mindenkorai politikai irányvonalának erősítése”,⁵ a pártérdekek közvetlenebb szolgálata lett. Ennek megfelelően figyelmét elsősorban nem a falvak könyvtári ellátására, hanem az ottani pártszervezetei könyvtárainak kialakítására és pártmunkához való felhasználására fordította. A propaganda osztály elsősorban a párt propaganda-munkáját szolgáló pártszervezeti könyvtárak megszervezésére szólított fel.⁶

Könyvek azonban egyelőre alig jutottak el a falvakba. Az MKP területi és megyei bizottságainak feladata volt a párt kiadója, a Szikra által megjelentetett művek, brossurák, műsoranyagok eljuttatása az itteni szervezetekhez. Tehermentesítésük és a terjesztés megjavítása céljából könyvkereskedéseket kívántak létesíteni. Ez azonban vontatottan haladt, bár nem egy községi pártszervezet is felismerte már szükségességét. Az endrődiek például kérvénnyel fordultak az MKP központi titkárságához: közbenjárását kérték abban, hogy a Szikra Kiadótól „... kettő métermázsza (!) válogatott társadalomtudományi anyagot, hasonlóan szépirodalmi termékeket és egyéb sajtótermékeket...”⁷ kapjanak.

³ 1945. nyaráig külön kulturális alosztálya volt az országos propaganda osztálynak és a tömegszervezetek osztályának. Júliusban a propaganda osztály keretében egyesítették őket. MSZMP Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PI Arch.) 274. fond. 21/77. őrzési egység.

⁴ *Szabad Nép*, 1945. május 23.

⁵ ORBÁN László: *A MKP propaganda munkája*. MKP szemináriumi füzetek 12. szám. Bp. 1945. június 13. MKP

⁶ Uo. és PI Arch. 274. f. 21/6. öe. országos propaganda osztály kulturális alosztály körlevele 1945. július 23-án.

⁷ PI Arch. 274. f. 21/91. öe.

A kiadványok elégtelen terjesztése miatt csak meglehetősen ritka volt az a falusi párt-szervezet, ahol csekély számú broszúra és könyvgyűjtemény alakult ki.

1945 nyarának végétől jelent meg a párt falusi hetilapja, a *Szabad Föld*. Főszerkesztője Kállai Gyula, felelős szerkesztője Gyenes Antal volt. Az újság feladatokat vállalt a falusi pártszervezetek művelődési tevékenységének kibontakoztatásában. Felhívta a paraszti olvasókörök hagyományait felelevenítő Szabad Föld olvasókörök megalakítására.⁸ Elsődleges céljuknak azt tartotta, hogy a lapban a falut érintő mindennapi kérdésekről megjelent írások felolvasásával és megbeszélésével a párt politikája mellett mozgósítsanak. Ezenkívül feladatuknak tartotta a közös művelődés, szórakozás biztosítását, melyhez rendszeresen verseket, szép prózai műveket közölt a lap. Több helyen létrejöttek és a párt irányításával tevékenykedni kezdtek ilyen olvasókörök.

Az 1945 őszi nemzetgyűlési választások eredményei feltárták az MKP számára befolyásának valós mértékét a falvak lakossága körében. Megmutatták, hogy a 25 éves kommunistaellenes propaganda által táplált előítéleteket csak részben sikerült megingatnia. A parasztság jelentős része a kiszgazdapárt és a mögéje felsorakozó, az MKP-val szembenálló erők hatása alá került. Érezte a párt, hogy a választások után kialakult helyzetben olyan küzdelmek előtt áll, amelyek eredményét nagyrészt befolyásolja az, hogy ki nyeri meg a falvak népét. Célul tűzte ki tömegbázisának bővítését a szegényebb rétegeken és az újgazdákon kívül elsősorban a középparasztság és az értelmiség körében. A megnyerésükre törekvés a tömegmunka erősítéséhez, legkülönbözőbb eszközeinek felhasználásához vezetett. A Központi Vezetőség szervezeti kérdésekről hozott 1945 decemberi határozata azt a feladatot adta a falusi szervezeteknek, hogy váljanak a lakóhely életének vonzó központjává: „A falusi pártszervezetekben a döntő feladat, hogy a pártszervezetek működésének népi jelleget és tartalmat adjunk. Pártszervezeteink alakítsanak olvasóköröket, társasköröket stb., lehetőség szerint a párthelyiségen belül, ahol könyvtárat, újságokat, rádiót, meleget és szórakozást talának a párttagok és pártönkvüliek. . .”⁹ A könyvtári munka kialakításának szorgalmazása a pártban ezután nemcsak a kulturális reszort területén jelentkezett. A pártmunka egészében, mint a tömegmunka egyik eszköze került előtérbe: „A kultúrmunkán keresztül el tudunk jutni olyan rétegekhez, amelyek különben tőlünk távol állanak és amelyeket más agitációs eszközzel nemigen tudunk elérni. . .”¹⁰ — vallották az illetékes irányítók. Bár ez a szándék ösztönözte ekkor elsősorban a falusi szervezetekben könyvtárak létesítését, azok nemcsak pártterületeket szolgálták. Az általuk biztosított művelődési-szórakozási lehetőségek egy részében alig, vagy csak nagyon át-tételesan érvényesülhettek az agitációs-propaganda feladatok. Hozzájárultak viszont a párt iránti rokonszenv felkeltéséhez, illetve a vele szembeni ellenérzések eloszlatásához.

Ugyanakkor a falusi lakosság kulturális felemelésének szándéka is közrejátszott a könyvtárak létesítésében. A párt Politikai Akadémiáján tárta az ország elé álláspontját a társadalom néhány alapvető kérdésében. 1946. január 26-án itt hangzott el Lukács György *Irodalom és demokrácia* c. előadása, melyben szükségesnek tartotta a város és a falu kultúrája között létrejött szakadék felszámolását. A párt művelődéspolitikájában mérvadó megnyilatkozásnak tekinthetjük ezt. A központi szervek 1945/46 telen a korábbiaknál aktívabban szorgalmazták a falusi szervezetek kulturális munkájának kiépítését. Olyan arányú tevékenységet szándékoztak kibontakoztatni, mely jelentősen megváltoztatná a falvakban folyó eddigi népművelést: „. . . a kultúrmunka a múltban a KALOT és a hozzá

⁸ *Szabad Föld* 1945. szeptember 9.

⁹ A MKP KV határozata a párt szervezeti kérdéseiről. 1945. december 15. Közli: A MKP és SZDP határozatai 1944–1948. Kossuth Kiadó, 189.

¹⁰ PI Arch. 274. f. 21/1. 6e. Az Országos Propaganda agitációs alosztályának munkaterve (1945.) november–december hónapokban.

hasonló szervezetek kezében volt. Ezt a monopóliumot át kell törnünk és nekünk kell a faluba a haladó demokratikus kultúrmunkát vinni. A mi pártszervezeteink köré kell tömöríteni a szórakozni vágyó fiatalságot és a . . . falusi tömegeket." E cél megvalósítása egyik eszközének szánták a könyvtári, olvasóköri tevékenységet. Helyszínéként tehát elsősorban a párhelyiségeket szánták, de hatókörét már nem korlátozták a tagságra.

A könyvtári munka kialakítására alkalmasnak látszott a téli időszak; a mezőgazdasági munkák szünetelése falun ekkor adott lehetőséget a szórakozásra, a társadalmi életre, a művelődésre. Ugyanekkor a pártban nagyszabású szervezőmunka kezdődött a falusi párt-szervezetek „eddig magárahagyottságának” felszámolására, elsősorban a járási és megyei vezetőségekkel való szorosabb kapcsolatuk kialakítására, a felsőbb szervek vezető és ellenőrző munkájának közvetlenebbé, hatékonyabbá tételére. Ennek eredményei biztosították a falusi pártszervezetek könyvtárak kialakítására való hatékonyabb késztetését is. Mindenekelőtt a marxizmus—leninizmus tanulmányozásához szükséges irodalom biztosítását tartották szükségesnek a párt illetékes irányítói. Szépirodalomból elsősorban a magyar írók falusi életet ábrázoló műveit; szakmai könyvek közül a mezőgazdasággal kapcsolatosakat, hogy ezekkel is a pártszervezetekhez vonzzák a gazdákat. Felhívták a figyelmet a nők és az ifjúság igényeit kielégítő irodalomra. A magas könyvárak miatt egyelőre azonban — még az időtálló irodalom rovására is — a szemináriumi füzetek, a Szikra Kiadó bizonyos brosrúrainak beszerzését szorgalmazták. Javasolták továbbá az MKP Falusi Bizottsága által 1946. januárjától megjelentetett „Szabad Föld Könyvtár” — sorozat gyűjtését. A tél végéig kiadott tizennyolc ilyen füzet között több, a magyar történelem kiemelkedő személyiségeinek, — közöttük a parasztság múltjában szerepet játszó — a jelenkor feladataihoz is tanulsággal szolgáló, tevékenységével foglalkozott: Szent Istvánról, Tánesicsről, Kossuthról, Achim Andrásról, Budai Nagy Antalról szövegeket. Ady, Petőfi, Csokonai, József Attila, Batsányi, Katona életútját és munkásságát ismertették hasonló céllal az irodalmi füzetek. Jelent meg a sorozatban Jedlik Ányosról szóló; több gazdálkodási, növénytermesztési, állattenyésztési ismereteket tartalmazó; valamint az aktuális társadalmi kérdésekben való eligazodást, a demokratikus vívmányokat és a parasztság jogainak megismertetését célzó kiadvány. (A Falusi Bizottság felhasználásukkal rendszeres előadások, felolvasások, „Szabad Föld Téli Esték”-ként elnevezett rendezvénysorozat megtartását szorgalmazta.) Ezek a könyvek idővel csaknem valamennyi falusi pártszervezeti könyvtárba eljutottak.

A központi és középszervek ösztönzésére sok falusi MKP-szervezet tűzte napirendre könyvtárak és hozzájuk kapcsolódó tevékenység kialakítását. Ennek lehetőségeit azonban leszűkítették a súlyos gazdasági helyzetből eredő problémák. A magas árak miatt alig tudtak könyveket vásárolni, még a „Szikra” kedvezményes kiadványait is nehezen tudták beszerezni. A párt szervezeti közlönyében a pártkönyvtárakról szóló írás is arról számolt be, hogy ahol felismerték fontosságát, ott is még csak szórványosan jöttek létre. 1946 márciusában Csongrád megyében 13-ról, Nógrád megyében 15 könyvtárról tudósított, melyek többsége alig érte el a 100 kötetet.¹¹ A párt vezetői javasolták, hogy a falusi szervezetek rendezzenek — ekkoriban egyébként kedvelt és látogatott — kultúrelőadásokat, mulatságokat, és a bevételből vásároljanak könyveket. Több helyen ilyen módon létre is jött kisebb állomány. A propaganda osztály kezdeményezte a falvak számára könyvek gyűjtését.¹² Központi szervezés hiányában, valamint a rossz gazdasági helyzet miatt azonban nem bontakozott ki ilyen mozgalom. Előlegezte viszont az elképzelés a párt későbbi népkönyvtár-akcióját. A felhívás ekkor sem maradt teljesen eredménytelen: a nyfregyházi

¹¹ *Pártmunka* 1946. március 15. CSONKA TIBOR: *Könyvtárainkról*.

¹² PI Arch. 860/40. 6e. Orbán László iratai. MKP propaganda osztály: Körlevél a pártszervezetek propagandistáihoz.

kommunisták például előadásaiik bevételeiből négy községi pártszervezetnek tudtak 60—60 könyvből álló gyűjteményt adni.¹³

A könyvtárak kialakítását gátolta az is, hogy az inséges tél, a nélkülözések miatt a tagság zöme el volt keseredve, és nem törődött a pártmunkával: „... 80—85%-uk még csak odáig sem jutott el, hogy pártnapokra eljárjon.”¹⁴ Számos helyen nem állt rendelkezésre megfelelő helyiség és berendezés. Hiányoztak a könyvtári munka személyi feltételei.

A pártszervezetek túlnyomó részében, az eddig még nem honos tevékenység kialakításához, rövidnek bizonyult a tételnek a felhívás hozzájuk való eljutása után még hátralevő időszaka. Ahol sikerült kialakítani könyvtárakat — és más kulturális tevékenységet — sem tudtak a párthelyiségek a falu lakosságának népházává, otthonává válni.¹⁵ Egyes falusi rétegek párttól való idegenkedésének eloszlatásához önmagukban nem bizonyultak elégségesnek az itt biztosított szórakozási és művelődési lehetőségek. (A következő télen a központi vezetőszervek már arra törekedtek, hogy a falusi tömegek megnyerésére is hivatott könyvtárak — illetve az MKP által szervezett más kulturális lehetőségek — ne a párthelyiségekben legyenek.)

A tavaszi mezőgazdasági munkák megindulása után jelentősen csökkent a könyvtárak lakosságra gyakorolt vonzásának lehetősége. Megváltozott a falu életrendje. A parasztságnak többnyire csak vasárnaponként maradt szabadideje. A fásasztó napi munka utáni este alig volt alkalmas a viszonylag nagyobb figyelmet igénylő művelődésre, olvasásra. Az új körülmények között elsősorban a szokásos vasárnapi és ünnepnap társas összejövetelekben rejlő lehetőségek felhasználására, ott felolvasások tartására biztattak a párt illetékes irányítói.¹⁶ Ez egyben lemondást jelentett arról, hogy a könyvtárakkal és programjaikkal a párthelyiségekbe vonzzák a falusi lakosságot.

Az 1946 június—júliusi politikai válság kezdetétől a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt jobboldali elemei elleni küzdelemben az MKP fokozta a parasztság megnyerésére irányuló törekvését. Ekkor határozta el program kidolgozását helyzetének megjavítására.¹⁷ A falusi tömegek érdekeinek az országos politikai szintjén történő felkarolása mellé felzárkózott a számukra érzékelhetőbb közvetlen segítség. Tudatában voltak a párt vezetői annak, hogy a falvak lakóinak nagy részét kevésbé érdeklik a nagypolitika kérdései, megnyerésükben többet lehet elérni mindennapi problémáik megoldásával. (Nagy szerepet kezdtek vállalni ebben a városi szervezetek falujárói.) Előtérbe került a párt tevékenységében az ún. aprómunka. Ennek egyik megnyilvánulásaként nőtt a jelentősége a falusi tömegek művelődési és szórakozási igényei kielégítését szolgáló kulturális, azon belül a könyvtári munkának.

Ezt a tendenciát erősítette meg az MKP III. Kongresszusa.¹⁸ A koalíción belüli politikai harcok legfontosabb okát és célját abban tárta fel, hogy „... kivel megy együtt a parasztság zöme: a munkássággal-e előre a demokratikus fejlődés útján, vagy pedig a nagytőkével visszafelé oda, ahová a reakció akarja vinni az országot.”¹⁹ Ennek értelmében nagy

¹³ *Pártmunka*, 1946. április 15.

¹⁴ PI Arch. 860/40. 6e. Orbán László iratai.

¹⁵ PI Arch. 21/118. 6e. országos propaganda osztály javaslata a kongresszusi referátumhoz.

¹⁶ PI Arch. 274 f. 21/61. 6e. MKP Országos propaganda osztály. Körlevél a járási titkárokhoz. 1946. II. 24. — *Pártmunka* 1946. április 15. VAGÓ Ernő: Kultúrmunka a tavaszi és nyári hónapokban.

¹⁷ 1946 szeptemberre készült el „Az MKP programtervezete a mezőgazdasági termelés fejlesztésére és a dolgozó parasztság helyzetének megjavítására”. (*Szabad Föld* 1946. szeptember 8.)

¹⁸ 1946. szeptember 29. és október 1. között ülésezett.

¹⁹ BALOGH—IZSÁK: *Pártok és pártprogramok Magyarországon*. (1944—1948.) Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 275.

jelentőséget nyert a pártban a szövetségi politika, a parasztság megnyerése. Direkt módon ugyan nem került szóba a kongresszuson, de — mint tárgyaltuk — az MKP ekkor e célra alkalmas eszköznek (is) tartotta a könyvtárakat. A népi demokrácia továbbfejlesztésében meghatározott tennivalók tehát áttételesen és potenciálisan fokozták a falusi könyvtári munka jelentőségét.

Közvetlenebbül eredményezte ezt a szabadművelődésben megjelölt feladat: „A mi pártunk feladata falun az is, hogy lerakja egy falusi népművelés alapjait. A falut kiemelni kulturális elmaradottságának állapotából: a magyar demokrácia elsőrendű feladata. A falu ideológiai irányítása a múltban a klerikális reakció monopóliuma volt. Ezt a monopóliumot át kell törni. . .”²⁰ Különösen időszerűnek tűnt ez 1946 nyaratól, kihasználva a reakciós klerikális szervezetek feloszlásakor előállott helyzetet. Ismeretes, hogy a Vörös Hadsereg tagjai ellen elkövetett merényletek miatt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzékben követelte a kormánytól mindazon egyesületek feloszlását, amelyeket közvetett felelősség terhelt ezért, amelyek ellenséges propagandát terjesztettek. Rajk László belügyminiszter 1946 júliusában rendeletileg feloszlattott több mint száz jobboldali szervezetet. Közöttük a KALOT 631, a KALÁSZ 575, a legényegylet 136, egyéb katolikus egyesület 170 helyi szervezetét számolták fel.²¹

A kongresszus elhatározta hároméves gazdasági terv kidolgozását. A közvetlenül a tanácskozás után megkezdett munka szükségképpen kiterjedt a kulturális ágazatra is. Nemesak a kulturális újjáépítést — lényegében az intézményrendszerben a háború okozta rombolás helyrehozatalát, valamint a különböző tevékenységek anyagi fedezetének biztosítását — tűzte ki célul a párt, hanem művelődéspolitikai törekvéseinek megfelelően, a korábbtól lényegesen eltérő jellegű ún. „kulturális átépítést”.²² Ennek vezérelve a kultúra demokratizálása lett. A vagyonos osztályok műveltségi monopóliumának felszámolására és a kultúra közkincesé tételére törekedett. Elhatározta, hogy a Horthy-rendszer Klebelsberg-féle kultúrpolitikájával szemben „a kulturális építést nem felülről kezdi, hanem alulról”.²³ Ezért a kulturális ágazatok közül kiemelkedő szerepet kapott tervjavaslatában a közoktatás mellett a közművelődés. A kultúra demokratizálása megnyilvánult a regionális egyenlőtlenségek mérséklésének szándékában is. A főváros és a vidék, a város és a falu közötti „kulturális olló” összébbzárását kívánta elérni a párt. A közművelődésen belül is kiemelt támogatást szánt tehát a falvakban folyó tevékenységeknek. Többek között népkönyvtárak és vándorkönyvtárak hálózatának kiépítését tartotta fontosnak.

Társadalmi-politikai céljaival, de pártpolitikai törekvéseivel is összhangban, az MKP-ban 1946. közepétől jelentős arányváltozás következett be a munkásművelődésre, illetve a parasztság művelődésére fordított figyelemben. „A kultúr munkában fordulatot venni a falu felé.”²⁴ — fogalmazta meg a feladatot az ebben illetékes vezető szerv. E tevékenységet ugyanakkor már elsődlegesen nem a párttagságra, hanem a falusi lakosság széles rétegeire kívánta kiterjeszteni: „. . . pártunk kultúr munkájának a pártönkívvüliek széles rétegei felé kell fordulnia, sokkal nagyobb mértékben, mint eddig tette. Meg kell szünnie kultúr munkánk befelé forduló jellegének, és ebben kultúr munkánk egyik legfontosabb fő-

²⁰ *A népi demokrácia útja.* Az MKP III. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. 1946. Szikra, 290. old. ORBÁN Lászlónak, a propaganda osztály vezetőjének felszólalása.

²¹ *Új Ember* 1946. augusztus 4. Idézi: GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon.* Bp. 1977. Kossuth Kiadó.

²² *Köznevelés* 1947/1—2. szám, 16. old.

²³ *3 éves terv.* Az MKP javaslata. Bp. 1947. Szikra

²⁴ PI Arch. SzB. F. 162. Jelentés az országos propaganda kulturális alosztályának 1946. évi munkájáról és 1947. első negyedévi munkatervéről.

feladatát jelöltük meg.”²⁵ Ennek jegyében az 1946–47. telén megindított kulturális offenzíva egyik területe lett a népkönyvtárak létesítése. (Fő keretét a Szabad Föld Téli Esték majd az azt folytató Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok rendezvényei jelentették.)

Falusi szervezetei könyvtárain kívül, bizonyos mértékig eddig is kiterjedt az MKP figyelme az állami szabadművelődési szervek illetékességi körébe tartozó népkönyvtárakra, vándorkönyvtárakra. 1945-ös választási programjában — melyben egyébként alig kapott helyet a falvak kulturális életének fejlesztése — kitért azokra is: „Követeljük, hogy mindenütt a falvakban, a vidéken vándorkönyvtárakat, vándormozikat létesítsenek.”²⁶ — tartalmazta választási propaganda füzetét. Az Országos Szabadművelődési Tanács keretében a párt megbízottai ellenőrizték az állami szabadművelődési szervek népkönyvtárai számára a Népművelő Tudományos Társaság által kidolgozott jegyzéket, és javaslatot tettek kiegészítésére.²⁷ 1946 júniusában az MKP Politikai Bizottsága irányelveket adott ki a községpolitikai programok kidolgozásához.²⁸ Szükségesnek tartotta az iskolán kívüli népművelés támogatását, többek között népkönyvtárak, olvasóköri alapítását. Az útmutatás értelmében több falusi szervezet készíttette el programját.²⁹ 1946 végén azonban már saját munkafeladataként karolta fel a népkönyvtárak létesítésének ügyét a párt. A propaganda osztály 1946. telére nagyszabású akciót készített elő: „Könyvtárat az országnak minden falujába!” — jelszóval. A kezdeményezés indítékai között szerepelt a társadalom demokratikus fejlődéséhez szükséges kulturális feltételek felismerése: „Magyarországon demokrácia van keletkezõben. Lehet-e vezető ember az olyan, aki hadilábon áll az olvasással, hozzá tud-e szólni az ország dolgához az, aki a falu határán kívüli világról csak a szomszédok meséiből hallott?”³⁰ — írta a *Szabad Föld*. Ennek megfelelően a könyveket már nem pártcélokra — főként a tagság oktatásának segítésére — kívánták biztosítani. Tükröződött ez az állomány összetételében, de megnyilvánult abban is, hogy: „... semmi esetre se legyen az MKP helyiségeiben.”³¹ A mindenkit szolgáló közgyűjtemények létesítésének elhatározása egyben része volt a kongresszus szellemében a széles falusi tömegek felé forduló pártmunkának. Az eredeti elképzelés szerint az MKP falusi kulturális munkájának legfontosabb keretét jelentő Szabad Föld Téli Esték mozgalommal kapcsolták volna össze a könyvtári akciót. Nyilván nemcsak abban jelentkeztek volna ennek előnyei, hogy a könyvtári lehetőségek bővítették volna az ismeretterjesztő rendezvénysorozat heti egy művelődési alkalmát, hanem lehetővé tették volna az adott téma iránt ott esetleg felkeltett érdeklődés kielégítését, elmélyítését. Elhatározták kommunisztákból és pártonkívüliekből Szabad Föld Könyvtári Bizottságok megalakítását a falvakban. Fő feladatuk a könyvtárak létesítésével kapcsolatos helyi teendők ellátása, később pedig a könyvtárak és a könyvpropagandája, a parasztság olvasókedvének felkeltése lett volna.³² A mozgalom szervezéséhez 1946 decemberében kezdtek hozzá. A párt központjában külön személy feladata lett ez, Vértes Józsefnét bízta meg vele a Szervező Bizottság. Ismertető cikkek jelentek meg a pártajtóban, körlevelek adtak útmutatást a vidéki

²⁵ PI Arch. 274. f. 21/118. 6e. Országos propaganda osztály javaslata a kongresszusi referátumhoz.

²⁶ *Magyar család, magyar jövő*. MKP 1945. 11.

²⁷ PI Arch. 274. f. 24/2. 6e. Az Értelmiségi Bizottság Titkárságának jelentése. 1946. augusztus 2.

²⁸ Az MKP KV Politikai Bizottságának irányelvei a községpolitikai program elkészítéséhez. 1946. június 24. Közli: *Az MKP és SZDP határozatai*. Bp. 1947. Kossuth Kiadó, 251.

²⁹ BALOGH Sándor: *Parlamentí és pártarcok Magyarországon*. 1945–1947. Bp. 1975. Kossuth Kiadó. 331.

³⁰ *Szabad Föld*, 1947. január 1. Könyvtárat az ország minden falujába.

³¹ PI Arch. 274. f. 21/83 6e. Vidéki népkönyvtárak szervezése. Irányelvek falujáró csoportok részére.

³² Pártmunka 1947. január. SIKLÓSI András: *Országos mozgalom indul a könyvtárak szervezésére*.

párttitkároknak. A SZFTE rendezvényeivel egyidőre azonban nem sikerült eredményt elérni. A szervezésre rendelkezésre álló, túlságosan rövid időn kívül alapvetően azért, mert a könyvek megvásárlásához szükséges pénz sem központilag, sem a helyi szerveknél ekkorra még nem gyűlt össze. Az eredeti tervek azzal számoltak, hogy gyűjtéssel, előadások, táncesték belépődíjaiból és más módokon a falusi pártszervezetek maguk is előteremtenek anyagi alapokat. Erre azonban lényegében nem került sor. A központi fedezet kialakítására a párt 150 ezer forint értékben adott ki „Dolgozók könyvtári alapja” feliratú bélyegeket.³³ Ezeket felerészben budapesti, felerészben ezerkettőszáz községi pártszervezetnek juttatták el. A befolyt összeg azonban csak száznegyven kisebb gyűjtemény fedezetére lett elég. 25, —, 50, — és 100, — Ft értékű könyvtárakat állítottak össze a Szikra Kiadó kedvezményes áru fűzetsorozataiból,³⁴ amelyeket végül is nem küldtek szét a falvakba.

1947 februárban a propaganda osztály kulturális alosztálya vette át a központi szervezési feladatokat. Az eddigi viszonylagos eredménytelenség után tágabb társadalmi összefogás ügyévé igyekezett tenni az akciót. Könnyen ért el ebben eredményt, hiszen különböző szervezetek és mozgalmak maguk is gondoskodni igyekeztek a falvak könyvekkel való ellátásáról. Elevenen éltek a népkönyvtári hagyományok. Az első világháború kitöréséig az országban 1457 ilyen gyűjtemény létesült, a második világháborúig mintegy 3500. A háborús pusztítások után 1222 maradt meg,³⁵ — erősen hiányosan, átlagosan körülbelül száz kötetnyi könyvvel. A felszabadulás után a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumon kívül főként a Magyar Parasztszövetség és a Népi Művelődési Intézet gondoskodása vezetett eredményekre, de létrehoztak népkönyvtárakat társadalmi összefogásból is.³⁶ Nem mindig tudatosodva maradt fenn a korábbi időkből a jóakarató — patriarchális magatartás öröksége. A városokkal egyenrangú közművelődési könyvtári ellátottságra törekvés nem elégedhetett meg a jótékonykodás jellegű megoldásokkal. Európa egyes országaiban elterjedt már a változtatható letétekkel teljesebb könyvválasztékot, az állomány állandó felfrissítését, de könyvtári munkához a szakmai-módszertani segítséget is biztosító körzeti könyvtárak rendszere. E megoldásnak a város és a falu közötti kulturális különbségek mérséklésében játszott hatékonyabb szerepét felismerték a hazai kulturális kormányzat egyes illetékes tisztségviselői.³⁷ Sajátos változatuként az állami szabadművelődési szervek vándorkönyvtárak létesítéséhez kezdtek.³⁸ E korszerűbb megoldás mellett természetesen támogatták a népkönyvtári kezdeményezéseket is, hiszen azok kulturális jelentősége számottevő volt; társadalmi erőkből teremtettek művelődési lehetőséget, az attól csaknem teljesen elzárt falvakban.

A mozgalom országos szabadművelődési ügyé tételelét az MKP az Országos Szabadművelődési Tanácsban helyet foglaló képviselői révén kezdeményezte. E szerv Elnöki Tanácsának 1947. január 28-i ülése felhívta a vallás és közoktatásügyi minisztert a népkönyvtárak képviselőinek meghívására a felállítandó Könyvtári Tanácsba.³⁹ Maga a

³³ PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

³⁴ Ua.

³⁵ *Köznevelés*, 1947/10. szám 215.

³⁶ Vö.: *Hogyan alapítsunk népkönyvtárakat?* Bp. 1945. Magyar Parasztszövetség (Hasznos Füzetek 4.) — *Délmagyarország* 1945/16. szám — *Szabad Nép* 1946/778. sz. Vándorkönyvtárak.

³⁷ Vö.: *Új Szántás* 1947. február, SEBESTYÉN Géza: *Falusi Könyvtárak*.

³⁸ *Új Szántás* 1947/4. sz. 18. járási vándorkönyvtár elindul — Uo. 1947/7. sz. (Csanád megyei vándorkönyvtárak) — Uo. 1947/9 — 10. sz. (Somogy megyei vándorkönyvtár.) — BOGNÁR Gyula: *A jáászberényi vándorkönyvtár*

³⁹ *Új Szántás* 1947/2. sz.

Szabadművelődési Tanács eredeti programján kívül 1947. április 8-án és 23-án külön értekezletet tartott az érdeklődő mozgalmak és egyesületek képviselőivel a népkönyvtárak támogatása ügyében.⁴⁰ E megbeszélések alapján a VKM szabadművelődési ügyosztályának képviselőjével együtt a tanács Könyvtári Albizottsága rendeltetvezetet dolgozott ki a népkönyvtárhálózat kiépítésére, népkönyvtári központ és tanács felállítására. Ez alapján jelent meg később a VKM 96.941/1947. VIII. Ü. O. sz. népkönyvtári rendelete.

Viszonylag széles társadalmi összefogást sikerült elnyernie a pártnak. A kulturális alosztály kezdeményezésére 1947 februárban megalakult a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság. Tagjai – többnyire az MKP soraiba tartozó – ismert közéleti személyek feleségei lettek: Antos Istvánné, Major Tamásné, Babics Antalné és mások. (Felfedezhető egyébként ebben is a jótékonykodási szokások továbbélése.) A fővédnökséget Károlyi Mihályné és Szent-Györgyi Albert vállalta el.⁴¹ A bizottság által kezdeményezett társadalmi gyűjtésből és nagyüzemektől ajándékba kapott nyereménytárgyakból rendezett tárgysorsjátékból márciusra több mint kétszázezer forint gyűlt össze.⁴² Támogatták az akciót a szovjet könyvkiadás és terjesztés képviselői: ellenszolgáltatás nélkül adtak a könyvtárak számára Szovjetunióról szóló füzeteket; visszamenő és folyamatos hatállyal a megjelenő szovjet művek után a nekik járó honoráriumot,⁴³ illetve a kiadóktól járó 8%-nyi könyvmennyiséget⁴⁴ a bizottság rendelkezésére bocsátották. A Földművelődésügyi Minisztérium tizenkétezer forint értékű szakirodalommal, a könyvkiadók tizenötezer forint értékű könyvvel segítették. Utóbbiak még 35%-os árengedményt is adtak. Összesen így mintegy ötszáz, egyenként ezer, illetve ötszáz forint értékű gyűjtemény létesítésének lett meg a fedezete.

A tarka képet mutató könyvpiacról az értékesebb műveket Lukács György, Dienes László és Tolnai Gábor választotta ki a népkönyvtárak számára.⁴⁵ Túlnyomó részüket a szépirodalom tette ki. Nagy számban szerepelt a klasszikus magyar irodalom, ezen belül a népeletet ábrázoló művek (pl.: Móricz, Móra regényei). A költészetet legnagyobb számban Csokonai, Petőfi és József Attila versgyűjteményei képviselték. Helyet kaptak a népi írók egyes munkái (pl.: Illyés Gyula: *Puszták népe*). Jelentős arányban szerepeltek a világirodalom klasszikusai, legnagyobb példányszámban Balzac, Csehov művei. Sok gyűlt össze egyes kortárs szerzők kiemelkedő alkotásaiból is (pl.: Steinbeck: *Érik a gyümölcs*). A könyvválaszték adta lehetőségen belül biztosítani igyekeztek az alapvető társadalomtudományi műveket. Viszonylag gazdag mezőgazdasági-állattenyésztési szakirodalmi állományrészt sikerült kialakítani. Mint már említettük, sok Szovjetuniót ismertető és népszerűsítő füzet állt rendelkezésre. Az összegyűlt könyvanyag tehát a színvonalasabb művelődés eszköztét biztosította a falusi lakosság számára.

Nem hagyható figyelmen kívül a népkönyvtár-mozgalom korabeli könyvkultúrában betöltött szerepe, sőt a szellemi életre gyakorolt hatása sem. A felszabadulást követően az

⁴⁰ *Új Szántás* 1947/4. sz.

⁴¹ PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

⁴² PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

⁴³ Uo.

⁴⁴ PI Arch. 274 f. 21/77. 6e. MKP propaganda osztály kulturális alosztály 1947 első negyedévi munkája.

⁴⁵ PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról. A könyvállomány összetételéről lásd: *Szabad Nép*, 1947. április 19. MOLNÁR Miklós: *Könyv a falunak* – Megyei Szabadművelődési Felügyelők iratai. (Az akkor alapított népkönyvtárak leltári jegyzékei) Népművelési Intézet, Dokumentációs Tár.

olvasóközönség zömét továbbra is a régi, a pesti és városi kispolgárság jelentette. Az adott igényeket szükségképpen kiszolgáló üzleti szellemű könyvkiadás, az álirodalom és a ponyvák áradata fenntartotta a korábbi időkből örökölt, alacsony színvonalú könyvkultúrát. Mérsékelt társadalmi elvárásokat közvetített az irodalmi alkotómunka számára. (Jegyezzük meg, hogy ebben nem volt részes minden kiadó, közöttük a párt — akkor már Tamás Aladár⁴⁶ által irányított — Szikra Kiadójának irodalmi programja sem.) A kulturális közélet egyes tekintélyes személyiségei ezen negatívumokat eltúlozva és kiterjesztve „szellemi válság” keletkezését vélték felfedezni.⁴⁷ A népkönyvtárakció a színvonalas irodalom megrendelője lett. A könyvkiadás — saját körén szükségképpen túlgűrűző — értékproblémái megoldásának egyik eszközét adta. Egyszersmind igényes falusi olvasóközönség kialakítása is célja lett. Végül soron a pártnak az ország kulturális átalakítására való törekvését, a színvonalassá emelt népi igények, az ún. új demokratikus kultúra térhódítását szolgálta.⁴⁸

Az első népkönyvtárat ünnepélyes keretek között, a kormány és a párt tekintélyes képviselőinek jelenlétében, 1947. március 30-án adta át Törökbálint lakosságának a Népkönyvtárat Szervező Országos Bizottság.⁴⁹ Május elsején népünnepélyek, majálisok, illetve Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok keretében az MKP KV országos szervezési osztály által kijelölt száz község vehette át a párt falujáróitól, illetve járási titkáraitól az egyenként háromszázeven könyvből álló gyűjteményt.⁵⁰ Még e hónapban további százharminc településre jutott hasonló nagyságú, illetve kettőszáz darabból álló könyvtár,⁵¹ melyeket általában a községházában vagy az iskolában állítottak fel. A helyi könyvtári bizottságokban helyet foglaltak a tömegszervezetek és a pártok képviselői. Mint általában a kulturális tevékenységnek, a népkönyvtári akciónak is egyik (járulékos) célja lett az, hogy segítse az értelmiség megnyerését. Közöttük általában elismerést váltott ki a párt kezdeményezése, a legtöbb helyen részt vállaltak a megvalósításában, tagjai lettek a könyvtári bizottságoknak.⁵² A könyvtáros vagy a helyettese általában az MKP-szervezet egyik tekintélyesebb tagja lett. A Népkönyvtárat Szervező Országos Bizottság útmutatóval, tanácsokkal, nyomtatványokkal segítette a népkönyvtáratokat. A párt kulturális irányítóival együtt arra törekedtek, hogy a könyvtári tevékenység pezdítsa fel a falvak kulturális életét. Olvasóköri foglalkozásokon⁵³ kívül vezessen új, eleven kultúrcsoportok életrekeléséhez,⁵⁴ műsoros délutánok rendezéséhez⁵⁵ stb. Mindez azonban csak elvétve valósult meg.⁵⁶ A mozgalom eredményei továbbra is elsősorban újabb könyvtárak létesítésében jelentkeztek. Nagyban elősegítette ezt az, hogy újabb támogatókat sikerült megnyerni az ügynek. A Népkönyvtárat Szervező Országos Bizottságban tevékenységet,

⁴⁶ A 100%, c. folyóirat egykori szerkesztője 1946 nyarán tért haza Mexikóból.

⁴⁷ *Válasz*, 1947/4. sz. VERES Péter: *Szellemi válság?*

⁴⁸ *Szabad Nép* 1947. ápr. 20. LOSONCZY Géza: *Hozzászólás a „szellemi válság”-hoz — Társadalmi Ssemle* 1946. január LUKÁCS György: *Demokrácia és kultúra*.

⁴⁹ *Szabad Nép* 1947. április 1.

⁵⁰ PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

⁵¹ PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárat Szervező Országos Bizottság munkájáról. és *Új Szántás* 1947/7. sz.

⁵² PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

⁵³ *Pártmunka* 1947. január. SIKLÓS András: *Országos mozgalom indul a könyvtárak szervezésére*.

⁵⁴ PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

⁵⁵ *Szabad Föld*, 1947. június 1.

⁵⁶ *Pártmunka* 1947. október — november. DOBOZI Imre: *Hogyan használjuk fel a népkönyvtáratokat?*

elsősorban újabb gyűjtést vállaltak kisczardapárti miniszterek feleségei is.⁵⁷ A hároméves terv anyagi fedezetet irányzott elő a népkönyvtárak számára és lehetővé tette az állami szabadművelődési szervezeteknek, hogy fokozatosan felkarolják a mozgalmat. 1948. közepéig azonban még folytatta tevékenységét a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság.

A népkönyvtár akcióival az MKP nagyban hozzájárult a falusi művelődési lehetőségek bővítéséhez, s ez jelentős lépés volt a felszabadulás után a kultúra demokratizálásában megkezdett úton. Egy év alatt mintegy negyedmillió kötet jutott el a falvakba.⁵⁸ 1948. április 18-án Vizsolyban, a Károli Gáspár által lefordított első magyar nyelvű nyomtatott biblia megjelenésének helyén, az ezredik népkönyvtárat adták át.⁵⁹ A párt számára nemcsak kulturális szerepük volt értékes. A velük kapcsolatos munkában sok falusi szervezet a gyakorlatban kezdte elsajátítani az MKP demokratikus erők összefogását célzó politikáját, melyet más vonatkozásban gyakran nem értett meg, vagy nem tudott megvalósítani. Számos helyen ez a mozgalom kezdte, illetve segítette feloldani azt az elszigeteltséget, melybe nemcsak a párttal szembenálló erők mesterkedései, hanem saját politikai gyengeségeik, baloldali elhajlásaik következtében kerültek. Segítette a falvakban a párttól való idegenkedés eloszlátását, befolyásának, tekintélyének növekedését.

CZIGLER RÓBERT

⁵⁷ PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

⁵⁸ *Szabad Nép*, 1948. április 16.

⁵⁹ PI Arch. 274. f. 21/83. 6e. Jelentés az ezredik népkönyvtár átadásáról.

FIGYELŐ

Száz éve született Kóhalmi Béla. Nem felejtettük el Kóhalmi Bélát; a szerkesztő bizottság időben gondolt arra, hogy 1984-ben emlékezzünk rá. Mezey László, aki szakmánk akadémiai bizottságában mellette titkár volt, majd az elnöki poszton követte őt, vállalta az emlékező sorok megírását. Ám Mezey László is eltávozott közülünk. Emlékező írást tőle már nem kaphattunk.

Nem felejtethjük Kóhalmi Bélát, aki 1958-tól haláláig, 1970-ig szerkesztette folyóiratunkat. Ez csak az egyik megbízatása volt. Számos más tisztséget töltött be. De nem a tisztségei miatt becsülték. Azért kapott stallumokat, mert a könyvtáros társadalom kiemelkedő személyisége volt. Igazgatói posztot soha nem töltött be, mégis a felszabadulás utáni időszak vezető egyéniségének tekintette mindenki a könyvtárosok körében. Szabó Ervin egykori munkatársát, a Tanácsköztársaság könyvtárügyi megbízottjának, Dienes Lászlónak helyettesét, a kiváló könyvtári szakértőt, könyvtári és más szaklapok, valamint a *Könyvek könyve* 1918-as és 1937-es kiadásainak szerkesztőjét tiszteltük benne mi, akik a felszabadulás utáni tevékenységét követhettük nyomon közelebről, illetve 1945 után ismerhettük meg személyesen őt. A felszabadulás után a *Szabad Nép* munkatársa, a Fővárosi Könyvtár igazgatóhelyettese. 1950-től az Országos Könyvtári Központ, 1952-től az Országos Széchényi Könyvtár módszertani osztályának szaktanácsadója. 1952-től az irodalomtudományok kandidátusa. 1949-től meghívott előadó, 1956-tól 1960-ig, nyugdíjazásáig egyetemi tanár a könyvtártudományi tanszéken. 1956-ban Kossuth-díjat kap. *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945—1965* (Bp. 1967.) című művét az MTA díjával tüntették ki.

Nem felejtethjük Kóhalmi Béla útmutatásait. Szabó Ervin, Dienes László és Kóhalmi Béla munkásságának tanulmányozásából szűrhetjük le a nagy tanulságokat. Óvakodnunk kell az egyoldalúságtól. Az elkötelezettség és a nyitottság jegyében kell szakmánkat művelnünk. Kóhalmi Béla is segített bennünket annak felismerésében, hogy szakmánk, hivatásunk értelmét a szakkutatási készségnek, a korszerű könyvtárosi képzettségnek és a társadalmi haladásért folyó harc szolgálatának hármas egysége adja. Fő művében örököül hagyta ránk: „... ahhoz, hogy a könyvtárak valóban a tudomány szolgálatában működhessenek, a tudományos munka műhelyei is kell hogy legyenek. Könyvtáraink történelme számos biztató példával szolgál erre.”

HAVASI ZOLTÁN

Mezey László (1918—1984). Ismét súlyos veszteség érte a *Magyar Könyvszemlé*t: szerkesztő bizottságának egyik legrégebb tagjától, a tragikus körülmények között váratlanul elhunyt Mezey Lászlótól is búcsúznunk kell. Személyében a magyar könyvtörténeti kutatás egyik legkiválóbban képzett, nagy tudású képviselőjét veszttette el.

Egyetemi tanulmányait Rómában és Budapesten végezte. 1943—1954 között az Egyetemi Könyvtár, 1958-tól 1963-ig pedig az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársa volt, majd az MTA I. Osztályának kutatója és egyetemi előadó lett. Megalapításától kezdve részt vett a könyvtári tanszék munkájában: több könyvtáros nemezedéket ismertetett meg a paleográfia alapjaival. Fő kutatási területe a középkori írásbeliség története volt. E téma köréből számos tanulmánya jelent meg, többek között a *Magyar Könyvszemlében* is. Önálló publikációi sorát az *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádok végén* (Bp. 1955.) című munkája nyitotta meg. Ezt követte több válogatás és versgyűjtemény a középkori irodalmi forrásokból és a *Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez* (Bp. 1956.) c. összeállítás. Úttörő kiadványa volt az Egyetemi Könyvtár nyomtatott kódexkatalógusa (*Codices Latini medii aevi Bibliothecae Univ. Bud.* Bp. 1961.); irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatát tartalmazta a *Deákosság és Európa* (Bp. 1979.) című kötete. Mint a hosszú éveken keresztül általa vezetett MTA Könyvtörténeti Munkabizottság elnöke jelentette meg az *Armarium* (Bp. 1976.) című, idegen nyelvű könyvtörténeti tanulmánygyűjteményt.

Mezey László az utóbbi időszakban főleg a magyarországi középkori kódextöredékek kutatásával foglalkozott: tanítványaiból szervezett csoportjának közreműködésével elkészítette több nagy hazai könyvtár kódextöredékeinek tudományos feldolgozását. Váratlan halála azonban sajnos, e munkáját is derékba törte. Az elkészült két kötet közül az első (*Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae. I. Egyetemi Könyvtár*) már megjelent, a második kiadás alatt van. A folytatás azonban már másokra vár, nem utolsó sorban azokra, akiket Mezey László példamutató módon és kiváló pedagógusként vezetett be a magyarországi középkori könyvtörténeti kutatásokba. Emlékét — tanítványai mellett — a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottsága is megőrzi.

KÓKAY GYÖRGY

Domanovszky Ákos (1902—1984). A XX. századi magyar könyvtárügy egyik legjelentősebb személyiségétől, Dr. Domanovszky Ákostól, a budapesti Egyetemi Könyvtár ny. főigazgatóhelyettesétől búcsúztak a Farkasréti temetőben felesége, gyermekei, rokonai, barátai, munkatársai és tisztelői.

Diplomájának megszerzése után rövid ideig a József Műegyetem Közgazdasági Karán dolgozott. 1927-ben az Egyetemi Könyvtár tisztviselője lett okleveles közigazdászként. Az első tíz esztendőben a könyvtári munka minden feladatával megismerkedett. Kiemelkedő munkája alapján nevezték ki 1935. nyarán a pécsi Egyetemi Könyvtár igazgatójává.

A harminchároméves Domanovszky Ákos valójában a Nemzeti Könyvtár élére került Dr. Fitz József örökségét vette át közvetlen elődjétől, Dr. Holub József mb. igazgatótól. — Nem fogalmazott meg új programot. Dr. Fitz József elképzelései szerint folytatta a könyvtár korszerűsítését. Hamarosan a könyvtárak örök problémájával kellett szembenéznie: a hely- és munkaerő-hiánnyal. Domanovszky mindent megtett, hogy az Egyetemi Könyvtár minden tekintetben megfeleljen az egyetem és a pécsi olvasóközönség várakozásának, igényeinek.

Domanovszky Ákos 1942 őszén visszakerült Budapestre, az Egyetemi Könyvtárba igazgatói címe meghagyása mellett főkönyvtárnokként. Hamarosan közismertté vált: azzal a szándékkal helyezték „beosztottként” Budapestre, hogy a nyugdíjba készülő Pasteriner Iván utóda lesz az Egyetemi Könyvtár élén. 1942—1944 között a címfelvételt Domanovszky Ákos, az ezzel párhuzamosan folyó szakozást pedig Mátrai László irányította.

A főváros ostroma idején az Egyetemi Könyvtár óvóhelyére beköltözött könyvtári kollektíva 1945. február 23-án értesült arról, hogy a budapesti Nemzeti Bizottság ötös

tanácsa Mátrai Lászlót bízta meg a „Budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatói teendőinek ideiglenes ellátásával”. E megbízatást a Debrecenből Budapestre átköltözött miniszterium is megerősítette. Az új főigazgató Domanovszky Ákost vette maga mellé igazgatóhelyettesként.

Domanovszky Ákost, mint publikációi sora mutatja, leginkább a katalogizálás problémái foglalkoztatták. A nemzetközi kapcsolatok nyitása idején bekapcsolódott az IFLA munkájába. A párizsi, londoni és koppenhágai konferenciákon nem csak résztvevőként, hanem előadóként képviselte hazánkat. A szó igazi értelmében nemzetközi tekintélyt szerzett. Nem csupán mindennapi munkáját végezte példás lelkiismeretességgel, de könyvtárelméleti cikkeit, tanulmányait is ritka alaposággal, nagy körültekintéssel készítette el. Ugyanakkor soha sem gondolt arra, hogy nemzetközileg elismert szakismereteiből könyvtártudományt teremtsen. Hivatalnoki pontossága ellenére idegen volt tőle, hogy bürokratikus rendelkezésekkel megnehezítse, akadályozza a kutatók munkáját. Mindent megtett azért, hogy a nagy múltú gyűjtemény jól használható segítője legyen az egyetem oktatóinak és hallgatóinak.

HÖLVÉNYI GYÖRGY

Imrich Kotvan (1910—1984). A könyvtörténettel foglalkozó magyar szakemberek számára már évtizedek óta ismerősen cseng Imrich Kotvan neve, hiszen Szlovákiában a régi könyvtári dokumentumokkal ő foglalkozott messze a legeredményesebben: publikációit sokan forgatták. Miután több mint negyedszázados személyes ismeretség és az abból kialakult barátság kötött hozzá, elhunytá alkalmával erkölcsi kötelességemnek tartom a róla történő megemlékezés megírását.

Kotvan 1910. február 9-én született kisparaszti családból. Gimnáziumi tanulmányait a szülőfalujától nem messze fekvő Szokolcán végezte, majd Pozsonyban és Strasbourghban járt egyetemre. 1934 és 1938 között Nagyszombatban szlovák—francia szakos tanárként tevékenykedett. 1938-tól 1950-ig Pozsonyban a szlovák oktatásügy igazgatásából vette ki részét, majd az Egyetemi Könyvtárba került, ahol azután több mint három évtizedig dolgozott.

Érdeklődése eleinte a szlovák irodalmi nyelv 1787-tel kezdődő kialakulására és az e körül tevékenykedett személyekre (Anton Bernolák, Ján Hollý, Juraj Fándly, Józef Ignác Bajza) terjedt ki, így első könyveit is e témakörből írta. Az 1950-ben bekövetkezett váltás után a pozsonyi Egyetemi Könyvtár kéziratárának és a régi nyomtatványoknak gondozását vette át. Hamar beledolgozta magát ebbe az új ismeretanyagba. Rendkívüli szívóssággal és ritka következetességgel végezte munkáját. Ennek során először az általa kezelt gyűjtemény legrégibb, a XV. századból származó nyomtatványait katalogizálta. Az ilyen ősnymtatványok igényes azonosítási és leírási munkáját azután fokozatosan és nagy szorgalommal kiterjesztette Szlovákia többi közgyűjteményére is. Hosszú évek során ezeket sorra felkereste, és az ott végzett munka eredményeként több kisebb katalógusban publikálta a regisztrált ősnymtatványok adatait. Végül — mintegy ez irányú tevékenységének megkoronázásaként — közreadta az összesített szlovákiai ősnymtatvány-katalógust. (Vö. *Magyar Könyvszemle* 1983. 111—116.)

Érdeklődését a fenti munkával kapcsolatban tudatosan kibővítette a szlovákiai könyvkultúra korai szakaszának történetére általában. A pozsonyi Egyetem Könyvtár általa vezetett gyűjteménye anyagának módszeres feltárását is rendszeresen folytatta, majd ennek eredményeit is kötetekben publikálta (kéziratok 1970, szláv vonatkozású, XVI. századi nyomtatványok 1981). Már elmúlt 72 éves és egészsége is megrokkant, amikor az 1982. év végével nyugdíjba vonult: az általa vezetett gyűjteményt ekkor ugyanis — számára megnyugtató módon — leányára bízhatta. Nem adatott meg neki a nyugodalmas

öregkor, mert betegsége egyre jobban elhatalmasodott, és röviddel 74. születésnapját követően, 1984. február 21-én elhunyt.

Imrich Kotvanra a magyar könyvtörténettel foglalkozók mindig is nagy megbecsüléssel fognak gondolni, hiszen ő volt az, aki a mai Szlovákiának a történelmi Magyarország kultúrtörténetébe olyan szervesen beleilleszkedő közgyűjteményeiből az ősnymotatványokat publikációi révén napfényre hozta és nemzetközileg is közkinccsé tette.

BORSA GEDEON

A Tudománytár c. új utánnomás sorozatról. Előzetes tervezés és igényfelmérés után 1983-ban a Könyvértékesítő Vállalat (KÉV) is belépett a hazai utánnomás- (reprint-) kiadók sorába. A sorozat megindításához a végső lökést egy 1983 elején, a tv „Stúdió 83” adásában elhangzott vita adta, amelyben Balázs Mihály, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum igazgatója szóvá tette a régi pedagógiai alapművek, kötelező olvasmányok hozzáférhetetlenségét, újranyomásuk szükségét. A javaslatot a KÉV felkarolta és beépítette mintegy 60 tételes előzetes listájába, amit 500 nagyobb könyvtárnak küldött meg véleményezésre. A visszajelzések és (az Országos Könyvtári Tanács felkérésére) az Országos Széchényi Könyvtár, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ által készített külön igénybejelentés, valamint akadémiai, egyetemi javaslatok felhasználásával összeállt az ötéves kiadási program. A sorozat szerkesztésére Gazda István kapott megbízást.

A fent vázolt előzményekről és a tervekről a Magyar Könyvtárosok Egyesülete által 1983 december közepén rendezett összejövetelen Győri Erzsébet, a KÉV Könyvtár-ellátójának fősztályvezetője tájékoztatta a csekély számú, de aktív érdeklődőt. Az Állami Könyvterjesztő Vállalat már „beállt” reprint sorozatának eredményeit és terveit ugyanekkor KOLLN Ferenc, a vállalat igazgatóhelyettese ismertette. A tájékoztatókból kitűnt, hogy mindkét vállalatnak hozzávetőleg évi 6–8 kötet kiadását engedélyezte a Kiadói Főigazgatóság. Az előadók és felszólalók egyetértettek abban, hogy az örvendetesen megélenkülő reprintkiadás fokozottabb központi és kiadóközi koordinálást kíván. Számos konkrét utánnomási javaslat mellett fölmerült a reprint-kiadás néhány elvi és módszertani problémája (az eredeti és a reprint viszonya, a kiegészítések és pótlások formai elkülönítése stb.) és ezek megoldása is.

A sorozat első számú – bár nem számozott – tagja a mindmáig legnagyobb *Görög–magyar szótárunk* (2. átd. kiad. Sárospatak, 1875), Soltész Ferenc és Szinyei Endre sárospataki tanárok szerkesztésében. (Jellemző, hogy a két pedagógusról elfeledkeztek legújabb irodalmi, pedagógiai és általános életrajzi lexikonaink. Ezt a hiányt érdemben nem pótolta az új kiadás szótártörténeti előszava sem, pedig megtehetette volna, ha már az eredeti előszót elhagyták.) Bár az utóbbi években növekszik az érdeklődés a klasszikus ókor és tudományai, valamint nyelvi hordozói iránt, s néhány egyetemünkön, teológiai akadémiánkon, sőt középiskolában (fakultatíve) oktatják az ógörög nyelvet, nem vagyunk meggyőződve arról, hogy felkészültünk-e már a szótár érdemi fogadására-befogadására. Bizonyára régisége, ritkasága tétette a sorozat élére ezt a szépen kivitelezett (bár kisebb nyomáshibával megjelent és utólag korrigált), ám előállítási módjához és szerzői jogdíjmentességéhez képest kissé drága (335 Ft) szótárt. A megjelent és elkelt példányszám (2000) azonban nagy bibliofil érdeklődésre vall, és a kiadói bátorságot igazolja.

Tudományos, közművelődési (honismereti) és magángyűjtői szempontból egyaránt telitalálatnak tekinthető Bodor Antal 1944-ben kiadott, s ma már könyvritkaságnak

számító Magyarország helyismereti könyvészete 1527–1940 c. bibliográfiájának 3000 példányos bővített újrakiadása. Ez a munka megjelenésekor nem részesült méltó figyelemben a szakkritika részéről (lapunk sem ismertette), a háborús körülmények miatt. A regionális kutatások és a honismereti mozgalom feléledése után pedig nem volt belőle elegendő példány ahhoz, hogy bekerüljön a tudomány és közművelődés vérkeringésébe. (Ezt gyűjtőkori határai és nacionalista-soviniszta hangú előszava is gátolta.) A „történelmi” (1918 előtti) Magyarország területére vonatkozóan azóta sem jelent meg ilyen komplex, tematikailag-műfajilag széles körű (a hazai könyveken, folyóiratokon, különnyomatokon és kéziratokon kívül a külföldi hungarikumokra is kiterjedő) bibliográfiánk. Bodor szinte haláláig (1955) folytatta az anyaggyűjtést, s szerencsére a reprint munkálatai közben előkerült a mű szerzői példánya is – számos kiegészítéssel és pótlással. Amennyire dicséretes volt ennek közreadása, annyira problematikus a kivitelezés módja: ti. külön-külön adni az 1940-ig terjedő pótlásokat és az 1941–1944 között megjelent kiegészítéseket. Tovább növelte a külön egységek számát és a visszakeresés nehézségét a sorozatszerkesztő – egyébként igen értékes – 1941–1944-es kiegészítő gyűjtése. (Ez azonban – indokolatlanul – csak a hazai „helytörténeti” irodalomra szorítkozik.) A szerkesztő az előrehaladott nyomdai munkálatokra hivatkozik, amelyek meggátolták a két 1941–1944-es kiegészítés összevonását, de tudjuk, hogy szerzői jogi szempontokat is figyelembe kellett venni. Sajnos, így az egy-egy tájra, megyére településre vonatkozó irodalmat négy, a földrajzi nevek betűrendjében közölt jegyzékből lehet összekeresni az új, kibővített kötetben. (Fölvetődik ennyi kiegészítés és pótlás láttán egy összevont betűrendes név- és földrajzi mutató igénye, bár ez tovább növelte volna az átfutási időt és a költségeket, nyilván ezért maradt el.) Végül a szerkesztő készített még egy hasznos függelékét a vármegye-történeti sorozatokról. Ennek az időrendes szerkezetű anyagnak a bevezető fejezetei a megyebeosztás kialakulását és változásait mutatják be röviden 1944-ig. Ez a szükségképpen vázlatos, csak az átfogó tájékozódásra való összeállítás ismét fölveti egy részletes történeti helynévlexikon összeállításának, kiadásának régi igényét. Egy olyasféléét, mint Gyalay Mihály 1976-ban elkészült gépiratos adattára *Magyar igazgatástörténeti helynévlexikon (1723–1944)* címmel. (Lelőhelyek: MOL, OSZK.)

E kötetnek van olyan módszertani momentuma, is amely túlmutat önmagán, mert az eredeti mű és reprintkiadásának viszonyát, az előbbi integritásának kérdését érinti. A kiadvány új címe (*Magyarország honismereti irodalma 1527–1944*) többszörösen megtévesztő: az eredeti „helyismereti” jelzőt a „honismereti” váltja fel. Talán azért, mert a kiegészítések „helytörténeti” irodalmat tartalmaznak? Vagy azért, mert csak a honismereti mozgalom számára kívánják ajánlani? Bodor ugyan egyik úttörője volt a honismereti mozgalomnak, könyvének korábbi munkacímében, első variánsában használta is ezt a szót, a véglegesben mégis visszatért a legtágabb „helyismereti”-re, ezzel is jelezvén, hogy a közművelődésen túlmenően a legkülönfélébb tárgyú regionális kutatásokat kívánta szolgálni. Az eredeti intenciót és szóhasználatot az utánnomáskiadásban illetet volna tiszteletben tartani. Az 1944-ig kiterjesztett időhatár pedig azt a látszatot kelti, mintha teljesen új, átdolgozott és bővített kiadásról lenne szó. (Amit a társszerzőségi forma csak megerősít!) Bár a „bővített és javított” utánnomás célkitűzése elvileg nem tagadható egy nem pusztán bibliofil szempontú reprint (s nem faksimile!) sorozattól, a kiadónak mégis jobban kell ügyelnie a következő „bővített” köteteknél a műfaj írott és íratlan szabályainak megtartására.

Ilyen bővített és javított kötet lesz a sorozat következő tagja, Baán Kálmán *Magyar genealógiai és heraldikai forrásmunkák 1561–1932* (Bp. 1932) c. alapvető könyvészete is (Kóczy László pótlásaival és helyesbítéseivel, a sorozatszerkesztő 1933–1944 közti időre szóló kiegészítésével), amely a családtörténeti kutatások és laikus érdeklődés reneszánszának időszakában nyilván nagy közönségsikerre számíthat.

Előreláthatólag negyedikként jelenik meg Gulyás Pál eredetileg 150 példányban kiadott másodfokú bibliográfiája: *A bibliográfia kézikönyve*, 2. köt. *A legfontosabb bibliográfiai segédkönyvek* (Bp. 1942) címmel, Kozoosa Sándornak a szerzőről szóló (bio)bibliográfiai tanulmányával és a sorozatszerkesztő 1941–1944-re vonatkozó magyar bibliográfiai kiegészítésével. Reméljük, hogy Gulyás e „szintiszta” másodfokú bibliográfiájának nagyvonalú felvállalása nem elzárja, hanem megnyitja a Szentmihályi–Vértessy-féle *Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához* (Bp. 1963) c. referensz másodfokú bibliográfia utánnomlásának vagy – még inkább – rég esedékes átdolgozott, bővített kiadásának lehetőségét.

Még 1984-ben várható további kötetek: Finácz Ernő: *Az ókori nevelés története* (Bp. 1906), Mészáros István előszavával (később az „Egyetemes neveléstörténet” további 3 tagja is megjelenik a szerzőtől); Kiss Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* (Bp. 1891), Bartók Béla és Kodály Zoltán értékelő írásaival, a magyar gyermekjátékirodalom válogatott bibliográfiájával Juhász Jenőttől; Pecz Vilmos *Ókori lexikon*ának (Bp. 1902–1904) 1–2. kötete 4 köteteseti egységben, Ritoók Zsigmond előszavával, a 4. egység végén válogatott bibliográfiával; Szentpétery Imre: *Oklevéltani naptár* (1912) + *Chronologia* (1923) egy kötetben, Szögi László bevezető tanulmányával.

A könyvtárak ellátásáért is felelős Könyvértékesítő Vállalat tehát – eléggé nem dicsérhető módon – a reprintkiadás rögzösebb útját választotta: jelentős, a könyvpiacra és a könyvtárakban nehezen hozzáférhető kézi- és segédkönyveket kíván megjelentetni korszerűsített tartalommal, értékelő tanulmányokkal. Közgyűjteményeinknek is érdeke, hogy ez a magas tartalmi és metodikai célkitűzés a továbbiakban is megmaradjon, s ezért minden szakmai segítséget meg kell adniuk. (A tematikai javaslatokon túl ide értjük a módszertani kérdések megoldásában való közreműködést, s ha kell, az érdemi vitát, kritikát is.)

A már megjelent két kötetet a szombathelyi Sylvester nyomda állította elő – elég sok reklamációra okot adó módon (papírminőség, kötés- és nyomáshibák), ezért a sorozat következő tagjai a tervek szerint már más vidéki nyomdáknak készülnek. Jó lenne, ha megtalálnák a színvonalas tartalomnak megfelelő igényes nyomdai kivitelezőt is! Érdekessége még e sorozatnak, hogy a műszaki szerkesztésben egy új kiadványszervezési gazdasági munkaközösség, az Editorg is közreműködik.

KERTÉSZ GYULA

Régi könyvek kutatása Szibériában. Novoszibirszk Szibéria egyik kulturális és főként a könyvtári központja, különösen 1966 óta, amikor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Osztályának Állami Tudományos-Műszaki Közkönyvtára beköltözhetett modern új épületébe. Ez az intézmény szervezte a SZTA Szibériai Osztályának Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézetével közösen az Ivan Fjodorov orosz nyomdász születésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferenciát, illetve könyvkiállítást 1983. decemberében. N. N. Pokrovszkij, V. N. Alekszejev és L. A. Sziťnyikov az orosz „ősnyomdász” munkásságát elemezte a keleti-szláv, illetve Uralon túli művelődéstörténetben, valamint külföldre került munkáinak sorsát kísérte figyelemmel. A konferencia jó alkalom volt az orosz könyvnyomtatás későbbi korszakainak áttekintésére is, amivel három további kutató foglalkozott.

A novoszibirszki konferenciát megelőző kutatások 1980-ban szerény kiállítású, de igen gazdag tartalmú kötetben láttak napvilágot: *Knyyiga v Szibiri XVII – nacsala XX vekov* (A szibériai könyv a XVII. századtól a XX. század elejéig. Novoszibirszk. Tudományos munkák gyűjteménye c. sorozat 47. köt. 185 p.) A műszaki tudományos profilú, politikai oktató és ismeretterjesztő feladatokat ellátó könyvtár humaniorákkal is foglalkozó munkatársai tiszteletre méltó eredményeket értek el Szibéria könyvkultúrájának feltárásában,

különösen Rotterdami Erazmus humanista gondolkodásának terjedése (T. Sz. Tyitov) és a Távol-Kelet könyvtörténetének megírásával (I. V. Filatkina).

A mi érdeklődésünkre mind a konferencián, mind a tanulmánykötetben elsősorban Leonyid Alekszandrovics Szitnyikov előadása, illetve írása tart számot. Mindkettő rokon téma, a szibériai könyvnyomtatás nyugati, európai kapcsolatait tárgyalja. Tanulmányából (*A nyugat-európai könyv Szibériában a XVIII. század második felében*) kiderül, hogy a „nyugati könyvek” korántsem csupán importot, idegen nyelvű kiadványokat jelentenek, hanem gyakran a különféle okokból tartósan Szibériában élő nyugat-európaiak oroszul is publikált munkáit. Permben német lutheránusok, Irkutszkban katolikusok dolgoztak, és nem elhanyagolható a rendszeresen Szibériát látogató üzletemberek száma sem. A permi kormányzóságban a nyolcvanas évektől németek, osztrákok (!) vagyis „ceszarec”-ek, olaszok és angolok éltek, akiknek különböző mértékben és érdeklődési körben, de mindenképpen szükségük volt könyvekre, sőt gyermekeik számára tankönyvekre is. (Érdekes, hogy egykorú utazók feljegyzései szerint a külföldi „vendégmunkások” gyermekeinek jórésze elfelejtette anyanyelvét, és tört oroszszággal beszélt). A vezető beosztásokat ellátó orosz katonatisztek és tisztviselők is több idegen nyelven olvastak, sőt a világnyelveken kívül sokan tudtak hollandul, finnül, lengyelül, észtül és egyéb nyelveken is. Ugyancsak jelentős könyvigénye volt a 12 éves kijevei egyházi akadémiaát végzett szibériai papoknak, akik latin, görög, lengyel, francia és német nyelvtudással tértek vissza szülőföldjükre. Számottevő volt e szempontból a Tobolszkban élő mintegy 900 főnyi svéd kolónia is. A XVIII. század nyolcvanas éveiben hivatalosan is folyt idegen nyelvtanítás Szibériában, és a helyi egyházi tanintézetekben tantárgy volt a fordítás is. Mindeme igények kielégítéséhez jelentős példányszámú nyugati könyvre volt szükség.

Szitnyikov különböző szemináriumai és kormányzói könyvtárakból származó könyvek possesszor-bejegyzéseiből és proveniencia-adataiból igyekszik megrajzolni a nyugati nyomtatványok szibériai útját. Eddigi kutatásai során 500 címet sorolt fel a XVIII. század utolsó két évtizedéből, ami 1000-nél több kötetet jelent. Aranyszájú Szent János Omnia operája, Rousseau munkái és Voltaire-kiadások vannak a listán, de számos történelmi-teremtészetudományos mű is. Utazók, kereskedők, magánszemélyek vitték a könyveket Szibériába, amelynek művelődési képe jelentősen módosul Szitnyikov és társai kutatásai nyomán. A hatalmas országrész már két évszázaddal ezelőtt is sokkal előbb szellemi kapcsolatban volt a nyugati világgal, mint azt a művelődéstörténetben korábban állították.

A novoszibirszki kutatók folytatják a régi szibériai, főleg magánkönyvtárak anyagának feldolgozását. Jelenleg még a munka elején tartanak, és minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy néhány hungarikum is felbukkan majd gyűjtéseikben.

KÁFER ISTVÁN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1983-ban

Rövidítések

GK	– Geodézia és Kartográfia
It	– Irodalomtörténet
ItK	– Irodalomtörténeti Közlemények
KG	– Kisgrafika
KGy: Életem	– Kállai Gyula: Életem törvénye (Visszaemlékezések) Bp. 1980, Kossuth
Ktáros	– A Könyvtáros
Kv. Kvt.	– Könyv és Könyvtár
MG	– Magyar Grafika
MKsz	– Magyar Könyvszemle
MS	– Magyar Sajtó
Orv. Hetil.	– Orvosi Hetilap
Orv. Könyvt.	– Orvosi Könyvtáros
OSZK Évk. 1980.	– Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Budapest 1982.
Ráday Évkönyv II	– A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. Budapest 1982.

Általános és elvi kérdések

- BORSA Gedeon: A 16. századi nyomtatványok átfogó regisztrálásának terve. = OSZK Évk. 1980. 131–151.
- PÁPAY Gyula: A kartográfiatörténet korszakolásának módszertani kérdései. = GK 1983. 344–348.
- SOMKUTI Gabriella: A könyv- és könyvtár-történeti kutatások fóruma a Magyar Könyvtárosok Egyesületében. = Ktáros 1983. 280–283.
- VOIT Krisztina: A két világháború közötti magyar nyomdászat és könyvtörténet-írás forrásainak feltáró munkálatairól. = MG 1983. 2. sz. 60–62.

Bibliográfiák, repertóriumok

- ALMÁSYNÉ KOVÁCS Éva – KOVÁCS Katalin: Az Orvos Könyvtáros kumulált név- és tárgymutatója. 1961–1980. = Orv. Könyvt. 1982. (Különszám) 1–82.
- BORNEMISZA Lászlóné: A Kritika 15 éve. Repertórium 1963–1977. Bp. 1982, FSZEK. 291 l.
- ECSEDY Andorné – GÁLICZKY Éva: A Társadalmi Szemle 10 éve 1972–1981. Repertórium. Bp. 1983, FSZEK. 275 l.
- GÁL Tamás: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyveinek repertórium 1907–1976. Bp. 1982, FSZEK. 171 l.
- HELTAI János: A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben. = MKsz 1983. 415–422.
- KATONA Júlianna, M.: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium 1907–1918. (Szerk., előszó Voit Krisztina). Bp. 1982, Művelődéskutató Intézet. 155 l.
- KOROMPAI Gáborné: Dr. Csúry István szakirodalmi munkássága. = Kv. Kvt. 1982. XXX–XLII.
- KOROMPAY Gáborné: Régi okiratok és levelek tára 1905–6. Repertórium. Debrecen, 1982, KLTE Könyvtára. 26 l.

- KÖRMENDY Kinga:** A Széchényi Múzeum anyaga és Vizota Gyula hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában. = *Magyar Tudomány* 1983. 786–789.
- KŐSZEGFALVI Ferenc:** Pótlások a megyei sajtóbibliográfiához (1949-ig). = *Csongrád Megyei Könyvtáros* 1983. 1–2. sz. 8–11.
- KŐSZEGFALVI Ferenc:** Puszták népe (1946–1948) repertórium. Szeged, 1981. 50 l.
- LAKATOS Éva:** Magyar irodalmi folyóiratok. Napló – Panoráma. Bp. 1981. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei A. sorozat 17–19) 1471–1796.
- LAKATOS Éva:** Magyar irodalmi folyóiratok. Pápa – Regényvilág. Bp. 1983. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei A. sorozat 20–22) 1797–2068.
- A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája** 1978. Főszerk. **PAJKOSSY György**. Szerk. **LICHTMANN Tamás**. Bp. 1982, Országos Széchényi Könyvtár. 478 l.
- A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája** 1979. Főszerk. **PAJKOSSY György**. Szerk. **NÉMETH S. Katalin**. Bp. 1983, Országos Széchényi Könyvtár. 503 l.
- VARGHA Kálmán–V. WINDISCH Éva:** A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 6. köt. 1905–1945. Személyi rész I. Bp. 1982, Akadémiai Kiadó. 959 l.
- PESTI Ernő:** Az Est-lapok 1920–1939. Repertórium. Az Est, Magyarország, Pesti Napló 1920–1924. Bp. 1982, Petőfi Irodalmi Múzeum. XVI, 311 l.
- PRAZNOVSZKY Mihály:** Nógrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1846–1978. Salgótarján, 1982 [! 1983], Balassi Megyei Könyvtár. 277 l, [27] t.
- Régi Magyarország Nyomatványok** 2. 1601–1635. [Szerk. **BORSA Gedeon** és **HERVAY Ferenc**]. Bp. 1983, Akadémiai Kiadó. 855 l, [74] t.
- SZÉLL Margit:** Teológia negyedévi folyóirat (repertórium) 1967–1982. Bp. 1982, 16 l.

Cenzuratörténet

- CSIKESZ Ferenc:** Mit hagyott ki a cenzúra Mikecs László Csángókjából 1941-ben. = *Confessio* 1982. 2. sz. 104–112.
- FRIED István:** Pompéry János, a cenzúra és a horvátok. = *MKsz* 1983. 184–185.
- FÜLÖP Géza:** A magyar könyvkultúra a két világháború között és a felszabadulás után. = *MG* 1983. 1. sz. 71–73.
- MARKOVITS Györgyi:** Az irodalom rejtett arca. [Riporter]: **TÓBIÁS Áron**. = *Olvasó Nép* 1983. tavasz. 76–82.
- MEDVIGY Endre:** Sinka István, a lángoló cselédházak és az ügyészség. = *Forrás* 1983. 8. sz. 54–62.
- SZELESTEI N. László:** Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek) = *MKsz* 1983, 292–304.
- VARGA Sándor:** A selejtlista: 1950. = *It* 1983, 471–488.

Nyomdatörténet

Több évszázadot átfogó művek

- BORSA Gedeon:** Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás. = *MKsz* 1983. 208–209.
- KIRÁLY Péter:** *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848*. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó. 503 l. A magyar nyomdaipar. = *Papíripar* 1982. 109–119.
- MAUTNER József:** Százötven éves Kaposvár nyomdaipara. Kaposvár, 1982 [! 1983]. [a Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat Szakszervezeti Bizottsága]. 74 l, [3] t.
- SZÁNTÓ Tibor:** A betű. A betűtörténet és a korszerű betűművészet áttekintése. 4. kiad. Bp. 1982, Akadémiai Kiadó, 544 l, 1 t.
- PAVERCSIK Ilona:** A löseai Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. II. rész. = *OSZK Évk.* 1980. 349–473.
- PAVERCSIK Ilona:** A XVII.–XVIII. századi könyvművészet műhelyéből. 2. rész. = *MG* 1982. 5–6. sz. 102–107.

15. század

- BORSA Gedeon:** A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnymtatványkatalógusa. = *MKsz* 1983. 111–116.
- GÁRDOS Miklós:** *Nyomda Budán*. = *MG* 1983. 3. sz. 48–51.

16. század

- BORSA Gedeon: Albert Grawer munkája két kiadásának problémája. = MKsz 1983. 409–414.
- BORSA Gedeon: Bibliográfiai adalékok korai magyar nyelvű perikópáskönyvekhez. = MKsz 1983. 404–409.
- BORSA Gedeon: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. = ItK 1983. 48–58.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: Huszár Gál újabban felfedezett énekeskönyvének tanulmányai. = Confessio 1982. 4. sz. 50–59.
- FJODOROV, Alekszandr: Testvéreimért, szeretteimért. Ivan Fjodorovról, az első orosz nyomdászról. Ford. GÁLVÖLGYI Judit. Szovjet Irodalom 1983. 11. sz. 150–153.
- HRENKÓ Pál: Honterus 450 éves térképe Erdélyről. = GK 1983. 109–118.
- HUSZÁR Gál: A keresztényi gyülekezetekben való isteni dicheretec + Kálmán-ceshi Márton: A keresztényi gyülekezetben való regveli enklesec (Óvár–Kassa Debrecen) 1560. Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta BORSA Gedeon. Budapest 1983, Akadémiai Kiadó. [184 + 40] lev.
- KÜKEDI József: A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratfőredékei tükrében. = MKsz 1983. 370–382.
- TÉGLÁSY Imre: Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában. Zsámboky János [trans.]: Demetrii Pholerei de epistolis doctrina. Item rhetoricae, dialecticaeque svmma Ioan[nis] Sambvci P[annonii]. Antverpiae, MDLXVII. Plantinus. [30] fol. 16° = MKsz 1983. 45–48.
- SZABÓ András: Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban. = OSZK Évk. 1980. 233–242.
- UBRIZSY Andrea: Magyar földrajzi nevek két XVI. sz-i németalföldi könyvben. = Földrajzi Közlemények 1983. 130–131.
- VÁSÁRHELYI Judit: Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből = MKsz 1983. 264–272.
- VELCsov Mártonné: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben = Néprajz és Nyelvtudomány XXII–XXIII. Szeged 1978–1979. 47–70.
- ZEMAN László: Gyulai Torda Zsigmond élete és munkássága = MKsz 1983. 102–110.
- ZSÁMBOKI László: Agricola-elsőkiadások a selmeci műemlékkönyvtárban. = Bá-

nyászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1982. 287.

17. század

- BENDA Kálmán: Lipsiai Pál levele 1619-ből. = Ráday Évkönyv II. 179–181.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: Szilvás-Újfalvi Imre helye a zenetörténetben. = Ráday Évkönyv II. 57–73.
- CSONKA Ferenc: Újabb adatok Bocatius (?) egyik rópiratához. = MKsz 1983. 171–181.
- ECSÉDY Judit, V.: Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó műveiben. = MKsz 1983. 272–278.
- HELTAI János: Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléséről. = MKsz 1983. 279–282.
- KIRÁLY László: Két Bocatius mű a genfi Egyetemi Könyvtárban. = MKsz 1983. 397–404.
- PAVERCSIK Ilona: Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz. = MKsz 1983. 282–286.
- PRAŽAK, Richard: Szenci Molnár Albert Prágában. = Ráday Évkönyv II. 182–187.
- SÖPTEI István: A sárvári könyvsajtó és rekonstrukciója. = MG 1983. 5. sz. 73–76.
- ZSIGMONDY Árpád–ZSIGMONDY Árpádné: Adalékok két 17. századi naptárhoz. = MKsz 1983. 181–182.

18. század

- HOLL Béla: A nagyszombati egyetemi vizsgázók kiadványait szabályozó rendelet 1703-ból. = MKsz 1983. 286–292.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Töltési István nyomdája és a komáromi kalendárium 1705–1721. In: Ujj kalendariom, melyet Christus Urunk születése után való 1711. esztendőre írt Neubart János ... Hasonmás kiadás. Tatabánya, [1982]. [98] lev.

19. század

- BARTHA Lajos, ifj.: Újabb adatok Lipszky János életéhez és munkásságához. = Hadtörténeti Közlemények 1983. 624–636.
- BORS Jenő: Typographie de Jean Herz á Pest = Mikrobibliofilok 1983. 2. (50.) sz. 1–3.
- NAGY Zoltán: A magyar betűöntés a 19. században. Budapest, 1982, Miniatűr könyvgyűjtők Klubja. 137 l.

SZABÓ Péter: Gyászjelentések a 19. században és a 20. század elején. = *Ars Hungarica* 1983. 1. sz. 87–92.

VERES László: A miskolci nyomdászat kezdetei 1812–1838. = *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 1981. 77–89.

20. század

ABLAKA István: A nyomdászat múltja, jelene Kecskeméten és Bács-Kiskun megyében. = *MG* 1983. 3. sz. 69–71.

Az Athenaeum Nyomda második rekonstrukciója. Budapest, [1982]. 208 l. Minikönyv.

BALOG Miklós: Egy évszázad mezsgyéjén. Jubileumi emlékezés. = *MG* 1982. 5–6. sz. 1–6.

BATA Imre: A Kner Nyomda és az írók. = *Új Auróra* 1983. 1. sz. 99–105.

HAIMAN György: Iparművészet és nyomdászat. 1882–1982. Bp. 1982. 145 l. + [32] t. Minikönyv.

HAIMAN György: Knerék korunk iparművészeti mozgalmában. = *ItK* 1983. 276–283.

HAIMAN György: A századforduló munkásművelődéséhez. = *MG* 1983. 3. sz. 58–59.

LÉVAY Botondné: A Kner Nyomda szellemi kapcsolatai. = *Új Auróra* 1983. 1. sz. 105–111.

Kiadástörténet

Több évszázadot átfogó művek

BENDA Kálmán: A magyar történeti forráskiadás múltja és mai helyzete, 1. = *Levéltári Közlemények* 1979. 163–173.

A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai, 1780–1848. Gyűjt., összeáll. és ismertetőkkal ell. **VERESS** Endre; [vál., sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt írta és a dokumentumok ismertetőit átd. **DOMOKOS** Sámuel]. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó 465 l.

KIRÁLY Péter: Der ruthenische Buchverlag in Ungarn und die Universitätsdruckerei von Ofen. = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Historica Tomus XXI*. Bp. 1981. 13–22.

KÜRTHY András: A 175 éves Ricordi zene-műkiadó történetéből. = *MKsz* 1983. 384–392.

SZÁNTÓ György Tibor: Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből. Bp. MTA Könyvtár 1983. 120, [7] l.

MALATYINSZKY József: A Kner Nyomda centenáriumi ünnepegsorozata. = *MG* 1982. 5–6. sz. 7–17.

(**MALATYINSZKY József**–**PETŐCZ Károly**–**SZABÓ Ferenc**): Egy évszázad mezsgyéjén. A Kner Nyomda gyomai és békéscsabai üzemeinek története. [Gyoma] 1982, Kner Nyomda. 266 l.

Monumenta literarum. A világirodalom kisebb remekművei legkiválóbb műfordítóink új fordításaiban. 1–2. sorozat. (Szerk. és sajtó alá rendezte **KIRÁLY György**, a könyvdszettek tervezte **KOZMA Lajos**.) Hasonmás kiadás. Az újra kiadást **HORVÁTH Tibor** és **PETŐCZ Károly** gondozta. Budapest, 1982, Magvető Kiadó 2 db, 24 füzet.

PETŐCZ Károly: A hagyományok védelmében. = *Új Auróra* 1983. 1. sz. 113–120.

SZABÓ Ferenc: Békés megye és a Kner Nyomda. = *Új Auróra* 1983. 1. sz. 120–128.

SZAKÁCS Rudolfné: A Dürer Nyomda kialakulása. = *Könyvtári Jegyzetek* 1982. 3. sz. 12–18.

TÁRKÁNYI Imre: A Globus Nyomda. = *MG* 1982. 5–6. sz. 81–88.

TOLNAI Gábor: A betű poétája (Kner Imréről). = *ItK* 1983. 284–290.

Zeitstil und soziale Funktion der Buchkunst: Faksimile-Ausgabe der „Betrachtungen“ 1927 von Imre Kner, Einleitung von György HAIMAN. Bp. 1982, Ungarische Nationalkomitee der IBA Gyoma [etc.] Kner. 12, 19 l.

TÓTH Béla: Református kollégiumaink tan-könyvei a 16–17. században. = *Kv. Kvt. XIII.* 1982. 43–64. + 12 ill.

16. század

HAVAS László: Platónról a „görög reneszánszig” (Sambucus szövegkiadói tevékenységétől a modern filológiáig). = *Kv. Kvt. XIII.* 1982. 111–119.

NEMESKÜRTY István: Telegdi felelete újabb megvilágításban. = *ItK* 1983. 137–141.

SZAKÁLY Ferenc: Adalékok Szegeci Kis István és Skaricza Máté életéhez. = *Ráday Évkönyv II.* 159–178.

17. század

BÓTA László: A Balassi-Rimay versek első kiadásának keletkezéséhez. = *ItK* 1983. 173–188.

HAIMAN György–**BALLÉR Piroska:** „Meggyeztetvén a három kollégiumokat...”

- Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról I–II. = MKsz 1983, 21–31, 321–331.
- HELTAI János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. = OSZK Évk. 1980. 243–347.
- MOLDOVÁN Vilmos: Dávid könyvének bevezetési problémái Szenci Molnár Albert bibliakiadásában. = Theológiai Szemle 1983. 1. sz. 11–14.
- NEMESKÜRTY Harriet: Egy Zrínyi gyászbeszéd két különböző kiadásáról. = MKsz 1983. 49–57.

18. század

- BENDA Kálmán: A felvilágosodás és a parasztság műveltsége a XVIII. századi Magyarországon. = Helikon 1982. 533–539.
- FRIEDRICH Ildikó: XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága. = MKsz 1983. 32–41.
- SZABÓ Botond: Szilágyi Sámuel nyomtatott munkái és tankönyvkiadásai. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 101–109.
- SZELESTEI N. László: Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon. = OSZK Évk. 1980. 475–516.

19. század

- MÉSZÁROS István: Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei. = MKsz 1983. 129–137.
- MÉSZÁROS István: A tankönyvíró Kazineczy = ItK 1982. 527–538.
- PÁL Endre–FEKETE István: Művelődéstörténeti adatok egy 1803. évi előfizetési névjegyzék alapján. = Ráday Évkönyv II. 198–202.
- SZÁNTÓ György Tibor: A régi Akadémia könyvkiadáspolitikai törekvései. = Fejér Megyei Szemle 1982. 1. sz. 51–55.

20. század

- BECSEI József–KÖTELES Lajos: Áttekintés a Békés megyei könyvkiadásról. = Békési Élet 1983. 457–461.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

- FRIED István: A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. (XVIII. század, XIX. század első fele) = MKsz 1983. 89–101.
- HAJNALNÉ SIMONYI Eszter–CSABA Józsefné: A Bányászati és Kohászati Lapok története = Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat 1983. 26–30.

- BECSEI József–KÖTELES Lajos: A Békés megyei könyvkiadás szerepe a megye szellemi életének fejlődésében. = Baranyai Művelődés 1982. 3. sz. 30–33.
- CSERÉPFALVI Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései (Bp.) 1982, Gondolat Kiadó 483 l. [24] t.
- DANKÓ Imre: Könyvkiadás, könyvtárhasználat és kutatómunka a múzeumban. = Baranyai Művelődés 1982. 3. sz. 58–65.
- HUBER Kálmánné: A „Helyi Könyvkiadás Magyarországon 1957–1982” c. könyvkiállítás. = Baranyai Művelődés 1983. 2. sz. 63–70.
- KOLLIN Ferenc: A Malik könyvkiadó. Bp. MKKE ÁKV 1983. 43 l.
- LÁZS Sándor: Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürügyén. = MKsz 1983. 345–365.
- LÉVAY Botondné–HATMAN György: A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944. Bp. 1982, Akadémiai Kiadó 2 db. 308, 366 l.
- MOLDVAY Győző: „Egy könyvkiadó feljegyzései” Vonások Cserépfalvi Imre portréjához. = Hevesi Szemle 1983. 3. sz. 4–6.
- NEMESKÜRTY István: „Akik szívükben fiatalok tudtak maradni.” Ifjúsági könyvsorozat a harmincas évekből. = Budapest 1982. 11. sz. 20–23.
- PÁRCZER Ferenc: Nehéz születés. Adalékok a magyar könyvkiadás felszabadulás utáni történetéhez (1950–1956) = It 1983. 460–471.
- PETŐCZ Károly: A nem hivatásos (vidéki?) könyvkiadásunkról. = MG 1983. 4. sz. 63–70.
- SÁNDOR László: A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1918–1980-ig. = MKsz 1983. 186–194.
- Szász Anna Mária H.: Belépő a világirodalomba? Az amerikai Twayne-kiadó könyvei magyar írókról. = It 1982. 930–939.

- KÓKAY György: Görög Demeter. = Honismeret 1983. 6. sz. 11–14.
- NYAKAS Miklós: Hajdúböszörmény sajtótörténete. Hajdúböszörmény 1982 [! 1983]. 76 l.
- SONKOLY István: A Budapesti Szemle zenei vonatkozású közleményei. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 67–82.

18. század

- KÓKAY György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó 234 l.
- KÓKAY György: Egy Bessenyei mű sajtó-visszhangja 1773-ban. = MKsz 1983. 182–183.

19. század

- BATÁRY [!] Gyula: A hazai orvosi sajtó-referálás kialakulása a „Tudományos Gyűjtemény” hasábjain = Orv. Kvt. 1983. 1. sz. 73–77.
- BATÁRI Gyula: Az orvosi sajtóreferálás kezdetei Magyarországon. = Orv. Hetil. 1982. 2611–2613.
- BATÁRI Gyula: Hirdetési lap a XIX. század közepén. = Propaganda, Reklám 1983. 2. sz. 16–18.
- BATÁRI Gyula: Ipari, műszaki folyóiratok Magyarországon a XIX. században = Technikatörténeti Szemle XIII. 1982. 213–230.
- BATÁRI Gyula: Joó János „Hétlapok” című ipari lapjáról. = Technikatörténeti Szemle XIII. 1982. 107–114.
- HORVÁTH Zoltánné–KONKOLY Miklós: Bimbófűzér (1856–1870). A szombat-helyi főgymnasium diáklapja. = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1981. 1. sz. 23–32.
- JEMNITZ János: A Die Neue Zeit (1883–1917). = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv 1983. (Bp.) 1982, Kossuth Kiadó 153–161.
- KÁLNOKI KIS Tamás: Egy nevezetes sajtó-per története és a politikus Orbán Balázs. = Honismeret 1983. 4. sz. 14–17.
- LENGYEL Márta, S.: Egy év Julian Chownitz kanyargós pályafutásából. = Helikon 1982. 1. sz. 69–78.
- LENKEY István: Kézírtas irodalmi diákújság a debreceni kollégiumban. (Heti Közölny 1857–1896) = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 8. 1981. 35–48.
- MIKLÓSSY János: Új Magyar Múzeum. = OSZK Évk. 1980. 539–555.
- NAGY Lajos: A magyar jogi folyóirati irodalom fejlődésének vázlata. 1. = Állam-és Jogtudomány 1982. 1. sz. 125–136.
- NÉMETH G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig. Bp. 1981, Akadémiai Kiadó 429 l.
- REJTŐ István: Mikszáth Kálmán és a Magyar Hírlap. = MKsz 1983. 332–344.

- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Laura – 1824. = Új Forrás 1983. 1. sz. 79–80.
- TARR László: Régi könyvatosok. = Jelkép 1983. 146–150.
- VÁG Ottó: Early journals on pre-school education in Hungary = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Paedagogica et Psychologica Tomus VII. Budapest 1982. 195–202.
- VÉGH Oszkár: Száz év a szakszervezeti sajtó történetéből. = Szakszervezeti Szemle 1982. 6. sz. 70–77.
- VÉGH Oszkár: Száz év a szakszervezeti sajtó történetéből. II–IV. = Szakszervezeti Szemle 1983. 1. sz. 75–83., 3. sz. 65–71., 5. sz. 68–77.

20. század

- BARTÓK Albert: Rákosligeti újságírás. = Budapest 1983. 3. sz. 36–37.
- BATÁRI Gyula: Schmidt Béla és az erdélyi Magyar Népegészségügyi Szemle. = Orv. Hetil. 1982. 2737–2738.
- BOTKA Ferenc: Jelszótól a világgépig. Tanulmányok és cikkek a magyar szocialista irodalom történetéből (1919–1945). Bp. 1982, Kossuth Kiadó 23–167.
- BOTLIK József: A hűség őrhelyén. A pozsonyi Irodalmi Szemle huszonöt évéről. = Napjaink 1983. 9. sz. 24–28.
- FÁBIÁN Éva: 100 éves az első magyar nyelvű kémiai folyóirat a „Vegyteni Lapok” = Magyar Kémia 1982. 412–414.
- FARAGÓ Éva: Vészi József és a Budapesti Napló. = Budapest 1983. 6. sz. 34–36.
- FEHÉR Imre: Szélpál Árpád fényképes szociográfiai riportjai a Népszavában (1929–1933) = Jászok 1983. 1. sz. 31–39.
- GREZSA Ferenc: Juhász Gyula és a Nyugat. = Napjaink 1983. 5. sz. 21–23.
- HEVERDLÉ László: A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája. = MKsz 1983. 138–153.
- HUBER Kálmán: A Symposion és köre (1924–1928) = MKsz 1983. 243–250. Irodalmi kurír és előzménye 1931–32. Szolnok 1982, Versegly Ferenc Megyei Könyvtár. [230] l. Facsimile.
- KÁLLAI Gyula: A Népszava karácsonyi száma. = KGy: Életem 277–282.
- KÁLLAI Gyula: A szerkesztőség élete = KGy: Életem 109–122.
- KÁLLAI Gyula: A Tovább = KGy: Életem 67–86.
- KLUKOVITSNÉ PARÓCZY Katalin: A Szegedi Napló Móra Ferenc főszerkesztősége idején, 1913–1919. Szeged 1981 [! 1983]. JATE 86 l.

- KOSÁRY Domokos: A magyar sajtó megszületése. = MG 1983. 51–56.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Délsziget 1946–1947. (Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története) = MKsz 1983. 154–164.
- LAKOS Sándor: A Béke és Szocializmus 25 éve. = Pártélet 1983. 10. sz. 33–34.
- LENGYEL András: Mórícz Zsigmond levele Buday Györgyhöz. = Somogyi Könyvtári Műhely 1983. 1. sz. 44–45.
- MÁTÉ György: Az Új Márciust lapozva. = MS 1983. 12. sz. 18–20.
- MÁTÉ György: Emlékezés Gyáros Lászlóra. = MS 1983. 9. sz. 23–27.
- NEMESI László: „Minő impertinencia” Achim L. András halála a korabeli sajtó tükrében. Békéscsaba 1981, TIT Békés megyei Szervezete. 22 l.
- NEUVIRTH László: A Fogtechnikai Szemle öt évtizedének története. = Fogtechnikai Szemle 1983. 1. sz. 28–29.
- ÓNODI László: Az avantgarde művészet a bécsi Ma című lapban. = Literatura 1982. 261–278.
- OTTLIK Géza: A Nyugatról. = Ottlik Géza: Próza. Bp. 1980, Magvető Kiadó 215–230.
- PÁLMAI Kálmán: Arany és a Nyugat. = Új Írás 1983. 1. sz. 114–120.
- PÁRCZER Ferenc: Történetek a „Szikra” nagy korszakáról. = Kritika 1981. 2. sz. 16–17.
- PÉTER László: A Délmagyarország fordulópontjai. = Jelpék 1983. 136–145.
- P[éter] L[ászló]: Dettre János publicisztikájához. = Somogyi Könyvtári Műhely 1983. 1. sz. 48–50.
- PÉTER László: Juhász Gyula elfelejtett cikksorozata. = Somogyi Könyvtári Műhely 1983. 1. sz. 6–21.
- PRAZNOVSZKY Mihály: Salgótarján és sajtója a harmincas években. = Pálócföld 1983. 2. sz. 42–47.
- RÉV Miklós: A magyar riportfotó 1945 után. Beszélgetés. [Riporter Horváth Bálint] = Fotó 1983. 1. sz. 14–18.
- RITTER Aladár: „Szekszárdon szerkesztetem” = MS 1983. 10. sz. 22–25.
- SALAMON Konrád: A Soli Deo Gloria Magyar Útja és a népi mozgalom kezdetei. = Confessio 1982. 4. sz. 18–30.
- SIMON Mária: Balogh Edgár tevékenységének kezdete Erdélyben. = Tudományos Szocializmus Tanszék Közleményei. 4. Bp. 1982, ELTE TTK. 187–210.
- SZALAI János: A Tolna megyei sajtó kistükré. [Szekszárd, 1983]. 24 l, 17 t. Minikönyv.
- SZOMBATHY Viktor: Az ősbivalytól a szóbuborékig. = Budapest 1983. 6. sz. 38–41.
- TÖTTÖS Gábor: A Tolna Megyei Hírlap története. = Tolnai Könyvtáros 1982. 2. sz. 35–40.
- TRENCSENYI Tibor: A 125 éves Orvosi Hetilap, és szerkesztése az újraindulás óta. = Orv. Hetil. 1982. 3179–3185.
- TURCZEL Lajos: Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról. (Bratislava, 1982.), Madách Kiadó—Szépirodalmi Kiadó 83–142.
- VÁRADY STERNBERG János: Jászi Oszkár levelezése Nyikolaj Rubakirival. = MKsz 1983. 393–396.

Könyvillusztráció, könyvkötészet

- AGAMIROVA, Anna: Illusztrációk az „Első Péter”-hez. Ford. WEISZ Györgyi. = Szovjet Irodalom 1983. 1. sz. 181–183.
- CZENNERNÉ WILHELMB Gizella: „Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben” illusztrációi és illusztrátorai. = Folia historica 9. 1981. 59–77.
- CSEJDY Virág: Szép gyermekkönyvek egy régi gyermekkönyv-kiállításon 1921-ben. = MG 1982. 5–6. sz. 65–78.
- Petőfi kiadások és illusztrációk. Kiállítás a költő 160. évfordulója alkalmából. Kiskőrös 1983, Városi Tanács. 16 l.
- PAVERCSIK Ilona: A löcei könyvillusztrálás a 17–18. században. = Művészet-történeti Értesítő 1982. 195–206.
- PETŐCZ Károly: A Kner Nyomda variálható nyomdai dtszei. = MG 1982. 5–6. sz. 18–29.
- ZSOLDOS Benő: A könyvkötőipar fejlődése. = MG 1982. 5–6. sz. 131–133.

Könyvművészet

- BORS Jenő: A Csíki Klastrom kiskönyve 1791-ből. = Mikrobibliofilok 1983. 4. (52.) sz. 1–4.
- Dreissig Jahre der ungarischen Buchkunst, 1952–1982. Einl. Béla KÖRPECZI, Miklós PÁL; [Hrsg.] Vereinigung der Ungarischen Verlage und Buchvertriebsunternehmen. Bp. 1982. [38] l.
- FÜLÖP Géza: Baloldali könyvkultúra és modern könyvművészeti törekvések a dua-

lizmus idején. A Tanácsköztársaság könyv-
kultúrája. = MG 1982. 5–6. sz. 53–55.
PETŐCZ Károly: Képzőművészet a könyv-
művészetben. = Új Auróra 1982. 3. sz.

49–59.
Szántó Tibor könyvtervező tipográfus ki-
állítás a Vigadó Galériában. [Bp. 1982.]
[79 l.]

Bibliofilia, könyvgyűjtés

BORS Jenő: Két régi magyar minikönyv
sorozatról. = Mikrobibliofilok 1983. 3.
(51.) sz. 6–8.
FEJÉR Leontin: Egy magyar természet-
tudós könyvtára a századfordulón. [Pető
Gyuláról] = Földtani Tudománytörté-
neti Évkönyv. VIII. 1979. Bp. 1981.
115–125.
HARASZTI Erika Ágnes: 1800 előtti magyar
vonatkozású kiadványok a Milkovich-
Zámory különgyűjteményben. = MKsz
1983. 80–85.
Kemény Gábor (1883–1948). Külön-
gyűjtemény. (Összeállította GRÁBERNÉ
Bózsé Klára, Kaszás Árpádné, PECHÓ
Zoltánné). Budapest, 1983, (Országos)
Pedaogógiai K(önyvtár és) M(úzeum)
253 l.
KOVÁCS Anna: Nagy Iván könyvtára mint
egy művelődési eszmény bizonyítéka. =
Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 8.
1982. 209–241.
KOVÁCS Sándor, V.: Balassi Bálint antik
olvasmányaihoz. = MKsz 1983. 170–
171.
KOÓS Judith: A Rádayak könyvgyűjtemé-
nyének kialakulása és könyvművészeti
ritkaságai. = Ráday Évkönyv II. 97–
120.
LENKEY István: Ex libris élet Debrecenben
1944-ig. = KG 1981. 5–9.

MÁRKUS Istvánné: Orvosi és gyógyszerési
ex librisek. = Múzeumi Kurír. 39. 1982.
105–112.
MONOK István: Csanaki Máté könyv-
jegyzéke. = MKsz 1983. 256–263.
NÉMETH S. Katalin: Magyar vonatkozású
bécsi kéziratok XVIII. századi katalógu-
sa. = MKsz 1983. 66–80.
PAJKOSSY Györgyné: Ellebodus és baráti
körének könyvei az Egyetemi Könyvtár-
ban. „Nicasi Ellebodic Casletani et
amicorum” = MKsz 1983. 225–242.
PÉTER László: A Vasváry-gyűjtemény a
szegedi Somogyi-Könyvtárban. = Hun-
garológiai Értesítő 1982. 1–4. sz. 602–
605.
SEMSEY Andor: Ex libris és heraldika. =
KG 1982. 1–4.
SEMSEY Andor: Ismeretlen régi magyar ex
librisek a Matica Slovenská gyűjtemé-
nyében = KG 1982. 30–32.
SEMSEY Andor: Újabb adatok az első
magyarországi ex libris történetéhez. =
KG 1981. 54–55.
VADAS József: Book-plates are in again =
New Hungarian Quarterly 1983. 91. sz.
174–177.
WEINER, Piroska: Belgische, holländische
Exlibris und Kleingraphik. = Ars
decorativa 1982. 145–162.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

BENEDEK Jenő: Egy évszázad a műszaki
haladás szolgálatában. = Tudományos
Műszaki Tájékoztató. 1983. 268–278.
BORSA Gedeon: Könyvtörténeti kiállítás
Zágrábban. = MKsz 1983. 308.
HENNING, Hans: Die Bibliothek der Nation-
alen Forschungs- und Gedenkstätten.
Vergangheit und Gegenwart der Zentral-
bibliothek der deutschen Klassik. =
MKsz 1983. 197–208.
HERNER János–MONOK István: A magyar
könyvkultúra múltjából. Iványi Béla
cikkei és anyaggyűjtése. Szeged 1983,
JATE BTK. 648 l.
JÜGELT, Karl-Heinz: A helytörténeti gyűj-
tés és bibliográfiai munka történeti előz-

ményei, a rostocki egyetemi könyvtár
feladatai a regionális vonatkozású iroda-
lom gyűjtése terén. = Kv. Kvt. XIII.
1982. 191–201.
KANYAR József: Somogy vármegye könyv-
tárának története (1816–1950). =
Somogy megye múltjából. Levéltári Év-
könyv. 1983. 163–195.
KERESZTURY Dezső: Híres magyar könyv-
tárak. Bp. 1982, RTV-Minerva Kiadó
138 l.
MISÓCZKI Lajos: A Gyöngyösi Műemlék
Könyvtár. = Az Egri Múzeum Évköny-
ve XVIII. 1980–1981. 1981. 193–218.
OJTOZI Eszter: Az Osztragi Biblia két pél-
dánya a Nyíregyházi Görögkatolikus
Hittudományi Főiskola Könyvtárában.
= Kv. Kvt. XIII. 1982. 121–135.

SIMAY Norbert: Bemutatjuk a Zeneművészeti Főiskola Könyvtárát. = Ktáros 1983. 158–162.

SKALICZKI Judit: Bemutatjuk a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár zenei gyűjteményét. = Ktáros 1983. 214–217.

15–18. század

CSAPODI Csaba: A Corvina Könyvtár és a könyvkultúra. = Olvasó Nép 1982. tél 51–71.

CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Amit a korvinákról rosszul tudunk. = História 1983. 1. sz. 14–15.

KÖRMENDY Kinga: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században. = MKsz 1983. 1–20.

PÁKOZDI István: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. I–V. = Új Forrás 1983. 2. sz. 78–81.; 3. sz. 79–81.; 4. sz. 95–96.; 5. sz. 95–96.; 6. sz. 95–96.

SCHMIDMAIER, Dieter: Michael Denis als Bibliothekspädagoge = Kv. Kvt. XIII. 1982. 149–158.

19. század

BATÁRI Gyula: A zürichi magyar egyesület könyvtára a XIX. században = Ktáros 1983. 175–176.

KÓKAY György: Bessenyei utolsó kéziratainak sorsa. = MKsz 1983. 382–384.

RÓZSA Györgyné: 70 éve halt meg John Shaw Billings. = Orv. Hetil. 1983. 2191–2192.

VILMON Gyuláné: Orvosi közművelődésünk – és könyvtáraink – hőskora. = Orv. Hetil. 1983. 341–344.

20. század

BENEDEK Jenő: Az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár története. 2. rész (1950–1983). Bp. 1983. 358 l., XL t.

BIKÁCSI Lászlóné: Gyermekekönyvtárak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történetében. 2. átd., bőv. kiad. Bp. 1982, FSZEK. 502 l., [20] t.

EMBER Gyula: Népkönyvtárak telepítése a fehérgyarmati járásban. = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1982. 1–2. sz. 14–17.

Fejér megye könyvtárügyének fejlődése dokumentumok tükrében. (1950–1952).

Összeáll. MURÁNYI Lajos. = Fejér Megyei Könyvtáros 1982. 2. sz. 65–81.

HARASZTHY Gyula: Kísérlet az Országos Széchényi Könyvtár anyagi gondjainak megoldására (1924–1928). Könyvaukción. = OSZK Évk. 1980. 155–173.

HEGYI Imre–LOCSMÁNDY Erzsébet: A Központhi Bányászati Múzeum könyvtára. = Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat 1983. 9. sz. 627–630.

KAPU Pál: 75 évvel ezelőtt nyílt meg a hódmezővásárhelyi városi könyvtár. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1982. 3–4. sz. 9–20.

KISS Csaba, Sz.: Tudományos könyvtár kontra városi nyilvános könyvtár (A funkcionális többarcúság értelmezésének zavarai a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történetében). = Kultúra és Közösség 1983. 6. sz. 43–60.

KOVÁCS Ilona: A St. Pauli Baross Gábor Társas és Betegsegélyező Egyesület könyvtárának története, mint az amerikai-magyar együleti könyvtárak egy példája. = OSZK Évk. 1980. 557–588.

Mit tehet a könyvtár? Cikkgyűjtemény egy városi–járásos könyvtár tíz évéről. [Vál. ARATÓ Antal.] Szolnok, 1982. 185 l.

NÉMETH Márta: Vezetési módszerek egy hetven év előtti vitában. = Ktáros 1983. 673–674.

PÉTER László: Somogyi Károly a szabadságharcban. = Ktáros 1983. 608–612.

„Régi óhaja közönségünknek...” Ötven éve vált közkönyvtárrá a székesfehérvári Városi Könyvtár. [Dokumentumok.] Közread. TÓTH György István. = Fejér Megyei Könyvtáros 1983. 1. sz. 55–65.

RÓZSA György: Hogyan legyünk nemzetközi könyvtárosok? Emlékezés a genfi ENSZ Könyvtárra (1969–1976) = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1982. 425–434.

TÓTH Gyula: A szombathelyi könyvtárosképzés két évtizede. = Ktáros 1983. 34–38.

VARGA László: A magyar szövetkezetek és a könyvtárügy. = Ktáros 1983. 43–46.

WIX Györgyné: Az állományi teljességre törekvés lehetőségei és korlátai. (A patriotika gyűjtés hiányainak retrospektív pótlása) = OSZK Évk. 1980. 175–203.

ZSIDAI József: Történeti visszapillantás a könyvtárközi együttműködés magyarországi fejlődésére. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 165–186.

Könyvtárosok, bibliográfusok

- BERECZ Dezső: 90 éve született Geleji Dezső (1893–1969) = Soproni Szemle 1983. 360–363.
- BERECZ Dezső: Megemlékezés Erdős Aladáról (1894–1966) = Soproni Szemle 1983. 282–284.
- FÉJA Endre: Emlékezés Supka Gézára. = Tiszatáj 1983. 8. sz. 61–65.
- GOMBA Szabolcsné: Csúry István pályaképe = Kv. Kvt. XIII. 1982. I–XXIX
- JÓNÁS Károly: Küffer Béla 1856–1928. = Ktáros 1983. 553–555.
- KARDOS Józsefné: Emlékezés egy régi könyvtárosra. [Bodrogi János (1891–1967) hódmezővásárhelyi munkáskönyvtáros] = Csongrád Megyei Könyvtáros 1982. 3–4. sz. 29–31.
- LENGYEL András: Száz éve született Supka Géza. = Ktáros 1983. 96–100.
- LITVÁN György: Ifjú forradalmár a századelőn – Szabó Ervin. = Kortárs 1983. 1750–1762.
- MARIK Dénes: Szabó Károly pályaképe. = Békési Élet 1983. 1. sz. 30–38.
- MÓRA László: Gáspár Margit 1893–1980. = Ktáros 1983. 360–363.

Olvasástörténet

- BALOGH Ferenc: Szemelvények a békésszentandrás olvasóegylet jegyzőkönyveiből. = Könyvtári Jegyzések 1983. 2. sz. 3–11.
- BESSENYEI József: Egy olvasó nemesúr a XVI. században. = MKsz 1983. 165–170.
- HEGEDŰS Judit: A Győri Olvasó Társaság történetéhez. = MKsz 1983. 86–87.
- KUNTÁR Lajos: „... A könyvek sok gyönyörűséget szereztek olvasni, tanulni vágyó lelkünknek.” Az őrségi Ispánk község olvasóköre. = Műhely 1983. 747–757.
- SZELLE Béla: Könyv és társadalom Magyarországon. IV–V. rész = MG 1982. 5–6. sz. 50–55.
- SZAKÁCS István: Battonyai olvasóegyletek. I. rész: 1850–1914. II. rész 1914–1945–1982. = Könyvtári Jegyzések 1982. 1. sz. 21–30., 2. sz. 29–35.
- ÚJLAKY Józsefné: Olvasókörök és a Kaszinókönyvtár. (Adalékok Kisvárdai könyvtártörténetéhez) = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1982. 1–2. sz. 3–13.

BAKÓ DOROTTYA – HELTAI JÁNOS

Művelődéstörténeti értékű könyvritkaságok
reprint-kiadásban

TUDOMÁNYTÁR
a Könyvterjesztő Vállalat sorozata

Eddig megjelent:

Ógörög—magyar szótár
Ára 335,— Ft

Bodor Antal—Gazda István: *Magyarország honismereti irodalma 1527—1944*
Ára 205,— Ft

Petz Vilmos: *Ókori lexikon I—IV.*
I. kötet ára 490,— Ft

Baán Kálmán és mások: *A magyar családtörténeti és címertani irodalom bibliográfiája
1561—1944*
Ára 180,— Ft

Gulyás Pál: *A bibliográfia kézikönyve*
Ára 290,— Ft

Fináczy Ernő: *Az ókori nevelés története*
Ára 240,— Ft

Kiss Áron: *Magyar gyermek-játékkönyv 1881. Kodály Zoltán bevezetőjével*
Ára 350,— Ft

Előkészületben:

Szentpéteri Imre: *Oklevéltan és chronológia*
Kb. 200,— Ft

A könyvek megrendelhetők az alábbi boltokban:

Akadémiai Könyvesbolt
Budapest,
Váci u. 22.
1052

Illyés Gyula Könyvesbolt
Budapest,
Népköztársaság u. 16.
1061

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. VI. 28. — Terjedelem: 9,45 (A/5) ív
85.13466 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Kristó Gyula</i> : Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan, II.	285
<i>Rozsondai Marianne</i> : Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában (Miről vallanak a könyvkötések?)	300
<i>Németh Márta</i> : Kőhalmi Béla publicisztikája a Századunk és az új Huszadik Század lapjain	320

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Vizkelety András</i> : A Königsbergi Töredék új lelőhelye	330
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Tolhopff János, Mátyás király csillagása	333
<i>Fülep Katalin</i> : Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke	340
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az eltűnt csepregi Mihálykő-imádságoskönyv és egy eddig ismeretlen csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékei	348
<i>V. Kovács Sándor</i> : Bél Mátyás tudománytörténetének keletkezéséhez	353
<i>V. Busa Margit</i> : Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez	354
<i>Tóth Béla</i> : Egy külföldön tanult magyar diák, Kerekes Ferenc könyvei	359
<i>Czigler Róbert</i> : A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtári ellátásáért a koalíciós korszakban (1945–1948)	363

FIGYELŐ

<i>Havasi Zoltán</i> : Száz éve született Kőhalmi Béla	374
<i>Kókay György</i> : Mezey László (1918–1984)	374
<i>Hölvényi György</i> : Domanovszky Ákos (1902–1984)	375
<i>Borsa Gedeon</i> : Imrich Kotvan (1910–1984)	376
<i>Kertész Gyula</i> : A Tudománytár c. új utánnomás-sorozatról	377
<i>Kájer István</i> : Régi könyvek kutatása Szibériában	379

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1983-ban. Összeáll. <i>Bakó Dorottya és Heltai János</i>	381
--	-----

SOMMAIRE

<i>Kristó, Gyula</i> : La critique des sources et des sources critiques se rapportant à l'histoire hongroise des années 1040	285
<i>Rozsondai, Marianne</i> : La popularité de Pelbárt Temesvári en Europe (De qui les reliures des livres sont-elles témoins?)	300
<i>Németh, Márta</i> : Les articles de Béla Kóhalmi dans les revues Századunk (Notre Siècle) et Huszadik Század (XX ^e Siècle, nouvelle série)	320

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Vizkelety, András</i> : Une source nouvelle du „Fragment de Königsberg”	330
<i>Mme Csapodi-Gárdonyi, Klára</i> : János Tolhopff, astronome du roi Mathias	333
<i>Fülep, Katalin</i> : Le troisième fragment de Rerum Ungaricarum Decades de Bonfini	340
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Un livre d'heures Mihálykó de Csepreg disparu et les fragments d'une édition de Salamon et Markalf de Csepreg, jusqu'ici inconnue	348
<i>V. Kovács, Sándor</i> : A l'origine de l'histoire de science de Mátyás Bél	353
<i>Busa, Margit</i> : Quelques données à l'histoire de la rédaction de Magyar Kurir (Courrier Hongrois)	354
<i>Tóth, Béla</i> : Les livres de Ferenc Kerekes, étudiant hongrois qui a fait ses études à l'étranger	359
<i>Czigler, Róbert</i> : Les efforts du Parti Communiste Hongrois pour organiser des bibliothèques pour la population des villages entre 1945 et 1948	363

CHRONIQUE

<i>Havasi, Zoltán</i> : Le centième anniversaire de la naissance de Béla Kóhalmi.....	374
<i>Kókay, György</i> : László Mezey (1918—1984)	374
<i>Hölvényi, György</i> : Ákos Domanovszky (1902—1984)	375
<i>Borsa, Gedeon</i> : Imrich Kotvan (1910—1984)	376
<i>Kertész, Gyula</i> : Sur la nouvelle série de reprints, intitulée Tudománytár (Trésor Scientifique)	377
<i>Käfer, István</i> : La recherche des anciens livres en Sibérie	379

BIBLIOGRAPHIE

La bibliographie spéciale de l'histoire du livre, de l'imprimerie et de la presse hongrois en 1983. Réd. par <i>Dorottya Bak</i> et <i>János Heltai</i>	381
---	-----